

Jazykověda

Marie Čechová a kolektiv autorů

ČEŠTINA ŘEČ A JAZYK

2., přepracované vydání

SV

ŘEČ

ČEŠTINA

prof. PhDr. Marie Čechová, DrSc, a kolektiv

Čeština - řeč a jazyk

2., přepracované vydání

ISV nakladatelství
PRAHA 2000

Autorský kolektiv

Předkládaná kniha je výsledkem týmové práce, při níž jednotlivé kapitoly zpracovali:

Předmluva - *Marie Cechová*

- I. Obecné výklady - *Marie Cechová*
- II. Zvuková a grafická stránka jazyka - *Zdeněk Hlavsa, Miloš Dokulil*
- III. Pojmenování a slovo
  - 1. Pojmenování - *Marie Cechová*
  - 2. Slovo - *Marie Cechová*
  - 3. Slovní druhy - *Marie Cechová*
  - 4. Tvoření slov - *Miloš Dokulil*
  - 5. Mluvnické významy slov — *Marie Cechová*
  - 6. Soustava tvarů slov - *Zdeňka Hrušková*
- IV. Výpověď a věta - *Josef Hrbáček*
- V Komunikát a text - *Marie Cechová*
z toho část „Výpovědní spojení a jeho formy“ - *Josef Hrbáček*

Recenzenti 1. vydání:

prof. PhDr. Alexandr Stich, CSc.

PhDr. Antonín Tejnor

prof. PhDr. Marie Čechová, DrSc, za kolektiv, Praha 2000

ISV nakladatelství, Praha 2000

ISBN 80-85866-57-9

Obsah

Předmluva	15
Vysvětlivky zkratk a značek	16
I. OBECNÉ VÝKLADY	17
1. Řeč a jazyk	17
2. Nauka o českém jazyku/jazykovědná bohemistika	19
3. Charakteristika českého jazyka	20
4. Útvary a formy českého jazyka	24
5. Zařazení češtiny mezi ostatní jazyky	28
II. ZVUKOVÁ A GRAFICKÁ STRÁNKA JAZYKA	29
1. Zvuková stránka jazyka	31
1.1 Fonémika. Fonetika a fonologie	31
1.1.1 Hlásky	31
1.1.1.1 Samohlásky/vokály	32
1.1.1.2 Dvojhásky/diftongy	33
1.1.1.3 Souhlásky/konsonanty	33
1.1.1.3.1 Konsonantický systém	33
1.1.1.3.2 Akustická analýza souhláskových fonémů	36
1.1.1.3.3 Distinktivní rysy souhláskových fonémů	36
1.1.1.3.4 Inventář souhláskových fonémů	36
1.1.1.3.5 Neutralizace protikladů	37
1.1.1.3.6 Funkční zatížení souhláskových fonémů	37
1.2 Suprasegmentální prostředky	37
1.2.1 Slabika	37
1.2.2 Slovní přízvuk a přízvukový takt	38
1.2.3 Větný úsek	39
1.2.4 Melodie	39
1.2.5 Důraz	39
1.3 Ortoepie	39
1.3.1 Správné tvoření hlásek	39
1.3.2 Změny hlásek při spojování v souvislé řeči	40
2. Grafická stránka jazyka	42
2.1 Grafémika	42
2.1.1 Písmo latinské	42
2.1.1.1 Písmo tištěné	42
2.1.1.2 Písmo psané	43
2.1.1.3 Diakritická znaménka	43
2.1.1.4 Vzájemný vztah různých druhů písma	43
2.1.1.5 Konstrukční systémy písmen	44
2.1.1.6 Kvantitativní charakteristiky české abecedy	44
2.1.1.7 Protiklady grafémů	45
2.1.2 Písmena jiných abeced	46

2.2	Číslice.....	47
2.3	Pravopis/ortografie.....	47
2.3.1	Lexikální pravopis.....	48
2.3.2	Morfologický pravopis.....	50
2.3.3	Syntaktický pravopis.....	51
2.3.4	Interpunkční znaménka.....	52
2.3.5	Zvláštní prostředky psaného jazyka.....	53
III.	POJMENOVÁNÍ A SLOVO.....	55
1.	Pojmenování.....	55
1.1	Výrazová a významová stránka pojmenování.....	56
1.2	Vztahy mezi pojmenováními.....	57
1.2.1	Pojmenování konkrétní a abstraktní.....	57
1.2.2	Pojmenování značkové a popisné.....	57
1.2.3	Další vztahy mezi pojmenováními.....	58
1.2.4	Rozsah a obsah významu pojmenování/slova.....	58
1.2.5	Mnohoznačnost pojmenování.....	60
1.2.6	Homonymie.....	60
1.2.7	Paronymie.....	61
1.2.7.1	Lidová (mylná) etymologie.....	61
1.2.8	Synonymie.....	62
1.2.9	Antonymie.....	62
1.3	Expresivní význam pojmenování.....	63
1.3.1	Eufemismus.....	64
1.3.2	Dysfemismus.....	64
1.3.3	Kakofemismus.....	64
1.3.4	Hyperbola.....	64
1.3.5	Ironie.....	64
1.4	Pojmenování nepřímá.....	65
1.4.1	Metafora.....	65
1.4.2	Metonymie.....	65
1.4.3	Synekdocha.....	66
1.4.4	Frazém (fraseologismus) a idiom.....	66
1.5	Pojmenování jednoznačná.....	67
1.5.1	Termíny.....	67
1.5.2	Vlastní názvy/propria.....	68
1.5.2.1	Jména osobní/antroponyma.....	69
1.5.2.2	Jména národní, kmenová a obyvatelská.....	69
1.5.2.3	Jména zvířecí.....	69
1.5.2.4	Jména neživých věcí.....	70
1.5.3	K vývoji hlavních druhů jmen vlastních.....	71
1.5.3.1	Vznik názvů osobních.....	71
1.5.3.2	Vznik jmen příslušníků národů, kmenů a obyvatel světadílů, zemí, osad atd. . .	72
1.5.3.3	Vznik názvů osadních.....	72
1.5.3.4	Původ jmen pomístních.....	73
1.6	Stylová příznakovost pojmenování.....	74

2.	Slovo	75
2.1	Vymezení pojmu slovo.....	75
2.2	Samostatnost a nesamostatnost textového slova.....	76
2.3	Lexikální a gramatický význam slova.....	77
2.3.1	Konotace.....	77
2.4	Slovo z hlediska slovnědruhového.....	77
2.5	Spojovatelnost/kolokabilita a kompatibilita slov.....	78
2.5.1	Valence.....	78
2.6	Frekvence slov.....	79
2.7	Třídění (klasifikace) slov.....	79
2.8	Slovní zásoba.....	80
2.8.1	Aktivní a pasivní slovní zásoba.....	80
2.8.2	Obohacování slovní zásoby (zdroje a typy pojmenování).....	81
2.8.2.1	Přejímání slov.....	83
2.8.3	Výkladové slovníky češtiny.....	84
3.	Slovní druhy	86
3.1	Kritéria pro třídění slov do slovních druhů.....	86
3.1.1	Kritérium sémantické.....	86
3.1.1.1	Základní a nástavbové slovní druhy.....	87
3.1.1.2	Synsémantické slovní druhy.....	87
3.1.2	Kritérium morfologické.....	87
3.1.2.1	Ohebná slova.....	88
3.1.3	Kritérium syntaktické.....	88
3.1.3.1	Neplnovýznamová neohebná slova z hlediska syntaktického.....	89
3.2	Počet slovních druhů.....	90
3.3	Hranice mezi slovními druhy.....	90
3.4	Postup při určování slovních druhů (algoritmus).....	91
4.	Tvoření slov	92
4.1	Obecně o tvoření slov.....	92
4.1.1	Podstata tvoření slov.....	92
4.1.2	Způsoby, postupy a prostředky tvoření slov.....	93
4.1.3	Základní slovtvorné vztahy.....	95
4.1.4	Slovtvorná stavba (struktura) slova.....	97
4.1.5	Jednotlivé odvozovací prostředky.....	98
4.1.5.1	Střídání/alternace hlásek.....	99
4.1.5.1.1	Alternace samohlásek.....	100
4.1.5.1.2	Alternace souhlásek.....	100
4.1.6	Pojmenovací/onomaziologické kategorie.....	102
4.1.7	Slovtvorné třídy a významové skupiny, slovtvorné typy (a podtypy)	103
4.1.8	Početnost a tvořivost slovtvorných kategorií a prostředků.....	104
4.1.9	Slovtvorný a lexikální význam slova.....	106
4.2	Slovtvorné třídy a typy.....	107
4.2.1	Tvoření jmen podstatných.....	107
4.2.1.1	Kategorie transpoziční.....	107
4.2.1.1.1	Názvy vlastností.....	107
4.2.1.1.2	Názvy dějů.....	108

4.2.1.2	Kategorie modifikační.....	no
4.2.1.2.1	Jména přechýlená.....	110
4.2.1.2.2	Jména mláďat.....	H1
4.2.1.2.3	Jména hromadná a jména jednotlivin.....	111
4.2.1.2.4	Jména zdrobnělá a lichotná, jména zveličelá a hanlivá.....	112
4.2.1.2.5	Jména domácká/hypokoristika.....	114
4.2.1.3	Kategorie mutační.....	115
4.2.1.3.1	Podstatná jména odvozená z jiných jmen podstatných.....	115
4.2.1.3.2	Podstatná jména odvozená ze jmen přídavných (jména přívlásková).....	119
4.2.1.3.3	Podstatná jména odvozená ze sloves - jména nositelů dějového vztahu.....	121
4.2.1.4	Kategorie slučovací.....	125
4.2.2	Tvoření jmen přídavných.....	125
4.2.2.1	Kategorie transpoziční.....	125
4.2.2.2	Kategorie modifikační.....	126
4.2.2.3	Kategorie mutační.....	127
4.2.2.3.1	Přídavná jména odvozená ze jmen podstatných.....	127
4.2.2.3.2	Přídavná jména odvozená ze sloves.....	129
4.2.2.4	Kategorie slučovací.....	131
4.2.3	Tvoření příslovčí.....	132
4.2.3.1	Kategorie transpoziční.....	132
4.2.3.1.1	Příslovce odvozená ze jmen přídavných.....	132
4.2.3.1.2	Příslovce odvozená ze zájmen.....	133
4.2.3.1.3	Příslovce vzniklá z pádů jmen.....	133
4.2.3.1.4	Příslovce odvozená ze sloves.....	133
4.2.3.2	Kategorie modifikační.....	134
4.2.3.3	Kategorie mutační.....	134
4.2.4	Tvoření sloves.....	135
4.2.4.1	Kategorie transpoziční.....	135
4.2.4.1.1	Slovesa odvozená ze jmen přídavných.....	135
4.2.4.1.2	Slovesa odvozená ze jmen podstatných.....	136
4.2.4.2	Kategorie modifikační.....	136
4.2.4.2.1	Vnitroslovesné odvozování v rámci slovesného vidu.....	137
4.2.4.2.2	Vnitroslovesné odvozování sloužící modifikaci druhu slovesného děje ...	139
4.2.4.3	Kategorie mutační.....	141
4.2.4.3.1	Slovesa odvozená ze jmen podstatných.....	141
4.2.4.3.2	Slovesa odvozená ze jmen přídavných.....	143
4.2.4.3.3	Slovesa odvozená ze sloves.....	144
4.2.4.4	Kategorie reprodukční.....	144
4.2.5	Utváření ostatních druhů slov.....	146
4.2.5.1	Číslovky.....	146
4.2.5.2	Zájmena.....	146
4.3	Slovotvorný systém a organizace slovní zásoby.....	147
5.	Mluvnické významy slov.....	148
5.1	Gramatické kategorie jmen.....	148
5.1.1	Rod podstatných jmen.....	148
5.1.1.1	Životnost.....	151
5.1.2	Číslo podstatných jmen.....	152

5.1.3	Pád podstatných jmen.....	154
5.1.3.1	Třídění pádů.....	156
5.1.3.2	Charakteristika pádů.....	157
5.1.3.2.1	Nominativ.....	157
5.1.3.2.2	Akuzativ.....	157
5.1.3.2.3	Dativ.....	157
5.1.3.2.4	Genitiv.....	158
5.1.3.2.5	Instrumentál.....	158
5.1.3.2.6	Lokál.....	159
5.1.3.2.7	Vokativ.....	159
5.1.3.3	Řazení pádů.....	159
5.1.4	Gramatické kategorie ostatních jmen.....	160
5.2	Gramatické kategorie sloves.....	160
5.2.1	Slovesná osoba.....	161
5.2.2	Číslo u sloves.....	161
5.2.3	Slovesný způsob.....	163
5.2.4	Slovesný čas.....	165
5.2.5	Slovesný rod.....	167
5.2.6	Slovesný vid.....	169
5.2.6.1	Nenásobenost a násobenost.....	171
5.2.6.2	Druh slovesného děje.....	173
6.	Soustava tvarů slov (formální tvarosloví).....	174
6.1	Obecná část.....	174
6.1.1	Stavba slovního tvaru.....	175
6.1.2	Hláskové střídání (morfologické alternace).....	176
6.1.2.1	Samohláskové alternace.....	176
6.1.2.2	Souhláskové alternace.....	177
6.1.2.3	Alternace souhláskových skupin.....	177
6.2	Skloňování/deklinace.....	177
6.2.1	Skloňování podstatných jmen/substantiv.....	178
6.2.1.1	Skloňování jmen mužského rodu/maskulin.....	180
6.2.1.1.1	Maskulina životná.....	180
6.2.1.1.2	Maskulina neživotná.....	184
6.2.1.2	Skloňování jmen středního rodu/neuter.....	187
6.2.1.3	Skloňování jmen ženského rodu/feminin.....	190
6.2.1.4	Skloňování podstatných jmen přejatých, ne plně začlenitelných k domácím vzorům.....	195
6.2.1.4.1	Substantiva zakončená v nominativu na tutéž psanou i vyslovovanou souhlásku.....	196
6.2.1.4.2	Substantiva zakončená v nominativu na tutéž psanou i vyslovovanou samohlásku.....	198
6.2.1.4.3	Substantiva zakončená rozdílně v písmu a ve výslovnosti.....	200
6.2.1.4.4	Substantivanesklonná.....	203
6.2.2	Skloňování přídavnýchjmen/adjektiv.....	203
6.2.2.1	Soustava tvarů.....	203
6.2.2.1.1	Tvary dlouhé tvrdé a měkké.....	204
6.2.2.1.2	Tvary krátké (jmenné) - skloňování jmenné.....	205

6.2.2.1.3	Tvary smíšené.....	206
6.2.2.2	Přídavná jména nesklonná.....	208
6.2.3	Skloňování zájmen/pronomin.....	208
6.2.3.1	Druhy zájmen.....	208
6.2.3.2	Soustava tvarů.....	208
6.2.3.2.1	Zájmena bezrodá.....	209
6.2.3.2.2	Zájmena rodová.....	210
6.2.3.2.3	Zájmena nesklonná.....	216
6.2.4	Skloňování číslovek/numeralií.....	216
6.2.4.1	Druhy číslovek.....	216
6.2.4.2	Soustava tvarů.....	216
6.2.4.2.1	Skloňování adjektivní.....	217
6.2.4.2.2	Skloňování zájmenné.....	217
6.2.4.2.3	Skloňování substantivní.....	217
6.2.4.2.4	Skloňování zvláštní.....	217
6.2.4.2.5	Kombinované číslovkové výrazy.....	218
6.3	Časování/konjugace.....	218
6.3.1	Obecně o tvarech sloves/verb.....	218
6.3.2	Stavba slovesných tvarů.....	220
6.3.2.1	Stavba tvarů jednoduchých/syntetických.....	220
6.3.2.2	Stavba tvarů složených/analytických.....	221
6.3.3	Systém slovesných tvarů.....	222
6.3.3.1	Jednoduché/syntetické tvary.....	222
6.3.3.1.1	Oznamovací způsob přítomného času, činný/indikativ přítomného času.....	222
6.3.3.1.2	Rozkazovací způsob/imperativ.....	222
6.3.3.1.3	Infinitiv.....	222
6.3.3.1.4	Příčestí činné a trpné/participium aktivní a pasivní.....	223
6.3.3.1.5	Přechodníky/transgresivy.....	223
6.3.3.2	Složené/analytické tvary.....	224
6.3.3.2.1	Oznamovací způsob minulého a předminulého času/ indikativ préterita a antepreterita.....	224
6.3.3.2.2	Podmiňovací způsob/kondicionál přítomný a minulý.....	224
6.3.3.2.3	Oznamovací způsob budoucího času/indikativ futura.....	225
6.3.3.2.4	Trpný rod/pasivum.....	225
6.3.4	Třídění sloves.....	225
6.3.4.1	I. třída.....	228
6.3.4.1.1	Vzor <i>nes-e- nes-l (nést)</i>	230
6.3.4.1.2	Vzor <i>peče peče -pekl (péct/péci)</i>	230
6.3.4.1.3	Vzor <i>maže -mazal (mazat)</i>	230
6.3.4.1.4	Vzor <i>tře -třel (třít)</i>	230
6.3.4.1.5	Vzor <i>bere -bral (brát)</i>	231
6.3.4.2	II. třída.....	231
6.3.4.2.1	Vzor <i>tiskne - tiskl (tisknout)</i>	232
6.3.4.2.2	Vzor <i>mine - minul (minout)</i>	233
6.3.4.2.3	Vzor nepravidelný <i>začne, zajme - začal (začít), zajal (zajmout)</i>	233
6.3.4.3	III. třída.....	234
6.3.4.3.1	Vzor <i>kryje - kryl (kryt)</i>	235

6.3.4.3.2	Vzor <i>kupovat</i>	236
6.3.4.4	IV. třída.....	236
6.3.4.4.1	Vzor <i>prosí-prosil</i> (<i>prosit</i>).....	237
6.3.4.4.2	Vzor <i>trpí- trpěl (trpět)</i>	238
6.3.4.4.3	Vzor <i>sází-sázel (sázet)</i>	239
6.3.4.5	V. třída.....	240
6.3.4.6	Slovesa nepravidelná.....	241
IV.	VÝPOVĚĎ A VĚTA	243
1.	Výpověď	244
1.1	Výpověď a její forma.....	244
1.2	Výpověď po stránce obsahové.....	245
1.2.1	Vztah referenční.....	245
1.2.2	Vztah syntaktický.....	245
1.2.3	Zápor.....	247
1.3	Výpověď po stránce formální.....	248
1.3.1	Zvuková (grafická) forma výpovědi.....	248
1.3.1.1	Větný přízvuk.....	249
1.3.1.2	Pauzy.....	250
1.3.1.3	Intonace.....	250
1.4	Výpovědní funkce.....	252
1.4.1	Vyjádření komunikačních funkcí výpovědi.....	252
1.4.1.1	Přímé vyjádření.....	252
1.4.1.2	Opisné vyjádření.....	254
1.4.1.3	Situační vyjádření.....	254
1.5	Modalita a emocionalita ve výpovědi.....	255
1.5.1	Modalita ve výpovědi.....	256
1.5.1.1	Modalita jistotní.....	256
1.5.1.2	Modalita voluntativní.....	257
1.5.1.3	Modalita evaluativní.....	257
1.5.2	Emocionalita ve výpovědi.....	258
1.6	Aktuální členění výpovědi.....	259
1.6.1	Objektivní a subjektivní pořad.....	260
1.6.2	Aktuální a komunikační členění; komunikační dynamismus.....	260
1.6.3	Prostředky aktuálního členění výpovědi.....	262
1.6.4	Elipsa.....	263
2.	Věta	264
2.1	Věta jednoduchá.....	264
2.1.1	Syntaktické vztahy ve větě jednoduché.....	267
2.1.1.1	Vztahy sémantické.....	267
2.1.1.1.1	Predikace.....	267
2.1.1.1.2	Determinace.....	268
2.1.1.1.3	Koordinace.....	269
2.1.1.1.4	Apozice.....	270
2.1.1.2	Vztahy formálněsyntaktické.....	271
2.1.1.3	Souřadnost.....	272

2.1.1.4	Řazení	272
2.1.2	Konstrukce a struktura věty jednoduché.....	273
2.1.2.1	Věta dvojčlenná.....	273
2.1.2.2	věta ..... jednočlenná.....	274
2.1.2.3	Členy souřadně složené.....	275
2.1.2.3.1	Několikanásobné členy.....	275
2.1.2.3.2	Apoziční členy.....	275
2.1.2.3.3	Stejnorodé členy.....	276
2.1.2.4	Členy formálněsyntakticky nezapojené.....	276
	Konstrukční zvláštnosti a výpovědní modifikace.....	277
	Samostatný větný člen.....	277
2.1.2.5	Osamostatněné větné členy.....	278
2.1.2.5	Vsuvky.....	278
1.2	Elipsa.....	279
1.2	Vokativ.....	279
1.2	Citoslovce.....	280
1.2	Odchyly od pravidelné mluvnické stavby věty.....	280
1.3	Prostředky vyjadřování syntaktických vztahů ve větě.....	280
1.3.1	Prostředky morfologické.....	281
1.3.2	Prostředky lexikální.....	281
1.3.3	Prostředky syntaktické (slovosled).....	282
2.1.3.4	Prostředky zvukové.....	283
2.1.3.5	Prostředky grafické.....	284
2.1.3.6	Prostředky mimojazykové.....	284
2.1.4	Větné členy.....	284
2.1.4.1	Podmět.....	287
2.1.4.2	Přísudek.....	287
1.4.2.1	Shoda přísudku s podmětem.....	289
1.4.3	Předmět.....	293
1.4.4	Příslovečné určení.....	294
1.4.	Doplňek.....	296
2.1.4.	Přívlastek.....	298
2.1.5	Jednočlenné věty.....	301
2.2	Větné ekvivalenty a větné fragmenty.....	303
2.3	Věta složená.....	305
2.3.1	Věta jednoduchá, věta složená a souvětí.....	305
2.3.2	Věta hlavní, vedlejší, řídicí, závislá.....	307
2.3.3	Věty složené s vedlejšími větami závislými.....	308
2.3.4	Věty složené s vedlejšími větami nezávislými.....	309
2.3.5	Konstrukce a struktura složené věty.....	310
2.3	Klasifikace vedlejších vět.....	312
2.3	Složená věta s vedlejší větou podmětnou.....	312
	Složená věta s vedlejší větou přísudkovou.....	313
	Složená věta s vedlejší větou předmětnou.....	313
6.4	Složená věta s vedlejší větou příslovečnou.....	314
6.5	Složená věta s vedlejší větou doplňkovou.....	319
6.6	Složená věta s vedlejší větou přívlastkovou.....	319

2.4	Slovosled a větosled.....	320
2.4.1	Slovosled (ve větě jednoduché).....	320
2.4.1.1	Činitel významový.....	320
2.4.1.2	Činitel gramatický.....	322
2.4.1.3	Činitel zvukový (rytmický).....	324
2.4.2	Větосled ve větě složené.....	325
2.4.3	Větосled v souvětí.....	327
3.	Tvoření věty.....	328
3.1	Úvod.....	328
3.2	Předpoklady pro tvoření vět.....	329
3.3	Tvoření základové větné struktury.....	331
3.4	Větné vzorce.....	335
3.5	Transformace.....	338
3.6	Tvoření vět ze základových větných struktur.....	341
3.6.1	Rozvíjecí pravidla.....	342
3.6.2	Rozšiřovací pravidla.....	343
3.7	Větотvorné vztahy.....	344
V.	KOMUNIKÁTATEXT.....	346
1.	Výpovědní spojení a jeho formy.....	346
1.1	Výpovědní spojení.....	346
1.2	Souvětí a jeho druhy.....	347
1.2.1	Jednoduché souvětí s řazením.....	348
1.2.1.1	KoordináčnÍ.....	348
1.2.1.1.1	Souvětí slučovací.....	348
1.2.1.1.2	Souvětí stupňovací.....	348
1.2.1.1.3	Souvětí odporovací.....	348
1.2.1.1.4	Souvětí vylučovací.....	349
1.2.1.2	DetermináčnÍ.....	349
1.2.1.2.1	Souvětí důsledkové.....	349
1.2.1.2.2	Souvětí důvodové.....	349
1.2.1.2.3	Souvětí vysvětlovačÍ.....	350
1.2.2	Jednoduché souvětí s podřazováním.....	350
1.2.2.1	Souvětí s nepravými vedlejšími větami vztažnými.....	350
1.2.2.2	Souvětí s nepravými vedlejšími větami spojkovými.....	351
1.2.3	Složité souvětí.....	351
1.3	FormálnÍ vztahy výpovědí v textu.....	352
1.3.1	Řazení výpovědí.....	352
1.3.2	Podřazování výpovědí.....	352
1.3.3	Vsouvání výpovědí (a reliéfizace textu).....	353
2.	Komunikát.....	355
2.1	Komunikace a komunikát.....	355
2.2	Text ve vztahu ke komunikátu.....	355
2.3	KomunikačnÍ jednotky.....	356
2.4	KomunikačnÍ proces.....	357
2.4.1	KomunikačnÍ situace.....	357

2.4.2	Etapy komunikačního procesu.....	357
2.5	Druhy komunikace.....	358
2.5.1	Vztahy verbálních komunikátů a jazyků.....	358
2.6	Komunikanti.....	359
2.6.1	Kontakt komunikantů.....	359
2.6.2	Vztahy mezi komunikanty.....	359
2.6.2.1	Zkušenostní komplex, fond komunikantů.....	360
2.7	Téma a obsah komunikátu.....	360
2.8	Členění komunikátu podle účasti komunikantů na komunikaci.....	360
2.8.1	Dialog.....	360
2.8.2	Monolog.....	362
2.9	Recepce/přijímání komunikátu.....	362
2.9.1	Interpretace.....	363
2.9.2	Zprostředkovatelé komunikace.....	364
2.9.3	Neporozumění a nedorozumění.....	364
3.	Text.....	365
3.1	Text a nauka o textu.....	365
3.1.1	Textový vzorec.....	365
3.2	Soudržnost/koherence textu.....	366
3.2.1	Prostředky soudržnosti textu.....	366
3.2.1.1	Konektory.....	366
3.2.1.1.1	Lexikální konektory.....	367
3.2.1.1.2	Gramatické konektory.....	368
3.2.2	Kontaktní prostředky.....	368
3.2.3	Komentáře.....	369
3.3	Způsoby odkazování a navazování v textu.....	369
3.3.1	Navazování kontaktní a distanční.....	369
3.4	Výstavba textu.....	370
3.4.1	Funkce aktuálního členění ve výstavbě textu.....	370
3.4.2	Tematické posloupnosti.....	370
3.5	Členitost textu.....	372
3.5.1	Horizontální členění.....	372
3.5.1.1	Odstavec.....	373
3.5.2	Vertikální členění textu.....	374
3.5.2.1	Formální prostředky vertikálního členění textu.....	374
4.	Styl jako vlastnost komunikátu a textu.....	376
4.1	Stylotvorní (slohoví) činitelé.....	376
4.2	Druhy stylu.....	377
4.3	Slohové útvary a slohové postupy.....	378
4.4	Vztahy funkčních stylů a slohových útvarů.....	379
4.5	Styly a spisovný jazyk.....	380
4.6	Slohové využívání jazykových prostředků.....	380
4.7	Styl projevů mluvených a psaných.....	381
	Seznam literatury.....	383
	Věcný rejstřík.....	386

Předmluva

Jak název napovídá, naše kniha se zabývá češtinou v jejím fungování a jeho výsledkem, tj. řečí, a jejím systémem, tj. jazykem. Rozlišující tyto dvě stránky češtiny, jsme si ovšem vědomi jejich vzájemných vztahů, leckdy ostatně obtížně odlišitelných.

Předložená kniha není jen mluvnicí, má širší záměr i záběr: přesahuje mluvnici kapitolou o pojmenování a slovu z hlediska lexikálního, a zvláště pak kapitolou o komunikátu a textu. Není však všeobecnou naukou o češtině, neboť vymezený rozsah nedovolil zahrnout do ní ve větší míře takové speciální disciplíny, jako je např. etymologie (nauka o původu slov) aj., také stylu je věnována pozornost jen jako jedné z vlastností komunikátu textu. Kniha je zaměřena více na vyšší řečové a jazykové jednotky (pojmenování - slovo, výpověď - věta, komunikát - text) než na jednotky nižší (foném - hláska). Stylu je věnována samostatná kniha M. Cechové - J. Chloupek - M. Krčmové - E. Minářové *Stylistika současné češtiny (ISV 1997)*.

Soustředíme se na jazyk spisovný (jen okrajově na celý rozsah jazyka národního), a to na jazyk současný, ovšem i s uplatněním pohledu vývojového: sledujeme vývojové tendence projevující se v současné češtině.

Tato kniha se vždy nedrží tradičního pohledu na jazykové jevy. Pokoušíme se o vlastní přístup, ovšem respektující výsledky současné bohemistiky.

Předpokládáme, že kniha může zaujmout ty čtenáře, kteří už prošli základním vzděláním v oboru český jazyk a chtějí si své poznání prohloubit a rozšířit. Zaměřili jsme se na profesionální uživatele spisovné češtiny, na učitele, a to nejen češtiny, i na studenty společenskovědních oborů včetně bohemistiky a středoškoly s hlubším zájmem o češtinu.

Autoři

Poznámka k 2. vydání

V tomto vydání byly odstraněny zjištěné tiskové chyby a provedeny další úpravy, mj. podnícené recenzemi doma i v zahraničí. Jednotlivé kapitoly byly doplněny o nové poznatky a aspekty. Podstatně rozšířena byla kapitola o zvukové stránce.

Vysvětlivky zkratk a značek

MC	=	Mluvnice češtiny. Academia, Praha 1986 a 1987
SSJČ	=	Slovník spisovného jazyka českého
pomn.	=	pomnožné podstatné jméno
řidč.	=	řidčeji, řidší
zast.	=	zastaralé, zastarale
s. + ch.	=	srbsky a chorvatsky
ʙ	=	měkký jer
<i>b</i>	=	tvrdý jer
<	=	vyplývá z
>	=	má za následek, dává
->	=	směr pohybu (vpřed)
<-	=	směr pohybu (dozadu), příčina
x	=	proti, ve srovnání s tím
*	=	jen potenciálně, v praxi neexistuje; rekonstruovaný, nedoložený tvar nebo slovo
	=	poměr k
/	=	alternace

Pro velkou technickou náročnost zápisu o zvukové a grafické stránce jazyka byli jsme nuceni zvolit jisté zjednodušení fonetického přepisu u nás obvyklého:

1. Pro označení výslovnosti větších segmentálních útvarů se užívá způsobu obvyklého, tj. závorek s patkami, např. *med* [met].

U jednotlivých hlásek, popř. hláskových skupin volíme jednodušší šikmé závorky, např. samohláska *lil*, souhláska *lil*, souhláska *lxl*.

Hlásky/fóny jsou označovány takto důsledně, tj. rovněž v jednoduchých šikmých závorkách / /. Pouze tam, kde hlásky tvoří znak v obrazci, ponecháváme hlásky bez závorek, např. v trojúhelníku

i, i

u, ú

e, o

a

2. Fonémy -je-li zapotřebí je vyznačit, píšeme ve svislých závorkách | |.

3. Grafémy/písmena označujeme pouze jednotlivými písmeny kurzívy, např. grafém *ch*.

I. OBECNÉ VÝKLADY

1. Řeč a jazyk

Čeština jako živý jazyk je nástroj verbální komunikace (jazykového dorozumívání) příslušníků českého národního společenství, popř. i dalších lidí, kteří ji ovládají.

Komunikace je přenos informací (sdělování obsahu lidského vědomí jiným lidem). Komunikace předpokládá **komunikanty** (autora čili produktora a příjemce čili recipienta), spojení mezi nimi, **komunikační kanál**, které může být přímé nebo zprostředkované (např. telefonním vedením), **dorozumívací kód**, jímž je při verbální komunikaci jazyk, v našem případě jazyk český. Produktem komunikační činnosti jsou pak **komunikáty** (jazykové projevy, promluvy, diskursy). Jazyk je systém dorozumívacích prostředků (znakové povahy) a pravidel, jak se těchto prostředků užívá, aby se realizovaly záměry sledované dorozumívací činností a vznikaly smysluplné jazykové projevy (komunikáty).

Komunikační jazyková činnost jednotlivce je řeč. Jinak vyjádřeno, řeč je individuální způsob realizace jazyka, jazykového systému (v odborném užití nejsou tedy výrazy jazyk a řeč chápány jako synonymní). Jako odborný jazykovědný pojem je řeč nejen mluvení, ale i psaní, tedy jakákoli jazyková **dorozumívací činnost**, také výsledky této činnosti, jazykové projevy (komunikáty). Vztah jazyka a řeči je vztah prostředku jazykové činnosti a této činnosti (včetně jejích produktů, jazykových projevů).

Jazyk můžeme popsat na základě pozorování jednotlivých jazykových projevů cestou zobecnění a abstrakce. Jazyk je abstrakce svého druhu, součást lidského vědomí. Řeč je konkretizace jazyka, znalost jazyka se realizuje řečí.

Jazykový **projev/komunikát** je komplexní jazykový útvar, který je zpravidla složen z elementárnějších komunikačních jednotek, výpovědí. Komunikát je celistvý, uzavřený spojitý útvar znakové povahy, který je výsledkem komunikační aktivity jedince (monolog) nebo více osob (dialog). Do pojmu komunikát zahrnujeme i komplexy komunikátu, a tedy samozřejmě i promluvový komplex (sestavu), jakým je dialogický jazykový projev (složený z promluv, kterým se v dialogu říká repliky). Struktura komunikátu se nazývá **text**; termínu text se ovšem používá často ve stejném významu jako termínu komunikát, označuje se jím jazykový projev vůbec.

Text je struktura, jejímiž prvky jsou věty. Text vzniká spojováním vět (struktura jednotlivých vět a nižších jednotek není ještě textem).

V jazykovém projevu (komunikátu, promluvě) můžeme vyčlenit jednotlivé výpovědi. Výpověď je komunikační jednotka, která sama může být úplným komunikátem (např. *Dobrý den!*), ale obvykle spolu s jinými výpověďmi komunikát jen spoluvytváří. Výpověď je elementární komunikační jednotka mající nějakou komunikační funkci (je to sdělení nějakého faktu, otázka, rozkaz, přání apod.), která je zpravidla nějak intonačně - graficky (interpunkčně) zakončena a která mívá nejčastěji mluvnickou formu věty. Proto se

I. OBECNÉ VÝKLADY

dříve věta a výpověď nerozlišovaly (podobně jako dnes se vždy nerozlišují text a jazykový projev, komunikát). Některé výpovědi se spolu těsněji spojují v nadvýpovědní komunikační útvary, které nazýváme **výpovědní spojení** a které se vyjadřují obvykle formou souvětí. Termínem **souvětí** označujeme v této knize těsné (zvukové a grafické) spojení vět ve významový textový celek, v němž věty neztrácejí svou autonomnost a svou výpovědní funkci (tedy to, co se dosud nazývalo souvětí souřadné).

Základními složkami výpovědi jsou **pojmenování** (pojmenovací jednotky). Pojmenování se nazývají podle pojmenovací funkce, kterou v komunikaci mají. Pojmenováními jsou především slova. Vedle jednoslovných pojmenování existují i **víceslovná pojmenování**, sousloví a frazémy a **pojmenování neslovní** (iniciálové/písmenné zkratky). Vedle takových těsných pojmenování víceslovných jsou i víceslovná pojmenování volná, která lze rozložit na pojmenování nižšího řádu. Ve výpovědi jsou vedle slov pojmenovávajících konkrétní i abstraktní jevy skutečnosti slova, jimiž se vyjadřují vztahy mezi těmito jevy (např. předložky, spojky), a slova modifikující jiná pojmenování nebo celou výpověď (např. fázová slovesa, částice). Vedle pojmenování v rámci označování jevů skutečnosti existuje i odkazování, Zvláště zájmeny a zájmennými příslovci (*ten, onen, tam, tehdy...*).

Pojmenování jednoslovné se již nedá rozložit na menší jednotky, které by měly v komunikaci samostatnou funkci, ale jejich slovní formy je možno segmentovat (rozčlenit) v elementárnější jednotky s významem lexikálním nebo gramatickým. Těmito jednotkami jsou **morfémy**. Morfém je nejmenší významonosná jednotka v jazyce, která má funkci stavební, funkci tvořit vyšší významové jednotky - slova a jejich tvary; realizací morfému je **morf**. Morfémy podle své funkce ve struktuře slova jsou kořenné, příponové (včetně koncokových) a předponové. Morfémy se skládají z **fonémů** (minimálně jsou tvořeny jedním fonémem). Fonémy jsou jednotky zvukové (neznakové povahy), jsou to minimální rozlišující jednotky jazyka. Z nich se budují jak jednotky významové, znakové (morfémy, slova, věty), tak vyšší jednotky neznakové: slabiky, přízvukové taktý, větné úseky (kola). V projevu psaném odpovídají fonémům **grafémy**. Komunikát je budován na základě systému jazykových jednotek, typů umožňujících jejich opakování v užití, jimiž jsou (počínaje nejelementárnějšími) foném, morfém, slovo, věta, text. Jednotlivé komunikační funkce - pojmenovací, výpovědní, promluvovalá - jsou realizovány jednotlivými výskyty jistých jazykových prostředků - exemplářů, proto popis češtiny je v této knize podán tak, aby tuto korespondenci funkcí a forem vyjadřoval.

Jazykový systém (jehož jednotek se využívá ke stavbě komunikátu) je tvořen jazykovými prostředky (jednotkami; jednotka je segmentální jazykový prostředek) a vztahy mezi nimi. Vztahy elementárnějších (jednodušších, nižších) jednotek tvořící jednotky komplexnější (složitější, vyšší) se nazývají **syntagmatické vztahy**. Syntagmatické vztahy mezislovní ve větě a mezivětné v textu se pak speciálně nazývají **vztahy syntaktické**.

Jazyk má bohatý repertoár výrazových prostředků a forem (z nich se při komunikaci vybírá). Vztahy mezi těmito jednotkami a jejich formami uspořádané podle jistého principu se nazývají **vztahy paradigmatické**, např. vztahy mezi hláskami tvořícími systém hlásek daného jazyka, vztahy mezi formami ohebných slov, vztahy mezi strukturními typy vět v jazyce apod. Vztahy mezi prvky tvořícími jazyk jsou jednak paradigmatické, jednak syntagmatické (syntagmatické vztahy v systému jazyka jsou vyjádřeny obecnými pravidly spojovatelnosti prostředků).

2. Nauka o českém jazyku/ jazykovědné bohemistika

Studium spisovné češtiny obvykle obsahuje nauku o **zvukové stránce** (jež se týká především, ale nejen hláskosloví), kterou se zabývají především **fonetika** a **fonologie**, též nauku o **správné výslovnosti**, tj. **ortoepii**, o písemné stránce jazyka, **grafémiku** a **ortografii** (nauku o pravopise), nauku o **slově**, která zahrnuje **lexikologii** a **frazeologii**, dále **tvarosloví**, tj. **morfologii**, a **tvoření slov**, tj. **derivologii**, a nauku o **větě**, tj. **syntax**. Tím však není vyčerpán předmět studia češtiny. K uvedeným disciplínám se řadí i nauka o **textu, teorie textu**.

Hláskosloví (fonologie, fonetika a fonémika) a grafémika pracují s dvojicí pojmů **foném - hláska, grafém - písmeno**, nauka o slově s pojmy **pojmenování** a **slovo**, nauka o větě (a souvětí) s pojmy **výpověď** a **věta**, teorie textu s pojmy **jazykový projev/komunikát** a **text**.

Nauka o textu dříve nebyla do soustavných mluvnic začleňována. Tato disciplína se rozvíjí teprve v posledních desetiletích. Starší je **stylistika**, která se věnuje otázkám stylu.

3. Charakteristika českého jazyka

Čeština je jazyk flexivní (flektivní), tj. jazyk, který má flexi (ohýbání pomocí koncovek): skloňování jmen, časování sloves a stupňování přídavných jmen a příslovcí. Pro jazyky flexivního typu je charakteristické, že jedna koncovka mívá více mluvnických významů - srov. *-ech* = koncovka 6. p. mn. č. Na druhé straně mívá tentýž význam nebo kombinace těchto významů různé prostředky vyjadřování (např. 2. p. j. č. u podstatných jmen bývá vyjadřován koncovkami *-a, -u, -e, -y...*). Čeština ovšem má i některé rysy jiných typů jazyků, a to jazyků:

- **izolačního typu** - pád se vyjadřuje pomocí předložek, např. u vzoru *stavení* (*do stavení, ze stavení, k stavení*) a podvzoru />am (*u paní, od paní, k paní, s paní*);
- **aglutinačního typu** - každá mluvnická kategorie má zvláštní koncovku, srov. pravidelné tvoření 3. stupně přídavných jmen a příslovcí: obsahují celý tvar 2. stupně + předponu *nej-*: *nej-* + *vyšší*, *nej-* + *výše*; aglutinační typ se obecně projevuje v odvozování předponami (*les -prales*);
- **polysyntetického typu**, pro nějž je příznačné množství složenin - i v češtině jsou složeniny, např. adjektivní: *uměleckoprůmyslový, vnitropodnikový, světlezelený*;
- ale i **vnitroflexivního typu** - obměňují se samohlásky uvnitř kmene: *přítel - přátel, kuřete - kuřatům* (zde ovšem střídání samohlásek pouze doprovází /koncovkovou/ flexi).

Příkladem jazyků flexivních jsou slovanské jazyky, až na bulharštinu a makedonštinu, které tíhnou k typu izolačnímu (makedonsky: *na ulica* = na ulici, *vo sobata* = v pokoji, *na naukata* = 12. p./ vědy). K izolačnímu typu patří např. francouzština (*Je vous remercie* = /já vám/ děkuji, *avec vous* = s vámi, *vous* = vy, vás, vám, vámi); k aglutinačnímu maďarština *ur, urak, uraknak* (pán, páni, pánům), *hólgý, hólgyek, hólgyeknek* (dáma, dámy, dámám) - patří k jazykům ugrofinským spolu s finštinou a estonštinou, nikoli tedy k jazykům indoevropským. Vnitroflexivního typu je arabština (srov. dům - domy: *bejt-bujút*, zpráva - zprávy: *chabar - achbar*, město - města: *madína - mudun*), polysyntetický charakter slovo tvorby je silně patrný v němčině, srov. *zurechtfinden* (doslova: náležitě nalézt) = orientovat se, *r Leuchtturm* (doslova: světelná věž) = maják, *e Leinwand* (doslova: lněná stěna) = plátno.

Srovnáme češtinu s jinými indoevropskými jazyky:

Čeština patří k slovanským jazykům pokládaným za tvrdé (k nim náleží i jazyky jihoslovanské): pro nižší výskyt palatálních hlásek (srov. české *den*, slovenské a ruské [děň], polské *dzień* [dzijeň]...), tedy včetně nižšího výskytu i-jových prvků (srov. polské *pies*, slovensky *siet'*, ruské [t'ofa] = teta); a **zřetelné**: nedochází k redukci nepřízvučných samohlásek (srov. ruské *gorod* [górsd], *golod* [gótad]). Čeština má jen **pět krátkých samohlásek** (*a, e, i, o, u*) a příslušných **pět dlouhých**, označovaných **šesti**

písmeny (liší se *i* a *y*, *í* a *ý*), má jen jednu domácí dvojhlásku (*ou*), pouze ve slovech cizího původu jsou ještě další: *au*, *eu* (*automobil*, *pneumatika*), srov. s tím slovenštinu, jež má několik vlastních dvojhlásek (*ó*, *ie*, *ia*, *iu*). Čeština i slovenština **liší a označují délku samohlásek** (*a* x *á*, *i* x *í*), délka je významotvorná (*bál* x *ba/*, *vil* x *vz/*, *vir/us/x* *vír*). Čeština má **množství souhlásek**, bohatá je zvláště na **sykavky** (*š*, *ž*; *š*, *ž*; *c*, *c* a jejich znělý protějšek *dz*, *dž*). V českých slovech jsou časté souhláskové skupiny tvořící slabiky díky slabikotvornému *r*, *l*, srov. slovní hříčky typu: *Strč prst skrz krk*. český jazyk se liší i od ostatních slovanských jazyků až na starší polštinu a kašubštinu tím, že **má ř** (znělé: *řeřicha*, *pohřeb*, i neznělé: *keř*, *věř*, *řka*), ovšem polské *ř* se dnes vyslovuje buď jako *z* nebo *š*, zapisuje se spřežkou *rz*.

České souhlásky podléhají asimilaci/spodobě, na rozdíl od samohlásek, srov. výslovnost *plod* [plot], *tužka* [tuška], *kletba* [kledba] (viz kap. II, s. 34 - 37).

Český jazyk má **stálý přízvuk** (jako např. němčina a polština), a to **na první slabice** (jako např. němčina, kdežto polština ho má na slabice předposlední), přitom přízvuk a délka nemusí být současně na témž místě, srov.: *'Mladý Hnženýr se 'ubíral 'na nádraží* (zde přízvuk přechází na předložku *na*). Rychlost mluvy je v češtině střední (je např. pomalejší než italština), řeč má menší intonační rozpětí (např. v porovnání s francouzštinou i s ruštinou).

Čeština má **fonologický pravopis**, tj. pravopis, který respektuje fonémy, nikoli jejich (poziční aj.) varianty: píšeme *koza*, 2. p. mn. č. *koz*, nikoli *kos*, *soud* (nikoli *t*), *soudu* apod., nejde tedy o pravopis fonetický; dále **respektuje stavbu slova**: *bezzubý* (s. + ch.: *bezub*), *roztrhat* (s. + ch.: *razderati*, ale *rastegnuti* = roztáhnout, *razbiti*, ale *rasplakati*, *izdanje*, ale *iskop*, *otud* = odtud, *istavlati* < *iz* + *stavljati*, *besilen* < *bez* + *silen*). Náš pravopis je středně obtížný, je obtížnější než např. pravopis některých jihoslovanských jazyků (s. + ch. mají např. jedno *i*, srov. *bíti* = být, bít; *visok* = vysoký), ale snadnější než francouzský, srov: *seulement* [sólma], *l'invitation* [le_vitasj5], nebo anglický, srov.: *yours* [jo:z], *invitation* [inviteišn].

Čeština užívá jako písmo **latinku**, nikoli azbuku, cyrilici, kterou užívají národy východoslovanské a východní jihoslovanské (Bulhaři, Srbové, Makedonci). Na rozdíl od většiny evropských jazyků má česká abeceda navíc písmena s diakritickými znaménky, tj. s čárkami nebo kroužkem, označujícími délku, a s háčky nad písmeny, označujícími jejich pravopisnou měkkost (*č*, *š*, *ř*, *z*, *d'*, *t'*, *ň*). V češtině je však zachována i jedna (nesystémová) spřežka (*c* + *h* = *ch*). (Diakritická znaménka, čárku, přejala od češtiny polština (*žrádlo* = zřídlo, *ležč* = lézt), slovinština, chorvatština (*rádništvo* = dělnictvo, *měšati* = míchat) i maďarština: *futó* = běžec, *étel* = jídlo, *út* = cesta, *néni* = teta.)

Čeština má **bohatou slovní zásobu**. Největší český výkladový slovník, Příruční slovník jazyka českého, obsahuje 250 tisíc slov, ale ani tento, ostatně už starší slovník (vycházel v letech 1935 - 1957) neobsahuje všechna slova (ani tehdejší) češtiny. Čeština má **menší homonymii** (souzvučnost) než některé evropské jazyky, srov. např. slovnědruhou homonymii v angličtině (rozlišit podstatné jméno, přídavné jméno a sloveso lze leckdy jen ve větné souvislosti, viz *wrong* [ror] = špatný, nepravý, zlý; křivda, zlo; *hunger* [hanga] = hlad; hladovět; *fight* [fajt] = boj, zápas, rvačka; bojovat, bít se, zápasit; potírat, hubit; *break* [breik] = lámat, zlomit; zlomení, zlomenina, mezeza...).

V češtině se **nová slova** tvoří především **odvozováním** (pomocí předpon a přípon), a to někdy téměř tak snadno jako tvary téhož slova, viz produktivní (tj. často využívané)

I. OBECNÉ VÝKLADY

tvoření podstatných a přídavných jmen slovesných {vedení, vedoucí, vedený), zdrobnělin pomocí -ek, -eček, -ička... {dvorek, stařeček, hlavička...), **přechylování**, tj. tvoření převážně ženských jmen od mužských {ředitel - ředitelka, dělník - dělnice, žák - žákyně, kosmonautka, ministryně, vojákyně, příp. -ka, -ice, -yně...), zvláště pak tvoření ženských příjmení, nejčastěji pomocí -ová: Mráz - Mrázová, Polák - Poláková, Dolejší - Dolejšová (vedle Dolejší). Toto je výrazný rys češtiny, jímž se liší i od některých jazyků slovanských (srov. příjmení polská *Maria Wojtak*, slovinská *Albinka Lipovec*) a od jazyků západoevropských (ve francouzštině *madame Préfontaine*, stejně jako *Robert Préfontaine*, v angličtině *Mary Norris*, v němčině *Eveline Hoffmann*), shoduje se tu například s novou řečtinou {*Makropoulos* - r. m., *Makropoulou* - r. i.) i s maďarštinou a litevštinou, jež mají rovněž pro přechylování specifické prostředky: *Jobaggyné András Katalin* (příjmení je na prvním místě, ženské příjmení utvořené od jména manžela má zakončení -né), obdobně litevština: *Evalda Jakaitienė, Paulaskienė* (od mužského *Jakaitas, Paulauskas*).

Čeština má i **složeniny a zkratky**, ale v menší míře než němčina složeniny a ruština zkratky a zkratková slova, avšak i jich v současnosti přibývá {*ekosystém, bodyguard; IČO, IPB, s. r. o...*).

Po dlouhá období se čeština na rozdíl od ruštiny, polštiny, ale i angličtiny a jiných jazyků bránila přílivu cizích, (v našem případě) zvláště německých slov, z obavy ze ztráty národní osobitosti. Mnohá slova německého původu byla ze spisovného jazyka vytlačena, ale žijí ještě v oblasti nespisovné, často v mluvě řemeslníků {*vercajk* = náradí, *ponk* = pracovní stůl řemeslníka, např. truhláře), ve spisovné češtině se udržela mnohá slova doslovně přeložená, tzv. **kalky** {*auffällig* = nápadný, *abwerfen* = odhodit). Mnohá slova má čeština - obdobně jako jiné ewopské jazyky - z latiny (stará slova, jako *sko la, košile*, slova kulturní: *konvence, diskuse...*), popř. přejatá přes latinu z řečtiny {*drama, muzeum, idea, klima...*), v době obrození přicházela k nám slova ze slovanských jazyků, polštiny (např. gramatické termíny *předmět...*) a ruštiny {*vzduch, kormidlo*) i později, zvláště po r. 1945 {*sovět, kolchoz*). V současné době **přejímá** čeština shodně s ostatními evropskými jazyky především **výrazy anglické** {*management* = řízení, *summit* = schůzka na nejvyšší úrovni, vrcholné setkání hlav států a diplomatů, *brífink* = krátká tisková konference, *komputer* = počítač - ovšem v angličtině z lat. *computatio - computare* = počítat), což souvisí s převládajícím angloamerickým vlivem technickým, ekonomickým i politickým.

Čeština má **bohaté a složité tvarosloví s množstvím typů skloňování jmen a s množstvím synonymních tvarů**. Má **tři jmenné rody** na rozdíl např. od maďarštiny, která rody nemá, od francouzštiny, jazyků severských a arabštiny, jež mají rody dva, rozlišuje **životná a neživotná podstatná jména rodu mužského** na rozdíl od některých jazyků, jež liší jména osobní a ostatní (např. arabština a angličtina: *it* = zájmeno str. rodu, neosobní). Čeština má **dvě čísla**, nezachovala si duál (dvojné číslo) na rozdíl od některých slovanských jazyků (slovinština a lužické srbštiny). Srovnej dále **sedm pádů** v češtině proti čtyřem pádům v němčině, bohatství tvarů jména proti převažujícímu jednomu tvaru v jednotném čísle a jednomu v množném čísle ve francouzštině a v angličtině. Na rozdíl od všech těchto jazyků nemá však čeština člen určitý a neurčitý, tzn. nemá prostředek k systémovému rozlišování určitosti a neurčitosti (srov. *matka x die /eine/Mutter; la /une/mère; the /a/mother*), má však tendenci k individualizovanému členu, srov. *Don't drink the water!* a *Nepij tu vodu!*

V porovnání s uvedenými jazyky liší čeština u sloves **slovesný vid nedokonavý a dokonavý**, liší **nenásobenost a násobenost**. Nemá však už jednoduché slovesné tvary minulé (aorist a imperfektum), jako třeba dosud bulharština, má jen jeden minulý čas, avšak v kombinaci vid + lexikální prostředky může vyjádřit všechny časové dimenze, jež některé jihoslovanské jazyky (bulharština, makedonština) a západoevropské jazyky vyjadřují celou soustavou minulých časů, viz ve francouzštině *passé composé* (= složený minulý čas), *imparfait* (vyjadřující minulý děj neohraničený), čas předminulý, *passé simple* (jednoduchý minulý čas). Čeština nemá konjunktiv (zvláštní slovesný tvar užívaný ve vedlejší větě při vyjadřování děje možného, žádaného, neskutečného), sloveso ve vedlejší větě se v podstatě neliší od slovesa ve větě hlavní.

Základem české věty (výpovědi) je sloveso, převažuje slovesné vyjádření v činném rodě před pasivem. Pořádek slov v české větě není především gramatický a tím se liší jak od věty německé a anglické, tak od věty francouzské, kde je zpravidla nejprve podmět, pak přísudek a následují ostatní větné členy. Čeština nemá pevný, nýbrž **pružný pořádek slovní**, zpravidla se vychází od známé věci (z kontextu, ze situace), pak se přistupuje k sdělení nové informace. Přitom v české větě na rozdíl od jmenovaných jazyků, ale i některých jazyků slovanských (ruštiny) nemusí být vyjádřen v každé větě podmět. Čeština patří k těm jazykům, v nichž se přídavné jméno shoduje s řídícím jménem podstatným, před nímž obvykle stojí (jako např. i němčina, ale na rozdíl od francouzštiny, kde stává za podstatným jménem, a na rozdíl od angličtiny, která mluvnickou shodu v jmenovém rodu nezná; přitom přídavné jméno stojí obvykle před podstatným jménem).

4. Útvary a formy českého jazyka

Český (národní) jazyk nemá jen jednu podobu, nýbrž zahrnuje spisovný jazyk, obecnou češtinu, nářečí (interdialekty i místní nářečí), slangy, argoty, tj. všechny podoby (útvary a poloútvary), jichž se v mluvě užívá.

Reprezentativní, oficiální, celonárodně uznávanou podobou je **spisovná čeština**, tj. standardní útvar (standard), jehož užívání se předpokládá ve školách, v úřadech, v hromadných sdělovacích prostředcích, ve vědě... Ani spisovný jazyk není však jednotný, jeho **prostředky** jsou diferencovány a seskupují se podle toho, zda jsou **hovorové, neutrální, či knižní**.

Spisovnou češtinu používají např. v kultivovaném projevu někteří mluvčí, jejichž profesionální zaměření to předpokládá, kulturní pracovníci, učitelé, úředníci, vědci, přesto však i zde se projevuje tlak obecné češtiny nebo jiných útvarů. Mluvená forma spisovné češtiny zpravidla neobsahuje archaické ani knižní prvky, naopak má mnoho rysů společných s češtinou nespisovnou. Především pak má prvky neutrální, tj. prvky použitelné v projevech mluvených i psaných, prostředky slohově nepříznačné (srov. *nádraží, silnice, škola, židle, mluvit, chodit, píše...*), jich je většina. Příklady hovorových prostředků: *základka* (= základní škola), *kilo* (kilogram), *koukat*, tvary *děkuju, lip...*

Písemné projevy vědecké, esejistické apod. obsahují rysy knižnosti, ovšem většina jeví i v těchto projevech (stejně jako v jiných) je po stránce stylové neutrální. Příklady prostředků knižních: *setrvat v, spočinout v, hledět, jelikož, leč, pakliže, tudíž, ač...*, tvary přechodníků...; prostředků archaických: *an, anžtojedvaže, aneb*, tvary času předminulého *{byl}sem spatřil*).

PROSTŘEDKY

nespisovné

spisovné

argotické   nářeční   obecně-   hovorové   neutrální   knižní   archaické
slangové   české

Jak je patrné, spisovné prostředky jsou rozprostřeny na ose od hovorovosti k neutrálnosti a odtud ke knižnosti; za hranici běžné spisovnosti pokračují prostředky archaické. Prostředky spisovné hovorové často pocházejí z oblasti nespisovné, a to obecněčeské (*holka, kluk, kytky*), z profesní mluvy (lékařské: *očař, krčaf*) nebo ze slangu, např. sportovního (*bek* = obránce, *halvbek* = záložník, *faulovat* = dopustit se nedovoleného zákroku). Pohyb nastává i mezi profesní, event. slangovou mluvou a odborným spisovným vyjadřováním, dokonce i do odborné terminologie proniká původní profesní a slangové výrazy (*mys* = zařízení počítače sloužící k posunu kurzoru, *e-mailovat* = používat elektronickou poštu...).

Spisovná čeština není příliš územně ani sociálně omezena, naopak **nespisovná čeština** (substandard) je **diferencována**, a to **územně a sociálně**. I ve spisovné češtině se vyskytují varianty regionálně zabarvené (*dědina* - knižní a obi. moravské x *vesnice*, „moravská“ výslovnost skupiny *sh* [zh], *mě* [mje] apod.).

Územní (regionální) **diferenciace** současné češtiny v porovnání s některými jinými jazyky (např. s němčinou, ale i se slovenštinou) **není** však tak **silná**. Tato diferenciace je tím větší, čím vzdálenější je region (oblast) od centra, od Prahy, přitom více přibývá odlišností ve směru na východ než na západ. Relativně zachovalejší jsou **nářečí /dialekty na Moravě: lašská** neboli **slezská** na severovýchodě Moravy a ve Slezsku [*To je hodný stryk, Daj muku ze mlýna na vozík*], **moravskoslovenská** na jihovýchodě Moravy [*To je/sú hodní str íček, Daj muku ze mlína na vozík*], **hanácká**, tj. **středomoravská** [*To je/so hodné strěček, De moko ze mléna na vozék*].

Každé z těchto nářečí je **interdialekt** („nadržičí“), neboť obsahuje řadu menších nářečí, která ovšem už některé své odlišnosti ztratila.

Nářečí se užívá v dané oblasti omezeně, a to v běžném, nikoli oficiálním styku. Jednotlivá nářečí se také dochovala v různé míře. Méně jsou zachována nářečí v Cechách, jde o nářečí **středočeské**, jež je podkladem obecné češtiny [*To je hodnej strejček, Dej mouku ze mlejna na vozejk*], **jihozápadočeské** [*Je na dovolenej s mamincino sestrou*, s výraznějším dialektem chodským a doulebským] a **severovýchodočeské** (se zachovalejším nářečím podkrkonošským - slovní hříčka [*VDerškovje perší na smerkovíperkínko*]). Tato nářečí se unifikovala (sjednocovala) a dnes se v Cechách převážně užívá **obecné češtiny**.

Obecná čeština vznikla na podkladě středočeského nářečí, rozšiřuje se však při ztrátě svých nejvýraznějších znaků (zčásti zaniká v- před o-, ou- na začátku slova) i na další území a do sfér dříve vymezených spisovnému jazyku, např. do krásné literatury (kam už dříve pronikaly i dialekty), a to i do řeči autorské. Nářečí (i interdialekty) obdobně jako spisovný jazyk mají své prostředky slovníkové/lexikální, fonetické/hláskové, morfolo-gické/tvarové, syntaktické/skladební.

Všechny tyto útvary mají svou **normu**, tj. souhrn prostředků považovaných jejich nositeli za závazný. Nejde o prostý **úzus**, tj. zvyk určitých prostředků užívat, ale i o vztah závaznosti nositelů toho kterého útvaru k užívání jeho prostředků.

Ovšem na rozdíl od spisovného jazyka, který má **normu kodifikovanou**, tj. zachycenou ve slovnících (lexikální norma), v mluvnících (gramatická norma), v pravidlech českého pravopisu (pravopisná norma) a v pravidlech české výslovnosti (výslovnostní norma), ostatní útvary takto kodifikovanou normu nemají. **Kodifikace** je tedy vyjádřením, zachycením normy spisovného jazyka. Kodifikace zároveň reguluje užívání spisovných prostředků a ovlivňuje tak i vývoj normy. Proto je třeba, aby kodifikace zachycovala normu pravdivě, věrně, a to i se zřetelem k vývojovým tendencím v normě, tzn. kodifikace by měla mít **perspektivní hloubku** (viz kodifikované hovorové podoby typu *řít, moct*), jinak je retrospektivní už v době svého vzniku, uzákoňuje jen podoby starší, někdy dokonce už vycházející z užívání. **Kodifikace** je během své platnosti **statická** (nemění se), kdežto **norma** se vyvíjí, je **dynamická** (viz pohyb v 1. os. j. č. a 3. os. mn. č. sloves 3. tř.: *kryji - kryju, kupují - kupuj ou*).

V řečové praxi (zvláště mluvené) se ovšem neužívá buď jen čistého nářečí, obecné češtiny, nebo spisovného jazyka, ale jednotlivé útvary v sebe přecházejí, prostředky se kombinují, a to v závislosti na mnoha činitelích (regionálních, sociálních i psychologických). K směřování

I. OBECNÉ VÝKLADY

obecné češtiny, interdialektů a spisovného jazyka dochází velmi často ve městech, v **městské mluvě**. Nevyhraněná mluva realizovaná smíšenými prvky různých útvarů, a to nejen ve městech, ale vůbec, se označuje jako **běžná mluva**. Většina českých rodilých mluvčích je diglosní, užívá vedle nespisovné mluvy svého domova i spisovný jazyk.

Vedle územní diferenciacie nespisovné češtiny existuje i **diferenciace sociální**; na jejím základě se vydělují **slangy, profesní mluva a argot**. Ty však nemají své speciální prostředky gramatické a hláskové, ty přebírají z jiných útvarů (často z češtiny obecné i spisovné nebo z nářečí), mají však vlastní slovník.

Slang je nespisovné výrazivo zájmové skupiny. Některé slangy jsou archaické, drží se v nich staré výrazy (myslivecký slang: *slechy* = uši, *běhy* = nohy, *prut* = ocas, *světla* = oči), jiné jsou proměnlivé. Ve slanzích jsou časté expresivní názvy metaforické (studentský slang s výrazy pro nedostatečnou: *koule/kule*, *bomba*, *bajle*, *puma*, *pecka*, *sardel*, *petarda*..., pro učení: *biflovat*, *bičovat se*, *šprtát se*, *dřít*, *hustit*, *zupat*..?). Některá slangová slova přecházejí do obecného povědomí, např. sportovní výrazy: *mičuda*, *basket*, *faul*, *finiš*, a nabývají charakteru obecněčeského nebo i spisovného.

Dříve se ke slangu počítala i nespisovná mluva příslušníků stejného povolání, stejné profese. Dnes se tato mluva spíše vyčleňuje zvlášť a označuje se jako **profesní mluva**. Profesní mluva některých oborů je založena na spisovném jazyce, avšak v zájmu ekonomie vyjádření dochází např. k zjednodušení terminologie univerbizací (tvořením jednoslovných pojmenování z víceslovných), lékařské: *exnout* (= zemřít), *zadlahovat* (dát dlahu), *kajzr*, *císař* <- císařský řez, z něm. Kaiser [kajzr] = císař.

I profesní mluva může obsahovat prvky expresivní, srov. názvy pro lokomotivy v železničářské mluvě (slangu): *berta*, *bardotka*, *lolobridžida*, *pegas*, *zamračená*...

Vlastní výrazivo mají i vrstvy společensky izolované, sociálně vyřazené, vězni, zloději, žebráci, prostitutky, falešní hráči, drogově závislé osoby aj.; označuje se jako **argot** (han-týrka), někdy rovněž jako slang. Nejznámějším argotem u nás je mluva pražské „galérky“, „pražských pepiků“, a brněnská plotnáčtina (plotna).

Poznámku: Název plotna, plotnáčtina vychází asi z názvu Plotní ulice, v jejímž okolí se shromažďovali nositelé této mluvy. Brněnská plotna je smíšený argot česko-německý. (V Brně až do první světové války byla většina obyvatelstva německá a ještě do druhé světové války v něm žila silná německá menšina.) V plotnáčtině se mísí prvky německé s českými, resp. moravskými, zvláště s koncovkami hanáckými.

Př.: Slovo *mukl*, něm. *Muckle*, znamenalo člena party (slovo je asi z romštiny (cikánštiny): *mucklo* = volný, svobodný), po rozšíření označovalo vůbec darebáka, podvodníka, gaunora, pak proniklo i do vězeňského argotu (slangu) a dnes se užívá převážně ve významu *vězeň*. Slovo *bomzat/bomzovat* znamenalo klamat, lhát (srov. pův. pražské *kecat*, dnes rozšířeno s významem *mluvit*), viz jeho podobu zápornou s hanáckou koncovkou: *nebomzě* (= nekecej, nelži); ve vězeňském argotu odvozené slovo *bomzúk* označuje udavače, donašče. K. výrazům brněnské plotny patřila původně brněnská *šalina* (= tramvaj).

Argoty se udržovaly vesměs jen jako mluvená forma (pokud nemáme na mysli jejich ztvárnění v uměleckých dílech), avšak např. žebrácký argot používal obrázkového písma sloužícího k vzájemnému informování o tom, co mohou žebráci očekávat v příslušném domě nebo obci (mříž značila nebezpečí uvěznění, AA zlého psa, t zbožné lidi, a proto je třeba předstírat zbožnost...).

V různých argotech se uplatňují různé cizí vlivy, vliv židovského jidiš, romské (cikánské) řeči (*čokl* = pes), vliv řeči tzv. světských, tj. komediantů s pouťovými atrakcemi aj.

Dříve se argot vymezoval jako utajovací řeč, řeč skupiny užívaná proto, aby jí jiní nerozuměli. Zdá se však, že tento rys současné argoty ztrácejí, neboť např. vězni užívají

argotu i ve styku s vyšetřovateli, dozorcí, a to tak, že jim i vysvětlují, co který výraz znamená. Mnohé výrazy argotické se rozšířily nejen do obecné češtiny (*káča* = pokladna, *prachy* = peníze, *bachař* = vězeňský dozorce), ale některé pronikají jako ustálená spojení (frazémy) dokonce i do mluvených neoficiálních projevů spisovných: *dát bacha* (= dát pozor), *jet na čundr* (= na výlet), dříve: *čupr holka*, dnes spíše *kočka* (= pohledná dívka), někoho *hecovat* (= popichovat v legraci nebo ze zlomyslnosti), *býtšvorc* (= bez peněz)...

Samostatnými útvary nejsou dvě základní formy řeči, **řeč mluvená** a **psaná** (mluvená řeč jako primární, psaná jako sekundární), třebaže jsou ve vztahu dichotomie: mluvená řeč představuje většinou spontánní, nepřipravené, dynamické, situační projevy, kdežto psaná řeč většinou projevy uspořádanější, statictější, explicitnější. Mezi oběma projevy však existuje kontinuum, takže nelze proti sobě klást **mluvenost** a **psanost** bez ohledu na komunikační, zvláště pak pragmatické činitele. Existují speciální typy mluvených projevů (přednášky, odborné referáty a diskuse apod.), jež mají mnohé rysy psanosti, a proti tomu psané projevy s výraznými rysy mluvenosti (osobní dopisy některých osob, prosté vzkazy rodinným příslušníkům nebo přátelům...). (Viz i kap. V.4.7.)

Čeština je národní jazyk nejen Čechů v České republice, ale i Čechů usazených jinde ve světě. Souvislé české osídlení je v severním Chorvatsku, ve Vídni, v americkém Texasu, v Chicagu, v Kanadě, ale i jinde.

5. Zařazení češtiny mezi ostatní jazyky

Čeština patří do rodiny jazyků **indoevropských, úže slovanských**. Nejvýznamnějšími skupinami současných jazyků vedle jazyků indoevropských jsou jazyky altajské, kavkazské, ugrofmské, semito-hamitské (k nimž patří arabština a hebrejštiny), jazyky africké, asijské - čínština, japonština, korejština a další východoasijské (vietnamština a khmerština) - a jazyky východních ostrovů - indonéština a jazyky polynéské.

Současné **indoevropské jazyky** tvoří několik skupin. V Evropě jsou to:

- **jazyky germánské**, k nim se řadí západogermánské - němčina, holandština, vlámská a angličtina - a severské, skandinávské - dánština, švédština, norština, islandština;
- **jazyky románské** (jež se vyvinuly z italských) - italština, francouzština, španělština a katalánština, portugalská, rétorománština, rumunština a moldavština;
- **jazyky keltské** - irština, velština a bretonština;
- **jazyky slovanské**, dělí se na **západoslovanské** (čeština, slovenština, polština, kašubština, horní a dolní lužická srbština), **východoslovanské** (ruština, ukrajinština, běloruština), **jihoslovanské** (bulharština, makedonština, srbština, chorvatština, slovinština);
- **jazyky baltské** (litevština, lotyšština);
- **řečtina**;
- **albánština**.

V Asii se k indoevropským jazykům řadí:

- jazyky indické,
- jazyky íránské,
- arménština.

Poznámka: Kromě indoevropských jazyků jsou v Evropě i jiné, neindoevropské jazyky: maďarština, finština, estonština (= ugrofmské) a baskičtina.

II. ZVUKOVÁ A GRAFICKÁ STRÁNKA JAZYKA

Ve smyslu naší obecné zásady postupovat při výkladu od řeči k jazyku postupujeme od nejmenších jednotek řeči mluvené a psané, hlásek/fónů a písmen/grafů, k jednotkám jazyka fonémům a grafémům.

Nejmenší jednotky lidské řeči, které dovede zpravidla každý uživatel jazyka snadno rozlišit, jsou **hlásky/fóny**. V psaných projevech zaznamenáváme jednotlivé hlásky grafickými symboly, **písmeny/grafy**. Soubor písmen užívaných v daném jazyce a tvořících **grafickou soustavu** u tohoto jazyka nazýváme **písmo**. Čeština využívá písma latinského, tzv. **latinky**. Ve většině případů platí, že jedné hlásce odpovídá jedno určité písmeno. Písmo založené na takovém principu nazýváme písmem hláskovým.

Hlásky jsou zvuky, které mluvčí tvoří v mluvidlech a které může posluchač sluchem vnímat. Písmena čtenář vnímá zrakem.

Poznámka: Při běžné ústní komunikaci se však zrakové vnímání uplatní také: pozorujeme zároveň mimiku obličeje a gesta, kterými mluvčí svou řeč doprovází a jež mohou mít pro poznání smyslu sdělení velký význam. Někdy může posluchač mluvenou řeč zrakem odezírat. S rozvojem technických prostředků komunikace se rovněž často sluchové a zrakové vnímání spojuje, např. v televizi slyšíme komentátora, ale též čteme titulky a pozorujeme vyslaný obraz.

Jestliže pozorujeme mluvnickou stavbu češtiny, všimáme si především těch rozdílů mezi hláskami, které umožňují rozlišit významy slov. Takový rozdíl je např. mezi dlouhými a krátkými samohláskami, protože umožňuje rozlišit slova jako *dráha* a *drahá*, nebo mezi znělými a neznělými souhláskami, jak dokazuje např. rozdíl významu mezi slovy *bil* a *apil*. Hlásky, které se vyznačují v daném jazyce významově rozlišovací funkcí, nazýváme **fonémy**. Fonémy vytvářejí **fonologický systém jazyka**. Ten je založen na funkčních protikladech, např. na protikladu kvantity (krátkosti - délky) nebo znělosti. Studium takových systémů se zabývá odvětví jazykovědy zvané **fonologie**.

Mezi hláskami, které Čech běžně vyslovuje, jsou i další rozdílů, např. hláska *n* se vyslovuje jinak ve slově *branka* než ve slově *brána*, hláska *ř* jinak ve slově *tři* než ve slově *dři*. Jde tedy sice také o různé hlásky, ale protože se rozdílů mezi nimi nevyužívá k rozlišení významu slov (domácího původu), nejsou to v češtině různé fonémy, ale jen varianty fonémů jediného. To nemusí platit o jiných jazycích, v mnoha z nich mají rozlišující funkci i tyto rozdílů. Fonologický systém je tedy specifickou vlastností určitého jazyka.

Když posluchač vnímá mluvenou řeč, řídí se nejen tím, jaký zvuk skutečně slyší, ale také vlastním (i když ne plně uvědomovaným) systémem fonémů. Tím si vysvětlíme, že v psaném jazyce se odedávna zachycovaly zpravidla jen rozdílů mezi těmi hláskami, které měly platnost fonémů. To neplatí o slovech, u kterých mluvčí cítí, že jsou přejata

II. ZVUKOVÁ A GRAFICKÁ STRÁNKA JAZYKA

z cizího jazyka, a že se proto jejich psaní řídí jiným fonologickým systémem. Z toho důvodu se píše např. ve slově *guma* písmeno *g*, ačkoli se příslušná hláska vyslovuje stejně jako *k* na počátku slov *kde*, *kdy* nebo *kdo*.

Vedle zřetele k fonologické platnosti hlásek se v psaném jazyce uplatňují i zřetele další, zejména se přihlíží k významovým souvislostem mezi slovy a jejich částmi. Proto se např. píše ve slovech *podhrabat* i *podkopat* v obou případech *d*, aby se tak vyjádřila totožnost předpony jako morfému s určitým jednotným významem, ačkoli vyslovujeme v prvním případě [d] a v druhém [tj].

Ojediněle odpovídají dvě různá písmena témuž fonémů - říkáme, že pro jeden foném má čeština dva grafémy: foném [i] píšeme zpravidla jako *i*, ale někdy jako *y* (totéž platí o dlouhém [i]). To umožňuje graficky rozlišit stejně znějící, ale významem rozdílná slova, např. *bil* - *byl*, *síra* - *sýra*, nebo tvary, např. význam čísla ve spojení *noví průvodčí* - *nový průvodčí*. Pro jiný grafický rozdíl, a to mezi *ú* - *ů*, není významové zdůvodnění, jde jen o tradiční způsob psaní; v několika případech nám však umožní určit hranici mezi morfémami (srov. *předúčet* - *apředúkladný*).

Vztah mezi zvukovou a grafickou podobou jazyka zachycují obecná pravidla, jejichž souhrn nazýváme **pravopisem**. Příručka nazvaná Pravidla českého pravopisu však především upozorňuje na takové jevy, v nichž se psaná podoba spisovné češtiny liší od podoby mluvené, a proto může píšícímu působit potíže.

1. Zvuková stránka jazyka

1.1 Fonémika. Fonetika a fonologie

Zvukovými vlastnostmi jazyka se zabývá **fonetika**. Zkoumá zvukovou stránku jazyka ze všech aspektů, tj. zkoumá fyziologickou činnost mluvidel, akustickou podstatu zvuků, které vytvářejí, a z obecného hlediska i fungování zvukových prvků jako jazykových prostředků. V užším smyslu se zabývá zvukovými vlastnostmi řeči bez zřetele k jejich platnosti v systému konkrétního jazyka. Fonetika češtiny zkoumá tedy způsoby tvoření a vnímání českých hlásek, změny při jejich spojování, melodickou (intonační) a silovou (dynamickou) stránku řeči, tempo mluvené řeči a její další vlastnosti, jejich platností se zabývá **fonologie** (viz s. 29). Distinktivními zvukovými jednotkami se zabývá **fonémika**.

1.1.1 Hlásky

Přirozeně členíme mluvenou řeč na slabiky (o nich dále). Nejdůležitějšími jednotkami zvukové stránky řeči jsou však **hlásky**, tj. **fóny**, ostatní zvukové vlastnosti je doprovázejí. Hlásky můžeme popisovat a třídit z hlediska produkčního, tj. z hlediska jejich tvoření, artikulace (jak je mluví vytváří, vyslovuje), nebo z hlediska percepčního, akustického (co posluchač vnímá sluchem, popř. též zrakem). Přesnější popis akustických vlastností hlásek je však možný jen pomocí přístrojů. Proto je pro nás prvořadé třídění podle **produkce**, neboť tu můžeme pozorovat sami na sobě.

Při **tvoření**, tj. **artikulaci**, hlásek vychází z plic výdechový (vzduchový) proud do hlasových orgánů, **mluvidel**, v nichž se přetváří v lidský **hlas**. Prochází nejprve hrtanem, v němž jsou uloženy hlasivky, tj. dva vazy hlasové, mezi nimiž je štěrbina. Ty mohou být oddáleny nebo sblíženy, výdechový proud může jimi procházet jen volně nebo je může rozlanit, takže vznikne **tón**. Z hlasivek postupuje výdechový proud do artikulacních orgánů, kde se zvuk upravuje. Je to zvláště resonanční dutina ústní, popř. nosní, a dále jazyk, měkké a tvrdé patro, dásně, zuby a rty.

Pokud jde o **percepci** řeči, již se zabývá akustická fonetika, jsme v situaci mnohem obtížnější. **Auditivní metoda**, zkoumající zvuky řeči pouhým **poslechem**, na základě sluchového dojmu, nemá dostatek přesných kritérií. Hlubší analýzy je schopná pouze metoda pracující s přístroji, namnoze velmi složitá. Nejdůležitější je aparatura převádějící zvuky v optické záznamy, tzv. **spektrografy** nebo **sonografy**. Obrazy zvuků jimi pořízené se nazývají zvukové **spektrogramy** nebo **sonogramy**.

Základní rozlišení hlásek je rozlišení na samohlásky (k nimž se připojují i dvojhásky) a souhlásky.

1.1.1.1 Samohlásky/vokály

Samohlásky mají povahu **tónů**. Při jejich vyslovování se proud vzduchu, který rozkmitá hlasivky, neklade do cesty žádná překážka. Rozdíly mezi nimi jsou důsledkem různého **místa artikulace**, tj. různé polohy jazyka ve směru vertikálním i horizontálním, modifikující zároveň tvar dutiny ústní; mluvíme proto o samohláskách nízkých, středových a vysokých (podle vertikální polohy jazyka) a samohláskách předních, středních a zadních (podle jeho pohybu horizontálního). Otevřenost úst, tzv. čelistní úhel doprovází vertikální polohu jazyka. (Např. /u/ je samohláska vysoká zadní, /a/ samohláska nízká a střední.) Schematicky lze české samohlásky zachytit diagramem v podobě na vrchol postaveného rovnoramenného trojúhelníku:

Podle polohy jazyka

	přední	střední	zadní
vysoké	~"~^i		u^ - ""
středové	^"~\e		J^""^
nízké		^~"~\a^ -	

Podle postavení rtů se liší samohlásky zaokrouhlené *lul* a /o/ od ostatních, nezaokrouhlených. Dlouhé samohlásky se liší od krátkých trváním, ale také místem artikulace (*lál* je nižší než /a/, ostatní dlouhé jsou vyšší než jejich krátké protějšky).

Rozdíly ve vyšší (zavřenější) a nižší (otevřenější) výslovnosti středových samohlásek *Id* a /o/ jsou z hlediska totožnosti slova nepodstatné.

Při fonologické interpretaci fonetických vlastností českých hlásek je třeba vycházet z těch vlastností, které mají rozlišovací schopnost, tedy z fonémů a jejich distinktivních (rozlišovacích) rysů. Distinktivní rysy tvoří dvojčlenné protiklady.

Pro **akustický** popis hlásek je důležitý termín **formant**. Formanty se mívají zvuky, které vznikají resonancí v nadhrtanových dutinách. Nejhlubší složka ve spektru nad základním tónem se označuje jako první formant (F_1), následující jako druhý formant (F_2) atd. Pro určení samohlásek jsou nejdůležitější hodnoty prvních dvou formantů. Poměr F_1/F_2 je u samohlásky *lil* nejvyšší... (6), u *Id* nižší (3), u /o/ (2), nejmenší u /a/ (1,5).

Na základě těchto hodnot jsou samohlásky určeny těmito protiklady:

1. **kompaktní - nekompaktní** /a/ proti ostatním vokálům
2. **difusní - nedifusní** *lil - Id, lul - /o/*
3. **gravisové - akutové** *lul - Hl, /o/ - Id*

Ad 1: Nejvyšší pásmo F_1 odlišuje /a/ od všech ostatních samohlásek.

Nejmenší rozdíl mezi F_1 a F_2 ze všech samohlásek.

Ad 2: *lil* a *lul* mají hlubší F_1 , než *Id* a /o/

Hl má větší rozdíl mezi formanty F_1 a F_2 než *Id*

lul má větší rozdíl mezi formanty F_1 a F_2 než /o/

Ad 3: Gravisové (tupé) jsou hlásky bez složek ve vyšším pásmu:

lil - Id má F_1 vysoké a velký rozdíl výšky formantů,

lul - /o/ má F_1 nízké a malý rozdíl výšky formantů.

Všech 5 samohlásek krátkých a 5 samohlásek dlouhých jsou v češtině samostatnými **fonémy**. Srov. např. *lis - les - los - las, rak - rek - ryk - rok, sed ~ sad - sud; vál - vil - vůl, dým - dům - dóm; šipku - šípku, vydat - vídat, peci - péci, vada - váda, domu - domů, lože - lóže*.

Relativní **výskyt** (frekvence) jednotlivých samohláskových fonémů z hlediska inventáře fonémů (v procentech) je zhruba takový: |i| - 6, |í| - 4, |e| - 9,8, |é| - 1,25, |a| - 6,7, |á| - 2,4, |oj| - 7, |ó| - 0,5, |u| - 2,8, |ú| - 0,6.

Fonologický systém českých samohlásek je vytvářen jednak kvantitativními **protiklady/opozicemi** samohlásek dlouhých a krátkých, jednak kvalitativními protiklady (vycházejícími z klasického trojúhelníku) *lil* - *lul* a *Id* - /o/ (přední - zadní) a *lil* - *Id* a *lul* - /o/ (vysoké - středové); samohláska /a/ stojí proti všem samohláskám ostatním.

1.1.1.2 Dvojhlásky/diftongy

Dvojhlásky jsou spojení dvou samohlásek v jedné slabice. Ve slovech domácího původu se vyskytuje pouze dvojhláska /ou/, v citoslovcích a slovech přejatých také /au/ (*auto, pauza*), v slovech přejatých dále /eu/ (např. *euro, eukalyptus, leukémie*). V češtině máme jen dvojhlásky **sestupné**, tzn. takové, jejichž první část je nositelem slabičnosti a druhá se k ní jen přiklání. Dvojhlásky vzestupné, jaké má třeba slovenština, čeština nemá. Dvojhlásky /ou/, /au/, /eu/ je v češtině třeba považovat za samostatné fonémy, srov. např. *kouli* - *koly* - *kuli* - *kůly*, *Ipauzal* - *Ipózal*, *Ireumal* - *Irýmál*.

Poznámku: Spojení samohláska + /I/ nejsou dvojhláskami, nýbrž spojeními dvou fonémů.

Od dvojhlásek je třeba též lišit spojení dvou sousedních samohlásek, které však patří různým slabikám (např. *ou*, *au*, a *eu* ve slovech *poučit*, *naučit*, *neurčitý*).

Co do **frekvence** z hlediska celého inventáře českých fonémů má dvojhláska /ou/ necelé jedno procento, výskyt /au/ a /eu/ je bezvýznamný. Celková zatížení samohlásek včetně dvojhlásek činí 41,3 procent.

1.1.1.3 Souhlásky/konsonanty

1.1.1.3.1 Konsonantický systém

Společnou artikulační vlastností souhlásek je to, že mluvidla vytvářejí výdechovému proudu **překážku**. Rozdíly mezi souhláskami vyplývají především z toho, která část mluvidel volnému proudění brání a jaký je charakter překážky; zda jde pouze o zúžení (úžinu), nebo o úplný závěr, či zda jde o závěr přecházející v úžinu.

A. Tak podle **místa artiklace** se rozlišují:

1. souhlásky **retné**, a to obouretné, bilabiály: *lpi*, *lbi*, *Iral* a retozubné, labiodentály: *lil*, *NI*;
2. **zubodásňové**, a to zubné, dentály, prealveoláry: *lil*, *lál*, /n/, *Isl*, /zl/, *Id* - *Ixl*, *IM* a dásňové, alveoláry, postalveoláry: *Isl*, *lil*, *Id*;
3. **předpatrové**, palatály *It I*, /ď/, *lul*, *ljl*;
4. **zadopatrové**, veláry: *Ikl*, *Igl*, *Ixl*;

Poznámka: [x] značí výslovnost *ch*.

5. **hrtanové**, laryngály: /hl/ a ráz (laryngální závěr).

B. Podle **způsobu artiklace**:

1. **závěrové**, okluzívy: *lpi*, *lbi*, *lil*, *lál*, *AV*, /ď/, *Ikl*, *Igl*;
2. **polozávěrové**, semiokluzívy, afrikáty (artiklace začíná závěrem a přechází v úžinu): *Id*, *Id*;

II. ZVUKOVÁ A GRAFICKÁ STRÁNKA JAZYKA

3. **úžinové**, konstriktivy, spiranty: *lil, NI, Is/, /zl, Išl, lži, I)I, Ixl, /hl*;
  4. **kmitavé**, vibranty (v průběhu artikulace se úžina kmitáním jazyka, popř. čípku zvětšuje a zmenšuje): *hl, hl*;
  5. **bokové**, laterály (artikulační přepážka /jazykem/je neúplná, s postranními úžinami): *IM*.
- C. Podle toho, prochází-li artikulační proud pouze dutinou ústní nebo také dutinou nosní, která rezonuje, rozlišujeme souhlásky:
1. **nosové**, nazály (na jejichž artikulaci se podílí i dutina nosní): *An/, In/, Iňl*;
  2. **ústní**, oraly (při jejichž artikulaci je dutina nosní uzavřena): všechny souhlásky ostatní.
- D. Konečně podle **účasti hlasivek** rozlišujeme souhlásky:
1. **znělé**, sonorní (při jejichž výslovnosti hlasivky kmitají, takže souhláskový šum je doprovázen **tónem**): *lbi, lál, Id'l, Igl, Izl, lži, IhJ - NI, IM, hl, Im/, lni, Iňl, I)I*;
  2. **neznělé**, nesonorní (jejichž tvoření se hlasivky neúčastní): *lpi, It/, lil, Ikl, Is/, Išl, Id, Id, lil, Ixl*.
- Mezi souhláskami znělými zvláštní místo zaujímají souhlásky vyznačující se vysokým stupněm zvučnosti, tzv. **sonanty**: *hl, IV, Ital, lni, I)I*. Z nich *hl, IM* výjimečně i *An/* mohou být nositeli slabičnosti, mohou tvořit slabiku (tzv. souhlásky slabikotvorné), srov. *vrba, vlk, sedm* - v starším jazyce bylo toto *An/* i ve slovech typu *Humanism*.
- E. Na základě uvedených zvukových vlastností vznikají zejména tyto **protiklady** souhláskových **fonémů**:
1. **znělé - neznělé**, např. *lbi - lpi, lál - hl, Id'l - AV, Igl - Ikl, lži - Išl, IhJ - Ixl*; souhlásky rozlišené jen znělostí se nazývají **párové** (souhlásky znělé, které nemají neznělý protějšek, jsou **jedinečné**);
  2. **ústní - nosové**: *lbi - An/, lál - lni, Id'l - Iňl* (např. při rýmě - kdy vchod do dutiny nosní je uzavřen - vyslovíme *ryba* místo *rýma*);
  3. **závěrové - úžinové**, např. *lál - Izl, hl - hl*; výdechový proud narazí na překážku, kterou rozrazí anebo jí prochází jako štěrbinou; spojením těchto procesů vzniká souhláska polozávěrová, např. *Id, Id* a také */dž/* (které ovšem také jako foném dvěma písmeny zaznamenáváme - *džbán*).
Vznikají tak další protiklady:
  4. **závěrová - polozávěrová**: *hl - Id, hl - Id* a *lál - /dž/* a *lál - /dž/*;
  5. **polozávěrová - úžinová**: *Id - I si, Id - Išl, /dz/ - Izl* a */dž/ - lži*.
V některých případech vznikají mezi fonémy **vícečlenné vazby**:
hl - hl - Id: plat, platit, placen
lil - hl - Id: svit, svítit, (svíce), svíčka
lál - Id'l - Izl: hod, hodit, házet
Ikl - Id - Id: ruka, ruce, ručka
lbi - Izl - lži: rohu, rozích, růžek
Igl - Izl - lži: Olga, Olze, Olžin

Asymetrie v inventáři souhláskových fonémů:

Protiklady souhlásek tvoří úplný symetrický systém, jako je tomu u samohlásek.

- Na rozdíl od samohlásek je v inventáři souhlásek několik hlásek, které nejsou samostatnými fonémy: Jsou to
  - souhláska /g/ ve slovech domácích, kde je výsledkem asimilace znělosti souhlásky /k/, např. *kde* [gde], *nikdo* [ňigdo], *jakže* [jagže], *kdому* [gdому]. Existenci některých **variant fonémů** si ani neuvědomujeme.
  - Vedle znělého *lil* (*dřevo, řada, keře*) existuje i jeho neznělá poziční varianta, s níž je ve vztahu komplementárním (*tři, keř*).
  - Afrikáty *I el* a *I el* mají znělý protějšek /dz/ a /dž/, které se ve fonetice transkribují jako *hl* a *lil*: *leckdo* [le3gdo], *léčba* [léšba]. Ve slovech přejatých je *lil* - psáno *dž* - samostatným fonémem: *džem, džin, (maha)rádža*.
  - Zadopatrové *lr\l* je poziční variantou zubného *lni* před velárami: *banka* [baqka], *rána - ranka* [raqka], *tango* [tango]. Ale např. v němčině a angličtině je zadopatrové *n* samostatným fonémem, srov. něm. *singen l-r\l x sinnen*, angl. *sing* [srn] x *sin*.
  - Fakultativní variantou neznělého fonémů *Ixl* je znělé *ly*: *Kochba* [koyba], *abych byl* [-yb-]. Většinou bývá nahrazováno hrtanovým *Ihl*.
- Nosové souhlásky *Ival, lni*, likvidy *lil, Ixl* a souhláska /j/ jsou jen znělé, proto je nazýváme nepárové nebo **jedinečné**. Dvojici *Ihl* a *Ixl* často chápeme jako protiklad souhlásky znělé a neznělé, ale *Ihl* se artikuluje v hrtanu, kdežto *Ixl* na zadním patře.
Hláska *lvi* se chová jako jedinečná (uprostřed slova nepůsobí asimilaci: *tvar, kotva - svolat - zvolat*), ale pociťuje se i jako znělá párová k neznělému *lil* (*přivařit - přifařit*), také sama asimilaci podléhá, *všichni* [fšixňi].
- Třídění souhlásek na tvrdé, měkké a obojetné nemá základ ve fonetice, nýbrž týká se jen pravopisu. Výstižněji bychom tedy měli mluvit o tvrdých, mělkých a obojetných **písmenech**.

Konsonantický systém lze zobrazit např. touto tabulkou:

Klasifikace souhlásek a souhláskových fonémů

		Podle místa artikulace								
		retné		zubodásňové		ředopatrové		zadopatrové a hrtanové		
Podle účasti hlasivek ->		znělé	neznělé	znělé	neznělé	znělé	neznělé	znělé	neznělé	
Podle způsobu artikulace	závěrové	ústní	b	p	d	t	d'	ť	g	k
		nosové	m		n		ň		V	
	polozávěrová			<i>ni, ňi</i>	c, č					
	úžinové	vlastní	v	f	z, ž	s, š	j		/y/h	ch/x/
		bokové			l					
		kmitavé			r, ř	ř				

Hlásky, které nemají platnost fonémů, jsou v závorkách //.

1.1.1.3.2 Akustická analýza souhláskových fonémů

Pokud jde o akustickou analýzu českých souhlásek, není výzkum ještě zcela ukončen. Na základě **sluchového** dojmu dovedeme rozlišit souhlásky **výbuchové/explozivny** (tj. artikulační okluzívy) a **třené/frikativny** (artikulační konstriktyvy) i rozdíly ve zvučnosti. Souhlásky, u nichž převládá tónová složka, jsou **sonanty**, k nimž se v češtině řadí nosové hlásky *Im/, Iní a Iňl*, dále likvidy *IM* a *Ixl* a souhláska */j/*. U ostatních převažuje složka šumová. Jako u hlediska artikulačního máme tu tedy dvojice souhlásek **znělých** a **neznělých**, nazývaných **párové**.

Další z poslechem rozlišitelných vlastností je **délka** souhlásek, jejich trvání: podstatně se liší explozivny a afrikáty, šumové frikativny a sonanty. Záleží však i na jejich pozici (např. koncové hlásky jsou ve všech skupinách nejdelší).

Podrobnější analýza je opět možná jen za pomoci přístrojů.

Na základě sonogramů se stanoví **kmitočet** (frekvence) a **dynamika** souhlásek, jejich resonanční oblasti. Kritériem jsou charakter a vztahy jednotlivých formantů.

1.1.1.3.3 Distinktivní rysy souhláskových fonémů

Pro popis souhláskových fonémů v češtině můžeme použít souboru distinktivních rysů založeného na kombinaci artikulačních i akustických vlastností:

1. **Vokálnícké - konsonantické:** Jednoznačně se odlišují čisté **samohlásky** od všech **souhlásek**.
2. **Tónové - šumové:** Tónové souhlásky jsou sonanty, ostatní jsou šumové.
3. **Trvací - okamžitě:** Trvací jsou třené, frikativny, jejichž zvuk lze prodlužovat. Okamžitě jsou ty, které vznikají zrušením závěru, patří k nim explozivny a afrikáty.
4. **Akutové - gravisové:** Akutové jsou souhlásky artikulačně střední, akusticky vysoké, tj. alveoláry, gravisové artikulačně okrajové: přední retné a retozubné a zadní velární a laryngální, akusticky nízké.
5. **Drsné - hladké:** Drsné jsou charakterizované šumem sykové povahy. Patří k nim sykavky, polosykvavky a v češtině také *lil*. Ostatní souhlásky jsou považovány za hladké.
6. **Přední - zadní (difusní-kompaktní):** Přední jsou vytvořeny v přední části mluvidel: **labiální, dentální a přední alveoláry**, zadní jsou: **zadní alveoláry, palatální, velární a laryngální**.
7. **Kmitavé - nekmitavé:** Kmitavé jsou tvořeny artikulující částí jazyka. Patří sem v češtině pouze *Ixl, Iří* a *Ixl*, ostatní jsou nekmitavé.
8. **Znělé - neznělé:** Znělé jsou souhlásky, při nichž hlasivky kmitají a vzniká základní tón, tj. sonanty, a znělé souhlásky šumové.

1.1.1.3.4 Inventář souhláskových fonémů

Inventář českých souhlásek zahrnuje 31 hlásek a 24 fonémů, 7 souhláskových dvojic tvoří varianty jednoho fonémů. Pro fonémy je charakteristické jejich **funkční využití** pro rozlišování znakových jednotek. Např.:

p	bm	<i>píje - bíje - myje</i>
t	d n	<i>vata - vada - vana</i>
ř	ď ň	<i>rotí - rodí - roní</i>
k		<i>kat - mat - pat - sad - lad</i> atd.
v		<i>víje - bíje - líje - myje</i> atd.
s	z	<i>kosa - koza, lísá (se) - lízá</i>

š ž	šít — žít, šok — žok
x h	chodit - hodit
c č	cípek — čípek, cáry - čáry
ř	řádna — žádná, řada - rada
r l	vak - lak, radit - ladit
j	jít- žít, lít, mýt, vít, sít, šít, jen - sen, len, cen...
f v	frak — vrak, frčet - vrčet
g	grog - krok

Jako rys cizosti proniká i k přejatým slovům s původním *k*: *akát-agát, plakát—plagát*.

1.1.1.3.5 Neutralizace protikladů

V určitém postavení zaniká rozdíl mezi dvěma fonémy, dochází k neutralizaci jejich protikladu. V soustavě českých souhlásek prvořadá a závazná je neutralizace protikladu znělosti. Kontextově podmíněné neutralizace jsou důsledkem asimilace znělosti, srov. [správa] za *správa* i *zpráva*. Strukturně podmíněné neutralizace vznikají v závislosti na postavení fonémů ve vyšší strukturní jednotce, v češtině např. na ztrátě znělosti na konci slova. Změny znělosti jsou do té míry pravidelné a závazné, že si jejich přítomnost většinou vůbec neuvědomujeme. Ostatní neutralizace jsou většinou fakultativní.

1.1.1.3.6 Funkční zatížení souhláskových fonémů

Funkční zatížení jednotlivých souhláskových fonémů je zhruba takové: *p* (3), *b* (1,8), *m* (3,7), *t* (4,5), *d* (2,8), *n* (4,5), *ř*'(1), *d'* (0,5), *ň* (2), *k* (4), *g* (0,4), *c* (1,4), *č* (1),/(0,7), *v* (3,9), *^* (4,7), *z* (2), *š* (1,3), *z* (0,9), *ch* (1,2), *h* (1,3), *ř* (1,2), *r* (3,6), / (4,5),/(3), celkem 59 % fonémového inventáře.

1.2 Suprasegmentální prostředky

Vedle nejmenších zvukových jednotek - hlásek a fonémů, jimiž se zabývá segmentální fonetika a fonémika, se při komunikaci uplatňuje i celá řada dalších zvukových jevů, které se navrstvují na fonické jednotky, fungující jako nositelé slabičnosti. Tyto zvukové jevy nazýváme **prozodickými, suprasegmentálními prostředky**. Na rozdíl od hlásek nejsou výsledkem činnosti artikulačního proudu, nýbrž jen jeho modulací, úpravou. Vnímáme je až v rámci **slabiky**, proto je slabika základní jednotkou souvislé řeči.

1.2.1 Slabika

Slabika je základní stavební jednotkou souvislé řeči. Intuitivní povědomí této jednotky je silné. Každý mluvčí, i dítě, dovede „slabikovat“, tj. členit na slabiky slova svého mateřského jazyka bez potíží, např. *dě-lám, dlou-ho-vla-sý, tr-ha-jí*. Naproti tomu přesné vymezení slabiky je obtížné, protože slabika je určována celým komplexem zvukových vlastností. Základem slabiky v češtině je jedna samohláska nebo dvojhláska, která buď tvoří slabiku sama, nebo se kolem ní seskupují souhlásky. Slabičný vrchol tvoří v češtině všechny samohlásky, ale také sonanty (*vr-ba, vlk, ví-tr, mo-hl, se-drri*).

Končí-li slabika samohláskou, mluvíme o **slabice otevřené**, je-li na jejím konci souhláska, nazýváme ji **slabikou zavřenou**. Základem slabiky však může být v češtině i souhláska *lxl, IV*, zřídka /m/ (souhlásky slabikotvorné), ale vždy jen ve spojení s některou jinou souhláskou: *krk, zhl-t-nout, se-dm*. V dvojhlásce je vždy jedna samohláska nositelkou slabiky, v české dvojhlásce /ou/je to /o/.

Dovedeme-li vždy snadno určit, z kolika slabik se dané slovo skládá, jejich hranice nejsou vždy jednoznačné: např. slovo *sestra lze*, celkem přirozeně rozčlenit na *sestra, ses-tra* nebo i *sest-ra*.

Ctíme-li větu tak, že každé slovo hláskujeme [*p-ř-i-š-e-l-p-o-z-d-ě*], je téměř nesrozumitelná, zatímco při slabikování jí rozumíme poměrně dobře \při-šel-po-zde\. Proto se slova v písmu na konci řádku dělí zásadně podle slabik, aby pochopení obsahu bylo usnadněno. (V případech, kdy hranice slabiky není jednoznačná, se přihlíží k vnitřní stavbě slova, ale jen jako k dalšímu hledisku, proto dělíme slova např. *vrat'-me, na-jde*, i když slabikování *vra-t'me, naj-de* je rovněž možné.)

1.2.2 Slovní přízvuk a přízvukový takt

Slovním přízvukem nazýváme **zvukové zvýraznění některé slabiky slova**. Přízvučná slabika se od ostatních liší větší silou zvuku, ale je také vyznačena melodicky a slabikotvorná hláska bývá i nepatrně delší než v slabice nepřízvučné. V češtině je **hlavní přízvuk** zpravidla na první slabice slova, např. *'Má 'mnoho 'kamarádů*. Ve spojení jednoslabičná předložka + slovo bývá přízvuk (v kultivované výslovnosti) na předložce, např. *'Pojedeme 'na hory*. V případech, kdy chceme slovo po předložce (obvykle kvůli kontrastu) zdůraznit, nebo je-li hodně dlouhé, přesunuje se přízvuk zpravidla na ně: *'Parkujte na 'pravé 'straně* (ne na levé). *'Dostal se do 'nezáviděnýhodné 'situace*.

Některá slova jsou trvale **nepřízvučná**. Jsou to **příklonky/enklitika**, připojují se za přízvučné slovo. Příklonkami jsou tvary pomocného slovesa *být* (*jsem, jsi, je..., bych, bys...* atd.), nepřízvučné tvary zájmen (*mě, ti, se, ho, to* atd.), spojka *-//, však*, způsobová (modální) slovesa aj. Srov. např. *'Nebál bych se 'řít mu to 'do očí*. (Podrobněji o postavení příklonek v kapitole o slovosledu.) Ojedinele se setkáváme s případy, kdy nepřízvučné slovo stojí před přízvučným, např. *Tak pojd'te!* Jde o tzv. **předklonky/proklitika**.

Část věty s jedním přízvukem tvoří **přízvukový takt**. Jak jsme viděli, může takt obsahovat více než jedno slovo: *'Má/mnoho/ 'kamarádů. 'Nebál bych se/řít mu to/ 'do očí*.

Z 13 **typů slabik** nejčastější jsou v češtině konsonant + vokál, KV (pa 60 %), KVK (pal 17 %), KKV (pla 10 %), které dohromady pokrývají 87 % všech slabik v textu. Otevřených slabik je třikrát víc než zavřených.

Tzv. **vedlejší přízvuk** - na dalších lichých slabikách nebo na první slabice druhého členu složeniny (např. *'nepoučitel'ný, 'soběstač'ný, 'nepravděpodob'ný*) je v češtině jevem jen fakultativním a z hlediska percepce řeči nepodstatným. Nesporné uplatnění má však vedlejší přízvuk při záměrně rytmické organizaci textu (např. v dětských říkadlech: *'žába 'leze 'do bepu, 'já tam 'za n'polezu. 'Kudy 'ona 'tudy'já, 'polezeme 'oba 'dva. - 'Přijel 'strejda z Poličky, 'dovezl nám 'kuličky. - a přirozeně v poezii: *Bled 'v kráse 'své jak 'ulomený 'květ 'král 'Abgar, 'který 'Arménií'vlád, na lůžku 'ležel 'vŘímě, 'daleko od 'hor svých 'rodných*.*

1.2.3 Větný úsek

Delší výpovědi/věty a výpovědi/věty se složitější vnitřní stavbou se zvukově člení na větší celky, větné úseky. Ty mohou být tvořeny jedním nebo (častěji) několika takty. **Hranice** větných úseků se vyznačují **pauzou a melodickým pohybem hlasu**. Jejich umístění záleží na mluvnické a významové stavbě věty, ale také na tempu řeči. Je proto možno členit např. *Teprve po návratu domů//na mne padla únava*, ale také pronést ji jako jediný větný úsek. Je však vhodné jako samostatný úsek oddělovat věty v souvětí, např. *Ten dům,/kde jsme bydleli,/už zbourali*. (Avšak u pravých vět vztažných často převažuje těsnost významová: *'Dům, kde jsme bydleli/je už zbourán/*) Vhodným rozčleněním věty na úseky se usnadní porozumění, někdy i rozliší různé významy (srov. např. *nový,/hnědý kabát* - přívlastek dvojnásobný - a *nový hnědý kabát* - tzv. přívlastek postupně rozvíjející).

Naopak je velká chyba, jestliže někdo rozděluje to, co k sobě patří, nebo dělá pauzy jen tehdy, když nestačí s dechem. Takový projev vede až k nesrozumitelnosti.

1.2.4 Melodie

Z melodického hlediska je **důležitý** zejména **poslední větný úsek**, kde **melodie** často výrazně **klesá** nebo **stoupá**; tím se oddělují větné úseky a rozlišují věty s různou komunikační funkcí (oznamovací, otázky zjišťovací a doplňovací atd. - viz kap. IV. 1.4.1.1.). Při obvyklém pořádku slov bývá v posledním větném úseku také obsaženo tzv. jádro výpovědi (viz kap. IV 1.6). Často má přízvuková slabika centra výpovědního jádra i větší zvukovou intenzitu, proto se tento přízvuk považuje za **hlavní přízvuk větný**.

1.2.5 Důraz

V případě, že centrum výpovědního jádra je umístěno jinde než na konci, je třeba je vyznačit důrazem, tj. zesílením přízvuku a melodickým pohybem. Takovéto zvukové vlastnosti má obvykle to slovo, které je v kontrastu k něčemu předpokládanému, zmíněnému apod. Např. proneseme-li větu *V pondělí byla Eva na plovárně* s důrazem na taktu *v pondělí*, popírá se kontext „byla na plovárně v jiný den“ - s důrazem na taktu *Eva* se vylučují tvrzení, že „na plovárně byl někdo jiný“ apod.

1.3 Ortoepie

1.3.1 Správné tvoření hlásek

Ortoepie je soubor norem, kterými se řídí zvuková podoba mluvených spisovných projevů. Na základě výslovnosti kultivovaných mluvčích (herců, dobrých rozhlasových a televizních hlasatelů, řečníků) se výslovnost také kodifikuje, podobně jako se pravopisná kodifikace zakládá na převládajícím užívání v spisovných projevech psaných. Ortoepické zásady jsou obsaženy v příslušných příručkách. Ortoepií se rozumějí jednak **zásady správného tvoření hlásek** (tj. ortofonie), jednak vlastní ortoepie, která se týká hlavně změn vyplývajících z postavení hlásek v řeči. Při výslovnostní kodifikaci je třeba

vzít v úvahu rozdíl dané **výslovnostním stylem**: výslovnost při přednesu veršů nebo při slavnostních projevech je pečlivější a zřetelnější než při televizní hře ze současného života nebo při obchodním jednání. Výslovnost některých hlásek bývá také ovlivněna krajovým původem mluvčího.

1.3.2 Změny hlásek při spojování v souvislé řeči

1. **Znělá párová souhláska se na konci slova vždy změní v párovou neznělou**: *hrad* [hrát], *kov* [kof], *hrozeb* [hrozep], *věž* [vješ], *bronz* [brons]. V některých případech může dojít k homonymii zvukové podoby (homofonii) různých slov; např. *led* i *let* se vyslovují stejně [let].

2. **Ve skupině párových souhlásek uvnitř slov nebo na rozhraní předložky a slova dochází k asimilaci**, tj. **spodobě, znělosti**, tj. celá skupina je buď znělá, nebo neznělá, a to podle poslední souhlásky: *vzpíná se* [fspíná] - srov. *vzepjal se, zahladit* [schladit], *nadporučík* [natporučík], *před školou* [přetškoulou], *z Prahy* [sprahi], *s bratrem* [zbratrem], *leckdo* [le3gdo]. K asimilaci znělé souhlásky v neznělou dochází jen v důsledku koncového postavení ve slově, např. *zájezd* [zájest], *nehmoždě* [nehmošř]. Jenom skupina *sh* má neznělou výslovnost [sch]: *shoda* [schoda], *na shledanou* [nashledanou]; vedle toho se však jako ortoepická uznává i výslovnost [zh], která je oblastně moravská, ale proniká i do Cech. Zvláštní postavení má souhláska *lv*, asimilaci sice podléhá, srov. *vtip* [ftip], *podšívka* [potšífka], ale sama ji nepůsobí: *tvůj* [tvůj], *svíčka* [svíčka]. Ve výslovnosti se tedy rozlišují např. *zvolat* a *svolat*.

3. **Ve skupinách *lAl*, *l\l* + *lšl* se místem artikulace přibližuje první souhláska druhé**: vedle pečlivé výslovnosti [dň], [tň] se i výslovnost [dň], [tň]: *vodník* [voďňík], *špatně* [špaťně] pokládá za spisovnou. V zakončení předpony je však ortoepická jen nezměněná podoba: *odnímat* [odnímat].

Ve skupinách *lál*, *l\l* + *lš/*, *lzl*, *lšl*, *lil*, *lđ*, *lil* splývá výslovnost v jedinou polozávěrovou souhlásku *lđ*, *lil* nebo její znělou variantu *h*, *š*: *dětský* [ďeckí] - srov. i pravopis *děcko* podle skutečné výslovnosti, *podzim* [po3ím], *dcera* [cera], *zrádce* [zráce], *věší* [vječí], *matčin* [mačin]. Většinou se však podobná výslovnost hodnotí jako přípustná pro nižší, méně oficiální styk. Takové splývání se pak považuje za neortoepické, dojde-li k němu na hranici předpony a kořene slova nebo předložky a slova, tj. ve slovech jako *podsunout*, *podzemí*, *podceňovat* a ve spojení jako *před školou*, *pod čepicí*.

4. V běžné mluvě často **splývají některé hlásky artikulačně blízké**. V spisovném jazyce však jejich rozdíl zachováváme, zvláště když se stýkají na hranici morfémů; jde o slova jako *předtisk*, *oddělení*, *vlašský*, *pusťte*; vyslovujeme tedy [přetřisk], [oddělení], atd.

5. **Skupina dvou stejných souhlásek** v témž slově se vyslovuje jako souhláska jediná, např. ve slovech *cenný*, *lecco*, *slezský* [-S-], *vyšší*, ale v případech, kde by takovým zjednodušením došlo k homonymii, je radno vyslovovat hlásky dvě: *nejjasnější* (na rozdíl od *nejasnější*), *poddaný* (x *podaný*), *racci* (x *raci*). Podobně se ve spisovné výslovnosti vyžadují dvě souhlásky na hranici před osobní koncovkou *-me*, např. *uvědomme si*, na švu částí složených slov, např. *dvojazyčný*, *půlletý*, a mezi předložkou a následujícím slovem, např. *před domem*, *bez zlého úmyslu*.

6. **Na začátku slova začínajícího samohláskou** se vyskytuje - zejména ve výslovnosti české - zvláštní prvek, zvaný **ráz**. Zřetelněji ho slyšíme na hranici předložky a slova [po⁷ulici, k⁷oboře] nebo morfémů [ne⁷obviklí]. Ráz působí jako neznělá souhláska,

tj. mění předcházející souhlásku asimilací v párovou neznělou: *v únoru* [fúnoru]. Občas se vyskytující výslovnost bez rázu, tj. [vúnoru], [koboře], nebo se změnou znělosti [fúnoru], [goboře] je nespisovná.

7. V nekultivované výslovnosti dochází k dalším změnám nebo k vypouštění hlásek, např. *jablko* [japko], *pošta* [-č-], *hřbitov* [řbi-], *hřeben* [ře-], *vlastní* [vlasňí], *přijdu* [přídu], *babičce* [babice]. V nižším stylu však ortoepie některé takové jevy připouští, např. výslovnost *jsem, jsi, jsme, jste, jsou* [sem, si, sme, ste, sou], jde-li o sloveso pomocné (ale *nejsem* atd. jen s [-j-]), *vzpomíná* [spo-], *vzbudit* [zbu-], *přijď* [příť] apod., vždy jako variantu vedle podoby odpovídající podobě psané.

2. Grafická stránka jazyka

2.1 Grafémika

Na rozdíl od řeči mluvené, v jejímž kontinuu se přirozeně vyčleňují jako základní řečové jednotky a teprve uvnitř nich dosti složitým způsobem nejmenší diskrétní zvukové jednotky - hlásky, a na nich se zakládající nejmenší zvukové jednotky s rozlišovací schopností, tzv. fonémy jako základní jednotky jazykové, je **řeč psaná** samou svou podstatou členěná, neboť její základní jednotky - **písmena** - jsou v zásadě jednoznačně přiřazena jednotlivým fonémům. Tak jako se diskrétními zvukovými jednotkami jazyka zabývá **fonémika**, analogicky se diskrétními jednotkami psaného jazyka - **grafémy** - zabývá **grafémika**.

2.1.1 Písmo latinské

Jako většina jazyků západního kulturního okruhu užívá i čeština písma latinského - **latinky**, obohacuje ji však písmeny s **diakritickými znaménky** pro fonémy, které latina neznala.

Historickým vývojem došlo k vytvoření dvou forem latinky, jednak tzv. **majuskule**, mající pouze **velká** písmena (kapitálky neboli verzálky, např. *A, B, C, M*), jednak tzv. **minuskule** s písmeny tzv. **malými** (např. *a, b, c, in*). Písmena majuskule jsou psána do dvou linek, písmena minuskule do čtyřlínkové osnovy, většinou mezi 2. a 3. linkou (např. *a, c, m, s, v*), tj. mají základní rozměr, některá jsou protažena do výšky k 1. lince (tzv. písmena s horní neboli svrchní dominantou, např. *b, d, k, t, /*), jiná dolů ke 4. lince (písmena s dolní neboli spodní dominantou, např. *?, g, ý*).

Majuskule byla a je především písmem napsů; v běžných projevech se užívá v zásadě minuskule; **verzály**, tj. velká písmena, mají při tom zvláštní použití: stávají na počátku větných celků k signalizaci počátku věty a vedle toho na počátku tzv. vlastních jmen a názvů/propří k signalizaci jedinečnosti jejich denotátů.

2.1.1.1 Písmo tištěné

Důležité je v současné době písmo tištěné, ať už na psacích nebo tiskacích strojích, nebo nověji na počítačích. Původní hranaté formy římských kapitálek se časem zakulatily a rozšířily a tak vznikla **unciála**, která se rychle rozšířila a stala se základem užívaného **písma knižního**. To je dnes bohatě diferencováno. Dělí se na čtyři základní **rody** s odlišnou kresbou: **antikvu**, klasické latinské písmo s výrazným stínováním a vlasovými patkami, **medieval**, slabě stínovaný s nakloněnou osou, **egyptienku**, s jednoduchou kresbou a bez stínování, a **grotesk**, bez stínování a bez patek.

Podle velikosti písma (počtu typografických bodů - jeden se rovná 0,3759 mm) se rozlišují diamant /4 body/, perl 151, nonpareille 161, kolonel 111, petit /8/, borgis 191,

garmond /10/, cicero /12/, střední /14/, tercie /16/, text /20/, dvoucicero /24/, třícicero /36/ a větší (plakátové) písmo.

Všechna písmena mají zpravidla základní řez (stojatý), nakloněný řez a zdobné varianty.

2.1.1.2 Písmo psané

Písmo psané rukou se od tvarů tištěného písma více či méně odlišilo, a to z praktických důvodů. Zatímco diskrétních znaků se tu užívá zřídka (např. písmo Březinovo), normálně se jednotlivá písmena (zcela nebo aspoň zčásti) spojují. I tu ovšem základní rysy zůstávají, je tu však ponechán velký prostor pro možnosti individuální realizace různých pisatelů, takže je dokonce z osobního písma možné pisatele identifikovat a zároveň z něho usuzovat na některé povahové vlastnosti pisatele. O to se snaží psychologie písma, **grafologie**.

Tak jako se fonémy v praktické řeči deformují a vznikají fóny, kterých je mnohonásobně víc než fonémů, totéž platí i pro písmena rukopisného projevu, která se deformují podle okolí, takže vedle grafémů vzniká i mnohonásobné množství grafů.

Jednou z nejnápadnějších vlastností rukopisu je **sklon písma**. Podle normy by psaná latinka měla mít sklon 75 ° doprava. Sklon bývá však větší nebo menší, popř. nestálý. Vyskytuje se i písmo stojaté, beze sklonu, i sklon doleva.

Na **deformaci písmen** má největší vliv jejich **častost** v textu, hned po té však **místo** výskytu písmene ve slově (na začátku, v prostředku, na konci) a jejich **následnost** (které písmeno je předchází, které následuje) a nakonec i **rychlost** psaní. Proto je čtení rukopisných textů daleko obtížnější než čtení písma tištěného.

2.1.1.3 Diakritická znaménka

Česká latinka má různá **rozlišovací** (diakritická) **znaménka**, jimiž označuje nad latin-skými písmeny (pro příbuzné fonémy) ty české fonémy, které latina nemá. Jsou to čárky nad samohláskovými písmeny, označující **délku** příslušné samohlásky (*á, é, í, ý, ó, ú*), ojediněle též **kroužek** s touž funkcí (jen nad *it: ů*), **háček** nad souhláskovými písmeny, označující jejich původní nebo i současnou měkkost (*š, ž, č, ř, ň, r, d'* – u posledních dvou písmen nahrazovaný většinou z estetických důvodů **kličkou** (apostrofovem) - *d', r'*). Pro odlišení mají malá písmena *i aj* vždy **tečku**.

2.1.1.4 Vzájemný vztah různých druhů písma

Vzájemný **vztah tiskací majuskule a minuskule** je dosti složitý: Poznáme to nejlépe při porovnání obojích písmen:

A	B	C	D	E	F	G	H	C	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	X	Y	Z
a	b	c	d	e	f	g	h	c	h	i	j	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	u	v	x	y	z

Zatímco část písmen se v podstatě liší jen velikostí (C - c, O - o, S - s, V - v, X - x, Z - z) a u dalších jsou jen malé odchylky (F - f, I - i, J - j, K - k, L - l, M - m, N - n, P - p, T - t, U - u, Y - y), u několika je vzájemný vztah nejasný (A - a, B - b, D - d, E - e, G - g, H - h, R - r).

Složitý je i **vztah tiskací a psací podoby** latinských písmen. V zásadě totožná jsou jen malá písmena c, d, e, i, k, in, n, o, t, u, z, podobná jsou i malá písmena b, f, g, h, j, l, y (psaná mají smyčku), /?, s, zcela rozdílná jsou tiskací a psací a, r. U velkých písmen jsou v podstatě stejná A (s psací variantou Z), B, C, D, F, G (s psací variantou C), H, I, J, K, L, M, N, O, P, R, S, T, U, V, Y, Z, psaná - zvláště v kaligrafické variantě - jsou zdobenější

o klíčky nebo smyčky. Jako tzv. vyznačovacího tiskacího písma se užívá **kurzivy** s kresbou skloněnou doprava; je odvozena ze základního stojatého písma, má však některé prvky písma psaného (např. *a*).

2.1.1.5 Konstrukční systémy písmen

Složité jsou i konstrukční systémy těchto druhů grafémů. Poměrně jednoduchý je konstrukční systém verzálek. Zatímco fonémy jsou tvořeny svazkem určitých distinktivní ch rysů, tj. v podstatě jejich součtem, sumou, distinktivní rysy grafické vytvářejí grafémy jako zcela určité konfigurace, např. velké *L* je tvořeno svislou úsečkou a menší vodorovnou úsečkou vpravo od jejího dolního konce.

Úplnou řadu písmen nazýváme **abecedou** (podle názvů prvních čtyř písmen *á, be, cé, d/é/*). Písmena mají svá pojmenování: samohlásky se nazývají jako zvuková podoba dlouhé samohlásky: *á*, dlouhé *á*, *é*, dlouhé *é*, *ěs* háčkem neboli *jať*, měkké *i*, dlouhé (měkké) *i* (krátké a dlouhé jota), tvrdé *y* (ve výslovnosti *i*), dlouhé (tvrdé) *y* (krátké a dlouhé ypsilon), *ó*, dlouhé *ó*, *ú*, dlouhé (čárkované) *ú* a (dlouhé) kroužkované [ú]. Souhlásková písmena se vyslovují vždy jen spolu se samohláskou, a to jednak se samohláskou po souhlásce: *be, cé, čé, de, dě, gé, jé, pe, kvé, té, řé, vé, dvojité vé, zé, žé* (obě poslední písmena mají také název z řečtiny *zet* a analogicky přitvořené *žet*), dále *há, chá, ká* (jen po souhláskách zadních), jednak před souhláskou: *ef, el, em, en, eň, er, eř, es, eš* a *iks*.

Pořadí písmen v abecedě je dáno konvencí, jeho původ je nejasný.

Z hlediska strukturního lze **soubor velkých písmen** české abecedy členit na tyto **podsubory**:

A. Písmena základní řady bez diakritických znamének se skládají z těchto konstrukčních prvků:

a) z úseček:	1"	(jen) svislých: jediné písmeno I
	2°	svislých i vodorovných: písmena E, F, H, L, T
	3"	(jen) šikmých: V, W, X
	4"	šikmých a svislých: K, M, N, Y
	5"	šikmých a vodorovných: A, Z
b) z obloučků:	1"	otevřených doprava: C
	2"	otevřených doprava i doleva: O, S
c) z úseček i obloučků:		B, D, G, J, P, R, U
d) z obloučků a klíčky:		Q

B. Písmena s diakritickými znaménky

a) s čárkami:	Á, É, í, Ý, Ó, Ú
b) s kroužkem:	Ú
c) s háčkem:	Ě - Č, Ď, Ň, Ř, Š, Ť, Ž
Co do souměrnosti jsou	1" souměrná (Gen) podle svislé osy: A, M, T, U, V, Y, W
	2" (jen) podle vodorovné osy: B, C, D, E, K
	3" podle svislé i vodorovné osy: I, H, O, X
	4" podle středu: H, N, O, S, Z, X
	5" podle středu a obou os: H, I, O

Nesouměrná jsou: F, G, J, L, P, R, Q.

U písmen **malé abecedy** je těchto konstrukčních prvků o něco víc a stejně je tomu u velkých i malých písmen abecedy psací, kde ovšem značná variabilita znesnadňuje identifikaci.

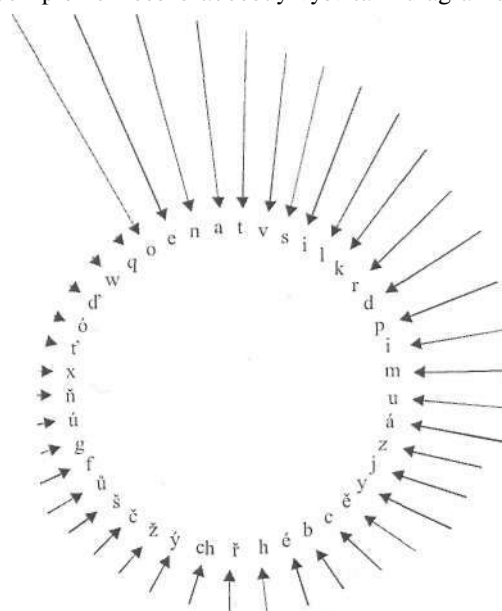
2.1.1.6 Kvantitativní charakteristiky české abecedy

Zajímavé jsou i některé kvantitativní charakteristiky české latinky. Česká abeceda má 42 písmen, a to 37 domácích: A Á B C Č D Ď E É Ě Ħ I Í J K L M N Ň O Ó P R Ř S Š

T Ě U Ú Ů V Y Ý Z Ž a 5 cizích: F G Q X W (jejich přítomnost ve slově naznačuje jako rys cizosti jeho cizí původ). Kromě toho má pro cizí vlastní jména k dispozici i tzv. přehlásky: krátké (s dvěma tečkami) Á Ó U a dlouhé (s dvěma čárkami) Ó TJ a další Á 0 a souhláskové: C L L N S Z Ž a vzácně jiné. Základních typů bez diakritických znamének je 23 domácích a 5 cizích. Diakritických znamének je 5: čárka, háček, tečka, klička, kroužek.

Důležitá je **frekvence písmen** v české abecedě. Nejčastější písmena pro označení samohlásek jsou: *a, e, i, o*, pro označení souhlásek písmena *n, s, t, v*. Naproti tomu nejméně častá jsou písmena cizí *q, x a w*, z písmen domácích *ú, ň, ř, ó, d'*. Zatímco poměr inventáře domácích grafémů bez diakritických znamének k inventáři grafémů s diakritickými znaménky je 22 : 14, tj. zhruba 3 : 2, z hlediska četnosti teprve každý 7. grafém v textu má diakritické znaménko. Písmeno pro krátké měkké *i* je 2,3 x častější než písmeno pro krátké tvrdé *y*, písmeno pro dlouhé měkké *í* je dokonce 3,4* častější než dlouhé tvrdé *ý*. Kroužkované *ů* je téměř 7x častější než *ú* (s čárkou). Nejméně časté písmeno s háčkem je *d* (psáno většinou *d'*). Je zajímavé, že kdybychom odstranili z naší abecedy jedinou nedůslednost proti principu jeden grafém zajeden foném, tj. spřežku (ligatum, digraf) *ch*, anahradili je jediným písmenem, ušetřilo by se tím téměř 0,6 % textu.

Frekvence jednotlivých písmen české abecedy vysvítá z diagramu (podle J. Králíka):

2.1.1.7 Protiklady grafémů

Z protikladů založených na konstrukčních prvcích mají význam jen protiklady grafémů jednoduchých (základních) a grafémů s diakritickým znaménkem, tedy protiklad samohláskových grafémů bez čárky a s čárkou - krátkých a dlouhých: *a - á, e - é, i - í, y - ý, u - ú a u - ů* (*kras - krás, sytá - sytá, světle - světlé, slin - slin, výři - výří, byt - být, hezky - hezký, lože - lóže, uhel - úhel, luna - lůna, hochu - hochů*) a protiklady grafémů souhláskových bez háčku a s háčkem *s - š, z - ž, c - č, n - ň, t - t'*, *el - d/d' & r - ř* (*sek - šek, zelí - želí, mrazen - mražen, cest - čest,*

tuk-tuk, let-leť, žen-žeň, sud-sud', rada - řada, ker-keř). Okrajový je protiklad *e—ě* (*tele - těle, natě - natě, hrade - hradě, mne — mně, vedu - vědu, hrabe — hrabě, slepec - slepě, semeno - sémě*). Jak tyto, tak i ostatní protiklady písmen se uplatňují především v tvarosloví a v tvoření slov jako tzv. střídání/alternace písmen (vedle alternací hlásek).

2.1.2 Písmena jiných abeced

Někdy užíváme v textech psaných latinkou i písmen některých jiných abeced, např. fraktury (německého písma lomeného), azbuky (nazvané tak podle slovanských názvů prvních dvou písmen *az, buky*), nejčastěji však **abecedy řecké**, zvané podle jmen prvních dvou písmen *alfa* a *beta* **alfabeta**. Kromě citátů, zejména ve filozofii a jiných duchovnědných oborech (jako *ἡ ἀπαντα ἐκ παντὸς ἐκτελεῖται* - všechno plyne, tj. se mění, *ὁ ἀποκάλυψαι* - našel jsem, objevil jsem (to), *ὁ κύριε ἐλεῖσόν με* - Pane, smiluj se, které se však dnes většinou přepisují latinkou a častěji překládají do latiny), se jednotlivých písmen užívá při vícestupňových tříděních, kde už nevystačíme s číslicemi ani s písmeny velké i malé latinky, jako určujících prvků zvláště v matematice, fyzice, chemii a astronomii. Jde většinou jen o abecedu malou (proto se v následujícím přehledu omezíme na ni).

Řecká abeceda má 24 písmen, která mají svá jména; uvedeme ji proto v pořadí

	písmeno	hláska (výslovnost)	jméno	příklad užití
1.	<i>a</i>	a	alfa	úhel a, částice a, paprsky a
2.	β	b	beta	úhel β, částice β, β-paprsky
3.	<i>γ</i>	g	gamma	úhel γ, částice γ, γ-paprsky
4.	<i>δ</i>	d	delta	úhel δ, částice δ, δ-paprsky
5.	<i>ε</i>	e	epsílon	úhel ε, prvek množiny (většinou v podobě e)
6.	ζ	z	zéta	rovina ζ,
7.	η	é	éta	rovina η
8.	θ	th	théta	rovina θ, znaménko pro zrušení, deleatur
9.	<i>ι</i>	i	ióta	rovina ι
10.	κ	k	kappa	rovina κ
11.	<i>λ</i>	l	la/m/bda	vlnová délka λ
12.	μ	m	mí	rovina μ
13.	<i>ν</i>	n	ný	rovina ν
14.	ξ	ks	ksí	rovina ξ,
15.	<i>ο</i>	o	omikron	úhel o
16.	π	p	pí	číslo π=3,141592...
17.	<i>ρ</i>	r	ró	rovina ρ, (vepsaná) kružnice ρ
18.	<i>σ</i>	s	sigma	rovina σ, směrodatná odchylka σ
19.	τ	t	tau	rovina τ
20.	<i>υ</i>	y	ypsilon	neznámá υ, osa υ
21.	φ	f/ph/	fí	inverzní funkce k/
22.	<i>χ</i>	ch /kh/	chí	% ² (chí kvadrát), průměr
23.	ψ	ps	psí	rovina ψ
24.	ω	ó	omega	vnitřní úhel ω

Velkých písmen řeckých se užívá řidčeji, např. v názvech množin, v názvech měrných jednotek a jejich zkratkách nebo značkách, jako množina Ψ (psi), značka pro ohm Ω (omega), hvězda α (alfa) Centauri, Σ (sigma) = suma, Δ (delta) = nekonečně malý přírůstek apod.

2.2 Číslice

Vedle v podstatě fonologické abecedy s dvěma variantami tiskacími a s dvěma variantami psacími má latinka ještě dvě soupravy číslic, a to jednak číslice tzv. římské, jednak číslice arabské.

Římské číslice jsou vlastně adaptací některých písmen římské kapitálky: jsou to písmena *I* (pro jednotku), *V* (pro pětku), *X* (pro desítku), *L* (pro padesátku), *C* (pro sto), *D* (pro pět set), *M* (pro tisíc). Ostatní čísla se tvoří kombinací těchto znaků, a to **sečítáním** ve směru písma: *II* (pro dvojku), *III* (pro trojku), *VI* (pro šest), *VIII* (pro osm), *XIII* (pro třináct), *JOT* (pro dvacet), *XXXV* (pro třicet pět), *LXII* (pro šedesát dvě), *CCLXXIII* (pro dvě stě sedmdesát tři), *DCXI* (pro šest set jedenáct), *MM* (pro dva tisíce) atd., nebo **odčítáním** proti směru písma, např. *IV* (čtyři, tj. pět bez jedné), *XL* (pro čtyřicet), *XC* (devadesát), *VM* (devět set devadesát pět) atd.

Arabské číslice, jichž je deset (0 - 9), neboť jsou založeny na principu dekadickém, jsou na písmu nezávislé a jsou zcela samostatnými znaky, jejichž původ je obrázkový (ideografický). Je to desítičlenný soubor číslic 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 a 9 (k nimž později přibýly i další matematické značky, jako nekonečno ∞ , plus +, minus -, krát x, děleno :, zlomková čára /, desetinná čárka , a tečka za číslovkami řadovými ., rovná se =, je větší než >, je menší než < aj. Všechny myslitelné číselné hodnoty se pak tvoří jejich kombinací, poslední číslice (celého přirozeného čísla) vyjadřuje počet jednotek (řád jednotek), předposlední (řád desítek) počet desítek, třetí od konce (řád stovek) počet stovek, čtvrtá od konce (řád tisícovek) počet tisícovek, ... sedmá od konce (řád milionů) počet milionů atd. U desetinných zlomků za řádem jednotek po čárce jsou postupně řád desetin, řád setin, řád tisícín, řád desetitísícín, řád stotísícín, řád milióntin atd.

U číslic není podstatný rozdíl mezi variantou tiskací a psací. Mají velikost velkých písmen.

2.3 Pravopis/ortografie

O správném používání grafických prostředků jazyka nás poučuje **pravopis**, mezinárodním termínem **ortografie**. Poslední **kodifikace** soudobé pravopisné normy je podána v Pravidlech českého pravopisu z r. 1993, která přinesla některé drobné úpravy pravopisné normy z r. 1957 a z pozdějších let.

Zásady pravopisné soustavy jazyka mají být takové, aby píšící mohl řeč bez nesnází **zaznamenávat** a aby čtenáři usnadnily **vybavování** významu slov a vět. Pro čtenáře by bylo nevýhodné, aby písmo přesně odpovídalo zvukové (hláskové a fonémové) stránce jazyka, která je v souvislé řeči ovlivněna artikulačními možnostmi a obtížemi. Je třeba, aby zápis přihlížel k významovým souvislostem a vztahům mezi slovy a jejich částmi,

ukazoval k totožnosti jednotlivých morfémů a naopak rozlišoval prvky, které sice stejně znějí, ale mají různý význam. Tyto zřetele se týkají slovního významu, tvoření slov, tvarosloví i skladby. Protože grafické zásady bývají podávány jako **pravidla** předpisující způsob psaní odlišný od formy zvukové, mluvíme o pravopisu lexikálním, morfologickém (slovotvorném a tvaroslovném) a syntaktickém.

2.3.1 Lexikální pravopis

A. Souhláska zadopatrová *Ixl* se vždy píše spřežkou (ligaturou), tj. spojením písmen *c* a *h*, tedy *ch*, srov. *chata*, *hluchý*, *mech*. Tento způsob psaní, narušující pravidelnou souvztažnost mezi fonémy a grafémy, pochází z latiny, která tímto způsobem vystihovala řeckou souhlásku *Ixl*, psanou X; v latině se četlo jako *Ikl*.

Naopak jednoduchým písmenem *x* se v cizích slovech latinského původu označuje vždy skupina hlásek, a to buď neznělé /ks/ (na počátku a na konci slova nebo morfému), např. (*vypít*) *ex* [eks], *xerox* [kseroks], *taxa* [taks], *Max* [maks], nebo jako znělé /gz/ (v předponě *ex-* před samohláskou nebo před souhláskou znělou), např. *existovat* [egzi-], *examen* [egzámen], *exém* [egzém], *exaktní* [egzaktní], *exil* [egzil], *exhalace* [ekzha-].

B. Psaní *i*, *ír* < *zboy*, *y* v základech a slovotvorných morfémech se řídí těmito pravidly:
a) **Ve slovech domácích je základním grafémem měkké *i*.** Vyskytuje se jako samostatné slovo - slučovací spojka *i* - dále po pravopisně měkkých písmenech s háčky: *ř*, *š*, *ž* a *č* (*Hnout se*, *kopřiva*, *říkat*, *bříza*, *široký*, *výšina*, *šíp*, *vyšívat*, *živý*, *pražit*, *žlá*, *požítat*, *čistý*, *lučina*, *čhat*, *začínat*) a po / (*jiný*, *krajina*, *jíl*, *krajíc*, *hrají*).

Spojení [dī, ři, ňi/dī, ři, ňi] se označují vždy digrafy *di*, *ti*, *ni*, *dí*, *tí*, *ní*: *div*, *divoký*, *dívat se*, *díra*, *dílo*, *vydírat*, *tis* ([fis], nikoli [tis]), *tíkat*, *tichý*, *tíže*, *stín*, *natírat*, *niva*, *nikdo*, *planina*, *koniklec*, *sníh*, *snídat*, *viník*. (Ve slovech cizích se ovšem *di*, *ti*, *ni* čte tvrdě jako [di], [ti], [ni], srov. dále.)

Pokud jde o písmeno *c*, které tradice rovněž počítá k pravopisně měkkým, je situace složitější:

Původně byla souhláska *Id* foneticky měkká (byla výsledkem změny při tzv. druhé palatalizaci), časem však ztvrdla a přiřadila se k (rovněž ztvrdlým) sykavkám *Is/*, *Ixl*, jak to odráží bratrský pravopis *cyzý*. Pozdější pravopisná úprava přeřadila je však k písmenům pravopisně měkkým, neboť ve slovech domácích se psalo v základě jen *i*, /měkké (*laciny*, *cit*, *cítit*, *cíp*). Tak se hodnotí i dnes, třebaže morfologický pravopis by si vyžadoval považovat je za obojetné. (Také po písmenu/píšeme v domácích slovech jen měkké *i*, a přesto je považujeme za obojetné.)

aa) Po písmenech pravopisně obojetných se může vyskytovat jak /, /, *taky*, *y*. Měkké *i*, /je tu však grafémem základním, bezpříznakovým. Např. *bič*, *bidlo*, *bitva* (k *bít*), *bika*, *bílý*, *bít*, *vybírat*; *pila*, *pivo* (*kpít*), *slepice*, *pít*, *píší'ala*, *upír*, *zapírat*; *fialový*, *fík*; *viset*, *lavina*, *víno*, *víra*, *lovívat*; *milý*, *lomikámen*, *sedmikráska*, *místo*, *míra*, *kamínek*; *list*, *liška*, *kalina*, *jelíto*, *kolísat*, *klíč*; *sírotek*, *lasice*, *síto*, *nosívat*; *zima*, *zisk*, *kazimír*, *mezí*, *zítra*, *vzít*, *nazírat*.

Tvrdé *y*, *y* se píše jen v nepočetné skupině slov, nazývaných dříve vyňatá (tj. ze základního způsobu psaní), v novější školské terminologii vyjmenovaná (protože je třeba zvláště je vyjmenovat).

ab) **Tvrdé *y*, *y* je v českém pravopise grafémem příznakovým.** Ve slovech domácích se závazně píše: **po** pravopisně **tvrdých písmenech** *h*, *ch*, *k*, *r* (*hybný*, *hyzdit*, *záhy*, *hýl*,

hýbat; chyba, chytrý, mochyně, chýlit (se), střechýl; kyj, kyprý, jeskyně, sekyra, kývat, kýta; rys, ryba, koryto, rýt, rýč, korytka, rorys, zarávat) a po grafémech *d, t, n*, pokud označují tvrdé souhlásky *lál, lil* a *lní* {*dychtit, lodyha, dým, dýchat, dýka; ty, motyka, tyl, motýl, stýskat si; nyní, nyvý, nýbrž, lanýz*); **po** pravopisně obojetných písmenech *b, p, m, v, fi l, s, zv* přesně vymezené skupině slov tzv. vyjmenovaných a slov od nich odvozených (viz Pravidla českého pravopisu).

Tato podvojnost v psaní samohlásek *lil, lil* má svůj původ v tom, že písmena *i ay* označovala původně samohlásky rozdílné: měkké *i* označovalo dnes běžné vysoké *lil*, kdežto tvrdé *y* samohlásku spíše středovou střední, blízkou dnešnímu ruskému nebo polskému *lýl*. Ta však už v době Husově splýnula s *lil*. Je známo, že Hus káral Pražany, že slovo psané *lýko* vyslovují nesprávně [líko] místo náležitého [lýko]. Přestože však samohláska *ly I* splýnula s *lil*, uchoval pravopis původní grafémy, neboť napomáhal rozlišení takových dvojic jako *vír* a *výr*, *bít* a *být*, *vít* a *výt* atp. a slovních tvarů (nominativ a akuzativ mužských jmen životných, jako *sokoli* a *sokoly*, *holubi* a *holuby*, *psi* a *psy* atd.). (Viz dále v oddílech Pravopis morfológický a Pravopis syntaktický.) Tak byla sice porušena zásada jeden foném – jeden grafém, ale zato zůstaly rozlišeny dvojice slov a tvarů stejně znějících, ale významově nebo funkčně odlišných. Taková **slova a tvary** nazýváme **homofonní**.

b) Ve slovech cizích se píše *i, í* nebo *y, ý* podle původního pravopisu. To platí o písmenech tvrdých i obojetných:

ba) **po tvrdých**: *historie, hierarchie, hit, hippies* x *hymna, hyena, hygiena, hypotéka; chinin, chirurgie, rachitis, chiméra* x *chynotrypsin, chýr; kilo(gram), kinetika, harakiri, kimono* x *kytara, kyrys, kybernetika; gigant, magie, hygiena, gilovina* x *gymnázium, gynecologie, gyroskop; disciplína, tradice, diaspora* x *dynamo, dyslexie, dynastie, dýza; titul, kvantita, tinktura, tip* x *tyran, tyfus*), *tygr, typ; nivelizace, nikotin, minimum, nikl, nivo* x *nymfa, nykturie, nylon; ritus, rigidní, riskovat, rikša, koridor* x *rytmus, baryton, ryngle;*

bb) **po obojetných**: *bible, bicykl, biftek, bitům* x *byro/-ó, bysta, byznys, byzantský; pieta, pigment, piano, pirát, pikantní* x *pylon, pyramida, pyžama; fiala, figura, filatelie, film, filiálka* x *fyzika, jýlogeneze, zefýr; vibrace, viadukt, vir(us), vikář, vice(admirál)* x *kavyl; sifon, signál, silueta, siesta, siderit* x *syfilis, symbol, sympatie; zinek, zip* x *zygota, zygospora; maximum, gloxinie, oxid, elixír* x *xylofon, xylit, xylen, oxygenium; linie, liána, libra, lignit, lift* x *lyra, lyceum, lymfa, poly(grafie); migrace, milion, milice, mikrob* x *mys, myrha, myokard, mystik, mýtus.*

be) Po písmenech **měkkých**, která mají diakritická znaménka – háček nebo tečku -, se v řídkých slovech přejatých z živých jazyků píše jen měkké *i*: *čibuk, čip, činčila; šifra, šikana, šilink, šiml, šibřinky, šina; žiro, žiletka, žingle, žinylka, žigolo; džin, džigitovka, Džingischán, džiu-džitsu.*

Pokud jde o **písmeno c**, chová se jako obojetné, tj. vyskytuje se po něm (ve shodě s původem) jak *;*, taky: *citera, cifra, cirkus, cisterna, citron, citovat, cimbuří, civilní* x *cyklus, cyklon, bicykl, cylindr, cypřiš, cysta, cynický, cyklámen, cyankali.*

C. Obdobně jako v digrafech *di, ti, ni* vyjadřuje se měkkost zubných souhlásek *ldl, lil, lñl* před *lei* digrafy *de, tě, ně* (háček se tu přenáší na *e*): *dělat, děti, neděle, pozdě; tělo, těsný, stěna, rtěnka, letět; něco, koně, různě, skleněný, Dněpr.*

Po písmenech pro retné souhlásky *b, p, m, v*, /označuje týž grafém – *ě*– spojení /bje/, /pje/, *hřmel II* /mje/, /vje/, /fje/: *běhat, bělmo, oběd, hrábě, hrubě; pěna, pěší, trpět, poupě, tupě; město, měřit, měkký, paměť, brímě, střídme; věk, věřit, věhlas, dravě; fěrtoch, ofěra.*

II. ZVUKOVÁ A GRAFICKÁ STRÁNKA JAZYKA

Poznámka: Pouze tehdy, když mezi retnou souhláskou a následujícím /je/je morfologický šev, píše se *seje* (*objev, objet*).

D. Zvláštní postavení má dvojice předložek *sa z*, které jsou významově a zčásti i vazebně různé; protože se však zvukově liší jen znělosti, je jejich výslovnost zcela určena hláskou následující: před znělou párovou souhláskou /z/, před neznělou /s/. Je rozdíl mezi nimi ve výslovnosti setřen, srov. *z* [s] *postele*, *z* [z] *balkonu* a stejně *s* [z] *balkonu*, *s* [z] *bratrem*, *z* [s] *kostela*. Rozlišení zůstávají jen před souhláskami jedinečnými: *z* [z] *místa*, *s* [s] *námi*.

Také u předpon *s-* a *z-* obvykle rozhoduje význam, ne výslovnost: *s-* je na místě tam, kde předpona má význam směřování dohromady: *scházet se* [s-], srov. *sejít se*, *spíchnout* [s-], *stisknout* [s-], *snést* [s-], ale také *sbalit* [z-], *sbírat* [z-], srov. *sebrat*, *sbíhat se* [z-], *sdužit se* [z-], *shluknout se* [z-] - nebo význam směřování dolů nebo s povrchu pryč: *stéct* [s], *spadnout* [s-], *strást* [s-], *slétnout* [s-], *shodit* [sch-], ale v oblastní moravské variantě [zh-].

Naproti tomu *z-* píšeme tam, kde jde o pouhou změnu nedokonavého vidu v dokonavý: *zčervenat* [s-], *zklamat* [s-], *zkalit* [s-], *ztupit* [s-], *zpražit* [s-], *zdařit se* [z-], *zbořit* [z-], *zředit* [z-].

Pravopis se ovšem nemění u příslušných druhotně k nim přitvořených nedokonavých: *zředovat*, *zkracovat*, *ztrácet*, *zpochybňovat*. Předpona *z-* je na místě také tam, kde se slovesa tvoří přímo od jmen, jako *zkamenět* [s-], *zprísnit* [s-], *zdokonalit* [z-], *zbožnit* [z-]. Významově se proto rozlišují dvojice jako *sbít* (dohromady) x *zbít* (ztlouct), *stěžovat* (*si*) a *ztěžovat* (činit těžkým) atp.

2.3.2 Morfologický pravopis

a) Při **odvozování** slov dochází v mnoha případech k hláskové změně na hranici předpony a základu, a to k asimilaci koncové párové souhlásky předpony vlivem počáteční souhlásky základu. Mnohem častěji jde o změnu znělé v neznělou než naopak. Pravopis však zachovává grafickou jednotu s předložkou. Tak vyslovované [fj] na konci předpony je např. ve slovech *vskočit*, *vtisknout*; vyslovované [s] v *bezcitný*, *roztrhat*, *zčervenat*, *zkroutit*, *zplodit*, *vzpomenout* [fs-]; vyslovované [t] v *nadporučík*, *nadsadit*, *odstranit*, *podpatek*, *podstít*, *podcenit*, *nadcenit*, *předstupěň*, vyslovované [z] v *sběhnout*, *sbírat*, *sžít se* atd.

Obdobně dochází k asimilaci znělosti na hranici (slovotvorného) základu a přípony: tak vyslovované [fj] na konci základu je např. ve slovech *mluvčí*, *království*, *cukrovka*, *detektivka*, *židovka*, *větévka*; vyslovované [p] v *hloubka*, *babka*; vyslovované [š] v *nožka*, *náhražka*; vyslovované [t] v *rádce*, *hromádka*; vyslovované [d] v *modlitba*, *setba*. V malém počtu případů však pravopis zastírá slovotvornou stavbu vypouštěním písmena označujícího hlásku stejnou (např. *sed - dlo -> • sedlo*, *rus - ský -> ruský*) nebo podobnou (*jezdec - ský -> jezdec/y*).

Pravopis také rozlišuje slovotvorné pozadí hláskových skupin /bje, vjel. Zachovává jednotu grafického obrazu slovotvorného základu začínajícího *je-*, např. ve slovech *objet*, *objednat*, *vjezd*, podle *zajet*, *vyjednat*, *odjezd* apod. na rozdíl od *oběd*, *oběhnout*, *věda*. Podobně rozlišujeme slova utvořená ze základů s vyslovovanou skupinou [mňe/mní] a [mňe/mí]: *domnělý*, srov. *domnívat se* x *umělý*, srov. *umím*.

b) Pravopis také rozlišuje **dva typy přídavných jmen složených** podle toho, jaký je významový vztah mezi jejich částmi. Tomuto grafickému rozdílu ve výslovnosti nic neodpovídá. Rozlišují se **složeniny slučovací**, které se obvykle píší se spojovníkem: *literárně-hudební* (tj. literární a hudební) *pořad*, *vědecko-technická literatura* (vědecká

a technická), *ústavně-právní výbor* (ústavní a právní). Jen v řídkých ustálených případech se složeniny toho typu píší dohromady: *hluchoněmý, sladkokyselý*.

Složeniny určovací, kde první člen blíže určuje člen druhý, se píší bez spojovníků dohromady, např. *občanskoprávní předpisy* (týkající se občanského práva), *zahraničně-politický komentář* (o zahraniční politice), *literárněkritický časopis* (obsahující kritiky literatury), *vědeckopopularizační pořad* (popularizující vědu).

ba) Ve **skloňování** podstatných jmen mužských životných jsou některé **pády rozlišeny** souhláskou před koncovkou: 1. p. mn. č. [páni] a 4. a 7. p. mn. č. [páni], což se v pravopise odráží protikladem *i & y*. U podstatných jmen zakončených na obojetnou souhlásku tento zvukový rozdíl zanikl, ale pravopis k tomuto rozlišení nadále využívá jen grafického rozdílu *i—y*: 1. p. mn. č. *chlapi, psi, lvi*^x 4. a 7. p. mn. č. *chlapy, psy, lvy*.

Obdobně je rozlišeno **číslo** zpodstatnělých přídavných jmen vzoru „mladý“: *mladistvý* (j. č.)^x *mladiství* (mn. č.), pád a rod přídavných jmen přivlastňovacích, srov. *bratrovi kamarádi* (1. p. muž. živ.) x *bratrovy zájmy* (1. a 4. p. muž. neživ.) x *bratrovy kamarády* (4. p. muž. živ.).

bb) Jen pravopisem se liší některé tvary zájmenajá: 2. a 4. p. *mě* x 3. a 6. p. *mně*; výslovnost v obou případech je [mňe].

be) Hlásková podoba skloňování a časování je do značné míry ovlivněna změnou koncové souhlásky v neznělé v tvarech s tzv. **nulovou koncovkou**. **Pravopis zachovává grafickou podobu tvarotvorného základu** (stejnou jako v pádech s koncovkou): srov. 1. a 2. p. j. č. *had* [hat], *hada* [hada], 1. p. j. č. *žába* [žába], 2. p. mn. č. *žab* [žap] atp.

Hláskovou změnu párové znělé v neznělé nezaznamenává ani pravopis tvaru rozkazovacího způsobu: *chod'* [choť], *maž* [maš], *plav* [plaf] atd. Psaná podoba je jednotná i v tvarech, kde se vlivem koncovky mění koncová souhláška kmene: *chod'te* [choťte], *mažte* [mašte], *plavte* [plafte] atd., *hrýzt*, *lézt*; graficky je takto rozlišeno homofonní *vést* a *vězt*, obojí vyslovováno [věst].

2.3.3 Syntaktický pravopis

Pravidla mluvnické shody se v koncovkách přídavných jmen a příčestí řídí podle vzorů, v nichž samohláska koncovky zřetelně ukazuje na některé mluvnické kategorie řídicího podstatného jména nebo podmětu. Týká se to čísla podstatných jmen mužských životných.

a) Především jde o vztah řídicího jména a přívlastku mluvnicky se shodujícího se jménem, které určuje. Takový **shodný přívlastek** odráží totiž mluvnické kategorie určovaného (syntaktického) jména. Na rozdíl čísla ve výrazech *raněný voják* a *ranění vojáci* upozorňuje i střídání koncové souhlásky v přívlastku [n] x [«]. A stejně tak se v obdobných případech střídá [d] x [d']: *mladý člověk—mladí* [-dři] *lidé*, [t] a [t']: *bohatý člověk* x *bohatí* [-tři] *lidé*, a také [k] a [c]: *velký člověk* x *velcí lidé*, [h] a [z] *ubohý člověk* x *ubozí lidé*. Pravopis koncovky v jednotném čísle -v, v množném čísle -/jen podtrhuje tento rozdíl. Po písmenech obojetných je tento pravopisný rozdíl jediným prostředkem rozlišení obou čísel: *veselý hoch* x *veselí hoši*, *slabý*^x *slabí muži*, *slepý tvor* x *slepi tvorové*, *němý člověk* x *němí lidé*, *bosý chlapec* x *bosí chlapani*, *dravý pták* x *draví ptáci*. Tam, kde podstatné jméno se v množném čísle neliší tvarem od čísla jednotného (což je ovšem případ vzácný, např. *radní*, *vreční*, *průvodčí*), je mluvnická shoda přívlastku se jménem jediným vyjádřením rozdílu obou čísel. (U adjektiv měkkých ovšem zůstanou obě čísla pravopisně nerozlišena: *cizí průvodčí*.)

b) Závažnější úlohu má pravopis při **shodě přísudku s podmětem**: *Jan je nemocný* [-ní]. - *Jan a Pavel jsou nemocní* [-ní]. Po písmenu obojetném vyjadřuje však tento rozdíl jen pravopis v koncovce: *Jan je zesláblý*. - *Chlapci (Jan a Pavel) jsou zesláblí*. Usnadňuje tak rozpoznání skladebního vztahu mezi podmětem a přísudkem, což při volném slovosledu je v češtině důležité: *Orli pronásledovali sokoly. Sokoly pronásledovali orli*.

Obdobně to platí o rozdílu v rodu, popř. životnosti u podstatných jmen mužského a ženského rodu v množném čísle: *Žáci nejsou připraveni* [-ní]. x *Kabinety/třídy nejsou vymalovány* [-ni]. Také v tomto případě se po obojetných písmenech tento rozdíl vyjadřuje jen pravopisem: *Žáci byli zvědaví/zvědaví*. - *Kabinety se uklízely*. V některých případech pravopis takto může usnadnit zjištění, že ve větné souvislosti jsou podměty rodově rozličné: *Dívky hrály volejbal, v zátoce plavali a potápěli se chlapci*. V případech, kdy podměty nelze rodově zařadit, je pravopisná shoda také jediným ukazatelem rodu samého podmětu: *Míla ani Stána nehlasovali* (muži, popř. muž a žena) x *Míla ani Stána nehlasovaly* (ženy). Podobně: *Průvodčí dali - daly znamení k odjezdu*.

2.3.4 Interpunkční znaménka

Zatímco diskrétní zvukové prvky, zvláště ty, které jsou nadány rozlišovací schopností - fonémy - mají v psané stránce jazyka v zásadě přesné protějšky v jednotlivých písmenech - grafémech, ostatní zvukové prvky, tzv. suprasegmentální, jako barva (timbre) řeči, její tempo, přízvuk, důraz, melodie a kadence v písnu takové koreláty nemají a jsou tu jen z menší části skrovně naznačovány grafickými prostředky, jejichž soubor nazýváme **členíci/interpunkčními znaménky**, podle toho, že jejich hlavní úlohou je členit písemný text, a jejich užívání **interpunkcí**. Jsou to tečka, čárka, středník, pomlčka, dvojtečka, tři tečky, uvozovky, závorky, ale také vykřičník a otazník, jejichž hlavní funkcí je signalizovat dynamiku a intonaci. Podrobně jsou tyto prostředky rozebrány v nauce o větě, větné skladbě, protože se netýkají tak izolovaného slova jako větných celků. Souborný výklad o nich najdeme v Pravidlech českého pravopisu.

a) Poměrně samostatnou **skladební funkci** má **tečka**, jejíž umístění by mělo ve většině případů odpovídat členění vět nebo souvětí, protože obojí má jako základ členění významové. I některá další znaménka (středník, otazník, vykřičník, pomlčka, tři tečky a závorky) jsou zvukově (melodií, dynamikou, pauzami) vyznačena zpravidla zřetelněji. (Jiná znaménka, dvojtečka a uvozovky, patří mezi zvláštní prostředky jazyka, viz dále v následující kapitole.) Tečka označuje ukončení věty jednoduché, složené nebo souvětí, pokud mají funkci oznamovací, někdy také rozkazovací a prací.

b) Dalším funkcím odpovídá **otazník** a **vykřičník**. Tato znaménka jsou tedy grafickou obdobou příslušných způsobů intonace (viz kap. IV. 1.3.1.3). Otazník je společné znaménko pro otázky zjišťovací a doplňovací, které jsou intonačně zřetelně odlišeny.

c) Čárky mají vlastně dvojí funkci: rozdělovači, kdy od sebe oddělují části textu, a vydělovací, jestliže vyznačují začátek a konec vložené části textu - proto jako prostředek vydělovací jsou vždy ve dvojici (nebo dvojici tvoří čárka s jiným grafickým signálem začátku nebo konce větného celku). **Rozdělovači úlohu** plní čárky zejména tehdy, když se kladou mezi bezspojkově sřetězované výrazy nebo věty, mezi nimiž je vztah souřadnosti. V takovém případě bývají členy i zvukově zřetelně odděleny (např. stoupavá melodie se ve spojení *běhy, skoly a hody* uplatní mezi členem prvním a druhým, ale ne

mezi druhým a třetím, neobjeví se ani mezi členy frazeologizovaných několikanásobných spojení typu *křížem krážem, daleko široko, ve dne v noci*).

Vydělovací funkci mají čárky hlavně tehdy, když vyznačují hranice věty závislé (nebo více takových vět) ve větě složené, aby se tak oddělila od celku skladebně nadřazeného. V mluveném projevu bývá věta závislá zvukově zřetelněji oddělena na začátku než na konci (zvláště když je začátek také signalizován spojkou). Proto se častěji setkáváme s vynecháním čárky na konci takových vložených celků než na začátku. Správně tedy píšeme *Nakonec si oblékla ty šaty, v kterých se cítila nejlépe, a vydala se na ples*. Ve větě jednoduché užíváme dvojice interpunkčních znamének (tj. čárek nebo pomlček), je-li vydělený celek uvnitř (k tomu, abychom označili hranice členů vložených, připojených, vytčených apod. a výrazů, které nevstupují do skladebních vztahů /5. pád, citoslovce ap./).

Zásady psaní čárky se opírají o skladební stavbu věty. Jsou však případy, kdy se za hlavní ukazatel považuje členění zvukové: *Usedali kjídlu, až/teprve když nakrmili zvířata/*, ačkoliv podle skladebního členění by mělo být: *...kjídlu až/teprve, když/*.

d) Středník je prostředek oddělující věty v souvětí souřadném nebo skupiny členů v souřadném poměru, a to výrazněji než čárka, ale méně výrazně než tečka.

e) **Pomlčka** naznačuje přestávku v řeči, způsobenou různými důvody: mluvčí větu neukončil, řeč je přerušována pauzami z důvodu vzrušení, jindy se užije pomlčka, aby se zdůraznila pointa, jádro sdělení apod.; jindy zastupuje čárku.

f) Přerušení, nebo ukončení (ale také záměrnému vypouštění části řeči) odpovídají **tři** tečky.

2.3.5 Zvláštní prostředky psaného jazyka

a) V psaném projevu se setkáváme s některými prostředky, pro které jazyk mluvený žádný zvukový prostředek nemá. Jsou to zejména **velká počáteční písmena** ve vlastních jménech. Nejobecnějším znakem vlastních jmen je to, že vyjadřují jedinečnost pojmenované osoby, zvířete nebo věci; velké písmeno tedy vyjadřuje jistou vlastnost čistě významovou (napíšeme-li spojení *Pražský hrad* s velkým písmenem, naznačujeme tím, že nejde o kterýkoli hrad v Praze, ale že tím míníme jeden určitý hrad v Praze). Proto také mnoho pojmenování tohoto typu lze psát s velkým nebo malým písmenem, podle pojetí (určitost plyne totiž i z kontextu, např. *Obecní zastupitelstvo v Senohrabech, Klub přátel poezie, Pražský' lingvistický kroužek, Den lidských práv* atd.

Společenská potřeba dávat jednomu určitému jevu zvláštní název bývá nerozlučně spjata s hodnocením tohoto jevu jako významného. Píšícímu dává pravopisné pravidlo také možnost vyjádřit tuto významnost velkým písmenem, pokud to považuje za vhodné. Není tedy užitečné určovat, který název z tohoto důvodu se má s velkým písmenem zásadně psát; u některých je to ovšem převažující zvyklost (*Staroměstská radnice, Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě, Zimní olympijské hry 1998*).

Závazně se velké písmeno musí psát především tam, kde obecný význam neodpovídá označovanému jevu: *pan Krejčí* nemusí být krejčím, *Betlémská kaple* není v biblickém Betlémě, ale v Praze, název *Babička* označuje knihu, ne starou ženu atd. (viz dále kap. III.1.5.2 a 1.5.3).

Velké písmeno je také projevem úcty - v dopisech píšeme s velkým písmenem zájmeno vztahující se k adresátovi, např. *Vy, Váš* (ať jde o jedince, nebo více osob), v tradičních titulech (je např. *Mistr Aleš* atp. - ale *mistr* (univerzitní hodnost) *Jan Hus*).

II. ZVUKOVÁ A GRAFICKÁ STRÁNKA JAZYKA

b) Jinými zvláštními prostředky psaného jazyka jsou některá **interpunkční znaménka**: vykřičník nebo otazník užitý jako výraz nesouhlasu nebo údivu, např. *Bílé denní světlo je nejsložitější IM ze všech druhů světel*, *Na stavbu nové školy nelze líl uvolnit finanční prostředky*, dále dvojtečka, jestliže uvádí přímou řeč nebo výčet apod., uvozovky, které vydělují z textu citáty, zvláště citovanou přímou řeč, a výrazy, od kterých se píšící distancuje. Také zkratky/?, *ev.* jsou prostředkem omezeným výhradně na jazyk psaný.

c) Významový rozdíl mezi spojením předložka + jméno nebo příslovcem, které z takového spojení vzniklo (tzv. příslovečnou spězkou), je v mnoha případech nepodstatný nebo vůbec žádný, např. *kupodivu - kupodivu*, *na příklad - například*, *mimo to - mimoto*, *ob den - obden*, *bez pochyby - bezpochyby*, *na živu - naživu*, *po domácku - podomácku*, v jiných však značný, přitom se výslovností uvedené výrazy neliší, protože tvoří jeden přízvukový takt. Grafický rozdíl, tj. **mezeru mezi slovy** nebo spojení bez mezer, může tedy být jediným prostředkem významového rozlišení: *na horu (Říp) x nahoru*, (výjimka) *zpravidla x zpravidla* (ráno cvičí), (zůstat až) *do konce x (málo nebo) dokonce* (nic), (dát mnoho) *za to x (ne zvlášť nadaný) zato* (pilný), *při tom* (počasí) x (spí a) *přítom* (chrápe), *v tom* (v tom okamžiku) x *vtom* (udeřil hrom).

Obojím způsobem se mohou dále psát výrazy jako *bez počtu* i *bezpočtu*, *ku příkladu* i *kupříkladu*, *na příklad* i *například*, *na věky* i *navěky*, *na pohled* i *napohled*, *po paměti* (popaměti), *zjara* i *zjara*, *zpočátku* i *zpočátku* (spojení předložky s podstatným jménem) a dále *ode dávna* i *odedávna*, *na černo* i *načerno*, *na křivo* i *nakřivo*, *od malá* i *odmala*, *za tepla* i *zateplá*, *z daleka* i *zdaleka* (spojení předložky se zpodstatněnými jmény přídavnými).

Spojení vzniklá z předložek a z tvarů zájmen se píší většinou dohromady: *beztoho*, *potom*, *poté*, *předtím*, *zajedno* (ale *mimo to* i *mimoto*, a jen *kromě toho*, *podle toho*, *ktomu*).

Spojení předložky s příslovcem se píší jen dohromady: *nahonem*, *najednou*, *napořád*, *napřítště*, *navždy*, *odevsad*, *odjinud*, *navíc*, *nanejvyš(e)*.

Těsnost předložky s následujícím slovem způsobuje asimilaci znělosti. V pravopise je však významová jednotka předložky zachována stejnou grafikou. Např. *přes* [-z] *dvůr*, *s* [z] *bratrem* - *nad* [-t] *polem*, *pod* [-t] *postelí*, *skrz* [-s] *prsty*; *pod* [-t] *oknem*, *před* [-t] *alejí*.

Podrobné poučení o vztahu mezi psaným a mluveným jazykem podávají Pravidla českého pravopisu. Ta však obsahují poučení i o dalších jevech, které mohou působit potíže (např. střídání krátkých a dlouhých samohlásek při ohýbání a tvoření slov je jev týkající se primárně výslovnosti, ale Pravidla na něj pamatují proto, že jde o jev rozkolísaný, v kterém se uživatel nemůže spolehnout na vlastní povědomí).

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

1. Pojmenování

Naše řeč se skládá z aktů pojmenovacích a usouvztažňovacích. Výsledkem aktu pojmenovacího je **pojmenování**, výsledkem aktu usouvztažňovacího je zpravidla **výpověď**, ale i víceslovné pojmenování. Oba akty jsou součástí aktu sdělovacího - komunikačního.

Pojmenování jako akt (pojmenovací akt) je přiřazování jazykového výrazu k pojmenovanému jevu. Pojmenování jako výsledek pojmenovacího aktu je jazykový výraz s funkcí pojmenovací.

Pojmenování jako prostředek komunikace (který má obvykle systémovou jazykovou formu slova, ale také sousloví a zkratky) patří do hierarchie komunikačních jednotek (jako výpověď a komunikát), avšak má jiné vlastnosti než výpověď. Výpovědi se v procesu řeči většinou tvoří a jen z menší části se přebírají jako hotové {*Dobrý den. Šťastnou cestu*}. Pojmenování se naproti tomu užívají a jen řidčeji nově tvoří přímo v procesu komunikace, neboť jsou jako hotová mluvčímu k dispozici.

Slovo a věta jsou jednotky systému jazyka, slovo je jednotkou lexikální, věta jednotkou syntaktickou. Z tohoto pohledu je **pojmenování základní funkcí slova a výpověď funkcí věty**.

Funkci pojmenovací plní **slovo značkové** (*stůl*), **odvozené** (*stolní*), **složené** (*černozem*), **zkratkové** (*Cetka*), **zkrácené** (*páde* = padesát).

Pojmenování však nemusí mít jen **formu jednoho slova**, přitom není podstatný rozdíl mezi jednoslovnými a víceslovnými pojmenováními: *oktaván* - žák 8. ročníku osmiletého gymnázia. Může mít **víceslovnou formu**:

a) sousloví: *železná ruda, hydroxid sodný, vysoká škola, Krušné hory*.

Poznámka: Pojmenovací funkci mají i volná spojení vznikající při usouvztažňování, při větotvorném aktu, srov. *černá kočka, hezká dívka, rychle jezdit, působit jako učitel*; to jsou však už pojmenování složená, nikoli pojmenovací jednotky.

Sousloví vznikají zpravidla jako víceslovná pojmenování pojmů nově vymezených. Tvoří z hlediska sémantického nerozdělitelný celek jako jiná pojmenování pro jeden pojem, jde tedy o jeden **lexém**, tj. formálně-významovou lexikální jednotku. Lexém jako základní celistvá lexikální jednotka zahrnuje v sobě všechny své tvary (*národ, -a, -u, 0, -u/ě, -em; -y, -ů, -ům, -v, -ech, -y*) a všechny své konkrétní výskyty v řeči; jednotlivá významová užití lexému se označují jako **lexie**.

b) multiverbálního (pluriverbálního), tj. víceslovného **spojení:** *provést pokus* (= pokusit se), *vykonat návštěvu* (navštívit).

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

Tato spojení jsou produktem usouvztažňování, vznikají spojením rozsahem širokého a obsahově chudého slovesa se jménem, multiverbizací však nevzniká jediný lexém.

c) frazému (frazeologismů): *rána pod pás* (= zrada), *s křížkem po funuse* (= pozdě), *křížem krážem* (= mnoha směry, všemi možnými směry).

Pojmenování však může mít i **formu neslovní - zkratky: CR, AVČR, IČO**.

Víceslovná pojmenování často bývají ekvivalenty názvů jednoslovných (viz některé výše uvedené frazémy a multiverbální spojení); naproti tomu existují také jednoslovné ekvivalenty víceslovných pojmenování, tzv. **univerbizovaná pojmenování** (*pásák* k pásový traktor, *čabajka* k čabajská klobása).

Nauka, která se zabývá procesem pojmenování, tj. procesem jdoucím od myšlenkového obsahu k jeho jazykové formě, se nazývá **teorie pojmenování**; patří do teorie označování neboli **onomaziologie**. Naopak studiem postupujícím od formy pojmenování k jeho funkci se zabývá nauka o významu pojmenování - **sémaziologie**, tj. lexikální sémantika. Obě disciplíny mají vztah k **lexikologii**, tj. k **nauce o slovní zásobě**.

Poznámka: Pojem sémantika (nauka o významu jazykových jednotek) se týká všech jazykových rovin, nejen lexikální, ale i morfoloické, syntaktické a textové.

1.1 Výrazová a významová stránka pojmenování

Pojmenování má znakovou povahu, tj. má svou stránku formální, výrazovou, a stránku významovou.

Základní jednotka pojmenování (nikoli jediná), **slovo**, je **jednotka formálně-sémantická** (nositel věcného významu) -jednotlivý význam lexému je sémém.

Poznámku: Někdy není nutno lišit pojmenování a slovo. Pak se výrazu slovo užívá i ve významu pojmenování.

Sémém je tvořen z významových prvků zvaných šémy (sémata), např. *otec* = osoba, muž, rodič. Význam slova se váže na skutečnost, pouze slova zvukomalebná (onomatopoeia) se vztahují ke skutečnosti přímo (např. napodobení hlasu zvířat: *bú*, *ihahaha*, *haf*), tzn. že slova jsou převahou pojmenováním nikoli konkrétních jednotlivin, ale pojmenováním rodu, druhu apod. - slovo obecné/apelativum, ovšem v určité situaci nebo v určitém kontextu mohou být apelativa vztažena k individu (*ta naše holka*). Slova, která o sobě pojmenovávají jednotliviny, jsou tzv. jména vlastní/propria, např. *Vltava*, *Hus*.

Formu slova můžeme posuzovat z hlediska jejího vztahu k označené věci (k denotátu), tento vztah se nazývá **denotace** (vztah označení), nebo z hlediska jejího vztahu k významu, který slovo vyjadřuje (k designátu); tento vztah se nazývá **designace** (vztah významový).

Vztah mezi stránkou výrazovou a významovou je konvenční. Je věcí společenské konvence, že slova jako *země*, *tráva*, *pes* označují právě jen tyto a ne jiné skutečnosti. Jde o tzv. pojmenování značková. Na rozdíl od nich **pojmenování popisná** jsou motivována, např. *zemský*, *trávník*, *psík*, odkazují k slovům jiným (*země*, *tráva*, *pes*). Obojí druh pojmenování má povahu znakovou. Zvláštní charakter mají onomatopoeická cito-

slovce (*mňau, be, haf*), jež stylizovaně napodobují přírodní nebo lidské zvuky. Svůj **smysl**, tj. situační, referenční význam, nabývá slovo až v kontextu, tedy ve výpovědi a komunikátu. Reference je vztah jazykové jednotky k předmětné mimojazykové skutečnosti označené v komunikátu. Dále viz 1.2.5.

1.2 Vztahy mezi pojmenováními

1.2.1 Pojmenování konkrétní a abstraktní

Pojmenování označující osoby, zvířata a věci se označují jako pojmenování/slova konkrétní - **konkréta**, srov. *muž, sestra, kuře, les, silnice, pole*. Pojmenování vztahující se k jevům nehmotné povahy, k vlastnostem, dějům a stavům duševním, psychickým, nekonkrétním, se označují jako pojmenování abstraktní - **abstrakta**, viz např. *štěstí, zármutek, mládosť, stáří, přemýšlení*. Existují speciální slovtvorné prostředky, jimiž se tvoří abstrakta, např. přípony *-ost, -ob(a), -ot(a)*: *radost, běloba, hluchota*. Jak patrně, konkréta a abstrakta se rozlišují u substantiv.

Hranice mezi konkréty a abstrakty však není zcela zřetelná, posouvá se, jména původně konkrétní mohou nabýt významu abstraktního (a), a naopak jména původně s významem abstraktním nabývají významu konkrétního (b).

Ad a) Např. značný pohyb prodělal význam slova *labyrint* - pův. *Labyrint* = vlastní jméno starověkého paláce se spleť chodeb a místností (na ostrově Kréta), k němuž se pojí báje o Ariadnině niti. Rozšířením významu pak *labyrint* označuje (každé) bludiště, zabstraktněním se pak takto označuje spleť, zmatek, chaos, a to i myšlenkový (viz i název díla J. A. Komenského: *Labyrint světa a ráj srdce*); v odborném názvosloví lékařském pak jde o konkrétní, o anatomický termín: (*ušní labyrint*) = (kroucená, zahnutá) část vnitřního ucha.

Ad b) Změna abstraktního v konkrétní význam se týká podstatných jmen vlastností (*sladkost, dobrota*), především podstatných jmen dějových s příponou *-b(a)* (např. slovo *chodba* (*chod/it - b/a/*) znamenalo chození, později místo, kudy se chodí, *sadba* - sázení, vysazování (činnost), později i to, co se sází, vysazuje, tedy mladé rostliny určené k sázení, k vysazování (podobně *malba, četba, hradba* aj.)), ale i mnohých slovesných podstatných jmen tvořených z příčestí trpného (pomocí formantu *-i*), jako *psaní* (označuje činnost i dopis), *učení* (činnost i knihy, z nichž se někdo učí).

1.2.2 Pojmenování značkové a popisné

Základními pojmenováními jsou slova značková tvořící **jádro slovní zásoby** (*les, syn, pes, žít, pít, dělat, chudý*). Jde u nich o arbitrálnost (libovolnost) formy slova ve vztahu k pojmenované realitě; je tedy nahodilé, že např. v češtině je slovo *pes*, v němčině *der Hund*, v angličtině *dog*, ve francouzštině *le chien*, v ruštině *sobaka*... **Význam těchto značkových pojmenování nelze odvodit z jiných slov na rozdíl od slov popisných, motivovaných**; ta svou stavbou napovídají význam, např. slovo *lovec*, obsahující kořen *lov-* (srov. slova *lovit, lov, úlovek, lovecký*) a příponu *-ec*, vyjadřuje, že jde o člověka, o činitele (přípona *-ec*, obdobně *-tel, -c/e/, -£*), který je charakterizován jistým dějem, činností, v tomto případě lovením (obdobně: *ošetrovatel, cvičitel; vynálezce, rádce; natě-*

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

rač, holič; herec, plavec). **Motivace slovtvorná** je motivace slovem, na jehož základě se nové slovo **slovtvorným morfémem** utvořilo, např. přípona *-árn(a)* zařazuje slova kjménům označujícím místo, kde se něco děje (*kovárna, slévárna, pekárna*), kde se něco nebo někdo uchovává, chová, prodává (*kavárna, slepičárna, lékárna*).

Slova mají k sobě **slovtvorný** (tj. výrazově-významový) **vztah** (viz výše), nebo pouze **vztah** významový, **sémantický**. V tomto druhém případě jde zvláště o **synonyma a antonyma** (viz kap. 1.2.8 a 1.2.9).

V průběhu vývoje některá slova původně popisná, motivovaná, tuto popisnost, motivovanost, ztrácejí, stávají se z nich slova značková. Jindy se mění reálná skutečnost, ale původní označení zůstává nezměněno - viz slovo *sirky* (neobsahují už síru), *limonáda* - původně nápoj z citronu (limonu) a z vody, později došlo k rozšíření významu, slovo označuje ovocný nápoj, ovocnou šťávu, popř. nápoj z trestí a vody.

1.2.3 Další vztahy mezi pojmenováními

Pojmenování/slova jsou i v dalších vzájemných vztazích, jsou totiž s jinými prvky slovní zásoby spjata sítí vztahů na základě společných formálních a významových rysů. Nejde však jen o vztahy uvnitř slovní čeledi zahrnující všechna příslušná slova (s tímž kořenem), nebo uvnitř slovního druhu, ale každé slovo v každém svém významu se uplatňuje v určité oblasti věcnévýznamového užití. Výrazy z jednoho věcnévýznamového (sémantického) okruhu patří sémanticky k sobě. Příklady pojmenování ze stejného asociačního pole: *had— plazit se - zmije — uštknout...; auto -pneumatika - rychlostní páka - spojka -jet, parkovat...*

Pojmenování/slova jsou dále ve vztazích paradigmatických- mají stejnou funkci, v níž jsou zaměnitelná (avšak nikoli v témž kontextu): *cesta údolím/lesem/loukou/polem*, a ve vztazích syntagmatických - tvoří spolu spojení různého druhu a stupně těsnosti - volnosti (*perská kočka x kočka perská*).

1.2.4 Rozsah a obsah významu pojmenování/slova

Souhrn jednotlivých významových prvků (šémů) **tvoří obsah** jednoho významu (sémému).

Jednotlivé šémy jsou ve vzájemném vztahu a vytvářejí hierarchickou strukturu sémému, např. slovo *otec* (obsahující tři šémy) označuje osobu (1), a to pouze mužského pohlaví (2), která je rodičem (3).

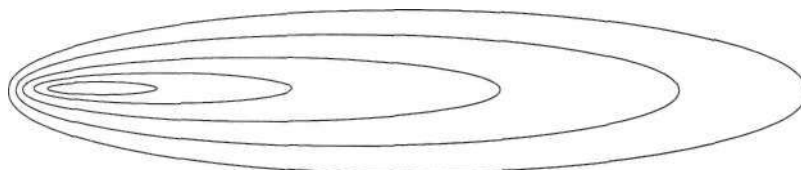
Soubor tříd jevů nebo i jednotlivin, **které se do pojmenování zahrnují, tvoří rozsah jeho významu**. Mezi obsahem a rozsahem je nepřímá úměrnost: čím větší rozsah, tím chudší obsah, čím bohatší obsah, tím menší rozsah. (Srov. vztah rozsahu a obsahu významu u výrazů: *zvíře - savec -pes -jezevčík*.)

Některá **pojmenování** lze charakterizovat jako vzájemně **souřadná, nadřazená** nebo **podřazená**. Pojmenování s menším počtem významových znaků, mající širší rozsah a chudší obsah, jsou významově nadřazena pojmenováním s větším počtem znaků - ta jsou podřazená, srov.: *obilí - pšenice, žito, oves; ovoce - švestka, hruška, jablko; pták- orel, skřivan...* Tato pojmenování jsou ve vztahu rodu a druhu; slovo významově nadřazené/**hyponymum** musí mít alespoň dvě slova podřazená/hyponyma.

Vztah nadřazenosti a podřazenosti se projevuje i ve výpovědi. Nadřazené slovo může zastoupit slovo podřazené, naopak to neplatí. *Štika je ryba*, nelze říci *ryba je*

štika, je nutné doplnění: *Ryba je např. štika, kapr, sumec, pstruh*. Slovu užšího významového rozsahu lze predikovat slovo širšího rozsahu, nikoli opačně: *Štika je ryba*, nikoli **Rybaje štika*. Pojmenování (*pšenice - žito - oves*) mající stejný vztah k pojmenování nadřazenému (*obilí*) jsou souřadná.

Vztah pojmenování vzájemně významově nadřazených a podřazených můžeme znázornit pomocí grafů. Příklad: *obratlovec - savec - šelma - šelma kočkovitá - tygr*:

Rozsah a obsah významu pojmenování není stabilní, může se časem měnit.

Rozsah se může zvětšovat nebo zmenšovat, čímž se mění současně i obsah.

a) **K rozšíření rozsahu významu** došlo např. u slov *limonáda* (viz str. 58) a *zápas*. Slovo *zápas* vzniklo z předložkového spojení *zapas* a původně označovalo boj, při němž se soupeři brali za pas. Později se jím označoval boj, zápolení, soutěžení včetně sportovního: utkání, a to nejen v uchopování, ale jakékoli, např. v hrách (volejbalu, hokeji...), a politického (volební zápas). Obdobně se výrazů *pán*, *slečna*, označujících původně mužské a ženské příslušníky šlechty (*slečna* < *šlechtična*), užívá pro označení jakéhokoli muže a neprovdané ženy (v současnosti se tak označuje spíše jen mladá neprovdaná žena).

Rozšiřování rozsahu významu pojmenování je někdy i součástí procesu rozšiřování terminologie za hranice odborné oblasti, tzv. **determinologizace**. Např. slovo *lustrvat* bylo dříve užíváno pouze v odborné oblasti (znamená podle SSJC ‚vypisovat údaje z pozemkových knih nebo z obchodního rejstříku, pořizovat lustrum‘), stejně jako odvozená slova *lustrování*, *lustrace*. Dnes se užívá těchto výrazů běžně, a to ve významu prověřování vůbec.

b) Opačný proces, **zužování rozsahu významu slova**, spočívá v užívání názvu nadřazeného jevu místo názvu jevu podřazeného, tj. obecnější název nabude významu užšího; např. slovo *máslo* původně znamenalo mazadlo vůbec (*máslo**- *maz-* + *sl/o/*; základové slovo *mazati* + přípona označující prostředek *-sl/o/*, obdobně jako *veslo* <- *vez-* + *sl/o/*); slovo *palec* označovalo původně kterýkoli prst, teprve později jen jeden z nich, ten nejsilnější.

Obsah významu pojmenování se mění spolu se změnou mimojazykové reality. Jednak mnohé věci mění svou podobu i podstatu, ale název zůstává stejný (srov. *hodiny* - dříve sluneční, přesýpací, se závažím, dnes digitální, quartzové; *dopravní prostředek* před dvěma sty lety představoval povoz se zvířecím potahem, dnes vlak, automobil, letadlo; *lokomotiva* před několika desetiletími byla jen parní, pak i s dieselovým motorem, dnes elektrická...).

Na změnu obsahu významu pojmenování působí pokrok v lidském vědění, srov. chápání slova *slunce*, *blesk*, *hrom* atd.

Jednotlivá slova se navzájem liší svým vztahem k jiným slovům. Některé slovo má vztahů k jiným slovům více, jiné méně, mohou být i slova izolovaná (viz kap. o tvoření slov), neboť slova vznikají, zanikají (srov. slova *brůna* = bílý kůň, *brtník* = včelař), mění své významy (*atom* = původně to, co je nedělitelné, *letadlo* = původně to, co létá, tedy pták,

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

pitomý = původně lomený, vychovávaný, krotký, ochočený, v ruštině *pitomec* = (od)chovanec, vychovanec, schovanec).

Existující slova získávají další významy, stávají se mnohoznačnými, např. slovo *duše* - původně nehmotná (samostatná) podstata lidské bytosti, dále pak vnitřní vědomí a schopnost člověka myslet, cítit, chtít; duševno, psychika; člověk vůbec (*bojovat o každou duši, to je dobrá duše*); nejdůležitější činitel, základ (*matka je duší rodiny*); pojmenování různých věcí tvořících (často podstatnou) součást něčeho (*duše pneumatiky, duše míče, bezová duše* = dřeň větviček bezu); ve frazémeh, např. *mluvit někomu z duše*, může mít i význam příslovečný: opravdu, úplně, velice... (*stydět se z hloubi duše*).

1.2.5 Mnohoznačnost pojmenování

Mnohoznačnost vzniká vytvořením druhotných významů z významů základních tzv. sémantickým tvořením (viz dále: metafora, metonymie aj., kap. 1.4.1 a 1.4.2), srov. *kohoutek* - malý kohout, mechanismus uzávěru vodovodu či jiného vedení, nárazový mechanismus u zbraně, luční květina, nejvyšší místo v lopatkové oblasti savce.

Víceznačnost nebývá v běžné komunikaci na závalu, odstraňuje ji kontext. Své různé významy slovo totiž realizuje v určité souvislosti, v určitém kontextu. Ten umožňuje u mnohoznačných pojmenování rozlišit (identifikovat) příslušný určitý význam.

U mnohoznačných/polysémních výrazů jsou významy hierarchicky uspořádány. Slovo má význam základní (zpravidla bývá i nejběžnější) a kolem něho se sdružují významy ostatní, přitom **základní význam** může, ale **nemusí být totožný s významem prvotním** (slovo *duše*: prvotní význam 'nehmotná podstata lidské bytosti' zůstává pro věřící i významem základním, kdežto pro nevěřící má slovo *duše* význam, duševno, psychika'). Studium původních významů a jejich vývojem se zabývá historická sémantika a etymologie (srov. slovo *zámek*, původně závěr u dveří, pak metonymií obydlí pevně uzavřené, nedobytné).

Polysémie je **projevem jazykové ekonomie**, jednoho prostředku se užívá ve více významech.

Vedle významu základního, primárního, a významů odvozených, sekundárních, se význam slova v textu obohacuje o **významy kontextové** nebo **situační**.

Když se ztrácí vědomí souvislosti mezi významy slova, pak mnohoznačnost/polysémie přechází v homonymii/souzvučnost.

Hranice mezi polysémií a homonymií není někdy zřetelná.

1.2.6 Homonymie

Homonyma jsou výrazy se stejnou formou, ale různým významem, jsou zpravidla i různého původu. Až na případy ztráty souvislosti mezi významy původně mnohoznačného slova jde o náhodnou shodu; ta může však vzniknout např. i přejetím téhož slova z různých jazyků: *raketa* - druh létacího stroje - z němčiny, sportovní náčiní sloužící k odražení míče - z angličtiny (tam z arabštiny).

Homonymie je lexikální, slovo tvorná, slovnědruhov a gramatická. Příklad **lexikální homonymie**: *kolej* = stopa vyjetá od vozidla, dráha s kolejnicemi (pro vlak, tramvaj...), ubytovací zařízení pro studenty; *rys* = výkres, tah (obličej), druh zvířete; *servis* = přístroj, podání v tenise, opravářská služba i oprava.

Příklad **slovo tvorné homonymie**: *vinný* - vztahující se k *vínu* x vztahující se k *vině*, *travička* - zdobnělina od slova *tráva* x ženské přechýlené slovo k mužskému *travic*.

Zvláštním případem homonymie je **homomorfie**, tj. souznění tvarů různých slov (slovně-druhovú homonymie) nebo tvarů téhož slova lišících se mluvnickými kategoriemi: *otec je nemocný* x *vidím je*: *je* - sloveso (v 3. os. j. č.) x zájmeno, tvar zájmena *on*, *ona*, *ono* v 4. p. mn. č. a *ono* v 4. p. j. č.; *bratr má počítač* x *má sestra*: *má* - sloveso (v 3. os. j. č.) x zájmeno přivlastňovací (v 1. p. j. č. žen. rodu a 1. p. mn. č. str. rodu); *hnát*- sloveso x podstatné jméno; *pila* -podstatné jméno x přídavné sloveso *pít*x. ž. j. č.; r. str. mn. č. *již*-příslovce času (*už*) X zájmeno vztažné (žen. r. ve 4. p. j. č. a muž. r. živ. v 1. p. mn. č.). Zájmenný tvar/Yjetvar2.,3. a 7. p. č.j., obdobně tvar maře je tvar 3. os.j. č. ozn. zp. přít. č. a zároveň tvar přechodníku přít. r. muž. j. č. U uvedených tvaruje tedy **homonymie gramatická**.

K homonymii lze přiřadit i slovnědruhovou konverzi/bezpříponové odvozování, typ *pokladní (pokladní (blok) -> (paní) pokladní*).

Shoda v podobě se může projevovat buď jenom v písmě, nikoli i ve výslovnosti, pak jde o tzv. **homografii** (v češtině je řídká), např. *panický* (strach) - vyslov: [n + i] - *apanický* (ruměnc) - vyslov: [ň + i], anebo je tomu naopak (v češtině jev častější): shoda se projevuje jen ve výslovnosti, pak jde o tzv. **homofonii**: píše se odchylně *být* x *bít*, *mýt* x *mít*, *výt* x *vít*, *pyl* x *pil*, *plod* x *plot*, oba členy homofonní dvojice se vyslovují shodně [bít, mít, vít, pil, plot].

Třebaže homonymie je v češtině značná, neztěžuje nijak významně dorozumívání; jinak je tomu u tzv. paronymie.

1.2.7 Paronymie

Paronyma jsou slova podobně znějící, ale zcela odlišného významu. Jsou jak domácího, tak cizího původu. Při neznalosti významu se někdy mylně zaměňují, zvláště jde-li o paronyma cizího původu, srov.: *adaptovat* — *adoptovat*, *standardní* — *standartní*, *jýzický* -*fyzikální*, *ekonomie* — *ekonomika*, *analogie* - *alogie*, někdy v kombinaci domácího a cizího slova: *sporadický*—*sporný*, zaměňování se vyskytuje i u řídkých slov domácích: *sivý* - *siný* - *sinalý*. Někde však dochází vlivem blízkosti formální k sblížení významovému: *hodně* - *hojně*, *skrovný* - *skromný*.

Podobně znějících slov bývá využíváno jako prostředku slohového, srov. dvojice *bodý* - *dobrý*; *snědý* - *hnědý*; *hravý*, ale *dravý*...

Na homofonii a zvláště na paronymii jsou založeny jazykové vtipy a **kalambúry**, tj. slovní hříčky, jako: *slepice slepí*, *kos kosí*, *Česka češe*.

1.2.7.1 Lidová (mylná) etymologie

Na základě formální podobnosti dvou slov a vlivem jisté vnitřní spojitosti dochází k přehodnocení původu a příbuznosti slov.

Např. slovo *světnice* znamenalo původně místnost světlou, obytnou na rozdíl od černé místnosti, černé kuchyně (kde se vařilo). Slovo *světnice* je příbuzné se slovy *svět*, *svítit*, *světlo*, avšak mylnou etymologií bylo spojeno se slovem *sedět* (místnost, v níž se sedí), a tak vznikla nespisovná podoba *sednice*.

Obdobně slovo *strava* souvisí se slovy *potrava*, *strávit* (s významem spotřebovat, vstřebat potravu), avšak věcnou souvislostí *stravy* a *zdraví* došlo k mylné etymologii a místo podoby *strava* se objevuje nespisovná podoba *zdrava*, připodobněním k slovu *zdravý*.

Motivem této lidové, mylné etymologie je paronymie neboli podobnost slov.

1.2.8 Synonymie

Některá pojmenování/slova tvoří dvojice, trojice, čtveřice, popř. celé řady s významem téměř shodným nebo (velmi) podobným; jsou to **slova souznačná**, synonyma. Podstatou je existence shodných sémantických prvků. **Synonyma** jsou buď **úplná**, nebo **částečná**. Úplná synonyma mají naprosto shodný denotativní význam a **mohou se zaměňovat bez ohledu na kontext**. Sem patří zpravidla domácí terminologická pojmenování a jejich cizojazyčné ekvivalenty {*souhláska - konsonant, jazykověda - lingvistika*).

Úplná synonymie je však jinak prakticky téměř vyloučena. Zpravidla se překrývají nociónální (pojmové, racionální) složky významu, avšak v konotacích, tj. pragmatických rysech významu (jako expresivita, evaluativnost, modálnost) jsou difference. Např. i taková slova jako *foťbal*, *foťbalový* a *kopaná*, zcela se překrývající ve věcném významu, se liší frekvencí {*foťbal* je častější} a kolokabilitou, tj. spojovatelností (srov.: *hřiště na foťbal*, *foťbalové hřiště* x *hřiště na kopanou*, *hřiště kopané*).

Většina synonym se však liší v rozsahu významu, částečně se významově překrývají, částečně se odlišují, nebo se liší oblastí použití; v těchto případech jde o **synonyma částečná**, nelze je zaměňovat vždy v jakémkoli kontextu a situaci (srov. *plakat*, *oplakávat*, *brečet*, *bulit*, *vzlykat*, *slzet*, *ronit slzy*, *prolévat slzy*, ale i *nařikat*, *bědovat*, *řvát*, *kvílet*, *truchlit*...; poslední uvedené výrazy nemusí znamenat pláč ve smyslu ronění slz, ale děj, který ronění slz zpravidla doprovází nebo vyvolává).

Částečná synonyma se liší z hlediska frekvenčního {*amorálnost - amoralita*}, z hlediska stylistického {*pakliže - jestli*, *vesna - jaro*}, z hlediska dobového {*mládenec - mladík*}, intenzifikačního {*horký - teplý*}, emocionálního {*papat - jíst*). Např. označením pro 5. stupeň známky ve školní klasifikaci je *pětka*, *nedostatečná*, *koule*, *bajle*, *bomba*... Tři posledně udávaná synonyma jsou expresivní, citově zabarvená, slohově příznaková, použitelná v studentském slangu, v neveřejném, neoficiálním styku, zatímco *nedostatečná* je termín pro označení studijního výkonu nebo výsledku, *pětka* je označení hovorové...

Synonym se využívá slohově, jazyk poskytuje možnost mluvčím nebo pisatelům, aby vybírali prostředky podle záměru a podle komunikační situace, aby nemuseli opakovat stále stejné pojmenování, aby mohli vyjádřit různou míru, různou intenzitu děje, své zaujetí, popř. nezaujetí sdělovaným, své hodnocení, své stanovisko ke skutečnosti.

Opačný jev k synonymii je antonymie.

1.2.9 Antonymie

Antonyma neboli **opozita** tvoří **dvojice výrazů významově protikladných**: *velký* x *malý*, *bohatý* x *chudý*. Ovšem jedno slovo může mít různá antonyma k svým různým významům, tzn. že mnohovýznamové slovo nemívá vždy jen jedno antonymum: *starý* x *mladý*, ale i *nový* v závislosti na označované skutečnosti; *starý* a *mladý člověk*, jiné je *nový člověk* (právě přibývalí - ten, který se právě přistěhoval nebo přišel); *starý* a *nový dům* (nelze říci *mladý*); *těžký* x *lehký*, *snadný*; *těžký* x *lehký povoz* (nelze říci *snadný*), *těžký* x *snadný úkol* (lze užít hovorově i *lehký*).

K určitému výrazu tedy nelze vždy uvést jeden a týž výraz antonymní, srov. *ostrý* x *tupý* (*nůž*), *mírný* (*pohled*), *jemný* (*pokrm*)...

Z významu antonym vyplývá, že všechna slova nevstupují do antonymických vztahů. Antonyma tvoří pouze slova, která mají ve své významové struktuře znak, jenž má svůj opak.

K označení úhrnu se antonyma spojují; *ve dne v noci*, *v zimě v létě* = stále.

Vedle antonym polárních, kontrastních, **kontrárních**, označujících pouze dva protilehlé póly, jevy (ve vztahu protivy), nezahrnující celé spektrum možností, srov.: *bílý* x *černý*, *mladý* x *stary*, *studený* x *teplý*, existují komplementární, **kontradiktorické dvojice slov**, postihující celé spektrum možností, např.: *velký* x *nevelký*, *mladý* x *nemladý* (slovo se záporným významem je tvořeno připojením předpony - záporky *ne-*). Záporné podoby (s předponou *ne-*) typu *nemladý*, *nevelký* nejsou přímým protikladem, nevyjadřují přímý opak, ale pokrývají zbývající rozsah pojmenované kvality; ta někdy mohou vyjadřovat střední člen v řadě: *veselý* - *neveselý* - *smutný*, *milovat* - *nemilovat* - *nenávidět*.

Vedle uvedených typů antonym se v textu setkáváme s antonymy frazeologizovanými: *voda a oheň*, *černé brýle* x *růžové brýle*. Do opozičních vztahů vstupují nejen jména a příslovce, ale i slovesa: *odjet* x *vyjet* x *vjet*, *začít* x *skončit*, *jde* o tzv. vektorová (směrová) opozita.

1.3 Expresivní význam pojmenování

Pojmenování označující skutečnosti nezávisle na subjektu toho, kdo pojmenovává, mají význam pojmový; označují pojmy. K nim patří výrazy označující bez subjektivního zaujetí i city (emoce). Např. slova *cit*, *láska*, *nenávisť*, *štěstí* jsou rovněž slova pojmová. Proti tomu existují pojmenování sloužící také k vyjadřování citů, postojů, avšak se subjektivním hodnocením (kladným a záporným), jde o **výrazy expresivní**, srov.: *jíst* x *papinkat*, *hamat*, *žrát* (o lidech).

Expresivita slova je složka jeho významu, zahrnující citový a volní vztah ke skutečnosti, projevuje se na formě slova (expresivita inherentní), nebo až v kontextu (expresivita adherentní). Je-li expresivita složka jeho významu, patří expresiva do jazyka. Expresivita dosahovaná užitím (kontextem) patří do řeči: sloveso *žrát* ve spojení se zvířetem není expresivum, stává se jím, užije-li se ho o člověku. (Dále viz kap. 1.6.)

Expresivitu slova naznačuje někdy už jeho **hláskové složení** - především některé hlásky nebo jejich skupiny - obsahují často souhlásky/ *ch*: *klofat* (x *klovat*), *funět*, *chrchlat* (x *kašlat*), *chrounit* (x *spát*), *čučet*, *čumět* (x *dívat se*), samohlásku *u* (= samohlásku zadní) po *č*, «...: *huhánek* (označení člověka *budižkničemu*).

Na expresivitě výrazu se může podílet i jeho **morfematická stavba**. Např. zdobněliny/ **deminutiva** a slova zveličelá/augmentativa neoznačují jen věci malé (*hrneček*, *stolička*) a velké (*chlapisko*), ale mívají také významy expresivní: *To je vodička*. (= teplá nebo čistá, vůbec příjemná). Zdobnělé názvy zvířat, jako *pejsek*, *kočička*, vedle malých zvířat označují i zvířata blízká, milá, pěkná... Zdobněliny tak označují i věci a jevy libé, jde o **slova lichotná**. Avšak zdobnělin lze užít i ironicky, tedy hanlivě, jako **pejorativ**: *občánek* (špatný občan), *měšťáček* (člověk s úzce konzumními životními cíli)...

Naopak augmentativa mívají citové zabarvení záporné. Např. slovo *psisko* nemusí označovat jen psa velkého, ale může mít i význam hanlivý, stejně jako slova s příponami *-oun*, *-och*, *-as*: *drzoun*, *slaboch*, *tulpas*.

Někdy slovo samo je expresivní svým slovnědruhovým charakterem: *brr* x *áá* (naznačuje nelibý x libý pocit, např. chladu x tepla), *jé*, *jéjé* (překvapení). Citoslovce totiž reflektují aktuální prožitky.

1.3.1 Eufemismus

Někdy se z důvodů společenských nebo citových nehodí užít přímého a neutrálního pojmenování (existuje i jazykové tabu). Zvláště k označování trapných, nelibých, nežádoucích jevů se užívá pojmenování jiných, zjemňujících. **Zjemnělý prostředek pojmenovací** se nazývá **eufemismus** (meliorativum). Srov. výrazy o úmrtí: *skonal, odešel navždy, opustil nás, dotlouklo mu srdce, zesnul...*; o použití záchodu: *odskočit si, použít sociální zařízení*, např. dotaz: *Kde si mohu umýt ruce?* místo *Kde máte záchod?*, o lháři, podvodníkovi se (jemně) řekne, zeje *šprýmař, taškář, šibal, enšpígl*, popř. *šašek* nebo *klaun* apod.

Zjemňujícím, oslabujícím prostředkem je také **popření opozita** (antonyma), tzv. **litotes**. Místo vyjádření: *dopadl špatně ~ nedopadl nejlépe, ty lžeš - nemluvíš pravdu, je nemocen - není (zcela) zdrav* (viz i kap. 1.2.9 Antonymie).

Opakem eufemismu a litotes jsou dysfemismus, kakofemismus a hyperbola.

1.3.2 Dysfemismus

Dysfemismus je příznačný prostředek vulgární mluvy, **prostředek zhrubělý**; vyskytuje se v běžné mluvě některých sociálních skupin nebo se ho využívá slohově (k charakteristice postav, prostředí...), při vyhraněně záporném hodnocení, srov. výrazy: *scípnout/chcípnout, pojit* o úmrtí člověka, *sežrat, vychlastat* o jedení a pití člověka, *hnáty, pazoury* o jeho končetinách...

1.3.3 Kakofemismus

Kakofemismus je **užití slova záporného významu o skutečnosti** pociťované mluvčím jako pozitivní: *smrad* (voňavky) místo *vůně*, *ty můj syčáku (uličníku, darebáku, ničemo)* řekne matka dovádějícímu dítěti.

1.3.4 Hyperbola

Hyperbolou se rozumí nadnesené, nadsazené, přehnané označení skutečnosti: *utíká/běží, až se za ním práší; směje se, až se za břicho popadá*. Hyperbola je projevem citovosti, a to v kladném i záporném smyslu.

Hyperbolické vyjadřování je součástí běžného vyjadřování, zvláště u mladší generace; ztrácí v její řeči svou významovou příznakovost. Hyperbolická pojmenování vlastností a dějů nahrazují výrazy základní: *famózní, nádherný* místo *hezký*; *kolosální* místo *velký* n. *pěkný*. Hyperbolický význam mají i výrazy záporně hodnotící *strašný*Z-ě, *hrozný/-ě, děsný/-ě, přišerný/-ě, šílený/-ě* užívané v kladném významu. Vyskytují se místo adverbia *velmi* (*děsně krásný, šíleně pěkný, hrozně oblíbený, strašněhravý, přišerně dobrý*).

1.3.5 Ironie

Pojmenování lze užít nikoli jen ve významu přímém a nepřímém, ale také **ve významu opačném**. Pochopit smysl sdělení pak umožňuje adresátovi kontextová souvislost a komunikační situace, v mluveném projevu i intonace, zabarvení hlasu. Jen tak některý adresát odliší, zda jde o vyjádření kladného, nebo záporného postoje, srov. *To je nádherna! Pěkné po čas í, co ?*

1.4 Pojmenování nepřímá

Vedle pojmenování přímých jsou v projevech, a to nikoli jen uměleckých, pojmenování nepřímá, kdy místo užití ustáleného pojmenování se užívá pojmenování jiného. Jde o pojmenování na základě vnější podobnosti nebo vnitřní spojitosti.

O vzniku metafory a metonymie viz v kap. III.2.8.2 Obohacování slovní zásoby.

1.4.1 Metafora

Pojmenování vzniklé přenesením pojmenování na základě vnější podobnosti denotátů se nazývá **metafora**. Jestliže se metafora stane běžným prostředkem pojmenování, jde o **metaforu lexikalizovanou**: *hlávka salátu* n. *zelí*, *koruna stromu*, *srdce zvonu*, *kupa problémů* apod; původní **metafory se mnohdy terminologizovaly**. Častá jsou takováto pojmenování např. v kuchařské a cukrářské terminologii: *košíček*, *hřeben*, *hřbet*, *rakvička*, *ježek*, *indián...*, v přírodovědné terminologii: *koruna*, *kalich*, *tyčinky*, *kohoutek...*, sousloví: *psí víno*, *pastuší tobolka*, *paví oko...*

Pojmenování nepřímá přísluší jak k řeči, tak k jazyku. Z hlediska vztahu řeči a jazyka lze rozlišit tři stupně metafory:

- individuální (řečová metafora),
- interindividuální,
- plně lexikalizovaná (jazyková metafora).

Přenášení na základě podobnosti se týká podstatných jmen, přídavných jmen i příslovcí a sloves (*hladpo vědění*, *hořký smích*, *černý den*, *křiklavě se oblékat*, *hořet touhou*). **Přenáší se pojmenování v oblasti živé i neživé přírody**, např. názvy lidí motivované pojmenováním zvířat (*beran* = tvrdohlavec, *beránek* = mírný člověk, *mezek* = hlupák n. tvrdohlavec, *liška* = chytrák, *srnka* = hbitá žena, *krysa* = zrádný člověk) nebo motivované pojmenováním rostlin, např. květin pro označení mladé hezké ženy (*ružička*, *poupátko*, *pomněnka*), některá pojmenování výrobků nebo jejich částí jsou motivována názvy částí těla (*ruka* n. *rameno jeřábu*, *krk houslí*, *ručička hodinek*, *noha stolu*). Přenášení se netýká pouze pojmenování konkrétních jevů, ale i abstraktní oblasti, srov. *lehká múza*, *vážná hudba*, *zub času*, a to i slovesného děje: *krouhnout/vybrat zatačku*, *zařezávat* = spát, ale i pracovat, *vytahovat se* = chlu-bit se, *troubit*, *vejrat* = dívat se (do výlohy), *mráz štípe* (do tváří)...

Metafory slouží i k hodnocení, k vyjádření postojů autora - viz už výše názvy lidí typu *beran* x *pomněnka*. K tomu se užívá nejen názvů zvířat a rostlin, ale i pojmenování jiných přírodnin (*meteor-o* člověku, který získal náhle úspěch, zvláště ve vědě a v umění, *měsíček* - o člověku s kulatou tváří nebo o člověku usměvavém, *hvězda* - o populárním člověku v oblasti filmového, divadelního umění a ve sportu).

Obdobně se k hodnocení užívá jmen pohádkových a náboženských bytostí, např. biblických (*satan*, *anděl*, *jidáš*, *lazar*), postav historických a literárních (*xantipa*, *herodes*, *donchuan*, *Švejk*, *casanova*; ovšem naposledy jmenované přenášení lze zařadit i do oblasti metonymie).

Poznámku: Zobecněná vlastní jména se píšou s malým začátečním písmenem.

1.4.2 Metonymie

Dalším druhem přenášení pojmenování je **metonymie**; jde o **přenášení pojmenování na jiný předmět (denotát) na základě věcné, zvláště vnitřní souvislosti**.

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

Takto např. ze jmen slavných fyziků vznikly názvy fyzikálních jednotek, srov. *newton*, *ampér*, *volt*; názvy přístrojů a nástrojů: *rentgen*, *ampérmetr*, *astrup* (na měření krevních plynů); fyzikálních zákonů a dějů: *pasterizovat* (mléko), *galvanizovat...*; názvy starých měr vznikly i z názvů částí těla - končetin, a to podle jejich velikosti: *palec*, *loket*, *stopa*.

Častá je metonymie v běžném životě, např. vzniká přenesením názvu děje na předměty tímto dějem vzniklé nebo zasažené: *čtení*, *četba* - děj i předmět čtení (kniha, časopis...), *učení* - proces osvojování i učebnice nebo jiný studijní materiál, *stavba* - stavění i výsledek stavění (např. dům). Jindy se přenášejí abstraktní pojmenování vlastností na nositele těchto vlastností: *chudoba* (= chudí lidé), *samota* (= opuštěné stavení), názvy materiálu na výrobky z něho vyrobené {*nosit se v hedvábí*, *v sametu* = nosit šaty zhotovené z hedvábí, sametu, *králík*, *beran*, *nutrie* = kožich ušitý, zhotovený z Mže králíka, berana, nutrie), přenášejí se názvy prostředků nebo způsobů provedení na dílo: *olej*, *akvarel* (obraz namalovaný olejovými, vodovými barvami), *suchá jehla* (grafické dílo provedené technikou suchá jehla), jméno autora na jeho dílo {*mají doma dva Slavičky*}.

Vztah metonymie je např. mezi významy slova *škola*: 1. výchovně-vzdělávací instituce, zvláště pro mládež, 2. budova, v níž je tato instituce umístěna, 3. osazenstvo školy, tj. žáci, učitelé, popř. i další zaměstnanci, 4. vyučování {*máme školu od 8 hodin*}, 5. stoupenci některého směru uměleckého, vědeckého, zpravidla reprezentovaného nějakou osobností {*Puchmajerova škola*}, 6. zkušenost, „škola života“ {*byla to pro mě tvrdá škola*}.

1.4.3 Synekdocha

Drahém metonymie je synekdocha, tj. **pojmenování části předmětu se užívá pro označení předmětu celého, celku, nebo naopak**, např.: *otcovská střecha* místo rodný dům; *spotřeba na hlavu* místo na člověka; *pod touhle střechou bydlí šťastní lidé* (= v tomhle domě žijí šťastní lidé), *byla tady hlava na hlavě* (= plno lidí, zaplněno lidmi).

1.4.4 Frazém (frazeologismus) a idiom

Frazém je ustálené víceslovné, obrazné, často expresivní celistvé pojmenování s omezenou kolokabilitou/spojovatelností. Slovník české frazeologie a idiomatiky člení frazémy na přirovnání, frazémy nevětné a větné (zařazuje mezi frazémy i obraty neobrazné, jako *jízdní dráha*). Máme-li na mysli obsahověsémantickou stránku frazému, mluvíme o **idiomu**.

Tradičně mezi frazémy patří:

- **rčení** (různá úsloví), např. *domácí drak* (o ženě), *zaječí úmysly*, *má za ušima*, *má pod čepicí*, *poradí si i s medvědem*, *pálí mu to*, *je to hlava otevřená...*; uvedená rčení mají i obdobný význam, vyjadřují chytrost;

- ustálená **přirovnání** se srovnávacím výrazem *jalm*: *je chytrý jako liška*; *je jako dubnové počasí* (nestálý), *je jako slon v porcelánu* (neohrabaný, nešikovný); *točí se jako korouhvička* - *mění barvy jako chameleon* (přízpůsobuje se, mění názor podle toho, z čeho mu kyne výhoda, zisk); ustálená přirovnání se srovnávacím výrazem *než*: *udělá to, než bys řekl švec* (hned, rychle);

- **pořekadla** - mají charakter větný, shrnují často zkušenost lidí, bývají hodnotící a imperativní: *Kam vítr, tam plášt'* (srovnej s přirovnáním *Točí se jako korouhvička*), *Panská láska po zajících skáče* (je nestálá), leckdy shrnují i zkušenost protikladnou: *Spěchej pomalu, Ráno moudřejší večera* x *Co můžeš udělat dnes, neodkládej na zítřek*;

- patří sem i **pranostiky** - výroky týkající se roční doby, počasí a závislosti prací v zemědělství na nich: *Svatá Žofie noci upije a dne nepřidá; Únor bílý pole sílí; Na svatého Řehoře šelma sedlák, kteřý neore.*

Někdy se k frazémům řadí i **příslloví**, za ně zpravidla považujeme ustálené obrazné výpovědi dvousložkové - první část přísloví něco konstatuje, druhá část z toho vyvozuje (mravní) poučení: *Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá; Tak dlouho se chodí se džbánem pro vodu, až se ucho utrhne*; některá jsou z hlediska významu protikladná: *Mluvíti stříbro - mlčeti zlato* x *Líná huba holé neštěstí.*

Uvedené příklady jsou **tradiční** (tzv. lidové) **frazémy**. Vedle nich existuje **frazeologie** (souhrn ustálených obrazných víceslovných pojmenování) **kulturní**, která je hlavně původu antického (*Kosík*)'jsou vrženy - *Alea iacta est* - výrok Gaia Julia Caesara při přechodu řeky Rubikon = významné rozhodnutí) nebo pozdějšího, např. středověkého (*Cuius regio, eius religio* = *Cíje země, toho je náboženství /víra/,* tj. kdo vládne, ten rozhoduje). Náleží kní i pouhá dvojslovná (i neobrazná) **rčení cizojazyčná** typu: *in memoriam* (na paměť, k uctění památky), *in natura* (v přirozené/přírodní podobě), *sine anno, sine loco* (bez roku, bez místa - tj. u vydání spisu, u něhož není tento údaj uveden), *ex post* (dodatečně)... Jiné kulturní frazémy do češtiny pronikly z francouzštiny, italštiny a z angličtiny (*fáuxpas, salto mortale, My home, my castle*). Hranice mezi kulturní a tradiční frazeologií je pohyblivá (některé biblické obraty zlidověly: *soudný den, poslední soud, konec světa*).

Také v současné době vznikají frazémy nebo se starší frazémy obměňují (*dát si šlojika, dát si lehára, dát si chrupku* = odpočinout si, usnout; *kouká jako bacil do lékárny* = dívá se hloupě). Staré frazémy lidové se uchovávají, ale i přetvářejí: *jet kosmickou rychlostí (dříve jen jet plnou parou, jet na plný plyn)*, doplňují, dotvářejí: *Holka jako lusk-zelená a křivá, Čistota půl zdraví — špína celý...* Jiné tradiční frazémy ustupují z užívání (*Sám sobě ježek kadeřav, Okolo močidla chodě, neujdeš nádchy*).

Vyšší jednotky výše uvedené, tj. přísloví, pořekadla, pranostiky (event, i další: maxima, průpovědky a říkadla), se někdy vyčleňují jako tzv. **paremie** a jejich studiem se zabývá paremiologie, tak jako frazémy studuje frazeologie.

1.5 Pojmenování jednoznačná

Pojmenování má buď jeden význam, je jednoznačné, nebo má více významů, je mnohoznačné (viz kap. III. 1.2.5).

Jednoznačné (jednovýznamové) bývají **výrazy odborné**, termíny jedné oblasti (srov. *ortografie /pravopis/, violkapolní*), někdy to platí jen v rámci jednoho oboru (srov. *valence* v chemii a v jazykovědě, *morfologie* v jazykovědě a v biologii).

Poznámka: Součástí lexikologie (nauky o slovní zásobě) je i nauka o terminologii, studující speciální jazyková pojmenování, termíny.

1.5.1 Termíny

Termíny jsou důležitou složkou stylové vrstvy odborné, jejich nepříznačnou oblastí užití je funkční styl odborný. Základní vlastností termínů má být jejich **jednoznačnost, přesnost, ustálenost**. Nežádoucí je tedy u termínů polysémie/mnohoznačnost, homonymie

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

a často i synonymie. Pokud je homonymie mezioborová, potom to zpravidla v komunikaci nevádí. Synonymie je vhodná v populárně-vědecké oblasti, neboť tam se za cizojazyčné termíny užívají české ekvivalenty (náhrady). Na rozdíl od jiných stylových oblastí není v odborné oblasti cílem užívat synonymních terminologických pojmenování pro dosažení stylové rozmanitosti, pestrosti.

Ovšem odborná a neoborná slovní zásoba se vzájemně ovlivňují. Jestliže pro odbornou slovní zásobu je typický proces **terminologizace** (ustálení původně běžného neterminologického pojmenování ve významu terminologickém, definovaném): *počítač*, *nosič*, už dříve i *letadlo* (původně: vše, co létá), v běžné slovní zásobě je to naopak proces **determinologizace**: při přenášení termínů z oblasti odborné do jiných oblastí užití se zvyšuje jejich frekvence i počet oblastí, ve kterých se jich užívá, ale zároveň se stávají méně určitými, významově vágními (ztotožňují se výrazy *frustrace* a *stres*, posouvá se význam slova: *konsens* - souhlas, shodné mínění i dohoda...).

Termín jako lexém označující pojem neobsahuje složku konotační, pragmatickou (postojovou, expresivní...).

Jen některé termíny však jsou absolutně jednoznačné, většina je jednoznačná relativně, v dané oblasti užití (srov. *valence* v chemii x v lingvistice), dokonce se termíny stávají i slova běžná (srovnej *spojka*, *pyskoun*, *psí zub*). Ta se pak teprve jako pojmová označení v příslušné vědní oblasti zbavují své mnohoznačnosti, expresivity, obraznosti a jiných rysů.

Termín mívá často formu víceslovnou (je to vícečlenný lexém), formu ustálených spojení, sousloví, viz lingvistické termíny: *podstatná jména*, *přísluvečné určení účelu*; *atribut verbální*, *singulare tantum*...

Víceslovné názvy jsou sice méně operativní (např. obtížněji se od nich tvoří odvozeniny), avšak snadno vznikají a bývají sémanticky průzračné. Popisnost výrazu však může někdy uživatele zavádět, např. dnes už neužívané termíny *holá věta*, *větná dvojice*, *neurčitý způsob*. Vedle tohoto strukturního typu (adjektivní přívlastek + substantivum) je častý typ substantivum + substantivní přívlastek neshodný (*komplex komunikátů*, *lingvistika textu*). Výhodná je mezinárodní terminologie, zvláště mezioborová, popř. obecná terminologie pro různé obory, viz termíny jako: *koherence*, *makro struktur a*, *orientátor*...

1.5.2 Vlastní názvy/propria

Na rozdíl od (podstatných) **jmen obecných**, tj. **apelativ**, která pojmenovávají **předměty a jevy skutečnosti všeobecně**, podle jejich druhů a podle obecných příznaků (a jen v určité souvislosti mohou označovat individuum, jedince nebo jednotlivinu tohoto druhu), je základní funkcí substantivních slov (nebo slovních spojení), která nazýváme **jména vlastní** nebo **vlastní názvy**, bezprostředně **nazvat**, identifikovat **objekt** jako **jedinečný**, tj. jediný svého druhu. Vlastní jméno nemá tedy význam vytvářený souhrnem významových rysů (designát), nýbrž vždy jen odkazuje ke zcela určitému konkrétnímu jedinci nebo jednotlivině (denotátu).

Protože však žádný jazyk nemůže mít tolik zvláštních jmen pro pojmenování nesčetných jedinců a jednotlivin důležitých pro společenství, které je jeho nositelem, využívá k tomuto účelu i jmen a spojení jmen původně obecných, avšak bez zřetele k jejich významu. Tak např. jména měst jako *Písek*, *Ostrov*, *Slaný* nemají ve své identifikační funkci co činit s významy obecných slov *písek*, *ostrov*, *slaný* (jen historické zkoumání by mohlo odhalit původní motiv takových jmen), nýbrž nejsou víc než názvy, indexy, pomáhajícími

osady rozlišovat a identifikovat. I když se mnohá vlastní jména mnohokrát opakují, vždy jsou přiřazena zcela určitému individu. Mnoho lidí má např. rodinné jméno *Novák*, neexistuje však nějaký abstraktní pojem „Novák“, který by měl znaky všech osob, které se takto jmenují, jako je tomu u jmen obecných (např. *krejčí, běloch*). Jedinečná jsou pak ovšem taková jména ne absolutně, nýbrž pouze relativně, v jistém společenství; opakují-li se i tam, musí se rozlišovat dalšími jmény, rodnými (např. *Vítězslav Novák*), nebo nějakým bližším určením (např. *Novák mladší, krejčí Novák*), v rodině obvykle stačí i samo rodné jméno nebo některá jeho domácká podoba (*Václav, Vašek, Venca* atp.).

Podle třídy, jejíž jedince označují, rozlišujeme **vlastní jména osobní**, označující jednu určitou osobu, **vlastní jména zeměpisná**, k nimž patří jména hor, řek, rybníků, lesů, ostrovů, poloostrovů, nížin, průlivů, průsmyku atd., tj. tzv. **jména pomístní**, jména zemí a států a jména lidských sídel: obcí, měst, osad a jejich částí, ulic, náměstí, mostů, paláců, dvorů a jiných významných budov, nazývaná souhrnně **jména místní**, a konečně názvy jiných lidských výtvorů, např. lodí, vlaků, uměleckých děl a sériových výrobků (značky zboží). Studium vlastních jmen se zabývá **onomastika**.

1.5.2.1 Jména osobní/antroponyma

Jména osobní jsou jednak **jména rodná**, dávaná při narození nebo křtu, proto též nazývaná **křestní** (např. *Jan, Václav, Marie, Eva, Jaroslav* a jejich domácké obměny/**hypokoristika**: *Jenda, Jeník, Honzík* atd., *Majka, Mařenka, Maruše/, Maruška, Máňa* atd., *Jarek, Jára, Jarda /Slávek/* atd.), jednak **jména rodinná**, tj. **příjmení** podle otce nebo matky dítěte (např. *Novák, Černý, Dvořák, Svoboda, Skácel, Nezval* a jejich podoby přechýlené: *Nováková, Černá, Dvořáková* atd.), dále **jména umělecká** (pseudonymy, např. *Bezruč, Světlá, Krásnohorská, Olbrachť*), **přídomy** (*Jan Zizka/z Trocnova a Kalicha*) a **přezdívky** (*Ryšavec, Sokol, Suchý čert, Tonka šibenice*).

K osobním jménům se řadí jména pohádková (např. *Červená karkidka, Sněhurka, princezna Pampeliška*), mytologická (*Zeus, Afrodita, Venuše, Perun, Krakonoš*) a náboženská (*Bohorodička, svatá Trojice, Alláh, Jehova*).

1.5.2.2 Jména národní, kmenová a obyvatelská

Chápu se v češtině jako jména vlastní, protože pojmenovávají příslušníky jistého společenství lidí (národů, národností, kmenů, obyvatel téže osady nebo oblasti), kteří žijí na územích pojmenovaných vlastními jmény. V přísném smyslu jsou však tato jména **jedinečná pouze jako označení souhrnné**: tak se odlišují jako jedinečné kolektivy Čechů, Němců, Hanáků, Pražanů, Šumavanů atd. Jména jednotlivých členů těchto kolektivů nejsou ovšem individuální, nejsou proto - přesně vzato - jmény vlastními. Ale tato složitá situace si vyžádala zjednodušení. V češtině (a v řadě jiných jazyků) se i jména jednotlivých příslušníků etnických skupin a míst považují za vlastní (a píšeme proto *Čechové, Pražané*, v jednotném čísle *Čech, Pražan* s velkým počátečním písmenem), zatímco v jiných jazycích (jako v ruštině, francouzštině) došlo k vyrovnání opačným: tato jména se považují za obecná, a píší se proto s počátečním písmenem malým.

1.5.2.3 Jména zvířecí

Jsou dávaná domácím zvířatům, např. *Rek, Baryk, Vořech, Asta, Diana* (psi), *Minda, Čiča, Celinka, Lysinka* (kočky), *Ryzák, Šemík, Bělouš, Fuksa, Lucka* (koně), *Straka,*

Malena, Bulena, Červenka (krávy), *Rohatá, Komolá* (kozy); zřídka (v umělecké literatuře) i zvířatům jiným: *Zrzečka* (veverka), *Bystrouška* (liška), *Ohnivák* (pták).

1.5.2.4 Jména neživých věcí

a) Jména nebeských těles a souhvězdí:

Slunce, Jupiter, Venuše, Mars, Země, Měsíc; Polárka (Severka), Velký vůz, Vlasy Bereničiny, Mléčná dráha

b) Jména zeměpisná/toponyma (jména místní a pomístní):

- jména dílů světa, jejich částí, zemí, krajin, např. *Evropa, Asie, Jižní Amerika, Blízký východ, Morava, Český ráj, Haná, Horácko*
- ~ jména států a správních oblastí, např.: *Republika francouzská (Francie), Spolková republika Německo, Spojené státy americké, Velkomoravská říše* (psáno i *velkomoravská říše*)
- jména ostrovů, poloostrovů, horstev, hor, rovin, nížin apod., např.: *Cejlon, Štvanice, Císařský ostrov, Kanárské ostrovy, Zadní Indie, poloostrov Balkánský (Balkán), Zlatonosně pobřeží, Riviéra; Alpy, Pyreneje, Kavkaz, Jizerské hory, Krkonoše, Sněžka, Jizera, Moravský kras, Prachovské skály, Moravská brána, Malá nížina uherská, Dolnomoravský úval, Demánovské jeskyně, Macocha*
- jména moří, jezer, řek apod., např.: *Atlantský oceán (Atlantik), Černé moře, Blatenské jezero, záliv Botnický, průliv Lamanšský, Čertovo jezero, Bezdrev, Staňkovský > rybník, Velké Dářko, Sázava, Teplá Vltava, Bílé Labe, Divoká Orlice, Zlatá stoka, Certovka*
- jména měst, osad a jejich částí (ulic, prostranství apod.), např.: *Praha, Popovice, Moravské Budějovice, Paříž, Berlín, Vídeň, Staré Město, Hradec Králové, Mariánské Lázně, Kostelec nad Černými lesy, Národní třída, Nerudova ulice, Na Můstku, náměstí Míru, Rašínovo nábřeží, most Palackého, Letenské sady, Valdštejnská zahrada, Olšanské hřbitov)*
- jména polí, luk, rybníků, lesů, např.: *Na Panském, Suchopáry, Papírák, Dehetník*
- jména významných staveb, např.: *Svatovítský chrám, Betlémská kaple, Loreta, Pražský hrad (Hrad), Strahovský klášter, Prašná brána, Mostecká věž, Staroměstská radnice, Veletržní palác, Palác kultury, Vrtbovský palác, Vladislavský sál, Dům pánů z Kunštátu, Národní dům, Valdštejnská hospoda*

c) Jména lidských výtvorů a zařízení/chrematonyma:

- oficiální názvy veřejných institucí, vysokých škol, úřadů, ústavů, závodů, podniků apod., např. *Parlament České republiky, Nejvyšší soud, Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy ČR, Česká tisková kancelář, Akademie věd ČR, Jazykovědné sdružení ČR, Univerzita Karlova, České vysoké učení technické, Filozofická fakulta UK, nakladatelství Fortuna, Česká státní pojišťovna*
- názvy významných státních a diplomatických aktů a smluv, např.: *Zlatá bula sicilská, Dekret kutnohorský, Charta lidských práv, Postupimská dohoda*
- názvy významných dějinných událostí, např.: *Velká francouzská revoluce, Květnová revoluce, Slovenské národní povstání*
- názvy akcí, soutěží, cen a řádů, např.: *Mezinárodní hudební festival Pražské jaro, Nobelova cena míru, Řád bílého lva*

- názvy svátků a svátečních, památných nebo jinak významných dnů, např.: *Vánoce, Svatodušní svátky, Hromnice, Všech svatých, Dušičky, Nový rok, Květná neděle, Štědrý den, Boží hod velikonoční*
- názvy výtvorů uměleckých, slovesných (knih, časopisů, novin) atp., např.: *Beethovenova Devátá (Osudová), Schillerova Óda na radost, Dvořákova Rusalka, Smetanova Má vlast, Jiráskova kronika U nás, Balada o očích topičových, časopis Vesmír, Naše řeč, Lidové noviny*
- jména některých dopravních prostředků, zejména lodí, vlaků, kosmických lodí apod., např.: *Titanic, Slovenská střela, Brněnský drak, Apollo*
- ochranné známky zboží a sériových výrobků, např.: osobní automobil *Fabia*, motocykl *Jawa*, nákladní automobily *Tatra*, hodinky *Omega*, stavebnice *Legó*; pivo *Praždroj, Velkopopovický kozel*, víno *Bzenecká lipka*,... též značky šlechtitelských sort a jejich plodů: *Cáslavka* (hruška), *Dolanka* (švestka), *Uherská* (broskev), *Paní komi-sarka* (jiřina), *Carmen* (růže).

Některé vlastní názvy se staly frazémy nebo jejich součástí: *Bílá hora* = zdrcující porážka, *Pyrrhovo vítězství*, tj. vítězství s ohromnými ztrátami, vítězství, které je téměř prohrou; *překročit Rubikon* = rozhodnout se, učinit rozhodující krok...

Zeměpisné názvy se často přenášejí na produkty vyráběné na určitých místech: *kašmír, damašek* (= druh látek), *tokaj, bordó* (= druh vín), *havana, kuba* (= druh doutníků), *plzeň, pražan* (= druhy piva, vyráběné v Plzni a Praze). Tato jednoslovná pojmenování často vznikají z pojmenování víceslovných tzv. univerbizací {*plzeňské pivo* -> *plzeň*).

1.5.3 K vývoji hlavních druhů jmen vlastních

1.5.3.1 Vznik názvů osobních

Potřeba rozlišovat jednotlivce uvnitř rodiny, popř. osady je velmi stará. Dlouho se lidé rozlišovali pouze jedním **vlastním jménem**. Obvykle se dávalo při narození, odtud **jméno rodné/křestní**. Tato jména původně vytyčovala svým nositelům nějaký ideál. Tak domácí *Václav* (z *Váceslav* = více slávy) a podobně *Boleslav* {*bole* = více, slov. rus. *boleje*) měli rozmnožit slávu svého rodu, přejaté *Ondřej* (z řec. *Andreas*) zavazovalo svého nositele k mužnosti, zmužilosti, *Jindřich* (z něm. *Heinrich*) k ovládnutí území atp. Po přijetí křesťanství se dávala novorozencům jako jména křestní jména biblická: *Adam, Eva*, zvláště jména světců a světic {*Josef, Jakub, Jan, Anna, Marie, Kateřina*).

Když však počet obyvatelstva v osadách vzrostl, přestalo jedno osobní jméno (rodné/křestní) stačit a lidé se začali rozlišovat ještě **podle** svého **rodiště** {*Jan z Husince, Tomáš /Tóma/ ze Štítného, Jiří z Poděbrad* nebo *Poděbradský*), a zejména různým „**příjmím**“ (např. *malý Petr* -> *Petr Malý, Malypetr, Petřík, Petříček*; *Jan od kříže* -> *Jan Kříž, Křížecký*; *Adam kovář* -> *Adam Kovář*; *černá Andula* → *Andula Černá*). Ta se postupně stala rodinnými jmény a v r. 1790 byla císařským patentem nařízena jako **závazná příjmení**.

Příjmení jsou rovněž původu domácího i cizího.

Vznikla

a) z **křestních jmen** - často různě obměněných: *Jakub* {*Jakoubek, Kuba, Kubík, Kubíček, Kubka, Kubín, Kubeš, Jakeš* atd.}, *Martin* {*Martínek, Martinů, Martinák* atd.}, *Šalamoun* {*Salda, Šálek*}, *Ladislav* {*Lada, Láďa, Ladík*};

- b) ze **jmen společenského stavu a zaměstnání**: *Svoboda* (= svobodný sedlák), *Dvořák*, *Sedlák*, *Kovář*, *Kadlec* (<- tkadlec), *Krejčí*, *Švec*, *Truhlář*;
- c) podle **původu**: *Čech*, *Bóhm*, *Polák* (*Poláček*), *Němec*, *Slovák*, *Moravec*, *Pražák*, *Vyškovský*, *Palacký* (z Palačkova); někdy se - často u židovských příjmení - užívá v této platnosti i názvů osad bez jakékoli úpravy: *Bechyně*, *Hradec*, *Kolín*, *Beroun*;
- d) podle **bydliště**: *Skála* {*Skalka*, *Skalická*}, *Říčany*, *Zápotocký*, *Podlesák*;
- e) podle **domovního znamení**: *Čapek* (čáp), *Hrdlička*, *Vrána*, *Jelínek*;
- f) podle **rodinného vztahu**: *Strejček*, *Ujčák*, *Dědek*, *Zítek* (zeť); *Petrů*, *Janovic*, *Mařák* (syn Máři);
- g) podle **vlastností**: *Černý* (*Černík*, *Nigrýn*, *Schwarz*), *Pokorný*, *Veselý*;
- h) podle **činnosti nebo události**: *Navrátil* (= sedlák, který zběhl a vrátil se), *Procházka* (= pův. uprchlý poddaný), *Doležal*, *Vysoudil*.

1.5.3.2 Vznik jmen příslušníků národů, kmenů a obyvatel světadílů, zemí, osad atd.

Jsou odvozena od vlastních jmen místních hlavně slovtvornými příponami:

-*an*: *Holand'an*, *Alžír'an*, *Syř'an*; *Moravan*, *Ostravan*, *Slezan*;

-*ec*: *Brazilec*, *Portugalec*, *Litevec*, *Estonec*;

-*ak*: *Polák*, *Moravák*, *Slezák*, *Hanák*, *Pražák*, *Brňák*, *Jihlavák*, *Ostravák*. (Srov. různou stylovou platnost jména s příponou *-an* a *-ak*: *Ostravan* x *Ostravák*.)

Touž úlohu plní i přídavná jména zpodstatnělá odvozená od jmen míst příponami *-ský* nebo *-cký*: *Táborští*, *Hradečtí*.

1.5.3.3 Vznik názvů osadních

Názvy osad vznikaly

- ze **jmen** obyvatel, např. místo bylo pojmenováno podle příslušníků rodu, jako *Lobkovice* (podle osobního jména *Lobkovic*, v č. mn. *Lobkoviči*, tj. příslušníci Lobkovicova rodu), podobně *Petrovice*, *Janovice*, *Kněžice*, *Opatovice* (podle opatovy čeledi);

- podle **polohy sídla**, např.: *Poříčany*, podobně *Říčany*, *Meziříčí*, *Roztoky*;

- podle **služebních povinností a zaměstnání obyvatel**, např.: *Psáře* podle chovatelů psů, psářů, *Lnáře* podle pěstitelů lnu, *Košíře* podle výrobců košů, *Jircháře* podle výrobců jirch (jemně vyčištěných kůží) apod.;

- podle **přezdívek**, které jim dávali sousedé, např. *Všetaty* (z pův. *vši táti*, tj. všichni zloději), *Konejedy*, *Kozojedy*, *Konětopy*, *Tatobity*;

- podle **zakladatele** nebo **držitele místa**, např. *Jankov*, *Petrov* (Petrův majetek, hrad apod.), *Slavětín* (Slavatův majetek), *Boleslav*, *Davle* (Davový pozemky) apod.

Jiná skupina těchto jmen má svůj původ

- v **přírodním prostředí osady**, např. *Chlum*, *Chlumeč* (= zalesněný kopec), *Písek*, *Skalice*, *Lipník*, *Boiy*, *Brno* (= původně bahnitě území), podle řek: *Kamenice*, *Sázava*, *Jihlava*;

- ve **způsobu vzniku**, např.: *Paseka*, *Klučov* (= vykloučené, tj. vymýcené místo), *Kluky*, *Seč*, *Rozseč*, podobně *Žďár* (od slovesa *zdařit*, tj. vypalovat), *Kladno* (= místo vybudované z klád);

- v právech, jimiž byla osada nadána, např.: *Lhota* (osada na jistý čas, „lhůtu“, osvobozena od dávek), *Trhové Sviny*, *Trhová Kamenice* (osada při říčce Kamenici, které se dostalo práva konat trhy).

r

Konečně vznikaly názvy osad podle **názvů cizích** význačných osad, např.: *Beroun* (z ital. Verona), *Benátky*? (přes něm. Venedig z ital. Venezia), *Kolín* (z něm. Kolína nad Rýnem, z lat. názvu Colonia), *Nymburk* (z něm. Neuenburg = nový hrad).

I některé názvy osad se opakovaly, proto je bylo třeba vzájemně rozlišit. Nejčastějším **prostředkem rozlišení** byl **přívlastek** podle rozlohy (*Malé Karlovice - Velké Karlovice*) nebo podle polohy (*Horní Lhota - Dolní Lhota*), povahy půdy (*Písková Lhota, Červená Lhota*), podle majitele (*Rapotina Lhota*) atp. Častým prostředkem bylo i zdvojnásobení jména menší z osad: *Lhota - Lhotka, Lažany - Lažánky, Petrovice - Petrovičky, Hrad - Hradec, Hrádek, Hradeček*.

1.5.3.4 Původ jmen pomístních

Jména hor a řek jsou namnoze **předslavská**: *Beskydy, Tatry, Jizera, Labe*. Patrně **germánská** jsou jména řek na *-ava*, jako *Svitava*. **Česká** jsou např. *Šumava, Sněžka, Sněžník, Javorník, Bradlo, Brdo, Javoříce* a ovšem *Lysá, Ostrá, Ostrý, Vysoká, Suchý vrch, Černá hora, Zelená hora, Buková hora, Žákova hora, Smrk, Stráž, Devět skal* apod. Biblického původu jsou jména vrchů *Tábor, Oreb*.

Zřetelný motiv mají jména řek *Kamenice, Lužnice, Blanice, Dřevnice, Březnice, Bystřice, Orlice, Bělá, Bystrá, Snědá, Černá, Chladná, Teplá, Loučná, Olešná, Deštná, Křemelná, Olšava...*, názvy potoků, jako *Pstružnýpotok, Račíp., Skřivánčíp., Skalníp., Suchýp., Stříbrnýp.* anebo *Radotínskýp., Slavkovskýp., šareckýp.,p. Chotýšanka* atd., názvy jezer *Černé, Čertovo jezero, Balvanitéj.*, rybníků: *Černý rybník, Stekly r, Staňkovský r., Horusický r.* atd.; méně jasná je už motivace jmen *Bezdrv, Dářko, Židloch*.

Názvy luk, pastvin, polí, lesů atd. prozrazují svou polohu (*Ve Žlábku, Nad Rybníkem, K Čihadlům, Horka, U Obrázku, U Spáleného mlýna, Za Cihelnou, Pod Tratí*), událost (*Na Bojišti, U Zabitého, Šibenice, Devět křížů, Mrtevna, U Pytláka*), zaniklé osady (*Vozlice*), vlastnické vztahy (*Děkanka, Farářova vinice, Na Zemanském, Dvořákovy díly, švihákův žlábek, Na Kněžské, Na Dudrovým*), přírodní povahu (*V Jezírkách, V Potocích, Polomí, Na Rybníku, Poříčí, U Vrbička, Rybníčky, U Studánky*).

Názvy ulic a prostranství (náměstí, parků, nábřeží apod.) uchovávají často původní názvy (*Na Chmelnici, Ve Smečkách*), zčásti jsou to názvy podle polohy (*Údolní, Hradčanská*), podle původních majitelů usedlostí (*Dobeška, Cibulka, Na Mrázovce, Na Ryšance, Pod Havránkou, Pod Zemankou, Na Bořislavce*), podle podoby a povahy (*Okružní, Točitá, Vlnitá, Příkrá, Hluboká, Dlouhá, Široká, Svažitá*), podle významných osob (*Palackého třída, ulice Nerudova, Fibichova, Boženy Němcové, Chittussiho, Riegrový sady*) a událostí (*Revoluční, náměstí Pražského povstání*), podle společenských idejí (*náměstí Míru, Svobody, Národní třída, náměstí Osvobození, Husitská*), podle světců (*Josefská, Havelská, Trojická, Anenské náměstí, Mariánské n.*), podle zemí (*Anglická, Ruská, Francouzská, Americká*), podle významných měst (*Londýnská, Pařížská, Moskevská, Bruselská, Kodaňská, Brněnská, Tábořská*) a často podle okolních osad (*Chodovská, Zbraslavská, Chaberská*), podle řek (*Labská, Otavská, Dyjská*), rybníků a vodních nádrží (*Nad Šárkou, Jezemí, U Hrnčířského rybníka, U Džbánů, Bezdrvská*), podle hor a horstev (*Ještědská, Kriváňská, Krkonošská, Šumavská*), podle zvířat (*Jelení, Veveří, Jezevčí, Pstružná*), podle dřevin a rostlin (*Javorová, Jabloňová, Šeříková, Pomněnková, Jasmínová, Lesná, Žitná*), podle nerostů (*Achátová, Safírová, Rubínová*), podle zaměstnání někdejších obyvatel (*Barvířská, Bednářská, Celetná /Caletná/, Zámečnická*) aj.

1.6 Stylová příznakovost pojmenování

Většina pojmenování je po stránce stylové bezpříznaková, neutrální, tzn. že jich lze užívat v různých stylových sférách (oblastech). **Některá pojmenování mají stylovou platnost sama o sobě**, tzn. že pojmenování jako lexikální jednotka s ní vstupuje už do textu a ovlivňuje jeho styl.

a) Některá pojmenování byla utvořena se záměrem, že se jich bude používat v určitých sférách. Např. termíny v oblasti odborné, poetismy v oblasti umělecké[^]ásnické - pojmenování jako: *číš, oř, kletý, vesna, jeseň*; ovšem řada poetismů vznikla tím, že výraz nebo jeho tvar zastaral, přestalo se ho běžně užívat.

b) Jiná pojmenování stylovou platnost získala opakovaným užíváním v určitých komunikačních oblastech, jejich užívání se tak zautomatizovalo a příslušná lexikální jednotka získala stálou slohovou hodnotu a s ní vstupuje do textu (*četník*).

c) Vedle stálé slohové (stylové) hodnoty (příznakovosti) získávají pojmenování **slohový příznak v kontextu: *puk(nu)/prask(nu)l u maturity***.

Podmínkou vzniku stylového příznaku je existence variantních, synonymních prostředků, tj. v tomto případě pojmenování. Synonymní pojmenování mohou tvořit nejen dvojice nebo trojice, ale celé synonymické řady, přičemž jednotlivé členy této řady se liší stylovým, popř. jiným příznakem, intenzitou, expresivností, frekvencí užívání apod., srov.: *kůň — herka; bílý kůň - šemík - brůna; krásný - hezký - pěkný - lepý - sličný - spanilý - půvabný; hledět - dívat se - koukat - zírat - čumět...*

Z uvedených hledisek lze pojmenování rozprostřít na osu hovorovost - knižnost (viz schéma v kap. 1.4) takto: uprostřed osy jsou pojmenování neutrální, na jednu stranu od nich hovorová, dále až za hranice spisovnosti se přechází k vrstvě prostředků obecných, nářečních, profesních, slangových, argotických..., na druhou stranu od středu osy je vrstva prostředků knižních, dále zastaralých až archaismu. Srov.: (nář.) *ogar/ogařisko - kluk - chlapec - hoch - mladík - mládenec - jinoch - mládec*. Ovšem neplatí, že všechny pozice na ose jsou vždy obsazeny.

2. Slovo

Základním prostředkem pro vyjadřování pojmenování (a označování vůbec) je slovo. **Slovo je základní, centrální jazyková jednotka**, a to z hlediska systému slovní zásoby, ale i z hlediska slovo tvorby, gramatiky; se slovem a jeho tvary operuje tvarosloví/morfologie i skladba /syntax.

2.1 Vymezení pojmu slovo

Slovo můžeme vymežit

a) z **hlediska sémantického**: je to jednotka slovní zásoby mající věcný, lexikální význam. U slov ohebných je taková jednotka tvořena celým souborem tvarů. Jsou i slova, která tento význam nemají nebo ho mají tak neurčitý a všeobecný, zeje velmi obtížné ho popsat (zvukomalebná citoslovce; některé spojky /např. *žel*).

Soubor všech slov představuje **slovník** toho kterého jazyka (viz kap. III.2.8);

b) z **hlediska grafického** za slovo považujeme útvar tvořený několika grafémy spojenými v celek (nebo jen jedním grafémem), oddělený od ostatních slov po obou stranách mezerou;

c) z **hlediska fonetického** jde o útvar složený z fonémů (několika i jednoho), sjednocený přízvukem a oddělený od ostatních slov potenciálními pauzami (s jedním hlavním slovním přízvukem). Ovšem jsou i slova bezpřízvučná, tzv. příklonky a předklonky, která se v proudu řeči přiklání k slovu přízvučnému;

d) z **hlediska morfologického** tvar slova může obsahovat i několik slov grafických, např. složené analytické tvary slovesné *{byl bych býval poslouchal, byl jsem poslán}*;

e) slova z **hlediska větného** mají funkci větných členů nebo jsou větnými ekvivalenty, ovšem tuto funkci plní pouze slova plnovýznamová, předložky jen ve spojení se jmény, ostatní slova větnými členy nejsou, ale podílejí se na výstavbě a pragmatickém významu výpovědi a komunikátů (viz 3.1.3);

f) slova z **hlediska kontextu** mívají jeden určitý význam, ať jde o slova jednoznačná, nebo mnohoznačná.

Srov. pojetí slova z hlediska a) - e)

1   2   3   4   5   6
a) Potkala jsem se | se J svou | kamarádkou | z | Kostelce nad Černými lesy.

1   2   3   4   5   6   7   8   9   10   11
b) Potkala | jsem J se | se | svou J kamarádkou | z | Kostelce | nad | Černými | lesy.

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

1   2   3   4   5   6
c) Potkala jsem se | se svou | kamarádkou | z Kostelce | nad Černými | lesy.
[potkala(j)semse sesvou kamarádkou skostelce natčernými lesi]

1   2   3   4   5   6   7   8   9
d) Potkala jsem se | se | svou | kamarádkou | z | Kostelce | nad | Černými | lesy.

1   2   3   2   4
e) Potkala jsem se | se | j svou | kamarádkou | z Kostelce nad Černými lesy.

Celkem jde o
6 lexikálních slov,
11 „grafických slov“,
6 „fonetických“ slov, tj. přízvukových taktů,
9 „morfologických slov“,
4 (při elipse podmětu) nebo 5 „syntaktických slov“ (větných členů).

Z příkladů je zřejmé, že slovo z hlediska sémantického, grafického, fonetického, morfologického, syntaktického a textového není jedno a totéž. Z hlediska lexikálně-gramatického se pokládají všechny tvary téhož slova (včetně složených slovesných tvarů) zajedno slovo.

K slovu jako jednotce lexikální - lexému - patří celý soubor jeho tvarů (pokud jde o slovo ohebné), tj. celé paradigma, *srov.pán, -a, -ul-ovi, -em; -il-ové, -ů, -ům, -ech, -y.*

2.2 Samostatnost a nesamostatnost textového slova

Graficky je slovo zřetelně **samostatné**, je oddělitelné z obou stran od jiných slov mezerou. Do této mezery lze zpravidla vkládat jiná slova (*Včera večer byli rodiče doma - Včera pozdě večer už byli naši rodiče přece dávno doma*), pokud slovo není součástí sousloví nebo frazému: *kapénková infekce, mít něco za lubem*. Také mezi předložku a zájmeno ukazovací a osobní nelze vkládat jiná slova (*v tom, o něm*). Slovo je **celek nepřerušitelný**, neboť do něho nelze vložit jiné slovo, lze do něho vložit pouze vkladnou hlásku/písmeno, *srov: sestra - sester*, popř. obměnit jednotlivé hlásky/písmena: *klobat - klovat - klofat, baba - bába, přazka - přezka...* nebo morfémy: *musit — muset, eventuálně — eventuelně*, pak jde o variantu téhož slova; liší-li se dvě podoby slovotvornou příponou, zpravidla jde už o slovo jiné (*makovice, makovka, makovec..*^).

O samostatnosti slova svědčí i jeho **přemístitelnost** ve větě: *Maminka vyprala prádlo? Prádlo vyprala maminka? Vyprala maminka prádlo?*

Z hlediska fonetického je však vydělitelnost slova ve větě obtížná, a to přesto, že slovo má **jeden hlavní slovní přízvuk**, ovšem zvukovou jednotku od jednoho hlavního přízvuku k dmhému nemusí tvořit jedno lexikální slovo, ale může ji tvořit slov více, *srov.: 'Přivezl by mu 'všechno 'na voze*, takže cizinec neznalý řeči nerozezná sluchem všechna jednotlivá slova; k tomu přispívá dále i to, že jednotlivá slova v mluvené řeči nejsou oddělena pauzami (ovšem jsou pauzami oddělitelná). Jimi jsou oddělena jednotlivá kola. **Kolon** je větný úsek, který tvoří významový i zvukový celek vyslovovaný nebo vyslovitelný jedním dechem - od nadechnutí k nadechnutí.

2.3 Lexikální a gramatický význam slova

U slova je třeba **odlišit význam věcný/sémantický a význam mluvnický/gramatický**. Např. slovní, věcný/lexikální, sémantický význam slova *řidič je* člověk, který řídí pohyblivý stroj, často motorový dopravní prostředek, naproti tomu *vozka* řídí povoz tažený zvířaty (= kočí n. povozník). Různá slova mohou mít společné sémantické prvky (šémy), srov. *lov, lovit, lovení*, chytání/zmocňování se něčeho, především zvířat, avšak liší se svými významy gramatickými, slova *lov, lovení* jsou podstatná jména, která mají svůj jmenný rod (*lov* - mužský, *lovení*- střední), jmenné číslo (*lov* x *lovy*), pád; sloveso *lovit* nemá schopnost vyjádřit pád, ale má schopnost vyjádřit slovesnou osobu, mluvnické číslo, slovesný způsob a čas, slovesný rod, popř. i jmenný u přičestí a přechodníků (*lovím, lovit, byla ulovena, ulovit, uloviv*).

2.3.1 Konotace

U lexikálního významu slova rozlišujeme i složku vyjadřující vztah mezi jazykovým prostředkem a uživateli jazyka, tj. složku pragmatickou, jež **zahrnuje** různé kvality, především expresivitu, která je výrazem emocionality (viz výše), postoj uživatele, estetičnost, kontaktovost, intenzitu, obraznost... (viz i kap. 1.2.8 Synonymie). **Významům doprovázejícím, doplňujícím věcný význam slova se říká konotace**. Konotace podléhají společenským změnám rychleji než sama slova a jejich sémantické významy. Změny významů slova se týkají i postojů a hodnocení jevů. V průběhu vývoje se může význam slova „zhoršovat“ i „zlepšovat“, někdy se mění negativní konotace v kladné a naopak. Např. slova jako *pacholek, děvka, páchnout* původně neobsahovala negativní konotace, byla z hlediska hodnocení neutrální na rozdíl ode dneška, naproti tomu slova jiná nabývají konotací pozitivních; emocionální náboj měnila např. slova *disident, podnikatel*. Konotační význam se mění vlivem kontextu, srov. vyjádření o člověku chytřem i hloupém: *To je inteligent!*, o člověku pracovitém i líném: *To je pracant!* (viz III. 1.3.5, výklad o ironii).

Slova se vzájemně liší i existencí nebo mírou konotací. Slova centrální slovní zásoby buď konotace nemají, nebo je mají v malé míře (např. *cesta, muž, jíst*); konotace jsou charakteristické spíše pro slova z periferie slovní zásoby (*šafář, milostivá, pracant*).

2.4 Slovo z hlediska slovnědruhového

Slova přísluší k slovním druhům. Každé slovo můžeme přiřadit k slovnímu druhu, přitom slovo užitá v určité výpovědi patří pouze k jednomu slovnímu druhu (podle své funkce v příslušné větné struktuře), ovšem v jiné výpovědi s odlišnou strukturou může tatáž forma patřit k jinému slovnímu druhu (srov. *projel okolo nás* x *vlak právě projel okolo; můžeš mi pomoci?* x *za pomoci přátel*).

Jednotlivé **slovní druhy** z hlediska pojmenovacího **mají různou úlohu**. Samostatnou pojmenovací úlohu mají jen **slova plnovýznamová/autosémantická**, slova s plným významem lexikálním i gramatickým (slova lexikálně-gramatická), plnící úlohu větných členů. K nim patří podstatná jména, přídavná jména, příslovce a slovesa: **pojmenovávají předměty, substance**, v širokém slova smyslu (podstatná jména), **jejich příznaky**, tj. **děje**

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

(slovesa) a **vlastností** (přídavná jména), **příznaky** těchto **příznaků**, tj. **okolnosti děje**, jejich míru a způsob platnosti (příslowce). Úlohu těchto základních slovních druhů přebírají i tzv. **nástavbové slovní druhy**, tj. číslovky a zájmena. Zvláštní úlohu mají citoslovce jako **globální označení celé komunikační situace**, jsou napodobením nebo náznakem; ta také mohou samostatně fungovat jako výpovědi (*Hurá! Panečku!*), úlohu větných členů zpravidla neplní, mohou však zastupovat např. sloveso v jeho funkci přísudkové: *Pes hop do řeky* (= skočil).

Na rozdíl od slov plnovýznamových, která označují skutečnost sama o sobě, slova neplnovýznamová ji označují jen ve spojení se slovy jinými, jsou **syntaktická** - především mají mluvnickou stránku, **sloužlivě k výstavbě výpovědi**, ale nejsou sama o sobě větnými členy, jsou jimi jen ve spojení se slovy jinými (předložky), plní úlohu spojovací (spojky) nebo hlavně modální (částice). Dále viz kap. III.3.

2.5 Spojovatelnost/kolokabilita a kompatibilita slov

Významnou vlastností slov je i jejich **slučitelnost**, **spojovatelnost** s jinými slovy, tj. **kolokabilita**; taje podmíněna **kompatibilitou**, tj. významovou slučitelností slov, která je podstatou vytvoření smysluplných spojení (syntagmat). Některá slova vzhledem ke své sémantické (významové) šíři mají značnou kompatibilitu, např. slova jako *práce*, *hlava* (srov. *hlava a trup*, *hlava státu*, *hlava v knize*), jiná ji mají omezenější. Od (sémantické) kompatibility je třeba lišit pojem morfologicko-syntaktický - **valence**.

Slovesa/verba vyžadují zpravidla jistá **doplňení obligatorně** (povinně), např. sloveso *psát* - kdo píše, co píše, jiná **doplňení** nejsou nutná, jsou **fakultativní**, ale jsou možná: komu píše, o kom, o čem píše, kam, odkud, kdy, proč, jak apod. Obdobné doplňení některá slovesa neumožňují, např. *vyprovodit* nelze doplnit: komu, o čem, ale lze doplnit: koho, odkud, kam, kudy, proč, jak (viz níže: valence). Z hlediska sémantické kompatibility se verbum *píše* spojuje s některými substantivy na základě šemu ,osobovost' (/ně-/kdo), zaznamenání písmem (dopis), nově ovšem také: *počítač píše*...

Některá slova mají velice **omezenou kompatibilitu**, někdy se slovo spojuje jen s několika málo výrazy {*krhavý pohled*, *krhavý zrak*, *krhavé oči*, *krhavé světlo*; *lady* - v j. č.: *ležet lady*, v mn. č. podoba *lady* - má tuto spojovatelnost: *pustá lady*, *širá lady*, *vyschnout v lady*) nebo slovo funguje jen v určitém frazému: *tanout na mysl*.

Vedle volných spojení slov jsou tedy také spojení ustálená, která mají úlohu jednoho pojmenování; dělí se na **sousloví** a na **frazémy** (frazéologismy).

Př. sousloví: *propisovací tužka*, *obecní zastupitelstvo*, *psací stroj*.

Př. frazému: *posel jara* (pták nebo rostlina příznačná pro jaro, např. vlaštovka, petrklíč, fialka...), *křížem kráčem*, *tanout na mysl*, *bez lady a sklady*... (viz kap. III.1.4.4).

2.5.1 Valence

Většina sloves, ale i **některá podstatná a přídavná jména** (ne vždy nutně od nich odvozená) **vyžadují doplňení**, a proto se spojují s jinými slovy v určitém tvaru. Tato vlastnost se nazývá **valence**, srov. *někdo* <- /za/brání<- *něčemu* {/za/brání čemu, *brání čemu*).

O valenci se někdy mluví rovněž u dalších slovních druhů, především u **předložek**; pojí se s podstatnými jmény v určitých pádech, např. předložky *k, proti, díky, kvůli, vůči* se pojí pouze s 3. p., předložky *z, u, od, do, bez, podle, vedle* pouze s 2. p.

S pojmem valence se pracuje hlavně v syntaxi (viz kap. IV.3.2). **Valence je tedy schopnost slova vázat na sebe jiné slovo** potřebné k jeho doplnění a k jeho syntaktickému využití. Valence napomáhá i k **rozlišení polysémantických slov**, srov. *projet křížovatkou x projet při u soudu*.

Spojovatelnost slov není omezena jen její stránkou sémantickou (věcněvýznamovou) a mluvnickou, **valencí**, ale je **závislá na kontextu** (viz i kap. 1.2.3) a v souvislosti s tím i na **slohové** (stylové) **příslušnosti** pojmenování. Např. text prostěsdělovací obsahuje jednotky hovorové a neutrální, zpravidla se -do něho nehodí slova knižní, nebo dokonce básnická, archaismy apod.

2.6 Frekvence slov

Slova se liší svým výskytem, svou četností, tj. častostí upotřebením neboli **frekvencí**. **Nejfrekventovanější jsou slova gramatická**, slova, jež slouží k vyjadřování vztahů, souvislostí ve větě a v textu, tj. některé spojky, předložky, a **slova s významem obecným**: zájmena a sloveso *být*. Podle Frekvenčního slovníku češtiny patří mezi deset nejfrekventovanějších slov: *a, být, ten, v(e), on, na, že, s(e), z(e), který*. Frekvence slov závisí ovšem na funkční stylové oblasti, např. pro odbornou oblast je typická spojka;', pro uměleckou *ale*, pro vypravování *když*, pro odbornou a administrativní oblast je příznačné zájmeno *tento*, pro uměleckou sféru zájmeno *on...* Nejfrelo/entovanější podstatná jména a slovesa (např. *pán/pan, život, člověk; být, mít, jít, vidět, dát*) patří k jádru slovní zásoby. Na frekvenci podstatných jmen závisí i frekvence jmen přídavných (s nimi spojovatelných) a na frekvenci sloves závisí výskyt příslovcí. Z hlediska slohového je významná nižší frekvence podstatných a přídavných jmen a vyšší frekvence sloves a zájmen ve stylu uměleckém, naopak je tomu ve stylu odborném a administrativním.

2.7 Třídění (klasifikace) slov

Slova lze dělit z různých dalších hledisek (např. z hlediska příslušnosti k různým útvarům národního jazyka):

slova spisovná	- neutrální
	- knižní
	- hovorová
slova nespisovná	- obecněčeská
	- oblastní/regionalismy
	- nářeční
	- slangová/slangismy
	- profesní/profesionalismy
	- argotická/argotismy

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

- podle původu
- domácí
  - přejatá (cizího původu)
  - cizí (citátová)

- z hlediska dobového lze některá slova označit jako
- neologismy/slova s příchutí novosti
  - módní/nadužívaná v jisté době
  - archaismy/slova zastaralá
  - historismy/slova označující historické, zaniklé skutečnosti

- podle frekvence/častosti výskytu
- frekventovaná (vysoký stupeň, střední, nižší)
  - řídká, popř. ojediněle se vyskytující
  - okazionalismy/slova příležitostně utvořená a užitá
  - hapax legomena (slova vyskytující se jen jednou)

- podle expresivity
- slova citově neutrální
  - slova citově příznaková, hodnotící
    - kladně - např. lichotná, familiární
    - záporně - posměšná
    - pejorativní/hanlivá až vulgární/vulgarismy

- z hlediska slohového
- slova knižní (např. poetismy, termíny teoretických oborů...)
  - neutrální
  - hovorová

Přitom se některá hlediska překrývají anebo kombinují, např. hledisko „útvárové“, dobové, frekvenční a stylistické (slova archaická jsou slova stará, řídká, slohově příznaková - nepatří do oblasti běžnědorozumivací), obdobně se kříží hledisko stylistické a útvárové i jinde, např. slov obecněčeských a slangismů se zpravidla neužívá ve stylu vědeckém ani řečnickém, užívá se jich v běžném dorozumívání a využívá se jich v uměleckém stylu.

Kříží se i hledisko stylistické a hledisko expresivnosti, slova expresivní bývají slohově příznaková, mají omezenou sféru užívání (na oblast běžného dorozumívání, oblast publicistickou a uměleckou).

2.8 Slovní zásoba

~ 1

2.8.1 Aktivní a pasivní slovní zásoba

Slovní zásobu/lexikum tvoří souhrn všech slov, která v jazyce existují.

Slova do jazyka vstupují, žijí v něm, přitom se jejich význam i frekvence leckdy vývojem proměňují. Mnohá slova přestávají být potřebná, zanikne-li označovaná skutečnost, takže ustupují z užívání, až nakonec z něho mizejí. Pokud se v něm objevují, pak jako tzv. historismy (jako odborné historické termíny), např. názvy historických zbraní {*palcát*,

řemdich, halapartna), názvy už neexistujících společenských hodnotí a vztahů (*zeman, otrokářský...*).

Ustupování slov ze slovní zásoby nemusí být vyvoláno vždy zánikem příslušných reálií, někdy pouze ustupuje z jazyka jedna z lexikálních variant; např. vedle sebe existovala slova *hodnostník, hodnosta, hodnostář*, pouze však poslední z nich v jazyce přežilo; obdobně z dvojice *slov jazykozpyt & jazykověda* se užívá dnes pouze druhého.

Slovní zásobu zachycují slovníky; ani nejrozsáhlejší slovníky však nezachycují slovní zásobu v úplnosti, navíc se slovní zásoba stále mění, rozšiřuje se. Nejrozsáhlejší slovník češtiny, Příruční slovník jazyka českého, zachycuje na 250 000 slov, avšak **národní slovní zásoba** je mnohem větší.

Na rozdíl od toho **individuální slovní zásoba** (slovní zásoba jednotlivce) je podstatně menší, přitom jsou veliké rozdíly mezi lidmi v jejich aktivní i pasivní slovní zásobě. **Aktivní slovní zásoba** obsahuje slova, jichž člověk sám při mluvení a psaní užívá, pasivní slovní zásoba pak slova, jimž rozumí. **Pasivní slovní zásoba** je rozsáhlejší než slovní zásoba aktivní. Rozsah individuální slovní zásoby záleží na vzdělání, prostředí, v němž se člověk pohybuje, na jeho povolání a jiných aktivitách, především na četbě. Uvádí se, že k dorozumění stačí 1 500 slov, běžně člověk užívá 3 000 až 10 000 různých slov, průměrně asi 5 000. Přitom část slovní zásoby se u různých uživatelů kryje; k této části slovní zásoby patří především stará slova, označující nejzákladnější, životně důležité jevy. Tato slova tvoří **jádro slovní zásoby**, tzv. **základní slovní fond** (jádrová slova jsou např. *chléb, voda, den, země, pít, dát, brát, jeden*). Těchto slov není mnoho, ale jsou důležitá pro běžnou komunikaci a mají vysokou frekvenci (častý výskyt).

K jádru slovní zásoby většinou patří slova praslovanská a všeslovanská, tedy stará, která přešla z praslovanského jazyka do jednotlivých jazyků slovanských.

Srov.: česky - slovensky - makedonsky *vodu*, lužickosrbsky - polsky *wocła*, rusky - ukrajinsky - bělorusky - bulharsky *voda, vada*, srbsky a chorvatsky *voda*; slovinsky *voda*; staroslověnsky *chlěbh*, česky *chléb*, slovensky *chlieb*, lužickosrbsky *chleb*, polsky *chleb*, rusky *chleb*, bělorusky *chleb*, ukrajinsky *chlib*, slovinsky *hleb*, s. + *ch. hleb* (vedle *kruh*), makedonsky *leb*, bulharsky *chljab*.

Lexikální zásoba tvoří (kvantitativně neuzavřený) systém, který představuje subsystém celého jazykového systému. Jako v každém systému/podsystému je i v lexiku relativně stálé centrum (viz dále) a vedle toho dynamičtější periferie, představující výrazy nověji do jazyka vstupující, ale i výrazy z něho ustupující.

Jednotky lexikálního subsystému jsou spjaty s jednotkami ostatních jazykových subsystémů, a to nižších (hlásky, morfémy), jichž využívají, i s vyššími, na jejichž stavbě se podílejí (např. na tvorbě syntagmat, vět a textů).

2.8.2 Obohacování slovní zásoby (zdroje a typy pojmenování)

Neustálý rozvoj našeho poznání, postihujícího stále širší oblasti skutečnosti a pronikajícího stále hlouběji k jejím podstatným souvislostem a zákonitostem, přináší s sebou i rozvoj myšlení, vznik nových pojmů a zpřesňování pojmů starých. To vše, ale i změny skutečnosti samé, změny v její společenské organizaci a v její civilizační, technické, hospodářské a kulturní úrovni staví národní jazyk před nezbytnost reagovat na rozvoj v myšlení a změny skutečnosti vhodnými pojmenováními. Na druhé straně vyžaduje diferenciaci komunikačních cílů a variabilita citového života nové a nové jazykové a slohové prostředky, působivější a účinnější než vžitá a běžná, a proto často otřelé prostředky dosavadní.

Tuto **potřebu nových pojmenování** může jazyk **uspokojovat** různými prostředky, jimž všem je společné navazování na to, co jazyk již vytvořil a co je v něm schopné být východiskem a základem nového.

Často se potřeba nového pojmenování uspokojuje pouhým **přenesením pojmenování** už existujícího na nový pojem (z jednoho jevu na druhý), a to na základě souvislosti. Takové souvislosti mohou být různé, a proto jsou také různé druhy přenesení pojmenování (tzv. „přeneseného významu“) (viz Metafora, Metonymie, kap. III. 1.4).

Významným způsobem obohacujícím zásobu pojmenování je i **tvoření pojmenování víceslovných**, sousloví, která jsou pro svou popisnost, významovou bohatost, jednoznačnost a přesnost vhodná pro sloh odborný a publicistický. Produktivita jejich tvoření je v současné době vysoká {*kupónová privatizace, zdravotní pojištění, cenová hladina, katastrofický scénář, podnikatelské svazy, ochránářská politika*}.

V obou uvedených případech nevzniká nové slovo (jako lexém), nýbrž jen polysémizací lexému **nová lexikální jednotka/lexie**, nové spojení už existujících slov. (Dále viz kap. 1.)

Nejdůležitějším a nejvlastnějším **prostředkem tvoření nových pojmenování** je v češtině **tvoření slov**, které se uskutečňuje dvěma základními postupy - odvozováním a skládáním slov.

Nejčastější je **odvozování**, tj. vytváření nového slova ze slovotvorného (odvozovacího) základu a formantu, a to předpony (*roz-orat'*) nebo přípony, event, s koncovkou (*orn(y), or-nic(e), or-áč, rozorá-va(t)*), u slov ohebných zpravidla spolu se změnou souboru koncovek (tvaroslovné charakteristiky).

Slovotvorný (odvozovací) **základ** vyjadřuje výchozí významovou složku (*rýp-at, vod-árna*), **přípona** nové slovo zařazuje do kategorie slovních druhů a do příslušné slovtvorné třídy (přípona **-dl(o)** mezi názvy prostředků nějaké činnosti /jako *rypadlo!*, přípona **-árn(a)** mezi názvy míst, kde se nalézá to, co je označeno v slovotvorném základě slova /*vodárna/*).

Některá slova se odvozují pouze koncovkou (ohebná souborem koncovek), např. *rychl-e, list-í*.

Druhým základním způsobem tvoření slov je **skládání**. Rozlišujeme **složeniny nevlastní**/spřežky, tj. spojení dvou nebo více slov v původním tvaru {*kolemjdoucí* → *kolemjdoucí*}, a **složeniny vlastní**, v nichž je alespoň jeden slovotvorný základ obměněn a které nemůžeme rozdělit na volné spojení slov {*velkoměsto, plynoměf*}.

Často se odvození a skládání **kombinují** (např. slovo *zemědělec* není složeno jen ze dvou slovotvorných základů *zem-* a *děl-*, ale je ještě tvořeno pomocí slovotvorné přípony *-ec*, která označuje původce činnosti).

Při skládání {*elektrospotřebič, mikrovlnná*} i odvozování {*houslista, nadace*} se uplatňuje tzv. **hybridnost**, tj. spojování, spřahování prvků z různých jazyků v jednom slově, vzniká **hybrid**. Tento postup dříve odmítaný se v současném spisovném jazyce už prosadil.

Tvoření slov je těsně spjata jednak s naukou o slovní zásobě, jednak s tvaroslovím. Je mu věnován samostatný oddíl Tvoření slov (kap. 111.4).

Vedle odvozování a skládání se v češtině - zvláště v posledních desetiletích - výrazněji uplatňuje ještě jeden způsob tvoření slov - **zkracování**. Je to postup, při němž se nová slova tvoří zčásti (začátků, konců) slov spojených vněkolicaslovném pojmenování. Rozlišujeme **zkratky iniciálové/akronyma písmenné**, z názvů počátečních písmen slov

v pojmenování, např. *USA* [ú-es-á], z *United States of America*, *ČR* [čé-er], z *Česká republika*, *Kč* [ká-čé], z *koruna česká* (někdy čtené [č r] a [k č]), **iniciálové zkratky hláskové** (z počátečních hlásek slov v pojmenování, např. *AMU* (vyslov [amu]) z *Akademie muzických umění*), **zkratky slabičné**, popř. **skupinové** (z různě obsáhlých skupin písmen, např. *Secheza*, ze *Severočeské závody*) a **smíšené** (beroucí z některých slov jen počáteční písmena, z jiných větší skupiny, např. *Čedok*, z *Česká dopravní kancelář*, *Cetka* z *Česká tisková kancelář*).

Některé zkratky zůstávají pouze grafickými, jiné se začleňují do jazyka jako běžná slova (i mluvnicky, srov. např. *jít do Čedoku*, *koupit známky v Pofisu*), a nazývají se proto **zkratková slova**. Viz i tzv. **slova zkrácená**, typ: *limo* < *limonáda*, *nashle* < *nashledanou*.

Zcela zvláštním způsobem tvoření slov je pouhá **změna slovního druhu**, zvláště přidavného jména ve jméno podstatné (substantivizace adjektiv, záležející v tom, že ve slovním spojení adjektivum + substantivum se substantivum vypustí a adjektivum samo převezme význam celého spojení: *sekaná* (*pečené*), *taneční* (*hodiny*)). (O přechodech mezi slovními druhy viz kap. III.3 Slovní druhy a kap. III.4 Tvoření slov.)

Jindy se odvozuje od sousloví nové jednoslovné pojmenování (zpravidla obecněčeské nebo hovorové: *věžák* < *věžový dům*, *šatovka* < *šatová zástěra*, ale i *látka na šaty*). Nová jednoslovná **pojmenování** vznikající z víceslovných se označují jako **univerbizovaná**, **univerbální**.

Poznámka: Vznikne-li naopak z pojmenování jednoslovného **pojmenování** dvou- či víceslovné, označuje se jako **multiverbizované**, **multiverbální** (srov. v matematické terminologii *provést důkaz* < *dokázat*).

2.8.2.1 Přejímání slov

Vedle rozhojňování slovní zásoby z domácích zdrojů bylo a je v češtině důležité i přejímání slov z cizích jazyků. To bylo vždy spojeno s hospodářskými a kulturními styky s příslušníky jiných národů. **Slova z cizích jazyků** pronikala do češtiny od nejstarších dob spolu s různými druhy neznámého zboží (např. názvy cizího koření, jako *šafrán*, *zázvor*), s novými druhy zeleniny, léčivých rostlin a ovoce (*petržel*, *datle*, *šalvěj*, *fiky*, *réva*), neznámých tkanin (*hedvábí*, *brokát*, *aksamit*). Cizí misionáři a mniši přinášeli náboženské a církevní názvosloví (*církev*, *mše*, *kříž*, *oltář*). Na druhé straně naši cestovatelé s poznáním cizokrajné přírody i zvláštností cizího života přinášeli i jejich pojmenování (*palma*, *jasmín*, *oliva*; *achát*, *safír*, *jantar*; *tundra*, *tajga*, *fjord*; *sultán*, *dalajláma*, *samuraj*; *totem*, *jurta*).

Hlavně s **německou kolonizací** přicházela do češtiny **hojná slova německá**, zejména týkající se feudálního zřízení (*man*, *léno*, *rytíř*, *rychtář*), různých řemesel (*hoblík*, *ponk*, *rašple*, *veřtat*), ale i módního života, zejména odívání (*fřejř*, *šlojiř*), i slova a obraty zběžného mluveného jazyka (*musit/muset*, *hanit/hanět*, *fortel*, *trunk*, *rendlík*, *knedlík*). **Německým prostředím** pronikla k nám i **slova** z jiných jazyků, zejména z **francouzštiny** (*basa*, *klavír*, *of icír*, *bujón*, *kotleta*), z **italštiny** (*salát*, *artyčok*, *piano*, *forte*, *viola*) i **španělštiny** (*armáda*, *kanonáda*). Přes odpor vzdělanců se příliv slov z němčiny po Bílé hoře ještě zesílil.

V **období obrozeneckém** se však dosud živelné pronikání cizích slov usměrnilo. Obrozenci vymycovali slova německá a raději je doslovně překládali - vytvářeli **kalky**, jako *jazykozpyt*, *zeměpis*, *předložka*; kalky se ovšem tvořily i později a tvoří se dále:

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

mrakodrap, černá díra. Záměrně přejímali **slova z jazyků slovanských**, hlavně z ruštiny a z polštiny {*příroda, průmysl, vzduch, dikobraz; půvab, vzor, výraz, okres*}, z jazyků jihoslovanských {*dvorana*}, později i ze slovenštiny {*dovolenka, namyšlený, horkotěžko*}.

Ve zvýšené míře se začala slova přejímat v **novější době**, a to především v **oblasti odborné** (to má velký význam pro mezinárodní dorozumění). Na prvním místě se dnes přejímají **slova mezinárodní/internacionalismy** původu antického a rozšířená dnes ve velké většině kulturních jazyků, často uměle vytvářená **ze základů řeckých a latinských**. Taková internacionální slova se uplatňují v nejrůznějších oblastech vědy, techniky a kultury. Jsou to slova jako: *auto (mobil), telefon, televize, mikroskop, profesor, technika, akademie*, ale také jména přídavná, jako *abstraktní, konkrétní, generální, speciální, dramatický, katolický, synchronní/synchronický*, i slovesa, jako *absolvovat, diskutovat, emigrovat, fundovat, glosovat, ignorovat, komponovat, maturovat, normovat, reprodukovat, saltovat, tradovat, vinkulovat*.

V novější době pronikla do češtiny řada slov z **ruštiny** {*sovět, prověrka, sputnik, lesostep, per estrojka, samizdat*}, a **zvláště z angličtiny** (názvy sportovní: *sport, box, fotbal, hokej, faul, ofsajd, trénink, názvy hudební: jazz - džez, folk, big band, pop-music...* ajiné odborné názvy, např. z elektroniky, jako *komputer [kompjútř], software, tuner*).

Ale do češtiny se dostala - většinou prostřednictvím evropských jazyků - i slova z jazyků někdy i hodně vzdálených (např. *tabák* z řeči karibských indiánů, *kari* z tamilštiny, *káva* z turečtiny, *muškát, kmín, nafta*, ale i *algebra* z arabštiny, *čaj* ze severní čínštiny, *bungalov* z bengálštiny, *bumerang* z řeči australských domorodců atd.).

Slova cizího původu tvoří významnou složku slovní zásoby češtiny. Zpřesňují a obohacují odborné vyjadřování a umožňují jemnější odstínění výrazu. Mnohá z nich se již plně přizpůsobila znění slov domácích, takže je jako cizí už nepociťujeme {*škola, zák, kříž, kalich, kostel, košile, boty*}. Většinou si však ještě jejich **cizí původ** uvědomujeme (to platí zvláště o slovech internacionálních a o slovech nověji přejatých z jazyků západních), a to **podle rozmanitých rysů cizosti**, které si tato slova dosud uchovávají. Takovými rysy bývají např. cizí písmena {*x, q, w, g af*}, neobvyklé postavem nebo seskupení hlásek (např. *a-*, *i-* na počátku slov: *anděl, alabastr, Apač, inkoust, ikona, idyla*, dále spojení samohlásky + *r, l* + souhláska: *dort, kord, hold; kalk, part, erb*), neobvyklé zakončení a z něho plynoucí nesklonnost (např. *kari, angažmá*).

Projevy v českém jazyce často ozvláštňují a osvěžují **cizojazyčné citáty**, např. lat. *de facto, sit venia verbo*, franc. *par excellence, cherchez la femme*, něm. *treu und bieder; Maul halten und weiter dienen*, angl. *last but not least, input- output, splendid isolation*, ital. *allergo ma non troppo*. Do slovní zásoby češtiny ovšem cizojazyčné citáty nepatří.

Také z češtiny přejímaly a přejímají slova jiné jazyky, a to nejen slovenština (jako nejbližší slovanský jazyk), polština a ruština, ale také němčina, ta zvláště výrazy z oblasti potravinářské {*koláč, švestka, slivovice* aj.); internacionalismem se stala slova *pistole* <*píšťala* (pův. označení husitské střelné zbraně) a *robot* (pův. Čapkův neologismus).

2.8.3 Výkladové slovníky češtiny

Vedle slovníků naučných a překladových existují slovníky jednojazyčné; k nim patří slovníky výkladové, objasňující významy slov jednoho jazyka, avšak přinášející i další důležité informace o vlastnostech zachycených slov (gramatických, syntagmatických, kolokabilních, pragmatických...).

Existuje i řada speciálních výkladových slovníků nazvaných podle kritéria, na jehož základě popisují slovní zásobu: slovníky zachycující slovní zásobu staré češtiny, slovníky etymologické, dále slovníky jednotlivých nářečí, slovníky frazeologické, slovníky slangů, slovníky onomastické - místních, pomístních, rodných jmen a příjmení, slovníky synonymické, slovníky terminologické (speciální slovníky různých oborů).

Vedle výkladových slovníků existují další jednojazyčné slovníky, a to slovníky frekvenční, slovníky retrogradní (přinášející především informace pro poznání slovtvorných typů české zásoby, neboť řadí slova podle jejich konců), slovníky pravopisné (tvořící součást Pravidel českého pravopisu) i slovníky výslovnostní.

Poznámka: Slovo slovník/lexikon má dva významy:

1. lexikum = úhrn slovní zásoby;
2. slovník (= kniha) naučný, jazykový.

3. Slovní druhy

Soubor všech slov českého jazyka lze různým způsobem roztrždit. Nejobecnější třídy slov tvoří slovní druhy. Uplatňují se ve slovní zásobě, ale i v gramatickém systému a při vytváření textu. Slovní druh je základní jazyková kategorie, která má znakovou povahu.

3.1 Kritéria pro třídění slov do slovních druhů

Při rozčleňování slov do slovních druhů lze vycházet z různých hledisek, zpravidla nelze jednoznačně a jednoduše všechna slova přiřadit k určitým skupinám na základě jednoho kritéria. Slovní druh má komplexní povahu.

Slovní druhy jsou vymezeny na základě tří kritérií. Ta se někdy doplňují, jindy si konkurují, přitom žádné kritérium samo o sobě není dostačující. Jsou to kritéria: **sémantické/významové**, **morfologické/tvaroslovné** a **syntaktické/skladební**.

Poznámku: Pořadí kritérií nevyovídá o slupni jejich důležitosti, ale ani o pořadí uplatňovaném při určování slovního druhu (viz algoritmus na str. 91 - začíná kritériem morfologickým), pořadí je voleno od méně abstraktního k nejabstraktnějšímu, od nižších jazykových rovin k rovině vyšší.

3.1.1 Kritérium sémantické

V uplatňování a v uvádění pořadí těchto kritérií se různé mluvnické liší, nejčastěji se uvádí na prvním místě kritérium sémantické, protože věcný význam slova, ovšem jen plnovýznamovélio (a zvláště konkrétního), bývá snadno přístupný, neboť pojmenovací jednotka obráží pojmenovanou mimojazykovou realitu (denotát).

Na základě tohoto kritéria se členění slovní druhy podle toho, co z reálného (mimojazykového) světa obrážejí: na **podstatná jména/substantiva** - *stůl, matka, vejce, zmatek, chytrost, štěstí*, označující jevy chápané jako samostatné, na **přídavná jména/adjektiva** - *hezký, železný*, označující jevy chápané jako jejich příznaky, vlastnosti, a to příznaky stálé (statické), a dále na **slovesa/verba** (1. p. verbum) - *jít, nosit, vydržet*, označující příznaky proměnlivé, procesuální (dynamické, vázané na čas). Obsahy těchto posledních dvou slovních druhů, vlastnosti a děje, vyjádřené adjektivy a slovesy, mohou mít další příznaky, vyjádřené **příslovci/adverbii** - ta vyjadřují tedy příznaky příznaků (srov. *velmi starý, dobře zpívá*).

Příslovce vedle kvalitativního příznaku (jímž se sblíží s adjektivy, viz *dobře < dobrý*) mají významy okolnostní: časové, místní... (*dnes, letos, kdysi, dole, kdesi*), jež je přibližují substantivům.

Rozdíl v sémantice je pro členění slov do slovních druhů jen hrubý podklad, neboť záleží na přístupu k této skutečnosti; v oblasti abstraktního chápání můžeme pojmut každou skutečnost jako samostatnou (jako substanci), takže např. příznak barvy (*červené růže*)

můžeme změnit na substantivum (*červeň růží*) a z adjektiva se stává substantivum, obdobně místo *stavět dům* - * • *stavba domu* (z příznaku se jazykově stává substance a ze substance příznak).

3.1.1.1 Základní a nastavbové slovní druhy

Uvedené čtyři slovní druhy - **substantiva, adjektiva, slovesa, adverbia** - tedy můžeme odvodit přímo z pojmů našeho myšlení - jsou to **slovní druhy základní**, tvoří základ slovně-druhovité soustavy. K nim můžeme ještě přidat **nastavbové slovní druhy: číslovky/numeralia**, jako nejběžnější prostředek pro vyjadřování počtu, kvantity (tu ovšem vyjadřují i jiné slovní druhy, např. příslovce míry, např. *velmi, mnoho, málo*, jež se ovšem někdy vzhledem k číselnému významu považují za číslovky; viz i kap. 5.1.4), **zájmena/pronomina, všichni, nic**, a **zájmenná číselná příslovce** (*kolikrát*) jakožto slova zástupná.

Tyto všechny slovní druhy tvoří **skupinu slov plnovýznamových/autosémantických**, třebaže některé jednotlivé výrazy patřící k těmto slovním druhům plnovýznamové nejsou (srov. sloveso *být/bývat, stát se/stávat se* v roli pomocných slov).

Plnovýznamovými slovy jsou i mnohá **citoslovce/interjekce**, napodobující zvuky (*bum, kuku*) či naznačující prožitky psychické (*ach, ouvejž*) a navazující kontakt (*natě, haló*). Citoslovce na rozdíl od uvedených slov nemají pojmovou složku, mají funkci vypovídací a expresivní.

3.1.1.2 Syntaktické slovní druhy

Ostatní slova **nejsou plnovýznamová**, říká se jim **syntaktická**; jsou to po stránce věcného významu **slovní druhy nesamostatné: předložky, spojky a částice**.

Po stránce sémantické vyjadřují **předložky/prepozice** podobně jako příslovce okolnostní významy, avšak na rozdíl od nich nikoli samostatně, ale vždy ve spojení se jmény (srov. *na hoře* ^x *nahoře, za to* (= za něco) ^x *dozadu*).

Spojky/konjunkce vyjadřují obecné vztahy mezi větnými členy a větami, přitom se vzájemně podstatně liší v míře obecnosti těchto vyjadřovaných vztahů (srov. spojku s velmi obecným významem *že* - může připojovat věty předmětné, podmětné, příčinné - se spojkou *neboť*, spojující pouze věty v poměru příčinném - důvodovém).

Vcelku mají předložky i spojky původní/primární, zpravidla poněkud obecnější význam než předložky a spojky **sekundární**, vzniklé z jiných slovních druhů, zvláště víceslovné, srov. *5* ^x *spolu s* (předložka *s* vyjadřuje nejen společenství, ale i směr shora), *ale* ^x *zatímco* (odporovací význam je u spojky *zatímco* specifikovaný: kontrastně srovnávací).

Původní kategorie **částic/partikulí**, obsahující úzký repertoár výrazů (*at', kéž, necht'*) vyjadřujících přání, se postupně rozrostla nejen o výrazy původně spojkové: *i, ale, aby*, vyjadřující překvapení, nevoli a jiné postoje (*Ale i ty, Jirko? Aby tě husa kopl!*), ale i o výrazy -původně příslovečné vyjadřující modalitu jistotní a možnostní (*prý, snad, lze*).

Částice tedy také mívají stejnou formu jako jiné neohebné slovní druhy, např. jako spojky (*ale, i, a*). Jejich identifikace záleží na funkci, kterou slovo plní ve větě nebo v textu (*Přišla Dana a Renata* ^x *A přeče jste příšly!*). Viz i kapitola 3.1.3.

3.1.2 Kritérium morfologické

Jindy se jako základní bere a uvádí se jako první kritérium morfologické, ale ani toto kritérium nerozčlení do slovních druhů všechna slova. Lze ho uplatnit jen u slov, která mohou měnit své tvary, tj. **u slov ohebných**, tzn. že ani při uplatnění tohoto kritéria nerozčleníme předložky, spojky, částice, ale nerozlišíme od nich ani citoslovce a příslovce, pokud

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

příslovce nebudeme chápat jako samostatnou skupinu adjektiv, a to nesklonnou, s možností u některých z nich stupňovat tvary, čímž tvoří příslovce přechod k slovům ohebným.

3.1.2.1 Ohebná slova

Ohebná slova členíme podle toho, zda se **skloňují**, nebo **časují**. **Časují se slovesa, skloňují se jména**. K nim řadíme: **jména podstatná, přídavná, zájmena a číslovky**. Tyto čtyři druhy mají pouze **tři typy skloňování: jmenné**, tj. **substantivní** - viz vzory podstatných jmen a jejich koncovky, **zájmenné** (srov. fonny osobních a ukazovacích zájmen zakončené v nepřímých pádech na *-ho, -mu...*, vpl. *-ch, -m... -mi* spředcházející krátkou samohláskou) a **složené, adjektivní**. Ovšem ne všechna substantiva mají skloňování substantivní (*hajný, pokladní*) nebo adjektiva adjektivní (např. *mlád*) či zájmena zájmenné (*každý* - skí. adj., *sám* - subst). Smíšené skloňování substantivní a adjektivní mají adjektiva přivlastňovací - v sg. je až na 7. p. substantivní (*otcův, -a, -u... x -ým*), v pl. až na přímé pády adjektivní (*otcovi, -y, -a x -ých, -ým... -ými*).

Poznámka: Složené skloňování vzniklo historicky sružením jmenného a zájmenného skloňování - *dobn > + jb > dobrý, dobra+jego > dobrého...*, a proto má v 1. a 5. p. (ev. ve 4. p.j v poslední slabice, v ostatních pádech v předposlední slabice, dlouhou samohlásku vzniklou stahováním (>), *-ého, -ému...*; *-á, -é...-ou (< «)*; *-é...-ým;...-ých, -ým;...-ými*).

Přídavná jména na rozdíl od substantiv mají schopnost tvořit tvary pro všechny tři rody, ovšem měkká adjektiva mají vysokou míru tvarové homonymie (1. p. j. č. *dobij, -á, -ě*, ale jen *jarní*; 2. p. *dobrého, -é, -ého, jarního, -í, -ího*; 3. p. *dobrému, -é, -ému, jarnímu, -í, -ímu...*).

Dále na rozdíl od ostatních jmen, avšak společně s některými příslovci, **se** jakostní adjektiva **stupňují**. Někdy se proto objevuje myšlenka přiřadit příslovce k adjektivům, a to i proto, že jsou odvozována od přídavných jmen. Proti tomu však svědčí jejich neohybnost i to, že rovněž existují příslovce neodvozená od adjektiv.

Číslovky nemají samostatný, zvláštní systém svých tvarů, využívají systému tvarů substantivních (*tisíc, sto*), adjektivních (*čtvrtý, první*) a zájmenných (*ljeden*). Tzn. zeje morfologicky neodlišíme od jiných jmen („napodobují“ je tvarem) - ale *typ pět, pěti* (7. pMpěti) je specifický pro číslovky -, anebo zůstávají nesklonné, mají-li úlohu příslovce (*dvakrát*).

Při určování druhu ohebného slova je tvar výrazným kritériem. Na základě jeho uplatnění řadíme **podstatná a přídavná jména slovesná**, podřizující si některé vlastnosti sloves (slovesný vid, popř. slovesný rod), ke jménům, protože je nečasujeme, ale skloňujeme (*stání, chození, držení; stojící, chodící, držící*).

Do jisté míry i **příčestí a přechodníky** jsou **na přechodu k přídavným jménům** (*Obchody byly otevřeny*, srov. *Obchody byly stále otevřené; Dívky se hnaly ulicí smějíce se*, srov. *Smějící se dívky se hnaly ulicí*).

Obdobně podle morfologického (a ovšem i syntaktického) kritéria rozlišíme přídavné a podstatné jméno a příslovce v případech jako: *krásný - krása, krásně*, z hlediska sémantického (věcného) jde ve všech případech o vyjádření vlastnosti, přitom u slova *krása* o vlastnost osamostatněnou, např. *krása lidského těla*, u slova *krásný* o vlastnost vázanou na substanci (vyjádřenou podstatným nebo jiným jménem, např. *krásná dívka, krásný obraz*), u slova *krásně* o vlastnost vázanou na děj nebo na výsledek děje: *krásně malovat, krásně vyřezaný*, na jinou vlastnost pojatou jako základní: *krásně žlutý, krásně barevný*.

3.1.3 Kritérium syntaktické

Třetím kritériem je kritérium syntaktické. Slova různé druhové platnosti **plní rozmanité funkce v mluvnické výstavbě výpovědi**, tzn. uplatňují se v rovině syntaktické/

skladební jako **slova-výpovědi** (věty), jako **větné členy** a jako **gramatické výrazy**, pomocná slova při větné i textové výstavbě.

Samostatnou funkci výpovědi mají **citoslovce**, pojímající skutečnost globálně, nerozčleněně (*Hurá! Achich. Jéjé*), ovšem některá citoslovce mohou mít i funkci obdobnou jako slovesa (*Pavel hup do vody*). Ostatní **autosémantické slovní druhy** (podstatná jména, přídavná jména, převážně zájmena, číslovky, většina sloves a příslovčí) **plní roli větných členů**.

Ale i ostatní slovní druhy, jež nejsou větnými členy, se na výstavbě či expresivní modifikaci výpovědi a komunikátu podílejí. Některé funkce synsémantických a synsyntaktických slov se projevují až na úrovni tvorby a přijímání komunikátu, tzn. že tato slova jsou textovými komponenty. Viz slova *rovněž* a *též* v následujícím úryvku:

Roku 1283 bylo celé jaro suché. Rovněž téhož roku, dne 12. května, mráz tak silně poškodil vinice a ovocné stromy, že nepřinesly žádnou úrodu. Uškodil též ozimému i jarnímu setí pšenice...po celých Cechách tak, že se musela na velmi mnohých místech setba posekat... (podle Druhého pokračování Kosmovy kroniky).

Základní funkcí podstatného jména je být podmětem nebo předmětem (*Bratr pěstuje kaktusy*), jeho vedlejší funkcí je být neshodným přívlástkem (*Cesta lukami byla příjemná*), doplňkem (Jmenovali ho *soudcem*), jmennou částí přísudku (*Sestřenice je letuškou*) a příslovečným určením (*Prodírali jsme se křovím*). Přídavná jména bývají shodným přívlástkem (*Obdivovali vzrostlé bukové stromy*), jejich vedlejší funkcí je být shodným doplňkem (*Viděla jsem ji usměvavou*) a jmennou částí přísudku (*Otec je optimistický*). Zájmena a ohebné číslovky mají podle svého sémantického a morfologického charakteru schopnost být stejnými větnými členy jako podstatná a přídavná jména. Základní funkcí slovesa (v určitém tvaru) je být přísudkem (*Rek ležel v boudě*), neurčité tvary slovesné mohou plnit roli jako jména (*Mluviti stříbro, mlčeti zlato*, infinitiv je zde podmětem). Příslovce jsou příslovečným určením (*Vrátili jsme se včera*).

Syntaktické kritérium tedy nerozčlení autosémantická slova do slovních druhů přesně, pouze příslovce jsou monofunkční, nepočítáme-li k nim tzv. **predikativa**, mají jednu větnou funkci, příslovečného určení; predikativa plní funkci neslovesné části slovesně-neslovesného přísudku/predikátu: *je chladno, je zapotřebí*.

3.1.3.1 Neplnovýznamová neohebná slova z hlediska syntaktického

Syntaktické kritérium se uplatňuje jako **základní při třídění těchto slov**:

Předložky nejsou samy o sobě větným členem, avšak tvoří větné členy ve spojení se jménem (v *studni* - příslovečné určení místa, *do večera* - příslovečné určení času, *děti ze vsi* - přívlástek neshodný, *díval se na děvče* - předmět); podílejí se tedy na výstavbě větné, ale nesamostatně, jen ve spojení se jmény, tzn. ze je rozeznáváme od příslovčí mj. podle toho, že nemohou stát na konci věty (*okolo stromu x běžel okolo*).

Spojky spojují větné členy a věty uvnitř výpovědi i jednotlivé výpovědi navzájem; jde o spojování koordinační, přiřazující (*a, i, nebo*) i determinační, rozvíjející (*když, protože*).

Spojky tak mohou spojovat větné členy a věty mluvnicky stejnorodé, ale i mluvnicky nestejnorodé, tj. ve vztahu závislosti. Blíže o spojkách viz v kap. IV.2.1.3.2.

K spojování se užívá i jiných slovních druhů: vztažných zájmen (*který, jaký...*), vztažných příslovčí (*ledy, kam...*). Ta však nejen spojují jiná slova, popř. věty, ale jsou i větnými členy (*Zena, která vystupovala z auta, upadla - která = podmět vedlejší věty; Potkal jsem muže, jehož jsem kdysi dobře znal-jehož /zastupuje tvar muže/ = předmět*).

Spojky a vztažné výrazy (vztažná zájmena a vztažná příslovce) jsou výrazy spojovací.

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

Vedle už uvedených druhů se vyčleňují **částice** (ty bývaly ve starších mluvnicích rozptýleny mezi příslovce, popř. citoslovce). Částice jakožto slovní druh neohebný, neplnovýznamový a nesyntaxmatický - nejsou větnými členy - se podílejí na vyjadřování modalit (*prý, snad...*), naznačují komunikační funkci výpovědi, tzv. druh vět podle postoje mluvčího (*kéž, at*), uvozují výpovědi současně i s naznačováním emocí (*Ale to jsou knám hosti!* - překvapení, radost). Subjektivní stupeň jistoty x nejistoty nejen v projevech běžných, ale dokonce i ve vědeckých hypotézách vyjadřují částice *asi, snad, možná* x *sotva* (vysoká nepravděpodobnost); stejně tak odhad míry: *skoro, málem, jen*.

Je třeba lišit částice od spojek podle jejich funkce; např. *ale* je spojka, která se může stát částicí, nespojuje-li větné členy nebo věty, ale uvozuje výpověď a naznačuje její citový ráz.

Spojky, některá **zájmena** (vztažná, ukazovací s funkcí odkazovací, osobní i přivlastňovací), **příslovce** a **částice** jsou i významným **prostředkem výstavby textu**. Slouží soudržnosti textu, koherenci, k jeho vázanosti. Jako **navazovací prostředky, konektory**, přesahují rámec věty (*tam* v následujícím příkladu), a dokonce leckdy i textu, navazují-li přímo na mimojazykovou skutečnost (*tehdy*), srov. *Tehdy* jsme navštívili i muzeum. *Tam* (tj. v muzeu) jsme na vlastní oči viděli všechno to, co nám vykládali ve škole (viz kap. V.3.2.1).

3.2 Počet slovních druhů

V mluvnicích se neuvádí stejný počet slovních druhů. Dříve se tradičně vymezovalo devět slovních druhů - bez částic, dnes se běžně liší slovních druhů deset. Kolik slovních druhů se vymezuje, to záleží na stupni abstrakce a zobecňování. K tradičním slovním druhům se přiřazují někdy jako další slovní druh tzv. **predikativa**. Jsou to slova s vyhraněnou funkcí vyjadřovat stav ve spojení se sponovým slovesem *být* v dvojčlenných i jednočlenných větách (*/je/ chladno, /bylo/ osklivo*, řadí se sem i typ modálních predikativ: */bylo/iřeba, /je/ možno, nutno, lze...*). Běžně se tato slova považují za druh příslovcí. (Viz i kap. 3.1.2 a 3.1.3.)

3.3 Hranice mezi slovními druhy

Mezi slovními druhy nejsou vždy zřetelné hranice a ani nemohou být, neboť jednotlivá kritéria (sémantické, morfologické, syntaktické) se kříží, zčásti jdou proti sobě (např. *každý*- sémanticky zájmeno, morfologicky adjektivum a syntakticky adjektivum */každý člověk/* nebo substantivum */každý z nás/*). Existují tedy **přechodné jevy** (typ *nemocný, pokladní, stavění, brzdicí*).

Přechodný slovnědruhový **charakter** mnohých slov vede také k tomu, že se tato slova v mluvnicích zařazují různě, jde o **přesahy** mezi slovními druhy.

Např. slovo *všichni* bývá obvykle zařazováno k zájmenům (vzhledem k jeho tvarům: *všichni, všech, všem* jako *ti, těch, těm*), ale někdy k číslovkám (vzhledem k jeho kvantitativnímu významu). Slovo *totiž* bývá považováno nejčastěji za spojku (spojuje věty v poměru vysvětlovacím), zřídka za příslovce (naznačuje příčinu); bývá i částicí (jestliže uvozuje větu).

K odlišení autosémantických neohebných slov (příslovcí a citoslovcí) od synsémantických (spojek, částic) lze dospět těmito kroky: Zeptáme se, zda určované slovo může stát na konci věty, zda se pojí se zápornkou, zda se jím můžeme ptát nebo jím odpovídat. Odpovíme-li si kladně, lze slovo považovat za plnovýznamové.

Slova někdy přecházejí od jednoho slovního druhu ke druhému:

a) Přídavná jména/adjektiva (zejména slovesná) se stávají podstatnými jmény/substantivy - jde o **substantivizaci adjektiv** {*cestující* člověk, /ten/ *cestující*, tj. pasažér).

b) Tvar jména nebo předložkového spojení nebo tvar slovesa ustrnou a stanou se příslovci/adverbii - jde o proces **adverbializace** (jít *kolem*, *kvečeru*, číst /*v/leže*...).

c) Ustrnulé tvary podstatných jmen, popř. sloves se stávají předložkami {*díky* tvé píli, *během* představen, *vzhledem* kšpatným podmínkám, *počínaje* příštím rokem /=*od/*...}; tento proces se nazývá **prepozicionalizace** (prepozice = předložka).

d) Jindy slovní spojení nabývají charakteru spojky/konjunkce, pak jde o **konjunkcionalizaci** {*zatímco* <-*zatím* + *co*).

e) Existuje také proces **interjekcionalizace** (interjekce = citoslovce) a **partikulizace** (partikule = částice) - různé slovní druhy poklesají v citoslovce {*božínku*}, nebo v částice - např. příslovce {*užpřijeli* x *to už nejde*}, leckdy nevětná i větná spojení {*kéž by, jen aby*}).

Mnohá spojení ztrácejí svůj původní, samostatný slovní význam, ustrnou a stanou se frazémy (frazeologismy), tj. **frazologizují se** {*at' visím, to mě podrž, to si piš*}).

Přechod slovního druhu k jinému je snazší u slov neohebných, protože se nemusí měnit podoba slova. Často jde o řetěz změn: *kolem* = 7. p. j. č. substantiva -> příslovce *kolem* (ve větné funkci příslovečného určení: *Petr právě prošel kolem* = okolo nás, vás...) — • předložka *kolem* (ve spojení se jménem: *prošel kolem našeho domu*). V komunikaci leckdy dochází k sémantickému poklesu slovesných tvarů tak, že se z nich stává částice, ev. citoslovce {*vid', heled'* apod.).

Kromě toho táž podoba slovní může patřit k různým slovním druhům, jde o **slovně-druhovou homonymii**, např. *hnát* (= podstatné jméno označující ruku n. nohu a sloveso); *co* (= zájmeno tázací a vztahné: *Co říkáš?/Nevím, co odpověď*; částice /ve frazému/: *Co naděláš!*; citoslovce: *Co? Co, co!* /podivení s výstrahou/; příslovce ve významu mnoho: *Naše maminka, co se nadělá!*).

3.4 Postup při určování slovních druhů (algoritmus)

4. Tvoření slov

4.1 Obecně o tvoření slov

4.1.1 Podstata tvoření slov

V kapitole III.2.8.2 jsme poznali, že nejdůležitějším prostředkem rozšiřování zásoby pojmenování je vytváření slov na základě slov, která již jazyk má, a to **způsoby a prostředky**, jež má pro tento účel pohotově. V tomto smyslu je tvoření slov **slovotvorba** (derivologie) proces individuálního novotvoření, ražení nových slov pro vyjadřování nového obsahu.

Tak např. vzniklo nové slovo *dálnice* na základě slova *dálný* slovotvornou příponou *-ic(e)* podle modelu *siln(ý) - silnic(e)*, *železn(ý) - železnic(e)*.

K tvoření skutečně nových slov dochází však v jazyce poměrně zřídka. Mnohem častěji „znovuvytváříme“ slova, která v jazyce sice už jsou (a také jsou v slovnících zachycena), ale nám nejsou známa, a proto si je musíme ad hoc, tj. pro ten který případ, vytvořit. Nejčastěji však jen opakujeme, reprodukuje v myslí proces tvoření slova už známého, zvláště ovšem tehdy, není-li nám zcela běžné (a nevytvořilo se proto dosud „krátké spojení“ mezi výrazem a s ním spjatým významem), takže si jeho **utvářenost** uvědomujeme.

Obdobně při vnímání nespojujeme taková slova vždy s jejich aktuálním lexikálním významem, nýbrž ozřejmujeme si na základě jejich utvářenosti jejich **slovotvorný význam** (a z něho pak usuzujeme podle souvislosti nebo situace na aktuální **význam lexikální**).

Poznámka: Musíme si však být vědomi toho, že v jazykové praxi motivovanost slova a jeho **slovotvorná stavba** jsou obvykle pod prahem vědomí (mohou ovšem být kdykoli oživeny a zprůhledněny), takže pak spojujeme i zřetelně motivované, popisné slovo bezprostředně s jeho obsahem, s jeho lexikálním významem a naopak, tedy právě tak jako u slov nemotivovaných, značkových. Tak např. užíváme popisného slova *učitel* právě tak jako značkového slova *žák*. Ale na rozdíl od tohoto slova si můžeme význam slova *učitel* kdykoli vyvodit (známé-li ovšem základové slovo *učít* a vime-li, že příponou *-el* odvozujeme slova s významem činitele děje).

Tvořením slov rozumíme tedy jednak **proces**, činnost **vytváření slov** na základě slov v jazyce už existujících **způsoby, postupy a prostředky**, které jazyk k tomuto cíli má, a to nejen vlastní vytváření, **produkci** nových slov/neologismů, ale především **reprodukcí**, opakování slovotvorných postupů, jimiž slovo bylo, nebo přesněji jimiž se jeví utvořeno, jednak však také výsledný stav těchto procesů, ozřejmenou **utvářenost slovotvorně motivovaných slov** neboli jejich slovotvornou stavbu.

Slovotvornou stavbou (strukturou) slova, jeho „utvářeností“ míníme to, jak se nám z dnešního pohledu jeví slovo utvářeno. Zpravidla je tato utvářenost průmětem postupu, jímž slovo skutečně bylo utvořeno, odráží **vznik/genezi slova**. Nemusí však tomu tak být

vždy; tak slovesa typu *chválit, pracovat* např. vznikla z dějových jmen *chvála, práce*. Protože se však dnes dějová jména obecně chápou jako odvozená od sloves (srov. *rvačka, rvanice* od *rvát, dražba* od *dražit*, a zvláště podstatná jména slovesná, tvořící se od sloves prakticky neomezeně, takže se někdy i chápou jako slovesné tvary neurčité), jeví se i dějová jména *chvála, práce* jako odvozená od sloves *chválit, pracovat*. Hodnotíme tak i slovo *válka* (původně odvozené od stě. *váleti* = *válčit*) vzhledem k (formálně zřetelně odvozenému) slovesu *válčit*.

4.1.2 Způsoby, postupy a prostředky tvoření slov

Základním způsobem tvoření slov je v češtině **odvozování/derivate**. To záleží v tvoření slova od jiného slova (základového) pomocí **odvozovacích prostředků (formantů)**. Běžně se odvozují slova **předponami/prefixy**, předpínajícími se před základové slovo (např. *nést* — *při-nést, otec -pra-otec, dobrý - ne-dobry*), a **příponami/sufixy**, připínajícími se ke kmeni základového slova (např. *venk-u - venk-ov, hned- hned-ky, pomal-u - pomal-oučku*); první z těchto postupů nazýváme **prefixací**, druhý **sufixací** ve vlastním, užším smyslu. U slov ohebných je sufixace spjata s příslušným souborem koncovek, s **tvoroslovnou charakteristikou** (např. *prav-ý - prav-ic-e*: koncovka *-e* tu reprezentuje, jakožto **koncovka základního tvaru** 1. p. j. č., celý **soubor koncovek paradigmatu růže**; budeme ji nadále pro větší zřetelnost uvádět vždy v kulatých závorkách, tedy: *prav(y) - pravic(e)*, podobně *pracov-n(a), pracov-ník, pracov-íšt(ě)* atd.). K sufixaci se pak přimyká **odvozování bez zvláštní slovtvorné přípony**, pouhou záměnou souboru koncovek = **bezpříponové odvozování/konverze** (např. *dobr(y) - clobr(o), kmoťr - kmoťr(a)* atp.). Pro sloveso je příznačné i odvozování sloves zvratných pomocí volných zvratných formantů *se, si* (původně tvarů 4. a 3. p. zvratného zájmena), tzv. reflexiv/iz/ace (např. *bavit - bavit se, hrát - hrát si*). Okrajové postavení má v češtině odvozování od úplného slovního tvaru zvláštní příponou, **záponou/postfixem** (*kdo - kdo-si, 2. p. kohosi, 3. p. komusi* atd.), jde o tzv. **postfixaci**.

Tyto postupy se mohou různě **kombinovat**: např. substantivum *pahorek* je odvozeno od substantiva *hor(a)* zároveň předponou *pa-* a příponou *-ek*, v nepřímých pádech *-k-*; takové pohyblivé *-e-* označujeme dále v šikmých závorkách, tedy *lei*, v našem případě *pa-hor-/e/k/*; vlastně bychom tu měli uvádět v reprezentativním tvaru i nulovou koncovku, tedy *-e/k (0)*, pro zjednodušení ji však nevypisujeme (ale předpokládáme). Nedo-statek koncovky tu tedy nepřímou naznačuje soubor koncovek vzoru *hrad*; sloveso *rozplakat se je* odvozeno od základového slovesa *plakat* zároveň předponou *roz-* a zvratným formantem *se*; slovo *scestí* je odvozeno od slova *cest(a)* zároveň předponou *s-* a souborem koncovek vzoru *stavení*. Atp.

Ve všech těchto případech **vstupuje do utvořeného slova** jediné **slovo základové** (to samo může být ovšem i odvozené nebo složené, např. *rozhlás - rozhlasový, spoluúčinkovat - spoluúčinkující, modrotisk - modrotiskový*).

Zvláštním případem sufixálního odvozování je slovtvorný postup, při němž východiskem je spojení předložky s příslušným pádem jména (*pod bradou - podbradek, mezi národy - mezinárodní, na městě - náměstí*).

Vedle těchto přímých postupů odvozování, rozšiřujících slovtvorný základ o nějaký slovtvorný **afix** (to je nerozlišené označení pro prefix, sufix a postfix), vyskytují se zřídka i **postupy** zpětné: odvozování **odsunutím předpony**, tj. **deprefixací** (např. *útes*

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

- *tes, poslat - slát*) a **odsunutím přípony**, tj. **desufixací** (např. *plamen -plam*), u slov ohebných spojené často se změnou tvaroslovné charakteristiky (*darebný - dareba, krásný - krása, sladký - sladit*). V těchto případech mluvíme o odvozování z primárního kmene.

Odlišnost utvořeného slova od slova základového zvyšuje často i **hláskové střídání, obměna/alternace**, provázející **základní, vlastní slovtvorný postup**. Jde o **střídání, hlásek** uvnitř kmene a na jeho konci, v podstatě stejné jako v tvarosloví.

Střídají se zejména **samohlásky** dlouhé, popř. dvojhlásky s krátkými (*hlas - hlásek, list - lístek, plech - plíšek, dub - doubek; kárat - karatel, síla — silný, míra - měřit, bříza - březina, kůl - kolík, brousit - brus*), ale také **souhlásky** tzv. tvrdé s měkkými (*teta - tetička, had- hadí, slaný - slanina*), souhlásky zadopatrové s předopatrovými (*rak - ráček, rok- roční, odročit, výročí, hluchý — hluše, ohlušit*) aj.

Méně významné je v češtině **tvoření slov skládáním**, tj. **kompozicí**; při něm vstupuje do utvořeného slova více než jedno (plnovýznamové/autosémantické) slovo základové, nejčastěji to bývají slova dvě. **Přední** (neposlední) **člen** takového **složeného slova/kompozita** má **podobu** pouhého **základu**, většinou **se spojovacím vokálem -o-** (*kamenolom, červenomodrobílý*), řidčeji **-e-** (*koželuh*), **-i-** (*vlastivěda, svítiplyn*), ale i bez spojovacího vokálu (*strojmistr*), **zadní** (poslední) **člen** bývá shodný s jedním ze základových slov (zverokruh, síro/mistr, *vlastivěda, červenomodrobílý*); je-li ovšem skládání kombinováno s odvozováním, pak bývá odvozen slovtvornou příponou (spolu s tvaroslovnou charakteristikou, např. *znakoplav-k(a), dřevorub-/e/c*) anebo jen tvaroslovnou charakteristikou (*koželuh, modrook(ý)*). Spojovací vokál **-o-** je od původu kmenová přípona jmenná, **-i, -e, -a** -jsou kmenové přípony slovesné.

Vnějšně jsou složeninám blízké (slovní) **spřežky**, tj. **juxtapozice**, které vznikly prostým sražením, spřežením skladebního slovního spojení (zpravidla víceslovného pojmenování) v jedno slovo (např. *chvály hodný -> chvályhodný, práce schopný ~> prácešopný, země třesení -> zemětřesení, pět a dvacet -> pětadvacet*) a dají se dosud v tato slova rozložit.

Poznámku: Spřahování není od původu pojmenovací akt, nýbrž pouze úprava víceslovného pojmenování nejjednodušším prostředkem: sražením v jedno slovo, což so v písmě projeví psaním dohromady, v mluvené řeči neuplatněním pauzy a sjednocujícím hlavním přízvukem. I tato úprava se děje většinou spontánně, bez tvůrčího záměru. Proto spřežky do vlastní slovtvorby nenáleží.

Dochází-li ke změně obvyklého pořádku slov proti výchozímu syntagmatu (např. *třesení země - zemětřesení, zrada vlasti - vlastizrada, podobný pravdě - pravděpodobný*), pak se blíží vlastním složeninám, srov. *žáruvzdorný* (spřežka) x *žárovzdorný* (vlastní složenina). I spřežky se ovšem mohou stát modelem pro analogické tvoření (*prácešopný* byl modelem pro *akceschopný, bojeschopný* pro *obranyschopný*).

Přechod k derivaci (a to prefixaci) tvoří spřežky zakládající se na spojení synsémantického slova se slovem autosémantickým, nejčastěji předložky se jménem podstatným (popř. i rozvitým). Protože spřežky toho druhu mají obvykle platnost příslovcí, nazývají se **přísllovečné spřežky**. Patří sem např. *nahoru, dohromady, vcelku, zpravidla, potichu, přesto, zatím*. Jelikož se však mohou spřežky utvářet podle těchto modelů i **druhotně**, mohou se chápat i jakoby utvořené zároveň předponou a slovnědruhovou příponou, např. *z-hrub-a*. Jen to nám dává oprávnění zařadit přísllovečné spřežky do tvoření slov.

Při odvozování může docházet i ke **změně slovního druhu**, např. *slép(ý)* adj. - *slép/e/c* subst, *dar* subst. - *dar-ova-t* sloveso, *rychl(ý)* adj. - *rychl-e* adv. - *rychl-ost* subst. -

tychl-i-t sloveso. Může ale docházet k přechodu od jedné slovnědruhové kategorie ke druhé bez jakékoli změny výchozího slova (viz kap. III.3.3).

Od případů, kdy se slovo tvoří na základě pojmenovacího aktu, je třeba odlišovat případy, kdy nové slovo vzniká pouze úpravou pojmenování už hotového:

Nejčastěji jde o **zhutnění/kondenzaci**, pojmenování víceslovného v jednoslovné, o **uni-verbizaci** (srov. v kapitole III.2.8.2), např. *průmyslová škola - průmyslovka, spací pytel - spacák*. Přitom se, jak patrně, využívá v podstatě týchž prostředků jako při vlastním odvozování příponami (především *-ak, -k(a)*).

Tak vznikají i **expresivní úpravy** záležející v obměně formantu (jako *zubař - zubák, dělník - dělnas*) nebo vznikající mechanickým krácením (jako *obyčejný - obyč, bezvadný - bezva, padesát - páde*), popř. spojeným s konverzí a dloužením (*učitelka - úča, fyzika - Jýza*) nebo se sufixací (*magnetofon - magič, gramofon - gramec, cvičení - cvígro, sestra - ségra*).

Různým **zkracováním** pojmenování souslovných vznikají slova zkratková. Zkratkové tvoření je v češtině relativně řídké a omezuje se na jména institucí a výrobků. Podle toho, z kterých částí sousloví se nové slovo skládá, rozlišujeme **zkratková slova hlásková**, z prvních hlásek jednotlivých složek, např. *ULUV* z C/středí /idové umělecké výroby, *AMU* z akademie múzických umění, zlaatková slova **písmenná** z prvních písmen složek souslovného pojmenování, např. *USA* [ú es á] nebo [ju es ej] z názvu č/nited States of America, a zkratková slova z počátečních, popř. i koncových slabik nebo jiných úseků souslovného pojmenování, např. *Cetka* z Česká (původně Československá) risková kancelář, *Tesavela* z *Tesaiik & Tavela* atp.

Poznámka: Obecné tvoření zkratků není úkolem nauky o tvoření slov, poučení o něm podávají Pravidla českého pravopisu.

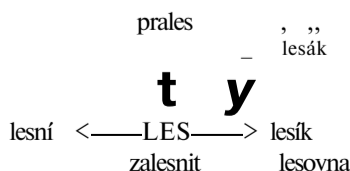
4.1.3 Základní slovotvorné vztahy

Základními slovotvornými vztahy jsou vztah **zakládání se** (jednoho slova na druhém) neboli **fundace** a vztah odvolávání se, **odkazování** (jednoho slova na druhé), **motivace**.

Vztah fundace (fundovanosti) znamená, že jedno slovo, zpravidla sémanticky i formálně složitější - **výsledné, cílové, fundované - se zakládá na slově** jiném, **fundujícím, výchozím, základovém**, zpravidla sémanticky i formálně jednodušším, je na něm založeno, jím fundováno.

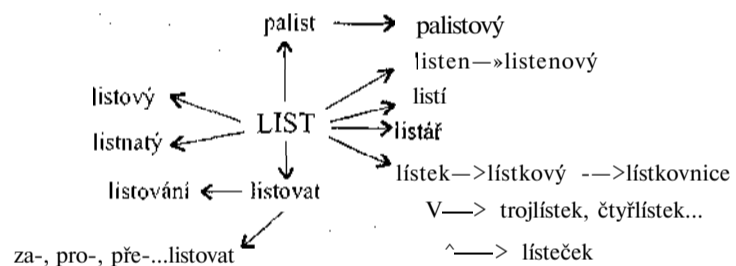
Vztah fundace je základní vztah slovotvorný, který spíná každé slovo základové se všemi slovy na něm založenými (např. *LES -prales, lesík, lesník, lesovna, polesí, zálesák, lesní, lesnatý, zalesnit, odlesnit,...*). Naznačujeme jej, pokud je to zapotřebí, šipkou směřující od slova fundujícího (základového) k slovu fundovanému, tedy např. *les - *lesík, les -> prales, les -> zalesnit* atp.

Souhrn slov fundovaných se společným slovem fundujícím vytváří různé **svazky**, např.:

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

Slova fundovaná mohou být ovšem sama fundujícími pro další slova vzhledem k nim fundovaná. Primární slovo základové pak vytváří se všemi přímo nebo zprostředkovaně na něm založenými slovy více či méně složitá **slovotvorná hnízda**. Srovnej např. poměrně malé hnízdo k základovému slovu *list*:

Vztah motivace (motivování) záleží v tom, že slovo motivované objasňuje, ozřejmuje vztahem k slovu motivujícímu. Tak např. význam slova *učitelovat* interpretujeme vzhledem k slovu *učitel* jako „působit jako učitel“, význam slova *učitel* se nám opět ozřejmuje na pozadí základového slovesa *učit* jako „ten, kdo učí“.

Zatímco vztah **fundace** se uplatňuje především z **hlediska autora** (mluvčího nebo pisatele) při produkci a reprodukci slov, vztah **motivace** se uplatňuje především z **hlediska příjemce** (posluchače nebo čtenáře) při ozřejmování, interpretaci slov.

Obecně nazýváme **slova** fundovaná/motivovaná jako **popisná**, protože popisují význam slov, proti **značkovým**, kterým tato popisnost chybí (srov. *učitel* x *žák*, *citrónový* x *žlutý*, *prodat* x *dát*).

Jak slovotvorná fundace, tak slovotvorná motivace se týkají zásadně obou stránek slova, výrazové i významové. Přesto však při fundaci myslíme v první řadě na formu, při motivaci především na význam. **Směr fundace** (od fundujícího slova k fundovanému) a **směr motivace** (od motivujícího slova k motivovanému) nemusí být také na obou rovinách, výrazové a významové, stejně zřetelný. Tak tomu bývá především při **odvozování pouhou záměnou tvaroslovné charakteristiky**, při **konverzi**, kde **formální příznak odvozenosti** zcela **chybí**; např. pro směr fundace/motivace *chválit* - *chvála* nemáme na rovině výrazové přímé potvrzení, to nám na této rovině poskytne jen analogie jiných dějových jmen, kde jejich fundovanost signalizuje i formální prostředek - slovotvorná přípona {*chválit*^ *chválení*, *procházet* se -> *procházka*, *tvorit* -> *tvorba*). Tam, kde taková kritéria chybějí, nezbyvá než uznat i **fundaci/motivaci obousměrnou** (např. *doma* ++ *domů*; jindy mohou být formální a významové kritérium v rozporu, např. *něha* <-> *něžný*: směru tvoření *něha* -> *něžný* (souhlasící s hlediskem genetickým) nasvědčuje alternance *hlž*, pro směr opačný současné obecné kritérium sémantické: primární názvy vlastností jsou adjektiva. Obousměrná motivace je zásadně i v případech, kdy obě slova tvořící takové dvojice mají své formanty; např. *jablko* ++ *jabloň*, *hruška* <-*• *hrušeň* (v obou případech však analogie svědčí pro směr plod *• strom, srov. *orech* - *orešák*, *slíva* - *slivoň*, *mandle* ~ *mandloň*, *jahoda* - *jahodník*).

Mluvíme-li o fundaci/motivaci, máme zpravidla na mysli **fundaci/motivaci přímou**, tj. mezi slovem fundovaným/motivovaným a slovem bezprostředně na něm založeným, jím motivovaným. Jen zřídka uvažujeme o **fundaci/motivaci nepřímé**, zprostředkované,

a to tehdy, pokud si (zatím) uvědomujeme jen vzdálenou souvislost; v tom smyslu je např. adjektivum *nevyslovitelný* fundováno/motivováno nepřímou, zprostředkovaně slovesem *vyslovit* a základním substantivem *slovo*, na shora uvedeném schématu slovtvorného hnízda *list* jsou nepřímou fundovaná/motivovaná *slova, palistový, listenový, listkový, listkovnice, trojlístek, čtyřlístek...* jádrovým slovem *list*.

4.1.4 Slovtvorná stavba (struktura) slova

Z hlediska slovtvorného je stavba slova, jeho **slovtvorná struktura** vždy **dvojčlenná**. Tím se zásadně liší od **lineární stavby morfémové**, tvořené posloupností mzného množství významonosných prvků, morfémů, s různými elementárními funkcemi slovtvornými a tvaroslovnými.

Např. podstatné jméno *zahrádkářství* má slovtvornou stavbu *zahrádkář-* + *-ství*, kdežto jeho morfémová stavba je: *za-hrad-k-dř-stv-i* (příčemž *za-* je slovtvorná předpona, *hrad-* je /zdloužčný/ kořen, *-k-*, *-dř-*, *-stv-* jsou slovtvorné přípony a konečně *-i* je komplexní zakončení, sdružující **kmenotvornou příponu a vlastní koncovku** (v daném případě nulovou), v školské mluvnici koncovka. V našich výkladech se přidržíme pojetí prvního a běžně budeme mluvit o zakončení.

Porovnáním popisného (fundovaného a motivovaného) slova s příslušným slovem základovým zjišťujeme především jeho **slovtvorný základ** (slovtvornou bázi). Tím může být u slov v širším smyslu odvozených **celé slovo základové** (při prefixaci, reflexivaci a kompozici), zřídka **celý slovní tvar** (při postfixaci) nebo pouze **část** tohoto **slova**, která je obsažena ve slově fundujícím, nejčastěji kmen základového slova (při suffixaci a konverzi). Je-li kmen základového slova komplexní, tj. obsahuje-li kromě kořene ještě slovtvornou a (nebo) kmenotvornou příponu, může být základem (východiskem) odvozování i sám **kořen** (např. od slova *sladký* se slova *sladkost, sladce* tvoří z vlastního kmene *slad-k-*, kdežto sloveso *sladit* se tvoří z kořene *slad-*). Jindy je sice slovtvorným základem komplexní kmen, ale (složená) **kmenotvorná přípona** nevchází do odvozeného slova celá, nýbrž pouze svou první složkou (tak např. jméno *milovník* je odvozeno ze základu *mil-ov-*, což je kořen s první složkou kmenotvorné přípony *-ov-a-*, kdežto druhá složka *-a-* je odsunutá).

U složenin, mezi jejichž členy je vztah souřadnosti, je slovo tvorných základů víc (např. ve slově *červenomodrobílý* jsou takové základy tři: **přední člen** (neposlední členy) *bývá* (bývají) v podobě základu (*červen-*, *modr-*), **zadní člen** mívá podobu celého slova (*-bílý*). Samohláska mezi členy má funkci spojovací.

U **složenin podřadných** bývá slovtvorným základem **spojení slov** (syntagma): *lom kamene - kamenolom, sloužit bohu - bohoslužba, malovat olejem - olejomalba, vysoká škola - vysokoškolský*.

Druhým členem fundovaného slova je **slovtvorný formant**, k němuž patří zásadně všechno, čím se slovo fundované liší po stránce formální od **slova fundujícího**, prostě to, co formuje, utváří **výsledné slovo**. Bývá to u slov odvozených: předpona/prefix (*pa-klíč, ne-hezký, při-pojit*), nebo přípona/suffix, spolu se souborem koncovek (tvaroslovnou charakteristikou), anebo i tvaroslovná charakteristika sama. Průvodním rysem bývá někdy střídání/alternace hlásek.

U vlastních **slov složených** bývá slovtvorným formantem **spojovací vokál** (od původu vlastně kmenová přípona prvního/neposledního slova), nejčastěji *-o-*, ev. jiný (*hrom-o-svod, červen-o-modr-o-bílý, kož-e-luh, osm-i-válec, nezn-a-boh*), může však i chybět (*čtyř-lístek*).

U **spřežek** takový prostředek chybí, neboť v nich přední člen má zakončení slovního tvaru vyžadovaného určujícím slovem syntagmatu (např. *služba vlastní - vlastislужba*, *podobný pravdě - pravděpodobný*, *rychle blesku -jako blesk - blesku-rychle*).

Obecným rysem celistvosti je jediný hlavní přízvuk a v písmě psaní dohromady.

4.1.5 Jednotlivé odvozovací prostředky

Na hranici **předpony** a základového slova je vždy jasný morfémový šev (je to spojení v podstatě aglutinační). Předpony svým postavením před základovým slovem jsou blízké přednímu členu (určovací) složenin (proto se někdy spojování s předponami řadí k skládání slov /Trávníček/). Ve shodě s tím se také při odvozování předponami významové ani slovnědruhové zařazení slova nemění, dochází pouze k jeho různým obměnám.

Většinou jsou předpony **shodné s předložkami** {*do-*, *na-*, *nad-*, *o-*, *ob-*, *od-*, *po-*, *pod-*, *při-*, *s-*, *u-*, *v-*, *z-*, *za-*}, předpona *pře-* odpovídá předložce *přes*, některé se však v platnosti předložek nevyskytují (slovesné předpony *roz-*, *vy-* a *vz-* a předpony jmenné,)&*kopa-*,*pra-* aj.).

Předpony mají **fonémovou stavbu** neslabičnou (*v-*, *vz-*, *s-*, *z-*), jednoslabičnou (*o-*, «-; *na-*, *ob-*, *od-*, *po-*, *vy-*, *za-*; *nad-*, *pod-*, *pro-*, *pře-*, *před-*, *roz-*, *při-*) i dvouslabičnou {*arci-*, *mezi-*, *mimo-*, *proti-* aj.}. Předpony končící souhláskou (*v-*, *vz-*, *s-*, *z-*, *nad-*, *pod-*, *před-*...) mají pro usnadnění výslovnosti i podoby vokalizované, tj. rozšířené o *-e-* {*ve-*, *se-*, *ze-*, *vze-*, *nade-*, *pode-*, *přede-*, *roze-*, srov. *vejít*, *sestoupit*, *zestárnout*, *nadepsat*, *podezřívát*, *předehnat*, *rozemlít*).

Nejdůležitější úlohu mají **předpony u sloves** (slovesné předpony: *do-*, *na-*, *nad-*, *o-*, *ob-*, *od-*, *po-*, *pod-*, *pro-*, *pře-*, *před-*, *při-*, *roz-*, *s-*, *u-*, *v-*, *vy-*, *vz-*, *z-*, *za-*). Obměňují jednak slovesný **vid** {*psát* ned. - *napsat* dok., *dělat* ned. - *udělat* dok., *stárnout* ned. - *zestárnout* dok.}, jednak **druh (průběh) slovesného děje**: jeho **fázi**: *vyběhnout*, *vzplánout*, *rozestavět* (počátek), *dodělat*, *vycvičit*, *odkvést* (konec), *posedět*, *zatančit si* (počátek i konec), **míru děje** {*napovědět*, *ovařit*, *přizabít* x *nakrást*, *nasmát se*, *př-evařit*}; někdy i jeho **vazbu** {*cestovat* nepřechodné -*procestovat* přechodné, *škodit někomu* - *poškodit někoho*).

Mnohem omezenější **předpony jmenné** mají význam zesilující {*arcidlo*, *veletrh*, *pravlast*, *přčetný*}, zeslabující {*paklič*, *přichuť*, *obstarší*, *pomenší*} nebo rušící {*neúroda*, *beznaděj*}, dále význam účasti {*souboj*, *spoluobčan*} a různé významy příslovečné {*nadvýroba*, *předprodej*, *meziobchod*, *protislужba*).

Slovotvorné přípony utvářejí s **odvozovacím základem**, k němuž se připínají, **kmen odvozeného slova**; těsnost spojení se projevuje v ne vždy jasné **morfémové hranici** a z toho plynoucí obtížnější vyčlenitelnosti a hláskové variantnosti přípony. Často se proto přípona vyskytuje kromě své základní podoby v jedné nebo i více **hláskových variantách**, popř. v podobách rozšířených (srov. např. *-sk(y)* v *ženský* vedle *-ckýj*) v *chlapecký*, ale i *-ovsk(y)* v *klukovský*).

Přípony mají **fonémovou stavbu** neslabičnou (např. *-k-* v *dcerk(a)*, *-n-* v *kal-n(yj)*), jednoslabičnou (např. *-ak* v *vpas-ák*, *-týř* v *vpas-týř*, *-in-* v *slan-in(a)*, *-tel* v *kaza-tel*), řidčeji dvouslabičnou (např. *-iteln-(y)* v *snes-iteln-(y)*).

Na rozdíl od formantů předponových bývá **hranice** mezi příponovým formantem a slovtvorným základem často **zastřena**. To je důsledek flexivního charakteru jazykové stavby, především různých hláskových změn **na morfémovém švu**. Tak např. přídavná jména *ruský, český* jsou utvořena příponou *-sk(y)*, stejně jako *italský, iránský* apod., avšak slovtvorný základ tu není jen *ru-, če-*, nýbrž *rus-, češ-* (kde *-š-* je alternací za *-ch-*, srov. *Cesi*), *-s-* v těchto slovech reprezentuje proto jako tzv. **morfémový uzel** fonémové dvojice *-ss-* a *-šš-*.

Mluvnická (tvaroslovná) **charakteristika**, tj. soubor koncovek zařazující slovo k určitému tvaroslovnému **paradigmatu**, je přirozeně součástí ohebných slov vůbec. U slov odvozených příponou je však s touto příponou těsně spjata a spolu s ní se uplatňuje v úloze **slovtvorného formantu** (je spolufornantem); součástí mluvnické charakteristiky bývají i **mluvnické přípony** utvářející jeden ze slovesných **kmenů** (minulý: *-nou-lnu-*, *-ě(e)-*, *-i-*, *-a-*, *-ov-a-*; přítomný: *-e-*, *-ne-*, *-je-*, *-í-*, *-a-*), popř. kmenů jmenných (*-et-l-at-*, *-en-*). Někdy je ze současného hlediska obtížné rozlišit slovtvornou příponu a mluvnickou charakteristiku: bývá tomu tak zvláště u jmen přídavných a u tzv. dlouhých vzorů jmen podstatných (u adjektiv měkkých je *-/-* mluvnická kmenotvorná přípona, *-ho-*, *-mu* atd. koncovky; u adjektiv tvrdých však zakončení nedovedeme vždy jednoznačně rozdělit; u substantiv vzoru *stavení* má *-í* platnost mluvnické přípony i koncovky, viz kap. III.6.2.1.2).

U odvozování od sloves se často kmenotvorná přípona základového slovesa stává součástí slovtvorného základu (např. *uč-i(t)* - *učí-tel*, *káz-a(t)* - *kaza-tel*), jindy do odvozeného slova nevstupuje (např. *uč-eň*, *drž-e(t)* - *drž-itel*). U složenin má tato přípona funkci spojovacího vokálu (*svít-i-plyn*, *nezn-a-boh*).

Svou **fonologickou strukturou** jsou mluvnické kmenotvorné přípony většinou jednoslabičné: *-/-*, *-ě(e)-*, *-a-*, *-a-*, *-í-*, *-nu-*, *-nou-*; *-j-e-*, *-n-e-*; dvouslabičné *-ov-a-* a *-uj-e-* jsou složené.

Za druh mluvnické charakteristiky považujeme i **slovnědruhovou příponu příslovci**, zařazující příslušný kmen do slovního druhu příslovce. Je zpravidla samohlásková (*-o* v *daleko*, *-é/e* v *tupě*, *mile*, *-y* v *hezky*, *-e*, *-i* v komparativech *snáze*, *rychleji*), zřídka smíšená (zvláště *-ein* v *celkem*, *honem*).

4.1.5.1 Střídání/alternace hlásek

Jen podmíněně lze za odvozovací prostředek považovat i různé obměny hláskové, které se ze synchronního hlediska jeví jako **střídání** neboli **alternace hlásek**. Tyto alternace, provázející často vlastní **odvozovací postupy**, především sufixaci a konverzi, jsou většinou podmíněné sousedními fonémy (např. před *i*, *í* se zákonitě mění *t* v *t \ d* v *d'*, *n* v *h*), popř. morfémy v struktuře slova, a v tom případě jsou vázány na určitý slovtvorný typ (např. u deminutivního typu na *-e/k* se kmenová samohlásková *a*, *i* zpravidla dlouží: *klas* - *klásek*, *list* - *lístek*, *e* se nahrazuje *í*: *tetřev* - *tetřívěk*, *u/ou*: *dub* - *doubek* a O/M: *most* - *můstek*). Tím, že zvyšují odlišnost odvozeného slova od slova základového, stávají se v té či oné míře **spolufornanty**.

Podstatou alternace je obecně to, že určitá hláska nebo hlásková skupina odvozovacího základu se zamění hláskou nebo hláskovou skupinou jinou, obvykle této hlásce/hláskové skupině fonologicky blízkou. To platí především o střídání samohlásek, vázaném zpravidla na určité slovtvorné typy. Střídání hlásek není tedy nahodilé, nýbrž řídí se určitými pravidly.

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

4.1.5.1.1 Alternace samohlásek

1. Alternace samohlásek se týkají zvláště jejich **kvantity**. Časté jsou zejména

a) **alternace krátkí:**

á/a: *žába - žabka, žabí, žádat - žadatel, dát - udat, podat* atd.

é/e: *létat - letadlo, jméno - jmenovat*

í/i: *získat - zisk, lípa - lipka, lipový*

ý/y: *mýdlo - mydlit, rýt - rytec*

ú/u: *úzký - uzoučký, užít - zužovat*

K nim se přimykají kvantitativně-kvalitativní alternace *ílě(e), ůlo, ou/u*, viz 3.

b) **alternace dlouzí:**

a/á: *hlas - hlásek, mazat - mazání, volat - volávat, napsat - nápís*

e/é: *plamen - plamének/plamínek*

i/í: *list - lístek, chodit - chodívat*

y/ý: *kopyto - kopytko, koryto - korytko, Matys - Matýsek*

u/ú: *uložit - úloha, upat - úpatí*

2. Řidčeji se **alternace** týkají **kvality** samohlásek:

e/o: *ležet - lože, naložit, položit, nesl - nosit*

a/o: *hrabat - hrob*

a/ě: *svatý - světít, světec*

e/a: *sedět - (po)sadit, paměť - pamatovat*

3. Častěji se vyskytují **alternace kvalitativně-kvantitativní**:

a) *ě(e)/í: těžký - tíha, tížit, plech - plíšek, sedět - sídlo*

u/ou: *chlubit se - chlouba, dub - doubek, kruh - kroužek*

o/ů: *hrozit - hrůza, krok - krůček*

b) *í/ě(e): zpívat - zpěv, míra - měřice, utírat - utěrka, naříkat - nářek*

ou/u: *kouřit - kuřák, toužit - tužba, hrouda - hrudka, trousit - trus*

4. Sporadické jsou **alternace s nulou**:

a) samohláska se vkládá:

0/e: *hrát - herna, služba - služebný*

0/o: *hřmít - hřmět - hrom, od původu strmět - strom*

0/é/ý: *světlo - světélko/světýlko, sukně - sukénka/sukýnka*

b) samohláska se vypouští:

e/0: *čekat - počkat, dočkat se*

u/0: *suchý - schnout, rudý - rdít se*

ý/0: *hýbat - hnout*

4.1.5.1.2 Alternace souhlásek

1. Alternace měkkíci (odraz historického měkkčení, palatalizace)

a) d/ď: *mladý - mladě, omladit, had - hadí, hadinec*

t/ť: *krutý - krutě, kohout - kohoutí, čistý - čistit*

n/ň: *mírný - mírně, (z)mírnit, havran - havraní*

b) r/ř: *dobrý - dobře, udobřit, stary - stařec, stařina, výr - výří*

c) s/š: *nosit - nošení, přednášet, hasit - hašený*

zl i: *vozt - vožení, odvážet, mrazit - mražený*

c/č: *ovce - ovčí, ovečka, dravec - dravci*

- d) h/ž: *noha - nožka, nožička, unosit, nožní, vrah - vražda*
 g/ž: *biolog - biologka, Olga - Olžin*
 ch/š: *moucha - muška, muší, mušinec, suchý - suše, sušit*
 k/č: *ruka — ručka, ručička, ručit, ruční, jablko — jablečný, plakát — pláč*
- e) k/c: *trpký - trpce*
 h/z: *tuhý - tuze, pouhý - pouze*
 t/c: *telet- (kmen slova tele) - telecí*
 d/z: *tvrdý - tvrz, mladý - mlází*
 ť/c: *svítit - svícení, svíce, rozsvěceti rozsvěcovat*
 ě/z: *soudit — souzení, posuzovat, hodit — házet, vrátit — vracet, hradit - hráz*

2. Alternace tvrdící (vždy druhotné, depalatalizace)

- a) d/ď: *chodit - chod, chodec, chodba*
 ě/t: *letět- let, letec, letka, platit - plat*
 ň/n: *honit - hon, honec, honba*
- b) ř/r: *truhlář - truhlárna, pepř - peprný*
- c) ž/h: *běžet - běh, běhat*
 š/ch: *pršet-popřchat, sprchnout, utěšit - útěcha*
 č/k: *skočit - skok, skákat, vyučiti vyučovat - výuka*

3. Alternace s nulou

- k/0: *Nymburk - nymburský, Zamberk - žamburský*
 g/0: *Goteborg - góteborský, Wartburg - wartburský, Württemberg - wurttemberský*
 Jinak jen ojediněle, např. p/0: *topit- tonout, spát- usnout*
 b/0: *hýbat- hnout*

4. Alternace souhláskových skupin

- sk/sť: *deska - destička; zk/zť: přezka -přeztička*
 sk/šť: *nebesl<y> - nebešťan, český - čeština*
 šk/šť: *hruška - hruštička; žk/zť: služka - služtička*
 ck/čť: *řecký — řečtina*
 st/šť: *město - měšťan, hustý - houští, houština*
 st/šť: *čistit- čištění/čistění, očišťovat/očist'ovat*
 zd/žď: *jezdit -ježdění/ježdění, objíždět*

Co se týká **závažnosti alternací**, máme tu co činit s celým spektrem od absolutní nezbytnosti a zákonitosti (jaká je např. u tvoření opakovačích sloves typu *dělat, honit, sázivat: a/á, i/í, e/é, nebo k/č, h/ž, ch/š* před *-i, -í: vlčinec, vlčí, boží, hloží, bažina, muší, mušinec* atd.) až po náhodnost (např. *čekat - počkat*).

Tzv. **zpětné alternace** jsou promítnutím změny původního směru odvození (fundace a motivace), např. *ž/h: něžný - něha, č/k: válčit - válka*.

Poznámku: S hláskovými alternacemi se setkáváme i v tvarosloví, kde zvyšují kontrast mezi tvary v paradigmatu slova. Pro situaci v tvoření slov je důležité zvláště to, který **tvar** se hodnotí jako **základní** (např. u slova *hrách* je dlouhá kvantita jen v 1. a 4. p. a je zřejmě druhotná: z hlediska slovo-temného nejde tedy u adjektiva *hrachový* o krátkí alternaci *á/u*, protože většina tvarů slova *hrách* má kvantitu krátkou, naopak u deminutivní podoby *hrášek* nejde o zachování kvantity slova *hrách*, nýbrž o závaznou pro tento typ dlouhí alternaci vzhledem k většinové variantě základu *hrách-*. Obdobně nemůžeme objasňovat deminutiva typu *domek* vzhledem k 1. p. *dům*, neboť tato délka je pouze v 1. a 4. p., tj. před nulovou koncovkou, a stejně tak slova odvozená od sloves (deverbativa), jako *nesení, nosit* vzhledem k infinitivu *nést*, neboť délku kmenové samohlásky má pouze infinitiv, kdežto všechny ostatní tvary tohoto slovesa mají e krátké.

4.1.6 Pojmenovací/onomaziologické kategorie

Poznali jsme již v obecných výkladech o pojmenování, že obsah vědomí, má-li být pojmenován, musí být nejprve učleněn, strukturován, a to ve shodě s pojmenovacími zákonitostmi jazyka. Výrazně se tyto obecné **obsahové strukturní typy** neboli **pojmenovací/onomaziologické kategorie** uplatňují zvláště v tvoření slov, a to v rámci vysoce abstraktních **kategorií slovnědruhových**, které jsou v podstatě odrazem a výrazem obecných **kategorií pojmových**.

Z těchto obecných pojmenovacích kategorií jsou pro tvoření slov nejdůležitější pojmenovací kategorie vztahová (relační), obměnná (modifikační) a převodová (transpoziční).

V první z nich, **kategorii relační**, se obsah výchozího pojmu podstatně mění, proto se též nazývá **mutační**, a to tak, že se výchozí rodový pojem blíže určuje vztahem k jinému pojmu. Takovými pojmy jsou základní **obsahové kategorie** odpovídající v jazyce základním slovním druhům: **kategorie podstaty/substance, vlastnosti/kvality, děje/procesu a okolnosti**, k níž se druží kategorie **způsobu a míry příznaku**. Těmto kategoriím obsahovým odpovídají v jazyce **základní (pojmenovací) slovní druhy**, tj. substantivum, adjektivum, sloveso a adverbium (viz kap. III.3.1.1.1).

Tak se vymezuje rodový substanční pojem vztahem k **pojmu vlastnosti** (*celek* = něco celého, *pravice* = pravá ruka), vztahem k jinému **substančnímu pojmu** (*hodinář* = někdo, kdo má určitý profesní vztah k hodinám), vztahem k **pojmu děje** (*dělník* = někdo, kdo dělá), vztahem k **pojmu okolnosti** (*večerník* = noviny vycházející večer).

Poznámku: Do termínu okolnost, tj. vnější příznak děje nebo vlastnosti, zde z praktických důvodů zahrnujeme i vnitřní příznak, způsob provedení děje a míru vlastnosti.

A obdobně se **rodový pojem vlastnosti** vymezuje jednak vztahem k nějakému **substančnímu pojmu** (*hornatý* = takový, který má hory), vztahem k jinému **vlastnostnímu pojmu** (2. a 3. stupeň adjektiv, komparativy a superlativy), k **pojmu děje** (*pitný* = takový, který se může pít), popř. k **pojmu okolnosti** (*loňský* = takový, který byl loni).

Také **rodový pojem děje** může být vymezen vztahem k **substanci** (*panovat* = počínat si jako pán, *kartáčovat* = čistit kartáčem), vztahem k **pojmu vlastnosti** (*žlutnout* = stát se žlutým, *modřit* = činit modrým), k jinému **ději** (*pověsit* = způsobit, aby něco viselo), popř. k **okolnosti** (*opozdit se* = přijít pozdě).

A konečně **rodový pojem okolnosti** může být vymezen vztahem k **pojmu substance** (*dnes* = tento den), vztahem k **pojmu vlastnosti** (*divoce* = divokým způsobem), k **ději** (*plačky* = při tom plakat, s pláčem), popř. k jiné **okolnosti** (*předloni*, komparativy a superlativy: *lychleji*, *nejrychleji*).

Pojmenovací kategorie modifikační obsah základového pojmu na rozdíl od kategorie mutační podstatně nemění, přidává k němu pouze nějaký dodatečný příznak. Tak např. v rámci **substantivních pojmenování** se obsah vyjádřený základovým substantivem blíže určuje **příznakem zdrobnělosti** (*stromek* = malý strom, *bobulka* = drobná bobule), nebo naopak příznakem zveličelosti (*ušisko* = velké ucho), příznakem **přirozeného rodu** (*psice* = samice psa, *houser* = samec husy), **nedospělosti** (*vlče* = vlčí mládě), **hromadnosti** (*kamení* = hromada kamenů, *mužstvo* = skupina mužů) nebo opět **jednotlivosti** (*slámka* = jedno stéblo slámy). Atp.

V rámci **pojmenování adjektivních** bývá příznakem **stupeň vlastnosti** (*šťastnější*, *nejchytřejší*), **zesílení** (*širokánský* = hodně široký, *maličký* = velmi malý, *tenounký* = velmi tenký), nebo naopak **oslabení vlastnosti** (*nahluchlý* = trochu hluchý, *modravý* = slabě modrý) až do **popření vlastnosti** (*nehezky* = ne hezky).

V podstatě obdobnou situaci máme u **pojmenování příslovečných**, srov. příznak **zesílení** {brzičko = velmi brzy, pramálo = velice málo, převelice}, příznak **stupně** (chytřeji, nejchytřeji). Většinou se však pro vytváření příslovcí s těmito významy nevyužívá přímého tvoření, nýbrž nepřímého odvozování z již modifikovaných jmen přídavných {maličký - maličko, tenounký - tenounce, nažloutlý - nažloutle}.

V rámci **pojmenování slovesných** uplatňuje se modifikace druhu slovesného děje **zdrobněním** a **zjemněním** (spinkat), **zintenzívněním**, **zesílením** (žadonit, žebronit = naléhavě a vytrvale žádat) a různými **významy příslovečnými**, zvl. místními (nést - přinést, do-, v-, na-, od-, pře-, vy-, za- atd.). Vedle této **modifikace lexikální** dochází u sloves i k **modifikaci slovesného vidu**, jednak k **zdokonavení** děje nedokonavého (dělat ned. - udělat dok., klesat - klesnout), a naopak k **znedokonavení** děje dokonavého (otočit dok. - otáčet ned., dosáhnout - dosahovat, koupit - kupovat), jednak k **opakování děje** (píchnout - píchat, čekat - čekávat) a k **podíllosti** děje (splatit/splácet, pomřít, pozotvírat).

Konečně **pojmenovací kategorie transpozici** záleží v tom, že obsah je z příslušné pojmové kategorie přeřazen do jiné (druhotné) pojmové kategorie. Např. jev, který přirozeně chápeme jako **příznak** závislý na substanti (a proto vyjadřovaný adjektivem), pojímáme jako na ní nezávislý, jako **jev o sobě** (a proto jej převádíme do slovního druhu substantivum). Tak tomu je u **zpředmětnění vlastnosti** (chytrý - chytrost, starý - stáří, staroba, bohatý - bohatství, ucelený - ucelenost) a **zpředmětnění děje** (číst - čtení, sloužit - služba, vycházet - vycházka, lovit - lov). Vlastnost, popř. děj, které jsou normálně příznakem substance, abstrahujeme tu od jejich nositele a chápeme jako nezávislý jev o sobě, tedy jako jev substanční povahy.

Příznak děje nebo **vlastnosti**, tedy **okolnost**, popř. **způsob a míru děje** nebo **vlastnosti**, můžeme představit jako na této vlastnosti nebo ději nezávislý (oblekpro /pobyt/ doma - domácí oblek, jet pomalu, rychle -pomalá, rychlá jízda). Tu jde tedy o **zvlastnostnění** příznaku druhého stupně (okolnosti nebo způsobu a míry děje nebo vlastnosti). To bývá nejčastěji průvodním jevem zpředmětnění příznaku prvního stupně (děje nebo vlastnosti) (srov. velmi, velice chytrý - velká chytrost a shora uvedené jet/jezdit rychle, pomalu - rychlá, pomalá jízda). Velmi časté je převedení z kategorie vlastnosti do kategorie způsobu a míry (dobrý - dobře, daleký - daleko, hezký - hezky).

Může jít rovněž o **transpozici uvnitř kategorie** příznaku. Jde pak jednak o **zdějování vlastnosti** (churavý - churavět, zelený - zelenat se = jevit se zeleným nebo stávat se zeleným), jednak o **zvlastnostnění děje** (hrát - hraje, přistěhovat se - přistěhovalý).

Transpozice jsou primárně záležitostí skladby, jsou motivovány **potřebami větné stavby** (srov. Vážím si ho, protože má dobré srdce - ...pro jeho dobré srdce - ...pro dobrotu (jeho) srdce. Probudil jsem se dříve, než svítalo - ... před úsvitem). Teprve druhotně jsou záležitostí pojetí a formování pojmu a účastní se tak obohacování slovní zásoby.

4.1.7 Slovtvorné třídy a významové skupiny, slovtvorné typy (a podtypy)

V rámci obecných pojmenovacích kategorií jsou pro jednotlivé slovní druhy příznačné různé **slovtvorné třídy** a uvnitř nich různé **slovtvorné typy**. Ty jsou základní jednotkou slovtvorné soustavy. **Slovtvorné třídy** se vyděrují podle **slovnědruhové povahy slovtvorného základu** a obecného strukturálního, **slovtvorného významu**.

Tak např. uvnitř slovního druhu substantivum se v pojmenovací kategorii mutační vyčleňují slovtvorné třídy **názevů nositelů vlastnosti**, **názevů činitelů děje**, **názevů prostředků**

činnosti a názvů **míst děje** (vesměs od sloves), názvů **nositelů předmětného vztahu**, mezi nimiž jsou zvláště důležité **významové skupiny názvů obyvatelských**, názvů **podle význačných vlastností**, názvů **podle podobnosti** (vesměs od podstatných jmen).

Uvnitř slovtvorné třídy jmen **nositelů vlastnosti**, motivovaných veskrze adjektivy a na nich založených, se pak **slovtvorné typy** rozlišují na základě **formantů**, a to

a) mužských: slovtvorný typ na *-e/c*: *stařec*, na *-it*: *mladík*, na *-ak*: *pravák*, na *-e/k*: *celek*, na *-áč*: *zelenáč*, na *-och*: *slaboch*, na *-ouš*: *starouš*, na *-ýš*: *slepyš*, na *-as*: *chud'as*, na *-an*: *dlouhán*, na *-oun*: *blboun*, na *-in*: *modřín* aj.;

b) ženských: slovtvorný typ na *-ic(e)*: *pravice*, na *-k(a)*: *křivka*, na *-in(a)*: *zelenina*, na *-ul(e)*: *křivule*, na *-yn(ě)*: *svatyně* aj.;

c) středních: slovtvorný typ na *-(é/e)*: *mládě*, na *-átk(o)*: *nektřěňátko*, *-išť(ě)*: *žitniště*.

K nim je třeba přiřadit **zpodstatnělá jména přídavná** s typy: na *-(ý)*: *nemocný*, *zlatý*, na *-(i)*: *vrchní*, na *-(a)*: *hostinská*; na *-(i)*: *účetní*, na *-(é)*: *plzeňské*, na *-(i)*: *telecí*, na *-(é)*: *drobné*, na *(í)*: *taneční*, na *-(á)*: *prosná*. Všechny tyto typy spojuje společný **obecný slovtvorný význam** „někdo/něco, kdo/co má danou vlastnost“, který spolu s povahou slovtvorného základu (vlastnost vyjádřená adjektivem) charakterizuje slovtvornou třídu nositelů vlastnosti. V rámci **slovtvorné třídy** moliou se uplatňovat i různé **významové skupiny slov**, sjednocené na základě společného věcného významu, např. v třídě nositelů vlastnosti názvy nápojů {*sodovka*, *malinovka*, *citronáda*, *oranžáda*, *slivovice*, *meruňkovice* atp.).

Mnohdy se uvnitř **slovtvorného typu** rozlišují ještě **podtypy**: tak např. uvnitř slovtvorného typu názvů nositele vlastnosti na *-k(a)* „křivka“ můžeme ještě rozlišovat podtypy podle **slovtvorné povahy základového adjektiva**: *červenka*, *sodovka*, *hlavátka*, *lupenitka*, *sněžením*, *jitřenka*, *drátěnka*, *plavovláska* - *netýkavka*, *zářivka*, *myčka*, *vázanka*, *uzenka*. Rovněž tak můžeme uvnitř slovtvorného typu rozlišovat i drobnější **významové skupiny a skupinky**; např. uvnitř slovtvorného typu **názvů podle předmětu činnosti** (tzv. názvů konatelských) můžeme vyčlenit výrazné významové skupiny **hráčů na hudební nástroj**: *houslista*, *violista*, *cellista*, *basista*, *flétnista*, *fagotista*, *saxofonista*, *hobojista*, *klavírista*, *cembalista*... a **hráčů sportovních her**: *fotbalista*, *hokejista*, *tenista*, *šachista*, *bridžista* atp.

Zatímco **pojmenovací kategorie**, **slovtvorné třídy**, **typy** a **podtypy** se vyznačují určitou **formálněobsahovou strukturou**, **věcnévýznamové skupiny** jsou dány celostním **významem** různého **stupně zobecnění**. Takovými značně obecnými významovými skupinami jsou **pojmové kategorie substance**, **vlastnosti a děje**, uvnitř kategorie substance **kategorie osob a zvířat** (kategorie bytostí), **rostlin** a (neživých) předmětů, **věcí** a abstraktních **pojmu**, uvnitř kategorie osob již méně obecné skupiny **dospělých** (mužů a žen) a **dětí** atp. Významové skupiny jsou navzájem v **hierarchických vztazích** (nadřazenosti a podřazenosti proti souřadnosti), mohou se však i jistým způsobem křížit, stejně tak mohou jít napříč slovtvornými třídami. Nejméně obecné významové skupiny a skupinky se uplatňují v rámci slovtvorných typů, popř. podtypů, mohou však jít i napříč více typy. Obecně ovšem pro významové skupiny platí, že zahrnují i **slova slovtvorně nemotivovaná** (srov. např. názvy ovocných stromů a keřů: motivované *jabloň/jablko*, *hrušeň/hruška*, *ořešák/lořech*, *jahodník/jahoda*, *fikovník/fík*, ale i nemotivované *švestka*, *slíva*, *kdoule*, *jeřáb*, *bez* atp.).

4.1.8 Početnost a tvořivost slovtvorných kategorií a prostředků

Mezi jednotlivými slovtvornými způsoby, postupy, třídami, typy a podtypy i mezi jednotlivými slovtvornými prostředky jsou výrazné **rozdíly v míře** jejich uplatnění, **využití**

v jazyce. Různé je především **početní zastoupení** jednotlivých způsobů, postupů, tříd, typů a prostředků v slovní zásobě jazyka daného období. Může jít o zastoupení povšechné nebo průměrné, vzhledem k určitému systému. Tak např. má spřahování v češtině ve srovnání s odvozováním i skládáním zastoupení obecně velmi omezené, u základních pojmenovacích druhů se s ním častěji setkáváme jen u příslovcí (a to jen pokud jde o spřežky z výrazů předložkových), avšak u číslovek se uplatňuje významnou měrou (*pětadvacet, devětadvadesát*). Je tedy třeba rozlišovat mezi **početností absolutní a relativní**.

Mezi názvy nositelů vlastnosti má slovtvorný typ na *-e/c* „stařec“ zastoupení nejpočetnější (zejména u názvů osob), kdežto např. slovtvorný typ na *-an* „dlouhán“ je kromě vzorového slova doložen jen jedním slovem (*velikán*), stejně tak slovtvorný typ na *-in* „modřín“ zahrnuje kromě tohoto názvu stromu pouze jeden název nerostu *růženín* (analogické *vlavín* - kalk mezinárodního *moldavit*- se z názvů nositelů vlastnosti vymyká).

Slovtvorný formant *-k(a)* má v slovtvorném systému časté využití: kromě dříve uvedených názvů nositelů vlastnosti (typ „křivka“) je zastoupen v názvech zdvojnásobných (*kobylka*), přechýlených (*sousedka*), v názvech děje (*procházka*), výsledků děje (*vyhláška*), prostředků činnosti (*utěrka*) aj., naproti tomu např. shora uvedený formant *-in* formuje pouze dvě slova z kategorie názvů nositelů vlastnosti, formanty *-áv*, *-im*, *-ýl* po jediném slově z kategorie předmětného vztahu (*rukáv*, *otčím*, *střechýl*).

Ještě důležitější je **stupeň tvořivosti = produktivnosti, produktivity** různých slovtvorných způsobů, postupů, typů a formantů, tzn. míra jejich účasti na tvoření nových slov. Obvykle stupeň tvořivosti je přímo úměrný početnímu zastoupení, ale není to pravidlem. Tak např. skládání slov se při tvorbě neologismů zdaleka neuplatňuje v té míře jako odvozování; odvozování příponové se uplatňuje silněji než odvozování předponové. U sloves je dnes odvozování bez přípony/konverze mnohem produktivnější než odvozování příponové, daleko nejtvůřivější však je u sloves odvozování předponami.

Výrazné jsou rozdíly mezi **slovtvornými typy produktivními**, které si ve větší nebo menší míře podržují schopnost být modelem pro tvoření nových slov, a slovtvornými typy **neproduktivními**, které už tuto schopnost nemají.

Tak u mužských názvů nositelů vlastnosti jsou velmi produktivní typy „stař/e/c“ (pro životné) a „cel/e/k“ (pro neživotné), méně (středně) produktivní typy „pravák“ a „mladík“, ale zcela neproduktivní typ na *-an* „uhličitan“, omezený na chemické názvy solí (počet prvků, od jejichž názvů se tyto názvy solí tvoří, je přirozeně omezený, prakticky uzavřený), a totéž platí o jménech na *-ýš* „měkkýš“, na *-as* „chudás“ (*-ásek* „bělásek“), *-in* „modřín“, *-an* „dlouhán“.

Ještě výraznější jsou **rozdíly v produktivnosti jednotlivých slovtvorných prostředků**. Proti vysoce produktivnímu formantu *-nik*, jímž se tvoří názvy jmen nejrůznějších tříd slovtvorných (srov. *dělník*, *zahradník*, *nárazník*, *ručník*, *hrudník*, *moučník*, *kurník*, *slovník*, *sředník* a např. četné neologismy, jako *montážník*, *injekčník*, *kartonážník*, *inventurník* a mnohé jiné), stojí zcela neproduktivní formanty (jako již uvedené *-áv*, *-in*, *-im*, *-ýl*, ale také čteněji zastoupené *-íř*, *-oř*, *-ul(e)*), jimiž nelze už tvořit nová slova. Mezi vysoce produktivními a už zcela neproduktivními formanty je široká **škála formantů s produktivitou více či méně omezenou**.

Tak vedle (a) **tvoření neomezeně produktivního**, takže se blíží tvoření slovních tvarů, jakým je tvoření podstatných jmen slovesných a přídavných jmen slovesných, komparativů

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

a superlativů u přídavných jmen jakostních (dříve běžně řazeno do morfologie) nebo tvoření přídavných jmen (individuálně) přivlastňovacích na *-ův*, *-ov(a)*, *-ov(o)* a *-in*, *-in(a)*, *-in(o)*,

máme (b) **tvoření pravidelné**, ale přece jen poněkud omezené, jako odvozování abstraktních názvů vlastnosti formantem *-ost* (netvoří se např. *dobrost*, *slepost* - protože jsou tu staré tvary *dobrota*, *slepota*, ani názvy vlastností k vztahovým adjektivům typu „jarní“), tvoření příslovci z adjektiv, tvoření vztahových adjektiv na *-n(i)* ze substantiv přejatých, tvoření sloves opakovačích (na *-v-a-*) aj.

Za další stupeň můžeme považovat (c) **velmi hojně tvoření**, přece však omezenější: např. odvozování vztahových adjektiv na *-ov(y)*, *-sk(y)*, tvoření substantivizovaných adjektiv, odvozování sloves formantem *-ov-a-*,

dále (d) **hojně tvoření, omezené** různými formálními i významovými podmínkami, jako např. odvozování činitelských jmen formantem *-tel*, odvozování jmen činitelských i jmen prostředků činnosti formanty *-č*, *-nik*, názvů prostředků s formantem *-dl(o)*, odvozování adjektiv na *-n(y)* a *-n(i)* a tvoření dějových jmen bez přípony;

další stupeň představuje (e) **tvoření dnes už jen příležitostně až ojedinělé**: např. tvoření dějových jmen formantem *-ot(a)*, jmen vlastnosti formantem *-ob(a)*, odvozování adjektiv formantem *-ist(y)*, odvozování sloves formantem *-ink-a-*;

konečně (f) **tvoření již zcela neproduktivní, ale s živou slovotvornou stavbou**, jako např. *pravd(a)*, *křivd(a)*, *suchar*.

Mimo škálu stojí pak ještě (g) **útvary již jen málo průhledné**, např. jména na *-t* (*vlast*, *past*), na *-n* (*stan*), *-r* (*dar*), *-seň* (*bázeň*), *-zen* (*bázeň*) apod.

Je zřejmé, že mezi početností formantů v slovní zásobě a stupněm jejich tvořivosti je obvykle přímá úměrnost, neboť míra využití formantů je výsledkem jejich někdejší tvořivosti. Jsou ovšem i formanty s širokým spektrem využití a přitom dnes už jen velmi omezeně tvořivé (např. předponové formanty *vz-* a *ob-* nebo příponové formanty *-ic(e)* a *-yn(ě)* nebo konverzní formant *-é/e* (u substantiv typu „holoubě, vlče“).

4.1.9 Slovotvorný a lexikální význam slova

Význam vyplývající ze slovotvorné struktury slova a zachytitelný strukturním popisem, opisem, lexikálně konkretizujícím obecný strukturní význam nadřazené slovotvorné třídy (např. slovo *učitel* lexikálně konkretizuje význam třídy jmen činitelských: „kdo provádí nějakou činnost“ ve významu „kdo učí“), zvaný proto **strukturní** nebo **slovo-tvorný**, nebývá zcela totožný s jeho významem **lexikálním** (popř. s jedním z jeho významů lexikálních). Ten totiž podléhá jazykovému obyčeji (úzu). (Viz i kap. III.2.3.)

Vzdálenost mezi významem slovotvorným a lexikálním není u všech slovotvorných tříd a typů stejně výrazná. Např. u slovotvorného typu „učitel, odesílatel“ je lexikální význam v zásadě stejný jako význam slovotvorný: „ten, kdo učí“ (takže lexikální význam vysvětlen v Slovníku spisovné češtiny), „ten, kdo odesílá (nějakou) zásilku“. Zcela jinak je tomu vsaku názvů nositelů vlastnosti: slovo *riáovka* např. neznamená (a ani nikdy neznamenalo) „vůbec něco růžového“, jak zní význam strukturní, nýbrž „druh houby nápadně tím, že na pomačkaných místech růžoví, je růžová“. *Červenka* právě tak není obecně „něco červeného“, nýbrž jednoduše „pták s načervenalým peřím“, jednak „nemoc prasat projevující se červenými skvrnami“. Slova *červen* a *červenec*, která jsou ve stejné slovotvorné třídě a vzhledem k stejnému slovotvornému základu mají stejný slovotvorný význam „něco červeného“, označují prostě šestý a sedmý měsíc roku, přičemž souvislost s červení je zastřená, takže slovotvorný význam má pro věcné významy obou slov jen

minimální dosah. **Lexikální význam** slov této slovtvorné třídy je, jak patrně, mnohem **užší** než význam slovtvorný, je **specializovaný** od samého počátku.

Řidčeji bývá lexikální význam **širší**, obecnější než **význam slovtvorný**. Např. Čes. *truhlář* a mor. *stolař* není jen „ten, kdo dělá truhly“ (dnes už leda výjimečně) a „ten, kdo dělá stoly“, nýbrž „ten, kdo vyrábí nábytek vůbec“ (dnes bychom tedy takové výrobce pojmenovali spíše *nábytkář*).

V obou těchto případech výrazné odchylky mezi významem lexikálním a slovtvorným se mluví o **idiomatickém charakteru** takových slovtvorných útvarů, o jejich **idiomatickosti**, a to proto, že jejich význam je ze složek zcela neodvoditelný.

Poznámku: Idiomatická jsou také taková slovní spojení i celé věty, jejichž význam nevyplývá z významů jednotlivých slov a z pravidel stavby takového skladebního útvaru, např. různá obrazná rčení, jako *vzít nohy na ramena*, *tlouct špačky*, přání *Zlom vaz!*, napomenutí *Pamatuj na navrátila!* Atp. (Blíže viz kap. III. 1.4.4.)

Jindy dochází k **stírání** a konečně k **ztrátě, zániku slovtvorného významu**, a to tehdy, když se častým užíváním slova a spolu s tím různými významovými posuny slovtvorná stavba slova přestává uvědomovat, stává se nezřetelnou, takže dochází k přímému spojení slova jako celistvé jednotky s označovaným jevem. V tom případě ztrácí slovo svou motivaci a dochází k jeho **lexikalizaci**, tj. vyloučení slovtvorné roviny mezi rovinami obsahu a výrazu.

Např. *soužit* znamenalo původně totéž co dnešní *zúžit*, když však slovo nabylo významu „trápit“, odtrhlo se od základového slovesa *úžit* (obecněčesky *oužít*) a došlo i ke změně vidu, protože se *s-* přestalo cítit jako předpona. Podobně slovo *krejčl* označovalo původně toho, kdo krájí (sukno), slovo *švec* toho, kdo šije (boty) (srov. i slovo *švadlena* z téhož základu - pokud jde o *-v-* v základu, srov. *šev*, *švu*), obě slova však svou motivaci, a tím i svou slovtvornou strukturu ztratila, stala se značkovými, lexikalizovala se.

Někdy se však cítí potřeba **obnovit motivaci** slova, protože se však původní motivaci přestalo rozumět, vychází se z jiného motivu, který se vzhledem k současnému významu nabízí. Když se slova *švec*, *služka*, *hosпода* počala cítit jako příhanná, vytvořily se za ně náhrady *obuvník*, *služebná* (pomocnice v domácnosti), *hostinec* s výhodnější motivací a bez nežádoucího citového zabarvení.

4.2 Slovtvorné třídy a typy

4.2.1 Tvoření jmen podstatných

4.2.1.1 Kategorie transpoziční

Lexikální význam zůstává, mění se jen jeho slovnědruhový rámeček.

4.2.1.1.1 Názvy vlastností

Vyjadřují **vlastností jako jev o sobě** formou substantiv. Odvozují se od jmen přídavných, a to především jakostních.

1. Nejproduktivnějším a zcela specializovaným pro tuto úlohu je příponový formant *-ost*, utvářející slovtvorný typ „rychlost“. Spoluformantem je tu tvaroslovná charakteristika ženského vzoru *kost*. Patří sem mnoho názvů vlastností, jako: *tvrdost* (k *tvrdý*), *ryzost* (k *ryzí*); *maličkost*, *šedivost*; *členitost*, *pracnost*, *dlohověkost*, *pozoruhodnost*, *práceschopnost*, *pravděpodobnost*; *realnost*, *abstraktnost*; *jakost*, *dvojitost* atp. Od slo-

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

vesných adjektiv na *-c(i)* se tvoří rozšířenou variantou přípony *-nost*: *budoucnost, jsoucnost, vroucnost, nepřejícnost*. Touž příponou se tvoří i názvy vlastností od přejatých adjektiv na *-ic-k(y)*: *logičnost, dramatičnost*. Zvláštní skupinu tvoří jména tvořená variantou *-nost* přímo od substantiv a připojující k základnímu významu vlastnosti příznak častosti jevů: *nemocnost, porodnost, úmrtnost*. Tých význam mají i některá jména na *-ovost*: *úrazovost, poruchovost*. Ojedinele se vyskytuje měkká varianta přípony *-est*: *svěžest*.

Poznámka: Názvy vlastností se někdy přenášejí na nositele vlastnosti: *sladkost* ve významu „sladké jídlo“, *hloupost* ve významu „hloupý čin“.

2. Vysoce produktivní je i formant *-stv(i)l-ctv(i)* - typy „bohatství“, „otročství“. Spoluformantem je tvaroslovná charakteristika vz. *stavení*. Zřetelně adjektivní základ mají např. jména *lakomství, bohatství; množství, prvenství*. Většinou se jména tohoto typu vztahují zároveň k (vztaliovým) adjektivům i substantivům; v tomto druhém případě se chápou jako názvy souhrnu charakteristických rysů základového substantiva: *členství, mužství, panenství, slovanství, učitelství, vyděračství, lékařství - otroctví, řeznictví, tuláctví, panictví* (jak ukazují příklady, uplatňuje se varianta *-ctv(i)* u jmen s odvozovacím základem na *-A* nebo *-c*). Rozšířenou variantou formantu je utvořeno *lotrovství, šelmovství, vůdcovství, krejčovství*.

3. *-in(a)* - typ „otročina“, produktivní, více hovorový: *lajdačina, taškařina, řezničina*, s variantou *-ovin(a)* *ševcovina, krejčovina*.

4. Omezeně produktivní domácí formanty:

-ot(a) - typ „dobrota“: *hluchota, němota, nahota, slepota, teplota*

-ob(a) - typ „staroba“: *hniloba, choroba, chudoba, mdloba*

-k(a) - typ „výška“: *dálka, hloubka, šířka, délka*

-d(a) - *pravda, křivda*

-e - *výše, níže, šíře*

-(o) - typ „zeleň“: *běl, čern, červeň, hněd, modř, šed, žlut, tiš, hluš*

-(o) - typ „teplo“: *blaho, dusno, horko, chladno, parno, sucho, ticho; dobro, zlo, krásno, abstraktno, nekonečno*

var. *-II(o)* - typ „tragično“: *komično, romantično*

-(i) - typ „zdraví“: *mládí, stárí, veselí, vědomí, ostrí*

5. Z cizích formantů častější jsou

-it(a) - *kvalita, aktivita, produktivita, specialita, genialita*

-enc(e) - *impotence, valence, rezistence*

-eri(e) - *pedanterie, hysterie, mizérie, koketerie*

-ismus- *katolicismus, protestantismus, freudismus, rasismus, humanismus*

-ur(a) - *advokátům, prefektům, docentům, profesura*

4.2.1.1.2 Názvy dějů

Vyjadřují **děj, činnost, změnu stavu** nebo **stav jako jev o sobě** formou substantiv. Odvozují se od sloves, popř. od jmen dějových.

Poznámka: Také názvy dějů se často přenášejí na různé druhy konkrét, jako prostředek činnosti (*čtení, šití*), výsledek činnosti (*psaní*), kolektivní nositel činnosti (*shromáždění*), místo činnosti (*ležení, chodba*) atp.

1. Takřka neomezeně produktivní je tvoření podstatných jmen slovesných na *-n(i)*, řidčeji na *-t(i)* od trpných přičestí sloves (vlastním formantem je tu *-(f)*). Je tak pravidelné,

že se někdy považuje zajeden z neurčitých tvarů slovesných a zahrnuje se do slovesného paradigmatu. Uvádíme proto jen několik příkladů.

Typ „volání“: *nesení, pečení, vření, tištění, trpění, sázení, prošení, vázání, milování, dopadení, posedění.*

Typ „bití“: *šití, krytí, vanutí, vzdychnutí, vyplynutí, zasetí.*

2. Naproti tomu téměř neproduktivní jsou zpodstatnělá přídavná jména slovesná na *-n(á)* a *-t(á)*, tvořená rovněž od trpných příčestí - typy „zmýlená“ a „dožatá“: *dovolená, podívaná, kopaná, házená, odbíjená, setkaná, shledaná*; setkáváme se s nimi většinou v ustálených spojeních jako: *na shledanou, na vysvětlenou, na zavanou, na zapřenou* nebo *(vrátit se) s nepořízenou, (dostat) za vyučenou.*

Nejčastěji druhotné významy převládají u produktivních typů s formanty:

3. *-k(a)* - typ „vycházka“: *hlídka* (= hlídání, hlídači), *sázka; objížďka, přetvářka, vyhlídka, pohrůžka, přestřelka, porážka, roztržka, výčitka*, s rozšířenou variantou *-čk(a)*

- typ „rvačka“: *chytačka, opletačka, skrývačka, honička*

4. *-ic(e)* - typ „vánice“: *čvachtanice, plískanice, mačkanice, tlačnice*

5. *-ot* - typ „jásot“: *hukot, chrapot, pískot, sykot; život*

6. *-b(a)* - typ „sadba“: *dražba, léčba, tvorba, palba, služba, malba, volba, honba, kresba, řezba, četba; -ob(a): obhajoba, žaloba*

7. *-(<z>)* m. - typ „lov“: *hon, klus, lup, brod, řez -přínos, odvod, východ, výtvar, otřes, západ; knihtisk*

8. *-(a)* - typ „vláda“: *mluva, rada, jízda — obrana, výroba, obleva, smlouva, oslava, záloha, záhuba*

9. *-(ě/e)* - typ „koupě“ (není už produktivní): *chůze, naděje, péče, pře - nůše, saze, svíce, příze, krmě*

10. *-(0)* ž. - typ „řeč“: *seč, stráž, přítrž, odpověď, strž, závěj, zdviž*

11. Zcela neproduktivní a zčásti neprůhledné je již tvoření formanty:

-tb(a) - *setba, kletba, honitba, modlitba, ženitba*

-tv(a) - *bitva, pastva, žatva*

-ot(a) - *dřímota, žebrota, robota*

-t—past, *strast, pověst, mast*

-/e/h - *sklizen*

-s/e/h - *báseň, píseň*

-z/e/ň — *bázeň, kázeň, přízeň*

-ež - *krádež, loupež*

-ch — *čich, smích, spěch*

12. Z cizích formantů jsou běžné:

lat. *-ac(e)* - *agitace, civilizace, domestikace, lustrace, asimilace, regidace*

-ic(e) - *definice, demolice, tradice, erudice, repetice*

-c(e) - *protekce, abstrakce, arogance, deskripce, distribuce, excerpce, konvence*

-s(e) - *emise, diskuse, demise, agrese, konfese*

-x(e) - *a nexa, flexe*

-z(e) - *expanze, kolize, konverze, konkluze, vize, divize, elize*

-ur(a) - *cenzura, kultura, akupresura, faktura, fraktura, inventura*

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

-at- diktát, postulát, atentát, citát, referát, komunikát (častěji s významem výsledku děje)

řec. -s(e) - sepe, skepe, synopse

-z(e) - geneze, askeze, krize, gnóze, hereze, katarze

-x(e) - praxe, hypotaxe, parataxe

fr. -ái - blamáž, arbitráž, špionáž, sabotáž, montáž

šp. -ád(a) -promenáda, kolonáda, kavalkáda, blokáda

angl. -ing/-ink - dancing, tramping/trempink, trénink, dribbling/driblink

4.2.1.2 Kategorie modifikační

Lexikální význam se více či méně **obměňuje, slovnědruhový rámec zůstává týž.**

4.2.1.2.1 Jména přechýlená

1. Jména osob

Jména žen ze jmen mužů se tvoří několika produktivními formanty, vázanými obvykle na typ základu.

a) Slootovorný typ na -yn(ě) „žákyně“ bývá zvláště po souhláskách zadopatrových a po *r*, srov.: *bohyně, podruhyne, tchyně* (k *tchán*), *sokyně, žákyně, Řekyně, kolegyně, obryně, ministryně, hospodyně* (k *hospod-ář*). Rozšířená podoba formantu -kyn(ě) zaměňuje mužské přípony -/e/k, -/e/c a -c(e): *svědek - svědkyně, pastorkyně; jezdec - jezdkyne, umělkyně; soudce - soudkyně, správkyne, vůdkyně, odpůrkyně*. Kromě toho bývá u přechýlených mužských jmen na -(a): *předseda -předsedkyně, vévodkyně*.

b) Slootovorný typ na -k(a) „žačka“ se zčásti překrývá s typem předchozím: *druh - družka, žačka, vnučka, Češka, doktorka, profesorka*; kromě toho bývá i po zubnicích: *soused - souseďka, atletka, brunetka, gymnazistka, vítězka, Ruska, blondýnka*; dále nahrazuje mužskou příponu -/e/c v tvoření od přičestí trpných: *chránělec - chráněňka, milenka, schovanka, snoubenka* a u jmen podle původu: *cizinec - cizinka, Němka, Japonka, Ukrajinka* a přistupuje k jiným příponám mužským: *učitelka, posluchačka, zahrádkařim, malířka, žebráčka, herečka, křesťanka, běloška, jňukalka*. Rozšířená podoba formantu -ovk(a) je např. v *židovka*, podoba -ěnk(a) v *hraběnka*. K básníky odchýlně *básnířka*.

c) Slootovorný typ na -ic(e) „úřednice“ zaměňuje mužskou příponu -(n)ík: *poručík - poručice, bojovnice, panovnice, řeznice, továrnice, hřišnice, zřídka též -/e/c: světec - svěťice*; též u dalších slov: *čertice, d'áblice*.

d) Velmi omezený repertoár má u jmen obecných slootovorný formant -ov(á) - typ „radová“: *krejčová, mistrová*. Naproti tomu se hojně využívá tohoto formantu při přechylování příjmení: *Nováková, Svobodová, Němcová*. Formantem -ov(á) se odvozují také jména manželek: (paní) *učitelová, radová, profesorová, ředitelová* (poněkud zastaralé), ale užívá se např. *paní prezidentová, ministrová*.

Neproduktivní je formant -n(a): *kněžna*, s rozšířenými variantami -ovn(a): *královna, císařovna, -evn(a): carevna a -ezn(a): princezna*. Kromě uvedených příkladů setkáváme se s variantami -ovn(a) a -evn(a) u jmen příslušníků vládnoucích rodů: (*Anežka*) *Přemyslovna, Jagellovna, Stuartovna* a u ruských jmen po otci: *Olga Petrovna, Anna Sergejevna*. Ojedinelý je neproduktivní formant -es(a): *baronesa, komtesa*.

Neproductivní a málo zastoupený je i konverzní formant *-(a)*: *blondýna, bruneta* (vedle častějších *blondýnka, brunetka*). Častěji se vyskytuje jen u přechýlených jmen rodných: *Jan - Jana, Petra, Pavla, Daniela, Vladimíra, Miroslava, Bohumila*. Ta se kromě toho tvoří také příponovými formanty *-k(a)*, srov. *Jindřich - Jindřiška, Arnoštka, Václavka, Vojtěška*, řidčeji *-in(a)/-í-\ Josefina, Karolina, Pavlína* a *-i(e)*: *Alois - Aloisie, Emilie, Antonie, Evženie, Viktorie*.

Opačný směr odvozování, **přechylování jmen mužů od jmen žen**, je u jmen osob zcela výjimečný, srov. *kmotra* (z lat. *com-mater* „spolumatka“) - *kmotr*, dnes však spíše chápeme *kmotra* jako přechýlené ke *kmotr, vdova* (z lat. *vidua*) - *vdovec*.

2. Jména zvířat

I tu se obvykle tvoří **jména samic od jmen samců**. Výhradním formantem je v této funkci příponový formant *-ic(e)* — typ „vlčice“: *čáp — čápice, dračice, lvice, slonice, tygřice*; často zaměňuje příponu *-e/c, -e/k, -ík*: *samec - samice, papoušek — papoušice, kamzík - kamzice*.

Četněji než u jmen osobních je ale zastoupeno i přechylování **jmen mužských od jmen ženských** (v případech, kdy samice je pro člověka důležitější), a to produktivním formantem *-ak*: *myš - myšák, žabák, lišák, inorák, veverák* a neproduktivními formantem *-e/c*: *srna - srnec, -er*: *husa — houser, kačer, -e/U*: *koza — kozel*.

4.2.1.2.2 Jména mláďat

Významový rys pohlavní nedospělosti dodává základovému názvu živé bytosti slovo-
tvorný formant *-é/e* - typ „ptáče“, popř. rozšířený o slovo-
tvornou příponu *-č-* nebo *-ř-*, zařazující kmen základového slova do tvaroslovného paradigmatu *kuře*. Toto tvoření si dosud uchovalo jistou produktivnost. Patří sem nečetné útvary od jmen osob: *vnuk - vnouče, děvče, cikáně, židě* a mnohem početnější útvary od jmen zvířat: *house, hříbě, medvěd, slůně, žábě - jelenče, srnče — lvíče, orlice*.

Poznámka:

1. Specializované jsou názvy zvířat: *morce, klíště*.
2. Stejně je utvářena i nepopisná (tj. nemotivovaná) složka této významové třídy: *prase, čuně, sele, tele, štěně, vyžle, jehně*.
3. Svým tvořením se sem přimykají i nečetné názvy plodů: *pláně, rajče, padavce*.

4.2.1.2.3 Jména hromadná a jména jednotlivin

1. Jména hromadná/kolektiva

Označují **skupinu jedinců** nebo **jednotlivin téhož druhu** (viz kap. III.5.1.2). Tvoří se od jmen osob, řidčeji zvířat, rostlin a věcí, a to zvláště příponovým formantem

a) *-stv(o)/-ctv(o)* - typy „bratrstvo“, „žactvo“ s poměrně širokým repertoárem jmen, ale už málo produktivní: *lidstvo, panstvo, občanstvo, obyvatelstvo, duchovenstvo, mužstvo, družstvo, potomstvo, Slovanstvo, letectvo, ptactvo, zvířectvo, živočišstvo, rostlinstvo, nervstvo, svalstvo, horstvo, vodstvo*.

Odchylně se tvoří od adjektiv: *obecný - obecnstvo* (srov. *veřejný - veřejnost*).

b) Formant **-in(a)** - typ „dubina“ utváří vesměs hromadná jména porostli: *březina, bučina, olšina, smrčina, jalovčina, vrbina*; rozšířená varianta *-ovin(a)* je v *borovina*, přenesené

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

u druhů dřeva: *kmenovina*, *tyčkovina*; sem patří i slova užívaná převážně jako pomnožná - *obilniny*, *pícniny*.

c) *-(i)/-ov(i)* - typy „doubí/dubí“, „stromoví“ mají zhruba tytéž významy jako typ předcházející: *březí*, *habří*, *olší*, *smrčí*, *býlí*, *maliní*, *ostružiní*, *borůvčí*; *boroví*, *jedloví*, *křoví*, *lískoví*, *šípkoví*, *chmeloví*, *révoví* - *dříví*, *chrastí*, *listí*, *lupení*, *kamení*, *chmýří*, *peří*, *paroží* - *kmenoví*, *laťoví*, *trámoví*, *sloupoví*, *věncoví*.

Zároveň příponou *-(i)* a předponou se tvoří hromadná jména: *souostroví*, *souhvězdí*, *soustátí*, *soukolí*, *sousloví*, *poříčí*, *pomoří*, *povodí*; zároveň příponou a skládáním se tvoří jména: *trojhvězdí*, *čtyřverší*, *dvoustátí* aj.

Poznámka: Do kategorie názvů nositele vlastností s významem hromadným náležejí *chudina*, *spodina*, *kulatina*, *zelenina*, *obilniny*, *okopaniny*, dále *mlází*, *zelení* (vesměs z adjektiv).

d) *-en(a)* jen v umělých slovech *květena* a *zvířena*.

2. Jména jednotlivin/singulativa

Označují **jednotlivou částku nějaké látky**, tvoří okrajovou zcela nerovinnou slovo-tvornou třídu. Charakteristickým formantem je přípona *-in(a)* - typ „travina“. Patří sem kromě vzorového slova: *bylina* (k *býlí*), *květina* (ke *kvítí*), jen zdobně je *krvinka*. Vzhledem ke kolektivnímu *maliní*, popř. k *maliník* lze sem řadit i *malina*, vzhledem *kjeřáb* - *jeřabina*, vzhledem k *bez* - *bezinka* atp. Jinak využívá tato třída formantů, jejichž vlastní význam je zdobňující, především *-e/k*. *prášek* (k *prach*), *hrášek* (k *hrách*), *-k(a)*: *slámka*, *obilka* a *-k(o)*: *kvítím* (ke *kvítí*).

4.2.1.2.4 Jména zdobnělá a lichotná, jména zveličelá a hanlivá

Tato velmi početná a proměnlivá skupina jmen slouží jednak k **označování předmětů menších**, popř. (řidčeji) **větších**, než je to obvyklé (jména zdobnělá - jména zveličelá), jednak k vyjadřování **citového vztahu** k označovaným předmětům, vztahu libosti, nebo naopak nelibosti. Obojí tyto významy se zhusta prolínají.

1. Jména zdobnělá/deminutiva a lichotná/meliorativa

Zdobnělých slov má čeština velmi mnoho. U četných zdobnělých slov se vyvinuly druhotné věcné významy, často specializované. Zdobňující přípony jsou jednak jednoduché: *-e/k*, *-k/o*, *-ík* a *-ic/e*, *-e/e*, *-c(e)* ž., *-in(a)*, jednak složené: *-eč/e/k*, *-ečk(a)* a *-ečk(o)*, *-ič/e/k*, *-ičk(a)*, *-čk(o)*/*-ičk(o)* a *-áč/e/k*, dále *-ín/e/k*, *-ink(a)*, *-ink(o)*, *-én/e/k*, *-enk(a)*, *-énk(o)* a *-án/e/k*, *-ánk(a)*, *-ouš/e/k*, *-oušk(a)*/*-ušk(a)*, *-oušk(o)*.

a) Nejproduktivnější je odvozování příponovými formanty *-e/k*, *-k(a)*, a *-k(o)*:

-e/k - typ „stromek“: *ptáček*, *motýlek*, *sešitek*, *cípek*, *drápek*

klas -> *klásek*, *hrádek*, *váček*, *klásek*, *levásek*

kalich -> *kalíšek*, *lístek*

Icvět - • *kvítek*, *plíšek*, *parížek*, *kmínek*, *kamínek*, *plamínek*, *ohýnek*

brus -> *brousek*, *kousek*, *doubek*, *sloupek*, *kroužek*

schod ~> *schůdek*, *tvarůžek*, *růžek*, *bůček*

dvůr -> *dvorek*, *domek*, *stolek*, *volek*

-k(a) - typ „lipka“: *díra* - * *dírka*, *čárka*, *bouřka*, *nožka*, *srnka*, *pilka*, *sítka*

hlava -> *hlávka*, *hromádka*, *zahrádka*

kniha -> *knížka*

klec —> *klíčka, vížka, zídka, víska, píčka*

kost —> *kůstka, libůstka, hora - hůrka*

chalupa - * • *chaloupka*

mísa -> • *miska*

moucha -> *muška, hrudka, budka, kulka*

panna ~> *panenka, sukně - * sukénkalsukýnka, studna - * • studánka*

-*k(o)* - typ „zrnko“: *oko - * • očko, líčko, víčko, sítko*

pero -> *pérko, znamení -> znaménko*

břícho —> *bříško, kopyto - * • kopytko*

čelo - * • *člko, tilko, pírkó, dřívko*

slovo —> *slůvko, olovo -> olůvko*

ucho —> *ouško*

křeslo -> *křesílko, plátno ~> pláténko/plátýnko*

house —> *housátko, telátko, kuřátko, ptáčátko*

b) Omezeně produktivní je formant *-ík*, zcela neproduktivní *-ic(e)*:

-*ík* - typ „lesík“: *červ -> červík, bičík, čertík, kapřík, nosík, orlík, oslík*

vítr -> *větřík*

nůž -> *nožík, vozík, dolík, kolík, koník*

Poznámka: Specializované významy mají např. *mečík* (rostl.), *kovařík, tesařík, hrobařík* (brouci), *rybařík* (pták).

-*ic(e)* - typ „růžice“ nemívá už význam věcně zdrobňující, nýbrž specializující (někdy i hanlivý): *kost -> kostice, měřice, hranice, lavice, skalice, stolice, trubice, babice*

c) Neproduktivní jsou rovněž formanty *-/e/c*, *-c(e)* ž. a *-c(e)* str.; mají rovněž pouze významy specializující, zřídka expresivní:

-*/e/c*: *dílec, dvorec, kamenec, obrazec, vlasec, vzorec, sloupec, stolec* x *žabec*

-*c(e)* ž.: jen zastaralé *čtvrce* a vlastní jméno osadní *Vesce*

-*c(e)* str.: *dřevce, slovice, stádce*, vesměs zastaralé

d) Neproduktivní formant *-in(a)* m. a ž. je pouze v expresivním *klučina* a *dívčina*; pejorativní je *mršina*. Specializované významy jsou spjaty spíše s významem singulativním (viz tam).

Společným významovým rysem složených deminutivních formantů je zesílení zdrobňujícího, popř. citového významu. Tam, kde jednoduché zdrobňeliny chybějí nebo ztratily zdrobňující význam, zastupují útvary se složenými formanty zdrobňelmy jednoduché (citové zabarvení je však i tu výraznější, srov. *lyba -> rybka -> rybička/duše -> • dušička*).

e) Zesílený deminutivní, popř. meliorativní význam mají formanty:

-*čk/e/k* - typ „stromček“: *domeček, hrneček, vzoreček, kvíteček*

-*ečk(a)* - typ „knížečka“: *čárečka, dírečka, misečka, smečka*

-*ečk(o)* - typ „zrnečko“: *dřívěčko, okénečko, pérečko, vínečko*

-*ič/e/k* - typ „lesíček“: *červíček, hošíček, keříček, vozíček, větříček*

-*ičk(a)* - typ „rybička“: *kravička, žabička, růžička, botička, vodička*

-*ičk(o)* - typ „zrníčko“: *čelíčko, slovíčko, políčko* Z-*ičk(o)*: *očíčko*

-*áč/e/k* - typ „miláček“: *synáček, kmocháček*

-*ín/e/k* - typ „tatínek“: *stryčíněk*

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

- ink(a) - typ „maminka“: *bábinka, tetinka, tyčinka*
- ínk(o) - *srdínko*; -ink(o): *očínko*
- enk(a) - typ „chvilinka“: *dívinka, košilenka/-ěnk(a); maměnka*
- án/e/k - typ „hošánek“: *strýčánek, milánek* (k *milý*), *copánek, nosánek*
- unk(a) - *dcerunka, Martinka, Danunka, Barunka, Lidunka*
- ouš/e/k - typ „dědoušek“: *drahoušek, miloušek* (k *drahý, milý*)
- ušk(a) - typ „bábuška“: *děvuška, dceruška, ženuška, Miluška, Maruška*

Povahu jednoduchých zdrobnělin mají obdobné útvary např. vč slovech: *dědeček, barvička, malíček, písnička, růžička, nůdobičko, dušinka, holuběnka, kmocháček, kmoříček* a mnohých jiných, jejich citové zabarvení je však výraznější.

2. Jména zveličelá/augmentativa a zhrubělá/pejorativa

Mají postavení okrajové. Pejorativní význam je u nich vždy přítomný. V spisovném jazyce je jejich tvoření prakticky neproduktivní. Odvozují se pomocí formantů *-isk(o)* a *-išť(ě)*, *-izn(a)* a *-ak*, *-an*.

a) Formant *-isk(o)* s variantou *-išť(ě)* - typy „klučisko“, „klučiště“ - se připojuje i k základům ženského a středního rodu. Má zabarvení nářeční — *-isk(o)* obecněčeské a moravské, *-išť(ě)* východočeské, zvláště podkrkonošské. Utváří nečetná jména, jako *psisko/psiště, hošisko/hošiště, chlapisko/chlapistě, babisko/babiště*; dále *dubisko, očisko, ušisko, vousiskolnožiště, piviště* apod.

b) Formant *-izn(a)* - typ „babizna“ - utváří slova: *holčizna, sůvizna, fajčizna, bara-b-izna* (k *barák*). Vulgární obměňuje *-ajzn(a)*: *tlamajzna* (k *tlama*), *klapajzna* (obměňující *klapačka*).

c) Formant *-ak* utváří několik málo pejorativ, *jako panák, židák, dědák, hajdalák* (daleko častěji dává expresivní význam slovům vzniklým univerbizací z pojmenování víceslovných: *zimní kabát - zimák, baloňák, slamák, motor ak, učitelák, Václavák*).

Jen specifická funkce má dnes fonant *-es-o*: srov. *tělo - těleso, kolo - koleso, slovo - sloveso*.

d) Příležitostně se jména této třídy tvoří i jinými příponami, jako *-an*: *katan, zoban, -an/e/c*: *kusanec, -oun*: *vrahoun, -our*: *kněžour, -as*: *lotras* aj.

4.2.1.2.5 Jména domácká/hypokoristika

Nazýváme tak citové **obměny jmen příbuzenských** ajmen **rodných** (křestních), jichž se užívá v **důvěrném styku**, rodinném a přátelském. Využívají podob **zdrobnělých**, např. *dědeček, dědoušek, tatínek, maminka, bábinka, tetička, tetinka, stýčánek, strýčánek...*; *Janek, Jeník, Jeníček, Helenka, Anička, Maruška, Mařenka* atp.

Mnohem častěji se však v této úloze využívá **zvláštních obměn** těchto jmen, zčásti se zvláštními formanty (a teprve od takto obměněných podob se opět vytvářejí podoby zdrobnělé):

1. Charakteristické je **krácení** základní podoby, provázené popř. dalšími obměnami. Krátí se

a) vpředu: *Adolf- Dolf* (*Dolfík, Dolfíček*), *August - Gusta* (*Gustík, Gustíček, Gustýnek*), *Jaroslav, Bohuslav...* - *Sláva* {*Slávek, Sláveček*}, *Vladimír - Míra* {*Mírek, Míreček, Míroušek*}, *Alžběta ~ Běta* {*Bětka, Bětuška, Bětulinka*}, *Magdalena - Lena, Lenka*;

b) vzadu: *František - Franta* {*Frantík*}/*Franc* {*Francek*}/*IFána* {*Fanek, Fanouš, Fanoušek*}, *Ferdinand - Ferda* {*Ferdík, Ferdáček*}, *Jindřich - Jindra*, *Vladimír - Vlád'a* {*Vládík, Vládiček*}, *Ladislav - Lád'a* {*Ladík, Ladiček*}, *Magdaléna - Magda* {*Magdička*}, *Barbora - Bára* {*Bárka, Baruška*}, *Ludmila/Lidmila - Lída* {*Lidka, Liduška, Lidunka*}, *Kateřina - Kát'a* {*Kátinka, Katka, Katuška*};

c) vpředu i vzadu: *Antonín - Tóna {Toník, Toniček, Tonek, Tonouš, Tonda}, Emanuel - Manek, Terezie - Réza {Rézička, Rézinka}, Antonie - Tonča {Tonička}*.

2. Charakteristické je využívání **formantů mužských pro domácká jména žen**: *mamous, mamoušek, tetoušek, baboušek, Helouš, Maroušek, Hedvouš, Lidoušek, Evík, Mařík*.

3. **Formanty zvláštní** (některé jsme už uvedli ve spojení se zkracováním):

-(a) m. (často spolu s dloužením kmenové samohlásky): *táta, děda, brácha, Jára, Franta, Ferda, Vlád'a, Sváťa, Míla*

-(a) i.: *máma, bába, Bára, Lída, Boža, Káťa, Káča, Hela*

-d(a) m.: *strejda, Jenda, Jarda, Tonda, Fanda*

-d(a) i.: *Anda, Mirda, Manda, Fanda*

-č(a) i.: *Anča, Barča, Jarča, Fanča*

-in(a): *mamina, tetina, bábina, Frantina, Jaryna*

-en(a): *Mařena, Kačena*; -un(a): *Maruna, Liduna, Veruna*

-oš: *Antoš, Jaroš*; -ouš: *dědous, Bohouš, Fanouš, Karlouš, Tonouš*

-uš m.: *Bohuš, -uš(e) i.: Baruš {Baruška}, Miluš(e), Maruš(e), Liduš {Liduška}, Petruš(e) {Petruška}*

-ul(a): *Andula {Andulka, Andulička}, Bětula {Bětulka, Bětulička}*

-uld(a) m.: *ta'ulda*

zvláštní formant -i: *Rolji, Anči, Marti*; bývá zvláště v oslovení (srov. *mami, táti, babi*)

4.2.1.3 Kategorie mutační

Lexikální význam se podstatně mění, slovnědruhový význam buď zůstává, anebo se rovněž mění.

4.2.1.3.1 Podstatná jména odvozená z jiných jmen podstatných

Z hlediska pojmenovacího jde o **nositele předmětného vztahu**.

1. Jména podle podobnosti

Označují předmět na základě jeho podobnosti s jiným. Jde o sémantickou třídu formálně málo vyhraněnou. Kromě adaptovaných zdrobnělin, jako např. *člunek, hlávka, roubík, vidlička, vosička, poutko*, zvláště těch, které zdrobnělý význam již ztratily (*sloupec, stolec, hradec, městec; hlavice, růžice, motýlice, částice; slovice*), odvozují se

a) rozptýlenými příponovými formanty, jako

aa) mužské: -ov/e/c: *synovec*, -an(e)c: *bratranec*, -nik: *střevičník, ledviník, jaterník, -ovník: liliovník, tulipánovník, -ak: vlčák, květák, papírák, -áč: kamenáč, křemenáč, -el: krevel* (srov. *hnědel*), -ol: *vrchol, hrbol, -an: jehlan, -en: listen, -oun: lvoun, piloun, -oš: hvězdoš, -ýš: hvězdýš* (srov. *slepyš*), -or: *hrachor, -ýř: měchýř*.

K nim náleží přejaté útvary s formanty -oid: *elipsoid, paraboloid, -at: formát, -it: textil, -in: cukerín* aj.

ab) ženské: -iv(e): *paličkovice, -nic(e): lipnice, řeřišnice, sestřenice, -ovnic(e): srdovnice, -ovk(a): vrbovkajátrovka, -enk(a): koženka, -atk(a): pilatka, -natk(a): parožnatká, -ušk(a): vřetenuška, -in(a): vrbina, uzlina, dětina* m., -ovin(a): *kávovina, -yn(ě): hlohyně, -ur(a): měchura, ježura*

ac) střední: -c(e): *dřevce, -es(o): koleso, těleso, -m(o): pásmo*

Jak parmo, využívá této třídy převážně názvosloví botanické a zoologické.

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

b) Na význam podobnosti se specializovala rovněž předpona *pa-*, srov. *list - palist*, a dále *pajasan, pakůň, pakorunka, paklíč, pakobyłka, pakmín, pamoucha, pakloub, pamázdra, parovina*; rovněž tyto výrazy jsou vlastní především odborné terminologii.

2. Jména podle význačné části

Tvoří se rovněž rozmanitými příponovými formanty:

a) Produktivní je formant *-áč* - typ „břicháč“ - a jeho varianta *-náč* - podtyp „listnáč“: *bradáč, chundeláč, nosáč, okáč, ramenáč, ucháč, vlasáč; paroháč, roháč, štětínáč, šupincič -jehličnáč, listnáč*.

b) Málo produktivní jsou formanty *-ak* - typ „ušák“: *nosák, vlasák, svalák, zubák* a *-oun* - typ „hlavoun“: *kostroun, pyskoun, piloun, okoun, ušoun, zuboun* (vesměs živočichové).

c) Omezeně produktivní jsou formanty *-ov/e/c* - typ „bičíkovec“: *brejlovec, členovec, dírkovec, láčkovec, obratlovec, páskovec, vlasovec, zoubkovec* (živočichové);

-nik - typ „kopytník“: *chvojník, plachetník, srstník, jaterník*; svariantou *-ovník*: *trnovník, palmovník*.

d) Z formantů ženských jsou omezeně produktivní formanty

-n-ic(e) - typ „chobotnice“: *hvězdice, kamenice*

-ovic(e): *peckovice*

-k(a): *závojka* s variantou *-ovk(a)*: *síťovka, terčovka*

e) Výraznou skupinu tvoří jména stromů a keřů podle jejich plodů s formanty:

-oň z. - typ „slivoň“: *mandloň, kdouloň, jabloň*

-e/ň ž. - typ „hrušeň“: *třešeň, višeň*

-(n)ík - typ „citroník“: *maliník, ostružiník, jahodník*

-ovník - typ „fíkovník“: *datlovník, citronovník, chlebovník*

3. Jména podle původu a látky

Je to významová skupina dosti rozptýlená, s různými málo produktivními formanty:

-ov/e/c - *makovec, houbovec, trnkovec, sádrovec, cínovec, magnetovec*

-in/e/c - *kravinec, kobylínek, husinec, slepičínek, mušinec, krtinec, myšinec*

-ak - *bramborák, dřevák, slamák, gumák*

-an - *octan, chroman, sádran*

-áč - *kamenáč, plecháč*

-nik - *jahelník, tvarožník, vaječník, slamník*

-k(a) - *rálcoska, česnečka, kmínka, anýzka, porculánka, jlobertka, Čáslavím, dolanka, poděbradka, bílinka*

-ovk(a) - *lískovka, anýzovka, višňovka, třešňovka, verneovka, mayovka*

-ink(a) - *bezinka, jeřabinka, kozinka*

-ačk(a) - *bramboračka, zelňačka/zelňačka, vlnačka*

-ic(e) - *jelenice, merunčice, plátenice*

-ovic(e) - *vepřovice, bobrovice, slivovice, meruňkovice, trnkovice, voskovice*

-nic(e) - *jaternice, hedvábnice, olovnice*

-in(a) - *beranina, teletina, konina, mušina, pavučina*

-ovin(a) - *papírovina, rohovina, sklovina*

Z cizích formantů sem náleží: *-en*: *naften*, *-in*: *manganin*, *-id*: *jodid*, *-it*: *chlorit*, *-áda*: *oranžáda, citronáda*.

4. Jména podle předmětu, pro něž jsou určena

Je to rovněž významová skupina značně rozptýlená, s různými málo produktivními a neproduktivními formanty:

-ak: *uhlák, másník, -nik: chlebník, ručník, prsteník, rukávník, nátělník, -/e/n: svícen, prsten, -k(a): tělka, -e(ě)nk(a): cukřenka, pepřenka, rtěnka, čelenka, peněžanka, -ovk(a): bokovka, aktovka, šatovka, -ičk(a): solnička, -nic(e): nábojnice, -ovnic(e): brokovnice, lístkovnice, šperkovnice, vzorkovnice, -avic(e): rukavice, nohavice, -áv: rukáv, -nin(a): pícina, -ovin(a): lůžkovina, záclonovina*

5. Jména podle příslušnosti

a) místní: jména podle původu a bydliště/jména obyvatelská

Pojmenovávají osoby, řidčeji zvířata nebo věci podle místa, odkud pocházejí nebo kde bydlí. Obyvatelská jména se tvoří produktivními formanty

aa) -an - typ „měšťan“: *vesničan, venkovan, krajan, ostrovan, severan; Evropan, Američan, Holanďan, Egypťan, Moravan, Lužičan; Pražan, Ostravan, Třebíččan, Londýňan, Pařížčan, Benátčan, Moskvan, Říman*

ab) -ak - typ „měšťák“: *horák, lesák; Tyrolák, Bavorák, Bosňák, Moravák, Slezák, Pražák, Brňák, Ostravák, Hradečák, Žižkovák*

Tam, kde jsou podoby na -an i -ak, mají první ráz oficiální, úřední, druhé hovorovější, familiární, někdy až pejorativní.

ac) -/e/c - typ „cizinec“: *cizozemec; Aitstralec/Australan, Portugalec, Havajec, Balkánek, Albánek, Bretonec, Litevec, Černohorec; z cizích adjektiv: Dalmatínek, Kubánek, Marokánek*

Příležitostně vyjadřují tento význam rovněž zpodstatnělá adjektiva na -sk(y), zejména v množném čísle: *Táborští, Ochranovští, Kocourkovští - Galilejský, Nazaretští, (V. Beneš) Třebízský.*

Z cizích přípon častější jsou: -an: *Korsikán*, s variantou -itán: *Neapolitán, Samaritán.*

Neosobní jména této třídy jsou tvořena produktivními formanty: -k(a): *čáslavka (hruška), dolanka (švestka), uherka (broskev), holandka (slepice), bílinka, poděbradka (minerálky), debrecínka (uzenina), -ak: uherák, tyrolák (salám), -an: almandin, spessartin (nerosty) - podle naleziště.*

b) společenské: jména příslušníků společenských skupin, stoupců hnutí atp.

Odvozují se formanty -nik: *osadník, táborník, jarník, -ov/e/c: masarykovec, bolzanovec, wiklejóvec, -ak: voják, (středo-, vysoko-)školák, průmyslovák, -ář: odborář, omlaclinář, -in: vojín, čeledín.*

Z cizích formantů jsou častější: -an: *republikán, mafián, univerzitán, luterán, -it(a): husita, táborita, -ist(a): gymnazista, lyceista, -ionář: legionář, revolucionář, misionář.*

6. Jména míst podle předmětu, který se v nich vyskytuje

a) **Jména otevřených prostranství** se odvozují tvořivými formanty: -išt(ě)/-isk(o) - typy „ohniště, ohnisko“: *smetiště/smetisko, brambořiště/brambořisko, Inišť, hlinišť, rumišť, hnojiště/-isko, rašeliniště/sko, hradiště/-isko; varianty -ovišt(ě)/-ovisk(o): vřesoviště/-isko, makoviště, jíloviště, pískoviště, -niště: řepniště, žitniště;*

-in(a) - typ „dubina“ (názvy porostů s významem hromadným, viz jména hromadná, kap. III.4.2.1.2*3);

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

-*nic(e)* - typ „chmelnice“: *bažantnice, květnice, vinice*.
Neproduktivní je v této platnosti *-nit. trávník*.

b) **Jména uzavřených prostor**, budov, místností se odvozují formanty: *-n(a)* - typ „cihelna“: *šatna, kotelna, továrna, papírna, kuželna* s variantami *-ovn(a)* - typ „hrudkovna“: *strojovna, sborovna, sokolovna, -árn(a)* - typ „cukrárna“: *pečivárna, kavárna, ocelárna, sklárna, drůbežárna, králikárna, -írn(a)*: *konírna, -in* - typ „kravín“: *ovčín, včelín, -in/e/c*: typ „ovčinec“: *hostinec, sirotčinec, zvěřinec, hřebčinec, -nik* - typ „kurník“: *čeledník, holubník, teletník, dřevník, skleník, šatník, -nic(e)* - typ „radnice“: *tržnice, nemocnice, zbrojnice, kostnice, márnice, obilnice, ložnice, pivnice, klenotnice, -k(a)* - typ „vápenka“: *textilka, automobilka, porcelánka, -ovk(a)* - typ „zbrojovka“: *gumovka* (továrna).

7. Jména úřadů

Tvoří se formanty *-stv(i)/-ctv(i)*: *zastupitelství, vyslanectví* a cizím *-at*: *konzulát, inspektorát, magistrát*.

8. Jména států a správních oblastí

a) **Vlastní** se tvoří formanty: *-sk(o)*: *Španělsko, Norsko, Finsko, Srbsko, Švédsko, Rusko, Jihlavsko, Znojensko* s variantou *-ck(o)*: *Německo, Řecko, Olomoucko*.

b) **Obecná** se tvoří formanty *-stv(i)* - typ „císařství“: *vévodství, hrabství, markrabství, biskupství, hejtmánství* s variantou *-ctv(i)*: *knížectví* a *-ovstv(i)*: *království* a cizím formantem *-at* — typ „emirát“: *kalifát, banát, chanát, konzulát*.

9. Jména osob podle jejich zaměstnání a zájmu/jména konatelská

Jsou tvořena těmito produktivními formanty:

a) *-ař/-ář* - typy „sadař“, „rybář“ (velmi produktivní specializovaný formant): *lyžař, bruslař, sánkař, houbař, koulař, diskař, lékař, mlékař, knihař, četař, hmotář; bednář, cestář, cihlář, dobytkař, hodinář, hvězdář, chalupář, mlynář, statkář, oštěpář, zahrádkář, železničář*, s cizí variantou *-(ijonář)*: *akcionář, funkcionář*

Příbuzné jsou neproduktivní formanty *-íř/-ýř* - typ „hrnčíř“: *nožíř, uhlíř, zbrojíř- bradýř, šperkýř, baštyř* (porybný) a *-ér*: *bankéř, kancléř*

b) *-nik* — typ „lesník“: *kameník, kožišník, zlatník, zámečnick, vetešník, chalupník, právník, státník, kostelník, zahradník* s variantou *-ovnik*: *plukovník, knihovník*

c) *-ak* - neproduktivní typ „ovčák“: *písmák, dudák, pošták*, ojedinělé *-en(a)*: „pradlena“ - přímo od slovesného základu je činitelské *tkadlena* a neprůhledné *švadlena* (od slovesa *šít*, srov. *švec*).

d) Typy s cizími formanty:

-ist(a) - typ „klavírista“, produktivní: *basista, cellista, violista, hoboista, flétnista, saxofbnista*, hybridní *houslista*, s přechýlením *altistka, sopranistka; tenista, ragbista, fotbalista, volejbalista, hokejista, judista; germanista, anglista, slavista; jurista, internista; penzista, gážista*

-ik - typ „metodik“: *dramatik, prozaik, satirik, chemik*

neproduktivní *-ér*: *pozounér, -iér. hoteliér, rentiér*

Typy bezpříponové na *-ik*: *fyzik, matematik, statistik, botanik*, na *-log*: *ekolog, sociolog, zoolog, filolog*, na *-nom*: *astronom, agronom, ekonom*, na *-graf*: *geograf, fotograf*, jiné: *filolog, chirurg, psychiatr, diplomat* (k názvům oborů: *fyzika, ekologie* atd.).

4.2.1.3.2 Podstatná jména odvozená ze jmen přídavných (jména přívlastková)

Jména nositelů vlastnosti

Pojmenovávají veskrze substance jako nositele vlastnosti, konkrétně označují osoby, zvířata, rostliny i věci podle příznačných nebo nápadných rysů.

1. Odvozování příponové

a) Názvy **mužského rodu** se tvoří slootovornými formanty:

aa) *-/e/c* - typ „stařec“, produktivní: *slepec, chromec, pitomec, znalec, bázlivec, oběta-vec, chovanec, trestanec, odsouzenec, poctivec, potměšilec, tvrdohlavec*

hlušec, pernatec, savec, hlodavec, chudozubec, pestrokřídlec

čistec, pestřec, kosmatec, jalovec, kosatec, krvavec

ledovec, pískovec, makovec, měděnec, pleteme, trhanec

rozšířená varianta *-en/e/c* je v: *modřenec, hnědenec, mládenec*

ab) *-lk* - typ „mladík“, produktivní: *tloušťík, bídník, chlípník, násilník, celník, důvěrník, příslušník, úředník, státník, smrtelník, usedlík, lichotník, dobrovolník, lehkomyšlník, tvrdošijník*

štíhlík, lučník, polník, písečník, cizopasník

světlík, jaterník, plicník, hnojník

rovník, poledník, patník, moučník, větrník, deník, pondělník, kapesník, trojúhelník, lichoběžník, kosodélník, obojživelník

ac) *-ak* - typ „chytrák“, omezeně produktivní: *dobrák, chudák, hlupák, levák, pravák, pěšák, cizák, předák*

bělák, hnědák, ryzák, divočák, tučňák, šesterák

modrák, kozák, borovák, masák, hnílák

širák, křivák, stříbrňák, zlaták, s odsunutím přípony: *dřev-ák, slizák, ušák, sosák, špičák, paličák*

ad) *-/e/k* - typ „celek“, omezeně produktivní: *bílek, žlutek, prvek, čtvrtek, včerejšek, pátek, vnějšek; zad-ek, před-ek, spod-ek, dneš-ek*

mládek, stárek; černohlávek, sedmihlávek, holobrádek

ae) *-áč* - typ „zelenáč“, málo produktivní: *naháč, uzenáč*, jen ze základu na *-atý* - typ „okáč“: *boháč, huňáč, hřivnáč, jikrnáč, kníráč, listnáč, jehličnáč, roháč, paroháč, hlaváč, ostnáč* (vedle přímého vztahu k substantivům), zároveň zdvojnásobila na *-č/e/k*: *modráček, ledňáček*

af) Neproduktivními formanty jsou tvořena: *-och*: *běloch, černoch, rudoch, divoch, slaboch, lenoch, tlust'och*, *-oš*: *choros, tlustoš*, *-ouš*: *hnědouš, bělouš, chytrouš, starouš, chocholouš*, zdvojnásobila na *-ouš/e/k*: *drahoušek, svatoušek*, *-ýš*: *hroznýš, měkkýš, slepýš, černýš, mokryš, křehkýš*, *-as*: *chud'as, kruťas, prud'as, klid'as*, jen zdvojnásobila na *-ás/e/k*: *bělásek, hnědásek, modrásek, žlutasek*, *-ous*: *divous*, *-an*: *dlohán, velikán*, *-an*: *dusičnan, uhličitan, sirnatan*, *-oun*: *blboun, drzoun, vztekloun, hezoun*, *-oh*: *blboň, slepoň, outloň, štíhlou, ijchloh*, *-in*: *modřín, růženín*, *-ar*: *suchar*, *-our*: *hubeňour*, *-el*: *hnědel*.

Cizí formanty *-ant*, *-ián* utvářejí hybridní expresivní slova: *hluchant, hrubant, slepant, suchant, hrubián* (podle cizího *grobián*).

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

b) Názvy **ženského rodu** se tvoří produktivními formanty:

ba) *-k(a)* - typ „lyska“: *kráska, plavo-, zlato-, rudo-, černovláska červenka, hnedka, křivka, nitěnka, dešťovka, pijavka, škrkavka, měňavka; křivonoska růžovka, trvalka, jedno-, dvouletka, slaměnka, májovka, srdcovka, sněžěnka přímka, křivka, kyselka, zlatka, lískovka, dubovka, pěnovka, sádrovka, sodovka, malinovka, šatovka, síťovka, lanovka, zrcadlovka, drátěnka, koženka, žíněnka, jitřenka, žnělka, jízdenka, strouhanka, vázanka, uzenka*

bb) *-ic(e)* - typ „pravice“: *bělíce, jalovice, slepice červenice, ostríce, hořčice, sinice, ruměnice, zlatíce, kolmice, svislice, levice, ručnice, slivovice, třešňovice, voskovice, okenice, plachetnice, beranice, sklenice, retnice, zubnice, tkanice, oranice, uzenice, lomenice*

be) Jména s neproduktivními formanty

-ačk(a): bramboračka, zelnačka/-ň-, -avk(a): hluchavka, -ovk(a): zbrojovka, -ink(a): modřínka, mandelinka, -iich(a): černucha, žluťucha (rostliny), -ušk(a): světluška, zlatuška, -in(a): zelenina, jalovina, zdechlina, -ul(e): bledule, -izn(a): divizna, -yn(ě): svatyně

c) Názvy **středního rodu** jsou v této slovo tvorné třídě vzácné: na *-(ě/e): mládě, pláně, -č(e): rajče, padavce, -átk(o): neviňátko, nebožátko, nekřtěňátko, nemluvnátko.*

2. Odvozování bezpříponové

Kromě zcela okrajových maskulin jako *blb, svat* a determinativních kompozit typu *rychlonoš - rychlonoh, rudovousý - rudovous* sem patří obourodá jména typu „ožrala“ a typu „dareba“ z *darebný* a podobně *protiva, ohava, mizera*, a zvláště jména se zápornou předponou: *necita, necuda, nemotora, nemrava, nemluva, nezbeda* apod.

(Formálně i sémanticky blízká jména jako *popleta, nestyda* jsou deverbativa, tj. slova odvozená od sloves.)

3. Tvoření skládáním

Zatímco ve všech dosud probraných typech slov onomaziologické kategorie nositele vlastnosti měl tento nositel kategoriální, více či méně obecný charakter („něco“, „někdo“, „řeč“, „nápoj“ atp.), který v stavbě slova nebyl vyjádřen a pouze se vyzoumal ze souvislosti (srov. *černice* „černá malina, ostružina“, ale také „černá zem“ aj.), v tzv. **určovacích složeninách** je konkrétní nositel jednoznačně vyjádřen posledním členem složeniny, kterým je vždy plnovýznamové slovo. Jde o nepůvodní a málo rozvinutý, ale omezeně produktivní typ „černozem“. Poslední člen označuje substanci jako nositele vlastnosti vyjádřené prvním členem složeniny. Týž význam bychom mohli vyjádřit i přívláskovým spojením *černá zem*. Obvykle se však význam složeniny rozlišil.

Prvním členem bývá prvotní adjektivum, druhým (posledním) členem jakékoli substantivum:

*velko-město, -statek, -obchod, -výroba, -důl, -film, -farma
malo-město, -obchod, -rolník, -výroba, -dráha
staro-důchodce, -věk; novo-manžel, -stavba, -tvar; dobro-druh, -mysl, -zdání; zlo-syn, -duch, -zvyk; blahobyt, -vůle;
libo-vůle, -zvuk; svato-zář, svat-večer, bělo-trn, -mech, -kámen; černo-býl, -kněžník, -zem; rychlo-lis, -opravna; celo-lán, jemno-cit, koso-čtverec; prsto-cvik; prvo-číslo, -počátek, -hory; rovno-váha; stejno-kroj; sucho-hřib; veselo-hra, truchlo-hra*

4. Zpodstatňování/substantivizace

Názvy všech rodů tvoří se též zpodstatněním jmen přídavných: např. *milý, milá, starý, stará, mladý, mladá, malý, mladá* (pl.), *hovězí, telecí* s příponami

- a) *-c(i)*: *cestující, pracující, přisedící; vlakvedoucí, místodržící*
- b) *-n(i)*: *radní, třídní, lesní, nadlesní, účetní, duchovní*
- c) *-n(y)*: *nemocný, -ná, ponocný, bytná, školné, služné*
- d) *-ov(y)*: *blokový, ředitelová, doktorová, vepřové, skopové*
- e) *-sk(y)/-ck(y)*: *hostinský, pokojská, plzeňské; mělnické*

4.2.1.3.3 Podstatná jména odvozená ze sloves -jména nositelů dějového vztahu

1. Jména původce děje/jména činitelská

Označují osoby, zřídka zvířata, rostliny a neživé předměty na základě jejich činnosti, a to buď stálé (*učitel, písař*), nebo obvyklé (*loudu/U*, ta jsou blízká nositelům vlastnosti), anebo na základě jejich činu, aktu (*osvoboditel, zakladatel*). Produktivní jsou příponové formanty *-tel* a *-c*, málo produktivní *-c(e)*, *-e/c* a *-č(i)*. Ostatní jsou příležitostné a mají většinou zabarvení hanlivé.

a) Vysoce produktivní a zároveň monofunkční je slovtvorný formant *-tel* - typ „učitel“. Patří sem jména od sloves nedokonavých (aa) i dokonavých (ab). Formant je specializován na původce činnosti „vyšších“, duševních:

aa) *kazatel, tazatel, dobyvatel, nakladatel, odběratel, uživatel, cestovatel, provozovatel, zlepšovatel, bořitel, ředitel, trýznitel, tříditel*; varianta *-itel*: *trpítel, držitel, stavitel, dohlížitel, pokušitel*;

ab) *objevitel, obroditel, osvoboditel, spasitel, stvořitel, vykupitel, zpracovatel*; charakterizují osoby jednorázovým činem (týž význam mohou mít i některá jména tvořená od sloves nedokonavých *-zakladatel*), výjimečně i činností (*vychovatel*).

b) Produktivní je i formant *-č*, utvářející jména původců činností „nižších“, zvláště fyzických, a to pouze od sloves nedokonavých: *lamač, natěrač, slévac, prodavač, zametač, opisovač, rváč, spáč, brusič, lepič, nosič, topič, sazeč, kráječ, potápěč, dřič, myč*.

c) *-c(e)* - typ „obránce“: *rádce, škůdce, tvůrce, vládce, vůdce, zrádce, nálezce, nástupce, obhájce, průvodce, původce, výherce, zachránce*

d) *-e/c* - typ „letec“: *běžec, herec, honec, jezdec, kupec, plavec, rytec, žnec; horolezec, hvězdopavec, knihkupec*

e) *-č(i)* - typ „mluvčí“: *krejčí, lovčí, průvodčí, rozhodčí, závodčí*

f) *-ník* - typ „dělník“: *tlumočník, potápník, následník, následovník, kočovník, milovník*; zároveň k podstatnému jménu dějovému odkazují: *bojovník, pracovník, útočník*. Pouze o dějová jména se opírají: *loupežník, hudebník, prosebník, stavebník, služebník* aj.

g) *-ak* - typ „divák“: *lajdák, pasák, škrobák, tulák, zpěvák, žebrák, kuřák, vandrák, piják*

h) *-ář/-ař* - typy „kovář“, „tesař“: *lhář, žhář, písař*

ch) *-íř* - typ „malíř“: *barvíř, šermíř, točír*

i) *-l, -l/e/k-* typy „prášil“, „snílek“: *babral, kecal, střádal, čmucha, patolízal, kutil, břídil, chlubil, slídl, spořil; básnílek, řečnílek*

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

- j) *-l/ík*-typ „uprchlík“: *jedlík, poběhlík, přeběhlík, odpadlík, usedlík, zbohatlík, zpusťlík* (většinou s alternativní motivací jako nositele vlastnosti)
- k) *-oun* - typ „pěstoun“: *bručoun, chlastoun, chvastoun, mlsoun, řvoun, šplhoun, zevloun*
- l) *-out* - typ „žrout“: *mlsout, mrzout* (s alternativním vztahem k *mrzuty*)
- m) *-an* - typ „trhan“: *škubán, drbán*
- n) *-k(a) i.* - typ „služka“; *plačka*: jinak jen složená jména *dřevomorka, muchomůrka, perlorodka, vodoměrka, znakoplavka*
- o) *-n(a)* - typ „klepna“: *drbna; sečna, tečna, točna*
- p) *-dl(o)* - typ „trapidlo“: *fintidlo, zlobidlo*
- q) bez přípony: *-(0) m.*: *bloud, špeh, zvěd; lidojed, vodomil, čaroděj, zpravodaj, -(a) m.*: *rada, sluha, m. i ž.*: *brbla, brepta, louda, ochlasta, nemluva, neposeda; (-e/e) str.* *batole*
- r) Z cizích formantů se častěji vyskytují:
-ant': *defraudant, demonstrant, jubilant, kverulant, maturant, hybridní pracant*
-ent: *absolvent, asistent, dirigent, student*, se zastřenou stavbou *disident, prezident*
-or: *kontrolor, investor, -tor: direktor, -átor: demonstrátor, propagátor, programátor, recitátor, -hor: editor, repetitor*
-ist(a): *komponista, prokurista, žert. hybridní kopálista*

2. Jména předmětů činností zasažených

Nemají v češtině vlastní slovotvornou třídu; suplují ji jména nositelů vlastnosti tvořená ze zpřídavnělých trpných příčestí: nečetné formanty utvářející z těchto slovesných adjektiv názvy osob této významové skupiny jsou: *-e/c* a *-k(a)*, řidčeji *-kyn(ě)*.

a) *-e/c* - typ „trestanec“: *cvičenec* (význam zasaženosti je oslabený), *chovanec, poslanec, vyslanec, vyhnanec*

b) *-k(a)* - typ „chovanka“: *cvičenka; -kyn(ě): trestankyně, poslankyně, velvyslankyně*
Jména tohoto typu se však cítí spíše přechýlená od mužských jmen na *-e/c*.

Z názvů výrobků by sem bylo možno řadit typy „uzenice“ a „uzenka“, ale i tu převládá slovotvorný význam nositele vlastnosti. Jednoznačné je toto chápání tam, kde základové sloveso je dokonavé (typy „odsouzenec“, „vyučenka“, „opečenka“, „zavařenina“).

Výhradním cizím formantem jmen tohoto typu je formant *-at-* typ „delegát“: *adresát; diktát, komunikát, designát, denotát*.

3. Jména prostředků činnosti

Jsou vesměs povahy věcné. Prostředky se rozumějí předměty, jichž člověk užívá při své činnosti, popř. části těchto předmětů. Jsou to stroje, přístroje, nástroje, nářadí a náčiní, nádoby a přístroje a jiné pomůcky, ale také spotřební materiál.

a) Nejtypičtějším formantem názvů prostředků činnosti je formant *-dl(o)* - typ „letadlo“: *klepadlo, kloktadlo, mazadlo, sedadlo, počítadlo, tykadlo, prostěradlo, rýsovadlo, umývadlo, okysličovadlo, splachovadlo, lepidlo, líčidlo, platidlo, plavidlo, stinidlo, vznášedlo, rozpouštědlo, mýdlo, lydlo, sídlo*.

K předcházejícímu typu se těsně přimyká typ se slovotvorným formantem *-tk(o)* - „lehátko“. Vznikl ze zdvojnásobných jmen na *-dl(o)*, pův. *-dlk(o)* dalo *-tk(o)*, které se významově osamostatnilo, když se nové zdvojnásobliny začaly tvořit od kmene na *-del* - s vkladným e, srov. *zrcadel-zrcadélko*, proto také utváří formant *-tk(o)* názvy drobnějších

prostředků činnosti, pomůcek: *kopátko, kukátko, mávátko, ořezávátko, sedátko, struhátko, rýsovátko, odpichovátko, držátko; cedítko, kružítko, mluvítko, razítko, tvořítko.*

b) Produktivní jsou též formanty *-č* a paralelní ženský *-čk(a)*:

ba) *-č-* typ „vaříč“: *kypříč, mísič, nosič, hnětač, šlehač, vypínač, vyorávač, kráječ, obra-ceč, vysoušeč, řádkovač, rozdělovač, odpeckovač, urychlovač, ustalovač, odpařovač*

Poznámka: Některá z těchto jmen jsou částečně homonymní se jmény činitelskými, např. *nosič, sběrač*, mají však na rozdíl od nich tvary podle neživotného vzoru: *stroj*.

bb) *-čk(a)* - typ „pračka“: *hračka, myčka, sečka, houpačka, míchačka, promítačka, sešívačka, vysílačka, kráječka, prohlížečka, číslovačka, děrovačka, opakovačka, přeha-zovačka, čistička, leštička, mlátička, sušička, žehlička*

Poznámka: U některých jmen tohoto typu je homonymita se jmény činitelskými úplná (*myčka, kráječka*).

c) Méně produktivní je jednoduchý formant *-k(a)* s podtypem *-ivk(a)* a *-enk(a)*: *-k(a)* - typ „spojka“: *sponka, svorka, nálevka, kolébka, pojistka, úchytka, zápalka, utěrka, zarážka; -ivk(a)*: *zářivka, odstředivka, -enk(a)*: *kropenka, složenka, stvrzenka, jízdenka, vstupenka.*

d) *-ak-* typ „bodák“: *doutnák, plovák, rypák, škrabák, tesák, zobák, zouvák, napínák, podběrák, smeták, pařák, bzučák, hořák, věšák, piják* (sací papír), *naviják, šroubovák, vytahovák, zvěřovák*

e) *-nik* - typ „pilník“: *dopravník, násypník, průbojník, výměník, výklopník, zásobník* (hlavní motivace je dějovými jmény)

Zcela neproduktivní jsou rozptýlené formanty:

f) *-ík-* typ „budík“: *hladík, hoblík, špendlík*

g) *-e/c-* typ „bodec“: *skřípec, smyčec*

h) *-nic(e)* - typ „zásobnice“: *hlásnice, vábnice, zápalnice*

ch) *-n(a)* - typ „točna“: *průmětna, nárysna, -iln(a)*: *svítilna*

i) *-l(o)* - typ „bodlo“: *jídlo, prádlo, prádlo, táhlo, sedlo, hřeblo, rádlo, pometlo, -sl(o)l-sle*: *máslo* (k *mazat*), *veslo* (k *vést*): pl. ž. *jesle* (v pův. významu lomítko), *housle* (k *housti*)

j) *-t(o)* - typ „dláto“ (k *dlabat*): *síto, žito* (slouží k žití, k životu)

k) Na význam **spotřebního materiálu** je specializován formant *-iv(o)* - typ „topivo“: *bar-vivo, brusivo, hnojivo, krmivo, léčivo, mazivo, mořivo, osivo, palivo, řezivo, stavivo, stelivo.*

l) Typy bez slootovorné přípony:

-(0)- m. vz. *hrad* - typ „brus“: *lék, tlouk, vůz, obvaz, oblek, poklop, potah, výtah, zámek* atd.

-(0)- m. vz. *stroj* - typ „náboj“: *závoj*

-(a) ž. - typ „clona“: *brzda, váha, oporalopěra, spona, vzpěra, záclona*

-(e) ž. - typ „nůše“: *svíce, příže*

-(0) ž. vz. *píseň* - typ „zdviž“: *spoušť*

m) Typy s cizími formanty:

-or: *televizor, kompresor, -tor*: *reproduktor, reaktor, -átor*: *akumulátor, alternátor, kar-burátor, inkubátor, stimulátor*

-ér: *adaptér, dijúzér, mixér, startér, transportér*

n) Velmi produktivní je v této úloze tvoření slov skládáním. Patří sem určovací složeniny - typ „vodoměr“: *teploměr, krokoměr, tlakoměr, dalekohled, drobnohled*.

4. Jména výsledků děje

Vznikají často významovým posunem z názvů děje (*stvoření, kresba, vývar*). Přímo se tvoří jména výsledků děje formanty:

a) *-e/k*-typ „přístavek“: *doplňek, náčrtek, nástavek, nálitek, odpadek, popěvek, přestupek, polibek, skrjkek, výtažek, výklenek, úryvek, úlomek, výpisek, výstřižek, výrůstek*

b) *-e/c* - typ „násadec“: *nástavec, podstavec, -n/e/c* - typ „škrábanec“: *bouchanec, kopanec, stříkanec*

c) *-k(a)* - typ „skládka“: *dávka, sázka; vy-, o-, od-, přihláška, navázka, objímka, omítka, předložka, snůška*

d) *-in(a)* - typ „štěpina“: *rozvalina, rostlina, omrzlina, propadlina, trhlina, zbořenina, mazanina, čmáranina, sloučenina, usazenina, spálenina; drtiny, hobliny, piliny, dějiny*

Názvy cizího původu jsou charakterizovány formantem *-at*: *destilát, diktát, exponát, inzerát, referát*.

5. Jména míst podle činnosti, která se v nich provozuje

Tvoří se v zásadě týmiž formanty jako jména míst podle toho, co se na nich nachází (tvoří s nimi komplexní významovou kategorii názvu míst). Základními a nejproduktivnějšími formanty této kategorie je dvojice formantů *-isk(o)* a *-išt(ě)*, rozlišená zčásti významově i územní oblastí užívání, dále *-n(a)* s variantami; středně produktivní jsou *-nik* a *-nic(e)*, ostatní mají užití omezené.

a) Jména označující **otevřené plochy, prostranství** jsou charakterizována formanty *-išt(ě)* - typ „rodiště“, popř. *-isk(o)* - typ „ohnisko“. Základní podobaje dnes měkká *-išt(ě)*, podoba *-isk(o)* je oblastní moravská, jen u některých slov je celonárodní: *bludiště, cvičiště, jeviště, hnízdiště, tábořiště; hřiště, kluziště, naleziště, skladiště; letiště; pracoviště, parkoviště*; spíše o dějovými jmény se opírají: *bojiště, dějiště, pastviště*. Rozšířená varianta *-lišť(ě)* je v *koupaliště, učiliště*. Varianta *-isk(o)* se jako celočeská vyskytuje zřídka: jen abstraktní význam mají *hledisko, východisko* a *stanovisko*; konkrétní jsou: *oranisko, spálenisko, zbořenisko*.

b) Jména **uzavřených prostor, budov a místností** se tvoří formantem *-n(a)* a jeho variantami:

-n(a) - typ „herna“: *hovorna, střilna, úpravna, výrobná, prodejna, jídelna, prádelna, koupelna*, motivovaná především jmény dějovými

-árn(a) - typ „kovárna“: *čekárna, plovárna, sušárna, umývárna*

-írn(a) - typ „brusárna“: *balárna, barvárna, čistárna, žehlárna*

-ovn(a) - typ „válnovna“: *ošetřovna, pracovna, studovna*

Omezeně produktivní jsou v této platnosti:

-nic(e) - typ „střelnice“: *radnice, trestnice, věznice, porodnice* a

-dl(o) ~ typ „divadlo“: *bělidlo, bydlo, večeradlo*

4.2.1.4 Kategorie slučovací

Zcela okrajové postavení má v rámci tvoření jmen podstatných pojmenovací kategorie slučovací. Její podstata je v tom, že se dvě substance slučují v nedílný celek. Výrazovým prostředkem této kategorie je **koordinační skládání slov**, jímž vznikají složeniny/kompozita **slučovací**. První člen má podobu tvarotvorného základu, druhý člen je celé slovo. Oba členy jsou zpravidla spojeny samohláskou *-o-*. Je to tvoření jen příležitostné, velmi málo zastoupené v české slovní zásobě. (Tato pojmenovací kategorie se tu obvykle vyjadřuje mimo rámec slova slučovacím spojením slov: *otec a matka*.) Je představováno jediným typem „lesopark“.

Vyskytuje se nepříliš často ve jménech přírodopisných: *opočlověklčlověkoop, ptakoještěř, orlosup, hlavohrud, jasanojavor, lesostep*, ve jménech národních skupin: *Baltoslované, Turkotataři, Indoevropanů* a některých jiných: *bohočlověk, štěrkopísek, severovýchod, jihozápad* atp.

4.2.2 Tvoření jmen přídavných

Adjektiva jsou, jak víme, slovní druh, který je jazykovým výrazem pojmové kategorie vlastnosti. Z hlediska pojmenovacího mohou být vlastnosti primární, vyjadřované základními, jakostními jmény přídavnými, nebo sekundární, založené na nějakém vztahu a vyjadřované přídavnými jmény odvozenými, popř. složenými.

4.2.2.1 Kategorie transpoziční

1. Pojetí příznaku děje nebo vlastnosti, tj. příznaku příznaku (příznaku druhého stupně) jako vlastnosti samé, stručně řečeno **zvlastnostnění** tohoto **příznaku** (bývá jím okolnost, způsob nebo míra děje nebo vlastnosti), se vyjadřuje transpozicí příslovcí nebo příslovecných pádů jmen podstatných ve jména přídavná:

a) *letos - letošní, dole - dolní, pomalu - pomalý, tam - tamní, tamější, zde - zdejší, často - častý, stále - stálý, někdy - někdejší;*

b) *na moři - námořní, pod zemí - podzemní, mezi hvězdami - mezihvězdný, bez vady - bezvadný.*

2. Vedle tohoto typu transpozice, který je zcela paralelní k zpředmětnění vlastnosti a děje u jmen podstatných, lze u přídavných jmen rozlišit ještě jiný typ transpozice, a to transpozici uvnitř kategorie příznaku - transpozici příznaku proměnlivého v příznak stálý; toto **zvlastnostnění děje** se vyjadřuje proměnou slovesného tvaru (přechodníkového nebo přičesťového) ve jméno přídavné. Tak můžeme chápat slovesná adjektiva

a) činná:

aa) z přechodníku přítomného a minulého: typy „nesoucí“, „plačící“, „sázející“, „dělající“, „kupující“, „přišedší“, „udělavší“;

ab) z přičestí činného: typy „zestárlý“, „onemocnělý“, „provinilý“, „zaostalý“, „přistěhovalý“;

b) trpná:

z přičestí trpných: typy „(od)volaný“, „vypracovaný“, „přinesený“, „vyhlášený“ a „(vy)tištěný“, „(za)bitý“, „(u)mytý“, „začatý“, „ochrnutý“.

Tvoření přídavných jmen slovesných je tak pravidelné, že další příklady by bylo zbytečné uvádět.

Poznámka: Tento druhý typ transpozice lze chápat i ve smyslu mutačním jako pojmenování vlastnosti založené na vztahu k ději.

4.2.2.2 Kategorie modifikační

Sem náleží zvláště **vyjadřování poměrných stupňů vlastnosti**.

1. Je to především tzv. **stupňování** (jinde řazené k morfologii): od základního 1. stupně vlastnosti/pozitivu se 2. stupeň/komparativ odvozuje formantem *-ě/ejš(i)* - typ „hrubější, veselejší“, řidčeji pouhým *-š(i)* - typ „hrubší“, *-š(i)*: „radší“, ve významu příslovceném, popř. *-č(i)* - typ „hezčí“; 3. stupeň/superlativ se pak tvoří z komparativu předponou *nej-* - typy „nejhrubější, nejhrubší, nejhezčí“.

Rozložení formantů je zhruba takové:

a) Adjektiva prvotní na *-k(y)* tvoří komparativ buď z úplného kmene na *-k*, přičemž tato souhláska alternuje s *-c*, konverzním formantem *-í*: *břičí, hebcí, hezcí, kluzčí, křehčí, křepčí, lehčí, měkčí, slizčí, tenčí, trpčí, vlhčí*, anebo z pouhého kořene příponovým formantem *-š(i)*, přičemž dochází k alternaci *s/š, z/l, ch/š* před touto příponou: *bližší* (k *blízký*), *hladší, kratší, krotší, nižší, sladší, užší, vratší; hlušší, sušší, tišší*.

Také adjektiva na *-ok(y), -ek(y)* tvoří komparativ jen tímto způsobem: *hlubší* (k *hluboký*), *širší, vyšší, další*. Nepravidelně (ze supletivních základů) jsou tvořeny komparativy *lepší* (k *dobý*), *horší* (k *zlý*), *větší* (k *velký*), *menší* (k *malý*) a *delší* (k *dlouhý*).

b) Ostatní adjektiva prvotní tvoří komparativ někdy na *-ej-š(i)/-ěj-š(i)*: *bělejší, cizejší, černější, hloupější...*, někdy na *-š(i)*: *bledší, čistší, bohatší, slabší, starší, mladší...*, někdy na obojí: *hrdší/hrdější, hrubší/hrubější, jistší/jistější, pustší/pustější*; u adjektiv *snadný, zadní* je druhotvar na *-š(i)*: *snadnější/snazší, zadnější/zazší*.

c) Adjektiva druhotná (odvozená a složená) tvoří komparativ pouze produktivním rozšířeným formantem *-ěj-š(i)*: *opravdovější, bezcitnějí, připravenější, světlavější, velkolepější, potměšilejší*.

Toto tvoření je u adjektiv jakostních takřka neomezeně produktivní. Proto se často v praktických mluvnicích probírá jako tzv. stupňování v rámci tvarosloví.

2. **Význam zesilující** se vyjadřuje také

a) téměř neproduktivními příponovými formanty:

-at(y) - typ „nahatý“: *drsnatý, dlouhatý, malinkatý*

-ánský(y) - typ „velikánský“, *dlohánský, ukrutánský* s rozšířenými variantami: *-anánský(y): dlouhanánský, -atánský(y): dlouhatánský* a *-itánský(y): hrozitánský*

b) málo produktivními předponovými formanty:

pra- - typ „prastarý“: *pramalý, prabídný, prazvláštní*

pře- - typ „překrásný“: *převeliký, přelaskavý, přebohatý*

vele- typ „velectěný“: *velevážený, velemilovaný, veleznámý*

3. **Význam zeslabující a záporný** se vyjadřuje

a) málo produktivním příponovým formantem *-av(y)*: *bělavý, modravý, zelenavý, zlatavý, churavý* (k *chorý*)

b) málo produktivními a neproduktivními předponovými formanty *pa-*: *pavědecký, paumělec/cý; pólo-*: *polomrtvý, položivý; nedo-*: *nedokrevný, nedomrlý, po-* + komparativ: *pomenší, poslabší*

c) málo produktivními předponově-příponovými formanty: *ob-* + *-l(y)*: *obhroublý; obtloustlý; po-* + *-l(y)*: *podlouhlý, při-* + *-l(y)*: *přihlouplý, na-* + *-l(y)*: *namodralý*. Pokud je doloženo základové sloveso, je silnější motivace transpozici, např. *pobleďlý, nasládlý, zažloutlý, zesláblý, přestárlý*

Jediný produktivní formant je záporná předpona *ne-* - typ „nehezký“: *nevelký, nepravý, nerozumný, nemilosrdný, nenáročný, neužitečný*.

4. Význam citově obměňující vyjadřují formanty příponové, omezeně produktivní („deminutivní“): *-ičk(y): celičkový, maličkový, bčličkový, -ink(y): malinký, teninký, -oučk(y): hezoučkový, miloučkový, běloučkový, tenoučkový, slaboučkový, -ounk(y): malounký, slabounký, tenounký, hezounký, milounký* s variantami *-oulink(y): droboulinký, slaboulinký, tenoulinký, -ounink(y): tenouninký, slabouninký, -oidičk(y): drobouličkový, slabouličkový* apod.

4.2.2.3 Kategorie mutační

4.2.2.3.1 Přídavná jména odvozená ze jmen podstatných

1. Přídavná jména předmětně vztahová

a) k názvům živých bytostí

aa) **K individuálním názvům** (obecným i vlastním) tvoří se **jména** (individuálně) **přivlastňovací** prakticky bez omezení specifickými formanty *-ův {-ov/a/, -ov/o/}* ke jménům mužským a *-in {-in/a/, -in/o/}* ke jménům ženským - typy „otcův, otcova, otcovo“ a „matčín, matčina, matčino“ - mají zvláštní skloňování smíšené (viz Tvarosloví, kap. III.6.2.2.1.3).

Příklady: *bratrův, učitelův, malířův - Petřův, Janův, Novákův; vlkův, beránkův, orlův - Ryzákův, Vořechův, Rekův; sestřín, ženín, učitelčín - Janín, Milenin, Novaččín; liščín, kozín, sovin - Stračín, Lysinčín*.

Poznámku: Tato přídavná jména se netvoří od přídavných jmen zpodstatnělých.

ab) **K názvům druhovým** se tvoří **jména vztahová v užším smyslu** velmi produktivními formanty *-(í)* a *-sk(y)*:

-(í) - typ „hadí“: *babí, sirotčí, hraběcí; bobří, bleší, kraví, lví, muší, opičí, sloní, tygří, veverčí, žabí, želví*

-sk(y)/-ck(y) - typy „bratrský“, „letecký“: *mužský, ženský, lidský, pánský, dámský, manželský, mateřský, sesterský, učitelský, sokolský, veleslavínský; jezdecký, rolnický, chlapec/cý, chalupnický, zahradnický*, s rozšířenou variantou *-ovsk(y)* - typ „otcovský“: *strýcovský, kmotrovský, královský, rekovský, synovský; alšovský, mánesovský, smetanovský, dantovský, goethovský, sisyfovský*

b) k názvům neživých věcí a pojmů

Tyto názvy se tvoří velmi produktivními formanty *-ov(y)*, *-n(y)* a *-n(i)*:

ba) *-ov(y)* - typ „lihový“, velmi produktivní: *břízový/březový, dubový, smrkový, lipový, jablkový, hruškový, švestkový, malinový, vodový, likérový, kávový, sodový, čajový, kakaový, chlebový, masový, polévkový, nápojový, potravinový, houslový, flétnový, basový, hotelový, automobilový, vlakový, tramvajový, ametystový, mramorový, vápenecový, žulový, materiálový, systémový, republikový, citový, časový, druhový, posudkový, pojmový, myšlenkový, ideový*

bb) *-n(y)* - typ „žitný“, méně produktivní: *rostlinný, ovesný, pšeničný, ovocný, jablečný, vinný, živočišný, nerostný, kamenný, sodný, vápenný, mléčný, věcný, hedvábný, jaderný; srdečný, obecný, čelný* (v přeneseném užití, hodnotícím)

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

be) *-n(i)* - typ „strojní“: *zbrojní, lodní, stolní, knižní, oděvní; denní, noční, jarní, letní, zimní, podzimní, týdenní, měsíční, roční; ruční, nožní, hlavní, čelní, tělní, břišní, plicní, střevní, kolenní, kožní, oční, ušní, žaludeční, hrudní, srdeční; právní, trestní, mravní, správní, obchodní, národní, abecední, slovní; bezpečnostní, rychlostní, celostní* s variantou *-ovn(i)*: *listovní, bankovní, cestovní, poštovní*

bd) Zvláštní početnou otevřenou skupinu tvoří **přídavná jména odkazující ke jménům míst** (obecným i vlastním), utvářena formantem *-sk(y)* s variantou *-ck(y)* a - ke jménům obecným - též *-n(i)*.

-sk(y) - typ „městský“: *venkovský, zemský, krajský, světský, nebeský, rajský, horský, severský, farský, mlýnský; pražský, lounský, bratislavský, jihlavský, kolínský, karlovarský, kutnohorský, berlínský, londýnský, vídeňský, pařížský, moskevský*

-(c)k(y) - typ „vesnický“: *městečky, hradecký, zámecký; roudnický, jindřichohradecký, českobudějovický, trenčianskoteplický*. Neproduktivní jsou varianty *-ě/ensk(y)*: *brněnský, svinenský, blanenský, -ansk(y)*: *nitranský* a *-eck(y)*: *labskoústecký*

-n(i) - typ „místní“: *obecní, oblastní, župní, státní, hradní, kostelní, školní, polní, luční, lesní, horní, zahradní, jezerní, říční, potoční, rybníční, uliční, silniční, mostní, údolní, náhorní, pobřežní, okolní*

Zvláštním způsobem je využito odvozovacích příponových formantů vztahových v **názvosloví anorganických sloučenin** (podle mocenství příslušného prvku); východiskem je vždy primární kmen:

- I. *-n(y)'*: *sodný, draselný*
- II. *-nat(y)*: *vápenatý, horečnatý'*
- III. *-it(y)*: *hlinitý, železitý*
- IV. *-ičit(y)*: *siřičitý, uhličitý, dusičitý*
- V. *-ečn(y)l-ičn(y)*: *fosforečný; dusičný*
- VI. *-ov(y)*: *sírový, manganový*
- VII. *-ist(y)*: *manganistý*
- VIII. *-ičel(y)* (přípona umělá): *osmičelý*

2. Přídavná jména s významem podobnosti

Odvozují se nejčastěji středně produktivním formantem *-ovit(y)* - typ „kašovitý“: *klihovitý, olejovitý, rosolovitý, sýrovitý, tvarohovitý, bramborovitý, sklovitý*.

Soustavně je tohoto formantu využíváno v **názvech botanických** čeledí: *liliovité, růžovité, pryskyřníkovité, violkovité, hvězdicovité* atp. a v názvech **zoologických**: *čápoovití, rackovití, (šelmy) psovité, kočkovité, kunovité* atp.

Omezeně produktivní, popř. neproduktivní jsou tu přípony: *-at(y)*: *strakatý, -ovat(y)*: *klihovatý, -nat(y)*: *dřevnatý, -it(y)*: *dlanitý, -ist(y)*: *zlatistý, stříbřistý, -ov(y)*: *bramboříkový, lososový, růžový, fialový, chrpový, pomněnkový, jahodový, malinový, ametystový, azurový* aj.

3. Přídavná jména podle nápadného rysu

a) **vnějšího** tvoří se těmito formanty: *-at(y)*: *bradatý, hlavatý, hrbatý, okatý', ušatý* s variantami: *-ovat(y)*: *pihovatý, -nat(y)*: *skalnatý, hliznatý, dále -av(y)*: *děravý, kučeravý, špinavý, -iv(y)*: *červivý, blátivý, deštivý, -it(y)*: *blanitý, -ovit(y)*: *sukovitý*

b) **vnitřního** tvoří se formanty:

-*n(y)* - typ „krásný“: *něžný, šťastný, čistotný, falešný, ctnostný, mravný, bolestný, rozumný* - k názvům vlastností

-*iv(y)* - typ „dobrotivý“: *důvěřivý, lstivý, pravdivý, vrtošivý, žádostivý* s variantou -*liv(y)*: *citlivý, úzkostlivý, hanlivý*

c) založeného na specifickém vztahu tvoří se z předložkových pádů formanty -*(y)*, -*n(y)*, -*n(i)*, -*sk(y)*:

bez-rohý, -pracný, -charakterní, -motorový

do-časný, -životní

krom-obyčejný

mezi-hvězdný, -národní, -řádkový, -městský

nad-smyslný, -národní

posmrtný, -hraniční, -převratový, -bělohorský

pod-měrný, -oblačný, -zemní

proti-zákonný, -státní, -plynový, -židovský

před-věký, -válečný, -revoluční, -břežnový

přes-početný, -polní, -časový

pří-domní, -břežní, -mořský

zá-světý, -hrobní, -mořský

4. **Přídavná jména znamenající: zhotovený z nějaké látky/ přídavná jména látková**

Jsou charakterizována specifickým už neproduktivním formantem -*ě/en(y)* - typy „slaměný“, „kožený“. Patří sem asi dvě desítky běžných i méně běžných adjektiv: *bavlněný, drátěný, dřevěný, hliněný, kostěný, lněný, lýčový, měděný, nitěný, olověný, plátěný, plstěný, proutěný, srstěný, skleněný, vlněný, žíněný*.

Jinak se pro tento význam užívá nespécifických vztahových formantů, zvláště -*ov(y)*: *porcelánový, bronzový, voskový, papírový, ocelový, vodový, makový, sýrový, tvarohový, masový, olejový* atd. nebo -*n(y)*: *železný, moučný, soukenný, stříbrný, mléčný, rostlinný, živočišný, nerostný, mosazný, skelný, kamenný*.

4.2.2.3.2 Přídavná jména odvozená ze sloves

1. **Přídavná jména příznačné dějové vlastnosti**

a) **Charakterizační dějová adjektiva**

Pojmenovávají aktivní relativně stálou vlastnost substance:

aa) Slovo tvorný formant -*v(y)* - typ „hravý“ - vyjadřuje náchylnost k určité činnosti: *hloubavý, káravý, poutavý, toulavý, napínavý, odmítavý, dravý, rvavý, štvavý, žravý, lhavý, psavý, smavý, čadivý, hojivý, hýřivý, hrozivý, oslnivý, napodobivý, podbíživý, stěhovavý*.

Varianty: -*lav(y)*: *hořlavý, křiklavý, mazlavý, třeslavý*, -*liv(y)*: *citlivý, pečlivý, mlčenlivý, trpělivý, přitažlivý, uvážlivý, spolehlivý, -nliv(y)*: *mlčenlivý, snášenlivý, trvanlivý, učenlivý, zdánlivý, zdrženlivý, -tliv(y)*: *pohnutlivý, zapomnětlivý, -čiv(y)*: *palčivý, uhrančivý, -tiv(y)*: *brečtivý, plačtivý*.

ab) -*ě(i)* - typ „tvůrčí“, neproduktivní, zastaralý s alternativní motivací činitelskými substantivy na -*c(e)*: *rozhodčí, smírčí, vůdčí*

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

ac) *-l(y)* - typ „bdělý“, neproduktivní: *dbalý, trvalý, znalý, zoufalý, skvělý, umělý, minulý, plynulý, lesklý, táhlý, vleklý, vlezlý*

ad) *-at(y)* - typ „sršatý“, neproduktivní: *ležatý, stojatý, nestydatý*

-it(y) - typ „náležitý“, neproduktivní: *složitý, roztržitý, zavalitý, pracovitý, trucovitý, vzdorovitý*

-ut(y) - typ „tekutý“, neproduktivní: *běhutý, smrdutý, visutý, třeskutý*

ae) *-n(y)* - podtyp „odhodlaný“, produktivní: *nafhukaný, nenažraný, ubreptaný, unař-íkaný, upovídaný, úspěchaný, rozběhaný*, podtyp „osvědčený“, produktivní: *odměřený, rozdychtěný, roztoužený, soustředěný, spřátelený, ukvapený, umíněný, zamračený*

af) *-cn(y)* - typ „horoucný“, neproduktivní: *jsoucny, vroucný, vědounčný, žádounčný, kajícny, přejícny, pomíjejícny, bojácny*

ag) *-čn(y)* - typ „požívačny“, neproduktivní: *pomlouvačny, posměvačny, uštěpačny, utrhačny, panovačny, rozkazovačny, povalečny*

b) Aktivní vlastnostní výsledková adjektiva (jen k slovesům dokonavým)

-l(y) - typ „osamělý“, málo produktivní: *převislý, sčetlý, osmahlý, rozechvělý, zdrobnělý, zjemnělý, nahodilý, pokročilý, způsobilý, vychytralý, zachovalý, zcestovalý, přistěhovalý*

c) Pasivní vlastnostní výsledková adjektiva

k slovesům dokonavým:

ca) *-n(y)* - typ „okouzlený“, produktivní: *narušený, vzdálený, znepokojený, zpomalený, zvlněný, zklamáný, rozhněvaný, přehnaný, očarovaný, sešněrovaný, zkrachovaný, dotčený, utišený, namožený, popletený*

cb) *-t(y)* - typ „zarytý“, málo produktivní: *nadutý, dojatý, napjatý, odbytý, zakřiknutý, useknutý, uhranutý, zapomenutý*

k slovesům nedokonavým:

cc) *-n(y)* - typ „pečený“, velmi produktivní: *třený, tištěný, vařený, smažený, dušený, uzený, šlechtěný, zkoušený, sázený, mluvený, psaný, vázaný, lisovaný, očkováný, roubovaný, civilizovaný, stylizovaný* - typy „pruhovaný“, „okroužkovaný“ s významem „opatřený něčím“ se zakládají spíše přímo na substantivech

ed) *-t(y)* - typ „rytý“, neproduktivní: *bitý, krytý, setý, klenutý*

d) Pasivní nevýsledková přídavná jména

da) *-n(y)* - typ „toužený“, produktivní: *blažený, ctěný, tajený, chtěný, opomíjený, přehlížený, hledaný, vítaný, neslychaný, nevidaný, milovaný, pěstovaný, improvizovaný, plánovaný*

db) *-it(y)* - typ „spojitý“, neproduktivní: *členitý, (ne)přetržitý, spletitý, určitý*

de) *-m(y)* - typ „známý“, periferní, zcela neproduktivní: *zřejmý, (ne)vidomý, vědomý*

2. Přídavná jména účelová

Označují vlastnost neživých předmětů podle jejich určení k nějaké činnosti. Tvoří se příponovými formanty:

a) *-c(i)* - typ „prací“, produktivní zvláště v odborném jazyce: *bicí, secí, prací, sací, hnací, psací, třecí, mazací, kopací, kapací, sedací, tahací, brzdicí, hasicí, holicí, honící, trávící, taviči, házečí, kráječčí, sázecí, vyklápěcí, svářečí, hoblovací, smaltovací, odmašťovací, donucovací, oclměřovací, zlepšovací*; s variantami:

aa) *-ac(i)*: *hnětači, pletací, tiskací, stojací, visací*

ab) *-ic(i)*: *velicí, šumící*

Poznámka: Tato účelová adjektiva je třeba lišit od slovesných adjektiv na *-c(i)*, formálně blízkých zejména tam, kde se rozlišují jen kvantitou; např. *honící pes* (pes sloužící k honění zvěře) x *pes honící* (právě) zajíce.

b) Účelový význam vyjadřují příležitostně i formanty *-n(i)*, *-n(y)* a *-ov(y)*:

ba) *-n(i)* - typ „pracovní“: *těžní, hodovní, bitevní, pastevní, učební, filtrační, komparační* (srovnávací), *prevenční* (k dějovým jménům)

bb) *-n(y)* - typ „děkovný“: *lovný, sečný, bodný, střelný, léčebný, varovný*

be) *-ov(y)* - typ „pobídkový“: *náběrový, výběrový, výkladový*

3. Přídavná jména pasivní možnosti

Vyjadřují se jednak produktivním specifickým formantem *-telný*), jednak omezeně produktivním formantem *-n(y)*:

a) *-telný* - typ „volitelný“, centrální typ: *dělitelný, léčitelný, měřitelný, slučitelný, tavitelný, uskutečnitelný, zranitelný, dokazatelný, (ne)dýchatelný, obyvatelný, počítatelný, vychovatelný, (ne)překonatelný; sledovatelný, slosovatelný, zapamatovatelný, kontrolovatelný*

Varianta *-itelný* je v *slyšitelný, viditelný, snesitelný, (ne)udržitelný* aj.

b) *-n(y)* - typ „rozpustný“: *dojný, lovný, orný, pitný, ohebný, skladný, prodejný, sklopný, nenasytný*

4. Přídavná jména široce dějově vztahová

Jsou v soustavě dějových adjektiv **centrální** svou **významovou bezpříznakovostí**. I tu se uplatňují základní formanty *-n(y)* a *-n(i)*:

^{a)} *-n(y)* - typ „soudný“, produktivní: *berný, branný, dělný, mylný, nosný, opojný, poučný, sdělný, splavný, nápadný, netečný, hřejný, kujný, přísavný, záživný, předsvuný, nedozírný, kočovný, opětovný, spisovný*; s alternativní motivací dějovým jménem: *nudný, varný, rušný, trestný, pomocný, popisný, potřebný, výchovný, malebný*

b) *-n(i)* - typ „trestní“, produktivní: *těžní, herní, kupní, smluvní, soudní, besední, dopravní, výrobní*; jen k dějovým jménům: *křestní, počáteční, služební, učební, zmateční*; cizí: *investiční, konzervační, diskusní, hazardní, kulturní* (některá mohou být i účelová)

Varianty: *-ivn(i): flexivní, represivní, -biln(i): flexibilní, sugestibilní, -antn(i): ambulantní, riskantní, -áln(i): konjunkturální, procedurální, ceremoniální*.

c) *-ov(y)* - typ „přestupkový“ (pojí se výhradně s dějovými jmény, velmi produktivní): *proudový, růstový, tlakový, pohybový, rozvodový, sňatkový, úpadkový, dohodový, schůzkový, nabídkový, sklizňový, ozvěnový, napětový, atentátový, dialogový, intrikový, krizový, tréninkový*

4.2.2.4 Kategorie slučovací

Kategorie slučovací je u přídavných jmen dosti zastoupena. Sloučení dvou (výjimečně více) vlastností se vyjadřuje **složeninami slučovacími**, a to jednak **prostě slučovacími**, jednak **vzájemnostními**. Po stránce formální je třeba lišit dvě varianty: základní varianta je normální složenina, tvořící těsný slovní celek (*hluchoněmý*), druhá varianta tvoří volnější slovní celek se spojovací čárkou (spojovníkem) mezi oběma členy (*žluto-zelený*, na rozdíl od určovací složeniny *žlutozelený*, tj. zelený do žlutá).

a) Typ „hluchoněmý“, nečetný, omezeně produktivní. Užívá se ho tehdy, když obě složky tvoří **těsnou významovou jednotu**. Jde zejména o výrazy tradiční, jako: *sladkokyselý,*

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

červenobílý, červenomodrobílý, písčitohlinitý; avšak tam, kde by psaní dohromady svádělo k nežádoucímu výkladu ve smyslu složeniny určovací, píše se raději se spojovníkem.

b) Typ „ostravsko-karvinský“, početný, produktivní. Je na místě tam, kde si obě **složky uchovávají významovou samostatnost** (to bývá pravidlem, když se v jeden celek slučují adjektiva vztahová): *rosicko-ostravská* (pánev), *zahradnicko-ovocnářský* (kombinát), *technicko-ekonomická* (rada), *zemědělsko-lesnická* (opatření), ale také: *žluto-zelený, šedo-modrý* a (potenciálně) i *červeno-bílý, červeno-modro-bílý* (prapor) apod.

c) Typ „česko-německý“, početný, produktivní; liší se od předešlého typu tím, že mezi jeho složkami je **vztah vzájemnosti**: *česko-německé* styky = styky mezi Čechy a Němci, *rusko-japonská* (válka), *srbsko-charvátský* (smír), *Dunajsko-oderský průplav* (mezi Dunajem a Odrou), slovník *česko-anglický?* a *anglicko-český*.

5. Adaptace cizích jmen přídavných

Při přejímání přídavných jmen z cizích jazyků jsou tato jména zásadně slovtvorně i mluvnicky adaptována,

a) především příponovým formantem *-n(i)*, zařazujícím je k domácímu adjektivnímu vzorjarní: *absurdní, apartní, fádní, groteskní, individuální, lokální, speciální, sociální, vitální, civilní, servi/ní, stabilní, humánní, mondénní, impozantní, inteligentní, liberální, populární, primární, sekundární, iluzorní, delikátní, diskrétní, absolutní, aktivní, pasivní, definitivní, primitivní, kuriózní, graciézní*.

(Jen několik málo hovorových adjektiv zůstává bez této adaptace: *prima, fér, blond, extra, fajn, lila, nóbl, sexy*, jen v posudkové platnosti: *kvit, fit* aj.)

Zcela zastaralý je v této platnosti formant *-n(y)* (v značné míře využíval této zdomácnující přípony Masaryk a ještě Salda: *abstraktny*; živá je dnes pouze v jediném slově *reálný*, zatímco *reální* je řídké).

b) Omezeně produktivní je formant *-ick(y)*, odpovídající cizím příponám *-ikos* (řec), *-icus* (lat.), *-igue* (franc), *-ical* (angl.) a *-isch* (něm.): *analytický, biologický, dramatický, kritický, lyrický, historický, fyzický, genetický, nacionalistický, pesimistický, schematický, syntaktický*.

c) Formant *-ov(y)* - typ „běžový“ - je jen v některých označeních barevných odstínů a desénů: *drapový, matový, kárový, pepitový* a v hovorových slovech *fajnový, férový, prim o vý (též prim o vn í)*.

4.2.3 Tvoření příslovcí

Tvoření příslovcí využívá především transpozice jmen přídavných, s nimiž jsou kvalitativní příslovce tak těsně spjata, že se někdy považují za jejich bezpříznakové tvary (viz kap. III.3.1.2 a 3.2), v malé míře též transpozice slovesa a přeměny (přechody) předložkových pádů jmen v příslovečné sprežky.

4.2.3.1 Kategorie transpoziční

4.2.3.1.1 Příislovce odvozená ze jmen přídavných

Patří sem příslovce utvářená slovnědruhovým formantem

a) *-é/e* - typ „mile“, vysoce produktivní: *bíle, černě, ... , žlutě, bledě, stříbrně, zlatě, rychle, dobře, zle, špatně, bystře, čile, chytře, hloupě, nově, staře, levně, draze, přesně, spravedlivě, časově, ledově, promyšleně, civilizovaně, cize, ryze, svěže, jar ně, letně, denně, týdně, měsíčně, ročně, místně, krajně, absolutně, konkrétně, radikálně, sociálně*

b) -o - typ „blízko“, omezeně produktivní: *daleko, široko, hluboko, mělko, vysoko, nízko, dlouho, krátko, prudko, šikmo, kolmo, dávno, prázdno, plno, maličko, hlučno, deštivo, mlhavo, mrazivo, sychravo, syrovo, vlhko, sucho, horko, teplo, chladno, smutno, veselo, příjemno, mílo, ošklivo, teskno, volno* (viz kap. III.3.1.3)

c) -y - typ „hezky“, produktivní: *lidsky, mužsky, žensky, chlapecky, panensky, bratrsky, mateřsky, otcovsk)', klukovsky, stařecky, koňsky, kravsky, svinsky, oslovsky, zvířecky, lišácky, městsky, vesnicky, venkovsky, horsky, česky, slovansky, evropsky, německy...; katolicky, chemicky, fyzicky, demokraticky, klasicky, romanticky*

d) Okrajově se tento význam vyjadřuje neproduktivním formantem -k(y): *bosky, pěšk* >.

4.2.3.1.2 Příslovce odvozená ze zájmen

(ze zájmných kmenů *t-* (*ten*), *on-* (*onen*), *s-* (stě. *sen* = tento), *k-* (*kdo*)*J-* (*jenž*), dále ze *vš-* (*všečen*)). Toto tvoření je už dávno neproduktivní a příslovce takto vzniklá tvoří uzavřený systém:

a) Příslovce **místní** mají přípony: *-de: zde, onde, kde, jinde, -aml-em: tam, kam, onam, jinam, sem, -ude: všude, -ady: tady, všady, -ud* (zároveň s předponami *do-*, *po-*, *od-*): *dotud, dokud, dosud, potud, pokud, posud, odkud, -udy: kudy, tudy, jinudy, všudy*.

b) Příslovce **časová** mají přípony: *-dy, -ad, -ud: -cly: kdy, ondy, jindy, druhdy, vždy* (z *vš-*), *-ehdy: tehdy, onehdy, -ed: ted'*; zároveň s předponami *clo-*, *od-lode-*, *na-*, *po-*, *pro-*: *dokdy, pokdy, nakdy, prokdy, odkdy, odevždy, natehdy, navždy, najindy, -adl-avad: dokad, dotad, dokavad, dotavad, odevšad, -ud: dokud, dosud, dotud, pokud, potud, posud, odkud, odtud, odsud*.

c) Příslovce **způsobová** a **měrová** mají přípony *-ak, -olik, jak, tak, onak, jinak, kterak; kolik, tolik*.

4.2.3.1.3 Příslovce vzniklá z pádů jmen

a) prostých: *bokem, celkem, dílem, honem, kvapem, rázem, předem, zadem, vrchem, spodem; stranou; večer, ráno*

b) předložkových: *bezpochyby, dohromady, kvůli, nahoru, navrch, nahoře, navrchu, nahlas, nadmíru, pohříchu, povrchu, svrchu, potmě, předevčirem, zvečera, dopoledne, odpoledne; bezmála, docela, načisto, odedávna, pomalu, vlevo, vpravo, nalevo, napravo, dopředu, napřed, doprava, dospodu, vespod, dozadu, odzadu; nadosmrti, nepřesrok, nazpaměť, zavčas*

Postupný proces adverbializace se obrátí i v pravopise: *na čisto* i *načisto* apod. Ojedinele jsou příslovce odvozena ze 7. pádu: *koněm, vozem - *koňmo, vozmo*.

4.2.3.1.4 Příslovce odvozená ze sloves

Ze sloves se tvoří příslovce vzácně, a to:

a) příponovými formanty:

aa) *-mo* - typ „letmo“, téměř neproduktivní a užívaný hlavně v názvosloví tělocvičném: *šeptmo, kradmo, zlatmo; jízmo, ležmo, svismo, rozkročmo* aj.

ab) *-ky*, ojedinele: *mlčky, plačky, volky, nevolky*

ac) *-/:* pouze *kradl, maní* a s předponou *potají*

b) ustrnutím slovesných konstrukcí, zvláště s přechodníkem přítomným aj.: *vleže, vsedě; jářku, arcí(že), vitčihledě; jakbysmet, jaksepatří*

4.2.3.2 Kategorie modifikační

1. Stupňování

Komparativy příslovcí se tvoří formanty *-ěleji* - typ „slaběji/mileji“ a *-e/0* - typ „blíž(e)“: *bohatěji, častěji, čistěji, krásněji, hloupěji, tmavěji; kratčeji, řidčeji, hladčeji, křehčeji, sladčeji; hloub/hlouběji, tíž(e), šíř(e)lsiřeji, úžehlúžeji, výš(e), níž(e), snáz(e)l snadněji, houšti hustěji.*

Nepravidelné: *lépe/lip, hůř(e), měnělmň, dál(e), dřív(e); radši, raději.*

Superlativy se tvoří předponou *nej-* z komparativů: *nejslaběji, nejblíž(e)* atd.

2. Jiné modifikace se tvoří

a) **formanty citově obměňujícími a zdrobňujícími**: *-ičce: chudičce, -oučce: droboučce, -ince: mladince, -ounce: drobounce, -ičko: snadničko, -oučko: blízoučko, -inko: malinko, -ounko: brzounko, -ičku:pomaličku, -oučku:pomaloučku, -ounku:pomalounku, -ičky: brzičky, vždycičky, -inky: brzinky, vždycinky; složenými: malilince, tenounince, malilinko, malininko, maliličko, brzoulinko; většinu z nich můžeme chápat i jako transpozice přídavných jmen chudičkový'...*

b) **formanty zvýrazňujícími**:

-ky: zpět — zpátky; nevědomky, hnedky; ted'ky, vždycy

-ka: hnedka, ted'ka, dneska, -hle: tuhle, tamhle, takhle, tadyhle, tudyhle, semhle aj.

-le: hnedle, -to: takto, kamto, tadyto, -že: jakže, kdeže, -krát: častokrát, mnohokrát, mnohdykrát

pra-: pramálo, prabídě

pře-: překrásně, předaleko, převelice

c) **formanty zeslabujícími**:

po-: podál, poblíž, poníž, pov) >š, opo-: opodál, ne-: nejen, netoliko, nevelmi, nemálo, nemnoho

d) **formanty obměňujícími, předložkovými významy**:

do-: dodnes, dospod, dokdy, dovnitř

na-: nadál(e), napříště, napříč, naopak, navždy, nahonem, nahlas, nazpaměť

od-: odevždy, odjinud, odevšad

po-: pokdy, povždy, poblíž

před-: předloni, předminule

přes-: přespříliš, přespříště, přesrok (napřesrok)

za-: zavčas

4.2.3.3 Kategorie mutační

U příslovcí se uplatňuje jen druhotně, a to přehodnocením původních prostých a předložkových pádů jmen.

Např. ustrnulé instrumentály substantiv, jako *celkem, honem, kvapem* atd., lze objasňovat synchronně i jako útvary odvozené ve smyslu kategorie mutační: jako jména okolnosti zakládající se na vztahu k podstatným jménům, jako *celek, hon, k\>ap*, atd., a odvozené sufixem *-ein*, příznačným pro příslovce: tedy *celk-em, hon-em, Icvap-em* atp. Obdobně můžeme interpretovat sprežky typu *narychlo, načisto, nahrubo* atd. jako příslovce utvořená z adjektivního kmene složeným formantem předponovč-příponovým *na-* + *-o*, tedy jako *rychl(ý), čist(ý), hrub(ý) - na-rychl-o, na-čist-o, na-hrub-o*, anebo příslovce *pomalů* jako ze slovo tvorného základu *mol-* v *pomal(ý)* složeným předponovč-příponovým formantem *po-* + *-u*, tedy *po-mal-u* apod.

Jinak bychom sem mohli řadit např. příslovce typu *koňmo*, popř. i *letmo, zkusmo, kradmo*, začleněná zde ke kategorii transpoziční, jako jména pro okolnost založenou na vztahu k ději: *let-mo, zkus-mo, krad-mo* a podobně i příslovce typu *plačky*.

4.2.4 Tvoření sloves

Dějový příznak tvořící podstatu onomaziologické kategorie slovesa jako slovního druhu může mít charakter činnosti, a to stálé, obvyklé či příležitostné, nebo též jednorázového činu, aktu, nebo stavu trvajících v čase, nebo změny takového stavu, přechodu z jednoho stavu do druhého, nebo vůbec spontánního procesu. Tento dějový příznak může být vyjádřen slovesem primárním, základním (*dělat, spát, kvést*), nebo sekundárním, odvozeným z jiného slovesa nebo zejména, často i z citoslovce.

4.2.4.1 Kategorie transpoziční

Za slovesa utvořená v rámci této pojmenovací kategorie lze pokládat slovesa s významem stavu a změny stavu s obecným strukturálním významem „být, popř. stávat se takovým nebo tím, jak naznačuje základové jméno“.

4.2.4.1.1 Slovesa odvozená ze jmen přídavných

1. Slovesa s významem stavu/slovesa stavová

Mají obecný strukturální (slovotvorný) význam „být nebo jevit se takovým, jak naznačuje základové přídavné jméno“. Je to třída málo početná (vznikla významovým posunutím mnohem početnějších sloves změny stavu) a zcela neproduktivní. Patří sem **slovesa s příponovými formanty**:

- a) *-ě/e-* - typ „lačnět“ = být lačný, podobně *hladovět, churavět, chorlavět, smutnět*
  - b) *-i-* - typ „lačnit“ s tímž významem jako „lačnět“: *divočít, smutnit, tesknit*
  - c) *-a-* - typ „chutnat“ = být chutný
  - d) *-ě/e- se* - typ „temnět se“ = jevit se temným: *bělet se, strakatět se, zelenět se*
  - e) *-/- se* - typ „veselit se“: *pestržit se, klikatit se*
  - f) *·a· se* - typ „černat se“: *bělat se, červenat se, modrat se, zelenat se, rovnat se*
- Jde tu vesměs o slovesa vyjadřující vjemy a dojmy smyslové, zvláště zrakové.

2. Slovesa vyjadřující samovolnou (spontánní) změnu stavu

Tato slovesa, tradičně zvaná slovesa počínavá neboli inchoativa, mají obecný strukturální význam „stávat se nebo stát se takovým, jak naznačuje základové jméno přídavné“. Je to třída velmi početná a stále produktivní. Má k dispozici příponové formanty:

a) *-nou/-0-* - typ „bohatnout“, málo produktivní, jen od adjektiv prvotních: *blbnout, blednout, hnědnout, hořknout, houstnout, hrubnout, chromnout, chudnout, mládnout, pustnout, slábnout, stárnout, šednout, tloustnout, zlátnout, žloutnout, hrubnout, křehnout, krotnout, řídnout, sládnout, tmavnout, vlhnout*

b) *-ěle-* - typ „červivět“, velmi produktivní: *bujnět, jasnět, temnět, lakomět, tupět, buclatět, barbarštět, cukernatět, dřavět, rezavět, bázlivět, dětinštět, fialovět, růžovět*, zvláště časté ve spojení s prefixací: *onemocnět, ozdravět, osiřet, zkrásnět, zemdlet, zlenivět, zneróznět* atd.

c) *-a-* - typ „černat“, málo produktivní: *bělat, červenat, zelenat, modrat, lysat, teplat*

d) *-/- se* - typ „křivit se“, dosti produktivní *-jasnit se, temnit se*, zvláště opět ve spojení s prefixací: *uzdravit se, polepšit se, zhoršit se, zvětšit se, zmenšit se, pokřesťanštit se, pokatolčitise, zhmotnit se*; mnohá z těchto sloves mohou být chápána i jako motivovaná příslušnými nezvratnými slovesy účinnými (viz kap. IV.4.2.4.3.2)

4.2.4.1.2 Slovesa odvozená ze jmen podstatných

1. Slovesa připisující podmětu činnost nebo stav

Produktivní jsou dva slovtvorné typy:

- a) *-i(t)* - typ „kuchařit“ = být kuchařem, pracovat jako kuchař, „sousedit“ = být souse- dem, omezeně produktivní: *sedlačit, chalupařit, řezničit, truhlařit, stolařit* (mor.), *zedni- čit, zahradničit, zahrádkařit, soupeřit, stánkařit, lyžařit, ledařit, táborničit, otročit, sloužit*
- b) *-ova(t)* - typ „krejčovat“, omezeně produktivní: *ševcovat, místrovat, starostovat, učitelovat, trampovat, vojákovat, kralovat, panovat, soudcovat, správcovat, ředitelovat, šéfovat, hostovat, sponzorovat, poslancovat, ministrovat, sokolovat*

U obou těchto typů dochází k významovému posunu „být jakoby, chovat se jako“ - typ „skotačit“: *čtveračit, kašpařit, lichvařit, opičit se, kohoutit se*, srov. též *vyslepičit* (něco), *kachnit se, rochnit, bratřit se, přátelit se*, typ „šaškovat“: *kašparovat, lelkovat* (chytat lelky), *panáčkovat, papouškovat, koniášovat, švejkovat, kočkovat se, bratříčko- vat se, přítelíčkovat se*

- c) *-ěle(t)*: *okounět*

2. Slovesa vyjadřující změnu stavu podmětu

Využívají v podstatě týchž formantů; jejich strukturní vzorec je „stávat se, stát se tím, co naznačuje základové jméno podstatné“:

- a) *-i(t)* - typ „(z)vítězit“, řídké, neproduktivní: *bláznit*, jen zvrtné: *zbláznit se, (s)bratřit se, spřátelit se, vzmužit se*
- b) *-ě/e(t)* - typ „(z)kamenět“, řídký, neproduktivní: *ovdovět, (z)vlčet, zbabět* (odtud *zbabělý*), *zocet*

3. Slovesa vyjadřující projevení nebo provádění toho, co vyjadřuje abstraktní jméno podstatné (jméno dějové nebo název vlastnosti)

Jde tu vlastně o zpětnou transpozici dějových jmen v slovesa, všechny typy jsou málo produktivní:

- a) *-i(t)* - typ „toužit“ = projevit touhu: *lítostit, žalostit, cítit, myslit, žíznit*; typ „válčit“ = vést válku: *kouřit, bouřit, kouzlit, hřmotit, halasit, rámusit*; varianta *-nit*: *lítostnit, žalostnit*
- b) *-ě/e(t)* - typ „vonět“ = vydávat vůni, neproduktivní: *slzet, želet*
- c) *-a(t)* - typ „spěchat“: *cválat, čichat, dýmat, škrtat*
- d) *-ova(t)* - typ „vzdorovat“ = projevit vzdor, málo produktivní: *besedovat, bojovat, cestovat, čarovat, tancovat, trylkovat, pochybovat, potřebovat, usilovat; strachovat se*

4. Slovesa neosobní vyjadřující, že nastává nebo trvá jev, který naznačuje základové jméno podstatné

Jde většinou o jevy atmosférické. Příponový formant *-i(t)* bývá provázen reflexivací - typy „dnít se“, „sněžit“: *chumelit (se), jařit se, mračit se, tmít se, šerit se, dštít, mlžit/mžít*.

4.2.4.2 Kategorie modifikační

Modifikace sloves slouží především lexikálně-gramatické kategorii slovesného vidu a vyjadřování nejrůznějších odstínů lexikální kategorie tzv. způsobu a průběhu slovesného děje - v této knize užíváme pro ně termínu **druh slovesného děje** (viz kap. III.5.2.6.2).

4.2.4.2.1 Vnitroslovesné odvozování v rámci slovesného vidu

1. Zdokonavování/perfektivizace prostých sloves nedokonavých

a) Je to průvodní jev modifikace druhu slovesného děje při **odvozování** sloves **předponami**. Jen v případech, kdy lexikální význam předpony je silně oslabený, je **prefixace** výrazem **čisté perfektivizace**, tj. zdokonavení.

Takovým lexikálně „prázdným“ předponám se blíží předpony v těchto slovesech:

do-: nutit— donutit, dosvědčit, dotázat se
na-: psát - napsat, nabrousit, najíst se, nasnídat se
o-: klamat— oklamat, ochutnat, oželeť
od-: pykat - odpykat, odhlasovat, odstartovat
po-: zdravit - pozdravit, pochválit, potěšit, pokazit, postrašit
pro-: jednat - projednat, proměnit, promeškat
pre-: kazit - překazít, přeměnit, přetlumočit
při-: vítat - přivítat, přichystat, přinutit, přilákat
roz-: třídit - roztržít, rozkrájet, rozbourat
s-: hořet - shořet, shnit, srovnat, semlít
u-: dělat— udělat, ustlat, uvěřit, umlít, upražít, uvařit
z-: vážit - zvažít, zfalšovat, způsobit, zbourat
za-: platit - zaplatit, zasít, zahubit, zapískat, zazpívat

b) **S odstínem okamžitosti slovesného děje** uplatňuje se v této úloze kmenotvorný formant *-nou(t)* - typ „padnout“, je dosti produktivní, hlavně u sloves imitativních: *sednout, kleknout, lehnout, klesnout, stoupnout; dýchnout, chytout, leknout se, octnout se, troufnout si, risknout*; od sloves imitativních: *heknout* (k *bečet* i *bekat*), *houknout, měknout, syknout, bouchnout, cáknout, ceknout, mulmout, fouknout, drápnout, šeptnout, špitnout, žbluňknout* a mnoho jiných.

2. Znedokonavování/imperfektivizace dokonavých sloves předponových

Tímto způsobem vznikají tzv. **druhotná imperfektiva**, která podržují nový významový odstín, který slovesu dala předpona, mění se však zpět na sloveso nedokonavé, srov. *hrabat* ned. - *vyhrabat* dok. - *vyhrabávit*/*vyhrabovat* ned.

Tvoří se formanty:

a) *-va(t)* s dloužením předcházející samohlásky, tj. vlastní slovotvornou příponou *-v-* a kmenotvornou příponou *-a-*, produktivní - typ „oplakávat“:
vydělat —> *vydělávat, prohledávat, vykonávat, rozčesávat*
pohrbit →* *pohrbívat, přelstívat, rozproudivat, rozzářívat*
omalovat -> *omalovávat, přepracovat* -* • *přepracovávat*
dobýt —> *dobývat, vymývat, osívat, vyhrávat*

varianta *-áva(t)*: *zabodnout* -> *zabodávat, přiklepávat, vypadávat, vytrhávat*

varianta *-íva(t)*: *omdlít* -> *omdlívat, přebolívat, protřpívat, odmlčívát se*

Přímo předponou i kmenotvornou příponou jsou utvořena: *čekat* -* • *očekávat, pohvizdovat*.

b) *-ova(t)* - typ „rozdělovat“, produktivnější než předchozí:
rozbalit -* *rozbalovat, zabraňovat, povzbuzovat, přičiňovat, rozdrobovat, donucovat, zavlažovat, znárodnovat, odstátňovat*
dodržet -* • *dodržovat, obletovat, umlčovat, zdomácňovat, zevšedňovat*

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

dokázat —> *dokazovat, požadovat, převazovat, přežvykovat, rozparovat*
zakousnout -> • *zakusovat, nafukovat, roztahovat, vydechovat*

c) *-(a)t* - typ „rozkvétat“, produktivní:

přelézt -* • *přelézat, pročitat, přejídat se, rozfloukat, přemáhat; umřít* -> *umírat, zapírat, utírat, prostírat, otvírat, rozemílat, ustýlat; vyběhnout* -> *vybíhat, odlétat, vychládat, poklekat, odvykat; vzpomenout* —> *vzpomínat, zhasínat; domluvit* —> *domlouvat, pospíchat; odeslat* -* • *odesílat, nasýpat*

-*ě/e(t)* - typ „odvážet“, omezeně produktivní:

uklidit -> *uklízet, podplácet, poroučet, probouzet; zabít* -> *zabíjet, popíjet, rozvíjet; roznést* —> *roznášet, zavážet, rozvádět, dojíždět, procházet se; prominout* —> *promíjet, vyvíjet, dohlížet; zahnat* -> *zahánět*; k prostým dokonavým: *hodit* -> *házet, pouštět, míjet*

3. Tvoření sloves násobených

S vidovým protikladem dokonavosti a nedokonavosti je těsně spjat protiklad sloves násobených a nenásobených.

a) **Slovesa vyjadřující prostou násobenost děje** se odvozují formanty:

aa) *-v-a(t)* (se závazným dloužením kmenotvorné přípony) - typ „dělávat“, velmi produktivní, utváří **slovesa** tzv. **opakovací/frekventativa**:

bloudit -> *bloudívat, chválívat, loučívat se, radívat; čekat* —> *čekávat, lehávat, toulávat se, vítávat, zrávat; bolet* -> *holívat, hledívat, hořívat, trpívat, vonívat; umět* —> *umívat, sázívat, stavívat, vracívat, vyprovázívat; bojovat* -* • *bojovávat, cestovávat, pracovávat, slibovávat, přesazovávat, pochvalovávat, opisovávat; bít* -> *bívat, pívat, sívat, bývat, mývat, mívat, hrávat, smávat se*

ab) *-a(t)* - typ „vídat“, neproduktivní, tvoří tzv. **slovesa opětovací/iterativa** k slovesům nedokonavým; jen několik těchto sloves má pouze význam násobený, jsou to: *vídat, slychat, jídat, čítat, pásat; sedat, lehat (ksedět, ležet)*. Ostatní jsou co do násobenosti bezpříznaková, vedle děje násobeného mohou vyjadřovat i jen jeden děj: *hrýzt* -> *hryzat, metat, dýmat, ždímat, kovat, plovat; táhnout* -* • *tahat, páchat; běžet* -> *běhat, létatl-í-, hárat, hřímat*

- typ „padat“, produktivní, tvoří slovesa opětovací k dokonavým slovesům okamžitým; vedle významu děje násobeného (opětování jednorázových aktů) může mít i význam děje nenásobeného: *kleknout* -* • *klekat, lehat, sedat, klesat, vrhat, bodat, kopat, sekát, kousat, píchat, míhat se; chytit* -> *chytat, lapat, skákat*

Zvláště produktivní je tento typ u sloves ze základů imitativních: *bafat, broukat, fňukat, frkat, hafat, houkat, hukat, kuňkat, kýchat, mlaskat, mňoukat, pípat, rafat, sykat, štěkat, vrkat, vřískat, bouchat, práskat, třískat* a mnoho jiných.

ac) *-ě/e(t)* - **typ „sázet“**, neproduktivní, co do násobenosti **bezpříznakový**: *kalit* -* • *kálet, klanět, Máčet, máčet, pájet, stavět, vláčet*

ad) *-i(t)* - typ „nosit“, zcela neproduktivní, patří k němu jen několik sloves, vyjadřujících děj co do směru neurčený, indeterminovaný: *nést* -> *nosit, vodit, vozit; hnát* -> • *honit, jet* -> *jezdit, jít* -> *chodit* (ze superlativního kořene)

b) **Slovesa vyjadřující podíllost slovesného děje/distributiva**. Jsou to slovesa násobená a dokonavá (lze však od nich dále tvořit slovesa nedokonavá s týmž významem), odvozená od sloves nedokonavých zdokonavujícími předponami *po-*, *s/e/-* a *z/e/-*: *polámat (větve), pokácet (stromy), poplatit (dluhy), poztrácet (peníze), pozavírat (okna), pozamykat (dveře), pomřít* (o lidech); *sjezdit* (obce), *svožit* (snopy), *snosit* (rozházené předměty);

skoupit (zboží) *řskupovat* je k němu nedok.), *zohýbat* (dráty), *zutínat* (větve), *zpřevracet* (stoly), *zprerážet* (tyče u plotu). Dvojí předponou jsou utvořena: *pozotvírat* (okna), *pozohýbat* (dráty), *pozutínat* (větve), *porozkrádat*.

4.2.4.2.2 Vnitroslovesné odvozování sloužící modifikaci druhu slovesného děje

Lexikální modifikace (obměny) slovesného děje jsou **vyjadřovány** především širokým spektrem **formantů předponových**. Odvozování formanty příponovými je tu jen okrajové.

1. V platnosti slovesných předpon se uplatňují jak předpony nevlastní, předložkové: *do-*, *na-*, *o-*, *ob-*, *od-*, *po-*, *pod-*, *pro-*, *pře-* (odpovídající předložce *přes*), *před-*, *při-*, *s-*, *u-*, *v-*, *z-*, *za-*, tak předpony vlastní, nepředložkové: *roz-*, *vy-* a *vz-*.

Po stránce vidové jsou předponami odvozená slovesa dokonavá.

Po stránce lexikální dodávají předpony základovému slovesu rozmanité odstíny příslovecné, především místní a z nich pak vycházející odstíny časové, způsobové a měrové.

Prvotní místní význam předpon se nejvýrazněji projevuje u **sloves pohybu**. Např. význam slovesa *nést* může být obměněn těmito místními předponami:

při-nést (k něčemu, do blízkosti), *řfo-nést* (až k něčemu, dovnitř něčeho), *v-nést* (dovnitř něčeho), *řronést* (naskrz něčím), *řvy-nést* (ven z něčeho), *řor-nést* (pryč od něčeho), *řna-nést* (nahoru, na povrch něčeho), *řř-nést I* (dolů, s povrchu), *řs-nést II* (k sobě, dohromady, z různých stran), *ř»-nést* (pryč od něčeho proti odporu), *řpřed-nést* (před něco), *řpře-nést* (z jedné strany na druhou, přes něco), *řoi-nést* (okolo něčeho), *řvz-nést se* (do výše), *řpro-nést se* (prohnout se zatížením), *řroz-nést* (na různé strany).

Podat přehled významových odstínů, které dodávají významu základového slovesa jednotlivé předpony, je obtížné, neboť záleží i na významu tohoto slovesa, a proto také jednotlivé předpony mohou význam různých základových sloves obměňovat různě. Omezíme se proto jen na hrubý **náčrt jednotlivých významových odstínů**:

a) **imstm** (směrování děje)

dopředu *{předsunovat}*, dozadu *{zaklonit}*, dolů nebo s povrchu *{seskočit, smýt}*, vzhůru *{vysplhat, vzlétnout}*, ven *{vynést, zout}*, dovnitř *{vložit, vejít}*, po povrchu *{pomalovat}*, vzdalování *{odnést, ujet}*, přibližování *{přinést, přijít}*, napříč *{přejít}*, odchýlení *{sejít /z cesty/}*, kolem *{obezdít}*, předstih *{nadběhnout}*, proniknutí skrz *{probodnout, proletět}*, dohromady *{shrnout, sejít se}*, od sebe, na různé strany *{roznést, rozejít se}*

Tyto prvotní místní významy jsou výchozí pro významy časové a způsobové; druhotné obměny způsobu a průběhu slovesného děje těsně souvisí s kategorií slovesného vidu.

b) časové, vyjadřující **fázovost slovesného děje**, a to

ba) fázi začáteční - **slovesa počínací/ingresivní**:

za-topit, zazelenat se, zaposlouchat se

vy-běhnout, vyrazit, vylézt

roz-dělat, rozkvést, roztočit, rozplakat, rozbolet se, rozjet se

vz-planout, vzniknout

bb) fázi konečnou - **slovesa končící/finitivní**:

do-číst, dodělat, dokouřit, dołtvést, dopsat, dozpívat, domluvit

řvy-cvičit, vykrmit, vystudovat, vypracovat

řod-kvést, odevičít, odbít (o hodinách), *řodpracovat, řodrecitovat*

be) začátek i konec děje - **slovesa omezovací/(de)terminativní**:

řposedět, řpobesedovat, řpoležet si, řpoklepat

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

za-volat, zaklepat, zakouřit si, zaplavat si, zatančit si
na-čekat se, nachodit se, nadělat se

(některá z těchto sloves vyjadřují zároveň míru děje, viz d)

bd) děj od začátku do konce:

pře-číst, přestat, vy-trvat

současně: *při-kusovat*, dodatečně: *při-psat*, předem: *předvařit, předčistit*

c) **způsobové**, vyjadřující způsob provedení slovesného děje:

ca) mechanické splnění: *odpřednášet, odcvičit, odehrát, odmluvit*

cb) prosté provedení: *napsat, udělat, uvařit, ušít*

cc) špatné provedení: *překroutit, prohospodařit*

ed) neprovedení: *nenapsat, nepřečíst, neudělat, nepříšlí*

d) **měrové**, vyjadřující míru slovesného děje:

da) **malá míra děje** se vyjadřuje předponami:

po-: *poblednout, pomačkat, pokrývit, posednout, poodhalit*, často zdvojenou: *popojít, popoběhnout, popostrčit, poponést*

na-: *naříznout, nakrojit, natrhnout, nalomit* (zároveň počátek)

o(b)-: *ovařit, omočit, ochutnat, obměnit, o(b)mezit, obměkčit*

pod-: *podnapít se, podpíchnout, podškubat, podvrtnout*

při-: *přičíslnout, přiříznout, přistříhnout, přitlumit, přizabít*

u-: *ulít, upít, ukousnout, uorat, usmát se*

za-: *zavonět, zasmát se, zapísknout*

nedo-: *nedovařit, nedopéct, nedoslychat*

Poznámka: Malou míru spolu s vnitřním členěním děje vyjadřuje smíšený typ prefixálně-sufixální *po-* + *-vu(t)* - typ „poplakávat“ - a *po-* + *-ova(t)* - typ „pokuřovat“.

db) **velká míra děje** se vyjadřuje předponami:

na- + *se*: *nadělat se, nachodit se, najezdit se, nanosit se, naskotačit se, nalelkovat se, naotravovat se, nastartovat se, naplakat se, natrápit se*

na- s genitivem partitivním: *nanosit* (vody), *navozit* (brambor), *nahrabat* (peněz)

po- + *sil se*: *poležet si* (s nemocí), *pomět se*

pro- (+ *se*): *prostát, probdít, prolézt, protoulat*

pře- (+ *se*): *přesolit, přezrát, předřít se, přechválit*

vy- (+ *se*): *vyčinit, vylát, vytancovat se*; *vyna-* (+ *se*): *vynadívat se*

za- + *si*: *zapracovat si, zaplavat si* atp., může znamenat podle souvislosti velkou nebo malou míru děje

Poznámka: V některých případech dochází při spojení základového slovesa s předponou vedle lexikální obměny a zdokonavení též ke změně slovesné vazby, a to vždy jen ve směru od podmětových sloves k předmětovým: slovesa podmětová se stávají předmětovými nepřechodnými (*jít - dojit cíle, žít - dožít sa stáří*) nebo přechodnými (*bdít v noci - probdít noc, lézt přes zed' - přelézt zed', moci - přemoci*) a od sloves nepřechodných k přechodným: předmětová slovesa nepřechodná se stávají přechodnými (*škodit člověku - poškodit člověka, mluvit s někým - přemluvit někoho, plakat nad mrtvým - oplakávat mrtvého, želeť něčeho - oželeť něco*).

2. Některé lexikální modifikace slovesného děje využívají **odvozování příponami**.

a) Slovesa zdrobnělá/slovesná deminutiva

Mají obdobně jako zdrobnělá jména význam zdrobňující, zjemňující a zároveň vyjadřují kladný citový vztah uživatele. Je to odvozování velmi omezené, a to především na

oblast řeči dětské, popř. řeči s malými dětmi. Základem odvozování mohou být vedle sloves i citoslovce.

- aa) Slovtvorný formant *-it-a(t)* utváří pouze slovesa *cupitat* a *dupitat*.
- ab) *-k-a(t)* utváří slovesa *capkat*, *dupkat*, *hopkat* a *papkat*; *hajkat*.
- ac) Vyšší stupeň citového zabarvení vyjadřují složené formanty *-ink-a(t)*: *spinkat*, *hajinkat*, *hačinkat*, *papinkat*, *bumbinkat*, *čurinkat*, *lulinkat*, *kakin-kat*, *blinkat*, *capinkat*, *cupinkat*, *řapinkat*
-ičk-a(t), řidší: *hajičkat*, *papičkat*, *bumbičkat*, *capičkat*, *řapičkat*
-in-in-k-a(t) se zdvojenou složkou *-in-* zesiluje ještě intenzitu emocionálního náboje: *capininkat*, *spininkat*, *hajjinkat*, *hačičinkat*; *k-ové* formanty vytvářejí tak celou škálu citového zabarvení, např. *hajat- hajkat -hajinkat/hajičkat - hajjinkat! hajjičkat*.

b) Slovesa úsilná/intenziva

Jsou charakterizována především formanty f-ovými, dodávajícími slovesnému ději význam úsilnosti, vyšší intenzity. Také jejich základem bývají citoslovce, častěji jen onomatopoické povahy.

- ba) *-t-a(t)*: *breptat*, *cintat*, *čvachtat*, *jektat*, *chrochtat*, *-et-a(t)*: *třepetat*, *-ot-a(t)*: *dupotat*, *mihotat se*, *třepotat*
- bb) *-t-ě(t)*: *chroptět*, *chroptět*
- be) *-t-i(t)*: *dychtít*, *bortít*, *soptít*
- bd) Okrajově je odstín úsilnosti vyjádřen i formantem *-on-i(t)*: *žadonit*, *žebzonit*, *hamonit*, *řehonit se* (srov. *řehtat*, *řehotat se*).

4.2.4.3 Kategorie mutační

4.2.4.3.1 Slovesa odvozená ze jmen podstatných

1. Slovesa vyjadřující (z)působení změny stavu předmětu

Jsou to slovesa předmětná, přechodná, se slovtvorným významem „činit nebo učinit někoho tím, co naznačuje základové jméno podstatné“. Tímto základovým jménem bývá pojmenování chápáno jako nositel charakteristického rysu. Tato slovesa jsou nečetná a odvozují se málo produktivními formantem.

- a) *-i(t)* - typ „hostit“: *věznit*; se zdokonavující předponou: *znepřátelit*, *pobláznit*, *zot-ročit*, *ožebračit*, *poněmčit*; zvrtná *bratřit se*, *přátelit se* se stýkají s typem reprodukčním (viz kap. III.4.2.4.4)
- b) *-ova(t)* - typ „zrádcovat“ je zastaralý, jen přeneseně žije dosud *kaceřovat*. Podoby zvrtné *bratříčkovat se*, *přátelíčkovat se* se stýkají s typem reprodukčním.

Analogicky tvořená slovesa se základovým slovem věcným, jako *řadit*, *tvarovat*, *zpopelnit*, jsou zařazena do obecné slovtvorné třídy s významem „produkovat něco“.

2. Slovesa vyjadřující činnost na základě substance, která je jejím předmětem nebo výsledkem

a) Slovesa vytvářeného předmětu

Slovesa se strukturním významem „vytvářet, vyrábět, produkovat to, co je naznačeno základovým jménem podstatným“ (v širším smyslu by bylo možno sem řadit i předcházející skupinu), tvoří se formanty:

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

aa) *-ova(t)* - typ „medovat“, produktivní: *článkovat, děrovat, dírkovat, hrstkovat, kopkovat, kouskovat, mandelovat, odstavcovat, panákovat, párkovat, přehrádkovat, řadovat, stehovat, stínovat, sukovat, tvarovat, uzlovat, vrstvovat, závitovat, zmetkovat, porcovat, fázovat, formovat, frázovat, parcelovat, hláskovat, odnožovat, kořenovat, ledovat, mapovat, paprskovat, stanovat, krystalovat, plánovat, profilovat, programovat, taktovat, tunelovat*

ab) *-i(t)* - typ „členit“, méně produktivní: *čtvrtit, dělit, půlit, hromadit, kopčit, kupit, rojit se, řadit, řetěžit, hrbít, jiskřit, kadeřit, plodit, potit (se), prášit, řasit, sněžit, vířit, vlnit, zrnit*, s předponou: *rozbahnit, zocelit, uzákonit*

Rozšířený formant *-n-i(t)*: *zpopelnit, zmáselnit*.

ac) Zcela okrajové postavení má formant *-ě/e(t)*: *slzet*.

Poznámku: Pokud je základem takových útvarů jméno dějovč, je třeba vidět v nich výsledek transpozic (*tancovat*, viz str. 136).

b) Na rozdíl od vytvářeného předmětu bývá **zasazený/zasahovaný předmět základem odvozených sloves** jen zřídka.

ba) Slovtvorný typ na *-ova(t)*: *listovat* (obracet listy), *kapsovat* (prohledávat kapsy), *šacovat* hov., *Maskovat* (sbírat klásky), *buchtovat*, *čajovat*, *koláčovat*, *kařovat* hov. (často pojídat/popíjet);

bb) na *-i(t)*: *hrdlit* (pův. rdousit, svírat hrdlo), *ručit* (pův. dát, dávat ruku za někoho); s předponami - tělocvičné termíny: *upažit, předpažit, rozpažit, zapažit, unozit, přednožit, přinožit, roznožit*.

c) Se sémantickou třídou „vytvářet, produkovat něco“ se těsně stýká a namnoze postupuje nejpočetnější a stále velmi produktivní významová skupina předmětových sloves označujících činnost „opatrovat (pokrývat, plnit atp.) někoho nebo něco nějakou jinou substancí“, tzv. ornativa. Ta se odvozují několika formanty:

ca) *-ova(t)* - typ „cukrovat“, velmi produktivní: *bodovat, čárkovat, číslovat, dírkovat, drážkovat, dýhovat, dehtovat, kmínovat, kolkovat, kroužkovat, křížkovat, lakovat, ledkovat, lištovat, makovat, maskovat, nýtovat, očkovat, olejovat, paprikovat, pískovat, práškovat, přístípkovat, pruhovat, razítkovat, štěrkovat, tvarovat, víčkovat, zoubkovat*

Četná jsou i slovesa tvořená zároveň předponou: *pocínovat, pochromovat, poniklovat, ... zatušovat, zakřídovat*.

cb) *-i(t)* - typ „solit“, velmi produktivní: *barvit, bednit, hnojit, kořenit, lepit, leštit, masit, mydlit, octit, pepřit, sířit, smolit, šatit, škrobit, špinit, ženit (se)*

Osobitou skupinu tvoří zvrtná slovesa s významem „(po)rodit mláďata“: *(o)kotit se, (o)prasit se, (o)telit se, (o)hřebit se* aj.

Zároveň předponou se tvoří: *omezit, oplotit, okysličit, přemostit*.

Rozšířenou variantou *-n-i(t)* se tvoří: *(zaj)lesnit, (za)travnit, (zaj)vodnit, (o)milostnit* aj.

cc) *-a(t)* je formant zcela neproduktivní. Je obsažen v slovech: *sedlat* („opatrovat sedlem“), *látat* („opatrovat látkou, tj. záplatou“, srov. *záplatovat*), *poutat a pásat*.

Ve spojení s některými předponami, zejména *od-* a *vy-* nabývají tvary této třídy významu opačného: „zbavit, zbavovat toho, co je vyjádřeno jménem podstatným“ (nazývají se privativa): *odkorkovat, odpeckovat, odšroubovat, odvíčkovat, odzátkovat, odplynit, oclkysličit, odvláknit, odpoutat, vyhákovat, vyobcovat, vypeckovat, vytrumfovát, vybednit, vyčlenit, vykostit, vylodit, vyprášit, vy semenit, vyřadit, rozhrěšit, rozuzlit; -ní(t)*: *vylidnit, vyrybnit*.

3. Tvoření sloves na základě prostředku činnosti

Tato slovtvorná třída má obecný strukturní vzorec „uží/va/t věci vyjádřené základovým jménem podstatným při určité činnosti jako jejího prostředku, nástroje“: Slovtvorné typy této třídy jsou charakterizovány těmito formanty:

a) *-ova(t)* - typ „bičovat“ - velmi početný a produktivní: *cévkovat, drátkovat, háčkovat, kamenovat, kartáčovat, kormidlovat, lyžovat, pilovat, plečkovat, roubovat, smirkovat, sprchovat, šroubovat, válcovat, veslovat*; hrát na nástroj: *basovat, bubnovat, flautovat, fujarovat; faxovat, telefonovat*

b) *-i(t)* - typ „kosit“, méně početný a méně produktivní: *bruslit, brzdit, clonit, klížit, kotvit, léčit, mastit, měřit, mydlit, páčit, plachtit, plužit, rosit, rožnit, smolit, solit, vážit, vápnit, věnčit, zvonit*

c) *-ě/e(t)*, zcela ojedinělé a neproduktivní: *umět, rozumět* (= používat umu, rozumu)

4. Slovesa motivovaná podstatnými jmény vyjadřujícími různé okolnosti děje

a) místem, b) směrem, c) časem děje

a) se slovtvorným významem „být, nacházet se na daném místě“:

aa) *-ova(t)* - typ „stolovat“, řídový: *dolovat, hřadovat, kempovat, krčmovat, norovat, skladovat, stanovat, garážovat, hangárovat, parkovat* (také ba)

ab) *-i(t)* - typ „trůnit“: *hnízdit, salašit, sídlit, tábořit*; zvrátná: *bahnit se, blátit se, pelešit se*

b) se slovtvorným významem „dávat, ukládat na nějaké místo“:

ba) *-ova(t)* - typ „žalářovat“, mírně produktivní: *hrnkovat, lahvovat, pytlouvat, sáčkovat, sudovat, žokovat; krechtovat, garážovat, hangárovat, vagónovat, orestovat, pranýřovat; knihovat, matrikovat, katastrovat, tabelovat, tabulkovat*

bb) *-i(t)* - typ „nalodit“, málo produktivní:

zároveň předponou: *u-místit, v-mezeřit, u-pozadit, do-ručit, v-sítit*; s variantou *-ni(t)*: *uskladnit, u-sklepnit*; se slovtvorným významem „odstranit z nějakého místa“ (jen s předponami *vy-, od-*) - typ „vylodit“: *vyobcovat, vymístit, vystájit, odstředit, vylodit, vykolejit, vyzemnit*

c) se slovtvorným významem „trávit čas, dobu, která je v základě slovesného děje“: *-ova(t)* - typ „nocovat“, nepočetný, velmi málo produktivní: *letovat, zimovat, víkendovat*, s předponou: *ponocovat* (z výrazu *po nocích*)

4.2.4.3.2 Slovesa odvozená ze jmen přídavných

Sem alternativně náležejí **slovesa vyjadřující změnu stavu podmětu**, zařazená zde do kategorie transpoziciční. Jsou to slovesa se slovtvorným vzorcem „stát se, stávat se takovým, jak naznačuje základové jméno přídavné“ (viz kap. III.4.2.4.1.1).

S těmito slovesy velmi těsně souvisejí **slovesa činnostní s významem působit změnu stavu objektu** se strukturním vzorcem „činit nebo učinit někoho takovým, jak to naznačuje základové jméno přídavné“. Jsou to tzv. **slovesa účinná/faktitiva**, tvořící protějšky k slovesům vyjadřujícím změnu stavu (podmětu). Zařazují se proto někdy k slovesům změny stavu jako slovesa změny stavu předmětu. Na rozdíl od sloves změny stavu jsou však vždy předmětná, přechodná.

Tvoří se pouze jediným formantem, a to *-i(t)*, zařazujícím příslušná slovesa ke vzoru *prosít* -typ „křivit“, nepříliš početný, ale produktivní; patří k němu slovesa jako: *bíliti bělit, černit, modřit* atd., *čistit, mírnit, sušit, ostřít, tupit*, z primárního základu: *hladit, krátit*,

krotit, sladit, šířit, úžit, často se zdokonavující předponou: *počeštit, zesvětštit, postátit, znárodnit, osamostatnit, zatemnit, objasnit, vysvětlit, zdomácnit*. Slovesa odvozená od komparativů: *zlepšit, zhoršit, polepšit, pohoršit, zvětšit, zmenšit*.

Poznámka: Vč spojení s předponami *od-*, *vy-* nabývají slovesa významu zrušení vlastnosti: *odtemnit, odvlhčit, odvšivit, odnárodnit, vyvlastnit*. Těsná blízkost sloves účinných se slovesy změny stavu (podmětu) se projevuje i v tom, že obě třídy jsou ve vzájemných slovtvorných vztazích: reflexivizací sloves účinných vznikají slovesa stavová: typ „křivit“ → typ „křivit se“ (viz kap. IV.4.2.4.1.1). Na druhé straně mohou být slovesa účinná alternativně motivována i slovesy stavovými: *zdomácnět* → *zdomácnit* (způsobit, aby něco zdomácnělo) (viz str. 141).

4.2.4.3.3 Slovesa odvozená ze sloves

Jde o slovtvornou třídu s obecným strukturním vzorcem „**působit** nebo **způsobit, aby se uskutečnil děj** vyjádřený základovým slovesem“. Tato slovtvorná třída - tzv. **kauzativa** - využívá téhož formantu jako třída faktitiv, s nimiž úzce souvisí, a to *-i(t)* - typ „budit“ (= působit, aby někdo bděl). Je to třída velmi omezená a stará, proto se tu setkáváme s jinak neobvyklým hláskovým střídáním. Patří sem stará slovesa: *vařit* (vodu) (k *vřít*), *mořit* (k *mřít*), *točit* (k *téci*), *trápit* (k *trpět*), předponová/?o-/ožž'í (k *ležet*), *postavit* (k *stát*), *po-sadit* (k *sedět*), *po-věsit* (k *viset*), *na-pojit* (*kpít*). Druhotně se ve smyslu kauzativ mohou alternativně interpretovat i některá faktitiva (např. uvedené *zdomácnit*, podobně např. *ztemnit* - primárně k *temný*, sekundárně k /z/*temnět*) (viz i kap. III.5.2.6.2).

4.2.4.4 Kategorie reprodukční

U slovesa se výrazněji uplatňuje i pojmenovací kategorie reprodukční: nějaký děj (většinou činnost) se pojmenovává podle charakteristického jazykového výrazu osoby nebo podle přírodního zvuku, který tento tvor nebo i neživý předmět vydává. Jazykové výrazy, které jsou motivem těchto sloves, mohou být různého druhu.

1. Malou, ale osobitou skupinu tvoří **slovesa od osobních zájmen**, která jsou základními signály komunikační situace. Tvoří se specifickým formantem *-k-a(t)*: *tykat* (oslovovat „ty“), *vykat*, řidčeji: *mykat, onkat, onikat*.

2. Nežídka bývá motivem těchto sloves **oslovování** osob jménem ve vokativu:

a) *-ova(t)* - typ „pánovat“ (oslovovat „pane“), hovorový a zastaralý, málo produktivní: *milostpánovat, jemnostpánovat, pantátovat, vašnostpánovat, slečinkovat, paničkovat, matičkovat, soudruhovat, bratrovat, sestrovat, kolegovat, doktorovat, šéfovat, strýčkovat, tetkovat, kmotrovat, drahouškovat, miláčkovat, zlatíčkovat*;

jako zvrtná mívají častěji význam přenesený: *bratříčkovat se, přátelíčkovat se*

b) *-i(t)* - typ „bratřit (se)“, řidký a zcela neproduktivní: *švagřít se, švagřít si, kmotřít se, blahorodit* (oslovovat *Vaše Blahorodí*).

3. Na přechodu k výrazům citoslovečným jsou **ustrnulé tvary substantiv** v základě sloves na

a) *-ova(t)* - typ „hromovat“ (k ustrnulému vokativu „hrome“): *d'áblovat, pámbíčkovat, ježišovat, ježíšmarjovat, bědovat, hořekovat*; zvrtná: *bohovat se, dušovat se, kristovat se*; ze slovních spojení: *přísámbohovat, namoudušovat se*

b) *-i(t)*: láteřit (klít „tisíc láteř“), *složít; božit se, dusit se*

Některé **kletby motivující slovesa** reprodukční nejsou dnes už průhledné: *sakrovat, sakramentovat, íwucijixovat, hergotovat, himllaudovat, (zajbasamaremtetovat)basamaremtetit*.

4. Příležitostné je **tvoření sloves od charakteristických hesel, pozdravů, počátků písní, modliteb** atp.: *nazdarovat* (provolávat „Nazdar!“), *hajlovat*, *máúctovat*/*mauctovat*, *servusovat*, *otčenášovat*, *zdrávasovat*, *kdedomovat*, *hejslovanit*.

5. Slova odvozená z citoslovcí

Náladová citoslovce bývají základem sloves zřídka: *hejkat*, *halekat*, *hulákat*, *hejsat*, *hajsasat* {-k- je tu jako u *tykat*, *božekat* z původního rázu).

Daleko častěji jsou v základě sloves **citoslovce napodobovací**. Tato imitativní slovesa jsou početná a využívají celé řady formantů podle druhu výsledných sloves; tak se odvozují:

a) prostě trvací slovesa

na aa) -ě/e(t) s několika podtypy:

- podtyp „bečet“, velmi početný a stále produktivní: *bučet* (vydávat zvuk „bú“), *bzučet*, *crčet*, *cvrčet*, *drncet*, *fiičet*, *frčet*, *frnčet*, *fučet*, *hrčet*, *hučet*, *chrčet*, *ječet*, *kvičet*, *kničet*, *kňučet*, *mečet*, *mňučet*, *řinčet*, *syčet*, *vrčet*, *zurčet*. Tato trvací slovesa jsou souvztažná s opětovacími slovesy typu „bekat“ a s okamžitými slovesy typu „beknout“ (viz dále).

- podtyp „funět“, nepočetný a neproduktivní: *brnět*, *čubrnět*, *dunět*, *founět*, *frnět*, *chrounět*/*lchrounět*, *mrnět*, *škvrnět*, *vrnět*, *zunět*

- podtyp „pištět“, řídký, neproduktivní: *mlaštět*, *praštět*, *svištět*, *prýštět*, *vřeštět*

- podtyp „supět“ - nepočetný, neproduktivní: *chropět*, *chrupět*, *krápět*, *sípět*, *skřípět*, *úpět*; varianta *-ptět* má význam intenzifikační: *chraptět*, *chroptět*, *soptět* (srov. u kategorie modifikační kap. III.4.2.4.2.2 db)

- jiná: *čumět*, *hřmět*, *šumět*, *kvílet*, *čišet*, *sršet*

Citoslovce základu těchto sloves nebývá někdy doloženo, ať již proto, že je slovníky nezachytily (*zurčet*, *brečet*), či proto, že citoslovce o sobě neexistují a slovesa imitativní mají přímou motivaci reálnými zvuky (*hlučet*, *dunět*), anebo proto, že jde o tvoření analogické (u sloves, která nevyjadřují zvuky): *čučet*, *krnět*, *dřepět*.

ab) -i(t) - typ „bulit“, méně početný, téměř neproduktivní: *bušit*, *hihnit se*, *chrastit*, *chřastit*, *chřestit*, *šustit*, *vřeštit*, s rozšířenými formanty: *šelestit*, *blábolit*, *hlaholit*, *šveholit*, *řehonit*, *švadronit*, *švitořit*

Také zde mají útvary s formantem *-ti(t)* charakter intenzifikační: *chroptit*, *chroptit*, *brebentit*.

U četných sloves tohoto typu není citoslovce doloženo, např. *bánit*, *hulit*, *čouditi* *čadit*, *žvanit*.

ac) -a(t)

- podtyp *-k-a(t)* - „broukat“, početný, avšak omezeně produktivní: *bekat* (vydávat zvuk *be Is* rázem/ nebo *bek*), *břískat*, *cvrkat*, *cvrnkat*, *fňukat*, *frkat*, *hekat*, *hrkat*, *houkat*, *hýkat*, *kvákat*, *kokodákat*, *kuňkat*, *kvíkat*, *kvokat*, *mňoukat*, *srkat*, *sykat*, *štěkat*, *vrkat*, *brnkat*, *břinkat*, *cinkat*, *drnkat*, *žbluňkat*, *lískat*, *louskat*, *mlaskat*, *pleskat*, *praskati* *práskat*, *třaskat*, *třískat*, *vřískat*

- podtyp „kýchat“, nepočetný, neproduktivní: *čichati* *čuchat*, *š'ouchati* *š'uchat*, *ž'douchati*/*ž'duchati*, *žuchat*

- podtyp „dupat“, nepočetný, neproduktivní: *cupat*, *chňapat*, *chroupat*/*chrupat*, *chrupat*, *klapat*, *klepat*, *lupat*, *pípat*, *rupat*, *šoupat*, *štípat*, *drápat*

- podtyp „zobat“, nepočetný, neproduktivní: *d'obat*, *d'oubat*, *drbat*, *hrabat*, *škrábat*, *škrabat*

- jiná, řídká, neproduktivní: *bafat*, *hafat*, *rafat*; *klovatiklofat*; *bácat*/*lbacat*, *cucacat*, *drcacat*, *drncacat*, *plácat*, *remcat*; *chlamstat*, *chlístat*, *chrstat*, *kejhat*, *šlehat*, *míhat se*, *krákorat*

ad) *-ova(t)*, velmi řídké, neproduktivní: *cukrovat*, *hudrovat*, *čimčarovat*

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

b) okamžitá slovesa na *-nou(t)*

ba) podtyp „brouknout“, početný, produktivní: *beknout, břísknout, cvrknout, j'huknout, frknout, heknout, houknout, hýknout, krknout, kuřknout, kvaknout, kviknout, kvoknout, mlasknout, mňouknout, srknout, syknout, štěknout, tiknout, vrknout, brnknout, fouknout, frnknout, lísknout, lousknouti lusknout, mrknout, puknout, stříknout, ťuknout, žbluňknout* (jen pohyb vyjadřují: *brknout, mrknout*)

bb) podtyp „kýchnout“, nečetný, neproduktivní: *šřouchnouti šřuchnout, žďouchnouti žďuchnout, žuchnout*

be) podtyp „dupnout“, nečetný, neproduktivní: *cupnout, drápnout, chňapnout, chřupnout, křupnout, schroupnout si, klapnout, klepnout, lupnout, pípnout, rupnout, šoupnout, štípnout*

bd) podtyp „zobnout“, nečetný, neproduktivní: *d'obnout, d'oubnout, drbnout, hrábnout, šibnout, škrábnout, zhebnout*

be) jiná, řídká, neproduktivní: *bafnout, hafnout, rafnout, klofnout, klovnout, bácnout, cucnout, drcnout, plácnout, schlamstnout, chlístnout, škrtnout, šlehnout, mihnout*

Poznámku: Tvoření nastavbových pojmenovacích slovních druhů, zájmen a číslovek, má charakter uzavřených, dále se nerozvíjejících systémů, a probíráme je proto - v souvislosti s jejich tvary - v tvarosloví.

4.2.5 Utvářenost ostatních druhů slov

Ostatní druhy slov tvoří dnes uzavřené systémy, nemůžeme u nich proto mluvit o tvoření, nýbrž jen o utvářenosti. Povšimneme si tu zběžně jen jevů významnějších:

4.2.5.1 Číslovky

Charakteristickým rysem číslovek je neostrá hranice mezi vlastními číslovkami jako slovním druhem a víceslovnými číslovkovými výrazy, srov. např. *osmačtyřicet*, ale *čtyřicet osm, jednadvacet*, ale *dvacet jeden, dvacet jedna, dvacet jedno*.

Číslovky základní vyšší než deset jsou tvořeny příponami *-náct* {*jedenáct až devatenáct*}, *-cet* {*dvacet, třicet, čtyřicet*} a *-sát* {*padesát až devadesát*}. Od původu tu jde o spřežky z *výrazh jeden na deseti* (ve smyslu jeden přes deset) atd., *tři deseti* (tři desítky), *sedmdesát* (sedm desítek, před tvrdou souhláskou nedošlo k přehlásce). Vyšší číslovky jsou spřežky {*pětatřicet*} nebo výrazy víceslovné {*třicetpět*}.

Číslovky řadové jsou (s výjimkou *prvý, druhý*) odvozené od číslovek základních {*osmý, stý, třetí, tisící*}, rovněž tak číslovky druhové {*čt'ery, desaterý, tisícery*} a souborové {*dvoje, čtvero, desatero*} a úhrnné {*čtvero, desatero*}.

Číslovky násobné jsou odvozené z číslovek druhových {*trojitý, trojatý, dvojaký*}; adverbialní také ze základních {*dvojmo, trojmo; jedenkrát, pětkrát, stokrát- trojnásob /na sobě/*}.

Číslovky zlomkové, mající charakter podstatných jmen, se tvoří z číslovek základních nebo řadových {*pětina, desetina, setina, tisícina, milióntina*}.

4.2.5.2 Zájmena

Utvářenost zájmen je dnes zřetelná zejména u zájmen neurčitých a záporných {*nějaký, některý', něco; všelijaký', všelico, sotvakdo, sotvaco, zřídakdo, zřídakco, máloco, málo- který', kdovíjaký - nikdo, nijaký, nic /s odsunutým -o, -el*}.

4.3 Slovotvorný systém a organizace slovní zásoby

Viděli jsme, že jednotky slovní zásoby jsou k sobě poutány vzájemnými slovotvornými vztahy, vztahy fundace a vztahy motivace, které jsou povahy znakové, tj. mají svou stránku významovou i stránku výrazovou. Síť slovotvorných vztahů, charakterizovaná nedílnou jednotou formy a obsahu, výrazu a významu, má závažnou úlohu pro soudržnost/kohezi a uspořádání (organizaci) slovní zásoby.

Na nesčetných individuálních slovotvorných vztazích mezi slovními jednotkami, tvořícími dvojice a řetězce slov, budujeme pak hierarchické uspořádání obecných slovotvorných vztahů a obecných slovotvorných tříd na nich založených. Tyto třídy jsou dány různými stupni zobecnění, od kategorie slovního druhu přes kategorie slovotvorné k slovotvorným typům a podtypům. Takové uspořádání nazýváme **slovotvorným systémem**.

Pro uspořádání slovní zásoby mají však^{TM} vedle vztahů a tříd slovotvorných, které tvoří podstatu slovotvorného systému - svou úlohu i vztahy a třídy založené na jedné ze stránek jazykového znaku. Jsou to především **vztahy a třídy významové**, jako souřadnost, podřazenost a nadřazenost, synonymie, přenášení pojmenování, metafora, metonymie aj., substance, vlastnost, děj, činnost a stav, nositel substančního vztahu, původce činnosti atp. Na druhé straně zasahují do sítě slovotvorných vztahů i **vztahy a třídy ryze formální**, jako mluvnický rod, slovesné třídy, způsoby a postupy slovotvorné atd.

Mezi těmito vztahy a třídami různého řádu jsou složité vazby. Tak např. dojde-li k významovému posunutí slovotvorné fundovaného a motivovaného slova (*sladkost*, vlastnosti sladkého -> to, co je sladké), promítne se tato významová změna i do vztahů slovotvorných: formant rozšiřuje svou funkci i na odvozování názvů nositelů vlastnosti.

5. Mluvnické významy slov

Sémantická/funkční morfologie se týká gramatických významů tvarů slov, tzv. gramatických (a to morfologických) kategorií. Tyto kategorie jsou vlastní jen slovům ohebným. Ohebná slova se liší podle toho, které kategorie vyjadřují.

5.1 Gramatické kategorie jmen

Gramatické kategorie vyjadřují abstraktní vztahy. **Kategorie vyššího řádu** (např. slovní druh ohebný) **je charakterizována kategoriemi nižšího řádu.** Jména - substantiva, adjektiva, zájmena, číslovky - vyjadřují jiné kategorie než slovesa. Např. u každého jména lze určit pád, číslo a rod, tzn. že mimo tyto kategorie neexistuje žádné jméno. Z toho ovšem nevyplývá, že tyto kategorie musí být formálně vyjádřeny (zvláštním tvarem), srov. nesklonná jména, jako *kupé*, *byró (bureau)*, jejich kategorie se projevují (a podle toho je poznáme) v syntagmatu, do něhož jméno vstupuje, a to na jeho shodném přívlastku nebo přísudku: *prostorné kupé*, *technické byró se přestěhovalo* apod.

Gramatické kategorie jsou motivované mimojazykovou skutečností, odrážejí ji, avšak nejsou s ní totožné, ani ji přímo nekopírují. Některé z nich jsou více **odrazové** (např. mluvnické číslo), jiné **klasifikační**, např. jmenný rod, protože o něm rozhoduje spíše soustava pádových koncovek než přirozený rod označované osoby, zvířete; předměty přirozený rod vůbec nemají. Srov. (to) *ucho* -jmenný rod střední, kdežto (ty) *uši*, *uší*, *uším* -jmenný rod ženský, o tomto zařazení k rodu rozhodují koncovky v 1. p. mn. č. podle vzoru *kost - kostí*, v dalších pádech jako vzor *růže* nebo *píseň*: *růži-písni*, *růžím -písním...*

5.1.1 Rod podstatných jmen

Jmenný rod/genus je gramatická kategorie všech substantiv, od nich ji přejímají s nimi se shodující ostatní jména v přívlastku a ve sponově-jmenném přísudku a slovesné tvary přičestí a přechodníků (*velký dům*, *hezká žena*, *modré nebe*, *otec přišel*, *matka vařila*, *dítě skákal*, *dívka zpívající prala*). Gramatický rod jmenný je vlastní každému podstatnému jménu, tzn. že u každého substantiva lze určit jmenný rod, každé substantivum má jmenný rod. Obdobně i ostatní jména.

Čeština rozlišuje (z hlediska tvarového) jmenný rod mužský/maskulinum životný, neživotný, ženský/femininum a střední/neutrum.

Někdy se proto mluví o čtyřech rodech, zpravidla však se určují v češtině tři **rody: maskulinum, femininum a neutrum.** Mužský rod se dále člení na životný a neživotný,

tzn. že **životnost a neživotnost je podkategorií rodu mužského** (dříve se mluvívало o kategorii bytosti). U rodu ženského a středního toto členění není, protože tato jména nemají zvláštní prostředek k rozlišování životnosti a neživotnosti (srov. 4. p. *hezkého* muže x *hezky* strom, *hezkou* ženu i *hezkou* budovu, *hezke* dítě i *hezke* okolí). V češtině má proto smysl mluvit o životnosti a neživotnosti jen u jmen rodu mužského. Je však třeba **rozlišovat život - neživot** jako obsahový rozdíl a **životnost - neživotnost** jako gramatický význam (jen u substantiv mužského rodu).

Gramatický jmenný rod je tedy třeba **lišit od rodu biologického/přirozeného**. Přirozený rod (sexus) je vlastní živým tvorům, netýká se třídyjevů neživých; přitom jako živé se v češtině nechápu jména rostlin, ale pouze lidí a zvířat, tj. živočichů.

Jmenný rod sice vznikl na základě rozlišení rodu biologického, přirozeného, avšak existují jen dva rody přirozené (sexus), mužský a ženský, kdežto v českém jazyce jsou tři (popř. čtyři) rody jmenné. Existuje totiž skupina jmen označující nedospělé jedince z říše lidí a zvířat, jež mívají rod střední (*děcko*, *lviče*, *kuře*). Jména označující „neživé“ jevy, předměty a rostliny, mohou být v různých mluvnických rodech (*ten kámen*, *ten strom*, *ta škola*, *ta růže*, *topole*, *to hřiště*); o rodu rozhoduje paradigma (systém skloňování) jména (*stromu* - *hradu*).

Mluvnický rod mužský u jmen osob a některých zvířat vyjadřuje dospělé jedince mužského pohlaví (*chlapec*, *kohout*), mluvnický rod ženský pak dospělé jedince pohlaví ženského (*sestra*, *slepice*). Proti těmto kategoriím stojí kategorie mluvnického rodu středního, která označuje „bytosti“ pohlavně dosud nevyvinuté, a proto nerozlišené (*dítě* - *kuře*, *tele...*), tzv. jména mláďat.

U názvů zvířat, tam, kde na pohlaví lidem nezáleželo, je - stejně jako u názvů rostlin a u názvů neživých věcí - mluvnický rod pouze klasifikačním prostředkem ve službách syntaktické shody, nemá vlastní význam (proto může být např. *ten havran*, *ježek*, ale *ta vrána*, *liška* - *to morce*; *ten jaterník*, *heřmánek*, *dub*, ale *ta sasanka*, *růže*, *vrba* - *to rdesno*; *ten nůž*, *stůl*, *džbán*, ale *ta pila*, *židle*, *mísa* - *to dláto*, *křeslo*).

Rod substantiva se určuje podle jeho zakončení v celém systému tvarů, tj. podle paradigmatu, nikoli jen podle zakončení v 1. p. j. č., i když už tento tvar často jmenný rod signalizuje: *-a* je typické zakončení ženských jmen (typ *žena*), *-o*, *-í* zakončení typické pro jména středního rodu (typ *město*, *stavení*), ovšem např. zakončení na souhlásku, převažující u mužských jmen (typy *pán*, *hrad*, *muž*, *stroj*), je i u jmen ženských (typ *píseň*, *kost*), a naopak i některá mužská jména mají zakončení samohláskové (*-a*, *-e*: *předseda*, *soudce*), zakončení na *-e* je příznačné jak pro střední rod (typ *moře*), tak i pro rod ženský (typ *růže*).

Každé podstatné jméno má mluvnický rod, přitom **některá** podstatná jména mají **rod dvojí**, popř. i **trojí** (*budížkničemu*). Dvojí rod mají některá jména v 1. p., např. *ta* i *ten svízel*, *hřídél*, k tvarovému rozlišení jejich rodu dochází až v některých dalších pádech, v 7. p. j. č. (*svízelí* x *svízelem*, *hřídělí* x *hřídelem*...) a v tvarech 2., 3. a 7. p. mn. č. (*svízelí* x *svízelů*, *-im* x *-ům*, *-emí* x *-i*). **Některá jména v rodě kolísají**, mají **rodové dublety**: (*ten řádek* x *ta*) *řádka*, (*ten*) *brambor* x *ta*) *brambora*, (*ta*) *snídaně* x *to*) *snídání*. Na rozdíl od výše uvedených příkladů mají tato jména odlišné tvary podle odlišných rodů (*řádek* - *řádku* - *řádkem* x *řádka* - *řádky* — *řádce* - *řádkou*) v celém paradigmatu. Dvojí rod mají i některá přejatá jména: *to astma* - *astmatu*, str. r., *ta astma* - *astmy*, žen. r. *fakt*, 2. p. *-it*, 1. p. mn. č. *fakty*, 2. *-ů*, = muž. r. x *faktum*, *-ta*, 1. p. mn. č.

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

fakta, *2.fakt...* = str. rod. (Pravidla českého pravopisu od r. 1993 podoby uvedené na druhém místě nekodifikují.)

O jmenném rodě rozhoduje zpravidla soubor koncovek příslušného substantiva, u **obourodých jmen** osob (zejména vlastních) rozhoduje přirozený rod. Tato jména s homonymní rodovou podobou v 1. p., srov. (ten i ta) *choť*, *Stána*, *Jindra...*, se podle rodu tvarově diferencují až v některých nepřímých pádech: *s chotěm* x *s chotí*, *Stahoví* x *Stáně*, *Jindrovi* x *Jindře*. Jejich jmenný (a ovšem i přirozený) rod v 1. p. poznáme podle tvaru shodného přívlastku nebo slovesa v přísudku (*naš Stána přišel* x *naše Stána přišla*).

Bez ohledu na přirozený rod označované osoby existují **vespolná jména**, tj. jména označující příslušníky obou pohlaví (*sírotek* i *sirota*, *nekřuba*, *opilec*). V jiných případech se rozdíl v přirozeném rodu vyjadřuje slovtvorně, zpravidla se zvláštní příponou odlišuje rod ženský od mužského (*kovář* - *kovářka*, *přítel* - *přítelkyně*, *tanečník* - *tanečnice*), opačně jen výjimečně rod mužský od ženského (*vdova* - *vdovec*), nebo existují zvláštní slova s odlišným kořenem pro označení příslušníka druhého pohlaví (*žena* - *muž*, *matka* - *otec*).

U pojmenování osob ženského pohlaví rozlišujeme přirozený rod zvláštními přechýlenými podobami (*Marie Nováková je předsedkyně*, *soudkyně*, *referentka* (to je základní způsob označení) x *předseda*, *soudec*, *referent*).

U pojmenování zvířat převažuje naopak **rodová neutralizace**, nejčastěji existuje vespolné jméno, označující zvíře bez ohledu na jeho sex: *tchoř*, *had*, *potkan*, *sýkora*, *lasice...*, pouze u jmen zvířat domácích ajiných pro člověka důležitých (zvláště z hlediska sexu) se vytváří vedle vespolného jména samostatný název pro oba přirozené rody: *kůň*, *hřebeč* - *klisna*; *vepř* (*prase*), *kanec* - *svině* (*prasnice*). Častěji pak se vedle vespolného jména přitváří jen jeden další název, srov. *liška* (označení pro celý druh, i pro samici i pro samce) a *lišák* (jen pro samce), obdobně *husa* - *husáklhouser...*

Jmenný rod mají i substantiva nesklonná; ta jsou nejčastěji středního rodu (*klišé*, *ragú*, *dementi*). O jejich jmenném rodě rozhoduje zakončení, pokud ovšem nejde o pojmenování živých jevů, osob a zvířat: *atašé*, *abbé*, *zebu* (dvě poslední jména jsou i sklonná - *abbého*, *zebu*) - rod mužský. Nesklonná v češtině zůstávají zpravidla jen jména cizího původu pro češtinu s neobvyklým zakončením na *-i*, *-u* nebo na dlouhou samohlásku: *-ó*, *-é*, *-ú*; jde o *-ó*, *-é*, *-ú* vyslovované, psaná podoba může být odlišná, srov. *Bordeaux* [*bor áó*], *foyer* [*foajé*] - jako neutrum je slovo *foyer* nesklonné, jako maskulinum sklonné (*foyeru* - vzor *hrad...*). Jestliže se kmenová samohláska slova zkrátí (při zdomácnění), zařazuje se slovo podle svého zakončení do české skloňovací soustavy; přejaté substantivum str. r. původně nesklonné *bureau* - *• *byró* *• *byro* se přiřadilo k vzoru *město*; slovo *buffet* [*byfě*] -> *bufet* je nejen substantivum str. rodu nesklonné, ale je i mužského rodu - v podobě *bufet* [*bufet*] se skloňuje podle vzoru *hrad*.

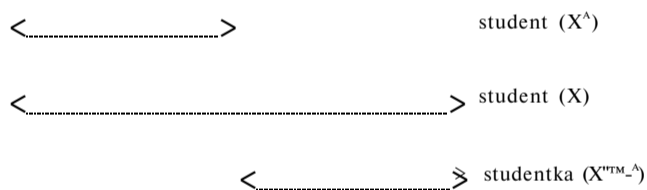
Některá jména domácího původu jsou rodově nevyhraněná, neboť zakončením se mohou řadit jak k jménům mužským/maskulinům, tak k ženským/femininům. Sem patří často jména měst a obcí (*Olomouc*, *Bubeneč*, *Třebíč*, *Telč*- kodifikován (spisovný) je jen rod ženský x *Aš* - dříve byl kodifikován jen rod mužský, nyní i ženský), zvláště jména pomnožná, jako *Budějovice*, *Hradčany*. Jmenný rod mužský nebo ženský rozlišíme jen podle diferencovaných pádových tvarů; např. 3. p. *Budějovicům* i *Budějovicím*, 7. p. jen *Olomoucí*, *Budějovicemi*.

Poznámku: Toto platí i o pomnožných jménech *Vánoce*, *Velikonoce...*, kdežto pomnožné jméno typu *prázdniny* skloňování podle vzoru *žena* v plurálu (*-v*, 0, *-ám...* -*umí*), typ *vratu* podle vzoru *město* v plurálu (*-a*, 0, *-ům...*-*y*).

Ve vztahu maskulinum - femininum bývá rodově nediferencující, bezpříznakový tvar mužského rodu, kdežto rod ženský bývá příznakový, označuje jen příslušníky toho jistého přirozeného rodu, tj. ženského, nikoli celý druh bez omezení.

Např. výraz *student* označuje jak studenty muže ($X^{\wedge}$), tak celý druh (X), tj. studenty bez ohledu na pohlaví (tedy zahrnuje i studentky), kdežto výraz *studentka* označuje jen studenty ženského pohlaví ($X^{\text{fem}\wedge}$). Toto je zvláště zřetelné při oslovení v množném čísle/plurálu, stačí říci: *vážení studenti* {*posluchači, žáci...*}.

Graficky znázorněno

Někdy vznášeno požadavky (v tzv. feministické lingvistice), aby bylo vždy tvarem slova explicitně vyjádřeno také ženské pohlaví, a to i tehdy, jde-li pouze o druhové označení, by neúměrně prodlužovalo text a vyjádření by bylo redundantní, a dokonce by mohlo vést i ke změnám v jazykovém systému (*my všichni a všechny, každý a každá*, výraz *mužstvo* - pro ženské sportovní oddíly by tedy snad mělo být *ženstvo* (?))...

Rod adjektiv, zájmen i číslovek (např. ve shodném přívlastku) je záležitostí **syntaktickou**, je dán rodem **řídícího podstatného jména** {*milý* člověk, *milá* dívka, *tvé* vejce, *druhé* kolo). Při expresivním vyjádření se však u jmen mužského rodu může vyskytnout tvar závislého adjektiva v rodě ženském: *chlap líná, kluku zlatá!*

Mluvnický (jmenný) rod substantiv v množném čísle má svá specifika: neexistují rodově rozlišené všechny zvláštní tvary jmen (životných mužských, neživotných mužských, jmen ženských a středních), tedy čtyři tvary odlišující rod. Jména mužská neživotná mají v plurálu (v 1., 4. a 5. p.) stejné koncovky jako jména ženská (srov. *štíhlé vysoké smrky se tyčily* obdobně jako *štíhlé ženy se vztyčily*), **dochází tedy v množném čísle k částečné rodové neutralizaci**, přitom v obecné češtině je její rozsah ještě větší než ve spisovné {*velký smrky, vysoký ženy*, v 7. p. mn. č. se rod tvarově nerozlišuje: *našima ženama, našima pánama, našima městama*}.

Některá jména mají v množném čísle jiný rod než v čísle jednotném/singuláru: *děti, uši, oči*. Tato jména mají v singuláru tvary rodu středního: *dítě, ucho, oko* a skloňování podle příslušných vzorů: *dítě - dítěte - dětmi* - vzor *kuře*; *ucho, oko, -a, -u...* - vzor *město*, kdežto v plurálu mají tvary: *děti, dětí, dětem, děti, dětech, dětmi*, tj. koncovky ženských jmen typu *kost* {-i, -í, -em, -i, -ech, -mi}, obdobně i jména *oko, ucho*, označují-li tělesné orgány: *uši, oči*: {-í, -im, -i, -ich}, tj. tvary ženského typu *růže*.

5.1.1.1 Životnost

Čeština rozlišuje **jména mužská životná/m.** animata a **neživotná/m.** inanimata. K tomuto rozlišení slouží **různé tvary** ve 4. p. j. č., popř. v 3. a 6. p. j. č. a v 1. p. mn. č. **Tvar 4. p. j. č. u jmen životných je totožný s tvarem 2. p. j. č.** (který je mu významově blízký), kdežto **u jmen neživotných zůstává tvar 4. p. shodný s tvarem 1. pádu** {*viděl jsem pána, muže x hrad, stroj*}, v 3. a 6. p. mají životná jména vedle univerzální krátké

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

koncovky *-u*, *-i*, použitelné u jmen neživotných i životných {*dát to panu XY, muži, /k/ stromu, /k/ stroji, mluvit o panuXY, o hradu*}, koncovku delší: *-ovi* {*dát to pánovi, mluvit o sousedovi*}, jména životná mohou mít i v 1. p. mn. č. delší koncovku *-ové*: *pánové, mužové vedle páni, muži* nebo *-é*: *konšelové* vedle *konšelé*.

Poznámka: Původně byl i u jmen mužských životných tvar 4. pádu č. j. stejný jako v 1. pádu. Komunikační potřeby si však vynutily, aby u jmen životných byl rozlišen pád podmětu (vyjadřujícího často původce činnosti, činitele) od pádu předmětu (vyjadřujícího toho, kdo je činností zasahován). U jmen neživotných přirozeně takové rozlišení nebylo potřebné.

Jako rozlišující znak životnosti maskulin tedy slouží především tvar 4. pádu. Gramatická životnost odráží biologickou živost, avšak nejsou totožné ani úplně paralelní. Některá mužská jména označující biologicky živé jevy jsou neživotná, a naopak jiná jména označující jevy biologicky neživé jsou (mluvnický) životná.

Hromadná jména {*hmyz, dobytek, skot, národ, lid*} jsou neživotná, skloňují se podle neživotných vzorů (srov. 4. p.: *hmyz, dobytek, skot, národ*), i když některá mají v 2. p. koncovku *-a*: *národa, dobytka*. Koncovka *-a* v 2. p. je mj. vedlejší koncovka vzoru *hrad*, podvzoru *les* {*lesa*}.

Naopak životná jsou **jména označující neživé věci** tvarem životným. Tuto vlastnost mají jména tvořená příponami *-tel, -ec, -č*, jimiž se běžně označují činitelé: *ukazatelé* (*stáli na rozcestí*), *sčítanci* (*byli sečteny*), ovšem lze také užít tvaru: *ukazatele* (*stály na rozcestí*), *uzenáci* (*byli chutní*) i *uzenáče* (*byly chutné*).

U názvů neživotných lze užít z citových důvodů - nebo v běžné mluvě i bez nich - tvarů životných, a to u jmen hub: *najít hřib* i *hřiba* x jen *kozáka*, hraček představujících živé tvory {*koničci* vedle *koničky, panáčci* vedle *panáčky*}, ale i u jiných: *mít vzteká, plavat kraula, hrátjerbla...* Zživotňující tvary se vyskytují i v uměleckých vyjádřeních, v básních (*krásní dnové minuli*) a písních (*zelení hájové, bývali jste...*).

Tedy i o životnosti a neživotnosti maskulina rozhoduje zakončení.

Tři maskulina (*lidičk*), *rodiče, koně* mají v 1. p. mn. č. zakončení neživotné (typ *hrady, stroje*), avšak jejich shodný přívlástek i přísudek má podobu životnou - ve shodě s významem těchto slov: *mladí rodiče jsou nezkušení, silní koně táhli uhlířský povoz, ti lidičky už odešli*. Tvary *dny* i *dni* jsou neživotné, a proto v přičestí je *-y* (*dny* i *dni mýjely*).

5.1.2 Číslo podstatných jmen

Číslo/numerus podstatných jmen odráží existenci číselných (kvantitativních) vztahů reálné skutečnosti, klade do protikladu vyjádření počtu jeden (*pán, žena, poupě*) a počtu více než jeden (*páni, ženy, poupata*), ostatní kvantitativní vztahy zůstávají morfologicky nevyjádřeny, lze je však vyjádřit lexikálně, např. pomocí číslovek (*pět, sto*) nebo číselných podstatných jmen (*stovka, tisícina*). Základní protiklad je tedy **protiklad jednosti a mnohosti** vyjadřovaný **dvěma čísly: jednotným a množným/singulárem a plurálem**. Tato mluvnická čísla však vždy neodrážejí bezprostředně pouze rozdíl v množství (v kvantitě), ale vyjadřují **rozčleněnost**, nebo **nerozčleněnost** označované skutečnosti, a to tak, že tvar jednotného čísla ponechává rozčleněnost - nerozčleněnost nevyjádřenou (*písek, kamení, žactvo*), kdežto tvar množného čísla signalizuje rozčleněnost (*kameny, žáci*).

Číslo podstatných jmen přejímají na nich závislé tvary slov (*veselí chlapi, rychlé vlaky, staré ženy, malá kuřata; ženy přišly, děvčata se učila, syn se vrátil celý šťastný, chlapec přecházel ulici rozhlížeje se vpravo i vlevo*). Každý tvar jména užitý v kontextu má určité číslo. Izolovaný tvar může mít číslo obojí (*vesnice, stavení, pěkné, blízké*).

Za **základní, bezpříznakový člen** dvojice číslo jednotné - číslo množné/singulár - plurál se pokládá **tvar singulární**; tento tvar **vyjadřuje** jak **jednu jednotlivinu**, tak obecně **druh** (v *našich lesích roste smrk, dub...*), kdežto množné číslo zpravidla označuje jevy vyskytující se ve větším počtu než jeden.

Tvar množného čísla se nepokládá za samostatné slovo, i když existují nečetná jména s odlišným kořenem v singuláru a plurálu (*člověk x lidé*) a některá jména jen v tvaru plurálovém (srov. *nůžky, kamna*) nebo singulárovém (*svědomí*), někdy se pak oba tvary (singulár, plurál) od sebe odtrhly a vytvořily samostatná slova (*žezň - žne*).

Při určování čísla substantiv je třeba diferencovat tvary různých, třebaže příbuzných substantiv, např. tvar *rákosí* nepatří do paradigmatu slova *rákos*, jde o samostatné, odvozené slovo (pomocí *-i*) s vlastním paradigmatem (*rákosí, rákosí, ... rákosím*), obdobně podoba *žactvo* není součástí paradigmatu slova *žák*, ale samostatné odvozené hromadné jméno (*žactvo, 2. p. j. č. žactva*).

Převážná většina substantiv má **schopnost vyjadřovat** svými tvary **singulár i plurál** (*chlapec - chlapeci, stůl-stoly, škola - školy, jezero - jezera*), tuto schopnost však nemají všechna jména. Mají ji zpravidla **jména** tzv. **počitatelná** (*jablko, hrnek, lampa...*) - ale nikoli všechna (např. *jedny nůžky, housle i dvojce nůžky, housle* - slova nemají zvláštní tvar singulárový, i počet jeden se vyjadřuje tvarem plurálovým), kdežto jména „nepočitatelná“ ji mají často omezenou, nebojí omezeně realizují. Z důvodů významových nemívají plurálový tvar jména abstraktní (*zdraví, bohatství, svoboda*).

Některá jména mají **pouze** (nebo převážně jen) **tvar čísla jednotného**, jde o tzv. **singularia tantum** (j. č. *singulare tantum*). Jsou to:

a) **jména hromadná/kolektiva** pojmenovávající větší množství předmětů chápaných jako celek, např. *mládež, dobytek, zrní, křoví, lidstvo, žactvo...*

b) **jména látková**, označující materiál (*dřevo, měď, železo, beton*). Přitom tato substantiva mohou být i v plurálu, pak nevyjadřují větší počet jednotlivin, ale více druhů materiálu, např. *betony* = různé druhy betonu: *beton č. 250, 400...*, jindy vyjadřují ve spojení s výrazem množství (s číslovkou) odměření určitého kvanta látky: *jedno pivo, dvě minerálky...*

c) **jména abstraktní**, vedle původních jmen, jako *chuť, hmat, čich*, jsou to odvozeniny od adjektiv a sloves: *chytrost, chudoba, hluchota; plavání, přátelství, běh*. U těchto jmen se může vyskytnout plurálový tvar, přitom se z abstraktního jména může stát konkrétní: *sladkosti* = sladké výrobky, *dobrotы* = dobré pokrmy...

d) **jména vlastní/propria** (j. č. *proprium*) označující jedinečný předmět, jev: *Říp, Šeberov*. Plurál však mohou mít vlastní jména osobní: *bratři Novákové, oba Karlové*. Vlastní jména se někdy apelativizují, stávají se obecnými/apelativy, a ta pak mají množné číslo, např.: *xantipy* = zlé ženy x *Xantipa* - manželka Sokratova, *lazarově* (*lazar* = těžce nemocný člověk) x *Lazar* - biblická postava uzdravená Ježíšem Kristem.

Naproti tomu některá substantiva mají **jen tvar množného čísla/plurálu**, třebaže označují jak více, tak i jen jeden předmět nebo jev, jde o **pluralia tantum** (j. č. *plurale tantum*), o jména pomnožná. Ta jsou protikladem singuláru tantum.

K pluraliím tantum se řadí:

a) **názvy „podvojných“ předmětů**, tj. předmětů složených z dvou částí: *nůžky, kleště, brýle, kalhoty, tepláky, vrata, plíce, ústa, játra...*

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

b) **názvy složitějších nástrojů**, přístrojů, souborů složených (aspoň původně) z více částí: *hodinky, housle, kamna...*

c) **názvy časových období**, svátků, složených často z několika dnů: *prázdniny, hody, Vánoce, Velikonoce, Dušičky, Hromnice...*

d) **některá vlastní jména místní a pomístní**, např. označující pohoří: *Krkonoše, Tatry*, jména zemí: *Cechy, Uhry*, obcí a jejich částí: *Průhonice, Hrnčíře, Hradčany*. Některá kolísají v čísle: *ty* i *ta Hostivice...*

Současná čeština má **dvě mluvnická čísla, singulár a plurál**. Stará čeština měla i tzv. dvojné číslo, **duál**: zvláštními tvary vyjadřovala nejen počet jeden proti více, ale i počet dva. Do současné češtiny se nezachoval celý systém duálového skloňování (měl tři tvary: společný pro 1. a 4. p., pro 2. a 6. p., pro 3. a 7. p.), pouze číslovka *dva, oba* má tento systém skloňování plně uchován dodnes: *dva, dvě, oba, obě; dvou, obou; dvěma, oběma*. Zbytky tvarů dvojného čísla se zachovaly u podstatných jmen označujících jevy vyskytující se v páru, tedy u názvů některých tělesných orgánů: *ruce, nohy, prsa, kolena, ramena, oči, uši*. Přitom tyto tvary někdy existují vedle novějších, analogických tvarů bez rozlišení významů (srov. *noh* i *nohou, nohách* i *nohou*) nebo s jejich významovým rozlišením: *oči vlka* x *oka na polévce, uši psa* x *ucha hrnce*. Původní **duálové tvary** dnes neoznačují jen předměty dva, ale **slouží jako tvary plurálové**: *čtyři oči, mnohé ruce...* Duál tedy jako samostatnou kategorii už dnešní čeština nemá, jen u některých jmen existují zvláštní tvary, jež považujeme za nepravidelné tvary plurálové.

Užívání **singuláru a plurálu lze** někdy **zaměnit**, např. **při vyjadřování podílnosti, distributivnosti**: *Děti přišly v kroji/v krojích. Všichni zdvihli hlavu/hlavy*. K expresivnímu vyjádření se někdy užije místo tvaru jednotného čísla tvaru čísla množného *{silné mlhy, kruté mrazy}*.

Mluvnické číslo substantiva mnohdy z izolovaného tvaru neurčíme, tvar může mít platnost singuláru i plurálu: *židle, rukavice, pole, lilie; průvodčí, soudce* (i v 2., 4. p. j. č. i 4. p. mn. č.), k jeho určení poslouží tvar shodného přívlastku nebo přísudku: *starodávná židle, pravá rukavice, našeho soudce, rozlehlá pole, (s) hezkou průvodčí...; dvojice přijela* (= jedna dvojice) x *dvojice přijely* (více než jedna). Obdobně číslo neskloňných substantiv se projevuje pouze pomocí shody: *krásná ráni* (manželka rádzova) x *atašé se dostavili*.

Poznámka: Číslovka *jeden* má také plurálový tvar: *jedni, jedny, jedna* a příslušné tvary v dalších pádech, takže spojení *jedny housle, o jedněch houslích* je v tvaru plurálovém (obdobně jako *všechny housle, o všech houslích*).

Jména pomnožná, ale i některá další, označující soubory předmětů, jako *rukavice, ponožky*), hromadná typu *prádlo* aj., ve spojení s číslovkou vyžadují pro označení prostého počtu nikoli číslovku základní, ale číslovku souborovou (dosud tradičně označovanou jako druhová): *dvoje saně, troje punčochy, čtyřerý dveře*. Počet druhů se pak výslovně vyjadřuje druhovou číslovkou adjektivního tvaru: *dvojí, trojí víno* (= dva, tři druhy vína). (Viz dále kap. III.6.2.4.2.1.)

5.1.3 Pád podstatných jmen

Pád/casus [kázus] je gramatická kategorie jmenná, která **vyjadřuje různé vztahy jména k jiným slovům ve větě** a tím i vztahy mezi příslušnými označovanými jevy označované mimojazykové reality. Pád je nejsložitější jmenná kategorie; na rozdíl od rodu a čísla nemá v realitě přímý model. Každé jméno v kontextu je v určitém pádě,

u každého jména lze tedy určit pád, avšak právě u pádu se široce uplatňuje **tvárová homonymie** a ta určování pádu ztěžuje (srov. tvar *stavení*- 1., 2., 3., 4., 5., 6. p. j. č., 1., 2., 4., 5. mn. č.).

O tom, že pád nemůže být ztotožňován s tvarem jména, svědčí to, že pádových významů je sedm (a to v jednotném i v množném čísle), avšak žádné jméno nemá sedm tvarů pro jednotné číslo a sedm tvarů pro množné číslo, ale maximálně má šest tvarů pro každé číslo, častěji pak méně, dokonce i jen tvar jediný (u jmen nesklonných).

Někdy se pád pozná podle koncovky (např. 3. p. mn. č. podle *-ům, -ám...*; 6. p. mn. č. podle *-ech, -ách...*), popř. podle předložky pojící se s příslušným pádem (*do, u, bez, od, z* + 2. p., *proti* + 3. p., *pro, přes* + 4. p., *při* + 6. p.), přitomje však třeba počítat s tím, že některé předložky se pojí se dvěma pády (*nad, pod, před* se 4. a 7. p.; *o, na, v, po* se 6. a 4. p.) i s pády třemi (*s* se 7., 2., 4. p., *za* se 1., 4. a 2. p.), a s uvedenou tvarovou homonymií.

Nejjednodušší metodou určování pádu je **metoda otázková**, i ta však má svá úskalí (pro nepřirozenost zdvojené otázky a pro nesnadnost zapojení této otázky do kontextu věty), spolehlivá je tato metoda jen vč spojení s jinými metodami.

1. pád = nominativ	Otázka:	kdo?	co?
2. pád = genitiv		koho?	čeho?
3. pád = dativ		komu?	čemu?
4. pád = akuzativ		koho?	co?
5. pád = vokativ		-	-
		(oslovujeme jím, voláme jím na někoho, na něco)	
6. pád = lokál		(o) kom?	(o) čem?
7. pád = instrumentál		kým?	čím?

Pád je sice morfologická kategorie - tvary jmen vytvářejí ve svém souboru pádový systém sloužící k vyjádření obecných významů, má však i **funkce sémantické** (věcně-významové), a především **funkce syntaktické**, uplatňuje se ve výstavbě věty, při její konstrukci (takže bývá považován za kategorii syntaktickou, což ovšem neplatí pro 5. pád - ten není větným členem).

Této skutečnosti lze právě využít při určování pádu homonymních tvarů podstatných jmen, protože kontext pomáhá homonymií odstraňovat.

Pád substantiva v homonymním tvaru se pozná (se určuje) nejnázve podle shodného přívlastku (*toho stavení* - 2. p., *pěknému stavení*- 3. p.). Při tvarové homonymií v 1. a 4. p. j. č. než. jmen mužských (u maskulin jako *kilometr, clen*) se s výhodou užije **metody substituce**, při níž se nahradí tvar homonymní tvarem nchomonymním, nejlépe tvarem ženského jména typu *růže* nebo *žena*, a metody vylučovací (*Je to kilometr daleko* -> *je to míli daleko, -i* = koncovka 4. p. vzoru *růže, pracoval celý den* -*pracoval celou hodinu, -u* = koncovka 4., nikoli 1. pádu vzoru *žena*).

Čeština má systém sedmi pádů ve dvojím čísle, tvary jsou rozlišeny podle jmenných rodů a v tomto rámci podle skloňovacích typů, jejichž reprezentanty jsou vzory. **Tvoření tvarů v sedmi pádech v dvojím čísle** se nazývá **skloňování/deklinace**, systém takto uspořádaných tvarů tvoří **paradigma** jména. Podstatná jména mají v češtině celkem 7 + 7 pádů pro obě čísla, tj. 14, a celkem 14 vzorů (u tří rodů), ovšem mají pro těchto (14 x 14) 196 různých kombinací celkem jen 24 různých koncovek. To je přesvědčivý doklad o vysoké míře tvarové homonymie podstatných jmen.

Přídavná a další jména závislá na syntaktickém substantivu (tj. na jakémkoli jménu plnícím funkci, kterou plní jinak substantiva) mají s ním stejný pád (také jmenné číslo a rod). I u nich existuje bohatá tvarová homonymie, srov. tvary přídavných jmen

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

měkkých *typujarní*, zvláště v žen. r. (*jarní*- 1., 2., 3., 4., 5., 6., 7. p.j. č., 1., 4. p. mn. č.), ale i tvrdých (např. *mladý* - 1. a 4. p.j. č. muž. r. než., *mladého* - 2. a 4. p. živ., *mladé* ~2., 3., 6. p.j. č., 1. a 4. p. mn. č. r. ž.; 1. a 4. p.j. č. r. str.), tvary zájmen (srov. tvary' /-tvar 2., 3., /n/ 6., 7. p. zájmena *ona*), číslovek (např. *pěti* - tvar 2., 3., 6., 7. p.).

Koncovka u jmen je **pádový morfém**, tj. **pádová** (tvarotvorná, skloňovací, ohýbací) **přípona**, sloužící k tvoření tvarů jmen (srov. s tím osobní příponu u sloves), připíná se ke kmeni slova, tj. k té části, která je při ohýbání (skloňování) relativně stálá, neměnná. **Kmen** tvoří **kořen**, popř. spolu **se slovotvornou a kmenotvornou příponou**, jež ovšem mohou být nulové, takže kmen je pak roven kořenu (viz *les-ík-u*, *kuř-et-e* x *žen-ou*).

Tvarjména je nositelem mluvnické kategorie pádu, čísla a rodu.

5.1.3.1 Třídění pádů

Pády lze různě seskupovat a třídit, např.

a) na **pády přímé (1., 4. p.)** a **nepřímé (ostatní)**;

b) na **pády prosté** (bezpředložkové) a **pády předložkové**; 1. a 5. p. je prostý, bezpředložkový, 6. p. je vždy jen předložkový, ostatní pády jsou jak prosté, bezpředložkové, tak předložkové (*vidět otce* — *dívat se na otce*, *všimat si přítele* — *odejít z domova*, *zabránit požáru* -*přijet kvůli babičce*, *jet vlakem* - *přijet s kamarádem*);

c) na **prosté pády adnomínální**, pojící se se jménem (nomen = jméno, ad = k, nomínální = jmenné) a **adverbální** (verbum = sloveso), pojící se se slovesem. Třebaže všechny pády jsou adnomínální i adverbální, nejčastěji bývá adnomínální 2. p. (*věž kostela*, *štěkot psa*), ovšem 2. p. je i adverbální (*zúčastnit se plesu*), ostatní pády - kromě 5. p. (stojí mimo větné vztahy) - jsou převahou adverbální, řidčeji (zvláště po jménech utvořených od sloves) adnomínální (*dar příteli*, *cesta polem*). Předložkové pády jsou jak adnomínální (*horníci z Ostravy*), tak adverbální (*podívat se po příteli*);

d) na **pád formálně nezávislý** (1. pád) - chápeme ho jako zcela bezpříznakový tehdy, když je slovo mimo jakýkoliv větný kontext (např. ve slovnících, v heslářích atp.), a na **pády vyjadřující závislost na jiných slovech věty**, tj. účast na jiných jevech. 4. pád vyjadřuje účast bez omezení, pády ostatní účast s omezením, zvláště 2. p. (viz *upiješ vody*, *přidá mléka*), 3. pád je pád tzv. perspektivní účasti (*dát květinu matce*), 7. pád je pád přechodné účasti na ději (*osekával sekerou kmen*);

e) podle **funkce**, kterou plní ve **stavbě věty**. Za základní jsou považovány pády, které jsou ve flexivním jazyce důležité pro konstrukci věty - srov. s němčinou, která má morfologicky čtyři pády, všechny ostatní významy pádů (v porovnání s češtinou) vyjadřuje pomocí těchto pádů a předložek (angličtina pádové koncovky nemá, pádové významy vyjadřuje předložkami). Základní **syntaktickou funkci** mají tedy první čtyři pády, 5. p. se ze syntaktického hlediska nepovažuje za pád, ovšem z morfologického ano, má svůj tvar i význam. Zbývající pády, 6. a 1., nemají hlavní funkci syntaktickou, ale mají především **funkci sémantickou**, vyjadřují okolnosti děje: lokál (vždy jen předložkový) vyjadřuje v první řadě okolnosti místní (*na okně*, *v obchodě*), instrumentál pak prostředek děje, nástroj (*jet autem*, *sekat kosou*), společenství (*jít s kamarádem*) aj.;

f) z hlediska frekvence lze pády dělit na **frekventované** a **nefrekventované**. Nejfrekventovanější jsou 1., 2. a 4. pád, naopak nejnižší frekvenci mají 5. pád a po něm 3. pád.

Podle syntaktické funkce a podle sémantického významu lze pády charakterizovat ještě blíže.

5.1.3.2 Charakteristika pádů

5.1.3.2.1 Nominativ

1. pád, nominativ, má nejširší repertoár funkcí; stojí na prvním místě v pořadí proto, že je **pádem pojmenovacím**. Pojmenovací funkce souvisí s jeho formální nezávislostí. Jako pojmenovací tvar je především **pádem podmětu** (*Policista zatkl zloděje*). Dále je nominativ pádem **jmenné části přísudku** (*Jana je jeho přítelkyně*), doplňku (*vrátil se opálený, jako voják sloužil v Klatovech*), může být členem přístavkového vztahu - stejně jako jiné pády (*A. Dvořák slavný český skladatel,...*), může být však i příslovečným určením (*Vašík přiskotačil jako kůzle*, často ve rčeních: *jít cesta necesta /vedle cestou necestou/*) a neshodným přívlastkem (tzv. nominativ jmenovací - např. *v hotelu Fórum*).

Z hlediska sémantického vyjadřuje 1. pád **původce děje** nebo jeho **nositele**, ve větách se slovesem v trpném rodě pak objekt dějem zasažený, popř. výsledek děje (*stařec byl poraněný, stavba byla dokončena*).

5.1.3.2.2 Akuzativ

4. pád spolu s 1. jsou centrální pády, tvoří **jmenný základ české věty**, vyjadřují podmět a předmět, nazýváme je proto pády přímé, ostatní pády jsou nepřímé. Tak jako 1. pád signalizuje nezávislost (viz pouhé pojmenování), tak 4. pád, akuzativ, je typickým **pádem předmětu, pádem závislostním/rekčním**. Je to pád **závazný/obligatorní** u řady sloves, u tzv. **sloves předmětových**, a to **přechodných**: *prát prádlo, odeslat dopis*. U slovesného substantiva se akuzativ mění v genitiv: *praní prádla, odeslání dopisu*.

Pro starší češtinu platilo, že také v záporu se akuzativ vždy měnil v genitiv, pro dnešní češtinu tato pravidelnost už neplatí, srov. *opravuje boty - neopravuje boty, čte noviny - nečte noviny*.

4. pád vyjadřuje to, co je dějem zasaženo, co jím vzniká, tj. objekt zasažený dějem, výsledek děje (*hrabe listí, uvařila oběd*).

Dále je 4. pád ve větě přívlastkem (*pokus o vraždu*), příslovečným určením, a to způsobu (*jít krok za krokem*), míry (*nájem stojí nejednu tisícovku*), času (*přijde za chvíli*), místa (*položil mísu na stůl*) - jako pád dynamický vyjadřuje směr (*jde na dvůr*), příčiny/důvodu (*pro nemoc zůstal doma*), účelu (*šel pro vodu*), přípustky (*přes nechut' se pustil nakonec do práce*).

Příslovečné určení je v akuzativu převážně po předložkách, jež podstatně ovlivňují význam celého předložkového spojení. Totéž platí i o jiných předložkových pádech ve funkci příslovečného určení.

4. p. je rovněž pádem doplňku (k přímému předmětu, např. *nalezli chlapce už zmrzlého*), zvláště při elipse/vypuštění přechodníku slovesa *mít*: *seděla hlavu skloněnou, a ani nedýchala* (= majíc hlavu skloněnou), může jít i o akuzativ předložkový (*ten kabát vypadá na zimu* = vypadá, zeje zimní).

5.1.3.2.3 Dativ

Na rozdíl od 4. p., který je pádem přímého (prvního) předmětu, je 3. pád, dativ, především **pádem** tzv. **nepřímého** (druhého) **předmětu**: *vysvětlil učivo žákovi/žáku, povídal pohádku dětem*. Dativ však má často volnější vztah k slovesu: dativ prospěchový (*vařit rodině snídani*), dativ přívlastňovací (*roztrhl mi sukni* = mou sukni) a dativ sdílnosti, emocionální (*to jsem se ti pobavila*)..., a proto tyto druhy dativu bývají pokládány za **předmět volný** (některými lingvisty pak za příslovečné určení).

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

Nepochybně příslovečným určením je dativ v případech jako: *Odešla kvůli pomluvám* (příčiny), *Učila se kvůli pochvale* (účelu), *Proti všem předpokladům se včas nevrátila* (přípustky), *Přiblížila se ke škole* (místa), *Vzhledem k němu to je dostačující* (zřetele)... Jak je z příkladů patrné, adverbiální významy pomáhají vyjadřovat příslušné předložky.

Avšak i dativ je **pádem přímého**, prvního **předmětu**, třebaže ne u tak velkého počtu sloves jako akuzativ, např. *zabránit katastrofě*, *věnovat se hudbě*, *podobat se strýci*. Tento dativ má různý věcný význam, jde např. o dativ cílový (*nadběhnout někomu*), odlukový (*vyhnout se srážce*, *ujít nehodě* - odlukový význam mají i uvedená slovesa). U podstatného jména deverbativního může stát dativ v roli přívlastku neshodného (*vyučování češtině* vedle *vyučování češtiny*, *pocta padlým*, *dar mamince*, *podobnost strýci*).

5.1.3.2.4 Genitiv

Nejrozmanitější funkce ve větě má vedle nominativu 2. pád, **genitiv**. Nejčastěji jako **pád adnominální** je **přívlastkem neshodným**. V této roli má genitiv význam části celku - genitiv celkový (*lžička medu*, *sklenice šťávy*). Genitivní přívlastek však může vyjadřovat i původce děje - genitiv subjektivní (*kázání mistra Jana Husa* = mistr Jan Hus kázal) a cíl děje - genitiv objektový (*upálení mistra J. Husa* = upálili mistra J. Husa), vyjadřuje i toho, komu se přivlastňuje (*dům mého dědy* = dědův dům), vlastnost (*žena stíhlé postavy*), příslušnost (*číslo domu* = číslo náleží domu), viz i kap. IV.2.1.4.6.

Genitiv se pojí i se slovesy, jde o **genitiv adverbální** (pak je genitiv předmětem). Ten ubývá ve prospěch akuzativu (viz výše). Jako **předmět** mívá genitiv význam partitivní/částičný, stává u sloves s příslušnou sémantikou (částičného zásahu): *okusit dortu* (= kousek; užívaný vedle akuzativu: *okusit dort*), *dolít vody* (= trochu), dále má i význam odlukový (význam vzdalování): *vzdalovat se cíle*, *od řeky*, záporový: *nepromluvit (ani) slova*, cílový: *dosáhnout úspěchu* (vedle *dosáhnout úspěch*), dotykový: *dotknout se ruky*. Předmětem bývá genitiv i u přídavných jmen: *schopen všeho*, *chtivý peněz*, *dbalý cti*. Jak je z příkladů patrné, některé významy genitivu zastarávají (např. genitiv záporový po slovesech, genitiv vlastnosti po jménech).

Genitiv se uplatňuje i jako **příslovečné určení** času (*přišel druhého dubna*, *udělej to do soboty*), místa (*vstal od stolu*, *šel clo města*), míry (*zpíval až do ochraptění*), příčiny/důvodu (*udělal to z hlouposti*), podmínky (*bez tvé pomoci to nesvedu*), účelu (*věnoval se sportu v zájmu / = pro/ svého zdraví*), způsobu - zřetele (*jednal podle svého svědomí*), prostředku (*poznal příchozího podle hlasu*), průvodních okolností (*přišel bez peněz*), původce děje (*byl pochválen od ředitele*). V této funkci se uplatňuje -jak je z příkladů zřejmé - většinou genitiv předložkový.

Můžeme ho najít i v roli **doplňku** (*bál se otce opilého* = když byl otec opilý).

5.1.3.2.5 Instrumentál

7. pád, **instrumentál**, je především **pádem věcným**, „neosobním“, **vyjadřuje okolnosti děje**, zvláště **prostředek** a **nástroj** (*žít srpem trávu*, *bouchat kladivem*), a je tedy **příslovečným určením prostředku** nebo **způsobu** (*díval se smutnými očima*); dále bývá příslovečným určením společenství (*procházela se s kamarádem*), příčiny (*děti se třásly zimou*), zřetele (*chováním se podobala své matce*), vyjadřuje i místo (*obraz visí nad křeslem*) a čas (*vrátit se před polednem*).

Ve větě se slovesným přísudkem v trpném rodě vyjadřuje 7. p. příslovečné určení původce děje (obdobně i 2. p. + předložka *od*): *byl potrestán soudem*. Rovněž je i přívlastkem neshodným (*spěšina polem*).

Instrumentál bývá i **předmětem**, a to u sloves pohybu, např. *pohybovat rukama, kývat nohama, třást stromem, koulet očima, pohnout svalem*, u sloves duševního a fyzického stavu *{trpěl duševní poruchou/cukrovkou}*.

Lišíme příslovečné určení prostředku, nástroje *uhodit kamenem někoho* a předmět *hodit kamenem* (= *kámen*). Instrumentál je i druhým předmětem *{mazat chléb máslem - mazat máslo = materiál}*, **doplňkem** - po slovesech *jmenovat, nazývat, zvolit* (*prezidentem, králem, vyslancem*) a **jmennou částí přísudku** *{Petr je už vojákem}*, v čemž konkuruje nominativu. Může být i přívlaskem neshodným *{pěšínapolem}*.

5.1.3.2.6 Lokál

6. pád, lokál, stojí na samé **periferii pádového systému**. Pro **neschopnost stát bez předložky** a pro svůj význam - **vyjadřuje okolnostní vztahy** - nebývá někdy ani za pád pokládán. My ho do systému pádů řadíme, protože má svůj tvar, věcný význam a plní i funkci ve větě: kromě toho, zeje **příslovečným určením**-vyjadřuje statické místo *{ležím v posteli, bydlí v Praze}*, čas *{přijede o Vánocích, na jaře}*, ale i podmínku *{při bolesti užijete jeden prášek denně}*, přípustku *{při vši směle to zvládl}*, příčinu *{ve své zaslepenosti mu vše odpustila}*, způsob *{kulhat o holi}*, zřetel *{chřadnout na duchu}*, průvodní okolnosti (v letu se otočil na druhou stranu), může být i **předmětem** po některých slovesech *{touží po cizích krajích, mluví o své rodině}*, po jménu přívlaskem neshodným *{úvaha o budoucnosti}*.

5.1.3.2.7 Vokatív

5. pád, **vokatív**, stojí mimo větné vztahy, a není proto pádem ve vlastním smyslu. Byl to původně pouhý kmen jména, tak jako imperativ byl kmen slovesa. Imperativ i vokativ představují apelové komunikační prostředky obracející se na adresáta projevu.

Vokatív se účastní vztahů na úrovni komunikátu/textu, tj. na úrovni nadvětné (je to prostředek vztahů kontakto- vých, viz IV.2.1.2.5.5). Některé tvary vokativu se přetvořily na citoslovce *{bože, kristepane, hrome}*, jiné na částice *{vole, vole, čéče < člověče - v obecné češtině}*.

Kromě uvedených funkcí může být **kterýkoliv pád přívlaskem shodným** - to platí u syntaktických adjektiv *{naše malá Marta právě přiběhla, přiblížil se k té mladé dívce, zřekl se svého syna...}*, přívlaskem neshodným i členem přívlaskového vztahu (viz blíže kap. IV.2.1.1.4), dále 1., 2. a 4. p. bývá větným ekvivalentem (školsky: jednočlennou větou): *Vchod. Toho smíchu! Dobrou noc.*

5.1.3.3 Řazení pádů

Tak jako zařazení vokativu mezi pády jako 5. pádu je dáno pouze tradicí, je rovněž i pořadí ostatních pádů v české mluvnici dáno tradicí, především latinské gramatiky.

Za logické považujeme pořadí, které uvádíme výše, ovšem ponechali jsme čísla pádů ve shodě s tradicí.

Postavení nominativu jako prvního v pořadí je -jak jsme naznačili - logicky motivováno. Druhým v pořadí by měl být akuzativ jako pád přímého předmětu. Třetí a/nebo čtvrtý by měly být dativ jako pád druhého, nepřímého předmětu a/nebo genitiv jako pád akuzativu nejbližší (proto mohl původní tvar akuzativu muž. živ. nahradit). Pátý by měl být instrumentál jako pád prostředku činnosti, šestý lokál jako předložkový pád s významem příslovečného určení místa, popř. času. A zcela mimo tento systém by měl být uveden vokativ jako specifická forma jména s funkcí oslovení.

5.1.4 Gramatické kategorie ostatních jmen

Gramatické (jmenné) kategorie kromě podstatných jmen rozlišuje i většina ostatních jmen, tj. přídavná jména, část zájmen a číslovek.

U **adjektiv** lze určit rod, číslo a pád, a to i u nesklonných, typ *glazé (navlékla si glazé rukavičky - 4. p. č. mn. r. i.)*, neboť adjektivum přebírá mluvnické kategorie od svého řídícího jména. Dále viz 5.1.1 a 5.1.1.1.

Ta zájmena, která plní ve větě funkci syntaktických substantiv, vyjadřují samostatné kategorie rodu, čísla a pádu (*o ní 6. p. č. j. r. ž.*), až na zájmena bezrodá, jež jmenný rod nevyjadřují (avšak osobní zájmena označují 1. nebo 2. *osobu: já, ty, my, vy*). Zájmena zastupující ve větě adjektiva přebírají mluvnické kategorie od řídícího jména, s nímž se shodují, stejně jako adjektiva (*s tím výsledkem - 7. p. č. j. r. m., do našich vrat-2. p. č. mn. r. str.*).

Číslovky jsou slovní druh, jež nemá morfologicky ani syntakticky vyhraněný charakter. Některé číslovky mají morfologické rysy - skloňují se obdobně -jako podstatná jména (*sto, tisíc, milion...*) nebo jako jména přídavná (číslovky řadové *první, druhý...*, násobné s komponentem *-násobný: trojnásobný*), ojedinele jako zájmena (*jeden, -ho, -mu...*) nebo jsou nesklonná. Pak mají morfologický charakter jako adverbia (např. číslovky násobné s komponentem *-krát, -mo*, typy *dvalwát* nebo *jednou, dvojmo*) a někdy jsou k nim i přiřazovány (viz kap. 3.1.1.1). **Kvantovost** počítanou, ale zvláště nepočítanou mohou vyjadřovat i jiné slovní druhy (*Viz stovka, (do)třetice, poloviční; množství, všichni, mnoho, mnohý*).

Číslovky nemají plně rozvinutou soustavu morfologických kategorií. Jen některé číslovky mají schopnost vyjádřit jmenný rod a číslo. Ze základních číslovek číslovky «eife», *jedna, jedno; jedni* (r. m. živ., č. mn.), *jedny* (r. muž. než. a žen., č. mn.), *jedna* (r. str. č. mn.); rod vyjadřuje i číslovka *dva, oba* (r. m.), *dvě, obě* (r. ž. a str.). Rod a číslo lze určit u všech číslovek řadových, neboť mají morfologický charakter jako adjektiva (*druhému muži/děvčeti, druhé ženě; druzí chlapci, druhé státy/školy, druhá města*), zčásti vyjadřují rod i číslovky souborové (*čtverý dveře - r. i., čtvera kamna - r. str.*) a druhové (*čtveré dveře, čtverá kamna*).

5.2 Gramatické kategorie sloves

Mluvnickým i významovým **centrem české věty je sloveso**, neboť určuje obsazení určitých pozic ve větě a tím organizuje její stavbu. Sloveso je také z hlediska soustavy tvarů a mluvnických kategorií nejbohatší. Avšak z hlediska sémantického často vyžaduje doplnění.

Poznámka: Běžná česká slovesa zahrnuje na dvě stě tvarů, protože vyjadřuje mnoho mluvnických významů; považují-li se vidové obměny slovesa za jedno slovo, je těchto tvarů kolem čtyř set (podle K. Hausenblasce).

Sloveso díky množství svých tvarů, **určitých/finitních a neurčitých/infinitních, může mít různé funkce větné; je především přísudkem/predikátem**, ale má i funkce, které běžně plní i jiné slovní druhy, substantiva a adjektiva.

Slovesné tvary mají schopnost vyjadřovat mluvnické významy, **určité tvary vyjadřují slovesnou osobu, číslo, způsob, čas, slovesný rod a vid**. Některé z těchto kategorií, slovesný rod a vid, nikdy však slovesná osoba, jsou vyjadřovány i některými tvary neurčitými, srov.: infinitivy *chválit- být chválen, chválit-pochválit*. Jádrem slovního druhu slovesa tvoří samozřejmě tvary určité. Infinitiv je slovní tvar, který reprezentuje sloveso (uvádí se ve slovníku).

Vedle uvedených kategorií základních existují kategorie další: **kategorie** tzv. způsobu, resp. **druhu slovesného děje/Aktionsart**, **kategorie výsledného stavu** - o jejich charakteru viz dále.

Kategorie osoby u sloves souvisí s kategorií osoby u zájmen, viz osobní *zájmena já, ty, on, -a, -o, oni, -y, -a*.

5.2.1 Slovesná osoba

V češtině je **trojí osoba/persona** (srov. např. i v němčině, angličtině, francouzštině, ruštině), **pojmenovávají se její účastníci komunikace**: **1.** osoba označuje **mluvčího** nebo **pisatele**, **2.** osoba jejího **adresáta**, **3.** osoba je **nepartnerská** (tzn. nevztahuje se k žádnému z partnerů komunikace), označuje přítom jak živé, tak neživé jevy (často obecné nebo neurčité) a osoby nebo předměty, o nichž je řeč. Mluvnická osoba v češtině neoznačuje tedy vždy osobu ve smyslu lidská bytost. 1. a 2. osoba vyjadřují partnery komunikace, 3. osoba vyjadřuje předmět komunikace (o kom, o čem se komunikuje; nemusí být přítomen); je tedy 3. osoba protikladná osobám první a druhé. Užití 1. nebo 2. osoby značí, že mluvčí nebo adresát jsou ve větě v pozici podmětu, 3. os. znamená, že podmětem není ani jeden z nich.

Srov. s tím: mluvíme o osobních x neosobních tvarech sloves, přítom tvarů 1. a 2. osoby se neužívá u sloves, jejichž sémantika je s významem 1. a 2. os. {*sněžit, pršet*} nebo s významem jednoho konatele, původce děje {*shromážďovat se*} v rozporu; 3. osobu pokládáme za **bezpříznakový tvar**, nemusí osobu jako význam vyjadřovat. V tomto tvaru je také neutralizována kongruence, projevující se neutralizací čísla a rodu {*blýská se, blýskalo se*}. Některých sloves se tedy užívá pouze ve 3. os., nemají plné paradigma (chybějí tvary pro 1. a 2. os., i když formálně je lze vytvořit), jde o tzv. **slovesa neosobní/impersonalia**, která **nevyjadřují vztah k původci děje**.

V řeči se tvary slovesných osob mohou někdy vzájemně zaměňovat. Při používání sloves **dochází k posunům ve slovesné osobě**, např. při změně přímé řeči v nepřímou: *Řekl: „Přijdu.“ - Řekl, že přijde* (1. os. - 3. os.). *Ptal se: „Znáš mě?“ - Ptal se, zda ho znám* (2. os. - 1. os.).

Jindy se užívá 2. os. j. č. místo 1. os. j. č. (mluvčí oslovuje sám sebe jako adresáta: *Tak už se konečně rozhodni...*), někdy se v tomto případě objeví 1. os. mn. č. (posun v čísle): *Dáme to pěkně na místo*, nebo se jí užívá místo os. 3., a to ve významu gnómičtém, např. ve frazémeh {*Spoctivostí nejdál dojdeš*}.

Jindy se naopak užívá 3. os. j. č. místo 1. os. j. č., a to někdy při styku dospělých s dítětem: *Babička ti* (nebo i *Danuše*) *koupí balónek*. 1. os. mn. č. se užívá i místo 2. os. nebo místo vykáni: *Pán se už uráčil přijít?* (Zde formální užití podmětu *pán* neumožňuje užití jiné osoby než třetí.) *Už jsme se vyspínkali?* V daných typech posunutí v osobě, popř. i v čísle odráží pohrdlivost, výsměch, rozčilení mluvčího, je tedy prostředkem expresivním.

Samostatným problémem je vykáni, onkáni a onikání (viz kap. 5.2.2).

5.2.2 Číslo u sloves

Slovesné **číslo/numerus** není samostatnou, nezávislou kategorií vyjadřující počet (kvantum), ale jako **kategorie kongruentní pouze odkazuje ke kvantitativním vlastnostem substance** (tj. osoby, zvířete, věci aj. jevů), jež je nositelem děje, tzn. že kategorie slovesného čísla souvisí s gramatickým číslem jmenným, resp. **shoduje se s mluvnickým číslem řídicího jména**, jímž je vyjádřen nositel děje.

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

Gramatická kategorie jmenného čísla odráží jedinnost x mnohost, rozčleněnost x nerozčleněnost označené mimojazykové skutečnosti (denotátu).

Lišíme jedinnost, jedinečnost a jednotnost, mnohost a množnost. Jedinnost je označení počtu, jedinečnost je označení pro výskyt jevu jako jediného svého druhu. Slova mnohost používáme pro označení mimojazykové reality, obdobně jako jedinnost, kdežto slov jednotnost (od jednotný) a množnost (od množný) jako gramatického termínu-pojmu.

Prostředkem vyjadřování jednosti (i jedinečnosti) a nerozčleněnosti je tvar singulárový, k vyjadřování mnohosti a rozčleněnosti denotátu slouží množné číslo/plurál.

Z hlediska sémantického neznámá 1. osoba plurálu na rozdíl od 2. a 3. osoby plurálu zpravidla prostě zvětšení počtu mluvčích, neznámá „větší množství“ já, ale znamená množství subjektů zahrnujících i „já“, jde o „kolektivní“ 1. osobu, srov.: *Proč bychom se netěšili* (= my, tj. já a ostatní), *když nám Pán Bůh zdraví dá*.

Rozlišování čísla je vlastností substantiv (popř. substantivizovaných) adjektiv aj. slov, která ve větě plní stejnou roli jako substantiva, a projevuje se na jejich tvaru, ale i na tvaru kongruentního/shodného přívlastku a určitého slovesa. Mluvnické číslo slovesa je tedy kategorií kongruentní. Dvěma číslům jmenným odpovídají dvě čísla slovesná (singulár a plurál), přitom stejně jako u jmen, tak u sloves je **singulár kategorií bezpříznakovou, plurál příznakovou**.

Slovesné číslo se vyjadřuje v určitých tvarech spolu s osobou (*nese* - *-e* vyjadřuje 3. os. j. č. zp. oznam., přít. čas), spolu s kategorií času (*psali jste*, tvar složený z příčestí činného v plurálovém tvaru a z tvaru slovesa *být* v 2. os. mn. č., vyjadřuje čas minulý, množné číslo, navíc ještě jmenný rod: životné m.), s kategorií způsobu (srov. *byl bys přišel*), s kategorií slovesného rodu (*byli jste vybráni*), u přechodníků a příčestí spolu s mluvnickým jmenným rodem, přejatým od řídícího jména (*dělaje* - *-e* vyjadřuje j. č., jm. r. m.).

Určování kategorie čísla nečiní zpravidla potíže, jestliže tvar singuláru vyjadřuje děj týkající se jednoho subjektu vyjádřeného jménem v singuláru, tvar plurálu činnost (děj) více činitelů vyjádřených jménem v plurálu.

Je-li mezi obsahem a gramatickým významem nesoulad, nastávají potíže - např. je-li subjekt vyjádřen jménem pomnožným (*Na skříni ležely housle, Jedny prázdniny na to nestačily.*), nebo naopak jménem hromadným (*Podél silnic se táhlo husté křoví*). V těchto případech se při určování čísla neprávem zanedbává zřetel k tvaru (viz plurálové koncovky slova *housle*, *prázdniny* i sloves *ležely*, *uběhly*, proti singulárovým tvarům *křoví* a *táhlo se*).

K jistým modifikacím, posunům v užití osoby a čísla dochází u vykání, dříve i u onkání a onikání.

Při **vykání** se užívá v přítomném čase 2. os. plurálového tvaru (tzn. že není tvarově diferencováno, zda jde o vyjádření týkající se více osob, jimž se tyká nebo vyká, nebo jedné osoby, jíž se vykává /srov. *To se vám to jde, když máte dobré boty!*).

Např. v minulém a budoucím čase indikativu u nedokonavých sloves v činném rodě se při vykání užívá tvar složeného z plurálu pomocného slovesa *být* (v přítomném a budoucím čase) a z příčestí činného (jindy nazývaného příčestí minulé) významového slovesa v singuláru (čas minulý) nebo infinitivu (u budoucího času nedokonavých sloves): *To jste vyřezával sám? To budete vyřezávat sám?* (x u dokonavých: *To vyřezáte sám?*). Uvedená forma je základní neutrální forma vyjadřování při komunikaci (ne důvěrně známých) dospělých vzájemně i mládeže s dospělými. V trpném rodě je místo příčestí činného příčestí trpné (*vyvolán*) spojené s příslušným tvarem minulého času slovesa *být*: *Byl jste vyvolán* nebo s budoucím tvarem tohoto slovesa *Budete vyvolán*.

V dnešním dorozumívání se už neužívá tzv. **onkání** (3. os. j. č.) při oslovení (místo 2. osoby); bývalo vyhrazeno oslovování dětí nebo osob podřízených, vyjadřovalo tedy menší úctu k adresátovi, jemuž mluvčí nechtěl už tykat ani ještě vykat (např. *Co dnes*

dělá, Aničko? Co bude dělat... ? Kde byl, Františku? Při výzvě se používalo pouhého příčestí: *Dal to sem. Vzala si*. **Onikání** se užívalo naopak při oslovení jedné osoby, avšak společensky výše postavené, nebo osoby starší, osoby požívající úcty (*Jsou tak moc laskav, pane rado, a řeknou mi...*).

Posun v osobě a čísle nastává i v případě tzv. **plurálu skromnosti/plurálu modestiae**, kdy je tvar 1. os. mn. č.; jde o přiřazení adresátů k mluvčímu/pisateli, o tzv. inkluzi, mluví se také o **autorském plurálu** (srov. formulaci z knihy: *Nyní se zaměříme na...* - tzn. zaměřil se autor publikace, avšak nechce se vyčleňovat, nadřazovat čtenářům, naopak chce čtenáře získat, aby sledovali jeho postup, pro nějž se rozhodl).

Opačný efekt měl (kromě historických prací se ho už nepoužívá) **plurál majestatikus**, jenž sloužil k vyjádření moci, nadřazenosti mluvčího/pisatele. Užívali ho při vyjadřování sami o sobě vládci (*My, Václav IV, z boží milosti král český, nařizujeme...*).

K záměně čísla i osoby dochází někdy u expresivního vyjádření (*Dáme chlapečka pěkně do postýlky* - mluví singulární subjekt sám k sobě, *Už jsme se vyhajali?* místo: *Už ses vyhajal, Už jste se vyhajal?* /a to i ve významu ironickém/).

5.2.3 Slovesný způsob

Vyjadřuje **modifikaci slovesného děje z hlediska reálnosti, nutnosti, možnosti nebo nereálnosti, nenutnosti i nemožnosti jeho uskutečnění**.

Radíme ho netradičně, na rozdíl od dosavadních mluvnic (včetně MČ), před slovesný čas, a to proto, že kategorii času ve vztahu ke kategorii způsobu chápeme jako závislou, tedy jako podkategorii způsobu, neboť čas se neprojevuje u všech určitých tvarů, např. u imperativu čas neurčujeme. Jak u sloves dokonavých, tak i nedokonavých vyjadřuje zaměření do budoucnosti; děj vyjádřený imperativem nastane (má nastat) až po momentu promluvy.

Slovesný způsob/modus je jedním z prostředků **vyjadřování modality výpovědi** (viz kap. IV. 1.5), ovšem nikoli prostředkem jediným. Prostředky vyjadřování výpovědní modality jsou různé, gramatické, lexikální (částice modální a modální slovesa), intonační, grafické. Slovesný způsob se týká vztahu obsahu výpovědi ke skutečnosti (modalita objektivní) a vztahu mluvčího k obsahu výpovědi (modalita subjektivní). Má také výpovědní komunikační funkce; např. imperativ je prostředkem vyjádření výzvy, apelu.

Rozlišuje se **trojí způsob: oznamovací/indikativ, rozkazovací/imperativ, podmiňovací/kondicionál**.

Tvar oznamovacího způsobu (základní, nepříznakový způsob; není omezen co do času) pojímá děj jako jistý, skutečný, pouze ho konstatuje (*/při/nesl jsem knihu, neseš knihu, přinese knihu*). **Indikativ** ve spojení s intonací apelu, varování, výhrůžky nahrazuje tvar imperativu: *Jdeme! Neskákáme!*

Imperativ vyjadřuje rozkaz, přání (*lehni, přines*), **zákaz** (*nechod'*) týkající se uskutečnění činnosti perspektivní, předpokládané v budoucnosti.

Přikazovat lze přímo pouze adresátovi (včetně inkluze mluvčího), tzn. tvarem 1. a 2. osoby; kdežto 3. osobou nelze přímo rozkazovat. Rozkaz, žádost, přání pro 3. osobu lze sdělit tzv. opisným imperativem, tj. pomocí částice *at'*+ indikativ. Někdy bývá tato forma přiřazována k paradigmatickým tvarům slovesa, zpravidla však nikoli. Srov. s tím i další obdobné možnosti vyjadřování přání pomocí částic *kěž, necht'*.

Některé tvary imperativu se u některých sloves, i když je lze vytvořit, nepoužívají z významových důvodů (srov. *rost', shromáždí se* apod.).

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

Kondicionál vyjadřuje podmíněnost děje. Podmiňovací způsob je přítom dvojitý, **přítomný a minulý** {*kdybych měl peníze, koupil bych si nové auto; kdybych byl (býval) měl peníze, byl bych si (býval) koupil nové auto*}.

Z hlediska významového i z hlediska určování je jednoznačný **kondicionál minulý** (vyjadřuje podmínku v minulosti nesplněnou nebo nesplnitelnou), ten je také z hlediska formy snadno identifikovatelný, skládá se nejméně ze tří slov. Ke jménu mužského rodu (životného) se vztahuje kondicionál: *byl bych, byl bys, byl by, byli bychom, byli byste, byli by* + příčestí činné slovesa významového, někdy se ještě přidává tvar *býval*: *byl bych (býval) pracoval*. Obdobně - se změnou koncovek - znějí tvary vztahující se k jménu v rodě ženském a středním: *Kdybys byla/o (bývala/o) přišla/o o den dříve, bylo by to (bývalo) dopadlo jinak*. Ovšem tento tvar v dnešním živém jazyce ustupuje a jeho funkci přebírají jiné tvary - indikativ: *...dopadlo to jinak*, infinitiv: *Přijít o den dřív, bylo by to dopadlo jinak* a kondicionál přítomný: *Kdybys přišel o den dříve...*

Kondicionál přítomný má svou základní funkci vyjadřovat podmíněnost děje; především vyjadřuje podmínku splnitelnou, tedy děj možný v přítomnosti nebo v budoucnosti. Kondicionál nemá zvláštní tvar pro budoucí čas. Kondicionál přítomný může být a bývá použit i místo kondicionálu minulého, jestliže je zřejmé z kontextu nebo ze situace, že děj se neuskutečnil (třebaže byl v minulosti možný). To znamená, že se kondicionál uplatňuje především ve sféře modality skutečností, objektivní, avšak může se uplatnit i při vyjadřování modality jistotní, pravděpodobnostní (srov.: *budeš-li chtít, asi /možná, snad/ přijede/přijel bych*) a voluntativní (mohu *nakoupit/nakoupil bych*, je-li to třeba).

Kondicionál funguje i při vyjadřování zdvořilého přání, žádosti, rozkazu jako konkurenční prostředek imperativu, má však účinek zmírňovací, je méně kategorický než imperativ, a zvláště než infinitiv v této roli (srov. *Zavíř dveře! Zavřete dveře! Zavřel byste dveře?* - viz i interpunkční znaménka).

Tvar kondicionálu přítomného (*bych, bys, by, bychom, byste, by* + příčestí činné) je méně výrazný než tvar kondicionálu minulého, takže ho někdy uživatelé nepoznají. Je-li tvar kondicionálu (přítomného i minulého) navíc spojen se spojovacím výrazem, činí určení kondicionálu značně obtížné (Požádali ho, *a by přišel* zítra, *Co by si byl počal, li d y b y se byl rozstonal*).

Vlivem pravidelné podoby slovesných tvarů přítomných/přezentních *jsi, jste* užívají v psaném projevu někteří pisatelé nespisovných, analogických tvarů (*(a)byjsí, byjsme* (vedle *bysme*), *by jste*).

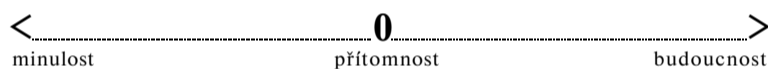
Dílčí terminologické a funkční překrývání v oblasti modu a dajíh vět vede k tomu, že uživatelé často uvažují o tzv. způsobu tázacím ve větách tázacích (viz paralela věta oznamovací - oznamovací způsob, věta rozkazovací - rozkazovací způsob), ovšem v těchto větách se neužívá zvláštních slovesných tvarů, ale tvarů indikativu nebo kondicionálu. Těch lze pak užít i v dalších druzích vět (např. indikativu, kondicionálu, ale i infinitivu ve větách rozkazovacích: *Nekuřte! Nekuřil bych! Nekuřit!* vč. spojení s příslušnou intonací nebo interpunkcí). Omylem bývá mezi slovesné způsoby řazen i tzv. způsob neurčitý, což je starý, opuštěný název infinitivu.

Infinitiv nemá prvotní úkol vyjadřovat modus/slovesný způsob, i když se může účastnit vyjadřování modality voluntativní, např. nutnosti {*Sedět!*}, možnosti {*Psát to?*}, přání {*Mít tak auto!*}. V soulase s jeho postavením v systému slovesných tvarů jako kategorie zcela bezpříznakové je **jeho základní funkce prostě pojmenovávací**, je to slovníkový tvar, proto se doporučuje užívat nemotivovaného termínu přejatého, infinitiv, nikoli názvu neurčitý způsob; neujala se ani jeho domácí náhrada (ekvivalent) neurčitek.

Jindy dochází k záměně způsobu - modu - a tzv. způsobu slovesného děje. (O tom viz v části 111.5.2.6.2.)

5.2.4 Slovesný čas

Slovesný čas/tempus je slovesná kategorie, která je podřízena kategorii způsobu. České sloveso má schopnost vyjádřit svými tvary **tři základní časy: přítomný, minulý, budoucí. Základní tvary** pro vyjádření těchto časů jsou: **prézens, préteritum a futurum;** jimi se zařazuje děj na časovou osu:

Výchozím bodem pro časové zařazení slovesného děje je doba promluvy (komunikačního aktu), tzn. že **bezpříznakovým časem je čas přítomný**, tvary v **čase minulém** se vztahují k dějům uskutečněným před momentem promluvy, **čas budoucí** se pak vztahuje na děje, jež budou probíhat (proběhnou) po tomto okamžiku (srov.: *sedí, seděl, bude sedět*).

Tvary základního slovesného času přítomného, minulého a budoucího slouží v češtině i k **vyjadřování** tzv. **relativních časů**. Ovšem i základní časy jsou v podstatě relativní, neboť vyjadřují čas děje vzhledem k době promluvy, tedy čas děje ze stanoviska mluvčího, běžně se však chápou jako základní.

Relativní čas je také trojí: **současný, předčasný, následný**, přičemž jde vždy o časy (i děje) vzhledem k jiným (základním) časům (i dějům), tedy o vzájemný časový poměr dějů. Z toho je patrné, že o relativních časech můžeme mluvit v souvislosti s větou složenou a popř. s větou/výpovědí s polovětnými (přechodníkovými) konstrukcemi vyjadřujícími alespoň dva děje.

Vedle vyjadřování relativních časů pomocí tvarů časů základních slouží k jejich postizení další prostředky, a to přechodníky (*Uklidivše odpočívali jsme*), ale i prostředky lexikální, syntagmatické a syntaktické, tj. časová příslovce, spojení předložková s časovým významem, vedlejší věty časové uvozené časovými spojkami: *Nejdříve jsme uklidili, potom jsme odpočívali. Po skončení úklidu jsme odpočívali. Když jsme uklidili, odpočívali jsme.*

děj věty závislé: předčasnost

současnost

následnost

Poznání současného děje nečiní potíže, ať jde o současnost v přítomnosti, v minulosti nebo v budoucnosti (*vidím, že se blíží, viděl jsem, že se blíží, uvidím, že se blíží*). Určování předčasnosti a následnosti však potíže činí, jestliže si neuvědomíme, že tyto jevy se posuzují vzhledem k času děje věty hlavní (řídicí) nebo věty, do níž patří poiovočná konstrukce.

Děj předčasný se vztahuje k jinému ději, a to přítomnému, minulému nebo budoucímu, jemuž předchází: vím, *že přijel*, věděl jsem, *že přijel*, budu vědět, *že přijeli až přijede...*

Času děje minulého předcházejícího jinému ději minulému se říká **předminulý**. V starší češtině (dnes už vzácně) se užívalo k jeho vyjádření specifického tvaru, **antepreterita**: *Když jsem se byl pomodlil*, ulehl jsem (minulý čas: *ulehl jsem*, antepreteritum *byl jsem se pomodlil* - k tvaru minulého času přibývá příčestí činné slovesa *být*).

Děj následný je děj následující po jiném ději, chápaném jako základní, a to po ději přítomném, minulém, budoucím: těším se, *že přijde*; těšil jsem se, *že přijde*; budu se těšit, *že přijde*.

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

K vyjadřování relativního času se využívá i kondicionálu *{kdyby se ukázalo, že to není pravda, napíšu ti}* - vyjadřuje předčasnost).

Přehled prostředků češtiny k vyjadřování času ukazuje, že **čeština nemá k vyjadřování relativních časů zvláštní soustavu slovesných tvarů**, až na přechodníky a archaické antepreteritum (neboli plusquamperfektum), srov. v angličtině přítomný čas prostý, přítomný čas průběhový, minulý čas, minulý čas průběhový, budoucí čas; ve francouzštině přítomný čas, imparfait, passé composé, passé simple, plus-que-parfait; v němčině vedle přítomného času je préteritum, perfektum a plusquamperfektum, futurum I a II.

Na rozdíl od češtiny však tyto jazyky nemají kategorii specifickou pro slovanské jazyky, a to **vid**. Ten umožňuje v kombinaci s tvary časů vyjadřovat různý (i časový) průběh děje. Kategorie času se tak kříží s kategorií vidu.

U kategorie času je nutné diferencovat systém tvarů podle času (paradigma) od časového významu těchto tvarů. Např. tvar (Karel) *napíše* (matce) bychom měli určovat jako tvar přítomného času, tj. prézens, dokonavého slovesa vyjadřující budoucí děj.

Schopnost českého slovesa vyjadřovat vid komplikuje uživatelům určování slovesného času. Mluvnice a učebnice přítomný tvar dokonavých sloves vyjadřující budoucí děj označují zpravidla jako čas budoucí. Tedy jde zřetelně o přístup sémantický, a to bez ohledu na určování jiných mluvnických kategorií, ty jsou posuzovány z hlediska formy (srov. např. pomnožná jména, u nichž se určuje mluvnické číslo z hlediska tvaru: plurál, bez ohledu na to, kolik předmětů - jevů označují apod.).

Budoucí děj se vyjadřuje u českého slovesa třemi způsoby:

1. **opisným futurem** u sloves nedokonavých (*budu větrat*),
2. **prezentským tvarem** u sloves dokonavých (*dojdu*),
3. **pomocí** nezdokonavující **předpony** *po-* (*pů-*) u tvaru prézentu některých sloves pohybu (*pojedu, půjdu*) a několika dalších (*bude kvést [pokvete]*).

Budoucí čas lze vyjádřit obdobně jako přítomný a minulý - i tvarem tzv. výsledného stavu (*budu mít zatopeno*), srov. přítomný a minulý čas (*mámí měl jsem zatopeno*). (Systém přítomných a minulých tvarů je vyložen v kap. III.6.3.3.1 a 6.3.3.2.)

Vedle aktuálních dějů slovesa označují i děje neaktuální, trvale platné.

Jde o děje atemporální, mimočasové; **atemporálnost** je zrušení časových protikladů minulosti, přítomnosti, budoucnosti (*Země se otáčí kolem své osy*).

Dále jde o vyjadřování **schopnosti** vykonávat děj (*Dítě už chodí* = je schopno chůze; *uplave kilometr* = je s to uplavat kilometr).

Prézens jako kategorie z hlediska času nepříznačová je i základním prostředkem nejen při vyjadřování běžných dějů neaktuálních, ale i slovesného času ve frazémeh, jde o **prézens gnómický** (*Kdo nevěří, ať tam běží*).

Posuny v užívání časových forem se týkají záměny préterita prézentem:

Při vypravování minulých dějů pojatých jako přítomné (autor je chce zpřítomnit a tím aktualizovat) se užívá prézentu. Ten se objevuje i ve vyprávěních v minulém čase tehdy, chce-li vypravěč docílit dějového spádu, naznačit neočekávaný zvrat děje apod. Tomuto prostředku se říká **prezéns historický**. Příklad: *Myslivec šel se psem do lesa. Tak se dostali až k okraji hájku. Pán nesl na rameni pušku, pes ho klidně sledoval. Pes najednou zavětlil, svěsí hlavu a běží...*

Mluvnické časy se také uplatňují při **vyjadřování modálních odstínů**. V běžném vyjadřování se užije prezentského tvaru místo tvarů budoucího času, je-li jisté, že se děj v budoucnosti uskuteční, nebo je-li budoucnost vyjádřena lexikálně (*ted' beru já; zítra malujeme*).

Naopak tvary futura fungují v běžném vyjadřování i jako prostředek vyjadřování pravděpodobnosti (*Tatínek/už/bude doma* = tatínek je asi/patrně už doma), ale také výzvy (*Nebudeš mě (přece)prosit* = nepros mě), zdvořilé žádosti (*Budete mít drobné?* = dejte mi drobné) aj.

V souvislosti s kategorií času lze uvést ještě typ *mám uvařeno*, vyjadřující výsledný stav (nazývaný někdy také přítomný perfektní). Jde o vyjádření obdobné perfektu v němčině (*ich habe eooked*) a předpřítomnému času v angličtině (*/ have eoked*), ovšem v češtině tento opisný tvar, **rezultativ**, vyjadřuje jen výsledný stav (rezultát) vyplývající z předcházejícího děje. V této formě je vztah k podmětě oslaben, činnost totiž mohl vykonat (např. pro mne) někdo jiný než subjekt (vyjádřený podmětě). Tvary rezultativu jsou opět trojí: rezultativ přítomný (*mám uvařeno*), minulý (*měla jsem uvařeno*), budoucí (*budu mít uvařeno*). Tento typ vyjádření (*máš uklizeno, prádlo máme usušeno*) bývá označován jako **kategorie (výsledného stavu)**, i když nejde o úplný systém pravidelně paradigmaticky tvořených tvarů u všech sloves; ovšem ten není ani u některých jiných kategorií - srov. slovesný rod apod.

5.2.5 Slovesný rod

Slovesný rod/genus verbi vyjadřuje vztah mezi podmětěm a přísudkem věty, uplatňuje se tedy ve větě dvojčlenné: vyjadřuje **vztah mezi původcem, nositelem (= agens) vyjadřovaného děje a subjektem věty**, v níž je sloveso užito. Tento vztah mezi členy sémantické a syntaktické struktury věty bývá označován jako tzv. **diateze**.

Slovesný rod je dvojí: **činný/aktivum** a **trpný/pasivum**. Jejich rozlišení závisí na tom, zda je (není) jev označený podmětěm věty vykonavatelem, původcem, nositelem děje. Je-li tomu tak, jde o rod činný (*oráč obdělává pole, jablona rozkvetla*); není-li tomu tak, jde o rod trpný, tzn. že děj „činí“ někdo jiný než substance, která je vyjádřená podmětěm věty (*pole jsou obdělávána, pole se obdělávají*).

Trpný rod, trpnost neznámá (u)trpní, trápení, ale opak aktivnosti, popř. jakékoli zasažení „podmětě“ dějem, který není působený podmětěm věty.

Ne všechna slovesa mají **schopnost vyjadřovat obojí rod**. Mají ji **činnostní slovesa předmětová**, a to především **přechodná** (pojící se se 4. p.: *píše dopis*). Nedokonavá slovesa stavová nepředponová (*ležím, sedím, žiji*) a slovesa vyjadřující tělesné a duševní pocity (*bolí mě v krku, zebe mě*), slovesa zvrtná (*bojím se, směji se*), způsobová (*chci, mohu, musím, smím, mám /povinnost/...*) tvary dvojího rodu netvoří, jsou vlastně bezrodá, ale protože jejich tvary jsou obdobné s tvary činného rodu jiných sloves, řadí se k tvarům činným. Předponová slovesa stavová dokonavá, pokud se stávají přechodnými (*prožít život*), však trpné tvary mají (*život je prožit, prolezen; dolík je vysezen*).

Slovesa **předmětová přechodná** jsou slovesa mající závaznou rekcí akuzativní, jsou-li v rodě činném; jsou-li v rodě trpném, „přechází“ jméno plnicí původně roli předmětu (vyjadřuje cíl děje - patiens) do funkce podmětu, naopak jméno podmětě přechází do funkce okolnostního určení příslovečného - původce děje (vyjádřeného 7. p. nebo předložkovým spojením *od* + 2. p.) nebo se podmět nevyjadřuje: *Student prostudoval knihu - Kniha byla prostudována (studentem). Učitel napomenul žáka - Žák byl napomenut (učitelem nebo od učitele)*.

Slovesa **předmětová nepřechodná**, i když některá mohou být v pasivu, uvedenou vlastnost nemají, předmět (v jiném než 4. p.) zůstává v pasivu ve stejném pádě jako v aktivu; slovesa převedeného do trpného rodu je užito neosobně (neosobní pasivum) a dvojčlenná věta se mění v jednočlennou: *Pomohli jsme jim - Bylo jim pomoheno*.

Tvar rodu činného je prostředkem nepříznačným; ve větě s tímto tvarem vyjadřuje podmět původce děje/agens; je-li agens převeden z této nejzávažnější pozice ve větě, změní se slovesný rod činný v trpný/pasivní.

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

V pasivní konstrukci větné může být **agens** vyjádřen tehdy, obsahuje-li konstrukce sloveso přechodné v opisném pasivu, jinak nikoli. Je-li trpný rod vyjádřen tzv. zvratným pasivem (*staví se dům*), pak agens vyjádřen nebývá. Tohoto tvaru se užívá zpravidla jen ve 3. os. j. a mn. č., zřídka v osobě 2., a to příznakově v administrativním stylu: *žádáte se, abyste se dostavil*. Tato forma může být dvojznačná, takže není vhodná, stejně jako zvratná forma v 3. osobě v případech typu: *Student se chválí*. K dvojznačnosti tady dochází proto, že podmět vyjadřuje osobu; ta může být činitelem i cílem děje.

Pasivum se tedy vyjadřuje:

- 1. opisnou formou,**
- 2. zvratným tvarem.**

Obě formy nelze vždy libovolně zaměňovat, jejich poměr není symetrický: tvoření zvratného pasiva je omezeno z hlediska významového i formálního. Největší problém působí skutečnost, že **ne každý zvratný slovesný tvar má platnost pasiva**, reflexivní forma je tedy homonymní: může vyjadřovat pasivum i aktivum. K vyjádření pasiva se neužívá zvratné formy při podmětu osobním proto, aby nedošlo k záměně objektu a subjektu (srov. *Podnik se zřizuje* x *Zvete se na poradu*).

Zvratný tvar slovesný/reflexivum je vedle pasiva (*vyrábějí se stroje*) a jasného ne-pasiva u reflexiva tantum (*směje se*), kde je *se* vlastně volným morfémem, i spojením aktivního slovesného tvaru s oslabeným předmětem: *umyla se (sebe)*; má vlastní význam zvratný (*pořezal se*), význam vzájemnosti, reciprocity (*nenáviděli se*), užívá se ho neosobně (*tančilo se, pochodovalo se nám dobře*), k vyjádření samovolné změny stavu (*ta větev se láme*), ve spojení s předponou *na-* vyjadřuje velkou míru činnosti (*naplakali se*).

Užívá se ve významu prospěchu (s expresivním zabarvením), a to s tvarem *si*: *vykračoval si jako pán* (*vykračoval jako pán*).

Většina uvedených typů má přechodný charakter, stojí mezi aktivem a pasivem, zvratná podoba se v nich spíše nepovažuje za pasivní; typ *šlo se, pochodovalo se* však považuje Česká mluvnice Havránka - Jedličky (1981, str. 237) za pasivum (tzv. neosobní).

Dokonce existují názory, že reflexivní tvary trpný význam vůbec nemají, jindy so omezuje pasivní platnost reflexiva jen na případy, které jsou pinč synonymní s příslušným opisným tvarem.

Určení slovesného rodu tedy nečinívá potíže u aktiva vyjádřeného nezvratným slovesem a u opisného pasiva. Určení slovesného rodu u zvratného tvaru závisí na sémantice dané konstrukce.

Zvratné formy pasivní se užívá spíše u sloves nedokonavých, u sloves dokonavých se spíše klade opisné pasivum, a to v souladu s významem obou vidů a obou rodových forem slovesných:

Reflexivní tvary nevyjadřují výsledný stav, nýbrž děj, a to děj aktuálně probíhající nebo děje opakující se (*otevívá se*), **vyjadřují děje dynamičtější než tvary opisné**; reflexivní tvary bývají rovněž nepříznakově z hlediska stylistického, kdežto opisné pasivum tíhne ke knižnosti.

Tím však není řečeno, že u sloves nedokonavých nelze užít pasiva opisného a u dokonavých pasiva zvratného. Ovšem ne všechna slovesa mají schopnost tvořit celé paradigma slovesného rodu, tj. tři **tvary: aktivní, pasivní opisný i zvratný**.

Při určování slovesného rodu může působit problémy homonymic opisného pasiva (slovesný tvar paradigmatický v roli slovesného přísudku, tzv. stavové pasivum) a syntaktického spojení tzv. spony s adjektivem (slovesným přídavným jménem) v roli přísudku jmenného se sponou: *Dveře byly zavřeny větrem*, x *Dveře byly zavřeny/zavřené celou dobu*. Druhý příklad vyjadřuje zřetelně výsledný stav, nikoli sám děj, a proto bývá někdy považován za přísudek jmenný se sponou, jindy však za slovesný přísudek.

V obou případech se vedle krátké formy (příčestí trpné, jmenný tvar adjektivní) uplatňují v běžné řeči i dlouhé tvary.

Aktivní a pasivní **rod** lze rozlišit nejen u tvarů určitých jednoduchých a složených, ale i u **slovesných tvarů neurčitých**, takže např. vedle aktivního infinitivu (*nést, přivést*) je i infinitiv pasivní (*být nesen, -a, -o, -i, -v, -a; být přivezen, -a, -o, -i, -v, -a*), obdobně existují i pasivní přechodníky (*jsa, jsouc, jsouce + nesen, -a, -o, -i, -v, -a; byv, -si, -se + přivezen, -a, -o, -i, -y, -a*). Tyto pasivní tvary jsou složeny z příslušného tvaru slovesa *být* (infinitivního, přechodníkového) a příčestí trpného slovesa významového. (Viz i kap. 6.3.3.2.4.)

Rezidua slovesného rodu činného a trpného si zachovávají i ze sloves odvozená adjektiva, ev. substantiva, srov. *probouzející se* ^x *probuzený, probuzení; vzpomínající* ^x *vzpomínaný, vzpomínám*.

5.2.6 Slovesný vid

Slovesný vid/aspekt je v mluvnících probírán jako kategorie morfologická, tedy mluvnická. Má vztah k morfologické kategorii slovesného času, kříží se s ní, resp. **kategorie vidu ovlivňuje kategorii času** (srov. časovou platnost tvaru přezentu dokonavých sloves - vyjadřuje budoucnost).

Z hlediska lexikologického a slovtvorného je však vid kategorií lexikální, neboť **slovesa lišící se videm se zpravidla liší z hlediska sémantického**. Nositelem diference sémantické jsou slovtvorné afixy (přípony a předpony) tvořící nová slovesa a měnící často i vid slovesa jako průvodní jev. Z předpon pouze sémanticky prázdné předpony, tj. tzv. **prostě vidové předpony/prefixy**, nejsou nositelem dalšího významu, **vytvářejí pouze dokonavé protějšky slovesa základového**. Takovýchto předpon je poměrně málo a i ty, které bývají pokládány za prostě vidové, jako *o-*, *vy-*, *na-*, *za-*, *z(e)-*, *u-*, *po-*, mohou mít další funkce (srov. *psát* ^x *opsat, jít* ^x *ujít*).

Schopnost vyjadřovat vid spolu se slovesným rodem mají i tzv. neurčité slovesné tvary (infinitiv, příčestí, přechodníky), je i u přídavných a podstatných jmen slovesných, srov. *dělat*—*udělat, dělal* - *udělal, dělán* — *udělán, dělaný* — *udělaný, dělání* — *udělání*.

Vid považujeme za **kategorii morfologicko-lexikální** (z hlediska slovtvorby i slovtvornou - viz kap. III.4.2.4.2).

Vlastnostmi kategorie vidu, jejím vlivem na kategorie jiné, kromě času i na slovesný rod a modalitu, pravděpodobně můžeme vysvětlit to, že se v některých mluvnících probírá tato kategorie před ostatními slovesnými kategoriemi.

Kategorii vidu a v návaznosti s ním rod probírá dříve než ostatní kategorie Mluvnice spisovné češtiny 11 od Fr. Trávníčka i Česká mluvnice B. Havránka a A. Jedličky; mezi slovesný čas a způsob ji zařadila Příměň mluvnice češtiny.

Vid podává děj v jeho průběhu, anebo v jeho komplexnosti, v jeho dokončení, tj. ucelenosti. **Průběh děje vyjadřují slovesa nedokonavá, celistvost děje slovesa dokonavá**.

Videm chápeme **schopnost slovesa vyjadřovat nedokonavost nebo dokonavost**, v jejich rámci **nenásobenost a násobenost děje**.

Vymezení pojmu dokonavost a nedokonavost je obtížné, protože jde ojev vysoce abstraktní, přitom však rodilému Čechu nčínivá praktické užívání vidu potíže.

Sloveso nedokonavé vyjadřuje neohraničený/neukončený děj, sloveso dokonavé vyjadřuje děj ohraničený/ukončený, završený.

Toto vymezení vede někdy uživatele k mylnému názoru, že každé sloveso v minulém čase je sloveso dokonavé, tzn. zaměňuje so dokonavost s minulým časem.

Vid se slovesným časem nelze směřovat, např. tvar slovesa v minulém čase sám o sobě nevyovídá nic o ukončení děje, slovesa nedokonavá vyjadřují průběh děje, nejsou zaměřena na vyjádření jeho ukončení: *četl knihu* (nevíme, zda dočetl, pouze víme, že v minulosti probíhalo čtení, dokonce ani nevíme, zda ještě nyní neprobíhá) x *přečetl knihu*. Sloveso dokonavé je zaměřeno na komplexní podání děje vyjádřeného slovesem, přičemž se tato komplexnost chápe jako zaměření na koncovou hranici děje.

Schopnost vyjádřit aktuální přítomnost mají pouze slovesa nedokonavá, kdežto dokonavá nikoli. Tato vlastnost je základním kritériem pro určování slovesného vidu.

Jako pomůcka k jeho určení může sloužit následující instrukce: Uvedte tvar, kterým vyjádříte budoucí čas, budoucí děj.

Jestliže sloveso vyjadřuje budoucnost složeným tvarem, a to tvarem futura slovesa *být* a infinitivu, jde o sloveso nedokonavé (*budu dělat, budeš psát, bude skákat*), jestliže ji vyjadřuje jednoduchým tvarem (pomocí *-/-/, -mvl. os. j. č.*), pak jde o sloveso dokonavé (*přítisknu, zakryjil-u, udělám*). Některá nedokonavá slovesa pohybu vyjadřují budoucnost také jednoduchým tvarem, a to pomocí předpony *po-lpů-* (*poběžím, půjdu, poneseš, poroste*) u přítomného tvaru.

Sloveso nedokonavé je z hlediska vidového nepříznamové, může ho být užito i místo dokonavého, např. *Otec už šel domů* (= odešel), a to i pro vyjádření děje jistého v budoucnosti; srov.: *Zítřej pojedeme na houby - Zítřej jedeme na houby*. Slovesa nedokonavého může být užito nejen pro vyjádření aktuální přítomnosti, tj. děje realizovaného v době promluvy, ale také pro děje obvyklé, opakované (*jezdím/jezdívám v zimě na hory - jezdívám* může označovat i děje probíhající nepravidelně, občas, popř. zřídka). Čeština nemá zvláštní tvary pro oba druhy dějů, pro aktuální a neaktuální přítomnost, na rozdíl např. od angličtiny, srov. *I am asking - I ask*.

Slovesa tzv. **opakovací/frekventativa** vyjadřují neaktuálnost zvláštním prostředkem (obsahují zpravidla formální příznak - formant *-v-*, před nímž se dluží předcházející samohláska - *-ávat, -ívat*), kdežto ostatní slovesa nikoli (*chodit, jezdit*).

Na druhé straně neaktuální přítomnost může vyjadřovat i sloveso dokonavé, např. ve frazémeh (*S poctivostí nejdál dojdeš*), nebo se s ním setkáváme u tzv. schopnostních sloves (*upletu za den svetr* = jsem schopna uplést ho za den). Některá slovesa vyjadřují svými přítomnými tvary jak schopnost něco vykonat, tak i děj budoucí, srov.: *Připrav se, zítřej ujede 20 km x ujede za hodinu až 8 km; Když se budu snažit, uběhnu v příštím závodě trať za 3 minuty x běžec uběhne trať za 3 minuty*.

Někdy se slovesa s významem schopnostním chápou jako nedokonavá vzhledem k tomu, že význam schopnosti se často vyjadřuje slovesy nedokonavými: *Dítě už mluví* (= dovede mluvit) a že některá taková slovesa jsou s nedokonavými synonymní (*dovede mluvit = umí mluvit, může mluvit* apod.). Převážně se však hodnotí jako dokonavá, a to se zřetelem k jejich zaměření jak na dokončení činnosti v minulosti (*upletla*) a v budoucnosti (*uplete*), tak na vyjádření schopnosti podat jistý výkon, popř. dodržovat zvyk: *vypije denně dvě piva*.

Nedokonavost a dokonavost jsou protikladné vlastnosti slovesa: **slovesa lišící se pouze videm, tvořící vidové dvojice**, se nazývají **slovesa párová**. Tento protiklad se však u všech sloves nerealizuje, taková slovesa jsou nepárová. Některá nedokonavá slovesa nemají dokonavý vidový protějšek. Např. tzv. **modální** neboli způsobová slovesa, rov-

něž některá další, zvláště **stavová**, jsou pouze nedokonavá (*moci, chtít, smět, muset, mít; umět, vědět, znát; stát, spát, bydlet...*).

Existují však také, i když je jich poměrně méně, slovesa **pouze dokonavá** (*nadchne, přiměje...*), bez druhého členu vidové dvojice.

Pouze slovesa s naprosto shodným významem lišící se videm tvoří vidové dvojice. O tom se přesvědčíme tím, že srovnáme význam prostého nepředponového nedokonavého slovesa s významem nedokonavého slovesa odvozeného od příslušného slovesa dokonavého předpokládaného členu vidové dvojice - pokud se ovšem takové sloveso vůbec tvoří; obě slovesa musí být zaměnitelná, synonymní (*stříbřit - postříbřit -postříbřovat, jasnit - zjasnit - zjasňovat*). Z praktických důvodů ve škole pokládáme i členy těchto vidových dvojic za samostatná slova. Čisté vidové dvojice tvoří především předponová slovesa dokonavá a k nim přitvořená slovesa nedokonavá.

Pojem **jednovidovost** slovesa (neexistence druhého členu vidové dvojice) je relativní, může se týkat jen slovesa v určitém významu: v jednom významu může jít o sloveso nepárové, v jiném o párové (*vymřít* netvoří vidovou dvojici se slovesem *mřít*, ale *vymírat*).

Vidové dvojice mohou tvořit i slovesa s různými slovtvornými základy (supletivnost), ale (sémanticky) synonymní (*brát- vzít*).

Dále existují slovesa, která fungují jako nedokonavá i jako dokonavá, ovšem v konkrétním textu mají jeden vid, jde o tzv. **obojvidovost**, např. u sloves *věnovat, darovat, obětovat, jmenovat* (*příště ti k narozeninám věnuji... -dokonavé x příště ti budu věnovat pozornost - nedokonavé*), zvláště pak u sloves přejímaných z jiných jazyků (jsou tvořena nejproduktivnější příponou *-ova-*): *absolvovat, aktualizovat, argumentovat, citovat*. Někdy se obojvidovost označujejako **vidová** nevyhraněnostnebo neurčitost, protože se tato slovesa chovají jak jako nedokonavá, tak (třebaže méně výrazně) jako dokonavá. To se projevuje především u sloves cizího původu, avšak s postupným zdomácněním sloves se uplatňuje tendence dotvářet vidové dvojice předponovým odvozováním: *zautomatizovat*, a to bez ohledu na spisovnost (*yyargumentovat, odrekreatovat*).

Oba **slovesné vidy si někdy konkurují**, srov. už výše: při vyjadřování budoucího děje a tzv. neaktuální přítomnosti, dále ve frazemech (frazologismech), ale i v tzv. přítomnosti historického (*on hned hází - hodí flintu do žita; Šel lesem, rozhlížel se po stromech a najednou vidí veverka ve větvích a vtom/najednou zakopne*). Při nezaměření na dokonání děje, ale na děj lze užít (nepříznakového) nedokonavého slovesa o ději dokončeném: *Kdo vám maloval, tapetoval* (místo *vymaloval, vytapetoval*) *pokoj?* Srov. s tím i kategorii výsledného stavu: *je psáno, mám uvařeno i vařeno*.

K pohybu mezi vidy dochází při **vyjadřování rozkazu a zákazu**. Proti dokonavému vidu v kladné výzvě se užívá v zákazu vidu nedokonavého: *otevři, zavři x neotvírej, nezavírej dveře, okna*. Je to však zcela logické, zakazuje se tu činnost sama, ne její výsledek. Užije-li se vidu naopak, např. v zákazu slovesa dokonavého, má sdělení charakter výstrahy, naléhavosti (*nepíchni se, neuhod' se...*), obdobně totéž vyjadřuje v příkaze (kladném) nedokonavé sloveso: *zavírej ty dveře*.

5.2.6.1 Nenásobenost a násobenost

1. Ke kategorii vidu přísluší **podkategorie nenásobenosti a násobenosti**, tj. schopnosti vyjadřovat děj probíhající jedenkrát a opakovaně; nepříznaková je **kategorie nenásobenosti**. Oba druhy sloves, jak slovesa nedokonavá, tak dokonavá, mají **schopnost vyjadřovat** nenásobený děj, tj. děj probíhající/proběhlý jednou, tedy **děj neopakovaný**, neopakující se. Přitom **slovesa nedokonavá** vyjadřují děj trvající -jde o tzv. slovesa

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

trvací/durativa: *jdu domů, nesu ti knihu*, nebo signalizují, že vzniká určitá vlastnost (*modrat, bohatnout*). **Slovesa dokonavá** vyjadřují okamžitý děj -jde o slovesa okamžitá/**momentální:** *bodl se nožem, sekne sekerou*, nebo ohraničení počátku děje (*rozběhl se*) - slovesa počínací/ingresivní, dále signalizují změnu stavu (*zestárl, omládl*), postihují zakončení děje (*doběhl*) - slovesa **končící/finitivní**, i ucelený děj (*proběhl se*). Přitom počáteční i konečnou fázi děje bez zdůraznění úplného konce vyjadřované fáze děje lze sdělit i slovesem nedokonavým: *rozbíhal se - rozbíhá se, dobíhal - dobíhá*.

Poznámka: Nesprávně se někdy říká, že slovesa dokonavá počínací vyjadřují počátek děje, jde však o ohraničení, završení, počáteční fáze děje.

Grafické znázornění dějů vyjádřených slovesy:

trvacími: _____

okamžitými: •

počínacími: I →

končícími: _____ ^

opakovacími: _____

podílnými: H H H H H H

Za **slovesa násobená** se někdy považují pouze slovesa nedokonavá. Pokud by se protiklad násobenosti (a nenásobenosti) uplatňoval pouze u sloves nedokonavých, potom bychom násobenost chápali jako podkategorii nedokonavosti. Násobená slovesa jsou skutečně převážně slovesa nedokonavá, avšak násobenost se týká i sloves dokonavých. Některá slovesa násobená jsou dokonavá, **násobenost a dokonavost se nevyklučují**. Násobená dokonavá jsou **slovesa distributivní/podílná** (pokud budeme distributivnost pokládat za násobenost: *posbírali věci, pootvíral všechny dveře, pozavíral okna* /tj. jedno po druhém/ -jde o tzv. přetržité opakování, tj. o zvláštní příklad násobenosti: násobenost je tu důsledkem rozčleněnosti).

Slovesa násobená - odvozená od nedokonavých i dokonavých - **vyjadřují** děj, který se realizuje několikrát, tedy **děj opakující se**. Tento děj mohou vyjadřovat i slovesa původně nenásobená, srov. *Ted' mi vracíš knihu?* x *Vracím ti ji vždy hned, jakmile ji dočtu* (v prvním případě sloveso *vracet* vyjadřuje děj jednorázový, v druhém děj opakující se - viz i příslovce času: *ted'* x *vždy*). Význam násobenosti mají tato slovesa v určitém kontextu.

Jiná slovesa vyjadřují vždy děj opakující se, jsou pouze násobená, ta mají často příponu zdvojenou nebo několikanásobnou -*váva-*: *Když jsem já kvám chodíval, pejsek na mne štěkával*. Tvary násobených sloves s nahromaděnými příponami naznačují nejen opakování v minulosti, ale i v dávné minulosti. Jindy slovesy s nahromaděnými opakovacími příponami lze vyjádřit nepravidelné opakování děje: *chodíval jsem tam* (= občas, ne často). To se vyjadřuje lexikálními prostředky (*občas, sem tam...*).

V starších mluvnicích se místo názvu slovesa násobená užívalo s výhodou běžně dvou termínů: slovesa opěťovací/iterativa, k nimž patřila slovesa typu *běhat, nosit* (stálá iterativa) a typu *házet, vracet* (nestálá iterativa), a názvu slovesa opakovací/irekventativa pro slovesa typu *házivat, vracívat, dělávat*, a proto je připomínáme. (Dále viz i kap. o tvoření sloves 111.4.2.4.)

2. S kategorií násobenosti souvisí i **protiklad směrové určenosti a neurčenosti**. **Schopnost vyjádřit směřování** bývá spojována pouze s dokonavostí. Sice ji nemají všechna nedokonavá slovesa, avšak je vlastní skupině sloves pohybu; nedokonavá slovesa trvací *jít, běžet, nést, vést...* jsou určená co do směru: *jdu domů, běžím do školy, nesu dříví do kůlny, veze vozík z lesa*. Na druhé straně s nimi související slovesa iterativní typu *chodím, nosím, vozím, běhám* jsou směrově neurčená (*Chodím po lese* = sem a tam, v různých směrech); první skupinu sloves označujeme jako **slovesa determinovaná**, druhou jako **nedeterminovaná**, ovšem i ta mohou v určitém kontextu, např. ve spojení s předložkou *do, z...*: *chodím do školy, do tanečních... z hospody, z porad...*, směr opakovaného děje označovat.

5.2.6.2 Druh slovesného děje

S problematikou dokonavostí a násobenosti sloves souvisí tzv. **způsob slovesného děje**.

Odlišujeme jej od vidu, neboť jde vesměs jen o lexikální (nikoli gramatické) kategorie, obdobně jako u kategorie výsledného stavu (viz kap. 5.2.4). Ovšem sám termín způsob slovesného děje není vhodný, srov. dva termíny: slovesný způsob/modus a způsob slovesného děje, vyjadřující různý průběh slovesného děje a jeho odstíny (něm. Aktionsart). Dáváme proto přednost termínu **druh slovesného děje** a toho d ů s l e d n ě pro daný pojem užíváme.

Sem patří **schopnost slovesa konkretizovat děj** např. z hlediska prostoru (*vyjít, vzlétnout*), **vyjadřovat různé fáze děje** (*rozkašlat se, dohořet*), různou **míru** děje (*postát, popojít x napovídat se, nachodit se*), **rozměr** děje (jeho přerušování, rezultativnost...: *nehodit se*), **expresivitu** (viz slovesa expresivní, obměňující sloveso základní: *hmatat - ohmatat, šmatat, šmátrat*), **zdrobnělost/deminutivnost** - u sloves v řeči obracející se k dětem nebo v řeči hlavně o dětech (*papat - papinkat, hajat - hajinkat...*), **účinnost** děje- **slovesa účinná/faktivní**, tvořená od přídavných jmen (*měkkčit, bílit, krotit, zlevnit, usnadnit* = (u)činit jakým - měkkým...snadným) a slovesa označující činnost, která způsobí, aby nastal děj vyjádřený základovým slovesem (*pověsit* = způsobit, aby něco viselo, *položít* = způsobit, aby něco leželo) - **slovesa kauzativní**.

(Dále viz i kap. III.4.2.4.)

)

6. Soustava tvarů slov (formální tvarosloví)

6.1 Obecná část

Formální tvarosloví je nauka zabývající se soubory slovních tvarů ohebných slov. Tato slova se podle své povahy zařazují k jednomu ze čtyř **slovních druhů jmenných**, které se **skloňují** (skloňovacích/deklinačních): podstatná jména/substantiva, přídavná jména/adjektiva, zájmena/pronomina a číslovky/numeralia, a k jednomu **slovnímu druhu**, který se **časuje** (časovacímu/konjugačnímu): slovesa. V rámci slovních druhů jmenných se ustavují **tvaroslovné typy jmenné - deklinační**, u sloves **typy slovesné - konjugační**. Soubory tvarů slov náležejících k jednotlivým tvaroslovným typům vytvářejí **tvarotvorná paradigmata** (soustava tvarů), a to jmenná - deklinační - a slovesná - konjugační. Základními druhy **deklinace** jsou **skloňování tzv. jmenné - substantivní** a **složené - adjektivní**. U části slov náležejících k slovnímu druhu zájmen a číslovek se uplatňuje skloňování substantivní nebo adjektivní a **zájmenné**.

Pro zařazení ohebného slova do paradigmatu je třeba znát jeho **základní tvar** a **tvar opěrný**, popř. další ze souboru jeho tvarů. Základní tvar reprezentuje slovo jako lexikální jednotku. Je to tvar pojmenovací, nepříznamový (uvádí se jako reprezentativní tvar ve slovnících). U jmenných slovních druhů je to nominativ, a to u substantiv nominativ singuláru (1. p. č. j.), u adjektiv nominativ singuláru mužského rodu, u zájmen rodových nominativ singuláru ve všech třech rodech, u sloves pak infinitiv. Kromě základního tvaru pomáhají zařadit dané slovo tvary opěrné: u substantiv zpravidla tvar 2. p. č. j., u sloves tvar 3. os. č. j. přítomného času (pro zařazení tvarů přítomných) a příčestí činné (pro zařazení tvarů minulých). Úplný soubor tvarů, **úplné paradigma** v sobě zahrnuje paradigmata **dílčí**, tj. taková, která jsou vymezena určitým dílčím hlediskem, např. singulárová a plurárová u jmen, paradigmata slovesných tvarů jednoduchých a složených nebo paradigmata slovesných tvarů určitých a neurčitých aj.

Tvaroslovná paradigmata v deklinačních a konjugačních typech jsou představována vhodným slovem s úplným pravidelným souborem tvarů - slovem **vzorovým - vzorem**.

Základní obraz tvaroslovného systému češtiny je možno postihnout pravidly. Nelze jim však podříditi všechna jména a slovesa. Jsou skupiny slov nebo i jednotlivá slova, která mají ve skloňování nebo časování odchylky a nepravidelnosti. Příčiny jsou jednak historické - příslušnost k typům již zaniklým, jednak je to vzájemné působení typů, zpravidla přecházení slov od typů neproduktivních nebo méně produktivních k typům produktivnějším. Průběžně vznikají také jako důsledek vývojového pohybu

mezi typy - např. mezi tvrdým a měkkým skloňováním, mezi typy životnými a neživotnými nebo mezi jednotlivými slovesnými třídami. Jména i slovesa se pak dvojími (i trojími) formanty pro týž mluvnický význam řadí zároveň k různým paradigmátům.

6.1.1 Stavba slovního tvaru

Základní tvaroslovnou jednotkou je **slovní tvar**. Slovní tvary mají jak stránku výrazovou (formální), tak i významovou. Po stránce formální je důležité rozlišení tvarů jednoduchých (syntetických) a složených (analytických). S tvary složenými se setkáváme jen u sloves, ostatní slovní druhy mají pouze tvary jednoduché.

Ve stavbě jednoduchého slovního tvaru rozlišujeme jednak složku lexikální (obsahující věcný význam slova) - **tvarotvorný základ**, jednak složku gramatickou - **tvarotvorný formant**.

Vedle těchto dvou základních pojmů má svou důležitost i tzv. **kmen slovního tvaru**. Tím rozumíme tvarotvorný základ rozšířený o zvláštní příponu, kterou - protože utváří kmen - nazýváme **přípona kmenotvorná**. Tato kmenotvorná přípona je součástí tvarotvorného formantu, v němž rozlišujeme pak **kmenotvornou příponu** a **tvaroslovnou příponu**, kterou podle místa v slovním tvaru běžně nazýváme **koncovkou**. Kmenotvorná přípona se zřetelně vyčleňuje především v tvarech slovesa (např. *vol-a-t*, *vol-á-me*) a adjektiva (např. *ciz-í-ho*, *ciz-í-mu*), kdežto u substantiva většinou chybí, přesněji je nulová (i když i tuji lze ještě v některých tvarech vyčlenit, např. *had-0*, *had-a*, ale *had-o-vi*, *had-e-ch* ve srovnání s *žen-á-ch*, *růž-í-ch* atp.

Přehledně můžeme strukturu slovního tvaru naznačit tímto schématem:

	tvarotvorný základ	kmenotvorná přípona	koncovka
a)	prac-	-uje-	-me
	(tvaroslovný) kmen pracuje-	(tvarotvorný) formant (zakončení) -ujeme	
b)	dobr- ciz-	-é- -í-	-ho -ho
c)	žen- ruz- kost-	-a- -e- -0-	-mi -mi -mi

→*

tvarotvorný formant

Poznámka: V dosavadní školské praxi se obvykle tvarotvorný základ ztotožňoval s kmenem a tvarotvorný formant s koncovkou. (Jen u slovesa se vyčleňovaly kmenotvorné přípony přezčtení a minulé.) Tento zjednodušující pohled zastíral však skutečnost, že rozdíl mezi paradigmaty uvnitř téhož slovního druhu není zpravidla dán rozdílností koncovek (které jsou vždy stejné), nýbrž rozdílností kmenotvorné přípony, která teprve utváří z tvarotvorného základu kmen. (Tato kmenotvorná přípona může být v některých případech nulová, pak ovšem kmen splývá s tvarotvorným základem, to však nepopírá zásadní trojčlennost slovního tvaru: (tvarotvorný) základ + kmenotvorná přípona + koncovka.)

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

V našich výkladech se vychází z členění na dvě základní složky: **tvartvorný základ** a **tvartvorný formant**, zahrnující celou mluvnickou složku tvaru, tedy nejen vlastní mluvnickou (tvaroslovnou) příponu - koncovku, ale také kmenotvornou příponu, která jí předchází; o **vlastní koncovce** se mluví jen tam, kde je zřetelně souvztažná s kmenem, tedy např. 2. os. č. j. *bere-s, kupuje-š, prosí-š, dělá-š*; 3. p. č. mn. *pánů-m, hradů-m, žená-m, růží-m, koste-m, znamení-m*; 7. p. č. mn. *mladý-mi, jarní-mi* atp. Tam, kde máme na mysli komplexní zakončení tvaru, tedy kmenotvornou příponu a koncovku, a především ovšem tam, kde nedovedeme dnes vlastní koncovku a kmenotvornou příponu rozlišit, poněvadž ve vývoji splynuly v jeden nečlenitelný hláskový útvar, mluvíme přesněji o tvarotvorném formantu anebo prostě o **zakončení**, např. *-ům* v *hradům, městům...*, *-ách* v *ženách, jablkách*, *-u* v *vnesu, beru*, *-ou* v *nesou, berou*.

6.1.2 Hláskové střídání (morfologické alternace)

Pro stavbu slovního tvaru jsou důležité i **hláskové alternace**, zvyšující kontrast mezi tvary uvnitř paradigmatu, zejména vzhledem k tvaru základnímu. Tak jako alternace slovtvorné jsou i alternace tvaroslovné jednak podmíněné hláskovým okolím (*ruka - ruce*), jednak takto nepodmíněné (*chválím - chval*), v tom případě však jsou vždy vázané na určitou tvaroslovnou kategorii nebo na určitý tvaroslovný typ nebo paradigma.

6.1.2.1 Samohláskové alternace

1. Alternace **kvantity**

a) alternace **dloužící**:

a/á: *bral - brát, kamene - kámen*

e/é: *tekl - téciltéct*

i/í: */// - lít; y/ý: myl - mýt*

b) alternace **krátící**:

á/a: *táže se - taž se, dá - dají, sál - saje, chválím - chval, žába - žab*

é/e: *léčí - leč, jméno - jmen*

í/i: *píše - piš, lípa - lip*

ú/u: *úží - už; ů/u: (roz)půlí - (roz)pul*

2. Alternace **kvality**

e/a: *vejce - vajec*

á/í: *vázat - víže (váže)*

e/o: *vede - vodí, nese - nosí*

3. Alternace **kvality a kvantity**

á/ě: *vál, vát - věje, mám - měl; á/e: třásl, třást - třese*

í/ě: *bída - běd, míra - měrou, měř, pospíšit si - pospěš si*

ů/o: *kůň - koně*

á/o: *stál - stojí*

ou/u: *kroutí - kručí, tlouci - tluče, smlouva - smluv*

ě/í: *větru - vítr, měl - mít*

o/ů: *stojí - stůj, soli - sůl, domu - dům, stonat - stůně, rosl, roste - růst*

u/ou: *dul, duje - dout, prohnul - prohnout*
 e/á: *zebe-zábl*

4. Alternace s nulou

- a) vzniková alternace 0/e: *vši - veš, čtla, čtli - četl, psa - pes, domky - domek, lovce - lovec, písně - píseň, služba - služeb, sklo - skel, družstvo - družstev*
 b) zániková alternace e/0: *žere - žral, žrát, bere - bral, brát*
 í/0: *píše -psal, psát*

6.1.2.2 Souhláskové alternace

d/ď: *hrad - hradě, mladý - mládí, klade - klad'*
 t/ť: *kohout - kohouti, chata - chatě, krutý' - krutí, plete -plet'*
 n/ň: *havran - havrani, žena - ženě, mírný - mírní, žene - žeň*
 r/ř: *bratr - bratři, bratře, míra - míře, pouzdro -pouzďře, starce, starci — stařec, oral, orat - ořelora*
 s/š: *tesal, tesat- teše (tesá), prosil, prosit - prošen*
 z/ž: *tázat se — táže se, vozil, vozit — vožen*
 c/č: *chlapec - chlapče*
 h/ž: *lhal, lhát - lže, mohu - může*
 ch/š: *suchý - suší, dýchat - dýše, hroch - hroši, porucha -poruše*
 k/č: *plakat - pláče, pekl - peče, člověk - člověče*
 k/c: *trpký - trpcí, rak - raci, racích, ruka - ruce, babička - babičce, pekl - péci/péct*
 h/c: *mohl, mohu - močilmoct*
 h/z: *vrah - vrazi, vrazích, touha — touze, pomohu —pomoz*
 g/z: *geolog - geoložích, tajga - tajze*
 al z: *jedl -jez*
 t/c: *trestat- tresce*
 ě/z: *soudil, soudit - souzen, viděl, vidí - viz*
 ě/c: *platit, platí - placen, chtěl, chtít — chce*
 t/s: *mate, mátl — mást*
 d/s: *vede, vedl - vést, jedl -jíst*

6.1.2.3 Alternace souhláskových skupin

sk/šć: *horský - horští, tiskl - tištěn*
 ck/čć: *řecl<y>- řečtí*
 sť/šć: *čistí, čistil - čištění čištěn*
 zd/žď: *zpozdí, zpozdil — zpožděn*
 sl/šl: *myslí, myslil- myšlen, poslal, poslat - pošle*

6.2 Skloňování/deklinace

Popis formální morfologie jmenných (deklinačních) slovních druhů se opírá o obě složky slovního tvaru: o složku lexikální - tvarotvorný základ - a o složku gramatickou

- tvarotvorný formant, v tomto případě **deklinační formant**, který reprezentuje **jmenné = deklinační kategorie**. Běžně se také nazývá deklinační/skloňovací koncovka, nebo také **pádová koncovka**, podle toho, že vyjadřuje typickou deklinační kategorii - **pád**. Zároveň s kategorií pádu zahrnuje koncovka i vyjádření jmenného čísla a jmenného rodu. V některých tvarech českého skloňovacího systému však pádová koncovka chybí. Na pozadí ostatních tvarů s vyjádřenou koncovkou se chápou takové tvary s nerealizovanou koncovkou jako **tvary s koncovkou nulovou**; u substantiv např. 1. p. č. j. (*pán, hrad, muž, stroj, píseň, kost*) a 2. p. č. mn. jmen ženského rodu (*žen*) a středního rodu (*měst*). Proto se také běžně mluví o tvarech bez koncovky. Při hlubším rozboru je však nutno předpokládat koncovku nulovou (značí se škrtnutou nulou, např. *hrad-0, žen-0, měst-0*).

6.2.1 Skloňování podstatných jmen/substantiv

Jádrem českého deklinačního systému podstatných jmen/substantiv je skloňování domácích podstatných jmen obecných/apelativ. K nim se přiřazují jména přejatá a jména vlastní, a to ta, která se do tohoto systému plně začlenila.

Zařazení substantiva k deklinačnímu typu a do příslušného paradigmatu je vázáno:

- a) na **jmenný rod** substantiva, tj. na příslušnost v zásadě k jednomu ze tří rodů - mužskému životnému nebo neživotnému, ženskému nebo střednímu;
- b) na **mluvnické číslo**, formálně vyjádřené souborem tvarů čísla jednotného a čísla množného; podstatná jména obecná mají zpravidla oba úplné soubory (odchyly tvoří tzv. singularia a pluralia tantum, tj. jména, která mají tvary pouze jednoho čísla - jednotného, nebo množného - viz kap. III.5.1.2); u jmen vlastních je zpravidla rovněž jen soubor jediný;
- c) na **pád**, jako nejvýraznější prostředek skloňování jmen; pády jsou bezpředložkové (prosté) a předložkové (6. p. je jen předložkový); v češtině je sedm pádů v čísle jednotném a sedm pádů v čísle množném.

Poznámka: Kategorie pádu a čísla je obsažena i ve jménech, která je svým tvarem formálně nevyjadřují (jsou nescloňná). Např. ze spojení *v zajímavém interview* poznáme, že jde o 6. p. č.j. podle gramatické shody jako vč spojení z *interviewu* (2. p. č. j.).

Zvláštní skupinu přiřazující se k vlastním substantivům tvoří substantivizovaná/zpodstatnělá **adjektiva**. Zachovala si původní adjektivní skloňování. To platí nejen o těch jménech, která se dosud jako zpodstatnělá přídavná jména cítí, ale i o těch, která již tuto motivaci ztratila, jako *hajný, komorná, školné*, kniž příslušná adjektiva už v jazyce chybějí. **Vedle typů vlastně substantivních** stojí tedy v rámci slovního druhu substantiva i typy **adjektivní**.

U jmen mužských a ženských se v současném jazyce k těmto typům plně zařadila inechetná původní substantiva v 1. p. č. j. na -/ (staré tzv. dlouhé vzory *Jiří a paní*). U jmen středního rodu letákovému splynutí ve spisovném jazyce nedošlo, skloňují se stále podle substantivního vzoru *stavení*. (V obecné češtině jsou však i zde tvary adjektivní: *zelí, zelího, zelímu...*)

Číslo množné	Číslo jednotie	<	l*
-J ON -P>- OJ to H.	-o a\ *. W to h.	o	EL
y ^{xs} *p HB V	T3 T3 'Ti t3 •a		
<< 3. o ^ i tr p p-	3 3 g" o	< CL *	
V 3. 3 o ST.	g 3 o	průvode měkký	mužsk
^ 3 o 3 o	3 3 3 o	průvode měkký	mužsk
vs 3. 13 ^m 3 o	3 B 3 o	šš	střední
3. o 3 o	3 3 I o	měkký	
3. o ti* 3 o ST	o o		
3 o			

a a c st

6.2.1.1 Skloňování jmen mužského rodu/maskulin

Deklinační soustava jmen mužského rodu/maskulin je nejsložitější.

Uvnitř mužského rodu se rozlišují **jména životná** a **neživotná**. Jména životná mají základní tvary v 1. p. č. j. jednak bez koncovky, jednak s koncovkou *-a* nebo *-e*, jména neživotná mají základní tvar nominativu vždy bez koncovky. U maskulin životných i neživotných bez koncovky je rozhodující pro zařazení do deklinačního typu druh souhlásky v zakončení kmene: jména na souhlásku tvrdou a některá na souhlásku obojetnou mají skloňování měkké. Zařazení jména do paradigmatu k příslušnému vzoru se řídí koncovkou opěrného tvaru v 2. p. č. j. Maskulina životná jsou charakteristická totožnými koncovkami v 2. a 4. p. č. j. - s výjimkou jmen na *-a* vz. *předseda* (neboť ta byla původně ženského rodu) - na rozdíl od maskulin neživotných, která mají shodné koncovky v 1. a 4. p. č. j.

6.2.1.1.1 Maskulina životná

Podstatná jména mužského rodu životná se řadí do tří typů substantivních a dvou typů adjektivních.

a) Substantivní typy

Jednotlivé typy mají tyto základní znaky:

První typ zahrnuje maskulina s nominativem **bez koncovky**; kmen je zakončen na souhlásku, a to jednak tvrdou nebo obojetnou, v 2. p. č. j. s koncovkou *-a*; je to skloňování tvrdé, **vzor pán**, jednak na souhlásku měkkou nebo obojetnou, v 2. p. č. j. s koncovkou *-<?*; je to skloňování měkké, **vzor muž-**

K druhému typu náleží maskulina v nominativu **s koncovkou -e**; kmen je zakončen na souhlásku měkkou nebo obojetnou, vz. *soudce* (paradigma je blízké ostatním maskulinům životným s měkkým skloňováním).

Jména třetího typu, v nominativu **s koncovkou -a**, mají kmen zakončen na souhlásku tvrdou nebo obojetnou, zřídka měkkou, vz. *předseda*; koncovky se shodují s koncovkami jmen ženského rodu na *-a* vz. *žena* (neboť původně byla všechna substantiva s nominativní koncovkou *-a* rodu ženského) kromě 3. a 6. p. č. j., kde jména vz. *předseda* mají koncovku maskulina *-ovi*; v mn. č. mají tato jména paradigma shodné s maskuliny vz. *pán*, popř. *muž*.

Ve všech třech typech se uplatňují tvarové varianty, a to v 3. a 6. p. č. j. a 1. a 5. p. č. mn. Na dubletních koncovkách 5. p. č. j. u vz. *pán* a *muž* a 6. p. č. mn. u vz. *pán* a *předseda* se zakládají samostatná paradigma.

3. a 6. p. č. j. charakterizují variantní koncovky *-u*, *-i*, *-ovi*. V prvním typu mají koncovku *-u* se skloňováním tvrdým vz. *pán*, koncovku *-i* jména se skloňováním měkkým vz. *muž* a jména vz. *soudce*. V obou případech se jako dubletní vyskytuje koncovka *-ovi*, takže se vytvářejí dvojice *-ul-ovi* a *-il-ovi*. Obě varianty jsou rovnocenné - např. *pánu/pánovi*, *psu/psovi*, *hochu/hochovi*, *sousedu/sousedovi*; *muži/mužovi*, *soudci/soudcovi*. O užití té nebo oné varianty rozhodují různé činitele syntaktické, rytmické, slovesné apod. (např. u několikaslovného výrazu: *panu řediteli doktoru Miloši Roháčovi* se varianta *-ovi* připojuje zpravidla jen k poslednímu členu). V třetím typu, u jmen vz. *předseda*, má 3. a 6. p. č. j. podobu jedinou - *-ovi*: *předsedovi*, *husitovi*, *sluhovi*, *rikšovi*.

Přehled skloňování substantivních typů maskulin životných

Typy		I.-0		II.-e	III. -a
Zakončení kmene		tvrdý	měkký	K _{„,0}	K _{„,0,„,v}
		K _{„,„,v}	K _{m,„}		
Vzory		pán, soused dělník	muž, učitel lovec	soudce	předseda, husita sluha, rikša
Číslo jednotné	1. p.	pán-0	muž-0	soudc-e	předsed-a
	2. p.	-a	-e	-e	-y(i)
	3., 6. p.	-u, -ovi	-i, -ovi	-i, -ovi	-ovi
	4. p.	-a	-e	-e	-u
	5. p.	-e! -u!	-i! -e!	-e!	-o!
	7. p.	-em	-em	-em	-ou
	Číslo množné	1., 5. p.	-i, -ové, -é	-i, -ové, -é	-i, -ové
1. p.		-ů	-ů	-ů	-ů
3. p.		-ům	-ům	-ům	-ům
4. p.		-y	-e	-e	-y(i) -e
6. p.		-ech -ich	-ich	-ich	-ech -ich
7. p.		-y	-i	-i	-y(i)
					(i) po měkké souhlásce
K _„ = konsonant (souhláska) tvrdý K _m = konsonant měkký K _{„,„} = konsonant obojetný K _{„,0} = konsonant velární (zadapatrové <i>k, g, h, ch</i>)					

1. a 5. p. č. mn. má trojí variantní koncovku: *-i, -ové, -é*. Substantivum přijímá buď jednu koncovku z možných tří, nebo koncovky dvě: *-il-ové* nebo *-il-é*, popř. *-el-ové* (ojetiněle, např. *konšelé/konšelové*).

Převažující je koncovka *-/*. Vyskytuje se u většiny mužských životných substantiv, a to buď jako podoba jediná, nebo jako člen variantní dvojice v kombinaci s *-ové* i *-é*. Koncovka *-/* vyžaduje měkkčíci alternace předcházející tvrdé koncové souhlásky kmene. Ve většině případů je bezpříznaková, jen okrajově hovorová (*sousedí, občani, sachisti*).

Koncovku *-/* jako jedinou mají převážnou většinou substantiva vz. *pán*. Např. domácí jména jako: *hadi, kohouti, páni, bratři, hoši, býci, holubi, supi, psi, tetřevi, motýli*, jména na *-ík*: *dělníci, zámečníci, čertíci, -ak*: *vojáci, tuláci, diváci, měšťáci*; důsledně

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

jména přejatá na *-ant'*: *aspiranti*, *-ent*: *agenti*, *-at*: *adresáti*, *-et*: *atleti*, *-or*: *instruktoři*, *-ér*: *montéři*, *-ýr*: *inženýři*, *-an*: *kapitáni* atd.

Podobně u vz. *muž* mají pouze koncovku *-i* např. jména na *-ř* a *-c*: *tchoři*, *bankéři*, *knihaři*, *řezbáři*; *hráči*, *hlídači*, *sazeči*, *řidiči*, *naháči*, *boháči* a jména na *-(e)c*: *bourci*, *letci*, *cizinci* apod.

Koncovka *-/je* i v 1. a 5. p. č. mn. u vz. *soudci*, *dárci*, *vládci*, *vůdci*.

V kombinaci s *-/* se nejčastěji v 1. p. č. mn. vyskytuje koncovka *-ové*, a to u jmen vz. *pán* - *páni/pánové*, *muž* - *muži/mužové*, *soudce* - *soudci/soudcové*. Je to koncovka výrazně osobní, často stylově příznaková, a to knižní. Pro některé skupiny jmen je vyhraněna jako jediná, např. u domácích jmen s formantem *-/* náležejících ke vz. *pán*: *mazalové*, *zlobilové*, dále u složených jmen přejatých s *-JU*, *-fob*, *-graf*, *-nom*, *-log*, jako *bibliofilové*, *fotografové*, *ekonomové*, *biologové*, *chirurgové*. V kombinaci *s-i* je koncovka *-ové* bezpříznaková u jmen utvořených slovtvorným formantem *-/e/k*: *svědkové!* *svědci*, *skřítkové!skřítkci*, *chlapečkové!chlapečci*, *špačkové!špačci*, a u přejatých, např. na *-it*. *technikové!technici*. Jen koncovku *-ové* mají příjmení, např. bratři *Čapkové*, *Mrštíkové*, a jména rodná v mn. č.: *Františkové*, *Josefové* a některá jména národní, jako *Indové*, *Rekové*, *Italové*, *Aztékové* aj.

U četných jmen vz. *muž* není užití koncovky *-i* nebo *-ové* ani podoby dubletní pevné. Koncovka *-ové* je častější u jmen jednoslabičných: *králové*, *zeťové* (ale *muži* vedle *mužové*), nebo u jmen na *-j*: *čarodějové*, *žokejové* (ale *zloději/zlodějové*).

Značně využitá je koncovka *-ové* v 1. a 5. p. č. mn. maskulin vz. *předseda*, a to jak u domácích, tak i přejatých, např. je koncovkou jedinou u jmen jako *hrdinové*, *starostové*, *sluhové*, u hovorových *tátové*, *pantátové*, *dědové*, u expresivních *darebové*, *mluvkové*; u přejatých jako *monarchové*, *kolegové*, *pašové*, *rikšové*, *maharádžové*. U jmen jako *asketa*, *despota* vedle koncovky *-ové* se uplatňuje i *-i*: *despotové!despoti*, *asketové!asketi*.

Koncovka *-ev* 1. a 5. p. č. mn. je omezena na specifické skupiny jmen mužských životných. U vz. *pán* se spolu s *-/* uplatňuje u přejatých jmen končících na *-at*, *-it*: *demokraté!demokrati*, *diplomaté!-ti*, *akrobaté!-ti*, *favorité!-ti* atp. U jmen občanských na *-an*: *občané*, *měšťané*, *venkované*, *Slované* a ovšem i u jmen jiných, jako *křesťané*, *pohané*; *židé*, *sousedé*, *hosté*, se koncovka *-f* hodnotí jako hovorová. Jen *-é* je u slov *andělé*, *manželé* (manželský pár), *horalé*; *Spanělé*. U vz. *muž* mají koncovku *-é* jména na *-tel* - typ *učitelé*.

Paradigmata jmen mužských životných vz. *pán* a *muž* v 1. a 5. p. č. j. a vz. *předseda* také v 6. p. č. mn. jsou rozrůzněna na základě koncové souhlásky kmene. Na rozdíl od základního paradigmatu vz. *pán*, kde je *-e* (*panel*), mají jména s kmenem zakončeným na *-k*, *-g*, *-h*, *-ch* v 5. p. koncovku *-u*, např. *dělníku*, *dědku*, *vrahu*, *akademiku*, *psychologu*, *chirurgu*, *Oldřichu* atd. Podobně v 6. p. č. mn. mají jména s takto zakončeným kmenem u vz. *pán* a také *předseda* místo pravidelného *-ech* koncovku *-ich*, např. *dělník- dělnících*, a podobně *předácích*, *špačcích*, *Polácích*, *hoších*, *vražích*; *bioložích*; *služích*, *koležích*, *monarších*. - Jména na slabičné *r* a na *-er* vyslovované jako slabičné *r* měkkí v 5. p. r v ř: *bratr* - *bratře*, *lotr* - *lotře*, *lídr* - *Udře*; *Kondr* - *Kondře*, *Snajdr* - *Šnajdre* (ale *Schneider* [šnajdr] - *Schneider*); *Fišer* - *Fišere*, *Wagner* - *Wagnere* (viz též na str. 202). V paradigmatu měkkého vz. *muž* se v 5. p. č. j. odlišují od vzoru jména s příponou *-ec*. Místo pravidelného *-/* (*muži!*) mají koncovku *-e* - s podmíněnou alternací *clé*: *otec* - *otče*, *lovec* - *lovce*, *střelce*, *plavče*, *cizince* atd. V 6. p. č. mn. vz. *předseda*

mají - podobně jako jména s kmenem na *-k*, *-g*, *-h*, *-ch* - i jména se souhláskou měkkou před *-a* koncovku *-ich*: *rikša - rikších, pasa - paších*.

Měkké skloňování podle vz. *muž* mají jména na souhlásku *-l*, *-s*, *-z*, např. *král, -e*, jména na *-tel*, dále *kněz, -e*, *vítěz, -e*, *Francouz, -e*, *Alois, -e* (vedle *Aloisa*), *Rais, -e*.

Poznámky k jednotlivým jménům

pán, pan - vz. *pán*, č. j. 1. p. *pán*, ve spojení se jménem *pan* {*pan Novák*}, 3. p. *pánu* i *pánovi* (ale *panu předsedovi*), 5. p. *pane*, č. mn. *páni a pánové* {*páni předsedové*}

Bůh - vz. *pán*, 3., 6. p. č. j. *Bohu*, 5. p. *Bože*

člověk - vz. *pán*, 3., 6. p. č. j. *člověku*, 5. p. *člověče*

duch - vz. *pán*, 5. p. *duchu*, č. mn. 1. p. *duchové*

kněz - vz. *muž*, 5. p. *knězi* (zast. *kněze*), č. mn. 1. p. *kněží*, 3. p. *kněžím*, 4. p. *kněze*, 6. p. *kněžích*, 7. p. *kněžími*

host - vz. *pán*, č. mn. *hosté* i *hosti*, 2. p. *hostů* i *hostí*, 3. p. *hostům*, 4. p. *hosty*, 6. p. *hostech*, 1. p. *hosty*

kníže — vz. *kuře* — č. j. muž. živ. {*čes/cý kníže*}, č. mn. *knížata* {*česká knížata*}, stejně *dóže, hrabě, markrabě, falckrabě* (vedle *-krabí* apod. jako *průvodčí*)

kůň - vz. *muž*, č. mn. 1., 4., 5. p. (*vraní*) *koně*, 2. p. *koní* i *koňů*, 3. p. *koním* i *koňům*, 6. p. *koních*, 1. p. /con; i *koňmi* (častěji)

bacil - vz. *pán* i /zrad, 2. p. č. j. *bacilal-lu*, 4. p. *bacila/bacil*, č. mn. *bacilil-ly*; stejně i *mikrob*

bratr - vz. /?á«, č. mn. *bratři*, 2. p. *bratrů* atd., vedle toho 1. p. *bratří*, 2. p. *bratří*, 3. p. *bratřím*, 6. p. *bratřích*, 1. p. *bratřimi* ve významu např. ceří *bratří, bratří Čapkové*

manžel - vz. *pán*, č. j. 5. p. *manželi*, č. mn. 1. p. *manželové* i *manželé* (ve významu „muži“), *manželé* (manželská dvojice), 4. p. *manžely* vedle *manžele*, 7. p. *manžely* i *manželi*

obyvatel - vz. muž, č. mn. 1. p. *obyvatelé*, 2. p. *obyvatelů* i *obyvatel* (při uvádění počtu)

přítel - vz. mwi, č. mn. *přátelé, přátel, přátelům, přátele, přátelích, s přáteli*

rodič - vz. mwi, č. mn. fmi/() *rodiče*, zř. *rodičové*

syn - vz. /xán, 5. p. *synw*

anděl— vz. /?á«, 5. p. *andělí*, zast. *anděle*

správce - vz. *soudce*, 5. p. *správce* (nespíš. 5. p. *správce*)

b) Adjektivní typy

Maskulina životná s adjektivním skloňováním se rozčleňují do dvou typů: tvrdého a měkkého - zcela ve shodě s přídavnými jmény vz. *mladý a jarní*. Mají vlastní vzory *hajný* a *průvodčí*.

K typu tvrdému náleží substantivizovaná adjektiva na *-ný*, jako *rotný, bytný, vrátný, pocestný*, na *-slzy - hostinský, kantýnský* aj., z ostatních např. *známý, nemocný*; příjmení typu *Černý, Stránský*; v č. mn. názvy zoologických čeledí, jako *psovití, lososovití, rovníkřídí*.

K měkkému typu se řadí zpodstatnělá slovesná adjektiva na *-cí*: *cestující, pracující*, jména na *-ní*: *berní, účetní, vrchní, třídní, duchovní*; dále příjmení typu *Dolejší, Hoření, Tachecí* atp. K měkkému typu se řadí i nečetná jména, která jsou substantivy od původu (starý vz. *Jiří*): *krejčí, kočí, lovčí, mluvčí, průvodčí, příručí* a historická substantiva jako *sudí, komoří, podkoní*, z cizích *rabí, markrabí* apod.

6.2.1.1.2 Maskulina neživotná

Mají pouze jediný typ substantivní a jediný typ adjektivní.

a) Substantivní typ**Přehled skloňování substantivních typů maskulin neživotných**

Typ		I.-0	
Zakončení kmene		tvrdý	měkký
		K _{..o;v}	K_{..o}
Vzory		hrad jazyk	stroj
Číslo jednotné	1., 4. p.	hrad-0	stroj-0
	2. p.	-u, -a	-e
	3. p.	-u	-e
	5. p.	-e! -u!	-i!
	6. p.	-u, -ě(e)	-i!
	7. p.	-em	-em
	Číslo množné	1., 5. p.	hrad-y
2. p.		-ů	-ů
3. p.		-ům	-ům
4. p.		-y	-e
6. p.		-ech -ich -ich -ách	-ich
7. p.		-y	-y
K _t = konsonant (souhláska) tvrdý K _m = konsonant měkký K _o = konsonant obojetný K _v = konsonant velární (zadopatrové <i>k, g, li, cli</i>)			

Jména mají základní tvar 1. p. č. j. vždy jen s nulovou koncovkou (jsou bez koncovky). Kmen je zakončen jednak na souhlásku tvrdou nebo obojetnou - v 2. p. č. j. jsou koncovky *-u* nebo *-a*; je to skloňování tvrdé, vz. *hrad*, jednak na souhlásku měkkou, z obojetných na *-/*, ojediněle na *-s, -z* - v 2. p. č. j. je koncovka *-e*; je to skloňování měkké, vz. *stroj*.

Deklinaci maskulin neživotných charakterizují shodné podoby 1. a 4. p. č. j. a 1., 4. a 5. p. č. mn. V tom se odlišují od maskulin životných.

Velkou většinu maskulin neživotných zahrnuje **vzor hrad**. V 2. a 6. p. č. j. jsou variantní tvary:

V 2. p. č. j. jsou dvě koncovky: *-u* a *-a*. V současném jazyce má většina jmen domácích i přejatých koncovku *-«*: *hradu, daru, kroku, archu, ringu, dubu, sloupu, houfu, rybízu, kusu, útesu, rosolu, úlu, úhlu, živlu, titulu* atd. Koncovka *-a* u menšího počtu slov je pevná, např. u starých jmen jako *svět - světa, venkova, lesa, rybníka, kostela, kláštera, ostrova, mlýna, chleba, octa, oběda, zákona, života* atd., u jmen měsíců *{ledna, únor a... dubna}*, u dní na *-ek* (od *pondělka, dneška, zítřka*, kromě *pátku*), u vlastních jmen místních: z *Mělníka, Berouna*, ale z *Písku, Mostu*. U některých jmen jsou podoby dvojí, např. *budíkal-ku, bochníkal-ku, lichoběžníka! -kn, vnějškal-ku, dvora i dvoru* a u jmen místních *Blaník, Lipník, Hamburk* atd., dokonce i trojí: *popela, -ul-e*.

Podobná situace je v 6. p. č. j., kde jsou vedle sebe koncovky *-u* a *-ě(e)*. Jsou zde rovnocenné, užití jedné nebo druhé z nich neubírá na zřetelnosti významu. Projevují se pouze některé tendence: koncovku *-u* mívají slova nová a přejatá a jména s kmenem zakončeným na *-k, -g, -h, -ch*, jako *(ve) vlaku, sněhu, mechu, ringu*; v *Písku, v Minsku*, ale je *(v) jazyku i jazyce, potoku i potoce, rybníku i rybníce, kožichu i kožiše*; v *Mělníku i Mělníce* apod. Působí zde i rozdílný úzus v běžné mluvě v Čechách s koncovkou *-u* a na Moravě *-ě(e)*, např. *na výboru x výbore*. Koncovky *-ě(e)* se užívá ve větší míře u jmen, která mají v 2. p. č. j. koncovku *-a*: *lesa - (v) lese, kostela - (v) kostele, komína - (v) komíně, světa — světě, života — životě* apod., ale u některých jmen je v 2. p. *-u* a v 6. p. *-ě(e)*: *mostu - mostě, stolu - stole, sálu - sále* apod., a také *okres - (v) okresu/se, (ve) spisu i spise, řetězu i řetěze, autobusu i autobuse, oceánu i oceáně; na Uralu i na Urale* apod.

Stejně jako u maskulin životných se i u jmen neživotných vz. *hrad* vyčleňují samostatná paradigmata na základě rozrůzněných deklinačních koncovek, a to v 5. p. č. j. a 6. p. č. mn. u jmen s kmenem zakončeným na *-k, -g, -h, -ch*. V 5. p. č. j. (užívaném zřídka) mají některá maskulina na rozdíl od vzoru koncovku *-u*, např. *(můj rodný) jazyku*, podobně *zítřku, prahu, kalichu*. V 6. p. č. mn. je místo základní koncovky *-ech* variantní koncovka *-ich* (s obměnou souhlásky v zakončení kmene); u většiny jmen na *-k, -g, -h, -ch* je jedinou spisovnou podobou, např. *rybnících, vrších, březích, rozích, dialozích*. Vedle základního *-ech* bývá podoba na *-ich* u některých jmen na *-/, -s, -z* s tvrdým skloňováním, zvláště u jmen starého původu, např. *kostečl!-ich, okresech!-ich, jezrechl!-ich*, u vlastních pomnožných, např. *(v) Mokropsech!-ich, Podmoklechl!-ich, Plasechl!-ich* (ale jen *(v) Kobylisích*), ale i jinde, např. *sklepech!-ich*. (Podoba s *-ech* se objevuje i u jmen s měkkým skloňováním, např. *cíl - cílech*, a naopak *-ich* i u jmen se skloňováním tvrdým - např. *les - (v) lesích*.)

Do spisovné normy proniká z běžného jazyka ještě variantní podoba *-ách* (původem od jmen ženského rodu), a to pro svou výraznost a pro to, že nevyžaduje alternance předchozí tvrdé souhlásky. Tvoří variantní dvojici *-ich!-ách* u jmen s kmenovým zakončením na *-k, -g, -h, -ch*. Proniká nejdříve k jménům hovorovým, dnes je běžná u zdrobnělin, ale i jinde, např. *balíčcích!balíčkách, chlebičcích!-kách; hříbčích!-kách, kouscích!-kách; tep-láčích!-kách* atd. Hodnotí se často jako příznaková, ale toto hodnocení se stále více stírá, a naopak koncovka *-ich* se cítí jako knižní. Jména přejatá mívají dubletu zřídka, např. *(v) docích!dokách, (na) mítincích!mítinkách*, stejně tak i pomnožná jména místní,

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

(v) *Javorníkách!-cích, Jeseníkách!-cích, Dušníkách!-cích*. Pouze zakončení *-ách* mají osadní jména typu *Lažánky*, která přešla k femininům.

V druhém paradigmatu substantivního typu maskulin neživotných - s tzv. skloňováním měkkým **vzoru stroj** - nejsou tvarové varianty v žádném páde. Náleží sem převážně jména domácí s měkkým zakončením kmene, např. *nůž, měsíc, kraj, déšť, oheň; ledovec, květináč, vějíř* atp., i jména zdomácnělá, jako *semiš, pomeranč, haléř, palác, orloj* aj. - Jména na *-/* mají tvaroslovnou zvláštnost: kromě pravidelného skloňování podle měkkého vzoru *stroj*, např. *cíl - 2. p. cíle*, a dále *jitrocel, jetel, čepel, mandel, šindel, šřavel, kachel, kašel, kyčel, obratel, pytel* atd., se u některých jmen objevuje zároveň i skloňování podle vz. tvrdého *hrad*. Paradigma těchto jmen má dva samostatné tvarové soubory - měkkého i tvrdého skloňování, tedy paradigma **zdvojené**:

Číslo jednotné		Číslo množné	
1., 4. p.	kužel	1., 4., 5. p.	kužely i kužele
2. p.	-u//c	2. p.	-ů
3. p.	-u//í	3. p.	-ům
5. p.	-e//i!		
6. p.	-u/-e//i	6. p.	-ech/-ích
7. p.	-em	7. p.	-y/-i

Náleží sem např. jména: *kužel, plevel, chmel, tmel; kotel, uhel; koukol, rubl* a některá méně užívaná. Obě podoby se neuplatňují u všech jmen ve všech pádech rovnoměrně vedle sebe, např. je jen *na chmelu*, *v kotli*. Ojediněle mají dvojí tvary v č. j. i jména na *-z*, např. vlastní jméno *Bezděz*, 2. p. *Bezděze* i *Bezdězu*.

Ke dvěma paradigmátům přísluší také jména s kmenem na *-en* (pův. historické rc-kmeny mužské), např. *řemen, ječmen, kámen, kmen, hřeben, kořen, křemen, plamen, pramen*. Na rozdíl od skupiny jmen na *-/* se zdvojeným skloňováním se skloňují rozdílně v čísle jednotném a v čísle množném: v zásadě se v č. j. skloňují jako jména měkká podle vz. *stroj*, v č. mn. jako jména tvrdá podle vz. *hrad*. Mají tedy paradigma smíšené. Tento dvojí způsob skloňování však způsobuje, že ne všechny tvary u jednotlivých jmen jsou ustálené. Jako variantní pronikají např. tvary skloňování tvrdého vz. *hrad* do čísla jednotného, takže v 2. p. č. j. se objevují podoby s *-e* i *-u*, v 3., 6. p. č. j. s *-i* i *-ul-ě*, např. je *kámen*, 2. p. *-e*, 3. p. *-il-u*, v 6. p. *-il-ul-ě*, *řemen*, 2. p. *-el-u*, 3. p. *-il-u*, 6. p. *-il-ul-ě* atp.

Zvláštní postavení má několik neživotných jmen na *-c* z nespisovné oblasti. Svými tvary se řadí k tvrdému vz. *hrad*: *tác - 2. p. tácu, hec - hecu, kibuc - kibucu* a podobně *kec, truc, frc, flanc*, v 1., 4. a 7. p. č. mn. *tácy, hecy, kecy, trucey, frcy, flancy*; obdobně u odborného výrazu *hertz* [herc] - *hertzů, hertzy* (na rozdíl od *herce, herců* s významem „barva v kartách“).

Poznámky k jednotlivým jménům

rok - vz. *hrad*, 2. p. č. j. *roku*, ale i *do roka*

plech - vz. *hrad*, 6. p. mn. č. *plechách*; jiné je *pleších* k 1. p. č. j. *pleš* ž.

sen - vz. *hrad*, 2. p. č. j. *snu*, ale ze *sna*, 6. p. č. mn. *snech*, ale ve *snách*

šachy - vz. /iracř/, 6. p. *šáchách*

den - vz. *síro*/, č. j. 2. p. *c/ne*, 3., 6. p. *dni/dnu*, 6. p. i ve *c/ne*, č. mn. vz. *hrad*, 1., 5. p. <sy i í/m i *dnové* (ve shodě í/m a *c/sy* *uplynuly*, kdežto *dnové* *neuplynuli*), 4. p. *dny* i *Í/W*, 2. p. *dnů* i **Í/HÍ**, 3. p. *dnům*, 6. p. *dnech*, 1. p. *í/sy*

Aorá/ než. - vz. *hrad*, č. mn. *hrad* i *sřro*/: 2. p. č. j. *korálu*, č. mn. 1., 4. p. *-y* i *-le*, 7. p. *-y* i *-li*

koral živ. - vz. *pán*, 2. p. č. j. *koral*, č. mn. 1. p. *-/;*, 4., 7. p. *-y*

loket - vz. *síro*/ i *hrad*, č. j. 2. p. *lokte* i *loktu*, 3. p. /o/cř/ i *loktu*, 6. p. /o/cř/, /O/M i *lokte*; č. mn. ve významu „část těla“ vz. *hrad*: 1. p. *lokt*y, 2. *loktů* atd., ve významu „stará míra“ č. mn. 1. p. *lokte*, 2. p. *loktů* i *loket* atd.

oblak- vz. *Z/rať*/, č. mn. 1. p. *oblaky* i str. *oblaka*, 2. p. *oblaků* i *oblak*, 6. p. *oblacích* i *oblakách*

peníz - vz. *síro*/, ve významu „mince“: č. mn. 1. p. *peníze*, 2. p. *penízů*, 7. p. *penízi*; ve významu „platidlo“: *peníze*, *peněz*, *penězům*, *peněžích*, *s penězi* (jen tvary mn. č.)

b) Adjektivní typ

Mužská jména neživotná s adjektivním skloňováním jsou pouze tvrdého typu *mladý* - vz. *zlatý*. Jsou to nečetná jména obecná - názvy peněz *zlatý*, *stříbrný*, *rýnský*, pomn. *drobné*, častější jsou vlastní jména zeměpisná, např. osadní *Slaný*, *Vraný*, pomístní jako *Lesný*, *Mužský*, *Travný* (kopce), *Stekly*, *Velký*, *Tisy*, *Záblatský*, *Staňkovský* (rybníky), *Pstružný* (potok).

6.2.1.2 Skloňování jmen středního rodu/neuter

Po stránce formálně morfologické mají jména středního rodu některé znaky shodné se jmény mužskými (proto je zde řadíme netradičně za výklady o maskulinoch, a nikoli až za jména rodu ženského).

Jména středního rodu/neutra se člení do tří typů substantivních a jednoho adjektivního.

a) Substantivní typy

První typ má v nominativu č. j. koncovku *-o*, **vzor město**, druhý typ koncovku *-ě(e)* - **vzor moře**, třetí typ - příznačný právě pro neutra - má zakončení dlouhé *-/-vzor stavení* (dlouhá zakončení se vyskytují jinak pouze u typů adjektivních).

K prvnímu typu jmen v nominativu na *-o* náležejí neutra s koncovou souhláskou kmene tvrdou nebo obojetnou, zř. měkkou; představují skloňování tvrdé. K druhému typu s nominativem na *-ě(e)* se řadí neutra s kmenem zakončeným souhláskou měkkou, popř. obojetnou; představují skloňování měkké. V paradigmatu prvního typu se vyčleňují tvarovými variantami jména se souhláskami *-k*, *-g*, *-h*, *-ch* v zakončení kmene. Uvnitř druhého typu mají vlastní paradigma jména na *-išť*.

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

Přehled skloňování substantivních typů neuter

Typy		I.-0	II.-e	III.-í
Zakončení kmene		K ₁ , „...“	K _{m o}	K _{m „í}
Vzory		město středisko	moře sídlíště	stavení
Číslojednotné	1., 4., 5. p.	měst-o	moř-e	staven-í
	2. p.	-a	-e	
	3. p.	-u	-i	
	6. p.	-u, -ě(e)	-i	
	7. p.	-em	-em	-í-m
Číslo množné	1., 4., 5. p.	-a	-e	
	2. p.	-0	-í -0	
	3. p.	-ům	-im	-í-m
	6. p.	-ech -ich -ách	-ich	-í-ch
	7. p.	-y(i) (i) po měkké souhlásce	-i	-í-mi
K ₁ = konsonant (souhláska) tvrdý K ₂ = konsonant měkký K ₃ = konsonant obojetný K ₄ = konsonant velární (zadopatrové k, g, h, ch)				

K alternacím samohlásky dochází uvnitř základu jmen středního rodu vzor *město* v 2. p. č. mn.: *ála: záda - zad, é/e: jména - jmen, ilě: dílo - děl*. 2. p. č. mn. jmen tohoto vzoru je bez koncovky. Na konci některých tvarů vznikají souhláskové skupiny, mezi jejichž členy se vkládá *-e*: *čísl-o - čís-e-l, okn-o - ok-e-n, jablk-o - jabl-e-k, jádr-o - jad-e-r* atp. a u slov s příponami *-dlo: jídl-o - jíd-e-l, -tko: párátk-o - párát-e-k, -čko: měs-tečk-o - měs-teč-e-k, -stvo: ministerstv-o - ministerst-e-v, -s/co: středisk-o - středis-e-k*. (Jména s těmito slovtvornými formanty tvoří velkou část lexikální zásoby tohoto vzoru.)

Variantní tvary má pouze 6. p. č. j. vz. *město*, a to na *-ě(e)* nebo *-u* nebo dubletní *-ul-ě(e)*. Vz. *město* je zastoupen značným počtem jmen, zvláště jmény s velmi produktivními slovtvornými formanty, které často podmiňují i užití zpravidla jen jedině z obou variantních koncovek: např. *-ě(e)* LI slov základní slovní zásoby, jako *měšť, hnízď, pláň, na jaře, kole, mase, železe*; u jmen na *-dlo*, jako *mýdle, zavazadle, divadle* apod.,

u vlastních jmen osadních, např. (v) *Brně, Kladně, Lesně*. Koncovka *-u* (obdobně jako u maskulin) bývá po *-k, -g, -h, -ch: oku, uchu, blahu, tangu; (o) Togu, (v) Blansku, (na) Slovensku*, u slov na *-ivo, -stvo, -ctvo: topívu, mužstvu, ministerstvu, dělnictvu* a u obecných jmen na *-no*, jako *chladnu, budoucnu*, ale i jinde, např. *dobru, žebru* a u jmen cizího původu: *procentu, tempu, molu*. Koncovka *-u* se drží pevně i po měkkém zakončení kmene: *lečo - leču, bendžo - bendžu*. Variantních podob se užívá např. u slov *mléko, břicho, pouzdro, bahno: mléku i mléce, břichu i bříše, pouzdru i pouzdře, (v) bahnu i bahně* apod.

Jména s kmenem zakončeným na *-k, -g, -h, -ch* patří k vz. *město* mají v 6. p. č. mn. místo pravidelného *-ech* koncovku *-ach* a zčásti variantní koncovku *-ich*, doprovázenou alternacemi předchozí souhlásky. Např. u zdobnělin na *-(č)ko, -(t)ko* je jen *-ach: kolečkách, jablíčkách, hříbátkách, kružítkách, sedátkách* apod., ale i u jmen jiných, jako *jhách, rouchách, tangách*. U jmen s příponou *-sko, -isko* se objevuje varianta *-áchl-ích: střediskáchl střediscích, ložiskáchl-scích, východiskáchl-scích*. Tato varianta se objevuje i jinde, pokud to hláskové okolí umožňuje, např. je *jablkách vedle jablcích*.

V druhém typu je měkký **vzor moře** diferencován v 2. p. č. mn. Pravidelnou koncovku *-i* zde mají většinou dvouslabičná jména základní slovní zásoby, např. *moří, loží, polí, srdcí* aj. Avšak početná jména na *-iště* jsou v tomto pádě bez koncovky: *sídlíšť, koupališť, staveníšť, cvičíšť, smetišť* atd. (jméno *hřiště* má dvojtvar- *hřišť i hřišti*).

Zvláštní skupinu mezi jmény středního rodu tvoří jména, která se tradičně zařazují ke **vzoru kuře a břímě**. U vz. *kuře* se s výjimkou 1., 4. a 5. p. č. j. rozšiřuje základ o kmenotvornou příponu *-(e)t-* v čísle jednotném, *-at-* v čísle množném, u vz. *břímě* v čísle jednotném i množném o *-en-* (*břemeno*). Tyto dvě skupiny představují morfologický typ smíšený, v jednotném čísle se skloňují podle vz. *moře*, v čísle množném podle vz. *město: kuře, kuř-et-e... kuř-at-a, kuř-at...; bříměl břemeno, břem-en-e, břem-en-i... břem-en-a, břem-en, břem-en-ům...* Ke vz. *kuře* náležejí jména mláďat - *hádě, krůtě, kachně, lvíče, tygře, holoubě, čápě, sůvě, tele, house, dítě* (v č. j.) aj., ze jmen ostatních např. *rajče, pláň, sládě, vole, koště, doupe, poupě, šoupě* (o jménech mužských osobních *kníže, dóže, hrabě, -krabě* viz kap. III.6.2.1.1.1). Jména vz. *bříměl břemeno* tvoří uzavřenou skupinu: vedle tvarů původních na *-ě* pronikly už veskrze novotvary na *-eno* podle vz. *město: rámělrameno, sémě (símě) I semeno, téměř temeno, plémě I plemeno*; u slov *písmeno* a *vemeno* původní tvary 1. a 4. p. č. j. zcela zastaraly.

Třetí typ jmen středního rodu - tzv. dlouhý **vzor stavení** - zahrnuje jména na *-í*. Toto zakončení je vlastně kmenotvornou příponou (u podstatných jmen se dochovala jen ve zbytcích), která prochází celým paradigmatickým; vlastními koncovkami jsou pouze *-m, -ch, -mi*: v č. j. 7. p. *staven-í-m*, v č. mn. 3. p. *staven-í-m*, 6. p. *staven-í-ch*, 7. p. *staven-í-mi*. Náležejí sem četná substantiva slovesná na *-(n)í* a *-(t)í*, např. *kouření, psaní, pití, tisknutí*, odvozená jména na *-ství* a *-ctví*, např. *hrdinství, krejčovství, řeznictví*, a hromadná na *-/* nebo *-oví*, např. *dříví, kamení, listí; mřížoví*; z ostatních např. *mládí, veselí, zdraví, ostří*; předponově-příponová neutra *nábřeží, podnebí, rozcestí* atd. a některá nemotivovaná jména, jako *býlí, chřipí, obilí, zbožjatá*. Z vlastních jmen sem náleží osadní názvy, jako *Meziříčí, Vrchlábí, Javoří, Strašecí, Kobylí*.

Poznámky k jednotlivým jménům

bedra - vz. *město* - pomn., 3. p. *bedrům* i *bedrám*, 6. p. *bedrech* i *bedrách*, 7. p. *bedry* i *bedrami*

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

prsa - vz. město -pomn., 2. p. *prsou*, 3. p. *prsům*, 6. p. *prsou*, 7. p. *prsy*, jiné je *prs* m., *prsy*, *prsů*

rámě, rameno - břímě/břemeno, část těla - mn. č.: 2. p. *ramen* i *ramenou*, 3. p. *ramenům*, 6. p. *ramenech* i *ramenou*, 1. p. *rameny*

koleno - vz. město - části těla - mn. č.: 2. p. &o/e« i *kolenou*, 3. p. *kolenům*, 6. p. *kolenech* i *kolenou*, 7. p. *koleny*

oko - vč. j. vz. město - část těla, v mn. č. tvary ženské: 1., 4., 5. p. *ocz*, 2. p. *očí*, 3. p. *oárn*, 6. p. *oc7c/;*, 7. p. *očima*, jinak 1., 4., 5. p. *o/ca*, 2. p. *o/c*, 3. p. *okům* i *o/cám*, 6. p. *okách*, 7. p. *oky*

ucho - v č. j. vz. město, 6. p. (*v*) *uchu*, č. mn. - část těla, tvary ženské: 1., 4., 5. p. *uší*, 2. p. *uší*, 3. p. *uším*, 6. p. *wízc/z*, 7. p. *ušima*, jinak 1. p. *wc/za*, 2. p. «c/z, 3. p. *uchům* i *uchám*, 6. p. *uchách*, 1. p. UČZK

/jífto - vz. město, 2. p. /ýte/č

dvířka - vz. město, pomn. 2. p. *dvířek*, 3. p. *dvířkům* i *dvířkám*, 6. p. *dvířkách*, 7. p. *dvířky* i *dvířkami*

vrátka - vz. město, pomn. 2. p. *vrátek*, 3. p. *vrátkům* i *vrátkům*, 6. p. *vrátkách*, 1. p. *vrátky* i *vrátkami*

léto - vz. město, 2. p. mn. č. /eř („roků“), /ěř („ročních období“)

století- vz. *stavení*, č. mn. *staletí* i *století*

dítě - vz. /a/z'e, t/ěfi - č. mn. podle vz. /co'ř

ve/ce - vz. *zíoz'e*, č. mn. 2. p. - *va/ec*

b) Adjektivní typ

Neutra s adjektivním skloňováním se člení do typu tvrdého a měkkého podle vz. *mladý* a *jarní*. Mají vlastní vzory *vstupné* a *hovězí*. K tvrdému vz. *vstupné* náležejí substantivizovaná adjektiva jako *světlé* (= pivo), *mělnické* (= víno), *vepřové* (= maso), *prostná* (= cvičení) atp., a dále názvy dávek a poplatků na *-né*, např. *vstupné*, *stravné*, *školné*, *bolestné*, *nájemné*, *poštovné*, *kilometrovné* apod., a pak jména osadní, jako *Vrané*, *Rovné*, *Sněžné*, *Hostinné*, *Jablonné* většinou bez adjektivní motivace. K měkkému vz. *hovězí* se řadí pouze zpodstatnělá adjektiva označující druhy masa, jako *telecí*, *kuřecí*, *srnčí*, *jelení* apod. a osadní názvy jako *Hovězí*, *Telecí*, *Kobylí*, 2. p. *-ho*, 3. p. *-mu* atd.

Poznámka: V adjektivních typech středního rodu nejsou zastoupena původní substantiva s adjektivním skloňováním. Osadní názvy typu *JavoH*, *Strašecí* mají deklinaci čistě substantivní podle vz. *stavení*.

6.2.1.3 Skloňování jmen ženského rodu/feminin

Jména ženského rodu/feminina se člení do tří substantivních a dvou adjektivních typů.

a) Substantivní typy

V základním tvaru nominativu čísla jednotného mají feminina dva typy s koncovkami a jeden typ bez koncovky.

První typ je pro jména ženského rodu nejcharakterističtější. Nominativ má koncovku *-a*, kmen je zakončen na souhlásku tvrdou nebo obojetnou, zřídka měkkou, 2. p. č. j. má koncovku *~y(i)*; vz. tvrdý *žena* představuje skloňování tvrdé.

Druhý typ má v nominativu koncovku *-ě(e)*, kmen je zakončen souhláskou měkkou, zčásti obojetnou. V 2. p. č. j. je koncovka *-ě(e)*. Je to skloňování měkké podle vz. *růže*.

tpřsm.,

\ í. p. rame-

hlenům, 6. p.

ta, 2. p. očí,
• *Hun i okám,*

,4., 5. p. uší,
. 3. p. uchům

itích, 7. p.

útkách, 7. p.

ilc vz. w/at/ý
zřij substanti-
m),prostrná
školné,
Hrané, Rovné,
IM hovězí se
jelení

skloňo-

tvrdými typů.

ivkami

covku
:j. má

ěkkou,
' růže.

Třetí typ zahrnuje feminina v nominativu bez koncovky. Kmen je zakončen jednak souhláskou měkkou nebo obojetnou, 2. p. č. j. má koncovku *-ě(e)*, vz. *píseň*, jednak souhláskou tvrdou (zvláště *-t*) nebo obojetnou, 2. p. č. j. má koncovku *-i*, vz. *kost*.

Přehled skloňování substantivních typů feminin

Typy		I.-a	II.-e	III -o	
Zakončení kmene		K_m	$K_{m \cdot 0}$	$K_{m \cdot 0}$	$K_{\cdot 0}$
Vzory		žena	růže ulice	píseň	kost
slo jedno	1.p.	žen-a	růž-e(ě)	píseň-0	kost-0
	2.p.	-y(i)	-e(ě)	-ě(e)	-i
	3., 6. p.	-ě(e)	-i	-i	-i
	4.p.	-u	-i	-0	-0
	5.p.	-o	-e(ě)	-i	-i
	7.p.	-ou	-i	-i	-í
lo mi toz	1., 4., 5. p.	žen-y(i)	růž-e(ě)	písn-ě(e)	kost-i
	2.p.	-0	-i -0	-i	-i
	3.p.	-am	-im	-im	-em
	6.p.	-ách	-ich	-ich	-ech
	7.p.	-ami	-e(ě)mi	-ě(e)mi	-mi
		(i) po měkké souhlásce			
K_m = konsonant (souhlas(a))tvrdý K_m = konsonant měkký K_o = konsonant obojetný					

První typ s nominativem na *-a*, vzor *žena*, je základním typem pro skloňování jmen ženského rodu. Je také nejpočetněji zastoupen. Jeho paradigma je pravidelné, v žádném pádě nejsou tvary variantní. Kmen jmen sem náležejících je zakončen na souhlásku tvrdou, obojetnou, okrajově i měkkou. Pro jména tohoto typu je charakteristický tvar 2. p. mn. č., který je bez koncovky (*žen*). Převážně u dvouslabičných jmen dochází tu k hláskovým změnám **kmenové samohlásky, hlavně ke krácení, např. á/a: skála-skal, í/i: lípa - lip, ilě: míra - měř, ou/u: houba - hub**. Některá jména mají tvary s krátkou samohláskou vedle tvarů se samohláskou nezkrácenou i v 3., 6. a 7. p. č. mn., např. *skalám* i *skálám, skalách* i *skálách, skalami* i *skálami* a podobně *žilou* i *žilou* atd. Vývoj směřuje zřetelně ve prospěch podoby nezkrácené, s výjimkou 2. p. mn. č. jako pádu bez koncovky. Samohláska se nekrátí u jmen s tvarotvorným základem zakončeným skupinou souhlásek, např. *hláska, brázda, svíčka*.

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

V 2. p. mn. č. u nich vznikají obtížně vyslovitelné souhláskové skupiny na konci kmene. Mezi členy některých skupin se proto vkládá *-e-*. Stanovit podmínky tohoto jevu lze jen v hrubých rysech. Vkladné *-e-* mají jména jednoslabičná (a od nich odvozená): *hra - her, prohra -proher, mzda - mezd* aj.; jména víceslabičná se skupinou několika souhlásek, jako *jisker, koster, vrstev; klíštěk, dršťek*; *-e-* se objevuje i u jmen odvozených, např. *občan-ka - občan-e-k, šat-na, šat-e-n, kres-ba - kres-e-b*; w pomn. *Stodůlek, Lažánek*, ale je: *želv, bank* aj. Vkladné *-e-* se nevsouvá bezprostředně po slabikotvorném *r* a */*, např. *chrpa - chrp, vrba - vrb, mlha - mlh, slza - slz*; u některých jmen bývají obě podoby vedle sebe: *desk* i *desek, přilb* i *přileb, jacht* i *jachet*, někdy s významovým rozdílem, např. *kart* („lístky pro zápisy“) x *karet* (hracích).

U feminin **vzoru žena s měkkou souhláskou** v zakončení kmene se objevují prvky měkké deklinace: v 3. a 6. p. č. j. vedle *-ě(e)* i varianta *-i - gejša*, 3., 6. p. *gejšelgejši, káča - káčelkáči*, u vlastních jmen např. *Máňa - Máně/Máni, Nad'a - Nadě/Nadi* atp.

Jména na *-ja (sója)* mají tvary vz. *žena* vl., 4., 5. a 7. p. č. j. , v ostatních pádech se skloňují podle vz. *růže*. **Paradigma** je tedy **smíšené**: 1. p. *sója*, 2. p. *sóje* i *sóji*, 4. p. *sóju*, 6. p. *sóji*, 7. p. *sójou*; mn. č. 2. p. *sójí*, 3. p. *sójím*, 6. p. *sójích*, 1. p. *sójemi*. Smíšené skloňování mají i některá cizí vlastní jména zeměpisná, např. *Trója, Levoča, Dobružza, Domica, Bystrica, Prievidza, Lubochňa*.

Zvláštní tvary v čísle množném mají jména ženského rodu označující části těla, které se vyskytují v páru - *ruka* a *noha*: uchovaly se tu některé **tvary** od původu **dvojně**: vl., 4., 5. p. tvar *ruce*, v 2., 6. *rukou, nohou*, v 7. p. *rukama, nohama*. Vedle těchto tvarů pronikají u obou jmen i tvary pravidelné, tj. čísla množného ženského rodu vz. *žena*: 1., 4., 5. p. *ruce* x *nohy*, 2. p. *rukou - nohou* vedle *noh*, 3. p. *rukám, nohám*, 6. p. *rukou, nohou* vedle *rukách, nohách*, 7. p. *rukama, nohama* (u zdobnělin i *ručka, nožka, ručička, nožička*; ostatní tvary u zdobnělin jsou pravidelné tvary čísla množného). Neoznačují-li jména *ruce, nohy* části těla, mají v 7. p. č. mn. pravidelné tvary vz. *žena*: (*s*) *nohami* u stolu, mechanickými *nikami*, (*s*) *ručičkami* hodinek.

Ani v druhém typu feminin s koncovkou *-ě(e)* v 1. p. č. j. **vzor** *růže* nejsou v žádném pádě tvary variantní. Uvnitř vzoru se však vyčleňuje samostatné paradigma jmen se slovtvorným formantem *-ice* a *-yně*: v 2. p. č. mn. jsou jména buď bez koncovky, nebo zde mají dubletu 0/-1. Bez koncovky jsou především odvozená jména na *-ice*, např. *mladice, dělnice, holubice; bažantnice, tržnice; šivanice, vánice*, osadní jména pomnožná typu *Teplice, Studnice* (typ *Petrovice* si zachoval alternativně v 3. p. mn. č. i mužský tvar *Petrovicům*), méně jiná: *košile - košil, chvíle - chvíl, míle - mil, plíce - plic* apod. Dubletní koncovky mají jména s příponou *-yně*: *žálcyně - žákyhlžákyní*, a podobně ostatní jména na *-yně*, většinou přechýlená. Tuto dubletní koncovku přijímají i některá přejatá jména na *-ice*, jako *ambice - ambici ambici* a podobně i *edici-cí, definici-cí, expedi-cí, investici'-cí* aj.

U některých jmen vz. *růže* se v nominativu čísla jednotného odsouvá koncovka *-ě(e)*. Vznikají tak podoby bez koncovky a přirozeně se přesunují k typu po tvaroslovné stránce nejbližšímu- ke *vzorupíseň*. Vytvářejí se dvojice významově rovnocenné, slohově však často rozlišené, např. *mříže - mříž, spíže - spíž, číše - číš, skryše - skryš, záře - zář, báje - báj, šíje - šíj; kuchyně - kuchyň, tůně - tůň, země - zem* atd.

na konci
tohoto jevu
odvozená):
in několika
Il jmen odvoze-
lupomn. *Stodů-*
(*ů* po slabiko-
i některých jmen
úet, někdy

Jí prvky
mlgejší,
Nadi atp.
pádech se
• *A. f. sóju*,
. Smíšené
mbrudža,

části těla, které
dvojně: v 1.,
hto tvarů
měna: 1.,
fp. *rukou*,
nožkama,
nožného).
in. žena:

v žádném
jmen se
koncovky,
léna na *-ke*,
asadní jména
v 3. p. mn. č.
Ul, plíce -
ziikyní,
Icokupřijí-
. *ulici-cí*,

h-é(e).
é stránce
hlavě však
-lář, báje

Příbuznost feminin druhého typu (vz. *růže*) se jmény typu třetího (v 1. p. č. j. bez koncovky) je pro ženské skloňování příznačná. Vzor *píseň* má kromě přímých pádů totožné paradigma se vz. *růže*.

Shodnost koncovek některých pádů **vzorů** *růže, píseň* a *kost* je příčinou, že některá jména začala přecházet od jednoho typu k druhému. Deklinační koncovky se navzájem prolínají a vznikají dubletní podoby v jednotlivých pádech nebo celé paradigmatické soubory přechodné. Jde sice ojev historický (o vzájemné působení starých /-kmenů aya-kmenů), ale vývojový pohyb lze pozorovat až do současné doby. Vzájemné přechody se projevují v 2. p. č. j. a 1., 4. a 5. p. č. mn. variantami *-il-e*, v 3. p. č. mn. *-eml-ím*, v 6. p. č. mn. *-echl-ích* a v 7. p. č. mn. *-mil-ě(e)mi*. Tvary nejsou u jednotlivých jmen ani skupin ustálené, tendence přechodu směřuje od vz. *kost* ke vz. *píseň*. Tento současný pohyb feminin ukazuje následující přehled:

Přechod **jmen** od vzoru *kost* ke vzoru *píseň*

	Č. j.	Číslo množné				Skloňovaná substantiva
	2. p.	1., 4., 5. p.	3. p.	6. p.	7. p.	
1.	-i	-i	-em	-ech	-mi	vz. <i>kost</i> jména na <i>-ost</i> : <i>kost, část, hrst, srst, bolest; řeč, věc</i>
2.	-i	-i	-em/-ím	-ech/-ích	-mi	<i>pěst, past, mast, lest, pelest; plst, propust; obět', plst', zed'; paměť',...</i>
3.	-i	-i	-em/-ím	-ech/-ích	-emi	<i>moc, nemoc, pomoc, velmoc</i>
4.	-i	-i	-im	-ich	-mi	<i>myš, veš, hrud', měd', pleť', směš, smrt, step, otep; odpověď',...</i>
5.	-i	-i	-im	-ich	-emi	<i>lež, noc, chuť, mosaz, rez, ves, mysl, sůl, žlut',...</i>
6.	-i/-ě(e)	-i/-ě(c)	-im	-ich	-ě(e)mi	<i>žluč, modř', čeled', kaprad', záď', žerd', čtvrt', drť', hut', nit', pečeť', perleť', peruť', pouť', trať', stat', závrat', ocel',...</i>
7.	-i/-é(e)	-i/-ě(e)	-im	-ich	-ě(e)mi/-mi	<i>lod', suť',...</i>
8.	-ě(e)	-ě(e)	-im	-ich	-ě(e)mi	vz. <i>píseň</i>

Ke **vzoru *píseň*** náležejí jména zakončená v nominativu na souhlásku měkkou nebo obojetnou, jako *nádrž, pleš, rozkoš, klec, obec, křeč, tvář, závěj, lod', peruť, labuť, poušť, dlaň; koupel, hůl, hráz*; skupiny jmen se zakončením např. *-(e)v*: *broskev, konev...*, *-(e)ň*: *hrušeň, bázeň...*, *-on*: *jabloň*, *-uň*: *plavuň...*, *-ež*: *drůbež, mládež...*, *-el*: *čepel, koupel...*, osadní jména jako *Třebíč, Stařec, Olomouc, Kroměříž* atd. Náleží sem i převážná většina přejatých jmen zakončených na měkkou souhlásku, jako *betonáž, instruktáž, konzervatoř, alej, tramvaj, kampaň, refýž, retuš, smeč*, a také např. *dispenz, syntax* aj.

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

Jádro **vzoru kost** tvoří jména slovo tvorného typu názvů vlastností na *-ost*: *rychlost, sladkost, milost, radost*, dále stará skupina neproduktivních jmen na *-est*: *bolest, svěžest* a *-st*: *slast, strast, závist, vlast, oblast* apod. Z ostatních jmen si udržují všechny tvary vzoru *kost* jména *řeč* a *věc*.

Poznámky k jednotlivým jménům

K vz. *žena* a *růže*:

berla - („žezlo“) v mn. č. podle *žena*: *berly, berel*; jako „pomůcka při chůzi“ podle *růže*:
berle, berlí

studna/studně - v 3., 6. p. č. j. je pouze *studni* a v 2. p. č. mn. *studní*

dcera - podle *žena* (pův. *dceř*) má 3., 6. p. *dceři*

husa - (z pův. *hus* podle *kost*), v 2. p. č. mn. *hus* i *husí* (starý tvar)

skica - podle *žen*, avšak s *-i*: 2. p. *skici*, 3. p. *skice/skici*, mn. č. *skici, skic, skicám, skicách, skicami*

neteř - zast. *něť*— podle *píseň*: *neteře, neteři*

práce - krátí samohlásku v 7. p. č. j. *prací* a v 2., 3., 6. a 7. p. č. mn.: *prací, pracím, pracích, pracemi* (tvary *pracem, pracech* podle vzoru *kost* jsou nespisovné)

neděle - má 2. p. č. mn. rozlišen podle významu: *neděl* i *nedělí* (sedmý den týdne), ale jen *neděl* (týdnů)

dveře - 7. p. *dveřmi* (podle *kost*)

lidičky - podle *žena* - 2. p. *lidiček*.. .atd.

Ke vz. *píseň* a *kost*

pravomoc - v 2. p. č. j. *pravomoci ipravomoce*, v 1., 4. p. č. mn. *pravomoci* i *-ce*, v 3. p. *pravomocem* i *-c/w*, v 6. p. *pravomocech* i *-c/c/z*, v 7. p. *pravomocemi*

Jména na *-t'* a *-d'*: 3., 6. p. č. mn. podle vz. *kost* [*píseň*: *obětem* i *obětím, obětech* i *obětích*, (*v*) *pamětech* i *pamětích*, (*na*) *zdech* i *zdích*]; v 7. p. č. mn. *statěmi, chutěmi* vedle *lod'mi* i *loděmi*: *odpověďmi* i *odpovědnu, paměťmi* i *pamětmi*; jen *obět'mi, hrud'mi*.

Místní jména na *-v* a *-m* mají v 2. p. č. j. *-/* podle *řarf* vedle *-efe* podle *píseň*: (*do*) *Boleslavi* i *-vě*, (*do*) *Příbrami* i *-me*, stejně také *Čáslav, Břeclav, Vratislav; Chrudim, Kouřim*; tvary podle *píseň* zastarávají.

K pomnožným jménům:

Vánoce, Velikonoce - v 2. p. *Vánoc, Velikonoc*, v 3. p. *-czsm*, v 6. p. *-c/c/z*, v 7. p. *-cem/ i -cz*

Hromnice, Letnice - v 2. p. *Hromnic, Letnic*, v 3. p. *-czw* i *-cům*, v 6. p. *-czc/z*, v 7. p. *-ce/ziz*

b) Adjektivní typy

Substantiva ženského rodu s adjektivním skloňováním označují převážně osoby, a to zpravidla rodové protějšky k příslušným jménům mužským. Jsou dvojího typu: tvrdého a měkkého, s paradigmaty adjektiv vz. *mladý* a *jarní*. Mají **vzor bytná a průvodčí**.

Ke **vzoru tvrdému bytná** se řadí - stejně jako v mužském a středním rodě - substantivizovaná adjektiva, a to dosud takto pocíťovaná, jako *milá* (milenka), *známá, nemocná*, i ta, která již adjektivní motivaci ztratila, např. *kojná, komorná, pokojská*.

Otevřenou skupinu tvoří jména ženských osob s přechylovací příponou *-ová*, jako *krejčová, mistrová, správcová, švagrová*, ženská příjmení jako *Nováková, Němcová* a zastaralé označení žen podle povolání manželova, např. *učitelová, doktorová*.

Dále sem patří např. názvy zvířete: *černá, vysoká, škodná*, názvy pokrmů a nápojů, jako *vepřová, roštěná, sekaná; žitná, jalovcová*, a dějová jména z trpných příčestí na *-ná* a *-tá*: *dovolená, kopaná, dožatá* aj., místní jména *Polná, Lysá, Vysoká* (osady a hory), *Rokymá, Bystrá, Bělá, Křemelná* (řeky), *Hluboká* (zámek, osada).

Adjektivní typ měkký - **vzor průvodčí-** je méně zastoupen. Kromě substantivizovaných adjektiv, např. *třídní* (učitelka), *vrchní, vedoucí, řídicí, domácí* apod., a těch, která adjektivní motivaci už ztratila, jako *účetní, pokladní* aj., sem náležejí jména na *-čí* - od původu se substantivním skloňováním podle vz. *paní*, např. *průvodčí, nákupčí, výpravčí*. Z vlastních jmen sem náležejí nečetná příjmení typu *Dolejší, Hořejší, Dolní, Hoření, Starší, Kočí, Krejčí, Tachecí*.

6.2.1.4 Skloňování podstatných jmen přejatých, ne plně začlenitelných k domácím vzorům

Nemalou část slovní zásoby každého jazyka tvoří slova přejatá z cizích jazyků. Velká většina těchto slov se - více či méně - zapojuje do systému jazyka domácího, podřizuje se jeho zákonitostem. Pro češtinu je nejdůležitější zapojení ohebných slov do české tvaroslovné soustavy.

Nejvýznamnější složku slovní zásoby přejaté do češtiny tvoří slova z jazyků klasických - z latiny a řečtiny. Na nich se nejlépe a nejzřetelněji ozřejmují v podstatě pravidelné způsoby, kterými se strukturální zvláštnosti přejatých slov přizpůsobují českému tvaroslovnému systému. Slova z ostatních jazyků tvoří druhou - morfologicky pestrou - část přejaté slovní zásoby.

U jednotlivých ohebných druhů slov je míra začlenění různá. Přejatá **přídavná jména a slovesa se adaptují** především slovotvorně - domácími slovotvornými formanty, proto se začleňují do českých paradigmát **bez nesnáží**, nevyžadují žádné specifické způsoby skloňování ani časování. V tvarosloví se o nich samostatně nepojednává. Zato zvláštní pozornost je třeba věnovat jménům podstatným.

Podstatná jména cizího původu - jména přejatá - se z formálně morfologického hlediska v zásadě dělí na dvě velké skupiny: **jména, která se plně zapojila** do české skloňovací soustavy a zařazují se mezi jména domácí k jednotlivým vzorům, a **jména, která se plně nezačlenila** a vytvořila si **paradigmata vlastní**, více či méně odlišná od domácích. Dále se budeme zabývat pouze těmito substantivy ne plně začlenitelnými k pravidelným českým substantivním typům.

Pro zařazení takového přejatého podstatného jména - stejně jako jména domácího - je rozhodující **mluvnický rod**, kterého jméno nabylo při svém přejetí, a jeho souvztažnost se zakončením základního tvaru - nominativu, popř. tvarotvorného základu. U přejatých jmen je však třeba přihlížet navíc ještě k některým skutečnostem: 1. z kterého jazyka se jméno přejímá - odlišují se v zásadě dvě skupiny - **jména původu řecko-latinského** a **jména z ostatních, moderních jazyků**; 2. ke vztahu grafické a vyslovované podoby zakončení jména v nominativu č. j. - pro skloňování je rozhodující **podoba vyslovovaná**; 3. v závislosti na výslovnosti základního tvaru jména je třeba rozlišovat jména vyslovovaná v 1. p. na souhlásku, nebo na samohlásku.

6.2.1.4.1 Substantiva zakončená v nominativu na tutéž psanou i vyslovovanou souhlásku

Převážnou většinu této skupiny přejatých jmen tvoří substantiva latinského a řeckého původu v mužském, ženském i středním rodě. Jádrem jsou maskulina životná a neživotná s formanty *-us*, *-os*, řídě. *-es*, *-is* a neutra na *-um*, *-on*. Zřídka se vyskytují maskulina na *-as* a feminina na *-is*.

Základní způsob skloňování těchto substantiv vychází z tvarotvorného základu jmen v původním jazyku: dospíváme k němu tak, že odtrhneme od reprezentativní podoby jména v nominativu latinský nebo řecký tvarotvorný formant tohoto pádu – *-us*, *-os*, *-is* atd. Pro maskulina životná připojujeme pak v češtině k tomuto základu zakončení vz. *pán*, popř. *muž*, pro neživotná vz. *hrad*, popř. *stroj*, pro neutra zakončení vz. *město*, popř. *moře*, pro feminina vz. *žena*, popř. *růže*. Tvarotvorný základ je zakončen buď na souhlásku, nebo na samohlásku.

1. Jména s tvarotvorným základem na souhlásku

a) Maskulina

- na *-us*

Životná - vz. *pán*: *brontosaur-us*, 2. p. *brontosaur-a...*, č. mn. *brontosauři...*, pod. i *cerberus*, *dinosaurus*, *fámulus*, *homunkulus*, *makrocefalus*, *majordomus*, *alumnus*; vlastní jména, např. *August-us*, 2. p. *August-a...*, *Tantal-us* a četná latinská další neživotná - vz. *hrad*: *rytm-us*, 2. p. *rytm-u...*, č. mn. *rytm-y...*, pod. *cyklus*, *hymnus*, *modus*, *úzus*, jména na *-smusl-zmus*, např. *optimismus*, *spasmus* atd.; vlastní jména *Pontus* - *Pont-u*, *Epirus* apod.

- na *-os*, *-es*, *-is*, *-as*

Životná - vz. *pán*: *diskobol-os*, 2. p. *diskobol-a...*; vlastní jména *Homér-os*, 2. p. *Homér-a*, *Aristoteles*, *-la*, *Sokrates*, *-ta*, *Damokles*, *-la*, *Anubis*, *-ba*, *Pythagoras*, *-ra*; neživotná - vz. *hrad*: *kosm-os*, 2. p. *kosm-u...*; *hád-es*, 2. p. *hád-u...* a dále např. *logos*, 2. p. *logu*, *papyros*, 2. p. *papyru*, *diabetes*, 2. p. *diabetů*; vlastní jména *Olymp-os*, 2. p. *Olymp-u*, *Samos*, *Lesbos*, *Tiber-is*, 2. p. *Tiber-u* (vedle počestného *Tibera*, *-ry*)

b) Neutra

- na *-um* - vz. *město*: *alb-um*, 2. p. *alb-a...*, č. mn. *alb-a*, 2. p. *alb*, *alb-ům...*, pod. *centrum*, *datum*, 2. p. *dat-a*, č. mn. *dat-a*, 2. p. *dat...*, *narkotikum*, *substantivum*, *vízum* atd.; vlastní jména *Terentum*, *Saguntum* apod.

- na *-on* - vz. *město*: *epitet-on*, 2. p. *epitet-a...*, pod. i *distichon*, *-cha*, *kolon*, *-la* aj.; vlastní jména *Faleron*, *-ra*, *Pergamon*, *-ma*

c) Feminina

- na *-is* - vz. *růže*: *synops-is*, 2. p. *synops-e...*, pod. i *epizeuxis*, *ftizis* aj.; vlastní jména *Akropolis*, *-le*

Některá substantiva řecko-latinského původu se ještě výrazněji přizpůsobila domácímu skloňovacímu způsobu. Zakončení v nominativu se chápe jako kmenotvorná přípona. Všechny tvary vycházejí z této rozšířené podoby: např. u maskulin životných: *primus*, 2. p. *primus-a*, 3. p. *primus-ovi...* atd.; neživotných: *luxus*, 2. p. *luxus-u...*, č. mn. *luxus-y...*, pod. i *circus*, *citrus*, *fíkus*, *kónus*, *korpus*, *lakmus*, *opus*, *turnus* atd.

U některých substantiv se dodatečně podle tvaru v nepřímých pádech vytvořil druhý tvar pro nominativ, tedy bez tvarotvorného formantu *-us*, *-os*, *-es* apod.: např. *tetanus*

i *tetan* (2. p. *tetanu*), *tyfus* i *tyf* {2. p. *tyfu*}, *kokus* i *kok* (2. p. *koku*), *jambus* *ijamb* (2. p. *jambu*) apod.; někdy se tvary rozlišily významově: *cirk* (antický) x *cirkus*, *fík* (plod) x *fíkus* (rostlina). - U některých maskulin neživotných na *-us* se naopak přitvářejí druhé tvary v nepřímých pádech podle nominativu, např. *glób-us*, 2. p. *glób-u* i *glób-usu...* *glób-y* i *glóbu-sy*, *sin-us*, 2. p. *sin-u* i *sin-usu...*, pod. *kosinus*, *papyrus* aj.

Dvojí tvary v nominativu se objevují často i u jmen vlastních: např. *Augustus* i *August*, 2. p. *Augusta*, *Pegasus* i *Pegas*, 2. p. *Pegasa*, *Homéros* i *Homér*, 2. p. *Homéra*, *Olympus* i *Olymp*, 2. p. *Olympu*.

Stejně obměny nastávají i u řídce se vyskytujících feminin na *-is*, např. *synops-is*, 2. p. *synops-e...*, 7. p. *synops-í*; *pertus-is*, 2. p. *pertus-e*; *Nemes-is*, 2. p. *Nemes-e*. Vedle toho může mít nominativ dva tvary: *synopsis* i *synopse* (2. p. *synopse*, 3. p. *synopsi* atd.), *pertusis* *xpertuse*; *Akropolis* i *Akropole*, 2. p. *Akropol-e* vedle *Akropol*, 2. p. *-e* apod.

U neuter podobné vyrovnávání nenastává, některá jména však přecházejí k mužskému rodu, a to dvojmým způsobem: odsune se formant, např. *-um*: místo *diktátům* str. je *diktát m.*, 2. p. *diktátu*, nebo naopak tvarotvorný formant se neodsouvá a jméno se skloňuje podle mužského vz. *hrad*: např. *lexik-on* (slovník), 2. p. *lexikon-u*; *neutr-on*, 2. p. *neutron-u*; *orchestri-on*, 2. p. *orchestri-on-u*, *akorde-on*, 2. p. *akordeon-u* atd.

Zvláštní skupinu tvoří **jména s dvojmým kmenem** v původním jazyce - latině nebo řečtině. I v češtině se tato podvojnost kmene zachovává: jména na *-es*, *-as*, *-ns* mají v ostatních pádech tvary od kmene na *-et*, *-at*, *-nt*, např. maskulina *herp-es*, 2. p. *herp-et-u*, *pankreas*, 2. p. *pankre-at-u...*; *agens*, 2. p. *age-nt-u*, *patiens*, 2. p. *patie-nt-u*, *prézens*, 2. p. *préze-nt-u* aj.

Feminina na *-is* mají v ostatních pádech *-id*, např. *bronchit-is*, 2. p. *bronchit-id-y*, pod. i *gastritis*, *karditis* a další, i vlastní jména jako *Artemis*, 2. p. *Artemidy*, *Semiramis*, 2. p. *Semiramidy*. I u těchto feminin podobně jako u maskulin vznikají druhé tvary pro nominativ podle podoby tvarů vpádech ostatních: *bronchiit-ida*, *gastrit-ida* atp., *Artem-ida*.

Zřídka se vyskytují jiné typy s dvojmým kmenem, např. *-xl-g-* u maskulin neživotných *larynx*, 2. p. *laryn-gu*, *farynx*, 2. p. *faryn-gu* (vz. *hrad*), nebo *-xl-ik-* u maskulin životných *pontif-ex*, 2. p. *pontif-ika*; u femmin *falanx*, 2. p. *falan-gy*, *sfinx*, 2. p. *sfin-gy* (yz. *žend*). I zde jsou v 1. p. č. j. častější tvary analogické podle tvarů v nepřímých pádech: *falanga*, *sfinga*.

2. Jména s tvarotvorným základem na samohlásku

a) Maskulina

- životná - vz. *pán*, na *-e-us*, *-i-us*, *-i-os*, *-i-as*, *-y-as*: *fárize-us*, 2. p. *farize-a...*, č. mn. *farize-ové*, 4., 7. p. *farize-y*, pod. *pygmeus*, *saduceus*, *skarabeus*; *géni-us*, 2. p. *géni-a*, 3., 6. p. *géni-ul-ovi*, č. mn. *géni-ové*, *géni-ům*, *géni-e*, (o) *géni-ích*, *géni-i*, pod. *notárius*, *nuncius*, *patricius*, *primárius*;
- vlastní jména: *Odysse-us*, 2. p. *Odysse-a*, *Próteus*, *-tea*; *Vergilius*, 2. p. *Vergilia*, *Ovidius*, 2. p. *-dia*; *Helios*, 2. p. *Helia*; *Feidias*, 2. p. *Feidia*, *Marsyas*, 2. p. *Marsya*;
- neživotná - vz. *hrad*, na *-e-us*: *nukle-us*, 2. p. *nukle-u...*, č. mn. 1., 4., 5. *nukle-y*, 6. p. *nukle-ích*, 1. p. *nukle-y*;
- jména na *-i-us* se skloňují v č. j. podle vz. *hrad*, v č. mn. podle *stroj*: *noni-us*, 2. p. *noni-a*, 3., 6. p. *noni-u*, č. mn. *noni-e*, 6. p. *noni-ích*, 1. p. *noni-i*, pod. *rádus*,

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

sestercius apod. Vedle toho vznikají i tvary analogické podle podoby nominativu: 2. p. *noniusu, rádusu* atd.

b) Neutra

- na *-e-um, -i-um, -y-um, -u-um; -e-on, -i-on*: v č. j. a v č. mn. 1., 4., 5. p. mají tvary podle vz. *město*, v ostatních pádech č. mn. podle vz. *moře*: *lyce-um, stadi-um, bary-um, individu-um*, mn. č. 2. p. *lyce-í, 3. p. lyce-ím, 6. p. lyce-ích, 7. p. lyce-i*, pod. i *apogeum, jubileum, muzeum; dominium, studium, akvárium, kolegium, konzilium, diluvium, baryum; rezidium, vakuum* aj.; vlastní jména: *Herculane-um, -ne-a, Koloseum, -sea; Latium, -tia, Capitolium, -Ha; kritéri-on* (řidč.), 2. p. *kritéri-a, 1., 4., 5. p. č. mn. kritéri-a, 2. p. kritéri-í, 7. p. kritéri-i*, častěji *kritérium-* viz výše *-i-um*, pod. i *symposium* vedle *sympozion*;
- vlastní jména *Délion, -lia, Illion, -lia, Byzantion, -tia*.

6.2.1.4.2 Substantiva zakončená v nominativu na tutéž psanou i vyslovovanou samohlásku

Radí se sem jména obecná i vlastní převážně jiného původu než řecko-latinského. Ta přejatá jména, jejichž psaná podoba se přizpůsobila výslovnosti v češtině, se zařazují zcela k domácím vzorům, popř. jen s nevelkými odchylkami. U jmen, která se nepřizpůsobila domácím typům a v zásadě zachovávají původní psanou podobu - jsou to hlavně vlastní jména osobní i zeměpisná - je potřebí využít okrajových způsobů skloňování, k domácím paradigmátům se zařazují nesnadno. Je to dáno i tím, že u nich nekoresponduje zařazení k jmennému rodu a zakončení jména v základním tvaru.

1. Jména s tvarotvorným základem na souhlásku

a) Maskulina životná na *-o, -e*

- na *-o* - vz. *pán*: *mikad-o* (japonský císař), 2. p. *mikad-a...* (jiné je neutrum *mikádo, -a* - účes), č. mn. *mikad-ové...* 6. p. *mikad-ech* (ale po *k, g, h, ch* je koncovka *-ich*: např. *dingo, žako* - 6. p. *din-zích, ža-cích*), pod. i *maestro, gigolo, pikolo, zambo; gaučo, 2. p. gauč-a, v č. mn. vz. muž: gauč-ové, 4. p. gauč-e, 1. p. gauč-i; na -e* - vz. *pán*: *nobil-e, 2. p. nobil-a, 3., 6. p. nobil-ovi...*, c. mn. *nobil-ové, 4., 7. p. nobil-y*, pod. i *signore, monsignore*.

b) Neutra na *-o*

- po měkké souhlásce - vz. *město*: *lečo, bendžo, 2. p. leča, bendža...*, č. mn. *leča, bendža, 2. p. leč, bendž...*, 7. p. *leči, bendži*.

2. Jména s tvarotvorným základem na samohlásku

a) Maskulina životná na *-io, -oa, -ia*

- na *-io* - v č. j. vz. *pán*: *impresári-o, 2. p. impresári-a...*, v mn. č. podle vzoru *muž: impresári-ové, 4. p. impresári-e, 1. p. impresári-i*
- na *-oa* - vz. *předseda*: *buržo-a, 2. p. buržo-y...*, č. mn. *buržo-ové, 2. p. buržo-ů, 3. p. buržo-ům, 4. p. buržo-y, 6. p. buržo-ích, 7. p. buržo-y*
na *-ia* - vz. *soudce*: *pária, 2., 4. p. pári-e, 3., 6. p. pári-ovi, 7. p. pári-em*, č. mn. *pári-ové, 2. p. pári-ů, 4. p. pári-e, 6. p. pári-ích, 7. p. pári-i*

b) Feminina na *-ea, -oa, -ua, -ia, -oe*

- na *-ea* - vz. *žena* - růž: *ide-a, 2. p. ide-y i ide-j-e* (se základem rozšířeným o *-/-*), 3., 6. p. *ideji, 4. p. ideu, 5. p. ideo, 1. p. ideou i idejí*, č. mn. 1., 4. p. *idey i zife/e, 2. p.*

- idejí*, 3. p. *ideám* i *idejím*, 6. p. *ideách* i *idejích*, 7. p. *ideami* i *idejemi*, pod. i *odyssey*, *orchidea*, *spirea*, *trachea*; vlastní jména *Galilea*, *Judea*, *Caesarea*, *Korea*, 2. p. *-ey* i *-e/e*, 3., 6. p. *-e/z*, 4. p. *Koreu*, 1. p. *-eM* i *-eY*
- na *-oa*, *-ua* - vz. *žena*, v některých pádech *růže*: *kongr-ua*, 2. p. *kongru-y*, 3., 6. p. *kongru-i*, 7. p. *kongru-ou*, č. mn. *kongruy*, 2. p. *kongruí*, 3. p. *kongruám*, 6. p. *kongruách*, 1. p. *kongruami*, pod. i *ooa*, *oov* (hroznýš), jiné je *ooa* str. nesklonné (součást oděvu)
  - na *-a* - toto zakončení se pravidelně počesťuje na *-ie* - vz. *růže*, např. *akácie*, *dafnie*, *pinie*, *salvie*; *uncie*; *signorie*; vlastní jména *Alexandrie*, *Itálie* apod.
  - na *-oe* - *kánoe* (zast. též str. rodu nesklonné) - vz. *růže*, 2. p. *kánoe*, 3., 6. p. *kánoi*, 4. p. *kánoi*, 7. p. *kánoí*, č. mn. *kánoe*, 2. p. *kánoí*, 3. p. *kánoím*, 6. p. *kánoích*, 1. p. *kánoemi*

c) Neutra

- na *-ao*, *-eo*, *-MO* - vz. *město*, 2. p. č. mn. podle moře: č. j. *kakao*, *rodeo*, *duo*, 2. p. *kakaa*, *rodea*, *dua*, 3., 6. p. *kakau...* (jen č. j.), č. mn. *rodea*, *dua*; 2. p. *rodeí*, *duí*, 3. p. *rodeům*, *duům*, 6. p. *rodeech*, *duech*, 7. p. *rodey*, *duy*
- na *-io* (*-vo*) - vz. *město*, v č. mn. v 2., 3., 6., 7. p. vz. *moře*: *rádio*, *embryo*, 2. p. *rádia*, *embrya*, 3., 6. p. *rádiu*, *embryu*, 7. p. *rádiem*, *embryem*, č. mn. 1., 4., 5. p. *rádia*, *embrya*, 2. p. *nái/zY*, *embryí*, 3. p. *rádiím*, *embryím*, 6. p. *rádiích*, *embryích*, 7. p. *ráíň'i*, *embryi*

3. Jména s rozšířeným kmenem

- a) Jména středního rodu (řec. původu) se zakončením na *-a*, v ostatních pádech s kmenotvornou příponou *-at-* - typ *dram-a*, *dram-at-u* - jsou svou stavbou blízká domácím jménům vz. *kuře*. Skloňují se podle vz. *město* kromě 2., 3., 6. p. č. j., kde je *-u* podle vz. *hrad*: *drama* - *dram-at-u*, č. mn. *dram-at-a*, *dram-at*, *dram-at-ům*, *dram-at-ech*, *dram-at-y*. Podobně i jména: *dogma*, *dilema*, *téma*, *schéma*, *plazma*, *aroma*, *klima*, *trauma* atd.
- b) Jména mužského rodu životná se zakončením na *-ao*, *-io* mají v ostatních pádech kmenotvornou příponu *-on*: *fara-o*, 2. p. *fara-on-a*, č. mn. *fara-on-i*,... *centuri-o*, 2. p. *centuri-on-a* (podle vz. *pán*). Podoba na *-on* pronikla i do nominativu: *faraón*, *centurion*.

4. Odchyly od domácích vzorů

Od domácích vzorů se dále odchyľují přejatá jména zakončená v nominativu **na** samohlásky *-u*, *-ú*, *-i*, *-í*, *-y*, poněvadž se tímto základním tvarem nemohou zařadit do českých paradigmat. V jednotlivých pádech se k základnímu tvaru připojují koncovky substantivní nebo zájmenné. Jsou to maskulina životná:

- na *-u*, *-ú* - vz. *pán*: *kakadu*, 2. p. *kakadu-a*, 3., 6. p. *kakadu-ovi*, č. mn. *kakadu-ové*, 4., 7. p. *kakadu-y*, 6. p. *kakadu-ech*, pod. i *marabu*, *nandu*; *Néhrú*, 2. p. *Néhrúa*;
- na *-i*, *-y* - *kuli*, 2. p. *kulí-ho*, 3. p. *kulí-mu*, 6., 7. p. *kulí-m*, č. mn. *kuli* i *kulí-ové*, 2. p. *kulí-ch* i *kulí-ů*, 3. p. *kulí-m* i *kulí-ům*, 4. p. *kuli* i *kulí-e*, 6. p. *kulí-ch* i *kulí-ích*, 7. p. *kulí-mi* i *kulí-i*, pod. i *efendi*, *hadži*, *regenschori*, *kivi* (pták), *yetó*; *dandy*, *pony*, *torry*, *grizzly*; vlastní jména *Rosetti*, *Willy*, *Hardy* apod.
- na *-/* - skloňují se jako jména na *-i*, ale v 2., 6., 7. p. č. mn. mají jen zájmenné koncovky *-ch*, *-mi*: *kádích*, *kádími*, pod. i *muftí*, *sipáhí*; *Gándhí*.

5. Nesklonná jména

Maskulina životná na -é, např. *atašé* apod.; jméno *abbé* a osobní jména vlastní mají také tvary se zájmennými koncovkami: 2. p. *abbé-ho*, 3. p. *abbé-mu* atd.; pod. *René*, *Hervé*.

Náleží sem i **některá jména na krátké samohlásky**, např. neutra: *gama*, *omega*, *havana*, *malaga*, *moka*, *revma*; *alibi*, *cyankáli*, *dementi*, *harakiri*, *chianti*, *šasi*, *beri-beri*; *derby*, *hikory*, *ragby*; *tabu*; maskulina: *panama* (zast. slaměný klobouk), *para* (setina dináru); feminina: *okapi*, *lady*, *brandy*, *whisky*, *jury*.

Některá nesklonná jména mohou mít i obměněné podoby sklonné, jako *pyžamo*, 2. p. *-ma* str. vedle *pyžama* str. neskl., nebo mají dva rody: *agáve* str. neskl. i ž. neskl.

Jména středního rodu na -e, -i a -y nesklonná mohou mít v 7. p. č. j. koncovku *-m*, např. *andante* - *andantem*, pod. *ifinálem*, *promilem*, *agávem*, *skórem*; *ciankálím*, *šerým*.

Nesklonná zůstávají i některá jména latinského původu na *-ns* (*excitans*, *relaxans*, *stimulans*, *reagens* jsou neutra) a jiná jména chápaná jako citátová: *spektabilis* m. živ., *chargé d'affaires*, *enfant terrible* apod.

6.2.1.4.3 Substantiva zakončená rozdílně v písmu a ve výslovnosti

Mezi jmény z živých jazyků, zejména germánských a románských, zvláštní skupinu tvoří jména, která končí jinak v písmu a jinak ve výslovnosti: psaná podobaje např. zakončena na souhláskové písmeno, avšak vyslovovaná na samohlásku, nebo naopak.

U přejatých jmen obecných jde o skupinu celkem okrajovou, protože už při přejetí se většinou počešťují, takže rozdílnost - zvláště v zakončení - zaniká. U cizích jmen vlastních, osobních i zeměpisných, je však odlišnost častá, protože původní psaná podoba se u nich v zásadě zachovává. Tato rozdílnost má své důsledky při zařazování takových jmen do českého deklinačního systému.

Z tohoto hlediska se přejatá jména člení do čtyř skupin:

A) Psaná podoba končí na souhláskové písmeno, vyslovovaná podoba na samohlásku

Do této skupiny náleží značný počet jmen obecných i vlastních.

a) Jména obecná

Appartement [apartmá], *fayer* [foajé], *bufet* [byfé], *tíret* [tyré], *komité* [komité], *interview* [intervjú] jsou str. rodu nesklonná; mnohá z nich se však často včleňují podle psané podoby k příslušným substantivním vzorům, např. zde přecházejí k rodu mužskému: *appartement* [apartmá], 2. p. *appartementu* [apartmánu] (dnes převážně *apartmá* str. neskl. nebo *apartmán* m.), *foyer* [foajé], 2. p. *foyeru* [foajéru], pod. *bufet* [bufet], *bufetu*, *tíretu*, *komitétu*, *interviewu* [intervjúvu].

b) Jména vlastní

Jména osobní na rozdíl od jmen obecných nezůstávají nesklonná: *Dumas* [dyma], 2. p. *Dumase* [dymase], 3. p. *Dumasovi*, *Francois* [fransoa], 2. p. *Francoise* [fransoize], 3. p. *Francoisovi* [fransoazovi], *Duclos* [dyklo], 2. p. *Duclose* [dyklose], 3. p. *Diiclosovi*, *Delacroix* [delakroa], 2. p. *Delacroixe* [delakroaze]; podobně: *Bizet* [bize], 2. p. *Bizeta* [bizeta], *Manet* [mane], 2. p. *Moneta*, *Daudet* [dode], 2. p. *Daudeta*, *Corot* [koro], 2. p. *Comta*, *Marat* [mara], 2. p. *Marata* [marata], *Gounod* [guno], 2. p. *Gounoda* [gunoda], *Basedow* [bazedov], 2. p. *Basedowa* [bazedova] atp.

Jména zeměpisná bývají častěji pouze nesklonná, např. *Chamonix* [šamony], *Bordeaux* [bordó], *Calais* [kalé], ale např. *Montpellier* [montpeljé] m., 2. p. *Montpellier* i *Montpellieru* apod.

B) Psaná podoba končí na samohláskové písmeno, vyslovovaná podoba na souhlásku

a) Z přejatých **jmen obecných** sem patří francouzská a anglická jména **s němým koncovým -e**: *cédille* [sedyj] m., 2. p. *cédille* [sedyje], *image* [imidž] m. i ž., 2. p. *image* [imidže], 3. p. *imagi* [imidži], 7. p. *imagem* [imidžem] i *imagí* [imidží]; *software* [softvér] m., 2. p. *softwaru* [softvéru], dále slova na -v, např. *powerplay* [pouerplej] m. i ž., 2. p. *powerplaye* [-pleje].

b) Velmi početná jsou v tomto typu **cizí jména vlastní**, zvláště **osobní**. Jde především o jména končící v písmu **na** nevyslovované -e, před níž předchází souhláska. Tam, kde toto -e nemá vliv na výslovnost, v psané podobě v nepřímých pádech odpadá, např. *Pierre* [pjér], 2. p. *Pierra*, 3. p. *Pierrovi*, *Larousse* [larus], 2. p. *Larousse* [-ruse], 3. p. *Laroussovi*, *Scribe* [skrib], 2. p. *Scriba*, 3. p. *Scribovi*, *Shakespeare* [šejkspír], 2. p. *Shakespeara*, 3. p. *Shakespeareovi*, *Corneille* [kornej], 2. p. *Corneille* [-neje], 3. p. *Corneillovi*. Tam, kde koncové -e označuje pouze měkkost předchozí souhlásky, odpadá kromě před koncovkou -ovi v 3. a 6. p., např. *Labiche* [labiš], 2. p. *Labiche* [labiše], 3. p. *Labicheovi* [labišovi], *Maurice* [moris], 2. p. *Maurice* [morise], 3. p. *Mauriceovi* [mori-sovi] atp. Tam, kde je koncové -e nutné k výslovnosti v celém paradigmatu, zůstává toto -e ve všech pádech, např. *White* [vajt], 2. a 4. p. *Whitea* [vajta], 3. a 6. p. *Whiteovi* atd., *Gable* [geibl], 2. a 4. p. *Gablea* [gejbla], 3. a 6. p. *Gableovi* [gejblovi] apod.

V zeměpisných jménech platí stejné zásady jako u jmen osob, např.: *Grenoble* [grenobl], 2. p. *Grenoblů*, *Melbourne* [melbern], 2. p. *Melbournu*, *Baltimore* [baltimor], 2. p. *Baltimoru*, *Jacksonville* [džeksonvil], 2. p. *Jacksonvillu*, *Cambridge* [kembridž], 2. p. *Cambridge* [kembridže], 3. p. *Cambridgi* [kembridži].

Další skupinu tvoří **jména na -y** vyslovované [-j], např. *Gray* [grej] m., 2. p. *Graye*, 3. p. *Grayovi*, *Hemingway* [hemingvej], 2. p. *Hemingwaye*, 3. p. *Hemingwayovi*, *Nestroy* [nestroj], 2. p. *Nestroye*, 3. p. *Nestroyovi*. Maďarská jména na -ly [-j], např. *Király* [kiráj] m., *Mihály* [miháj] m., se skloňují v 2. p. *Királye* [kiráje], *Mihálye*, 3. p. *Királyovi*, *Mihályovi*, jména na -gy vyslovované jako [-dʃ]: *Nagy* [naď] m., 2. p. *Nagye* [nade], 3. p. *Nagyovi* [naďovi].

Obdobně se skloňují rumunská jména na -ci [-č]: *Slavici* [slavic] m., 2. p. *Slavice* [slavice] atd. Jména na -eanu, např. *Sadoveanu* [sadoveanu] m., a na -escu [-esku], např. *Iliescu* [iljesku], ztrácejí koncové -u a skloňují se podle vz.pán: 2. p. *Sadoveana*, *Iliesca*, *Měšcoví* atd. Jména typu *Creangá* [kreanga] se skloňují podle vz.předseda: 2. p. *Creangy*, 3. p. *Creangovi*, 7. p. *Creangou*; dále jména typu *Bráncusi* [brinkuš] si ponechávají koncové -/ ve všech pádech: 2. p. *Bráncusie* [-še], 3. p. *Bráncusiovi* [-šovi] atd.

Ze zeměpisných jmen se sem řadí např; maďarské *Hortobagy* [hortobád] ž., 2. p. *Hortobagye* [hortobádě], 3. p. *Hortobagyi* [hortobádi], angl. *Uruguay* [urugvaj] i., 2. p. *Uruguaye*, 3. p. *Uruguay* i apod.

C) Psaná a vyslovovaná podoba končí na rozdílné samohlásky

U jmen obecných i vlastních se zde užívá jak skloňování jmenného, tak i zájmenného. U některých jmen se užívá i obou způsobů skloňování, některá jména zůstávají i nesklonná.

a) **Přejatá jména obecná** jsou v této skupině vzácná. Patří sem např. m. živ. *parvenu* [parveny] se skloněním zájmeným - 2. p. *parvenuho* [-nyho], 3. p. *parvenumu* [-nymu] atd. a nesklonná jména ženská jako *rallye* [rely], *revue* [révy] atp.

b) Z cizích **jmen osobních** sem patří např. *Lee* [li] m., 2. p. *Leea* vedle *Leeho* [lía] vedle [lího] se skloňováním jmenným vedle zájmeného, *Curie* [kyri] m., 2. p. *Curieho*, 3. p. *Curiemu* se zájmeným skloňováním, kdežto např. *Rousseau* [rusó], 2. p. *Rousseaua* [rusóa], 3. p. *Rousseauovi* [rusóovi], *Defoe* [dyfou] m., 2. p. *Defoa* [dyfoa] mají skloňování jmenné.

D) **Psaná a vyslovovaná podoba končí na rozdílné souhlásky**

a) K přejatým **jménům obecným** patří jen několik málo jmen anglického původu, a to se zakončením na *-ch*, ve výslovnosti [-č], jako *lunch* [lanč] m., 2. p. *lunche* [lanče], nebo na *-sh*, ve výslovnosti na [-š], např. *squash* [skvoš] m., 2. p. *squashe* [skvoše]. Většinou jsou totiž jména tohoto typu počeštěna: pův. *smash* m. i ž. [smeč], počeštěno *smeč*, *-e*, pův. *match* [meč] m., počeštěno *mač*, *sketch* [skeč] m., dnes jen *skeč* atp.

b) Mnohem více jmen tohoto typu se vyskytuje mezi **cizími jmény vlastními**, a to především **osobními**: *Smith* [smis], 2. p. *Smithe* i *Smitha* [smise i smisa], *Heath* [his], 2. p. *Heathe* [híse], *Leibnitz* [lajbnic], 2. p. *Leibnitze* [lajbnice], *Balazs* [baláž], 2. p. *Balazse* [baláže], *Tadeusz* [tadeuš], 2. p. *Tadeusze* [tadeuše]; *Flaubert* [flobér], 2. p. *Flauberta* [flobéra], *Gérard* [žerár], 2. p. *Gérarda* [žerára], *Chateaubriand* [šatobrian], 2. p. *Chateaubrianda* [šatobriana]; *Blanc* [blan], 2. p. *Blanca* [blanka].

Příjmení zakončená na -er, -el mají ve skloňování zvláštnosti: *-e* v zakončení zůstává u příjmení českého původu buď ve všech tvarech, např. 1. p. *Zavřel*, 2. p. *Zavřela*, *Zavřelovi*, nebo má jméno při skloňování tvary dubletní, 1. p. *Strnadel*, 2. p. *Strnadela* i *Strnadla*, *Strnadelovi* i *Strnadlovi*.

TJ jmen cizího původu se u cizích nositelů slabičné *-e* v zakončení zpravidla nevyšlo vuje, v psané podobě zůstává ve všech pádech, např. 1. p. *Schreiber* [šrajbr], 2. p. *Schreibera* [šrajbra], *Schreiberovi* [šrajbrovi]; *Schlegel* [šlégl], 2. p. *Schlegela* [šlégla] apod. U domácích nositelů takovýchto jmen se *-e* v psané podobě mimo 1. p. vypouští, např. *Rieger* [rígr], 2. p. *Riegra* [rígra], *Winter* [vintr], 2. p. *Wintra* [vintra] apod. Vyslovuje-li se *-e* v 1. pádě, zůstává ve výslovnosti i v písmu zachováno, např. *Fischer* [fišer], 2. p. *Fischera* [fišera], *Fischerovi* [fišerovi]. Často se však původní podoby jmen počeštily ve shodě s výslovností, takže známe jména *Srajbr*, *Šlégl*, *Fišl*, *Fišer* apod. (Viz též str. 182.)

c) **Zeměpisná jména** jsou často nesklonná, např. *Cannes* [kan], *Nimes* [nym], *Tours* [tur] apod.; některá mají tvary nesklonné i sklonné, např. *Versailles* [versaj] vedle *Versaillí*, *Versaillím*, *Versaillích*. Některá svým charakterem umožňují zapojení do české deklinace, např. angl. *Greenwich* [grynyč] m. má 2. p. *Greenwiche* [grynyče], holand. *Den Haag* [den hách] m., 2. p. *Den Haagu* [den háchu], franc. *Rochefort* [rošfór] m., 2. p. *Rochefortu* [rošfóru], *Orleans* [orleán] m., 2. p. *Orleansu* [orleánu], *Koblenz* [koblenc], 2. p. *KoblENZE* [-ce], *Graz* [grac], 2. p. *Grazu*, *Cherbourg* [šerbúr], 2. p. *Cherbourgu* [šerbúru] apod.

Jména zeměpisná i osobní končící na vyslovované [k] mají často v nepřímých pádech vedle původní podoby zakončení shodné s českou výslovností, např. *Quebec* [kebek], 2. p. *Quebecu* i *Quebeku*, *Dunkerque* [denkerk], 2. p. *Dunkerqueu* i *Dunkerku* (obdobně jako u jmen osobních typu *Balzac* [balzak], 2. p. *Balzaca* i *Balzaka*, *Marco* [marko], 2. p. *Marca* i *Marka*).

6.2.1.4.4 Substantiva nesklonná

Krajním případem jsou jména, která se vůbec nepřizpůsobí českému skloňovacímu systému. Kromě několika nesklonných variant jmen obecných a některých cizích jmen zeměpisných uvedených v příkladech v předchozí kapitole jsou to hlavně jména končící v psané počestěné podobě **na dlouhou samohlásku**. Nesklonují se a většinou se řadí k střednímu rodu:

na -á: *angažmá, apartmá, aranžmá, etablmá* (viz i kap. 6.2.1.4.3 Aa)

na -é: *dražé, expoze, filé, froté, klišé, kombiné, komuniké, kupé, plisé, relé, resumé, varieté, žervé*

na -ó: *byró, nivo, plato, šodó, tablo*

na -ú: *ragú, iglú*

Poznámka: Jména na -ú se často přiklání ke skloňování vz. *město*, a to tak, že krátí délku koncového -ó: *byro, rolo, rondo, tablo*, a pak se skloňují: 2. p. *byra, rola, ronda, tabla* atd.

6.2.2 Skloňování přídavných jmen/adjektiv

Přídavná jména/adjektiva jsou druhým sklonným slovním druhem v češtině.

6.2.2.1 Soustava tvarů

Soustava jejich mluvnických tvarů je charakterizována tím, že spolu s významy pádů a mluvnického čísla vyjadřují svými tvary i trojí mluvnický rod. Na rozdíl od jmen podstatných (a zájmen a číslovek substantivní povahy) jsou mluvnické kategorie u přídavných jmen pouze záležitostí skladebnou, syntaktickou. Jako shodné přívlastky totiž pouze odrážejí mluvnické významy podstatných jmen, která určují (*mladá žena, s malým chlapcem, malí chlapci, žlutá kuřátka*), jsou tedy prostředkem vyjádření mluvnické shody/kongruence (srov. v kapitole IV.2.1.1.2).

Tomu neodporuje fakt, že tzv. měkká přídavná jména s malým počtem formálně rozlišených tvarů nemohou tyto významy rozlišit všemi svými tvary, protože jejich rozlišovací schopnost je tvarovou homonymií silně oslabena.

Přídavná jména mají **trojí skloňování**. Jen z malé části se v češtině dochovaly u přídavných jmen tzv. **jmenné tvary**. Tyto tvary mají stavbu obdobnou jako jména podstatná: tvarotvorný základ (např. *vesel-, syř*) a deklinační formant -0, -a, -o atd. (*syř, syřá, syto* atd.) v zásadě shodný s koncovkami tvrdých typů substantiv *pán/hrad, žena, město*. Tyto tvary se uchovaly u některých přídavných jmen jen v 1. pádě, zř. i ve 4. pádě obou čísel, a to pouze v platnosti přísudkové, popř. doplňkové (*Jsem syř, děti běhaly bosý*). (Tytéž tvary jsou dosud živé u příčestí sloves: *dělal, -a, -o, nesen, -a, -o, bit, -a, -o* atd.) Kromě 1. a 4. p. se jmenné tvary vyskytují ještě u adjektiv individuálně přívlastňovacích (typ *otcův, matčín*), a to v jednotném čísle mimo 7. p. a v mn. č. 1., 4. a 5. p. (viz dále).

Na tomto jmenném skloňování je založeno tzv. **skloňování složené**. Složené tvary adjektiv vznikly z tvarů jmenných, k nimž byly připojeny tvary ukazovacího zájmeně *jb, ja, je*. Složenost původních tvarů se promítá do jejich současné stavby: kromě tvarotvorného základu (*mlad-*) a vlastních koncovek zájmených -*ho, -mu, -m, -ch, -mi* se vyčleňuje ještě kmenotvorná přípona v podobě dlouhé samohlásky -*y, -á, -é; -í*, podle níž se tyto tvary označují jako **dlouhé**. Mají tedy dlouhé tvary přídavných jmen tvarotvorný formant vždy jen složený. Na pozadí těchto tvarů dlouhých se jmenné tvary označují jako **krátké**. Tyto tvary tvoří neúplné tvarové soubory, paralelní k tvarům dlouhým.

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

Zvláštní místo zaujímají **přídavná jména individuálně přivlastňovací**, a to jak svým specifickým významem a tvořením, tak i svou stránkou tvarovou: v jejich skloňování jsou jednak tvary jmenné (v 1. a 4. p. obou čísel a v čísle jednotném i v ostatních pádech vyjma 7. p.), jednak tvary složené (v pádech zbývajících). Je tedy toto **skloňování smíšené**.

Základní typy skloňování přídavných jmen představují soubory tvarů dlouhých, složených, **skloňování složené**.

6.2.2.1.1 Tvary dlouhé tvrdé a měkké

Podle zakončení tvarotvorného základu se člení adjektiva do **dvou typů**: typ se **skloňováním tvrdým**, tj. se souhláskou tvrdou či obojetnou před dlouhou kmenotvornou příponou rozlišenou podle jmenného rodu v 1. p. č.j.: pro mužský rod *-ý*, ženský *-á*, střední *-é*, v 1. p. č. rruí pro mužský rod životný *-í*, neživotný *-é*, ženský *-é*, střední *-á* - vz. *mladý, mladá, mladá*; typ se **skloňováním měkkým**, tj. se souhláskou měkkou nebo obojetnou před kmenotvornou příponou *-i*, stejnou pro všechny tři rody i všechny pády v obou číslech - vz. *jarní*.

Přehled skloňování dlouhých tvarů adjektiv

Rod		mužský		střední		ženský	
		tvrdý	měkký	tvrdý	měkký	tvrdý	měkký
Číslo jednotné	1., 5. p.	mlad-ý	jarn-	mlad-é	jarn-í	mlad-á	jarn-í
	2.p.	-é-ho	-ho	-é-ho	-í-ho	-é	-í
	3.p.	-é-rau	-mu	-é-rau	-í-mu	-é	-i
	4. p. živ.	-é-ho	-ho				
	než.	-ý		-é	-í	-ou	-í
	6. p.	-é-m	-m	-é-m	-í-m	-é	-i
	7.p.	-ý-m	-m	-ý-m	-í-m	-ou	-í
Číslo množné	1., 5. p. živ.	mlad-í	jarn-	mlad-á	jarn-í	mlad-é	jarn-í
	než.	-é					
	2.p.	-ý-ch	-ch	-ý-ch	-í-ch	-ý-ch	-i-ch
	3.p.	-ý-m	-m	-ý-m	-í-m	-ý-m	-í-m
	4. p. živ.	-é					
	než.	-é		-á		-é	-í
	6. p.	-ý-ch	-ch	-ý-ch	-í-ch	-ý-ch	-í-ch
7.p.	-ý-mi	-mi	-ý-mi	-í-mi	-ý-mi	-í-mi	

Poznámka: V 7. p. č. mn. se užívá i tvarů na *-ýmal-íma* vč spojení s podstatnými jmény, která mají tvary tzv. dvojné, duálové, na *-met: (s) holýma rukama, rybímu očima* apod.

Hláskové alternace jsou v tvarech přídavných jmen značně omezené. K hláskovým obměnám dochází pouze v 1. p. č. mn. před zakončením *-i* u tvrdého vzoru *mladý* v mužském rodě životném: *dld' mlad-í, tlí bohat-í, nliň hodn-í; r/ř dobrý - dobř-í; kle velký - velc-í, hlz drahý - draz-í, ch/š suchý - suš-í; sklšř český - češt-í, brandýský - brandýšt-í; cklčř řec/cý - řečt-í*. Přípona *-ičký* se obměňuje na *-ičcí*: *maličký - maličcí, -ský na -ští*: *ruský - ruští, pražský - pražští, krkonošský - krkonošští, -cký na -čti*: *katolický - katoličtí, hradecký - hradečtí*.

Podle **vzoru mladý** se skloňují přídavná jména jakostní, např. *bledý, hustý, černý, krátký, dlouhý, starý; slabý, slepý, chromý, zdravý, bílý, drzý, kusý* apod., adjektiva v širokém smyslu vztahová: *dřevěný, košatý, pražský, dynamický; papírový, bělovlasý* apod., slovesná adjektiva: *vařený, pečený; umytý, zakrytý; minulý*.

Adjektivní skloňování mají i substantivizovaná adjektiva, jako *hajný, komorná, vstupné* apod., a vlastní jména osobní, např. *Černý, Kořenský, Novotná, Horáková*, vlastní jména zeměpisná, jako *Polubný, Hluboká, Hlinné*, dále zájmena typu *který, takový, každý, žádný, některý* atd. a řadové a násobné číslovky, jako *druhý, paterý, dvojnásobný, několikátý*.

Ke **vzoru jarní** náležejí opět přídavná jména jakostní, vztahová, obecně přivlastňovací i dějová, jako *cizí, ryzí, svěží, denní, roční, domácí; tehdejší; konkurenční, konkrétní; hadí, kohoutí, sloní; telecí, ptačí, dívčí, obří; holubí, orlí, lamí, supí, psí, lví, kozí*; adjektiva slovesná jako *nesoucí, hrající, letící, honící, pečící; byvší, přišedší, procitnuvší* a účelová adjektiva na *-cí*, jako *mazací, honící, pečící, sázecí* atd.; dále také tvary druhého a třetího stupně: *(nej)lepší, (nej)lehčí, (nej)měkčí, (nej)prudší, (nej)teplejší*; substantivizovaná adjektiva, např. *pracující, domácí, průvodčí, lesní, vrchní; hovězí, srnčí*, i původní substantiva, jako *krejčí, rukojmí*; vlastní jména osobní, jako *Dolejší, Hoření, Tachecí, Hovězí*, a vlastní jména zeměpisná, jako *Jelení* apod. Měkké adjektivní skloňování mají i některá zájmena: *čí, její(ž)* a číslovky řadové: *první, třetí, tisící* a druhové typu *dvojí* atd.

Stupňování přídavných jmen viz v **III.** části kap. 4.2.2.2 Tvoření slov.

6.2.2.1.2 Tvary krátké (jmenné) - skloňování jmenné

Jako protějšky k dlouhým tvarům některých jakostních adjektiv se uchovaly v nevelkém rozsahu **krátké**, tzv. **jmenné tvary** adjektivní. Zachovaly se u adjektivních základů na tvrdou nebo obojetnou souhlásku a svými pádovými zakončeními se neliší od tvarů substantiv vzorů *pán, hrad, město, žena*. Koncovky se připojují přímo k tvarotvornému základu. Obojí tvary - dlouhé i krátké, pokud je možno je utvořit, se tvoří z téhož základu (se střídáním v kvantitě): *mlad-ý - mlád*. Krátké tvary jsou neproduktivní pozůstatky starého stavu. Považují se za příznakovou (knižní až archaickou) stylovou variantu tvarů dlouhých a mají dnes své charakteristické, specifické využití, a to v roli (jmenné části) přísudku nebo doplňku (*byl ještě mlád; dříve děti chodily bosý*).

Zvlášť v 4. p. se těchto tvarů užívá ojedinele, vyjádření jako: *zastihl ji (svou ženu) šťastnu* jsou zastaralá.

Jmenné tvary adjektiv se souhláskovou skupinou na konci základu mají v 1. p. č. j. muž. rodu na rozdíl od dlouhých tvarů i ostatních, krátkých, vkladné *-e*: *šťastný - šťasten, hodný - hoden, mocný - mocen, dlužný - dlužen, blízký - blížek, mrtvý - mrtev* apod.

U přídavných jmen s j ednoslabičným základem se samohláskou *-a* se tato samohláska v krátkém tvaru dlouží: *mlad-ý - mlád, mlada, mláclo*, podobně *star-ý - stár, zdrav-ý - zdráv* aj.

Krátké tvary, většinou hodnocené jako knižní, jsou např. u těchto adjektiv: *mlád, stár, zdráv, child, prost, bos, jist, syt, vesel*; s vkladným *-e-* *blížek, mrtev, dlužen, ochoten*,

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

Jmenné skloňování adjektiv

Číslo, pád		Rod		
		mužský	střední	ženský
I	1. p.	šťasten	šťastn-o	šťastn-a
	4. p. živ.	šťastn-a		
	než.	šťasten	= 1. p.	šťastn-u
E >0	1. p. živ.	šťastn-i	šťastn-a	šťastn-y
	než.	šťastn-y		
	4. p.	šťastn-y	= 1. p.	= 1. p.

smuten, schopen, vinen, povinen, svoboden; dále hladov, hotov, churav, laskav, zvědav; dychtiv, pamětliv, střízliv, žádostiv; znám, vědom; bohat, ženat, mrzut apod.

Krátké tvary se dnes vůbec nevyskytují u adjektiv na *-ský, -cký* (český, hornický) a *-rý* (dobry).

Vztah dlouhých a krátkých tvarů se projevuje i v rovině významové. Během doby se často dosti od sebe vzdálily významově, např. *jistý/jist*: *má jistou rukou jeho ruka je jistá x je si jist svým úsudkem; hodný/hoden*: *má hodnou dceru jeho dcera je hodná x je hodná úcty; hotový I hotov*: *hotový oblekl I oblek u je hotov x byl hotov zemřít; mocný I mocen*: *mocný páni tehdy byl mocný x nebyl mocen slova*.

Ojediněle se ke krátkému tvaru potvořil tvar dlouhý, pak však s významem, který má přídavné jméno v tvaru krátkém, např. *Tento muž je hoden naší důvěry* vedle *Je to muž hodný naší důvěry; Je si vědom své důležitosti* vedle *Je to muž vědomý si své důležitosti; Jsem si jista svým úsudkem* vedle *Jsou to lidé jistí si svým úsudkem*.

Některými krátkými tvary se začaly vyjadřovat **významy modální**, hlavně slovy *povinen, hoden, mocen, hotov, schopen*: *Cítím se povinen to udělat. Jsem povinen/schopen to udělat*.

U některých přídavných jmen se vyskytují jen jmenné tvary středního rodu: *možno, nutno, zřejmo, těžko*; mívají platnost modálních příslovci, popř. tzv. **predikativ** (viz kap. III.3.1.3 a 3.2); spojují se obvykle s infinitivem: *je těžko se rozhodnout, není radno chodit* apod.

Některé tvary se objevují v ustálených spojeních s příslovcem významem, jako v 2. p. *zplna hrdla; z čistá jasná, do nedávna, do široka, do modra, za mlada, za stará*, v 4. p. *na tvrdo, na sucho*; v 6. p. *na živu, po domácku* (jsou to ustrnulé výrazy příslovcené, píší se i dohromady: *zčistajasna, donedávna, zamlada*; některé se už plně zařadily mezi **příslovce**. *dosyta, dopolosa, doprava, nalevo, zhusta, zřídka, pomalu*).

Přídavné jméno *rád, ráda, rádo* má pouze tvary krátké, má význam modální a užívá se ve větě ve jmenném přísudku (*jsem rád*) a v doplňku, kde se však dnes cítí jako příslovce (*rád zpívá, mít někoho n. něco rád*); také se jako příslovce stupňuje: *rád- raději, raději, nejraději, nejraději (raději zpívám)*. Záporný tvar je s krátkým *-a-*: *nerad, nerada, nerado*.

6.2.2.1.3 Tvary smíšené

Zvláštním typem skloňování adjektiv je tzv. **skloňování smíšené**. Toto skloňování mají **přídavná jména individuálně přivlastňovací**. Odvozují se od jmen mužského

a ženského rodu (obecných i vlastních) označujících osoby, popř. jiné živé bytosti. Od substantiv středního rodu se netvoří.

Jsou utvořena slootovými formantami *-ův, -ova, -ovo* (vz. *otcův, otcova, otcovo*) a *-in, -ina, -ino* (vz. *matčín, matčina, matčino*). K těmto formantům se připojují dílem deklinační koncovky shodné se vzory substantivními *-pán, hrad, město, žena* v 1. až 6. p. č. j. a v 1., 4. a 5. p. č. mn., dílem dlouhá zakončení adjektivního vzoru *mladý* v tvarech ostatních:

Přehled skloňování přídavných jmen individuálně přivlastňovacích

Číslo, pád		Rod		
		mužský	střední	ženský
Číslojednotné	1., 5. p.	otcův matčín	otcov-o matčín-o	otcov-a matčín-a
	2. p.	otcov-a matčín-a		otcov-y matčín-y
	3. p.	otcov-u matčín-u		otcov-ě matčín-ě
	4. p.	živ. = 2. p. než. = 1. p.	= 1. p.	otcov-u matčín-u
	6. p.	otcov-ě/-u matčín-ě/-u		= 3. p.
	7. p.	otcov-ým matčín-ým		otcov-ou matčín-ou
Číslo množné	1., 5. p.	živ. otcov-i matčín-i než. otcov-y matčín-y	otcov-a matčín-a	otcov-y matčín-y
	2. p.	otcov-ých matčín-ých		
	3. p.	otcov-ým matčín-ým		
	4. p.	otcov-y matčín-y	otcov-a matčín-a	otcov-y matčín-y
	6. p.	otcov-ých matčín-ých		
	7. p.	otcov-ými matčín-ými		

Poznámka: Z přídavných jmen měkkých tohoto typu se uchovalo pouze archaické ustrnulé *páně*, ev. *Páně* (*den Páně*).

6.2.2.2 Přídavná jména nesklonná

K přídavným jménům adjektivního typu sklonným se přiřazuje malá skupina **přídavných jmen nesklonných**. Jsou to velkou většinou jména cizího původu. Mohou plnit ve větě v zásadě všechny pádové funkce adjektiv v obou číslech a ve všech rodech.

Náleží sem ojediněle výrazy odborné jako *brutto, netto, názvy barevných odstínů*, např. *běž, khaki, lila, terakota; dráp, blond* a dále *káro, pepita; glazé* aj., výrazy hovorové nebo nespisovné, např. *prima, fajn, fér, nóbl, extra* aj. ve spojení jako: *terakota látka, v lila šatech, s khaki košilí, v běž kostýmu, má blond vlasy, přivedl extra hosta*; jen v platnosti přísudkové se vyskytují spojení jako: *být fit, jsme si kvit*. Některá z uvedených slov mohou mít platnost i příslovčí nebo substantiv (*lila barevná látka* = fialově; *(je) blond* = blondatá i blondýna). K některým z těchto výrazů, hodně zdomácnělým, se přitvářejí sklonné adjektivní podoby s českými příponami, např. *pepitový, terakotový oblek, v bezovém kostýmu, féroví spolužáci, primový* nebo *primovní film, extrovní dary, s blondatými vlasy*.

Stupňování přídavných jmen - viz část III., kap. Tvoření slov 4.2.2.2: Stupňování je pojato jako odvozování v rámci onomaziologické kategorie modifikační.

6.2.3 Skloňování zájmen/pronomin

6.2.3.1 Druhy zájmen

Podle jejich větné funkce dělíme **zájmena** na **substantivní** (*já, on, kdo, někdo, co, nic...*) a **adjektivní** (*ten, jaký, každý, týž...*). **Podle jejich významu** rozlišují se **zájmena určitá a neurčitá**.

Určitá zájmena jsou: **osobní**, odkazující k účastníkům nebo neúčastníkům komunikačního aktu (*já, ty, my, vy* x *on, ona,...*, **zvrtné** osobní zájmeno *se*), s nimiž těsně souvisí zájmena **přivlastňovací**, odkazující k té či oné mluvnické osobě jako vlastníku objektu (*můj, tvůj, náš, váš* x *jeho, její, jejich*; **zvrtné** zájmeno přivlastňovací *svůj*), dále zájmena ve vlastním smyslu **ukazovací**, jimiž ukazujeme (na předmět ať už přímo v komunikační situaci, nebo v rámci textu) nebo odkazujeme (*ten, tento, onen* aj., *takový, onaký*, hovorová složená zájmena, např. *tamten* aj.). K nim se řadí zájmena **vymezovací**, vyjadřující totožnost a stejnost (*tentýž*, *ten samý*), zpravidla se sem řadí i *sám* - jindy je charakterizováno spolu se zájmeny *všechen, každý* jako **totalizátor** - a dále **zájmena zevšeobecnující**, kladná (*každý, všechen, veškerý, všelijaký*) a záporná (*žádný, nikdo, nic*).

Proti zájmenům určitým stojí **skupina zájmen** v širším smyslu **neurčitých**, a to zájmena **tázací** (*kdo, co* x *jaký, který, či*) a zájmena **vztažná**, odkazující květnému členu, kněmuž se vztahují (*jenž* - tuto funkci plní jinak zájmena původem tázací), a **neurčitá zájmena ve vlastním smyslu**: *někdo, něco, nějaký, některý, leckdo, leda-, sotva-, leccos..., lecjaký...*; *kdoši, cosi, jakýsi, kdokoli, cokoli*; **postfixy** *-si* a *-koli* se připojují k úplnému zájmennému tvaru.

Poznámka: Uvnitř zájmen osobních a přivlastňovacích se vyčleňují **zájmena** tzv. **zvrtná**, na základě toho, že vyjadřují totožnost původce děje a objektu tímto dějem zasahovaného (zvrtné zájmeno osobní), popř. původce nebo nositele děje a vlastníka objektu tohoto děje (zvrtné zájmeno přivlastňovací): *vezmi si svůj, na můj klobouk*.

6.2.3.2 Soustava tvarů

Zájmena jsou po tvarové stránce odlišná od ostatních sklonných slovních druhů. Mají sice v zásadě stejné mluvnické významy jako jmenné druhy slov, tj. **rod, číslo a pád**,

jejich využití je však specifické. Některá zájmena mají prostředky i gramatické funkce shodné se substantivy - to jsou tzv. **zájmena substantivní**, druhá skupina má znaky adjektiv - proto tzv. **zájmena adjektivní**. Zatímco adjektivní zájmena se co do kategorií i vyjadřovacích prostředků se slovním druhem adjektiv plně shodují, zájmena substantivní se po stránce tvarové i funkční od vlastních substantiv v mnohém liší. Plná shoda je v systému pádů (jako adjektiva a substantiva středního rodu nerozlišují ani zájmena - pokud se ovšem skloňují - 5. pád od 1. pádu), avšak rod a číslo mají u zájmen své zvláštnosti. U některých zájmen kategorie jmenného rodu i čísla zcela chybějí, tzn. že nemají pro jejich vyjádření prostředky. Podle schopnosti vyjadřovat mluvnický rod (a číslo) se rozlišují **zájmena rodová a bezrodá**.

6.2.3.2.1 Zájmena bezrodá

Náleží sem především **osobní zájmena** 1. a 2. os. č. j. i č. mn. Tato zájmena jsou **rodově neutrální: já, ty, my, vy, se**. Ve shodném přívlastku i přísudku je rod vyjádřen tvarem řídicího jména nebo slovesa (*my žáci jsme tam nebyli, žáltyně nebyly* apod.). Pokud jde o význam čísla, nejsou zájmena *my, vy* číslem množným k *já, ty*, nýbrž každá dvojice má samostatné soubory tvarů *-já* a *ty* singulárové, *my* a *vy* plurálové. Zájmeno zvrtné *se, si* má tvary sice singulárové (*sobě* jako *tobě*), užívají se však i v platnosti plurálové, např. *Umyj se! Už jsme se oblékli*. **Pádové tvary** bezrodých zájmen jsou **substantivního typu**. Proti ostatním zájmenům mohou mít základní tvary zájmen *ty, vy* i funkci 5. pádu: *ty uličníku, vy darebáci*. Zvrtné zájmeno osobní *se* nemá tvar ani funkci 1. pádu.

Skloňování bezrodých zájmen osobních

Pád	1. os. č. j.	2. os. č. j.		1. os. č. mn.	2. os. č. mn.
1. p.	já	ty	-	my	vy
2. p.	mě/mne	tě/tebe	sebe	nás	vás
3. p.	mi/mně	ti/tobě	si/sobě	nám	vám
4. p.	mě/mne	tě/tebe	se/sebe	nás	vás
6. p.	(o) mně	(o) tobě	(o) sobě	(o) nás	(o) vás
7. p.	mnou	tebou	sebou	námi	vámi

Ve většině pádů zájmen/á, *ty*, se jsou dvojí **tvary - kratší a delší**. V zásadě jsou kratší tvary příklonné, neužívá se jich v postavení důrazovém a po předložce: *Něco ti řeknu x Tobě se to řekne. Co si koupila? x Sobě nekoupila nic*.

Odchylku má zájmeno *já*: pouze příklonný je tvar *mi* (*Dej mně/mi to*, ale jen *Mně to dej*), kdežto ostatních tvarů se užívá jak v postavení příklonném, tak po předložce a při důrazu, např. *Nedal mi/mně nie. Sejdeme se u mě/mne. Mě/mne se neboj. Nevzpomněl si na mě/mne. Mě/mne nepozdravuje*. Slohově neutrální je ve 4. a 2. p. tvar *mě*, tvar *mne* je knižní.

Zájmeno *vy*, při oslovení nebo jmenování jednotlivce psané *Vy*, se užívá i jako zdvořilostní forma pro 2. os. č. j.: *Přejeme Vám, pane učiteli, abyste byl hodně zdrav.*

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

Z hlediska funkčního patří sem i zájmena *kdo*, *co*. Na rozdíl od ostatních bezrodých zájmen mají však jisté znaky rodovosti: zájmeno *kdo* se chová jako jméno mužského rodu životného - 2. p. se rovná 4. p. a gramatická shoda je mužská: *Kdo to řekl?*, zájmeno *co* jako jméno středního rodu: *Co se stalo?* Svým skloňováním patří obě k zájmenům se specifickým skloňováním (viz str. 210, 211).

6.2.3.2.2 Zájmena rodová

Rodová zájmena mají tvarové prostředky pro vyjádření jmenného rodu i čísla. Mají tvarovou soustavu adjektivní, tj. mají pro každý rod a číslo vlastní tvarový soubor, **jsou trojrodá**.

Zájmena rodová zahrnují zájmena s vlastním zájmenným skloňováním, zájmena se skloňováním adjektivním a náležejí sem i zájmena nesklonná.

- Zájmena se **skloňováním zájmenným** se dělí do tří skupin:
  - zájmena *ten*, *onen*, *kdo* (a odvozeniny) mají skloňování **tvrdé**,
  - zájmena *náš*, *váš*, *co* a *on*, *jenž* mají skloňování **měkké**,
  - zájmeno *všechen* (a varianty) mají skloňování **smíšené** - tvrdé a měkké.

a) Skloňování tvrdé

Skloňování zájmen *ten*, *onen*; *kdo*

Číslo, pád		Rod		
		mužský	střední	ženský
Číslo jednotné	1.p.	ten	to	ta
	<i>l.p.</i>	toho		té
	3.p.	tomu		té
	4. p.	toho ten	to	tu
	6.p.	tom		té
	<i>l.p.</i>	tím (kým)		tou
Číslo množné	1.p.	ti ty	ta	ty
	2.p.	těch		
	3.p.	těm		
	4.p.	ty	ta	ty
	6.p.	těch		
	<i>l.p.</i>	těmi (těma očima)		

b) Skloňování měkké

Skloňování zájmen *náš, váš; co*

Číslo, pád		Rod		
		mužský	střední	ženský
Číslo ř ř ř ř ř	1.p.	náš	naše	naše
	2.p.	našeho		naší
	3.p.	našemu		naší
	4.p.	našeho nas	naše	naši
	6.p.	našem		naší
	7.p.	naším		naši
Číslo ř ř ř ř ř ř	1.p.	naši naše	naše	naše
	2.p.	našich		
	3.p.	naším		
	4.p.	naše		
	6.p.	našich		
	7.p.	našimi (našima očima)		

Poznámka: 1. U zájmena *co* jsou ve spojení s některými předložkami spřízřevé podoby na -č: *nač, oč, proč, več, zast. seč*. 2. Stejně jako zájmeno *co* se skloňují odvozená zájmena *což, něco, ledaco(s), lecco(s), cosi, cokoli; nic*.

Jako zájmeno *náš* se skloňuje osobní zájmeno *on* a vztažné zájmenoyeni.

Skloňování zájmen *on, jeň*

Číslo pád		Rod						
		mužský		střední		žen ský		
Číslo ř ř ř ř ř ř	1.p.	on	jeň	ono	jež	ona	jež	
	2.p.	jeho, ho, jej	jehož	jeho, ho, jej	jehož	jí	jíž	
	3.p.	jemu, mu	jemuž	jemu, mu	jemuž	jí	jíž	
	4.p.	živ. než.	jeho, ho, jej jej, ho	jehož, jeňž jeňž	ho, je, jej	jež	ji	již
	6.p.	(o) něm	němž	něm	němž	ní	níž	
	7.p.	jím	jímž	jím	jímž	jí	jíž	

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

B o ložné U	1. p. živ. než.	oni ony	již jež	ona	jež	ony	jež
	2.p.	jich			jichž		
	3.p.	jim			jimž		
	4.p.	je			jež		
	6.p.	(o) nich			(o) nichž		
	7.p.	jimi			jimiž		

Poznámky k jednotlivým tvarům

- Po předložkách je na začátku těchto zájmen *n-pro něj, na něž*.
- Kratší tvary zájmena *on, ono* jsou příklonné: *Neboj se ho. Řekni mu to*; delší tvary se užívají při důrazu: *Na něho/něj se nespolehej. Jemu to neříkej. Tvaru jej lze užít příklonně i důrazově: Všichni jej už očekávali. Jej však nikdo nečekal.* Tvar *jej* se dnes hodnotí jako knižní, ve spisovných i mluvených projevech je však běžný v podobě *něj* po předložkách.
- Zájmeno *on* má v mužském rodě ve 4. p. č. j. po některých předložkách ještě zastaralý knižní tvar *-ň*: *naň, oň, proň, zaň*; v 2. p. podoby *doň* se ve spisovném jazyce ne užívá.
- Tvar *je* (4. p. zájmena *ono*) je lnižní.
- Tvar 1. p. č. mn. zájmena *jenž* v mužském rodě (*již*) a 4. p. č. j. tohoto zájmena v ženském rodě (*již*) jsou knižní a téměř se jich ne užívá.

c) Skloňování smíšené - tvrdé i měkké

Skloňování zájmena *všechen*

Číslo, pád		Rod		
		mužský	střední	ženský
o jedl U	1.p.	všechen	všechno vse	všechna
	2.p.	všeho		vší
	3.p.	všemmu		vší
	4.p.	všechen	všechno vse	všechnu vsi
	6.p.	všem		vší
	7.p.	vším		vší

Číslo množné	1.p.	živ. než.	všichni všechny	všechna	všechny
	2.p.		všech		
	3.p.		všem		
	4.p.		všechny	všechna	všechny
	6.p.		všech		
	7.p.		všemi (všema nohama)		

Poznámku: Zájmeno všechen má dnes už málo užívané varianty všecek, všecken.

2. Skloňování adjektivní mají zájmena, která se skloňují jednak podle adjektivního vzoru tvrdého - *mladý, mladá, mladé*, jednak podle adjektivního vzoru měkkého - *jarní*.

a) **Skloňování tvrdé** - důsledně podle vz. *mladý* - mají zájmenayatý a odvozená *nějaký, lecjaký, jakýsi*, dále *kteřý, kteřýsi, každý, samý, takový, veškerý, žádný*.

b) **Skloňování měkké** - podle vz. *jarní* - má přivlastňovací zájmeno *její(ž)* a tázací nebo vztahné *čí* a jeho odvozeniny *něčí, čísi, ničí*:

Skloňování zájmen *její(ž), čí*

Číslo, pád		Rod						
		mužský		střední	ženský	mužský		střední
Číslo množné	1.p.	její(ž)		její(ž)	čí		čí	
	2.p.	jejího(ž)		její(ž)	čího		čí	
	3.p.	jejímu(ž)		její(ž)	čímu		čí	
	4.p.	živ. než.	jejího(ž)	její(ž)	její(ž)	čího	čí	čí
			její(ž)	čí				
	6.p.	jejím(ž)		její(ž)	čím		čí	
	7.p.	jejím(ž)		její(ž)	čím		čí	
1.p.	její(ž)		čí					
2.p.	jejích(ž)		čích					
3.p.	jejím(ž)		čím					
4.p.	její(ž)		čí					
6.p.	jejích(ž)		čích					
7.p.	jejími(ž) (jejíma(ž) očima)		čími (číma očima)					

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

Zvláštní tvarové soubory mají zájmena *sám*; *můj*, *tvůj*, *svůj*; *týž*/*tentýž*.

c) V tvarové soustavě **zájmena *sám*** jsou zastoupeny jednak dlouhé tvary tvrdého adjektivního skloňování podle vz. *mladý*, jednak v 1. a 4. p. obou čísel tvary krátké, **tzv. jmenné**, shodné s tvary substantiv:

Skloňování zájmena *sám*

Číslo pád		Rod		
		mužský	střední	ženský
3 s	1.p.	sám	samo	sama
	4.p. živ. nez.	sama/samého sam	samo	samu
5 s	1.p. živ. nez.	sami samy	sama	samy
	4.p.	samy	sama	samy

Ostatní tvary v č. j. i mn. jsou podle vz. *mladý*: *samého*, *samému* atd. Kryjí se s tvary zájmena *samý*.

Vc spojení se zvrtným zájmenem *se* je v 1.p. tvar jmenný: (*staráme se*) *sami o sebe*, ve 4. p. např. (*pečuje*) *o sebe samu*, jinde jsou tvary složené: (*ptej se*) *sebe samého*.

V běžné mluvě se nahrazuje zájmeno *sám* adjektivem *samotný* (= osamocený) a tak se přestává rozlišovat význam sdělení (*udělala to sama* x *žije samotná*).

Knižní zájmeno *veškeren*, které se sem rovněž řadí, má pouze krátké tvary, a to v 1. a 4. p.: *veškeren*, *veškera*, *veškero*, č. mn. *veškery*; 4. p. č. j. m. *veškera*, i. *veškeru*, str. *veškero*, např. *přes veškeru snahu*.

d) **Zájmeno *můj*, *tvůj*, *svůj*** má jednak tvary adjektivního skloňování tvrdého vz. *mladý*, jednak dubletní tvary, v některých pádech, zájmenného skloňování měkkého (*moji*, *mojí*):

Skloňování zájmen *můj*, *tvůj*, *svůj*

Číslo pád		Rod		
		mužský	střední	ženský
Číslo jednotné	1.p.	můj	mé/moje	má/moje
	2.p.	mého		mé/mojí
	3.p.	mému		mé/mojí
	4.p. živ. nez.	mého můj	mé/moje	mou/moji
	6.p.	mém		mé/mojí
	l.p.	mým		mou/mojí

Číslo množné	1. p.	živ. než.	mí/moji mé/moje	má/moje	mé/moje
	2. p.		mých		
	3. p.		mým		
	4. p.		mé/moje	má/moje	mé/moje
	6. p.		mých		
	l. p.		mými (mýma očima)		

Poznámka:

1. Kratších nebo delších tvarů se užívá bez rozlišení v 1. a 4. p. obou čísel; avšak ve 2., 3., 6., 7. p. č. j. ženského rodu je delší tvar (*mojí*) hovorový. Všechny jiné varianty tvarů (jako *mojemu, mojich* aj.) jsou nespisovné.

2. Záporné *nesvůj* („nejsoucí ve své kůži“) má jen tvary adjektivní: *nesvá, nesvé, nesví*.

3. Zájmeno přivlastňovací zvrtné *svůj, svá, své* se užívá při totožnosti původce děje a osoby nebo věci, jíž se přivlastňuje: *Děkuji za rychlé vyřízení s v é žádosti*. Ale je-li rozsah objektu, kterému se přivlastňuje, větší než původce děje, užívá se nezvratných přivlastňovacích zájmen: *My, žáci a zákyně, máme rádi n a š i školu*.

e) Zájmeno řy7/te/iřvžmájednak tvar jednoduchý řyi, jednak složený *tentyž*. Tyto dvojtvary nestojí vedle sebe ve všech pádech důsledně, někde je i více variant, někde podoba jediná:

Skloňování zájmen *týž/tentyž*

Číslo, pád		Rod		
		mužský	střední	ženský
Číslo jednotné	1. p.	týž/tentyž	totéž	táž/tatáž
	2. p.	téhož		
	3. p.	témuž		
	4. p.	téhož týž/tentyž	totéž	touž/tutéž
	6. p.	témž(e)/tomtéž		
	7. p.	týmž/tímtéž		
	Číslo množné	1. p.	tíž/titíž tytéž	táž/tatáž
2. p.		týchž		
3. p.		týmž		
4. p.		tytéž	táž/tatáž	tytéž
6. p.		týchž		
7. p.		týmiž (týmaž očima)		

Jednoduché tvary *týž, též, tíž* atd. se skloňují podle tvrdého adjektivního vz. *mladý*. Složené tvary jsou dvojí: jednak mají v první části zájmeno *ten, ta, to, ti, ty, ta a* v druhé části zájmeno *týž, též, tíž: ten-týž, ta-táž,...* *ti-tíž* atd., jednak mají podoby „složené“ ze skloňovaného zájmena *ten* a z přívěsného neměnného morfému, postfixu *-též*: v 6. p. muž. a str. rodu *tomtéž, 7. p. tímtež*, v ženském rodě 4. p. č. j. *tutéž, 7. p. toutéž*.

6.2.3.2.3 Zájmena nesklonná

Přivlastňovací zájmena *jeho, jejich* a vztažné *jehož, jejichž* se nesklonnají. Od původu jsou to ustrnulé tvary 2. p. osobních zájmen *on, oni*, které se ustálily ve funkci přívlastku a doplňují tak tvary adjektivní, které jsou pro tuto funkci základní. Na rozdíl od zájmena *její*, rovněž původně 2. p. zájmena *ona*, kde zakončení *-/umožnilo jeho plnou adjektivizaci* (skloňuje *se jejího bratra, jejímu bratrovi...*), zájmena *jeho a jejich* pro takovou adjektivizaci neměla formální podmínky, a proto zůstala nesklonná. Mají pro všechny rody, obě čísla a všechny pády *týž* tvar (a jsou to tedy zájmena nesklonná a bezrodá): *jeho bratr, sestra, pero, s jeho bratrem, sestrou, perem, jeho bratři, sestry, pera* atd.; *jejich bratr, sestra, pero, o jejich bratrech, sestrách, perech* atd.

6.2.4 Skloňování číslovek/numeralií

6.2.4.1 Druhy číslovek

Podle svého významu dělí se **číslovky** - slova s číselným významem - na **určité** a **neurčité**, obojí dále na slova vyjadřující počet (kusů, souborů, druhů), na slova vyjadřující velikosti dílu, početnost skupin a pořadí.

Rozlišujeme tak číslovky **základní** (*dvě, pět, tisíc, několik*), **úhrnné** (*dvě, patero*), **souborové** (*dvoje, paterý, oboje, několikery*), **druhové** (*dvojí, paterý, obojí, několikery*), **násobné** (*jednou, dvakrát, několikrát*), **dílové** (*půl, polovina, pětina*), **skupinové** (*dvojice, pětiice*) - ty se řadí tradičně k substantivům, **řadové** (*první/prvý, druhý, dvacátý, stý, několikátý*).

Poznámka:

1. Číslovky souborové byly dříve řazeny k druhovým, dílové a skupinové se běžně řadí k substantivům.
2. Ojediněle se vyčleňuje i číslovka solitérní (*Jeden, -na, -no*).

6.2.4.2 Soustava tvarů

Číslovky jako slovní druh nemají samostatný tvaroslovný systém. Opírají se o tvarové soustavy základních slovních druhů - substantiv a adjektiv, ale také zájmen, a navíc i o příslovce. Nerovnoměrně je u číslovek využito gramatických prostředků jmenného rodu, čísla a pádu.

Číslovky mající formu jmen (substantiv, adjektiv) a zájmen se skloňují, jen řidčeji jsou nesklonné (*dopůl/půli cesty*). Nesklonné jsou samozřejmě číslovky povahy příslovečné, *např. jednou, jedenkrát, dvojmo* apod. Některých číslovek lze užívat jako sklonných i nesklonných, *např. sto*. U číslovek se tedy uplatňuje **skloňování substantivní** (*sto, tisíc*), **adjektivní** (*druhý, třetí*), ojediněle i **zájmenné** (*jeden*).

Mimo to se vyskytují četné tvarové odchylky (*např. u číslovek tři, čtyři*). Základní číslovky *pět* a výše a některé číslovky neurčité mají pouze dvojtvarovou deklinační soustavu: tvar 1. a 4. pádu proti jedinému tvaru v pádech ostatních.

6.2.4.2.1 Skloňování adjektivní

Zcela jako přídavná jména vz. *mladý a jarní* se skloňují všechny číslovky řadové, druhové, ale i souborové a sklonné násobné, např. s tvrdým skloňováním *první, druhý, čtvrtý, stý; čtvrtý, desaterý, stý, tisícový*; *dvojnásobný, několikanásobný*; s měkkým skloňováním *první, třetí, tisíci; dvojí, obojí, trojí*. Zvláštní adjektivní skloňování, kombinované z tvarů krátkých v 1. a 4. p. a dlouhých v ostatních pádech, mají i souborové číslovky *dvoje, oboje, troje, čtvero, čtvera, čtvrtý, ... tisícový*.

Poznámku: Číslovek souborových se užívá u jmen pomnožných vč významu číslovek základních: *dvoje šaty* (dva obleky) na rozdíl od druhových *dvojí šaty* (např. jedny pracovní a druhé sváteční), *troje kleště* (tři nástroje) na rozdíl od *trojí kleště* (tři různé druhy kleští).

6.2.4.2.2 Skloňování zájmenné

Jako zájmeno *ten* se skloňuje číslovka *jeden, jedna, jedno*, avšak *-n* zůstává v celém sklonění: *ten -jeden, t-oho -jedn-oho, ...; t-a —jedn-a, té -jedn-é, ...; t-o -jedn-o, to-ho -jedn-oho* atd., č. mn. *t-i -jedn-i, t-y -jedn-y, t-a -jedn-a, těch -jedn-ěch, těm —jedn-ěm, těmi -jedn-ěmi*.

6.2.4.2.3 Skloňování substantivní

Jako podstatná jména se skloňují číslovky, které jsou vlastně podstatnými jmény číselného významu.

Podle vz. *hrad* se skloňují podstatná jména *milion, bilion, ... pár a tucet (yeletucet, půltucet)*. Ke vz. *stroj* náleží jméno *tisíc*, s jistou odchylkou v 2. p. č. mn.: pravidelný je tvar s koncovkou *-ů* jako *strojů*, např. *jásot tisíců diváků, bez tisíců knih*, avšak ve spojení s číslovkami základními je (starý) tvar bez koncovky (jako *peněz*), např. *pět tisíc, sto tisíc, několik tisíc, bez dvou tisíc*.

Podle ženských vzorů podstatných jmen se skloňují: *miliarda, polovina, třetina... miliardtina, milióntina, n-tina...; půle, polovice, čtvrt* (2. p. č. j. *čtvrti* i *čtvrtě*, v č. mn. *čtvrti, čtvrtí, čtvrtím, čtvrtích, čtvrtěmi*), např. *bez tří čtvrtí, k třem čtvrtím* apod. V ustálených spojeních bývají *půl* a *čtvrt* i nesklonné: *po půl, čtvrt roce, před půl, čtvrt rokem, s tím půl, čtvrt metrem*.

Podle vz. *město* se skloňuje číslovka *sto*. Ve spojení s číslovkou *dvě* v 1. a 4. p. má tvar s ní shodně zakončený (duálový) *stě {dvě stě}*; v určitých spojeních se číslovky *sto* užívá i jako nesklonné, např. *celé sto lidí, celého sta lidí, s celým stem lidí* vedle *celých sto lidí, s celými sto lidmi* apod.

Podobně se podle vz. *město* skloňují číslovky souborové, je-li jich užito na místě číslovek základních, popř. zůstávají neskloněny, např. *devatero řemesel - o devateru řemesel* vedle *o devatero řemeslech*.

6.2A.2A Skloňování zvláštní

Skloňování v různé míře odchýlné od pravidelných skloňovacích typů mají některé číslovky základní a neurčité.

Číslovky *dva, dvě* a *oba, obě* mají skloňování čísla dvojného, duálové: 1. a 4. p. muž. rodu *dva, oba*, str. a žen. rodu *dvě, obě*, 2. a 6. p. *dvou, obou*, 3. a 7. p. *dvěma, oběma*.

Číslovky *tři, čtyři* mají tvary blízké vz. *kost* v množném čísle: 1. a 4. p. *tří, čtyři*, 2. p. *tří*, ale *čtyř*, vedle *třech, čtyřech* (podle skloňování zájmenného), 3. p. *třem, čtyřem*, 6. p. *třech, čtyřech*, 7. p. *třemi, čtyřmi (třema, čtyřma nohama)*.

Pouze dva pádové tvary -jeden pro 1. a 4. p. a druhý pro ostatní pády - má většina základních číslovek. Tyto číslovky, zakončené na *-t* - *pět* až *devětadevadesát* - a dvě číslovky na *-m* - *sedm* a *osm* - mají v ostatních pádech koncovku *-i*: *pěti* až do *devadesáti devíti*, *sedmi*, *osmi*. Hláskovou obměnu má číslovka *devět* - *devíti*; číslovky na *-set* a *-cet* mívají dva tvary: *deset* - *deseti/desíti*, *dvacet* - *dvaceti/dvacíti* atd.

Neurčité číslovky *kolik*, *několik*, *tolik* a výrazy příslovečného charakteru *mnoho*, *nemnoho* mají mimo 1. a 4. p. v pádech ostatních jednotný formant *-a*: *několika*, *mnoha*, *tolika lidem* apod., obdobně i výraz *málo*, *nemálo* ve spojení s počítaným předmětem zůstává nesklonný s výjimkou 2. p., kde má rovněž koncovku *-a*, např. *málo lidí*, *z mála lidí*, ale jen *kmálo penězům*, *o málo penězích*, *s málo penězi*, vedle i *málem peněz*; v samostatném užití např. *jeden z mála*, *spokojit se s málem*.

6.2.4.2.5 Kombinované číslovkové výrazy

Těchto výrazů se užívá několikerým způsobem. Zpravidla se skloňují všechny části, např. *dvacet pět lidí*, *ke dvaceti pěti lidem*, *bez tisíce pěti set padesáti osmi korun*. Někdy se skloňují jen některé části, především u číslovek pojmenovávacích vyšší počet se skloňují desítky a jednotky, např. *bez tisíc pět set padesáti osmi korun* apod.

Číslovka *sto* má ustrnulý singulárový tvar v kombinovaných číslovkových výrazech, např. *bez sto pěti korun*, *se dvěma tisíci sto padesáti dvěma korunami*. Také ustrnulé podoby číslovek *půl* a *čtvrt* se stávají předním členem spřežek, *jako půldruhá litru*, častěji *půldruhého litru*, *po půlčtvrta roce* i *po půlčtvrtém roce*.

6.3 Časování/konjugace

6.3.1 Obecně o tvarech sloves/verb

Proti flexi jmen (podstatných a přídavných) a návstavbových slovních druhů na nich založených (zájmen a číslovek) - skloňování/deklinaci - stojí specifická flexe sloves - **časování/konjugace**.

Po stránce mluvnické je sloveso, s nímž je spjata lexikálně-gramatická kategorie slovesného vidu, charakterizováno souborem mluvnických kategorií osoby, čísla, slovesného způsobu, času a slovesného rodu. Slovesné tvary mající i složku jmennou vyjadřují i jmenný rod.

V rámci svých mluvnických kategorií může sloveso svými tvary vyjadřovat tyto mluvnické významy: **trojí osobu** - první, druhou a třetí; **dvojí číslo** -jednotné a množné; **trojí způsob** - oznamovací, rozkazovací a podmiňovací; **trojí čas** - přítomný, minulý a budoucí; **dvojí rod slovesný** - činný a trpný.

Tak jako u jmen nevyjadřuje se ani u sloves každý mluvnický význam zvláštním tvarem. Slovesný tvar zpravidla vyjadřuje zároveň několik mluvnických významů, z nichž pro sloveso jsou charakteristické významy času a slovesného rodu. K vyjadřování příslušných kombinací mluvnických významů má sloveso k dispozici **soubory tvarů**, a to nejen **jednoduchých** (jako u jmen), ale také **složených** a **zvrtných**.

Složené tvary slovesné se skládají z jednoduchého nebo složeného tvaru pomocného slovesa *být*, popř. *bývat*, a zjmenného tvaru plnovýznamového slovesa (příčestí

nebo infinitivu). Jsou to složené **tvary opisné**. Jednoduché i složené tvary plnovýznamového slovesa se mohou stát základem pro tvoření **tvarů zvratných** pomocí zvratného *se*.

Všechny mluvnické slovesné významy, zvláště určitou osobu a číslo, vyjadřují **tvary určité**. Tvary, které určitou osobu nevyjadřují a z ostatních významů označují jen některé, se nazývají **tvary neurčité**. Tyto neurčité tvary jsou většinou jednoduché: infinitiv činný (*volat*), přičestí činné (minulé) (*volal*), přičestí trpné (*volán*) a přechodníky činné - přítomný (*volaje*) a minulý (*zavolav*). Trpné tvary infinitivu (*být volán, -a, -o* atd.) a tvary přechodníků trpných (*jsa volán, jsouc volána* atd., *byv volán, byvši volána* atd.) jsou tvary složené, analytické. Infinitiv a přechodníky činné mohou být též zvratné (*nazývat se, nazývá se*).

Poznámka: Podstatné jméno slovesné do souboru slovesných tvarů nepatří. Je to - jak ukazuje jeho název - samostatné slovo; jeho tvoření od přičestí trpných je tak pravidelné, že se někdy v mluvnicích uvádí v rámci slovesného vzoru. Stejně to platí o přídavných jménech slovesných, tvořených rovněž z přičestí činných i trpných a z přechodníků. Obojí se proto probírájí v kapitole o tvoření slov a o skloňování jmen (viz kap. 4.2.1.1.2, 4.2.2.1 a 4.2.2.3.2).

Rovněž **tvary určité** jsou jednak **jednoduché**, jednak **složené**. V **rodě činném/aktivu** jsou jednoduché tvary způsobu oznamovacího/indikativu času přítomného (*volám, voláš,...*) a způsobu rozkazovacího neboli imperativu (*volej, volejme, volejte*). Složené tvary (vyjádřené spojením plnovýznamového slovesa a tvary slovesa *být, bývat*) jsou tvary způsobu oznamovacího času minulého (*volal jsem, volal jsi,...*) a času budoucího sloves nedokonavých (*budu volat,...*) a tvary způsobu podmiňovacího přítomného (*volal bych, volal bys,...*) a minulého (*byl bych /býval/ volal,...*). V **rodě trpném/pasivu** jsou jednak tvary jen složené, a to z přičestí trpného a tvarů pomocného slovesa *být, bývat* - tvary opisného pasiva: *jsem volán, jsi volán,...*; *budu volán,...*; *byl jsem volán,...*; *byl bych volán,...*; *byl bych býval volán,...*; *buď volán*, jednak zvratné, tj. jednoduché nebo složené tvary významového slovesa, spolu se zvratným *se* - tvary zvratného pasiva: např. (okna) *se myjí, se myla, se budou mýt* atp.

Vztah tvarů určitých, neurčitých, jednoduchých a složených lze naznačit následující tabulkou:

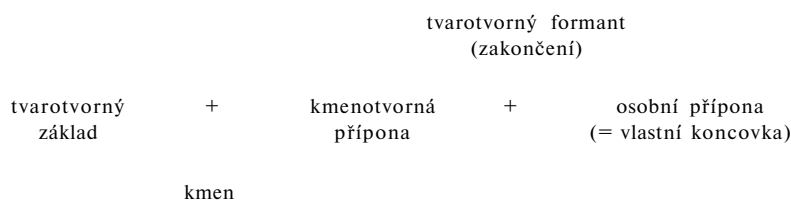
Vztah tvarů určitých, neurčitých, jednoduchých a složených

Tvary	určité	neurčité
jednoduché	oznamovací způsob přítomného času činný rozkazovací způsob činný	infinitiv činný přičestí činné přičestí trpné přechodník činný
složené	oznamovací způsob minulého času činný a trpný oznamovací způsob budoucího času sloves nedokonavých podmiňovací způsob přítomný a minulý činný i trpný (rozkazovací způsob trpný)	infinitiv trpný přechodník trpný

6.3.2 Stavba slovesných tvarů

6.3.2.1 Stavba tvarů jednoduchých/syntetických

Každý jednoduchý tvar slovesa má dvě složky: **tvarotvorný základ** a **tvarotvorný** (konjugační) **formant**. Tvarotvorný základ je ta část tvaru, která je celému slovesu společná. Tvarotvorný formant je u sloves obvykle **složený**, a to **z kmenotvorné přípony** a vlastních **koncovek**. Spojení tvarotvorného základu s kmenotvornou příponou vytváří **kmen** slovesa, zbývající část slovesného tvaru je **vlastní konjugační formant - koncovka**. Pro vytváření **paradigmatu** slovesa je rozhodující celý tvarotvorný formant, tj. komplex kmenotvorné přípony a vlastní koncovky, který se běžně nazývá **zakončení** (tvaru). Toto dvojí členění slovesného tvaru - na tvarotvorný **základ** + tvarotvorný **formant** a na **kmen** a **koncovku** - odhaluje tříčlennou stavbu slovesného tvaru:

Kmenotvorná přípona nebývá u všech tvarů slovesa stejná. Obvykle charakterizuje jedna kmenotvorná přípona **soubor** tzv. **tvarů přítomných** (k nimž patří vedle tvarů přítomného času oznamovacího způsobu i tvary rozkazovacího způsobu a tvary přechodníku přítomného) a jiná kmenotvorná přípona **soubor tvarů minulých**. K nim patří vedle příčestí činného i tvary příčestí trpného, přechodníku minulého a tvar infinitivu (činného). Někdy má zvláštní podobu kmenotvorné přípony i infinitiv, popř. též imperativ. Pro klasifikaci sloves jsou důležité především **kmenotvorná přípona přítomná** (přezentní) a kmenotvorná přípona minulá (v podstatě totožná s infinitivní).

Kmenotvorné **přípony přítomné** nejsou u všech tvarů zřetelně vyčleněné.

Kmenotvorná přípona jednoduchá *-e-* je dosud zjevná ve 2. a 3. os. č. j. - *nes-e-š, tiskn-e-š, kryj-e-š*; *nes-e, tiskn-e, kryj-e* - a v 1. a 2. os. č. mn. - *nes-e-me, nes-e-te* atd., kdežto v 1. os. č. j. a 3. os. č. mn. - *nes-u, nes-ou; tiskn-u, tiskn-ou; kryj-i, kryj-í*-nikoli.

Poznámka: V zakončení *-ti* (po přehlásce *-/*) a *-ou* splynula původní kmenová přípona *-o-* s původní koncovkou v samohlásku nosovou, která se hláskovým vývojem změnila v 1. os. č. j. v *-u*, v 3. os. č. mn. v *-ú*, a to se rozšířilo v *-ou*. Po měkké souhlásce se zakončení *-u, -ú* změnilo v *-/, -/*. Z dnešního hlediska je zakončení v těchto dvou tvarech nečlennitlné, proto se tu mluví prostě o zakončení.

Kmenotvorné přípony *-ne-* a *-je-, -uje-* jsou složené: vlastní kmenotvorné příponě *-e-* předchází jednak *-n*, jednak *-j*, jednak *-u +j*. U zakončení dlouhých - *-ám, -áš..., -ím, -íš...,* se kmenotvorná přípona a vlastní koncovky jasně rozčleňují: *-á-m, -á-š, -á-0, -í-m, -í-š, -í-0* atd.

V tvaru 3. os. č. j. není vlastně koncovka. Tyto tvary jsou v rámci přítomných tvarů zcela bezpříznakové (v neosobních větách se užívá právě těchto tvarů *-prší, svítá*).

Z kmenotvorných přípon minulých jsou přípony *-ě(e)-, -i-* a *-a-* jednoduché, ostatní jsou složené: *-nou-/nu-* (z *-n-*, které je v kmeni přítomném, + *ou/u*) a *-ov-a-* (kde *-ov-* odpovídá *-u-* v příponě přezentní: *kup-ov-a-l* x *kup-u-j* + *e*).

U každého slovesa lze rozlišit **dvojí kmen: kmen přítomný/prézentní a kmen minulý/infinitivní**. Od kmene se odvozují soubory slovesných tvarů: od kmene přítomného tvarů přítomných/prézentních, od kmene minulého tzv. tvarů minulých/infinitivních.

Základní podoba přítomného kmene se vyčleňuje v tvarech 2. a 3. os. č. j. a 1. a 2. os. č. mn. oznamovacího způsobu přítomného času činného; bývá shodná s tvarem 3. os. č. j. , který je bez koncovky. Základní podoba minulého kmene bývá v přičestí činném, nazývaném též přičestím minulým neboli tvarem /-ovým. Základní podoba obou kmenů může být v ostatních tvarech příslušných souborů (dílčích paradigmatech) obměňována hláskovými alternacemi (např. *peč-/pec-/pek-*, *nes-/nés-*, *tk-á/tk-aj-/tk-aj-*, *mi-nu/mi-nou*, *táh-l/taž-en* atd.).

Přítomný kmen je východiskem pro tvoření většiny tvarů činných přítomného času, a to indikativu (*nes-e-me*, *pros-í-m*, *děl-á-te*), imperativu (*sázej*, *-me*, *-té*), přechodníku přítomného (*sázej-e*, *-íc*, *-íce*). Od **minulého kmene** se tvoří téměř všechny tvary přičestí činného i trpného, přechodníku minulého a v podstatě i infinitivu, který se však někdy odlišuje hláskovým střídáním. Některé tvary se tvoří přímo z tvarotvorného základu (*nes-u*, *píš-í*, *nes-me*, *nes-a*; *proš-e-ri*).

6.3.2.2 Stavba tvarů složených/analytických

Podle tvaroslovného charakteru se rozlišují složené tvary

1. se slovesem *být*, *bývat*,
2. se zvrtným morfémem *se*.

1. Spojením příslušného jednoduchého tvaru (přičestí nebo infinitivu) slovesa plno významového s jednoduchým nebo složeným tvarem pomocného slovesa *být*, *bývat* se tvoří tvary:

- a) oznamovacího způsobu budoucího času, tzv. **opisné futurum**: *budu chválit*;
- b) oznamovacího způsobu minulého času: *chválil jsem*, *chválil jsi*, *chválili jsme*, *chválili jste*; v 3. os. obou čísel je pouze *chválil*, *chválili*,...

Poznámku: V těchto tvarech 3. os. č. j. i mn. se v nové češtině pomocné sloveso *je(st)*, *jsou* nevyjadřuje na rozdíl od staršího jazyka, kde se běžně vyjadřovalo. Od původu jsou to tedy také tvary složené a mají význam tvarů určitých.

c) v podmiňovacím způsobu: *chválil bych*, *byl bych* (*býval*) *chválil*;

d) všechny tvary trpného rodu, tzn. **pasiva opisného:y'sem** *chválen*, *byl jsem chválen*, *budu chválen*, *byl bych* (*býval*) *chválen*, *buď* (*po*)*chválen*, *buďte* (*po*)*chváleni*, *jsa* (*po*)*chválen*, *byv* (*po*)*chválen*, *být* (*po*)*chválen*.

Poznámku: V 2. os. č. j. oznamovacího způsobu přítomného času se pomocné sloveso užívá v určitých případech jako tzv. postfix -v, tj. varianta plné podoby *jsi*: *byljsi* = *byls*, *bylajsi* = *bylas*; bývá také připojován k prvnímu přízvučnému slovu ve větě: *Tys to vyvedl!* *Kdes byl?* *Žes to neřekl!* U zvrtných sloves se připojuje ke zvrtnému *se*, *si*: *Ptal ses měl* *Nač sis stěžovali*

2. Tvary zvrtné/reflexivní se skládají z příslušného tvaru slovesa (nezvrtného), jednoduchého nebo složeného, a volného zvrtného morfému *se*.

Poznámku: Toto *se* vzniklo z akuzativního tvaru zvrtného osobního zájmena *se* (tj. z jeho příklonné podoby) jeho významovým oslabením a poklesnutím ve zvrtný formant.

Tyto zvrtné tvary nezvrtných sloves je tedy třeba odlišovat jak od (nezvrtných) sloves se zvrtným předmětem ve 4. p., např. *zná se velmi dobře*; *mají se rádi*, tak od zvrtných sloves, kde reflexivní *se* je součástí slovesa, např. *smát se*, *bát se*.

Zvratné tvary slovesné se uplatňují v tzv. zvratném pasivu, a to zpravidla v 3. os. č. j. a mn. způsobu oznamovacího a podmiňovacího všech časů. Např. *pole se orá, pole se orají; pole se oralo, pole se orala; pole se bude orat, by se oralo, by se bývalo oralo, pole se budou orat, by se orala, by se bývala orala*. V administrativním stylu - někdy ne zcela vhodně - bývá zvratné pasivum i v 2. os.: *odsuzujete se, žádáte se* (viz kap. 5.2.5).

6.3.3 Systém slovesných tvarů

Každé sloveso je charakterizováno souborem svých tvarů syntetických, jednoduchých. Tento soubor tvoří **základní konjugační paradigma** daného slovesa. Je tomu tak proto, že tvary složené/analytické jsou na něm zcela závislé. **Úplné paradigma** ovšem tvoří tvary syntetické společně s tvary analytickými. Obojí se navzájem doplňují.

Základní slovesná paradigmata se vyčleňují na základě kmenotvorných přípon kmene přítomného a minulého a zčásti i zakončení tvarů, popř. původních hláskových alternací v tvarotvorném základu, kmenotvorné příponě, popř. v zakončení.

6.3.3.1 Jednoduché/syntetické tvary

6.3.3.1.1 Oznamovací způsob přítomného času, činný/indikativ přítomného času

Tvoří se z přítomného kmene osobními koncovkami v č. j. v 2. os. -š, 3. os. -o, v č. mn. v 1. os. -me, -m, v 2. os. -te. V 1. os. č. j. a 3. os. č. mn. lze vlastní koncovku vyčlenit jen u tvarů na -m (*prosí-m, dělá-m*), kdežto u tvarů na -u, -i (*nesu, tisknu, kryji*) je zakončení -u, -ou a -i, -í dále nečlenitelné. Zakončení v 1. os. -u, -i a v 3. os. -ou, -í se připojují k tvarotvornému základu sloves s kmenem na -e, -n-e, -j-e, -uj-e.

6.3.3.1.2 Rozkazovací způsob/imperativ

Jeho základní podobaje v 2. os. č. j. Ostatní tvary - 2. a 1. os. č. mn. - se tvoří ze základního tvaru imperativu připojením koncovek -te a -me, stejně u všech slovesných typů. Základní podoby - v 2. os. č. j. - se tvoří od tvarotvorného základu tvarů oznamovacího způsobu přítomného času: *nes, peč, ber, maž, min, kryj, kupuj, pros, trp, sázej, dělej*, po skupině souhlásek pomocí formantu -i/-ě(é): *tř-i, tř-eme, tř-ete, zv-i, zv-ěme, zv-ěte, tisk-n-i, tisk-n-ěme, tisk-n-ěte*, podobně *začni, krásli* atd.

Poznámku: U několika sloves, zejména těch, která tvoří jednoduchý tvar budoucího času pomocí předpony *po-*, bývá tato předpona i u tvarů imperativu: *poběž, polet, pojd'*...

6.3.3.1.3 Infinitiv

Je to bezpříznakový tvar slovesa reprezentující je jako lexém. Tvoří se z kmene minulého formantem -t/-ti (tvar na -ti je dnes převážně jen tvar knižní), u sloves s minulým kmenem na -k, -h v podobě -ct/-ci (podoba na -ci je knižní). Ve srovnání se základní podobou kmene minulého mívá infinitiv hláskové obměny, historicky vzniklé střídání např. *nesl - nést, čel - číst, plul - plout, rostl - růst, dbal - dbát, bděl - bdít, řal - říť, minul - minout*. Infinitiv je též součástí opisného tvaru budoucího času sloves nedokonavých, např. *budu nosit*. Sám nevyjadřuje osobu, číslo, způsob ani čas, vyjadřuje jen slovesný rod (*nést, být nesen*) a vid (*nést, přinést*).

6.3.3.1.4 Příčestí činné a trpné/participium aktivní a pasivní

Obě příčestí vyjadřují určitý slovesný vid, slovesný rod a jmenné kategorie, a to čísla, jmenného rodu a životnosti (přebírají tyto kategorie od řídícího jména). Nazývají se proto také jmenné tvary slovesné.

a) Příčestí činné

Poznámka: Dosud se vč. školských mluvnicích označovalo jako **příčestí minulé**, dříve minulé činné. Vzhledem k jeho funkci (tvoří činné tvary, a to i podmiňovací způsob přítomný) je nazýváme příčestí činné.

Příčestí činné (/ové, /ový tvar) je základní tvar pro celý dílčí systém slovesných tvarů minulých. Jeho jmenné koncovky jsou shodné s koncovkami krátkých tvarů přídavných jmen (původně to totiž byla slovesná adjektiva): č. j. muž. *bral-l*, žen. *bral-a*, str. *bral-o*, č. mn. *-l-i*, *-l-y*, *-l-a*. Příčestí činné je součástí složených určitých tvarů času minulého způsobu oznamovacího a způsobu podmiňovacího: *nesl*, *-a*, *-o jsem*, *nesl*, *-a*, *-o jsi {nesls, neslas}*, *nesl*, *-a*, *-o*, *nesli*, *nesly*, *nesla jsme...* atd.; *nesl*, *-a*, *-o bych*, *bys*, *by* atd., *byl bych nesl*, *-a* atd. V 3. os. č. j. i mn. není tvar pomocného slovesa. *je(st)*, *jsou* vyjádřen, přesto ovšem i tvar *nesl*, *nesla*, *neslo*, totožný s příčestím, je považován za složený, a tedy označován + 0 (*nesl*,... + 0, *nesli*,... + 0).

b) Příčestí trpné

Příčestí trpné (ra-ové a ř-ové) se tvoří z infinitivního kmene příponami *-n-* (*-en-*) a *-t-* a jmennými koncovkami stejnými jako u příčestí činného: č. j. *brán-n*, *brán-a*, *brán-o*, č. mn. *brán-i*, *-n-y*, *-n-a*; *by-t*, *kryt-a*, *kryt-o*, *kryt-i*, *-t-y*, *-t-a*; podobně *mazán*, *kupován*, *dělán* (kmenové *-a-* se zde dluží); *trpěn*, *sázen*; podoba *-en-* je v *nes-en*, *tišt-ěn* (s alternací *sk/šť*), *noš-en* (s alternací *s/š*), *pušt-ěn* (s alternací *st/šť*); *bi-t*, *doja-t*, *mle-t* apod.

Příčestí trpné je součástí složených určitých i některých neurčitých tvarů opisného pasiva: *jsem*, *byl jsem*, *byl bych*, *budu/být chválen*, *dojat*; v tvarech přechodníků *jsa chválen*, *byv (po)chválen* někdy se užívá příčestí bez pomocného slovesa: (*jsa*, *byv*) *dojat jeho slovy odešel*.

Poznámka: O slovesných adjektivech utvořených od příčestí viz kap. o tvoření slov (4.2.2.1 a 4.2.2.3.2).

6.3.3.1.5 Přechodníky/transgresivy

Přechodníky vyjadřují vid, slovesný rod (*nesši* x *jsouc nesena*, *podav* x *byv podán*) a čas a odrážejí jmenné kategorie svbstantiva, s nímž se shodují.

a) **Přechodník přítomný** (aktivní), přesněji **přechodník pro současnost**, se tvoří od podoby kmene přítomného (obvykle sloves nedokonavých), která je v 3. os. č. mn. přítomného času oznamovacího způsobu. Jmenný rod se v čísle jednotném rozlišuje pouze podobou přípony: v mužském rodě *-a* nebo *-ě(e)*, v ženském a středním rodě *-ouc* nebo *-íc*; jen v mn. č. se připojuje k vlastní přechodníkové příponě *-ouc* nebo *-íc* koncovka *-e*: *-ouc-e*, *-íc-e*, např. *nes-ou* - *nes-a*, *nes-ouc*, *nes-ouc-e*, podobně *ber-a*, *tiskn-a*, *min-a*; u sloves s kmenem na měkkou souhlásku *maž-i/maž-ou* jsou tvary *maž-e*, *-íc*, *-íc-e*. Tyto formanty se uplatňují u sloves s přítomným kmenem na *-(u)je*, *-í*, *-á*: *kryj-e*, *-íc*, *-íc-e* a dále *kupuj-e*, *pros-e*, *trp-ě*, *sázej-e*, *dělaj-e*.

Slovesa s dvojí podobou kmene v 3. os. č. mn. (typ *mizí* i *mizejí*) mají dvojí podobu i v přechodníkú: *mize* i *mizeje*, *kvíle* i *kvíleje*; slovesa s dvojími tvary typu *kope/kopá*, *kopou/kopají* tvoří přechodník přítomný *kopaje*, *kopajíc*, *kopajíce*, *kousaje*...

Tvary přechodníků přítomného jsou knižní.

b) **Přechodník minulý** (aktivní), přesněji **přechodník pro předčasnost**, se tvoří od podoby kmene minulého (obvykle jen sloves dokonavých) příponami -v/-0 pro mužský rod, -Vš-/-š- pro ženský a střední rod a pro celé číslo množné. K vlastní přechodníkové příponě se připojují v č. j. koncovky pro rod ženský a střední -/ a pro číslo množné -e pro všechny tři rody. Varianty s -v- jsou u sloves s minulým kmenem na samohlásku: *pokry-v*, *-vš(i)*, *-vš(e)*, *minu-v*, *umdle-v*, *poprosi-v*, *uděla-v*, *vystěhova-v se*; varianty bez -v- jsou u sloves s minulým kmenem na souhlásku: *přines-0*, *přines-š-i*, *přines-š-e* apod.

Dnes jsou tvary přechodníku minulého už zcela zastaralé, užívá se jich zřídka, a to ve stylu vědeckém a uměleckém. Živé jsou pouze ustrnulé tvary s příslovečným charakterem: *chtě nechtě*, *počínaje/počínajíc*, *konče/končíc*, *nehledě/nehledíc na to...* apod.

Tzv. **přechodník předbudoucí** vyjadřuje předčasnost v budoucnosti, a to tvarem přechodníku přítomného u sloves dokonavých (*Přijmouc vysvětlení, jistě změníte, paní ředitelko, své rozhodnutí.*) Jde o tvar v současnosti jen ojediněle užívaný.

O **podstatném jménu slovesném a přídavných jménech slovesných** viz kap. 4.2.1.1.2, 4.2.2.1 a 4.2.2.3.2.

6.3.3.2 Složené/analytické tvary

6.3.3.2.1 Oznamovací způsob minulého a předminulého času/indikativ préterita a antepreterita

a) **Oznamovací způsob minulého času** tvoří spojení příčestí činného plnovýznamového slovesa s tvary oznamovacího způsobu času přítomného pomocného slovesa *být*, přičemž v 3. os. obou čísel příslušný tvar pomocného slovesa (*je/st/, jsou*) zůstává nevyjádřen. Na tvaru příčestí se vyjadřuje i jmenný rod a číslo. Např. č. j. 1. os. *nesl*, *-a*, *-o jsem*, 2. os. *nesl*, *-a*, *-o jsi* (popř. *nesls...*), 3. os. *nesl*, *-a*, *-o*; č. mn. *nesli*, *-y*, *-a jsme*, 2. os. *nesli*, *-v*, *-a jste*, 3. os. *nesli*, *-v*, *-a*.

b) **Oznamovací způsob předminulého času** tvoří spojení příčestí činného plnovýznamového slovesa s tvary pomocného slovesa *být* v čase minulém: *byl jsem*, *byl jsi* (*byls*), *byl*, *byla*, *bylo prosil*, *-a*, *-o*, č. mn. *byli*, *-y*, *-a jsme prosili*, *-y*, *-a* atd. Tento tvar je zcela zastaralý, vyskytuje se pouze výjimečně ve vědecké či umělecké literatuře (*když byl vstoupil, obřadně se uklonil*).

6.3.3.2.2 Podmiňovací způsob/kondicionál přítomný a minulý

a) **Podmiňovací způsob přítomný** se tvoří z příčestí činného plnovýznamového slovesa a podmiňovacích tvarů pomocného slovesa *být*: *by-ch*, *by-s*, *by*, *by-chom*, *by-ste*, *by*. Má tedy podmiňovací způsob přítomný tyto tvary: *nesl*, *-a*, *-o bych*, *nesl*, *-a*, *-o bys*, *nesl*, *-a*, *-o by*, *nesli*, *-y*, *-a bychom*, *byste*, *by*.

Poznámka: Tvary pomocného slovesa *být* splývají vč větě se spojkami *aby*, *kdyby*: *abych*, *kdybych nesl*, *-a*, *-o* atd. (*řekl mi, abych přišel, kdybych měl čas*).

b) **Podmiňovací způsob minulý** se skládá z příčestí činného plnovýznamového slovesa a tvaru podmiňovacího způsobu přítomného pomocného slovesa *být* (je to tedy tvar trojslovný): č. j. *byl*, *-a*, *-o bych prosil*, *-a*, *-o*; *byli*, *-y*, *-a bychom prosili*, *-v*, *-a* atd. Někdy se minulost zdůrazňuje slovesem *bývat* *býval*, *-a*, *-o bych prosil*, *-a*, *-o* nebo *byl*, *-a*, *-o bych býval*, *-a*, *-o prosil*, *-a*, *-o* atd.

Poznámka: U obou kondicionálů se v 2. os. č. j. klade po zvrtném *se*, *si* závazně pouze -s: *zmýlil by ses*, *byl by ses zmýlil*, *byl by sis (býval) vzal* atd.

6.3.3.2.3 Oznamovací způsob budoucího času/indikativ futura

Budoucí čas se u sloves **nedokonavých** tvoří z jednoduchého tvaru budoucího času pomocného slovesa *být* a infinitivu významového slovesa (tzv. opisné futurum), jde o **tvary složené/analytické**.

Např. u slovesa *prosit*: *budu, budeš, bude prosit, budem(e), budete, budou prosit*.

U některých nedokonavých sloves (sloves pohybu a změny stavu) se tvoří ještě tvary **jednoduché s předponou po-**: *poběží, potáhne, poteče, pokvete*; u slovesyčí, *jít* je pouze jednoduchý tvar *spo-*: *pojede, půjde*.

K slovesům dokonavým se zvláštní tvary budoucího času netvoří. **Tvary indikativu přezentu** vyjadřují samy už budoucnost: *dodělám, nakoupím, vyprosím, odtáhnu, umřu* (viz i kap. III.5.2.4 o slovesném času). Tato slovesa nemají schopnost vyjádřit přítomnost.

6.3.3.2.4 Trpný rod/pasivum

K vyjádření trpného rodu existují dvoji formální prostředky: **vlastní pasivní konstrukce slovesné**, tzv. **opisné pasivum**, a **zvrtné/reflexivní tvary slovesné**, tzv. **zvrtné pasivum**. Druhé z nich jsou omezeny jen na 3. osobu (obou čísel).

a) Opisné pasivum

Tvoří se z trpného přičestí plnovýznamového slovesa a z příslušných tvarů pomocného slovesa *být*, *bývat*. Např. u slovesa *(po)chválit* - infinitiv: *být (po)chválen, -a, -o, (po)chválen-i, -y, -a*; přítomný čas: *jsem (po)chválen, -a, -o, jsme (po)chválen-i, -y, -a*; rozkazovací způsob: *buď (po)chválen, -a, -o, buďme, buďte (po)chválen-i, -y, -a*; budoucí čas: *budu (po)chválen, -a, -o, budeme (po)chválen-i, -y, -a*; minulý čas: *byl, -a, -o jsem (po)chválen, -a, -o, byl-i, -y, -a jsme (po)chválen-i, -v, -a*; podmiňovací způsob přítomný: *byl, -a, -o bych (po)chválen, -a, -o, byl-i, -y, -a bychom byl-i (bývali), -y, -a (po)chválen-i, -y, -a*; přechodník přítomný: *jsa chválen, jsouc chválena, -o, jsouce chválen-i, -y, -a*; přechodník minulý: *byv pochválen, byvši pochválena, -o, byvše pochválen-i, -y, -a*.

b) Zvrtné pasivum (reflexivní)

Tvoří se z činných tvarů příslušného slovesa a tzv. volného morfému (původně zvrtného zájmena) *se*, a to zpravidla pouze ve 3. os. obou čísel způsobu oznamovacího a podmiňovacího všech časů.

6.3.4 Třídění sloves

Konjugační paradigmata se seskupují v **konjugační typy**, které jsou dány kombinací obou základních klasifikačních kritérií, tj. kmenotvorné přípony přítomné a minulé.

Vydeme-li z kmenotvorné přípony přítomné jako kritéria základního, rozčlení se zásoba českých sloves na pět slovesných tříd charakterizovaných kmenotvornými příponami: 1. *-e*, 2. *-n-e*, 3. *-j-e*, 4. *-i*, 5. *-á*. Uvnitř těchto tříd rozlišují se pak slovesná paradigmata nebo i jen jednotlivá slovesa podle kmenotvorné přípony minulé a pak podle některých tvarů dalších, popř. podle hláskové alternace (např. uvnitř typu *-e/-0* se rozlišuje vzor *nese/nesl a peče/pekl* podle toho, že u druhého je hláskové střídání).

Podle kmenotvorné přípony minulé/infinitivní dělí se slovesa na šest slovesných tříd, charakterizovaných kmenotvornými příponami: I. *-0-*, II. *-nu-/-nou-*, III. *-e-/-ě-*, IV. *-i-*, V. *-a-* a VI. *-ova-*. Uvnitř pak se rozlišují jednotlivá paradigmata podle kmenotvorné přípony přítomné a podle některých tvarů dalších.

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

Vzoiy:

- I. 1. *nesl/nést/nese*, 2. *pekl/péci/peče*, 3. *kryl/krýt/kryje*
 II. 1. *minul/minout/mine* a 2. *tiskl/tisknout/tiskne*
 III. 1. *trpěl/trpět/trpí* a 2. *sázel/'sázet/'sázejí*
 IV. *prosil/prosit/prosí*
 V 1. *dělal/dělat/dělá*, 2. *bral/brát/bere*, 3. *mazal/mazat/maže*
 VL *kup oval/kup ovát/kupuje*

Třídění sloves podle kmene minulého/infinitivního je vhodnější při popisu tvoření (odvozování) sloves. Pro tvaroslovi je výhodnější vycházet z tříd slovesných založených na kmenové příponě přítomné.

Strukturální souvislosti obráží názorně tabulka:

Vztahy slovesných tříd a vzorů

	I. na-	II. -nou- -IU1-/0-	III. -e-(-ě-)	IV -i-	V. -a-	VI. -ova-
1. -e	<i>nést/nesl nese</i> <i>péci/pekl peče</i>		<i>třít/třel tře</i> (<i>chtít/chtěl chce</i>)		<i>brát'bral bere</i> <i>mazat'mazal mi'úe</i>	
2. -n-e	(do)stat/→, (do)stal (do)stane	<i>tisknout/tiskl tiskne</i> <i>minout/minul mine</i>			<i>začít/začal zac'ne</i>	
J. -j-e	<i>krýt/kryl</i>					<i>kupovat/ kupoval kupuje</i>
4. -í	<i>stát/stál</i>		<i>sázet/sázel sází, -ejí</i> <i>trpět/trpěl trpí, -í</i>	<i>prosit/ prosil prosí</i>	<i>spát'spal sílí</i>	
5. -á			<i>mít'měl rří</i>		<i>dělat/dělal děla</i>	

Poznámku: Od tradičního označování tříd podle kmenotvorné přípony minulé číslicemi římskými a tříd přítomných číslicemi arabskými v dalším výkladu pro větší zřetelnost upouštíme, a protože pracujeme jen s klasifikací podle tříd přítomných, označujeme tyto třídy římskými číslicemi a arabské číslice vyhrazuujeme pro pořadí typů nebo vzorů.

Šipkami se označují a) vztahy mezi vzory a b) vztahy mezi vzory a k nim se přiřkláně-jícími nepravidlenými slovesy.

Z tohoto schématu jsou zřetelné shody a rozdíly mezi jednotlivými slovesnými typy: každý typ je jakoby průsečíkem dvou řad, jedné reprezentující určitý typ

přítomných tvarů, druhé typ tvarů minulých. V tabulce jsou svisle uvedeny charakteristiky slovesných tříd podle kmenotvorné přípony přítomné, tj. podle kmene přítomného, vodorovně podle kmenotvorné přípony infinitivní, podle kmene minulého.

Na základě **kmenotvorné přípony minulé** se dělí slovesa uvnitř tříd na slovesa s **kmenem** minulým bez **přípony**, nebo s **příponou**:

I. tř. - vedle vz. *nes-e - nes-l, peč-e - pek-l* jsou i vzory s příponou *ber-e* a *br-a-l, maž-e - maz-a-l, tř-e - tř-e-l*.

II. tř. - vedle vz. *tisk-ne - tisk-l* i vzor s příponou *mi-ne - mi-nu-l* (do II. tř. se zařazuje ještě třetí vzor - nepravidelný — *zač-ne /naj-me/ — zač-a-l /naj-a-ll*).

III. tř. - vedle vz. *kry-je ~ kry-l* i vzor s příponou *kup-uje - kup-ova-l*.

IV. tř. - vedle vz. *pros-i - pros-i-l* s příponou *-i-* jsou i vzory s příponou *-ě(e)- - trp-í - trp-ě-l, sáz-í - sáz-e-l*.

Ve tř. V. mají všechna slovesa jak jednotné tvary přítomné, tak také jednotné tvary minulé: *děl-á - děl-a-l*.

Podle povahy koncové souhlásky základu se rozčleňují slovesa v I. **tř.** do vzorů tvrdých: *nes-e, ber-e - nes-l, bra-l*, do vzorů měkkých (s alternacemi souhlásky před *-e*): *maž-e, maz-a-l* a do vzorů smíšených: *peč-e - pek-l, tř-e - tř-e-l*, ale *tr-a, tr-ouc* (viz dále); uvnitř IV. **tř.** se dělí slovesa podle tvaru 3. os. č. mn. přítomného času na slovesa mající koncovku *-z-* - vzory *pros-í a trp-í* - a na slovesa s dvojitým tvarem *-ej-íl-í* - vzor *sáz-í*. Tvary rozkazovacího způsobu a přechodníku přítomného jsou *pros-0, pros-me, pros-te, trp-0, trp-me, trp-te*, ale *sázej, sázej-me, sázej-te; prose, prosíc, prosíce, trpě, trpíc, trpíce*, ale *sázeje, sázejíc, sázejíce*.

Přehled typů a vzorů pravidelných sloves podle slovesných tříd

Typ	Třída	Kmenotvorná přípona přítomná	Kmenotvorná přípona minulá	Infinitiv
e/0 e/a	I.	nes-e- ber-e- maž-e-	nes-0-l br-a-l maz-a-l	nés-t(i) br-á-t(i) maz-a-t(i)
ne/0(nou) ne/nu (nou)	II.	tisk-ne- mi-ne-	tisk-0-l mi-nu-l	tisk-nou-t(i) mi-nou-t(i)
je/0 uje/ova	III.	kry-je- kup-uje-	kry-0-l kup-ova-l	krý-t(i) kup-ova-t(i)
í/i í/ě(e)	IV.	pros-í- trp-í- sáz-í-	pros-i-l trp-ě-l sáz-e-l	pros-i-t(i) trp-ě-t(i) sáz-e-t(i)
á/a	V.	děl-á-	děl-a-l	děl-a-t(i)

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

Třída - Vzor		3. os. č. j.	Pří čestí činné	Infinitiv
<i>/. třída</i>				
typ A - tvrdý	1. 2.	nes-e ber-e	nes-l br-a-l	nés-t br-á-t
typ B - měkký	3.	maž-e (maž-u/-i)	maz-a-l	maz-a-t
typ C - smíšený	4. 5.	peč-e (peč-u/-i, zast. pek-u) tř-e (tř-u, zast. tr-u)	pek-l tř-e-l	peč-i/peč-t tř-i-t
<i>//. třída</i>				
typ A	1.	tisk-ne	tisk-l	tisk-nou-t
typ B	2.	mi-ne	mi-nu-l	mi-nou-t
typ C - nepravidelný	3.	zač-ne (zaj-me)	zač-a-l (zaj-a-l)	zač-í-t (zaj-mou-t)
<i>///. třída</i>				
typ A	1.	kry-je	kry-l	kry-t
typ B	2.	kup-u-je	kup-ova-l	kup-ova-t
<i>IV. třída</i>				
typ A	1.	pros-í (3. os. č. mn. pros-í)	pros-i-l	pros-i-t
	2.	trp-í (3. os. č. mn. trp-í)	trp-ě-l	trp-ě-t
typ B	3.	sáz-í (3. os. č. mn. sáz-ej-í/sáz-í)	sáz-e-l	sáz-e-t
<i>V. třída</i>		děl-á	děl-a-l	děl-a-t

6.3.4.1 I. třída

Tato třída slovesná je neproduktivní, náleží sem uzavřená skupina sloves, nová slovesa se k I. třídě nepřirazují.

Vzory: *nese, bere; maže, peče; tře.*

Do první třídy náležejí slovesa s kmenotvornou příponou přítomné *-e-*.

Základním kritériem rozlišení vzorů je kmenotvorná přípona minulá. Ta odlišuje na jedné straně vzory *nese (nesl)/peče {pekl}* s minulou kmenotvornou příponou nulovou a na druhé straně *bere {br-a-l}* a *maže (maz-a-l)* s minulou kmenotvornou příponou *-a-* a *tře {tř-e-l}* s minulou kmenotvornou příponou *-ě-* nebo *-e-*. Dalším rozlišujícím kritériem je povaha koncové souhlásky tvarotvorného základu: souhlásku tvrdou nebo obojetnou mají **vzory tvrdé** *nese, bere*, měkkou nebo obojetnou **vzory měkké** *peče, tře, maže*. Vzory *tře zpeče* byly **smíšené**, zbytkem historického stavu jsou dnes zastaralé tvary *peku, pekou* a *tru, trou*; byly nahrazeny tvary s koncovou souhláskou základu změkčenou.

Přehled tvarů sloves řadících se do I. třídy

Tvar	Vzory	<i>nese - nesl, něst</i>	<i>bere - bral, brát</i>	<i>maže - mazal, mazat {skáče — skákat}</i>	<i>peče - pekl, pečil-ct</i>	<i>tře - třel, třít</i>	
Oznamovací způsob přítomný	č.j.	1. os.	nes-u	ber-u	maž-u/-i	peč-u (pek-u)	tř-u (tr-u)
		2. os.	-e-š	-e-š	-e-š	-e-š	-e-š
		3. os.	-e	-e	-e	-e	-e
	č. mn.	1. os.	-e-me/-m	-e-me/-m	-e-me/-m	-e-me/-m	-e-me/-m
		2. os.	-e-te	-e-te	-e-te	-e-te	-e-te
		3. os.	-ou	-ou	-ou/-í	-ou (pek-ou)	-ou (tr-ou)
Rozkazovací způsob	č.j.	2. os.	nes	ber	maž, skák-ej	peč (pec)	tř-i
		č. mn.	1. os.	-me	-me	-me	-me
	2. os.	-te	-te	-te	-te	-te	-e-te
Přechodník přítomný	č.j.-	muž.	nes-a	ber-a	maž-e, skák-a-j-e	pek-a	tr-a
		ž., str.	-ouc	-ouc	maž-íc, skák-aj-íc	-ouc	-ouc
	č. mn.		-ouc-e	-ouc-e	maž-íc-e, skák-aj-í-ce	-ouc-e	-ouc-e
Příčestí činné			nes-l	bra-l	maz-a-l	pek-l	tř-e-l
Příčestí trpné			nes-en	brá-n	maz-á-n	peč-en	tř-e-n
Přechodník minulý	č.j.	muž.	(při)nes	(se)bra-v	maz-a-v	pek	(se)tř-e-v
		ž., str.	-š-i	-v-š-i	-v-š-i	-š-i	-v-š-i
	č. mn.		-š-e	-v-š-e	-v-š-e	-š-e	-v-š-e
Infinitiv			nést(i)	brát(i)	maz-a-t(i)	pečí/-ct, moci/-ct	třít(i)

6.3.4.1.1 Vzor nes-e - nes-l (nést)

Jádro této skupiny tvoří slovesa, která mají v základu všech tvarů stejné zakončení: *s, z, b, d, t*: *nes-e - nes-l, vez-e - vez-l, zeb-e - záb-l, klad-e - klad-l, kvet-e - kvet-l*. Jsou reprezentována vzorem *nést: nesu, neseš..., nesou; nes, nesme, neste; nesa, nesouc, nesouce, nes, nessi, nessé; nesl, nesen*. Příčestí trpné je tvořeno příponou *-en*. Nejvýraznějším tvarem tohoto typu je infinitiv: má vždy dlouhou samohlásku - s výjimkou slovesa *moci/moct* (a odvozenin) - a charakteristické zakončení *-st, -zt: nést, pást, třást, lézt, vézt*. Dochází také k neobvyklému hláskovému střídání: *d/s vede - vedl - vést* a *t/s mete - metl - mést*.

6.3.4.1.2 \zor peče -pekl (péct/péci)

Náleží sem slovesa s alternací koncových souhlásek základu *k/č/c* a *h/ž* v tvarech přítomných: *pek-/peč-, moh-/můž-*. Tvary s *-k-* v 1. os. č. j. a 3. os. č. mn. oznamovacího způsobu přítomného času jsou dnes už zastaralé nebo knižní (*peku, vleku, tlukou, sekou*) a nahrazují se tvary analogickými: *peču -pečou* atd. V rozkazovacím způsobu je rovněž tvar na *-č*: *peč, pečte, tluč, obleč se* vedle původního, dnes knižního na *-c*: *pec, pecte, tluc* apod. Slovesa *moci/moct* a *střici/střít* mají v 1. os. č. j. a 3. os. č. mn. tvary *mohu, mohou* a *střehu, střehou*, v rozkazovacím způsobu *pomoz, střež*. Slovesa *moci, pomoci* mají vedle toho také hovorové tvary analogické: *můžu, můžou, pomůžu, pomůžou*. Infinitiv u všech sloves vzoru *peče -pekl* je zakončen na *-ci*, pociťovaný dnes jako knižní, a na *-et*: *péci, tlouci, téci, moci* vedle *péct, tlouct, téct, moct*.

Sloveso *řici/řít* má podle vz. *peče* jen tvary zast. *řka, řkouc, řkouce* v přechodníku přítomném a dále minulé tvary *řekl, řekla..., řčen (řčený)*. Knižní jsou tvary rozkazovacího způsobu *rci, rcete*. Ostatní tvary byly nahrazeny tvary vzoru *tiskne: řeknu... řeknou, řekni, řekněte* atd. Také předponová slovesa jako *zřici se, zařicise* apod. přijala tvary vzoru *tiskne*, a to i v infinitivu: *zřeknout se, zařeknout se, vyřknout, podřeknout se* atd.

6.3.4.1.3 Vzor maže - mazal (mazat)

Tvary v 1. os. č. j. s *-i* vedle *-u* a v 3. os. č. mn. s *-í* vedle *-ou* mohou mít jen některá slovesa se základem na *-š, -z, -č*: *píši, káži, táži se, píší, káží* atd. vedle *píšu, kážu, tážu se, píšou, kážou* atd.; tvary s *-/, -/jsou* knižní. Slovesa se základem jinak zakončeným mají jen *-u, -ou*: *ořu, páru, stuhu, kašlou, pošlou, lžu - lžou*; pouze tyto koncovky mají i některá slovesa se základem na *-š, -ž, -č*: *koušu, kloužu - kloužou, lížu, vržu, hryžou, skáču, pláčou* atd.

V rozkazovacím způsobu se krátí kmenová samohláska: *váže, vážou - važ, važme, važte, piše - piš* atp.

Některá slovesa vzoru *maže - mazat* mají tvary přítomné i podle vzoru *dělá*, např. *koušu* vedle *kousám*, *oře* vedle *orá*, *stuhou* vedle *stonají* (srov. vzor *dělá*, kap. 6.3.4.5).

6.3.4.1.4 Vzor tře- třel (třít)

Náleží sem slovesa s tvarotvorným základem na *ř/r*: *třít (třu, třou - tra), dřít, prostřít, přít se, zapřít, vrít (vře - vřou), zavřít, otevřít* atd. Původní tvary *tru, trou* zastaraly.

V přechodníku přítomném tvary s *r-* *tra*, *trouc*, *trouce* - se rovněž hodnotí jako zastaralé a nahrazují se tvary *tře*, *tříc*, *tříce*.

K tomuto vzoru se přimyká sloveso *chtít*, *chce* s ojedinelou hláskovou alternací *t/c*. Dále viz Slovesa nepravidelná, kap. 6.3.4.6.

6.3.4.1.5 Vzor *bere -bral (brát)*

Tvary pouze podle vz. *bere - brát* jsou dnes jen u sloves, která mají v minulých tvarech základ neslabičný, jako *brát*, *drát*, *rvát*, *řvát*, *zvat*, *stlat* atp. Na základě společných tvarů minulých dochází k vyrovnání se slovesy V. tř. U sloves majících retnou souhlásku na konci základu se **užívají** vedle přítomných tvarů podle *bere - bral* také tvary podle *dělá*: *dříme*, *hýbe*, *koupe se*, *loupe*, *zobe* vedle *dřímá*, *hýbá*, *koupá se*, *loupá*, *zobá*. V rozkazovacím způsobu a přechodníku přítomném těchto sloves jsou pouze tvary vzoru *dělá*: *dřímej*, *hýbej...*, *dřímaje*, *-jíc*, *hýbaje*, *-jíc* atp.

Poznámky k jednotlivým slovesům

U sloves typu *nese* a *bere*, která mají základ zakončen na *-d*, *-t*, *-n*, se tyto souhlásky změkčují v *d'*, *t'*, *ň* v rozkazovacím způsobu: *ved'*, *ved'me*, *ved'te*, *plet'*... atp. U sloves se základem na skupinu souhlásek je rozkazovací způsob zakončen na *-/*, *-ě-me*, *-ě-te*, např. *čt-i*, *čt-ěme*, *čt-ěte*, *jd-i*, *jd-ěme*, *jd-ěte*, u sloves se základem na *-v*, *-p* bývá v mn. č. dvojí podoba: *řvi - řvěme* i *řveme*, *řvete* i *řvete*, *(po)zvi - (po)zvěme* i *(po)zveme*, *(po)zvěte* i *(po)zvete*; *(ne)cpi se - (ne)cpete se* i *(ne)cpete se*, tj. tvary homonymní s tvary přítomnými.

U mnoha jednotlivých sloves náležejících do I. tř. jsou tvarové varianty:
česat — *češi/češu* vedle *česám*, *češe* vedle *česá*, *česeme* vedle *česáme*, *češ/češou* vedle *česají*

číst - četl, čtla, čtlo vedle *četla, četlo*, v příčestí trpném *čten*

kvete - Icvetl má infinitiv *kvést* i *kvíst*

třese - má minulý kmen *třas-*: *třásl*, ale příčestí trpné *třesen*

zebe - má minulý kmen *záb-*: infinitiv *zábst*

6.3.4.2 II. třída

Vzory *tiskne, mine; začne*.

Do druhé třídy náležejí slovesa se složenou kmenotvornou příponou *-n-e*. U vzoru *tisk-ne* kmen minulý nemá kmenotvornou příponu a je zakončen na souhlásku: *tisk-*. Pouze infinitiv má lanotvornou příponu *-nou*. Ke vzoru *mine* náležejí slovesa s kmenem minulým na *-nu-*, v infinitivu má tato přípona podobu *-nou-*. Vzor třetí *začne (zajme)* je nepravidelný. Na základě podobnosti v zakončení přítomného kmene *-n-e* a zčásti podobnosti v (často nespisovných) novotvarech infinitivu *{-nou-t, -mou-f}* se řadí do II. třídy, ač vývojově by náležel do I. třídy (*nes-e*) s kořenem *čn-, jm-* a s odchýlným kmenem minulým (*ča-ja-*, z pův. *čen-, jem-*).

Charakteristickým rysem všech tří typů je splývání v tvarech tvořených z minulého kmene. Tvary se vyrovnávají směrem k typu *mine - minout*. Sblížení není rovnoměrné ani v tvarech téhož slovesa, ani v jednotlivých slovesech typů *tisknout* a *začít* a poskytuje složitý a pestrý obraz. Vzniká mnoho variantních dvojic.

Přehled tvarů sloves řadících se do II. třídy

Tvar	Vzory		<i>tiskne</i> - <i>tiskl</i> , <i>tisknout</i>	<i>mine</i> - <i>minul</i> , <i>minout</i>	<i>začne</i> - <i>začal</i> , <i>začít</i> ; <i>najme</i> - <i>najal</i> , <i>najmout</i>
Oznamovací způsob přítomný	č. j.	1. os.	tisk-n-u	mi-n-u	za-č-n-u
		2. os.	-n-e-š	-n-e-š	-n-e-š
		3. os.	-n-e	-n-e	-n-e
	č. mn.	1. os.	-n-e-me/-m	-n-e-me/-m	-n-e-me/-m
		2. os.	-n-e-te	-n-e-te	-n-e-te
		3. os.	-n-ou	-n-ou	-n-ou
Rozkazovací způsob	č. j.	2. os.	tisk-n-i	mi-ň	za-č-n-i
	č. mn.	1. os.	-n-ě-me	-ň-me	-n-ě-me
		2. os.	-n-ě-te	-ň-te	-n-ě-te
Přechodník přítomný	č. j.	muž.	tisk-n-a	mi-n-a	za-č-n-a
		<i>i.</i> , str.	-n-ouc	-n-ouc	-n-ouc
	č. mn.		-n-ouc-e	-n-ouc-e	-n-ouc-e
Příčestí činné			tisk-l	mi-nu-l	za-č-a-l
Příčestí trpné			tišt-ě-n/ tisk-nu-t	mi-nu-t	za-č-a-t
Přechodník minulý	č. j.	muž.	(vy)tisk	mi-nu-v	za-č-a-v/ za-č-nu-v
		<i>i.</i> , str.	-š-í	-nu-v-š-i	-a-v-š-i/ -nu-v-š-i
	č. mn.		-š-e	-nu-v-š-e	-a-v-š-e/ -nu-v-š-e
Infinitiv			tisk-nou-t(i)	mi-nou-t(i)	za-č-í-t(i)/ na-j-mou-t(i)

6.3.4.2.1 Vzor *tiskne* - *tiskl* (*tisknout*)

K tomuto vzoru náleží poměrně velký počet sloves. Po stránce tvaroslovné je charakterizován výrazným rozdílem mezi podobou kmene v infinitivu a kmenem v ostatních minulých tvarech. Tento rozdíl se vyrovnává vznikem novotvarů s příponou *-nu-*, tedy sblížením s typem *minout*.

Přípona *-nu-* je pravidlem v přechodníku minulém *-přítisknuv*, *dosáhnuv*, *zdvihnuv*, *upadnuv* (místo *upad*, *upadši*), a především v příčestí trpném, např. *zamítnut*, *odříznut*,

prohlédnut atd. Původní tvar s příponou *-en-* (*tiskl — tištěn*) si zachovala slovesa se základem na *-h*, *-ch*, *-k* (*-šk*), popř. jsou zde dvě podoby (bývá jich využito k významovému rozlišení, např. *vyvržena ze společnosti x obsah žaludku byl vyvrhnut*). Před příponou *-en-* se mění souhláska *h*, *ch*, *k* (*šk*) v *ž*, *š*, *č* (*st*): *táhnout - tažen*, *stihnout - stížen*, *vrhnout - vržen*, *zdvihnout - zdvižen* (ale *zvednout - zvednut*)..., *vléknout (do-)*, *obléknout - vlečen*, *oblečen*... (stejně tvoří přičestí trpné i slovesa I. tř. *vléct/vléci*, *obléct/obléci*), *dotknout — dotčen*, *nadchnout — nadšen*, *prásknout — praštěn* apod. Tvarová různost bývá spojena s rozdílností významu zvláště u sloves *-mknout*, *-tknout*, *-hnout* a *-dchnout*, je: *odemknout*, *zamknout — odemčen/odemknut*, *zamčen* i *zamknut*, ale jen *obemknut*, *přimknut*, *se-*, *vy-*, *dotknout - cítit se dotčen*, ale *jídlo zůstalo nedotknuto/nedotčeno*, ale jen *netknuto*, *vytknout — cíl je vytčen*, ale *chyba mu byla vytknuta*, *zatknout - viník byl zatčen*, ale *nůž byl zatknut do dřeva*; *tisknout — kniha byla vytištěna*, ale *ruka byla stisknuta*. U některých sloves není významová diference: *nařknut - nařčen/nařknut*, *při-*, *vy-* (ale jen *uřknut*).

V přičestí činném má užití tvaru s *-nu-* nebo bez něho přičinu především ve výslovnostních poměrech. Ve spojení s příponou *-/, -la, -lo* vzniká souhlásková skupina někdy obtížně vyslovitelná, a proto se tvoří novotvary s variantou *-nu-*, zvláště u tvaru muž. č. j. , např. bezpředponové *schnul*, *tknul se*, ale s předponami *uschl* i *uschnul* a stejně *dotkl se* i *dotknul se*, *nadchl* i *nadchnul*, *smlsl* i *smlsnul*, *ztvrdl* i *ztvrdnul*, *zvrtil* i *zvrtnul*, *vyvrtil* i *vyvrtnul*, *zhltl* i *zhltnul*, *zmkl* i *zmlknul*, obojí tvary mají i prostá slovesa okamžitá *čmárl* i *čmárnul*, *mrkl* i *mrknul*, *škrtl* i *škrtnul* a nedokonavá slovesa změny stavu *stárl* i *stárnul*, *zlátí* i *zlátnul* atd. V ženském a středním rodě a v č. mn. před zakončením *-la, -lo* a v mn. č. *-li, -ly* výslovnostní obtíže nevznikají, proto zůstává přičestí většinou bez *-nu-*: *tiskla*, *tisklo*, *tiskli*, *schla*, *schlo*, *schli*, *dotkla se*, *vyvrtila*, *zestárla*.

6.3.4.2.2 Vzor *mine - minul (minout)*

Tento vzor zahrnuje skupinu sloves, která mají před kmenotvornou příponou *-nu/-nou-* samohlásku nebo slabikotvorné *r*, *l*, popř. jedinou souhlásku: např. *hynout*, *kynout*, *plánout*, *sunout*, *vanout*, *vinout*, *hrnout*, *trnout*, *klnout*, *hnout*, *lnout*, *mnout*, *(uj)snout* apod. Některé tvary podle tohoto vzoru tvoří slovesa patřící ke vzoru *tiskne* (viz tam). K alternacím v základu nedochází.

Skupina sloves s vázaným základem *-pomenout* a s předponami *o-*, *při-*, *roz-*, *u-*, *vz-*, *za-* má variantní tvary podle *trpět — sázet: připomenul/připomněl, připomenuv/připomněv* atd., a také *zapomenutí/zapomnění* (varianty s *-ě-* jsou od sloves *apomnit*, které jinak zastaralo).

K slovesu *odpočinout* pronikly i tvary podle vzoru *začít: odpočinul si, odpočinout* i hovor. *odpočal si, odpočat, odpočne si, odpočni si, odpočnout*.

Slovesa *stane se, stát se* a odvozeniny jsou bez přípony ve všech minulých tvarech: *stalo se, dostal, přestal*. Sloveso *přistane* má v infinitivu a v minulých tvarech kolísání v délce samohlásky základu: *přistát* i *přístát*, *přistál* i *přístál*, *přistav* [přístav].

6.3.4.2.3 Vzor *nepravidelný začne, zajme - začal (začít), zajal (zajmout)*

Tento vzor reprezentuje uzavřenou skupinu velmi starobylých sloves. Některá existují jen v podobě předponové. Kromě slovesa vzorového *začne-začít* sem patří: *pne-pnout*, *me - tnout/tít, žne — žnout/žít, vezme — vzít* a slovesa se základem na *-m-*: *jme - jmout*, *dme - dmout* a předponové odvozeniny. Přítomnými tvary se tato slovesa přimykají

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

k typu *tisknout* (v rozkazovacím způsobu *začni, začněme, zatni, napni, najmi, vezmi*), do minulých tvarů pronikají novotvary podle vz. *minout* s *-nu-*, *-nou-*, popř. *-mu-*, *-mou-*: *pnout, tnout, žnout, dmul, vyjmul*. V přičestí činném, trpném a v přechodníku minulém jsou dvojtvary - např. u slovesa *pnout*: (*najpnul* i *(naj)pjal*, (*najpnut* i *(na)pjat*, (*najpnuv* i *(naj)pjav*) (tvary bez *-nu-* se stávají knižními); u sloves *tnout/tít*, *žnout/žít* jsou rovněž dva tvary: *t'al, t'at, ž'al, ž'at* i *tnul, tnut, žnul, žnut*; *jmout* má tvary *jal, jat*, ale u předponových sloves, např. *najal* i *najmul*, *najat* i *najmut*, *ujal se* i *ujmul se* jsou již dvojtvary. Slovesa *začít, načít* a *vztít* mají spisovně jen tvary *začal, začala, začat, načal, načat*. Tvary s *-nu-*, *-nou-* - *začnout, načnul, zajmul* - náležejí do obecné češtiny stejně jako tvary *zapl, zapla* a *začla, začlo, začli* sloves *zapnout* a *začít*. Slovesa, která mají dvojí tvary v přičestí trpném, mají dvojí tvar také v podstatném jménu slovesném: *napnutí* i *napětí*, *sepnutí* i *sepětí* (tato dubletnost bývá spojena s významovým rozdílem, např. *napnuté lano* x *napjatá situace*).

6.3.4.3 III. třída

Vzory: *kryje, kupuje* — *kryl, kupoval* (*kryt, kupovat*).

Do třetí třídy náležejí slovesa se složenou kmenotvornou příponou přítomní *-j-e* nebo *-uj-e*. Slovesa s kmenem minulým bez přípony náležejí ke vzoru *kryje - kryl, kryt*, ke vzoru *kupuje - kupoval, kupovat* se řadí slovesa, jejichž kmen minulý má příponu *-ova-*.

Oba typy sloves se liší některými rysy:

Slovesa vzoru *kryje* mají základ zakončen na samohlásku, která se při časování obměňuje. Slovesa vzoru *kupuje* (jsou téměř všechna odvozená, víceslabičná) mají základ zakončen zpravidla na souhlásku, která se při časování nemění.

V 1. os. č. j. a v 3. os. č. mn. přítomného času jsou ve spisovném jazyce tvary na *-i*, *-í*: *kryj-i*, *kup-uj-i* - *kryj-í*, *kup-uj-í*, vedle nich jsou už spisovně hovorové koncovky *-u*, *-ou*. Jejich postupná stylová neutralizace probíhá rychleji v 1. os. č. j. než v 3. os. č. mn. a není stejná u všech sloves tohoto typu, srov. *restituují* x *demaskuju*, *kupuj u*.

Přičestí trpné má u vzoru *kryje* příponu *-t-*: *kryt, bit, myt, zaset, obut*, jen některá slovesa na *-e-* a *-á-* mají *-«-*: *oděn, vyhrán*. U vzoru *kupuje* se před příponou *-n-* vždy závazně dluží předcházející samohlásku: *kupován* (tak jako u vzoru *dělat* a *mazat*).

Přehled tvarů sloves řadících se do III. třídy

Tvar	Vzory	<i>kryje - kryl, kryt</i>	<i>kupuje - kupoval, kupovat</i>	
Oznamovací způsob přítomný	č. j.	1. os.	kry-j-i/kry-j-u	kup-uj -i/kup-uj -u
		2. os.	-j-e-š	-uj-e-š
		3. os.	-j-e	-uj-e
	č. mn.	1. os.	-j-e-me/-m	-uj-e-me/-m
		2. os.	-j-e-te	-uj-e-te
		3. os.	-J-Í/-J-OU	-UJ-Í/-J-OU

Rozkazovací způsob	č. j.	2. os.	kry-j	kup-uj
	č. mn.	1. os.	-j-me	-uj-me
		2. os.	-j-te	-uj-te
Přechodník přítomný	č. j.	muž.	kry-j-e	kup-uj-e
		i., str.	-j-íc	-uj-íc
	č. mn.		-j-íc-e	-uj-íc-e
Přičestí činné			kry-l	kup-ov-a-l
Příčestí trpné			kry-t, hrá-n	kup-ov-á-n
Přechodník přítomný	č. j.	muž.	(po)kry-v	(s)kup-ov-a-v
		i., str.	-v-š-i	-a-v-š-i
	č. mn.		-v-š-e	-a-v-š-e
Infinitiv			krý-t(i)	kup-ova-t(i)

6.3.4.3.1 Vzor kryje - kryl (krýt)

Náleží sem uzavřená skupina (asi 50) jednoslabičných sloves (a jejich odvozenin). Řada sloves přísluší k nejstarší a zároveň frekventované slovní zásobě - jen ta jsou stylově neutrální (např. *pít, žít, rýt, hřát, přát* aj.) a tvoří jádro celého typu. Ostatní jsou stylově příznaková - řídká, zastaralá, knižní.

Infinitiv tohoto vzoru má vesměs samohlásku zdloženou: *bije - bil - bít*, a podobně *hnít, lít, pít, plít* („plivat“), *šít, sít, vít, žít; kryje - krýd - krýt, mýt, rýt, týt, výt; duje - dul - dout, kout, plout, slout* (vy-, za-)sout, *obout, zout; pleje - plel - plít, klít, skví se, dít se* („stávat se, přiházet se“), *podíse* („zmizet“), *odít se* („obléct se“). Dlouhou samohlásku ve všech tvarech minulých mají slovesa *hrát, kát se, lát, plát, sát, tát, vlát, zrát* (s přítomným kmenem *hraje-* atd.). Přičestí činné má před -/ samohlásku krátkou: *kryl, ryl, bil, šil, sel, pěl, dul, plul*, kromě -a-, které je vždy dlouhé: *hrál, smál se, přál, tát, zrál* atd. V tvarech přítomných zůstává samohláska základu vždy krátká: *kryje, žije, duje, poděje se i taje, směje se, přeje*.

Dvoji podoby kmene jsou v různých tvarech u sloves:

lít - lije/leje..., lij/lej, sít - sil/sel (ale jen *seji, sej*), *dít se - dělo se/dálo se, hrát - hraj/hrej, hraje/zv. hrá, zrát - zraj/zv. zrej, zraje/zi. zra, plát - plálzx. plaje, vlát - vlajelzx. vlá, chvět se/chví se - chvěje se/chví se, chvěj se/chví se*.

Ke zdvojení paradigmatu došlo u sloves *kout, plout, snout*, ta mají jednak tvary podle *krýt*, jednak *brát* (I. tř.) nebo podle typu *kopat* (V. tř.). Původní paradigma s přítomnými tvary *kuje* a infinitivem *kovat se* rozštěpilo a každý tvarový soubor se doplnil tvary analogickými, vznikla tak slovesa dvě: *kout - kuje/kovat - kove/ková, plout - pluje/plovat - plove* (nověji *plavat-plave*), *snout - snuje/snovat - snove/snová* (ale *osnovat - osnuji, osnoval*).

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

6.3.4.3.2 Vzor kupovat

Je velmi produktivní, náležejí sem frekventovaná slovesa domácí a rovněž velký počet sloves přejatých; nově vznikající i přejímaná slovesa se nejčastěji zařazují k tomuto vzoru. Je téměř jediným modelem, podle něhož se adaptují slovesa přejatá. Tvaroslovně je pravidelný, nepodléhá tlaku jiných konjugačních typů. U sloves cizího původu, jejichž základ je zakončen na samohlásku, vznikají zvláště v přítomných tvarech pro češtinu neobvyklé samohláskové skupiny, např. *distribu-ovat - distribu-uji, distribu-uj, asoci-ovat - asoci-uji, asoci-uj, rekre-ovat - rekre-uji, rekre-uj*.

6.3.4.4 IV. třída

Vzory: *prosí, trpí, sází-prosil, trpěl, sázel (prosit, trpět, sázet)*.

Do IV. třídy náležejí slovesa, která mají kmenotvornou příponu přítomní *-i-*.

Přehled tvarů sloves řadících se do IV. třídy

Tvar	Vzory		<i>prosí -prosil, prosit</i>	<i>trpí- trpěl, trpět</i>	<i>sází- sázel, sázet</i>
Oznamovací způsob přítomný	č.j.	1. os.	pros-í-m	trp-í-m	sáz-í-m
		2. os.	-í-š	-í-š	-í-š
		3. os.	-í	-í	-í
	č. mn.	1. os.	-í-me	-í-me	-í-me
		2. os.	-í-te	-í-te	-í-te
		3. os.	-0-í	-0-í	-ej-í/-0-í
Rozkazovací způsob	č.j.	2. os.	pros	trp	sáz-ej
	č. mn.	1. os.	-nie	-me	-ej-me
		2. os.	-te	-te	-ej-te
Přechodník přítomný	č.j.	muž.	pros-e	trp-ě	sáz-ej-e
		<i>i., str.</i>	-íc	-íc	-ej-íc
	č. mn.		-íc-e	-íc-e	-ej-íc-e
Příčestí činné			pros-i-l	trp-ě-l	sáz-e-l
Příčestí trpné			proš-e-n	trp-ě-n	sáz-e-n
Přechodník minulý	č.j.	muž.	(u)pros-i-v	(vy)trp-ě-v	(vy)sáz-e-v
		ž., str.	-i-v-š-i	-ě-v-š-i	-e-v-š-i
	č. mn.		-i-v-š-e	-ě-v-š-e	-e-v-š-e
Infinitiv			pros-i-t(i)	trp-ě-t(i)	sáz-e-t(i)

Na základě dvou podob kmene minulého se zařazují slovesa do dvou konjugačních typů: k prvnímu náležejí slovesa s minulým kmenem na *-i-* - vzor *proší, prosil, prosit*, k druhému slovesa s minulým kmenem na *-ě(ě)-* - vzory *trpí, trpěl, trpět* a *sází, sázel, sázet*.

Tyto dva typy odlišuje od sebe podoba kmenotvorné přípony přítomné v 3. os. č. mn. přítomného času, v tvarech rozkazovacího způsobu a přechodníku přítomného: ke vzoru *trpí* náležejí neodvozená slovesa bez kmenotvorné přípony shodná s přítomnými tvary vzoru *proší*: 3. os. č. mn. *trp-í*, rozkazovací způsob *trp* (jako *pros*), přechodník přítomný *trp-ě, trp-íc, trp-íce* (jako *pros-e*). Ke vzoru *sází* náležejí odvozená slovesa s kmenotvornou příponou přítomné *-ě(e)j-*: v 3. os. č. mn. mají kombinaci *-ě(ě)j-í* s *-í*: *sáz-ěj-í*, nověji též *sáz-í*; rozkazovací způsob jen *sáz-ěj, sáz-ěj-te*, v přechodníku přítomném *sáz-ěj-e, sáz-ěj-íc, -íce*.

Časování sloves IV. tř. v přítomném čase oznamovacího způsobu charakterizují koncovky 1. os. č. j. a 1. os. č. mn. V č. j. je koncovka *-m* (na rozdíl od *-u, -i* v I. - III. tř.), *prosím, trpím, sázím*; v 1. os. č. mn. je pouze základní podoba *-me -prosíme, trpíme, sázíme*. V 1. os. č. mn. není proto hovorová varianta *-m* jako v I. - III. tř.: *neseme/nesem, tisknem, kryjem, kupujem*.

V rozkazovacím způsobu jsou slovesa IV. tř. bez kmenotvorné přípony, jen ve vymezených případech je přípona *-i*. V přičestí trpném mají slovesa vz. *prosít* příponu *-en*, často doprovázenou hláskovými obměnami (*prosil -proš-en*), u sloves vz. *trpí, sází*(s kmenem na *-ě(e)-*) se připojuje pouhé *-n-* - *trpě-n, sáze-n*.

Typy *prosít* a *sázet* spojují vzájemné vztahy slovtvorné, vidové a lexikálněvýznamové (slovesa typu *sázet* jsou často vytvořena ze sloves typu *-sádit*, jiná však ze jmen, např. *oněmět němý*), a proto se tvary obou paradigmát prolínají a mísí (viz tab. výše). Projevuje se to zvláště silným rozkolísáním užívání koncovek *-/* a *-ejí* v 3. os. mn. č. přítomné. Celkově vývoj směřuje k vyrovnání diferencí mezi všemi třemi vzory.

6.3.4.4.1 Vzor *proší -prosil (prosít)*

Typ sloves tohoto vzoru je lexikálně silně zastoupený, zahrnuje dvě třetiny všech sloves IV. třídy.

Přítomný kmen sloves tohoto vzoru má kmenotvornou příponu *-í-*. V tvarech 3. os. č. mn., rozkazovacího způsobu a přechodníku přítomného je kmen bez přípony: *pros-í-m, pros-í-š, pros-í-0, pros-í-me, pros-í-te, pros-0-í; pros, pros-me, pros-te; pros-e, pros-íc, pros-íc-e*.

V rozkazovacím způsobu se rozlišují trojí tvary: bez přípony *pros, pros-me, pros-te*, s příponou *-i, -ě(e)-me, -ě(e)-te* - *mysl-i, mysl-eme, mysl-ete*, a dubletní: *ěisť* i *čisti, tuž* i *touž-i* (od *toužit*).

TJ sloves se základem na souhlásku jednoduchou záleží podoba tvaru rozkazovacího způsobu na kvantitě kmenové slabiky. Po slabice s krátkou samohláskou, *r* a */* je vždy tvar bez přípony: *pros, prosme, proste*, podobně *rad', uč, vol, pohroz, poraz, voz; krm, krmme, krmte, plň, plňme, plňte*; po slabice s dlouhou samohláskou bývá zpravidla rovněž tvar bez přípony a samohláska základu se přítom krátí: *chválí- chval, vrátí - vrať*, podobně *braň, leč, rozptyl, rozpul, kup, sud'*.

TJ sloves se základem na souhláskovou skupinu je - nejčastěji z důvodů výslovnostních - tvar na *-/, -ě(e)me, -ě(e)te*, např. *cti, ctěme, ctěte, myslí, myslíme, myslíte* a stejně tak *zaskli, přelsti, pomsti, vyzdi, zušlechtí, objasni, zaokrouhli, (ne)hanbi se, nabarvi; dokonči, naostři, zmenši* aj. Vedle toho jsou u řady takových sloves podoby dubletní, např. *čistit - ěisť* i *čisti*, podobně u *hostit, (za)hustit, (po)jistit, (za)mastit*,

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

(vy)pěstít, oprostít; (vy)luštít, svažít, jitřit, opatřit, (u)šetřit; brzdit, hyzdit, zvětšit, svědčit; shromáždit - shromáždí shromáždí (shromažďme i shromážděme), přemístít - přemísť i přemístí atd. I u některých sloves se základem na souhlásku jednoduchou se jako dubletních (především v č. j.) užívá tvarů s koncovkou -i, např. šálit - šal i sáli a stejně u přivábit, přitížít; schoulit se -schul se i schoulí se a stejně u loudit, (ne)bloudit, (ne)bouřit, (vy)hloubit, (z)hroutit, pohroužit se, vyloučit, (ne)soužit se, (za)toužit aj.

Příčestí trpné se u sloves vzoru *prosít* tvoří z tvarotvorného základu příponou -en. Před ní dochází u některých sloves k měkčení souhlásek nebo i celých souhláskových skupin. Jsou tu tedy tvary bez alternace, jako *pokosit* - *pokosen*, *zobrazít* - *zobrazen*, *ukořistit* - *ukořistěn*, *uprázdnit* - *uprázdněn*, *vyhradit* - *vyhrazen*, nebo jen s alternací, např. *dusit*-*dušen*, nebo s tvarem dubletním, např. *čistit* - *čištěn* i *čištěn*. Ojedinělé jsou variantní páry alternací rozlišující význam, např. *mísit* - *míšen* i *míšen* (ale jen *míšení těsta*), nebo *zmrazit* - *zmražen* i *zmražen*, ale je ustáleno spojení *mražená káva*.

Pravidelné alternace:

s/š: *dusit*- *dušen*, *dušení*, podobně i u (vy)*děsit*, *hasit*, *kvasit*, *nosit*, *prosít*, *hlásit*, *křísit*, *brousit*, *rdousit*...

zl i: *kazit*- *kažen*, podobně u *razit*, *vozit*...

t/c: *hodnotit* - *hodnocen*, podobně u *chytit*, *znechutit*, *oplotit*, *platit*, (z)*potit se*, *sytit*, *šatit*,...; *čivrtit*, *drtit*, (u)*smrtit*, *škrtit*,...; (za)*blátit*, (s)*klátit*, (z)*krátit*, *mlátit*, *mýtít*, (z) *řítit se*, *svítit*, *vrátit*,...; *kroutit*, (za)*rmoutit*,...; dubletní: *ochutit* - *ochucen* i *ochutěn*, podobně u *hatit*, *rozpolit*, (z)*tekutit*, (naj)*žlutit*...

ď/z: *budit* - *buzen* a dále u *hladit*, *hodit*, *hradit* (tedy *hrazen*), *chladit*, *chodit*, (u)*klidit*, (o)*mladit*, (pro)*zradit*, (za)*sacit*, (o)*svobodit*, (od)*vodit*, (po)*tvrdit*, *řídít*, *soudit*; dubletní: *řadit* - *řazen* i *řáděn*, podobně u *čadit*, (z)*ostudít*

sť/šť: *hostit* - *hoštěn*, *hoštění*, *hustit*, (z)*jistit*, *mastit*, *pustit*, *věstit*; dubletní: *čistit* - *čištěn* i *čištěn*, *klestit* - *kleštěn* i *kleštěn*

zď/žď: (o)*pozdit* - (o)*požděn*, (o)*poždění*,...; dubletní: *jezdit* - (*rozjježděn* i (*rozjjezděn*, *zabrzdit* - *zabrzděn* i *zabrzděn*, *zohyzdit* - *zohyžděn* i *zohyžděn*

6.3.4.4.2 Vzor *trpí* - *trpěl* (*trpět*)

Prézentní tvary tohoto vzoru jsou shodné s tvary vzoru *prosít*, minulé tvary mají kmenotvornou příponu -ě(ě)-. Patří sem nemnoho sloves základních, jako *sedět* - *sedí*, *seděl* a dále *ležet*, *viset*, *hledět*, *letět*, *hořet*, *slyšet*, *mrzet*, *velet*, *kypět* apod. Četná jsou však slovesa citoslovecné povahy, jako *bzučet*, *bučet*, *říčet*, *brnět*, *funět*; *vrnět*, *svišťet*, *pišťet* atd. (viz Tvoření slov, kap. III.4.2.4.4).

Tvarotvorný základ je zakončen na souhlásku měkkou nebo obojetnou, popř. souhláskovou skupinu. Kmenotvorná přípona -ě(ě)- v infinitivu jednoslabičných sloves (a předponových odvozenin) alternuje s -í:- *bděl*- *bdít*, *zřel*-*zřít*, avšak je také *hřměl*- *hřmít* i *hřmět* atd.

Kolísání *prosít* - *trpět*

Ke kolísání tvarů mezi vzory *prosít* a *trpět* dochází proto, že se navzájem liší jen souborem tvarů minulých. Dvojí tvary mají mnohá slovesa zvukomalebná, jako *chraptět*/*chraptit*, *chroptět*/*chroptit*, *šustět*/*šustit*, *vřeštět*/*vřeštít* atd.; převažují spíše varianty podle vzoru *trpět*. (O vyrovnávání mezi vzory *trpět* a *sázet* viz dále.)

6.3.4.4.3 Vzor sází - sázel (sázet)

Na rozdíl od vzoru *trpět* jsou slovesa vzoru *sázet* zásadně odvozená, a to jednak od jmen, zvláště adjektiv (např. *oněmět, šedivět, bělet*), jednak od sloves *řházet, vracet, odpouštět*) (srov. Tvoření slov, kap. III.4.2.4.4). TJ některých sloves je jejich motivovanost zastřena, takže se cítí jako neodvozená, např. *kácet, vonět, umět, rozumět*.

Slovesa vzoru *sázet* mají přítomnou příponu *-/-*. V 3. os. č. mn. oznamovacího způsobu přítomného času, v rozkazovacím způsobu a přechodníku přítomném má tato přípona podobu *-ě(e)j-* \ *sáz-ěj-í* (ale i *sáz-í*), *sáz-ěj*, *sáz-ěj-me*, *sáz-ěj-te*; *sáz-ěj-e*, *-íc*, *-íce*. Minulá kmenotvorná přípona *-ě(e)-*, společná se vzorem *trpět*, je ve všech tvarech minulých. Tvarotvorný základ je zakončen na měkkou nebo obojetnou souhlásku, popř. souhláskovou skupinu. Tam, kde se vzor *sázet* liší od vzorů *trpět a prosit*, se tvary vyrovnávají navzájem, vznikají dublety a značné kolísání.

Kolísání trpět - sázet a prosit - sázet

Převážně jde o přecházení od vzoru *sázet* k *trpět*, a to především v souvislosti se zastíráním slovtvorné stavby těchto sloves, např. *mizet, tlet, bubřet*. Přechod opačný není častý, týká se jen sloves s dlouhou předponou, jako *náležet, záležet, příslušet, souviset, záviset* a několika dalších. Od vzoru *trpět* přecházejí ke vzoru *sázet* např. slovesa *bolet, bubřet, bujet, duřet, mizet, slušet, vonět, tkvět, tlít, znít, skvíť se* (mají dvojtvary v 3. os. mn. č.).

Rozkazovací způsob bývá u těchto sloves podle vzoru *trpět*: *zmiz, navečeř se; (zajzni, (nejomdli. Tvar s -ě(e)j- převládá u záležet, náležet, příslušet; sloveso úpět má jen tvar úpěj.*

Mezi vzory *prosit - sázet* se formou dublet vyrovnává pouze několik sloves, a to tak, že si vytvořila dvě paralelní a úplné řady tvarů s nerozlišenými významem. Jsou to slovesa zdvojená, jako *muset/musit, myslet/myslit, bydlet/bydlit* a dále *hanět/hanit, kvílet/kvílit, šílet/šílit*.

Poznámky k jednotlivým slovesům

uvědomit - rozkazovací způsob *uvědom, uvědomme/uvědoměme*

běžet, ležet, slyšet - rozkazovací způsob vedle *běž, leť, slyš* má i tvary s předponou *po-*: *poběž, polet, poslyš* (srov. i *pojd'/jdi*)

vidět - zachovalo některé tvary staré: rozkazovací způsob nepravidelný s alternací *d'/z* a přechodník podle vzoru *nese*: *viz, vizme, vizte; vida, vidouc, -ouce* vedle novotvaru *vidě, vidíc, vidíce*; tvar *viz* má platnost odkazovací; předponové tvary jsou bez alternací: *(ne)závid, (ne)návid*

bát se - má přítomné tvary podle IV. třídy, minulé podle vzoru *dělat* a kmeny odlišeny alternací *oj/á*: *bojím se, bojíš se, ... bojí se, (ne)boj se, boje se; bál se, bál se*

stát - má stejné časování jako *bát se*, jen v rozkazovacím způsobu jako jediné ze všech sloves vůbec dlouží kmenovou samohlásku *o* v *ů*: *stojí, stůj, stoje; stát, stání, stát*

spát - má přítomné tvary podle IV třídy, minulé podle *brát*: *spím, spíš, ...; 3. os. č. mn. spí; spi, spěme, spěte, spě, spíc, spíce; spal, spaní, (vy)spav se, spát*

chybět („nedostávat se“) - nutno odlišovat od *chybit* („udělat chybu“): *chybět- {pni} chybějí i chybí, (ne)chyběj, chyběl x chybit - {oni} chybí, (ne)chyb, chybíl*

6.3.4.5 V. třída

Vzor *dělá* — *dělal* (*dělat*).

Tento vzor představuje jeden z nejsilněji zastoupených slovesných typů vůbec. Náleží sem především slovesa odvozená. Mají většinou zřetelnou tvaroslovnou stavbu. Jen nevelká skupina sloves typu *kopá* má vedle pravidelných tvarů podle *dělá* ještě některé tvary také podle vzorů I. třídy *bere* nebo *maže*, tedy typu *kope* - *kopal*.

Přehled tvarů sloves řadících se do V. třídy

Tvar	Vzory		<i>dělá</i> — <i>dělal</i> , <i>dělat</i>	<i>kope/kopá</i> - <i>kopal</i> , <i>kopat</i>
Oznamovací způsob přítomný	č. j.	1. os.	děl-á-m	kop-u/-á-m
		2. os.	-á-š	-e-š/-á-š
		3. os.	-á	-e/-á
	č. mn.	1. os.	-á-me	-e-me/-á-me
		2. os.	-á-te	-e-te/-á-te
		3. os.	-aj-í	-ou/-aj-í
Rozkazovací způsob	č. j.	2. os.	děl-aj	kop-aj
	č. mn.	1. os.	-aj-me	-aj-me
		2. os.	-aj-te	-aj-te
Přechodník přítomný	č. j.	muž.	děl-aj-e	kop-aj-e
		<i>i.</i> , str.	-aj-íc	-aj-íc
	č. mn.		-aj-íc-e	-aj-íc-e
Příčestí činné			děl-a-l	kop-a-l
Příčestí trpné			děl-á-n	kop-á-n
Přechodník minulý	č. j.	muž.	(do)děl-a-v	(vy)kop-a-v
		ž., str.	-a-v-š-i	-a-v-š-i
	č. mn.		-a-v-š-e	-a-v-š-e
Infinitiv			děl-a-t(i)	kop-a-t(i)

Pro přítomné tvary vzoru *dělá* jsou příznačné koncovky *-m* pro 1. os. č. j. a pouze základní varianta *-me* (nikoli též *-m* jako u sloves I. - III. tř.) pro 1. os. č. mn. a dále kmenotvorná přípona *-á-* a její varianty *-aj-* v 3. os. č. mn. a v přechodníku přítomném a *-ej-* v rozkazovacím způsobu.

V minulých tvarech je kmenotvorná přípona *-a-* - *děl-a-l*. Tyto útvary sblíží slovesa V. třídy se slovesy první třídy vzorů *bere* a *maže*. Typ *dělat* je tvaroslovně pravidelný a velmi produktivní, a působí tím proto na slovesa I. třídy (zvláště se souhláskovými

alternacemi v přítomných tvarech u typu *mazat*). Některá slovesa I. třídy tedy přecházejí k třídě V; obojí přítomné tvary jsou stylově i významově rovnocenné.

Většina takových sloves má tvarotvorný základ zakončen na retnice *-b*, *-p*, *-m*, *-v* nebo na *-s*, *-z*, ojedinele na *-/* nebo *-k*, *-ch*, *-r*:

1. na retnice - v oznamovacím způsobu přítomném: *kopu/kopám*, *kopeš/kopáš*,... *kopou/kopají*, podobně *dupat*, *houpat*, *koupat*, *loupat*, *lýpat*, *štípat*, *tápat*, *tepat*, *rubat*, *škubat*, *zobat*, *kovat*, *klovat*; v rozkazovacím způsobu jsou někdy jen tvary podle *dělat*: *kopej*, *škubej*, *kovej*, několik sloves má však i zde tvary obojí, např. *syp*, *sypej*, *(vy)škrabl(vy)škrábej* i *(vy)šla-abej*. Přechodník přítomný je vždy podle vzoru *dělat*: *kopaje*, *škubaje*, *klovaje*, *sypaje*;

2. slovesa se základem na *-s*, *-z*, *-k*, *-ch*, *-r* přešla od vzoru *maže* téměř všechna ke vzoru V. třídy. Odstraňují se tím alternace základu

- v oznamovacím způsobu přítomného času: *koušu/kousám*, *koušeš/kousáš*,... *koušou/kousají*, podobně u *klusat*, *klouzat*, *vrzat*, *párat*, *kdákat*, *kvákat*, *páchat*;

- také v rozkazovacím způsobu: *křešu/křesám*, *křeš/křesej*, *ořu/orám* (u předponových jen *vy orej*, *zaorej*);

-i v přechodníku přítomném: *řežu/řezám*,... *řež/řezej*, *řeže/řezaje*, podobně *česat*, *kysat*, *tesat*, *hryzat*, *lízat* {*liž/lízej*} - převažují i zde tvary podle vzoru *dělat*.

Poznámka: Ke vzoru *dělat* se řadí i dvě velmi frekventovaná slovesa, *dát* a *mit*. Sloveso *dát* má dnes všechny tvary pravidelné podle *dělat* (*dá*, *dej*, *daje*, *dal*). Sloveso *mit* má podle vzoru *dělat* jen tvary z kmene přítomného: *mám*, *máš*, *má*,... *máji*, *měj*, *maje*, tvary minulé jsou jako u vzoru *trpět*: *měl*, *měv*.

6.3.4.6 Slovesa nepravidelná

Čtyři slovesa - *být*, *chtít*, *jíst* a *vědět* - mají tvary nepravidelné a zvláštní. Zůstávají nezařazena do tříd a ke vzorům. Jsou to slovesa velmi stará, avšak hodně frekventovaná. Proto si zachovala i staré původní tvary, namnoze supletivní a nebo odlišné od dnešních slovesných typů.

Sloveso *být* má tvary utvořeny ze tří různých základů: *js-jes-*: *jsem*, *jsi/-s* (analogické, dosud *nepisovné jseš*), *je/jest* (*jest* má existenciální význam, např. *Bůh jest*, zcela knižní), *jme*, *jste*, *jsou*, *jsa*, *jsouc*, *jsouce* (při záporu je ve 3. os. č. j. tvar *není*); *bud'-*: pro rozkazovací způsob a budoucí čas: *bud'*, *bud'me*, *bud'te*, *budu*, *budeš*... (přiřadilo se ke vzoru *nese*); *by-*: pro tvary z kmene minulé (přiřadily se ke vzoru *krýt*): *byl*, *byla*, *bylo*..., *bytl*, *byv*, *byvší*, *byvše*, *být*, zvláštní tvary jsou ve způsobu podmiňovacím *by-ch*, *by-s*, *by*, *by-chom*, *by-ste*, *by*; jsou také složkou podmiňovacích spojek *aby* - *abych*, *kdyby* - *kdybychom*. Všechny tvary slovesa *být* jsou také složkou složených tvarů.

Předponová slovesa mají v přítomném čase tvary s významem budoucího děje, např. *dobudu*, *dobudeš*..., *přibude*, *pozbudeme*, *zbude*... (Analogicky podle tvarů minulých *dobyl*, *dobytl*, *dobýt* se v hovorové češtině užívá i tvarů *dobydu*, *ubude*, *zbyde*.)

Sloveso *chtít* má v č. j. a v 1., 2. os. č. mn. přítomné tvary s alternací *t'/c*: *chci*, *chceš*, *chce*, *chceme*, *chcete*, všechny ostatní tvary jsou podle *trpět* a *sázet* s dubletou: 3. os. č. mn. *chtějí/chtí*, přechodník přítomný *chtěje/chtě*, *chtějí/chtíc*, *chtějice/chtíce*, v rozkazovacím způsobu je jen *chtěj*. (Tyto tvary se vyskytují také v ustrnulé podobě v příslovečných výrazech *chtěj nechtěj*, *chtě nechtě*, *chtíc nechtíc*.)

Slovesa *jíst* a *vědět*

Shodují se navzájem svými tvary přítomnými (z neúplného kořene *j-* a *v-*): *jím* - *vím*, *jíš* - *víš*, *jí* - *ví*, *jíme* - *víme*, *jíte* - *víte*. 3. os. č. mn. *jedl* a *věděl* je utvořena z úplného

III. POJMENOVÁNÍ A SLOVO

kořene *jed-* a *věd-* (bývá často nahrazována dosud ne plně spisovným analogickým tvarem (*oni*) *jí, ví*). Přechodník přítomný je podle vzoru *nese: jeda, jedouc, jedouce, věda, vědouc, vědouce*. Rozkazovací způsob má souhláskovou alternaci *d/z; jez - věz*.

V minulých tvarech se obě slovesa různí: *ÚOVQSO jíst* má tvary podle *nést (vést): jedl, (vy)jeden, sněden*, přechodník (*vy*)*jed, vyjedši, vyjedše*.

Sloveso *vědět* v minulém paradigmatu zcela pravidelně podle vzoru *trpět: věděl, vědění, zvěděl, vědět*. Slovesa odvozená, jako *povědět, dovědět se, zvědět, vyzvědět*, mají tvary stejné s *vědět*. Tři předponové odvozeniny mají dublety v přičestí trpném: *zodpověděn, zapověděn* a *vypověděn* i analogické *zodpovězen, za-, vy-*. Odvozená slovesa *dovědět se* a *zvědět, dozvědět se* a *vyzvědět* mají na rozdíl od prostého *vědět* rozkazovací způsob *doved' se, zvěd', dozvěd' se, vyzvěd*.

Slovesa jít a jet

Sloveso *jít* má přítomné tvary ze základu *jd-*: *jdu, ... jde, jda* a minulé tvary kromě infinitivu ze základu *šed-*, který je dosud zřetelný v přechodníku minulém *sed, šedši, šedše*; v přičestí došlo k vysunutí *-d-*: *šel, šla* (týž kořen je v opětovacím *chodit*).

Sloveso *jet* má minulé tvary pravidelné: *jel, jet*, přítomné tvary jsou z rozšířeného základu *jed-*: *jedu, jedeš, jed', jeda*.

IV. VYPOVEDAVETA

Výpověď je jednotka komunikace, která bývá vyjádřena gramatickou formou věty (jednoduché) nebo formami funkčně rovnocennými, jimiž jsou tzv. větné ekvivalenty (a fragmenty) a věty složené.

Poznámka: Ve výkladu skladby používáme místo dřívějšího termínu „jednočlenné věty noslovcové (jmenné a citoslovcové)“ termínu *větné ekvivalenty*, místo termínu „souvětí podřadné“ termínu *složená věta* a místo termínu „souřadné souvětí“ pouze *souvětí*. Potřeba nových (často jen staronových) termínů vyplývá z pojetí jimi označených skladebních jevů; viz výklad na příslušných místech.

Větu jako základní gramatickou jednotku pro vyjádření výpovědi lze popisovat jednak jako útvar textový (jak se s ní setkáváme při vnímání textu), jednak z hlediska její utvořenosti, jako model komunikační jednotky.

1. Výpověď

1.1 Výpověď a její forma

Výpověď je elementární jednotka promluvy, komunikátu (která sama může být minimální promluvou) mající nějaký věcný obsah (vypovídající něco o skutečnosti, je to tudíž jednotka predikační), mající gramatickou formu větnou (i nevětnou), uzavřená zpravidla intonačně (a graficky), mající jistou komunikační funkci a modalitu a rozčleněná (pokud je členitelná) na východisko výpovědi a jádro výpovědi.

Jednotkou jazykové komunikace (dorozumívání) je **komunikát**, jeho základním typem je **promluva** (ústní nebo písemná) (viz odd. V). Promluva je tvořena minimálně jednou výpovědí, zpravidla jsou promluvy delší jazykové projevy a jsou tvořeny řadou výpovědí textově spojených. Výpověď je tedy elementární jednotkou komunikátu/promluvy.

Srov. rozklad níže uvedených promluv na výpovědi:

Dvorní rada: *IM Galéne, vy jste se zbláznil! 121 Já nestrpím, aby se na půdě mé kliniky vedly tak nesmyslné řeči - a k tomu v takový den! 131 Měl bych vás dát na místě sebrat pro pobuřování, rozumíte? I Al Naštěstí vás jako lékař omlouvám; 151 jste asi přepracován. 16/ Pojd'te se mnou, dítěno!*

Dr. Galén: *lil Proč?*

Dvorní rada: */8/ Pěkně mi povíte chemickou formuli a přesné použití svého léku 19/ a pak si půjdete odpočinout. /10/ Máte toho zapotřebí.*

V ukázce dialogického projevu (z dramatu *Bílá nemoc* od K. Čapka) je deset výpovědí (náležejících třem promluvám). Z toho osm výpovědí je realizováno formou jednoduché věty *IV, 131, IM, 151, 161, /8/, 191, /10/*, jedna výpověď *121* má formu složené věty („podřadného souvětí“) a jedna výpověď *lil* je nevětná, je realizována větným ekvivalentem (viz kap. 1V.2.2). Výpovědi */8/* a *191* jsou spolu těsně spojeny formou souvětí (souvětí s řazením, viz kap. V. 1.2). Promluva dr. Galéna je jednovýpovědní.

Výpověď *121* mající formu složené věty má zhruba stejnou sdělnou funkci (komunikační funkci), jako by měla ekvivalentní výpověď s formou jednoduché věty: *Já nestrpím na půdě své kliniky tak nesmyslné řeči - a k tomu v takový den!* Složená věta je jen jiná mluvnická forma výpovědi realizované jednoduchou větou (vedlejší věty tvořící část struktury složené věty nemají funkci výpovědní, nýbrž členskou, viz kap. IV.2.3.2). Naopak souvětí je forma těsného spojení dvou nebo více výpovědí (v hořejší ukázce výpovědi */8/* a *191*). Do rámce výpovědi patří tzv. přívětne nebo přídatná výrazy (viz kap. IV.2.1.4); mohou to být např. vokativy (ve výpovědích *IM* a *161*) nebo prostředky, kterých mluvčí používá k navazování a udržování kontaktu s posluchačem (ve výpovědi *131*). Součástí výpovědi jsou též výrazy vyčleněné zvukově a graficky z důvodů komunikačních; mají různé funkce, např. signalizují dodatkové připojení části výpovědi (ve výpovědi *121*).

1.2 Výpověď po stránce obsahové

Výpověď má zpravidla nějaký **věcný obsah**, vypovídá sejí něco o skutečnosti (i o věcech jen myšlených).

Obsah výpovědi je určován dvěma vztahy: 1. vztahem jazykových prostředků (významových slov) k jevům mimojazykovým; tento **vztah** se nazývá **referenční**. Abychom se mohli dorozumívat, musíme jevy, o nichž chceme mluvit, pojmenovat, tj. jazykové znaky vztáhnout na základě konvence platné v daném jazyce na příslušné objekty reality; 2. **vztahem syntaktickým**, tj. usouvztažněním referenčních prostředků pojmenovacích (použitých slov) tak, aby adekvátně odrážely vztahy mezi jevy reality.

Vztah k obsahu mají i výpovědi, které jsou izolovány od situace a kontextu, zdají se bezobsažné, protože přímé pojmenovací jednotky neobsahují: *To tak!*, *Nuže!* apod. Jejich obsahovost nevyplývá z nich samých, nýbrž z jejich situační nebo kontextové zařazenosti. Když např. výrok *To tak!* s funkcí odmítnutí bude odpovědí matky na oznámení dcery: „Dnes večer jdu na diskotéku“, pak funkce odmítnutí se týká konkrétního faktu, který je předmětem čili obsahem tohoto odmítnutí. Komunikační funkce, kterou má každá výpověď, je vázána na nějaký její obsah.

1.2.1 Vztah referenční

Použité jazykové prostředky dobře plní svou referenční funkci, jestliže umožňují správné ztotožnění referenčního výrazu (slova) s denotátem (s jevem označeným použitým slovem). Fungování referenčního vztahu závisí na situaci a kontextu, na společných znalostech a zkušenostech účastníků komunikace. Např. za situace, že se mluví o nábytku v jisté místnosti, kde je jedna skříň, můžeme říci: „Skříň přesuneme k oknu“. Kdyby však v místnosti bylo více skříní, použití pouhého slova „skříň“ by k jednoznačnému ztotožnění slova s označeným objektem nestačilo a museli bychom k zajištění správného fungování referenčního vztahu použít k označení skříně dalších určení (např.: *Tu bílo u s k ř í ň v r o h u přesuneme k oknu*).

Věcný obsah výpovědi se realizuje v ní nejen aktem referenčním, ale také aktem usouvztažňovacím, usouvztažněním referenčních prostředků (pojmenování); syntaktické vztahy mezi pojmenováními jsou odrazem vztahů mezi jevy v realitě zpracovaných myšlenkovou činností člověka. Např. pojmenování *střecha* a pojmenování *dům* se spojí syntaktickým vztahem ve slovní spojení *střecha domu*, aby se vyjádřila realita, tj. příslušnost střechy k domu. V jazyce se tak odráží poznávací činnost člověka. Nesmyslné by bylo spojení **dům střechy*, protože by neobráželo adekvátně vztah obou těchto jevů skutečnosti.

1.2.2 Vztah syntaktický

Nejdůležitějším usouvztažňovacím aktem ve výpovědi je **vztah predikační**. Predikačním vztahem se něco vypovídá, tvrdí (*Otec spí. Bratr je nemocen. Prší. Hloupost!*). Jde o vztah mezi tím, co predikujeme, co tvrdíme, tedy predikátem, a tím, čemu to predikujeme, o čem něco tvrdíme, tj. subjektem. **Predikace** není jen odrazem reality (jako je tomu v jiných, nepredikačních vztazích), nýbrž je to výraz myšlenkové aktivity mluvčího ve vztahu k realitě. Mluvčí predikačním aktem spojuje pojmenování, která jsou jazykovým výrazem jevů, jež trvale a nutně spolu spojeny nejsou. Do vztahuje uvádí mluvčí a tím vzniká „tvrzení“.

Predikace je v podstatě vždy vztah dvojčlenný, ale pojmenování pro subjekt nemusí být ve výpovědi obsaženo. Obvykle mluvčí jev, o němž chce něco vypovědět, tvrdit, nejprve pojmenuje (pojmenovací formou u jmen je nominativ, u sloves infinitiv) a pak teprve o tomto pojmenovaném jevu něco tvrdí (*Otec spí. Spát je nutné*). Tak vzniká predikace syntagmatická, mezislovní vztah. Avšak někdy projev, o němž vypovídáme, nemáme v jazyce předmětné pojmenování (jde např. o přírodní děje), takže své tvrzení vztahujeme přímo k vyjadřované realitě (*Prší. Leje. Stmívá se*). Predikace je v takových výpovědích vztahem nesyntagmatickým. Někdy můžeme vyjádřit predikaci paralelně jako nesyntagmatickou (*Sněží*) nebo syntagmatickou (*Padá sníh*).

Predikaci vyjadřujeme nesyntagmaticky rovněž v případech, kdy subjekt je dán situací nebo kontextem (*Škola. Ordinace. Hloupost!*). Jde pak o predikaci situační a kontextovou. Např. stojíme s někým před budovou, ukážeme na ni a řekneme: *Škola*. Výraz „škola“ vyřazený z komunikační situace (např. uvedený ve slovníku) je podstatné jméno ženského rodu, je-li však zasazen do jisté komunikační situace (např. výše zmíněné), stává se ze slova „škola“ výpověď *Škola*. (S významem „toto, nač ukazují, je škola“).

Predikace je dvojí; lze rozlišit

1. **predikaci gramatickou**, jíž vzniká větná výpověď; taje pak opět dvojí: syntagmatická, jíž vzniká dvojčlenná věta (*Otec spí. Bratr je nemocen*), a **nesyntagmatická**, jíž vzniká jednočlenná věta (*Prší*);

2. **predikaci negramatickou**, situační (popř. kontextovou), jíž vzniká nevětná výpověď (*Hloupost! Škola.*). Všechny predikační útvary jsou výpovědi, protože mají všechny rovněž výpovědní komunikační funkci, ale formu mají dvojí, větnou nebo nevětnou, protože jsou založeny na dvojí predikaci, gramatické a negramatické.

Gramatická predikace je vztah větotvorný, proto ji nazýváme též větnou (viz kap. IV.2.1.1.1.1). Vypovídání, tvrzení je aktualizační vztah, tj. realizuje se vždy v nějakém čase (něco se tvrdí jako existující v přítomnosti, minulosti, budoucnosti nebo jako platící trvale, bez ohledu na konkrétní čas) a nějakým způsobem (jako jisté, nejisté, nutné, možné apod.). Čas a způsob vypovídání o něčem se gramaticky vyjadřují určitými tvary slovesnými (verbum finitum; VF), proto VF je prostředkem gramatického vyjadřování predikačního vztahu, a to jak ve větách dvojčlenných, tak ve větách jednočlenných. Protože větnost jako gramatická vlastnost je signalizována gramaticky vyjádřenou predikací, tj. výrazově určitým tvarem slovesným (VF), považujeme za věty pouze útvary s VF. VF je ve větě (dvojčlenné, jednočlenné) predikátem/přísudkem. Výpovědi, které nemají ve své struktuře VF, jsou založeny na predikaci situační/kontextové, a jsou tudíž nevětné. Výpověď nevětná nemá čas a způsob svého tvrzení vyjádřen gramaticky, nýbrž jen situačně (tj. omezeně, z hlediska časového zpravidla jen na přítomný čas) nebo kontextově (*Nervozita a tíseň. Nezavil se jich, ani když opustil Meziboří*).

Poznámka:

1. Predikací se liší i nevětná výpověď od pojmenování. Negramatická predikace, jíž vzniká nevětná výpověď, je aktuální vztahení jazykového znaku na určitý jev skutečnosti, kdežto pojmenování je neaktuální (konvenční) vztahení jazykového znaku na určitý jev skutečnosti. Výpovědní aktuálnost se v komunikaci odráží ve zvukové (grafické) formě výpovědi (viz kap. IV. 1.3.1).

2. Negramatická (nevětná) predikace může být i vztahem syntagmatickým (mezislovním), ale tato predikace není výpověďotvorná, její predikát je větným členem věty, do níž je predikace zapojena. Jde o predikaci nesamostatnou. Ve větné výpovědi *Občané zvolili J. Nováka, poslance Parlamentu ČR, delegátem konference* jsou tři predikace (tvrdí se 1. že občané zvolili J. N., 2. že J. N. je poslancem Parlamentu ČR, 3. že J. N. se stal „delegátem“). Jedna predikace je gramatická, větná („občané zvolili“), dvě jsou negramatické, nevětné, všechny jsou syntagmatické. Nevětné syntagmatické predikace jsou nesamostatné, nevytvářejí výpověď. Bude o nich pojednáno ve výkladu o větě (viz kap. IV.2.1).

1.2.3 Zápor

Jestliže se platnost obsahu výpovědi nebo některé její části popírá, jde o **větný** nebo **členský zápor/negaci**. Rozkaz se negací mění v **zákaz**. Záporné mohou být všechny druhy větných výpovědí, avšak u zjišťovacích otázek se funkční rozdíl mezi kladem a záporem stírá: *Byl tu listonoš? Nebyl tu listonoš?* Mluvíci při kladení otázky může vycházet jak z předpokladu, že platí obsah kladný, tak z předpokladu, že platí obsah záporný.

Popření platnosti obsahu výpovědi se uskutečňuje pomocí záporky *ne*, která se u větného záporu spojuje se slovesným predikátem {*Karel neudělal zkoušku. Otec není zdravý*}, u členského záporu stojí samostatně u té části, která se popírá {*To musíte dokázat ne slovy, ale skutky. Žáci ne vždycky vědí, proč se to nebo ono učí*}. V češtině se často členský zápor nahrazuje větným: *Žáci vždycky nevědí, proč se to nebo ono učí*.

Větný zápor je buď **celkový**, jestliže se negace týká obsahu větné výpovědi všeobecně {*Karel nekouří*}, nebo **částečný**, jestliže popření větného obsahu platí jen omezeně, ne ve všech případech: *Tady nemůžeme parkovat* (= jinde ano). *Vždy tolik nekouřím. Tráva tu neroste všude*. Rozdíl mezi celkovým a částečným záporem není vždy jednoznačný. Odpoví-li někdo na otázku *Jdeš ven? Nejde ven*, může to znamenat popření celého obsahu (celkový zápor), ale může to znamenat také „jdu, ale ne ven“ (částečná negace). Členský zápor je vždy částečný: *Ne vždy tolik kouřím. Ne všude roste tráva*.

V záporných větách se místo zájmen a zájmných příslovcí *kdo, někdo, co, něco, někde, někdy, všude* používají záporná zájmena a záporná zájmná příslovce (s předponou *ni-*): *nikdo, nic, nikde, nikdy*: *Někdo přišel - Nikdo nepřišel; Něco jsem slyšel - Nic jsem neslyšel; Někdo někdy říkal, že... - Nikdo nikde neříkal, že...* V takových případech má tedy čeština dvojitý zápor na rozdíl od některých jiných jazyků, např. němčiny, kde je zápor jeden: *Niemand ist gekommen {mkdo nepřišel}*.

Místo *i* v kladné větě se používá v záporné větě *ani*: *I otec přijel - Ani otec nepřišel*. V jazykové praxi se toto pravidlo dost často (i u známějších autorů) porušuje: *Naštěstí slánina byla výtečná, sýr dobrý, i víno nebylo špatné* (V. Kapličky). *Dokonce i těch několika stříbrných pohárů-pro vítězemačů-, které stály na pultě, si lupičnevšiml* (E. Vachek). V uvedených případech by mělo být *ani* místo *i*. Při záporu se může změnit také větná konstrukce (užitím genitivu záporového): *Byly na to peníze - Nebyly na to peníze. Nebylo na to peněz*.

Dvojitý zápor v složeném přísudku ruší negaci: *nemohu nepřiznat; nebudeme na to nepřipraveni; to mi nebylo neznámé*.

Částicí *ano* (a dalšími synonymními výrazy) se potvrzuje obsah zjišťovací otázky, částicí *ne, nikoli* se její obsah popírá. Tyto částice tvoří samy o sobě nevětné výpovědi. Záporné mohou být i některé další druhy nevěrných výpovědí: *Nastupovat! - Nenastupovat! Zajímavé. - Nezajímavé*.

Ve výpovědi, která má formu složené věty (viz kap. IV.2.3), se větný zápor vyjadřuje přidáním záporky k posudkovému slovesu hlavní věty: *Věděl, že Karel přijde - Nevěděl, že Karel přijde*; členský zápor se vyjadřuje záporkou ve vedlejší větě: *Věděl, že Karel přijde - Věděl, že Karel nepříjde*. Po kladných slovesech vyjadřujících zákaz, bránění apod. bývá ve vedlejších větách předmětných po spojce *aby* sloveso záporné: *Zakázal mi, aby tam nechodil* i sloveso kladné. Po slovesech vyjadřujících obavu z něčeho bývá v předmětné větě po spojce *aby* vždy zápor, avšak s významem kladným: *Bojím se, aby se mě na to nezeptal* (= že se mě na to zeptá).

1.3 Výpověď po stránce formální

Výpověď jako jazykový útvar má vždy nějakou jazykovou formu, a to formu gramatickou a formu zvukovou (grafickou).

Výpověď je komunikační jednotka (s komunikační, sdělovací funkcí), která má gramatickou formu. Obvykle je to forma věty. Větaje gramatická (syntaktická, skladební) jednotka, tj. jednotka s gramaticky vyjádřenou predikací (viz kap. IV.2.1), jejíž základní komunikační funkcí je vypovídat něco o skutečnosti (fungovat jako výpověď). Výpověď je tudíž obvyklá (komunikační) funkce věty a větaje obvyklá (gramatická) forma výpovědi.

Výpovědi mohou mít i formu nevěrnou (podobně jako naopak věty nemusejí mít vždy funkci výpovědní, např. vedlejší věty). Srov. nevětné výpovědi: *Ordinace. Karle! Správně. Ano. Co dělat? Nemluvit! Být tak mladší! Br! Fuj! Psi!* apod.

Gramatická forma výpovědi je buď **větná** (jejím jádrem je VF), nebo **nevětná** (neobsahuje VF); podle toho se rozlišují **výpovědi větné a výpovědi nevětné**. Větné výpovědi mohou být vyjádřeny větou jednoduchou {*Neoznámil svůj příjezd*} nebo větou složenou („souvětím podřadným“: *Neoznámil, že přijede*).

Výpovědi s formou jednoduché věty mohou mít formu **věty dvojčlenné** {*Sestra studuje na vysoké škole, Bratr je montér*} nebo formu **věty jednočlenné** {*Sněží. Je sychravo. Dnes v celých Cechách od rána pršelo*}.

Nevětné výpovědi jsou vyjadřovány gramatickou formou nevěrnou (nemají ve svém základu určitý tvar slovesný), ale přitom větné formě funkčně rovnocennou, proto se z hlediska gramatické formy nazývají **větnými ekvivalenty** {*Ordinace. Nemluvit!Fuj!...*}.

Poznámku:

1. Za jisté situace nebo v kontextu má forma větných ekvivalentů přibližně stejnou komunikační funkci jako forma větná. Příklady větných ekvivalentů a paralelních vět: *Stát! - Stůj!; Pozor! - Dej pozor!; Hloupost. - To je hloupost.; Osle! - Tyjsi osel*. Rozdíl mezi výpovědí větnou a nevětnou (vyjádřenou větným ekvivalentem) bývá v tom, že nevětná výpověď působí zpravidla expresivněji. Je-li základ nevětné výpovědi rozvitý, řídí se její syntagmatické ztvárnění (její konstrukce ze skladebních dvojic) stejnými pravidly jako ve větě (dvojčlenné nebo jednočlenné). Necslovesné základy však nemají zpravidla tak rozmanité možnosti rozvíjení jako slovesné, proto nevětné výpovědi bývají krátké.

2. Rozdíl mezi větou jednočlennou a dvojčlennou spočívá v tom, že jednočlenné věty bývají strukturálně jednodušší než dvojčlenné, ale z hlediska sdělného nejsou méně hodnotné (nejsou „primitivnější“). Vyjadřují jiné druhy obsahů než věty dvojčlenné (viz kap. IV.2.2).

3. Rozdíl mezi větou jednoduchou a větou složenou není jen strukturální, ale i komunikační. Větou složenou se dá vždy vyjádřit více než větou jednoduchou. Srov. i příklady maximálně shodné: *Mluvil o tom, že si koupí nové hodinky* (složená věta) - *Mluvil o koupi nových hodinek* (jednoduchá věta). Výpověď ve formě složené věty podává více informací, protože zařazuje děj koupě do budoucího času, což ve větě jednoduché vyjádřeno není, a predikuje děj koupení jednoznačně subjektu děje hlavní věty.

4. O gramatické formě výpovědi je zde pojednáno jen všeobecně a stručně, protože jí budou věnovány výklady v dalších oddílech.

1.3.1 Zvuková (grafická) forma výpovědi

Zvuková (grafická) forma výpovědi je jednou z výrazných vlastností výpovědi. Zvukovou formou však nejsou všechny výpovědi vyznačeny stejně. Zvuková (grafická) podoba výpovědi záleží na délce výpovědi, na způsobu jejího spojení s jinými výpověďmi v textu, na komunikační funkci výpovědi, na jejím citovém zabarvení. Konec výpovědi bývá vyznačen intonačně a pauzou (v písmu tečkou nebo jiným znaménkem obsahujícím tečku). Zvukově a graficky však nemusí být v promluvě vyznačena každá výpověď.

Např. při těsném spojení krátkých výpovědí formou souvětňnou *Ležím a čtu je* zvukově a graficky vyznačeno celé výpovědní spojení, nikoli však první výpověď v něm (*ležím*). Naopak prostředky, jimiž se jindy vyděluje výpověď z proudu výpovědí jako celek, mohou sloužit k vydělení jen části výpovědi, k osamostatňování některých jejích členů: *Eva užasla nad takovou vášní. A nad takovou mírou zlostí.* Jde o jednu výpověď zvukově a graficky rozčleněnou, **parcelovanou**.

K prostředkům zvukové formy výpovědi patří především úsekový a větný přízvuk, pauzy a melodie (intonace). Jejich seřazení zde naznačuje jejich vzestupnou funkční důležitost.

Souvislý proud řeči je členěn změnami v síle a výšce hlasu (intonačně), popř. pauzami v tzv. **větné úseky/kóla**. Toto členění se nazývá **frázování řeči**. Větný úsek je tvořen nejméně jedním přízvukovým taktom, zpravidla však několika takty a představuje vždy nějaký gramatický a zpravidla i významový celek (často je to rozvitý nebo několikanásobný větný člen). Výpověď je tvořena buď jedním větným úsekem (je-li krátká; avšak do jednoho větného úseku se mohou ve výjimečných případech „vejít“ i výpovědi dvě; viz výše), nebo zpravidla několika větnými úseky, např.: *Krátké objasnění/vyžaduje starý název/metafyzika*. Uvedená výpověď je rozčleněna ve tři větné úseky, a to intonačně: úsekovým přízvukem (dynamickým přízvukem na posledním taktu úseku; je vyznačen podtržením) a melodickým průběhem (zvýšením nebo snížením výšky hlasového tónu), a eventuálně pauzami (při výrazné dikci a pomalém tempu řeči). Poslední, tzv. koncový úsek výpovědi je vyznačen eventuálně o něco silnějším dynamickým přízvukem (zvaným větný přízvuk) a výraznějším melodickým pohybem (poklesem, kadencí) a v souvislém textu zřejmě též pauzou (v grafice je to vše signalizováno tečkou). Tím je v tomto případě výpověď v textu zřetelně zvukově a graficky ohraničena. V některých případech (při těsném spojení výpovědí souvětňnou formou) však takto výrazně ohraničena být nemusí. Konec výpovědi nemusí být totožný s koncovým větným úsekem.

Kámen se začerní TI a na černou plochu TI se přenáší kresba V

1. výpověď

2. výpověď

Zde spojení dvou výpovědí vyjádřených gramatickou formou souvětí je zvukově realizováno třemi větnými úseky. Koncový větný úsek však vyznačuje pouze konec druhé výpovědi, nikoli konce první výpovědi, která je zvukově začleněna do kontextu stejně jako nkoncový první větný úsek druhé výpovědi. (Šipkami je naznačena stoupavá nebo klesavá melodie posledního přízvukového taktu úseku.)

Výpověď je tedy v zásadě zvukově a graficky signalizována (intonací koncového větného úseku a pauzou za ním), ale nikoli ve všech případech. Proto pouze zvukové (grafické) vlastnosti výpovědi k jejímu vyčlenění ze souvislého textu nestačí.

1.3.1.1 Větný přízvuk

Větný přízvuk je vždy spojen s významovým jádrem výpovědi (viz kap. IV. 1.6.2). Je-li jádro výpovědi na konci výpovědi, je automatizovaný a nevýrazný. Je-li jádro výpovědi v jiné poloze, je větný přízvuk desautomatizován, upoutává na sebe více pozornosti a jeví se jako **důraz**. Se změnou výstavby významové se mění i zvuková výstavba celé výpovědi.

1.3.1.2 Pauzy

Pauzy jsou rovněž prostředkem členění souvislé řeči na zvukové úseky a na výpovědi. Pauzy bývají však i uvnitř delších výpovědí, takže zřetelným signálem konce výpovědi rovněž nejsou. Pauza ve výpovědi bývá důležitým signálem predikačního vztahu tam, kde tento vztah není vyjádřen určitým tvarem slovesa (viz kap. IV.2.1).

1.3.1.3 Intonace

Nejdůležitějším členícím prostředkem, a tedy i prostředkem zvukového ohraničení výpovědi je melodie, resp. intonace. Melodií rozumíme změny ve výšce hlasového tónu v průběhu mluvené řeči. Změny výšky hlasu jsou spojeny s dynamickým (silovým) přízvukem. Souborně melodii spojenou s přízvukem nazýváme **intonací**.

Funkcí intonace je 1. členit řeč na větné úseky, 2. vyjadřovat komunikační funkci výpovědi, 3. vyjadřovat emocionální zabarvení výpovědi.

1. Intonace je nejdůležitější prostředek členění na větné úseky. Na konci větného úseku se intonace výrazněji mění, klesá nebo stoupá. Tento intonační pohyb se nazývá **kadenci**. Intonačními kadencemi se rozlišuje, zda větný úsek je koncový nebo nekoncový. Koncový úsek má konkluzivní kadenci (uzavírající hlasový pokles) nebo antikadenci (uzavírající hlasový vzestup), nekoncové úseky mají polokadence.

Polokadence má dvě varianty

a) Základní variantou je polokadence stoupavá, která se používá v klidných, věcně zaměřených výpovědích pro označení nekoncového úseku:

Červené světlo znamená, že studio je zapojeno.

b) Polokadence stoupavě-klesavá má funkci vydělovat zvukově východisko výpovědi a tím na ně upozorňovat:

List Večerník Praha I přinesl zprávu, že...

Technika, | to jsou především stroje.

Všeobecnou funkcí polokadence je naznačovat, že výpověď není ještě ukončena, že bude následovat další část výpovědi, nebo že výpovědi jsou spolu těsně spojeny do jednoho výpovědního celku.

Konkluzivní kadence uzavírá koncový úsek ve výpovědi. Je dvojí:

a) Základním druhem je **kadence klesavá**, pro niž je charakteristické, že slabika s větným přízvukem je ve střední hlasové úrovni, ostatní slabiky za ní klesají. Je typická pro zakončení klidných, emocionálně nezabarvených oznamovacích výpovědí; dále pro zakončení výpovědí rozkazovacích a otázek doplňovacích:

Zítra je sobota.

Ty dveře zavřete!

Kdy k nám přijdete?

b) Pro konkluzivní **kadenci stoupavě-klesavou** je příznačné, že slabika s větným přízvukem je nejvýše, ostatní slabiky za ní klesají. Tento drah kadence je typický pro zvolací výpovědi:

Zítra je Robota!

Přijede tgička!

Antikadence je intonace zjišťovacích otázek. Má dvě rovnocenné varianty, které se mohou zaměňovat (mohou se vyskytovat u téže otázky):

a) **Antikadence stoupavá** má slabiku s větším přízvukem nejnižší, slabika nebo slabiky za ní stoupají, poslední prudce:

Přijdeš na schůzi?

Podáš mi vodu?

b) **Antikadence stoupavě-klesavá** má přízvukovou slabiku v posledním taktu nejnižší, slabika bezprostředně za ní následující prudce stoupne, další slabika nebo slabiky klesají. Vyskytuje se na taktu nejméně tříslabičném:

Přijdeš na schůzi?

2. Intonací se vyjadřuje **komunikační funkce výpovědi** (oznamovací, tázací, rozkazovací, prací). Komunikační funkci vyjadřuje intonace spolu s prostředky lexikálními (doplňovací otázky jsou uvozeny tázacími slovy, prací výpovědi bývají uvozeny pracími částicemi) a s prostředky mluvnickými, tj. zvláště se slovesným způsobem. Někdy je komunikační funkce výpovědi vyjádřena pouze intonací (v písmu pak příslušným interpunkčním znaménkem): *Sel si lehnout. - Sel si lehnout?*

Ve výpovědích oznamovacích se používá obvykle indikativ a klesavá konkluzivní kadence.

V tázacích výpovědích, které jsou otázkami zjišťovacími, se užívá nejčastěji indikativ a antikadence. Je-li zjišťovací otázka uvozena částicí (*Jestli, jestlipak, zďalipak*), není uzavřena antikadencí, nýbrž konkluzivní kadencí (otázková funkce je dostatečně vyjádřena tázací částicí): *Jestlipak jste už obědvali?*

V otázkách doplňovacích se používá tázací slovo (zájmeno, příslovce), zpravidla indikativ a konkluzivní kadence: *Kdy k nám přijdete?*

Ve výpovědích s funkcí rozkazovací je imperativ a klesavá konkluzivní kadence: *Podej mi hřebík. Nenos to sem!*

Ve výpovědích prací se používá 1. částice *at'* (*necht', kéž*), indikativ a stoupavě-klesavá konkluzivní kadence: *At' sem raději nejezdí! Kéž přijde už zítra!*; 2. částice *kéž*, kondicionál a stoupavě-klesavá konkluzivní kadence: *Kéž by přijel už zítra!*

3. Intonací se vyjadřuje též emocionální charakter výpovědi. Základním typem melodie, kterého se k vyjádření emocionality ve výpovědi používá je melodie stoupavě-klesavá. Výpověď s touto kadencí je výpověď zvolací. Pomocí intonace se z kterékoli výpovědi oznamovací, rozkazovací nebo tázací může vytvořit výpověď zvolací.

Výpovědi oznamovací se citově aktualizují v oblasti intonace nejčastěji tím, že se bezpříznakové konkluzivní kadence mění v příznakovou konkluzivní kadenci stoupavě-klesavou.

V otázkách zjišťovacích dochází k nahrazení nepříznakové antikadence podobou příznakovou, charakterizovanou větším tónovým rozpětím: *Bratr se už vrátil?* (citově neutrální otázka) - *Vy jste se už vrátil?* (citově zabarvená otázka vyjadřující překvapení).

V otázkách doplňovacích je základní intonací klesavá kadence, v citově zabarvených otázkách doplňovacích se mění v antikadenci.

Ve výpovědích rozkazovacích citově zabarvených se bezpříznakové konkluzivní kadence, tedy klesavá, mění v příznakovou stoupavě-klesavou konkluzivní kadenci: *Vypij ten čaj!!* (Imperativní výpověď se mění ve zvolací imperativní výpověď; často se přitom mění také imperativ v indikativ a kadence v antikadenci: *Vypij se čaj!?*)

Prací výpovědi jsou vždy citově zabarvené. Výrazem toho je jejich příznaková (zvolací) konkluzivní kadence stoupavě-klesavá: *Aby ho čert vzal!*

1.4 Výpovědní funkce

K podstatným znakům výpovědi patří, že má nějakou komunikační funkci. **Komunikační funkce výpovědi** je komunikační záměr mluvčího realizovaný ve výpovědi. Fakt, že výpověď má komunikační funkci, vyplývá už z její neobvyklejší, větné formy, která je pro výpovědní funkci v systému jazyka určena. Výpovědi nevěrné mají komunikační funkci díky svému kontextovému a situačnímu zakotvení (díky situační, negramatické predikaci).

Každá jednotlivá výpověď (větná i nevětná, tzv. výpovědní událost) má vždy nějakou konkrétní (aktuální) komunikační funkci, která vyplývá z její větné formy nebo z kontextového a situačního zapojení. Je to oznámení nějakého faktu, otázka, zda něco platí, výzva, aby adresát doplnil mezeru ve vědomostech mluvčího, rozkaz, zákaz, varování, nabídka, přání apod. Tyto konkrétní, velmi rozmanité komunikační funkce lze zobecnit ve vztahu k typickým formám těchto funkcí ve čtyři **základní komunikační funkce výpovědi: oznamovací** {*Dnes je pondělí. Zítra do školy nepřijdu, protože jedu k rodičům*), **tázací** {*Kdy se vrátíš? Budeš tam dlouho?*}, **rozkazovací** {*Dej mu napít vody!*}, **prací** {*Kéž by už byly prázdniny! Ať tam raději nechodí!*}.

1.4.1 Vyjádření komunikačních funkcí výpovědi

Vyjádření komunikačních funkcí výpovědi může být a) přímé, b) opisné, c) situační.

1.4.1.1 Přímé vyjádření

Přímé vyjádření čtyř základních komunikačních funkcí výpovědi se děje základními komunikačními formami: **formou oznamovací/konstatační**, formou **tázací/interrogativní**, formou **rozkazovací/imperativní** a formou **prací/optativní**.

Ve výpovědích oznamovacích se sděluje nějaký fakt, mluvčí něco oznamuje, s něčím souhlasí, nesouhlasí, něco slibuje, proti něčemu protestuje apod. Konkrétních komunikačních funkcí mohou mít oznamovací výpovědi řadu. Oznamovací výpovědi jsou nejčastější, protože jsou výrazem myšlenkové (intelektuální) činnosti člověka. Stává v nich indikativ nebo kondicionál {*Bez tvé pomoci bych to nedodělal*} spojený s klesavou konkluzivní kadencí (v písmu jsou ukončeny tečkou). Při citovém zaujetí mluvčího se mění klesavá konkluzivní kadence v kadenci stoupavě-klesavou a oznamovací výpověď nabývá touto intonací rázu **výpovědi** (věty) **zvolací**. Zvolací výpovědi mají v psané podobě na konci vykřičník: *Tatínek už přijel! Vida, tatínek už je doma!*

Oznamovací funkce vyjádřená formou otázky vytváří tzv. **řečnické otázky**. Řečnická otázka sama v sobě obsahuje odpověď. Je to tedy funkčně oznamovací výpověď, často citově zabarvená (vyjadřující citové zaujetí, rozhorlené tvrzení apod.): *Kdo to mohl vědět?* (To nemohl nikdo vědět). *Jaký má smysl hádat se s ním? Copak si dnes může člověk s normálním platem koupit zahraniční auto?* Řečnickou otázkou není textová otázka, na kterou si mluvčí (pisatel) vzápětí sám odpovídá (je prostředkem výstavby textové).

Ve výpovědích tázacích projevuje mluvčí vůli se něco dovědět (otázky doplňovací) nebo si potvrdit, že to, co má na mysli, souhlasí se skutečností (otázky zjišťovací).

Doplňovací otázkou se mluvčí ptá na nějakou část skutečnosti, která je mu neznámá. Co mluvčí nevíje v otázce zastoupeno tázacím slovem, odpověď doplní neznámou část

skutečnosti (často je eliptická, obsahuje jenom jádro výpovědi): *Kdo to zvonil?* ~ *Listonos.* V doplňovacích otázkách se používá tázací slovo + indikativ nebo kondicionál + stoupavě-klesavá konkluzivní kadence.

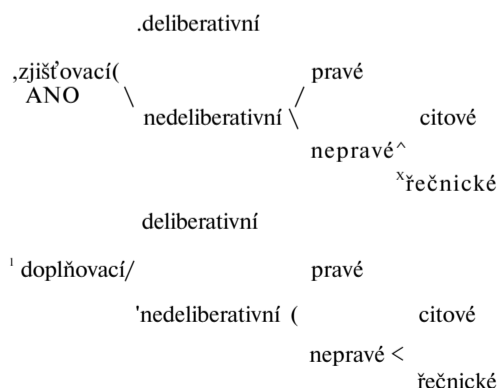
Zjišťovací otázkou je otázka, kterou si mluvčí ověřuje, zda obsah jeho vědomí souhlasí s realitou nebo ne: *Zvonil někdo?* Proto na ni zpravidla odpovídáme přitakací nebo popírací částicí *ano* - *ne* a jejich synonymy. V zjišťovacích otázkách se používá nejčastěji indikativ + antikadence (stoupavá nebo stoupavě-klesavá). Je-li zjišťovací otázka uvozena částicí (*jestli*, *jestlipak*, *zdalipak*), není uzavřena antikadencí, nýbrž konkluzivní kadencí (zpravidla stoupavě-klesavou: *Jestlipak tu zůstanete na oběd?*). Částice (podobně jako tázací slova v otázkách doplňovacích) signalizují samy natolik dostatečně tázací ráz výpovědi, že k tomu už není třeba specifické tázací intonace. I v zjišťovacích otázkách může být užit kondicionál: *Zůstal bys tu na oběd?*

Deliberativní (rozvazovací) **otázky** jsou otázky, které mluvčí klade zároveň sobě nebo jen sám sobě. Vyjadřují nejistotu, rozpaky, nerozhodnost. Mohou být jak zjišťovací (*Mluvípravdu?*), tak doplňovací (*Co si o mně asi pomyslel?*). Doplňovací deliberativní otázky obsahují modální částice nebo slovesa (též v kondicionálu): *Kde asi zůstal? Kde mohl zůstat? Kde by mohl zůstat?* Speciální formou deliberativních otázek je forma infinitivní: *Napsat mu o tom? Co teď dělat?*

Citové otázky jsou vlastně druhem zvolacích vět. Nad funkcí tázací převládá podiv mluvčího nad tím, že se stalo něco, co neočekával. Jsou charakterizovány příznakovou intonací: *Vy jste se už vrátil?* (Vyjadřují-li překvapení, podiv, mají antikadenci o větším tónovém rozpětí.)

O řečnických otázkách viz na str. 252. Citové a řečnické otázky se označují též jako **nepravé otázky**.

Funkční dělení výpovědí majících formu otázek:

Rozkazovací výpovědi jsou projevem vůle mluvčího, aby adresát projevu něco uskutečnil nebo neuskutečnil. Vyjadřuje se jimi konkrétně rozkaz, zákaz, povel, vybídnutí, výzva, varování, výhrůžka, výstraha, návrh, rada, dovolení a též prosba. Základní formou rozkazovacích výpovědí je imperativ + klesavá konkluzivní kadence: *Poděj mi nůž.* (rozkaz), *Nenahýbejte se z oken!* (zákaz), *Napíjete se čaje.* (vybídnutí), *Pojďme už domů.* (výzva, popř. prosba - podle zvukové realizace), *Pal!* (povel), *Nedělejte si iluze,* (rada)

IV. VÝPOVĚĎ A VĚTA

atd. V rozkazovacích výpovědích citově zabarvených se bezpříznakové konkluzivní kadence mění v příznakovou stoupavě-klesavou konkluzivní kadenci: *Jen se hned tak nenadouvej!* Často se přítom mění imperativ v indikativ, popř. v infinitiv: *MLčet! Zastavit stát!* a kadence v antikadenci: *Lehneš! Mlčíte!* V písmu se rozkazovací výpovědi zakončují vykřičníkem nebo tečkou (*Vnásledujícím cvičení doplňte koncovky.*). Je-li rozkaz, zákaz... důrazný nebo je-li vyjádřen jiným způsobem než imperativem, je to signalizováno vždy vykřičníkem: *MLč! Mlčíš! Stát! Pst! Vodu!*

Ve **výpovědích pracích** vyjadřuje mluvčí přání, tj. touhu, aby se něco splnilo nebo nesplnilo (*Tak ať to zítra dobře dopadne! Tohle se nemělo stát! Kéž by se to nebylo stalo!*). Přání může být splnitelné (*Kéž by byl přijat! Ať tam raději nechodí!*) nebo nesplnitelné (*Tohle se nemělo stát! Ať se na místě propadnu!*). Zda je přání splnitelné nebo ne, vyplývá z obsahu výpovědi (*Kéž by tak ještě žil můj otec!* x *Kéž by tak ještě přišel Karel!*), popř. z formy (kondicionál minulý: *Kéž by to bývalo bylo pravda,* x *Kéž by to byla pravda.*).

Základní formy pracích výpovědí jsou:

a) částice *ať* (*necht'*) + indikativ + stoupavě-klesavá konkluzivní kadence: *Ať se ti něco hezkého zdá!*

b) částice *kéž* + kondicionál nebo indikativ + stoupavě klesavá konkluzivní kadence: *Kéž bychom dosáhli úspěchu! Kéž je zítra pěkně!*

Jiné formy výpovědi s funkcí prací jsou např. infinitivní: *Žít tak ještě můj otec! Být tak mladší!*, s částicí *kdyby, aby*: *Kdyby tak už zapršelo! Jen aby se jim nic nestalo!*, imperativní: *Brzy se uzdrav!*, nominální: *Dobrou noc! Šťastnou cestu!*

V písmu se na konci pracích vět klade tečka nebo častěji vykřičník.

1.4.1.2 Opisné vyjádření

Opisné vyjádření komunikačních funkcí výpovědi se děje **formou složené věty**, kde v hlavní větě mluvčí příslušnou komunikační funkci pojmenovává, ale zároveň i realizuje; funkce oznamovací: *Oznamuji (sděluji...) vám, že přijel otec*; funkce tázací: *Ptám se (tážu se...) tě, kdy tu práci dokončíš*; funkce rozkazovací: *Přikazuji (nařizuji...) ti, abys přinesl křídou*; funkce prací: *Přeji si (přál bych si), aby to bylo už zítra*; funkce varování: *Varuji tě, abys to nedělal*; funkce nabídky: *Nabízím ti, abys na tom se mnou spolupracoval*. Atd. Aby tyto konstrukce měly komunikační funkci pojmenovanou určitým slovesem v hlavní větě, musí být VF hlavní věty v 1. os. přítomného času nedokonavého vidu. Změnou tohoto tvaru se komunikační funkce v hlavní větě ruší a kterákoli konstrukce se změní ve výpověď oznamovací, např. *Přikazuji ti, abys rozsvítil* (rozkazovací) - *Přikázal mu, aby rozsvítil* (oznamovací) - *Přeji si, aby to bylo už zítra* (prací) - *Přeji si, aby to bylo už zítra* (oznamovací) apod.

1.4.1.3 Situační vyjádření

Situační (nepřímé) **vyjádření** komunikační funkce výpovědi může použít zcela jiné formy, než jaká je pro danou funkci v jazykovém systému příslušná, využije-li k tomu situace projevu. Zejména forma oznamovací (indikativ + konkluzivní kadence) je často využívána i pro funkce jiné než oznamovací. Řekne-li např. učitel ve třídě v přítomnosti žáků *Není tady křída*, má výpověď sice oznamovací formu, ale komunikační funkci má výzovou, nikoli jen oznamovací. Zajímavé situace, např. při inspekci, vyslovena inspektořem, může mít táž výpověď funkci výtky. Vyslovím-li, když bloudím po budově, výpo-

věd' oznamovací formy *Slečno, hledám osobní oddělení*, zareaguje oslovená patrně stejně, jako kdybych jí položil otázku. -

Nepřímé vyjádření komunikační funkce výpovědi (nesystémovou formou) může vyvolat též snaha o ztlumené vyjádření. Otázka typu *Přejete si, pane doktore?* má formu otázky zjišťovací, ale funkci otázky doplňovací (*Co si přejete?*), což je zdvořilejší způsob otázky (ztlumit vyjádření otázky při zachování formy otázky doplňovací by bylo možné také užitím podmiňovacího způsobu: *Co byste si přál, pane...?*).

Výpověď neplní komunikační funkci samostatně, nýbrž prostřednictvím promluvy (komunikátu), jejíž součástí je, a to i tehdy, tvoří-li jedna výpověď celou promluvu. Výpovědní funkce je v takovém případě současně funkcí promluvovou. Výpověď nebývá samostatnou komunikační jednotkou (viz odd. V). Proto ani vztah výpovědi k situaci není u vícevýpovědních promluv bezprostřední, nýbrž je zprostředkován kontextem. Výpověď má vztah ke kontextu, tj. k jiným výpovědím v téže promluvě, a s nimi společně plní v závislosti na situaci komunikační funkci promluvy. Proto výpověď, která může být sama promluvou a v jiném případě jen součástí (vícevýpovědní) promluvy, nemusí mít v obou případech stejnou komunikační funkci. Kdyby např. učitel místo výše uvedené jednovýpovědní promluvy *Není tady křída* řekl *Není tady křída, doneste ji* (promluva o dvou výpovědích), nebude mít výpověď *Není tady křída* komunikační funkci výzovou (jako ji měla, když byla sama o sobě promluvou), protože tuto funkci má následující výpověď. Je to v této promluvě výpověď oznamovací.

Komunikační funkcí výpovědi v kontextu (ve vícevýpovědní promluvě) je přispívat k plnění komunikační funkce promluvy, participovat na ní. Jde o funkci participační. Např. výpověď otce čtoucího noviny (v Čapkově *Bílé nemoci*) *Zase článek o té nemoci!* by mohla mít komunikační funkci oznámení, kdyby následovala např. výpověď *Prý se šíří po celém světě...* Následují-li však v textu Čapkovy dramatu výpovědi *Kdyby už s tím dali pokoj! Člověk má dost starostí za celý den*, stává se spolu s nimi projevem nevole, odmítání.

V promluvě se často řada výpovědí podílí na realizaci komunikační funkce, nemusí tedy mít každá výpověď v promluvě jinou komunikační funkci. Struktura některých promluv je naopak variabilní, je složena z výpovědí různých funkcí. Promluva může být vícefunkční, výpověď je vždy monofunkční (funkce výpovědi však nemusí být vždy pro příjemce jednoznačná).

1.5 Modalita a emocionalita ve výpovědi

Mluví ve výpovědi kromě toho, že v ní vyjadřuje nějaký komunikační záměr, zaujímá též stanovisko k vyjadřované skutečnosti a projevuje svůj emocionální nebo neemocionální vztah ke skutečnosti. **Vyjádření stanoviska mluvčího ke skutečnosti ve výpovědi je modalita výpovědi** (viz 1.5.1). **Vyjádření citového vztahu mluvčího ke skutečnosti ve výpovědi je emocionalita výpovědi** (viz 1.5.2). Citový vztah mluvčího ke skutečnosti se pohybuje od citového postoje, hodnocení (zde se emocionalita stýká s modalitou) až k bezděčnému a někdy i racionálně nekontrolovanému projevu citového stavu mluvčího (čistá emocionalita projevující se výrazovou expresivitou).

1.5.1 Modalita ve výpovědi

Modalita je způsob prezentace obsahu výpovědi mluvčím, který vyplývá z jeho stanoviska k vyjadřované skutečnosti. Mluvčí může modifikovat výpověď

1. vzhledem k jistotě platnosti jejího obsahu - **jistotní** modalita,
2. vzhledem k zájmu mluvčího na realizaci děje - **voluntativní** modalita,
3. vzhledem k způsobu hodnocení obsahu výpovědi - **evaluativní** modalita.

Vyjádření postojů (modalita) se vrství na vyjádření komunikačních funkcí výpovědi.

V různé modalitě mohou být mluvčím prezentovány zejména výpovědi oznamovací a tázací. Např. na výpověď s komunikační funkcí oznamovací se vrství vyjádření nejistoty: *Tatínek už asi (snad, možná,...) přijel*; nebo vyjádření vůle: *Tatínek by měl přijet (musí přijet...)*; nebo hodnotící postoj: *Je správné, že nekouříte*. Otázka se spojuje s jistotní modalitou: *Zítřejší snad přijede? Určitě mi to přineseš?*, s volným postojem: *Budeme ho moci zítra navštívit?* atd. Tázací funkce však s volní modalitou často splývá (otázka je projev vůle se něco dozvědět): *Smím si sednout? Chceš kávu?*

Blízko k sobě mají funkce prací a některé druhy voluntativní modalit (děj žádoucí): *Být tak mladší! To se nemělo stát!*

1.5.1.1 Modalita jistotní

Modalitou jistotní mluvčí vyjadřuje stupeň jistoty, s níž obsah výpovědi tvrdí. Stupnice má rozpětí od úplné nejistoty k plné jistotě. Nejistota se spojuje i s otázkou. Rozlišuje se jistotní modalita **celková**, kterou vyjadřuje mluvčí, za jak jistý považuje obsah výpovědi (realizuje se na predikátu: *Karel to asi otiskne v časopise*), a jistotní modalita **částečná**, která se vztahuje pouze k některé části výpovědi (*Otiskne to v časopise asi hodně zkráceně. Oznamoval Karlovi, že možná přijede*).

Základním prostředkem vyjádření jistotní modalit v češtině jsou **modální částice**. Pro vyjádření jistoty: *jistě, určitě, nepochybně, zřejmě...*; pro vyjadřování ujišťování: *opravdu, fakt...* (*Opravdu meto mrzí*); pro vyjádření nejistoty: *asi, snad, patrně, možná...*

K vyjádření toho, že jde o tvrzení cizí, a tedy ne zcela jisté, užívá se nejčastěji modální částice *prý*: *Karel je prý nemocný*. V mluvených projevech se v téže funkci hojně užívá též modálního slovesa *mít*: *Příští týden má být pěkně; má pršet...*

Povahy modálních částic nabývají i některá slovesa, zvláště *myslím, tuším* (vždy ve tvaru 1. os. j. č. indikativu): *Autobus má myslím zpoždění. Bylo to tuším o Vánocích*; a dále některé výrazy víceslovné: *podle mého názoru, pokud vím, jestli se nemýlím* apod.

Různý stupeň své jistoty o reálné platnosti tvrzení může mluvčí vyjádřit také konstrukcí podobnou větě složené, kde na místě hlavní věty je modální výraz a formou vedlejší věty je vyjádřeno vlastní obsahové jádro sdělení: *Možná() že přijede, Myslím, že vlak bude mít zpoždění*.

Modální význam jistoty či nejistoty lze pak vyjádřit také negramaticky, obsahem hlavní věty, která je součástí věty složené: *Je už jisté, že přijdeme pozdě. Mám dojem, že toho člověka znám. Je vyloučeno, aby na to zapomněl*. Atd.

Jistotní modalita se vyjadřuje - zvláště v mluvených projevech - také pomocí **modálních sloves** *muset, mít, moci*: *To musel někdo odnést. Ta kniha by měla být na stole. Mohlo by to být ve skříni*. K vyjádření nejistého tvrzení se užívá někdy tvarů složeného futura: *Já to nevím, to bude vědět Karel (= asi ví)*. Jistotní modalitu vyjadřují též výpovědi

mající podobu osamostatněných vedlejších vět. Původní spojky se v nich přehodnotily v částice: *Že on si ten teplý kabát nevzal? Že by si ten teplý kabát nevzal? Aby tak zaspal!*

V rámci výpovědi tázacích vyjadřují jistotní modalitu (nejistotu) otázky deliberativní: *Co teď dělat?*

1.5.1.2 Modalita voluntativní

Mluvčí může ve výpovědi vyjádřit, zda se mu **děj** jeví jako **nutný** (*musím odejít*), **možný** (*můžeme zde zůstat*) nebo **žádoucí** (*měl by to udělat*), může tedy vyjádřit různé druhy zájmu na uskutečnění děje. To je tzv. **modalita voluntativní** (volní modifikace výpovědi).

a) Ve výpovědích s vyjádřeným činitelem děje jde o vyjádření volního vztahu činitele k realizaci děje, jak se jeví mluvčímu (*Karel musí odejít*), nebo o vyjádření volního vztahu mluvčího k ději (*Karel musí odejít!*, tj. já, mluvčí, si to přeji). Voluntativní modalita se vyjadřuje modálními slovesy v osobních tvarech spojenými s infinitivem významového slovesa. Nutnost se vyjadřuje modálními slovesy *muset, mít*: *Karel musel dnes odjet do Olomouce. Máš jít na děkanát. Možnost se vyjadřuje modálními slovesy *moci, smět*: *Můžeš to položit na stůl. Smím si sednout? Žádoucí děj se vyjadřuje slovesem *mít*: *Mám psát úkol, ale nechce se mi. Měl by sis pospíšet. K žádoucím dějům lze přiřadit význam chtění vyjadřovaný nejčastěji slovesem *chtít*: *Chci poslat dopis. Nechci jít spát. Jsou možné i konstrukce jiné: *Jsem povinen to udělat. Byl k tomu někým nucen. Jsem nucen, abych to udělal. Přeji si, aby Karel přijel; apod.*****

b) Ve výpovědích s deagentně pojatým dějem, tj. s činitelem odsunutým z místa gramatického podmětu, jde o všeobecně pojatý voluntativní postoj. Voluntativní modalita se tu vyjadřuje především dvěma konstrukcemi: 1. spona + modální predikativum (adverbium) nebo adjektivum + infinitiv: *Je nutno (nutně) vypracovat program. Je možno (možné) kouřit*; 2. reflexivní tvar modálního slovesa + infinitiv; v konstrukci jednočlenné bezsubjektové: *Musí se pracovat. Zde se může kouřit*; v konstrukci jednočlenné subjektové: *Chce se mi spát*; v konstrukci dvojčlenné: *Ta práce se musí dokončit ještě dnes. Nutnost se vyjadřuje modálními predikativy (event, adjektivy) *nutno (nutné), třeba, dlužno, nezbytno (nezbytné) ...: *Je nutno (nutné) s ním zacházet opatrně. Je to třeba udělat hned. Možnost se vyjadřuje predikativními příslovci (adjektivy) *možno (možné), lze: *Zítřka ho bude možno (možně) opět navštívit. O tom nelze diskutovat. Žádoucí děj se vyjadřuje predikativními příslovci *záhodno, zapotřebí: *Je záhodno (zapotřebí) znát příčinu.*******

c) Při dějích pojatých zcela bezagentně se vyjadřuje voluntativní modalita konstrukcí: nezvratný neosobní tvar modálního slovesa + infinitiv: *Včera nemělo pršet. Mohlo by už být teplo. Zítřka musí být pěkně.*

Voluntativní a jistotní modalita má někdy stejné vyjadřovací prostředky: *Karel musí odjet* (voluntativní) - *Karel musí přijet každou chvíli* (jistotní); *Může odejít* (voluntativní) - *Může to být pravda* (jistotní) atd.

1.5.1.3 Modalita evaluativní

Postoje hodnotící se nazývají též **modalitou evaluativní**. Jimi autor projevu zaujímá objektivní, společensky zdůvodněné, nebo subjektivní, emocionálně hodnotící stanovisko k nějakému faktu ve výpovědi vyslovenému. V prvním případě jde o postoje etické, v druhém o postoje emocionálně hodnotící.

IV. VÝPOVĚD A VĚTA

1. **Eticky hodnotící postoj** se vyjadřuje, když mluvčí (pisatel) hodnotí na základě společenských norem kladně nebo záporně nějaký fakt, jeho uskutečnění nebo neuskutečnění. Většinou se vyjadřuje lexikálně predikativním výrazem typové *správné, že..., je dobré, že..., je moudré, že..., je nesprávné, že..., je špatné, že...*, nebo ve spojení s infinitivem: *Je správné vycházet lidem vstříc. Je špatné někoho jen mechanicky napodobovat.*

Zřídka se hodnocení vyjadřuje též pomocí modálního slovesa *mit* *Měli jsme Věru poslechnout! Neměl to dělat.*

2. V **emocionálně hodnotících postojích** převládá subjektivní hodnocení na základě pocitů libosti nebo nelibosti. Tento druh modalit se vyjadřuje buď popisně lexikálním způsobem: *těší mě, že..., mrzí mne, že..., jsem šťasten, že..., je mi líto, že...* apod., nebo pomocí modálních částic *naštěstí, bohudík, bohužel: K tomu naštěstí nedošlo. To bohužel nevím.*

Mezi oběma uvedenými typy hodnotících postojů, etickým a emocionálním, nemusí být ostrá hranice.

1.5.2 Emocionalita ve výpovědi

Emocionalností výpovědi rozumíme jazykovými prostředky v ní vyjádřený **citový postoj mluvčího ke skutečnosti**. Emocionální zaujetí mluvčího se projevuje ve výrazové expresivitě výpovědi. Expresivita je záměrná výrazová aktualizace výpovědi, ozvláštnění její formy (*Nikdy se sem nevrátím. - Nikdy, nikdy se sem nevrátím!*) nebo užití formy v jiné, pro ni nezvyklé funkci (*Tady si sedni a napiš mu! — Tady si sedneš a napišeš mu!*). Vlivem silné emoce dochází též k nezáměrnému porušování normální podoby výpovědi a textu; k citovému opakování a kladení citových pauz: *Já... já jsem neměl kdy... já jsem dělal lék pro své nemocné;* k citovému přerušování výpovědi: *Ale já přeče... Poslyšte ne... Prosím vás, to ne... Podívejte se, já... já opravdu mohu jen chudé... chudí nemohou nic dělat, ale ti druzí, ti mohou spíš;* k hromadění nevětných výpovědí: *Generál: Příšerné! Příšerné! Pobočník: Skandál! Sem vodit hosty! Jiný pán: Kriste Ježíši! Ježíši Kriste!*

Citovosti může nabýt výpověď užitím expresivního výrazu slovního (*Otec mě namíchnul ~ Fotr mě naštvál*), zejména užitím citoslovcí, citových částic apod.: *Kuš! Kdo to má pořád poslouchat? To se mu to jde!*, významovými posuny, např. užitím ironie (*Ty jsi ale pěkný otec!*), aktualizacemi gramatických forem a modu (*V Bratislavě jsme se měli dobře - V Bratislavě, tam jsme se měli dobře; Nezlobte tam, děti - Ne abyste tam zlobily, děti!*), různými slovoslednými změnami, inverzí aktuálního členění (výpověď má tzv. subjektivní pořad, začíná jádrem výpovědi, po něm následuje východisko, viz kap. IV. 1.6.1), desautomatizovaným postavením přívlasků (*To je pero moje!*).

Prostředky exprese se i kumulují, aby se dosáhlo silnější citovosti, např. slovosledná inverze (změna, přemístění), porušování gramatické shody a prostředky lexikální: *To je chlap jeden mizerná; Ty kluku ušatá!* apod. (viz i kap. o jmenném rodě III.5.1.1).

Prostředky zvukovými, zvláště intonací a dynamickým přízvukem, mohou nabýt citovosti výpovědi s nejrůznějšími komunikačními funkcemi. Takové výpovědi (věty) se nazývají zvolací: *No, vy jste mi ale daly! Kdopak by si byl na tohle pomysli! Ach nechod', nechod' na jezero, zůstaň dnes doma, moje dcero!* (Výrazové prostředky emocionálností výpovědi se probírají v příslušných kapitolách.)

1.6 Aktuální členění výpovědi

Výpověď jako elementární komunikační jednotka nebývá izolovaná, zapojuje se vždy do nějakého kontextu nebo situace. V důsledku tohoto zapojení se zpravidla rozčleňuje ve dvě části. Jednou částí (bývá to většinou začátek výpovědi) se zapojuje do kontextu nebo do situace tím, že opakuje (ne vždy doslovně) něco z předcházejícího kontextu, nebo tím, že pojmenovává něco ze situace, v níž se promluva realizuje. Tato část výpovědi se nazývá **východisko výpovědi**. Druhá část výpovědi kontextově nebo situačně zapojena není, a tato nezapojená část přináší proto v daném kontextu nebo situaci novou informaci, posunuje sdělení kupředu (někdy je autorem jen podávána jako nová informace). Tato část výpovědi se nazývá **jádro výpovědi**. Členění výpovědi na východisko výpovědi (V) a jádro výpovědi (J) je tzv. **aktuální členění výpovědi** (nazývá se též kontextové členění).

Příklad situačního členění: *Náš soused Novák (V) je v nemocnici (J)*. Adresát zná situaci, totiž že máme souseda jménem Novák, a proto mluvčí tuto jednovýpovědní zprávu začíná pojmenováním tohoto známého faktu, to je východisko výpovědi; k němu pak připojuje pro adresáta novou informaci: „je v nemocnici“, to je jádro výpovědi.

Příklad kontextového členění: *Byl jednou jeden chalupník. Ten chalupník (V) měl tři syny (J)*. V druhé výpovědi se opakuje část první výpovědi, to je kontextově zapojená část, tedy východisko výpovědi, a po něm následuje kontextově nezapojená část, přinářející novou informaci, to je jádro výpovědi.

Příklad členění výpovědi na základě našich společných znalostí o světě (zkušenostní komplex): *Na louce se pásly krávy. Zvuk zvonců (V) se nesl tichým večerem (J)*. Druhá výpověď navazuje plynule na první, přestože o zvoncích se předtím nemluvalo, a v druhé výpovědi je vlastně všechno, co sděluje, nové. Ze zkušenosti však víme, že pasoucí se krávy mívají na krku zvonce, proto chápeme „zvuk zvonců“ jako východisko výpovědi.

Plynule by však mohla druhá výpověď navázat na první i s jiným slovosledem: *Na louce se pásly krávy. Tichým večerem (V) se nesl zvuk zvonců (J)*. Zde východisko je zvoleno na základě zkušenosti, že krávy se obvykle vyhánějí na pastvu v podvečer a výpověď tím dostává jinou **komunikační perspektivu**, mluvčí chce jako nejdůležitější informaci sdělit, že krávy měly na krku zvonce. Protože ne všechny krávy musí mít, lze to chápat v daném projevu jako novou informaci. Mluvčí může prezentovat adresátovi informaci různým způsobem podle toho, co považuje vzhledem k adresátovi za aktuální nebo důležité.

Příklady ukazují, že často je východisko totožné s podmětovou částí věty, ale nemusí tomu tak být. Viz např.: *Skladby tohoto typu (V) byly označovány jako kroniky (J)*. *Kroniky (V) psali většinou mniši (J)*. (Východisko druhé výpovědi je ve větě předmětem.) *Filozofické otázky (V) mají tradici (J)*. *V této tradici (V) se vytvořilo určité vědomí problému, které udává... (J)*. (Východiskem druhé výpovědi je příslovečné určení.)

Při kontextovém členění výpovědi nemusí se ve východisku doslovně opakovat některý výraz z předcházejících výpovědí, může jít o navazování zájmenné, pomocí synonymních výrazů, parafrází apod.:

(1) *Žila jednou jedna žena a (2) ta (V) měla dvě dcery (J). ...ale v tom se spustil prudký déšť. Liják (V) nás zahnal zpátky > domů (J)*.

Lidské bytí na světě je spolubytí, tedy bytí s jinými lidmi. Tento fakt (V) jsme poznali na příkladu jazyka (J).

IV. VÝPOVĚĎ A VĚTA

Aktuální členění mají též počátkové výpovědi, tj. první výpovědi v textu, které nenavazují na žádnou předcházející výpověď. Východisko takových výpovědí tvoří buď časoprostorová „kulisa“: *V jedné zemi (V) panoval král, který byl nesmírně bohatý (J).* *Ve čtvrtek, dne 24. února 1842, (V) stály na silnici, jež běží..., těžké selské sáně (J).* (první výpověď v textu Zapadlých vlastenců K. V. Raise); nebo je východisko tvořeno konstatováním existence něčeho, někoho: *Nastala (V) zima (J).* *Byl jednou (V) jeden chudý chalupník (J).* Do čela první výpovědi jako její východisko se často staví osoba, o níž bude v textu teprve řeč (anticipace hrdiny): *Libor (V) byl jediný syn chudé vdovy (J).*

1.6.1 Objektivní a subjektivní pořad

Objektivní a subjektivní pořad jsou dva typy aktuálního členění. Při **objektivním pořadu**, který je základní a nejběžnější, stojí východisko výpovědi před jádrem výpovědi. Používá se ve výpovědích citově neutrálních, v klidném vyprávění, konstatování fakt apod. Při subjektivním pořadu se do čela výpovědi dostává jádro výpovědi. Je to časté při vyjadřování emocionálním, kdy se snažíme vyslovit nejprve to, co nám nejvíce tane na mysli, co nás vzrušuje, co chceme zdůraznit apod., a pak teprve připojíme východisko.

Subjektivní pořad mívají:

1. emocionální výpovědi: *Dvacet korun (i) jsem za ni dala.*
2. otázky doplňovací: *Kam (J) odchází otec?* (Jádro v otázce koresponduje s jádrem v odpovědi: *Otec odchází (V) na procházku (J).* Protože jde o výpovědi neemocionální, je někdy tendence přemístit tázací slovo na místo, kde v klidných, nevzrušených výpovědích stává jádro výpovědi: *Otec odchází kam? Alois Jirásek se narodil kdy?* apod.)
3. počáteční výpovědi vytýkající téma do čela: *Možnost hypoték (J) parlament projedná koncem letošního roku* (titulek)
4. výpovědi původně zvukově realizované, v nichž je jádro signalizováno intonačním centrem: *V Maďarsku (i) jsme se také zastavovali.*

Podle kontextu nebo situace, na niž výpověď reaguje, mohou při objektivním pořadu ve funkci jádra výpovědi vystupovat různé její části. Např. výpověď *Karel poslal matce telegram* může být odpovědí na otázku *Co poslal Karel matce?* Tázací slovo v otázce koresponduje v odpovědi s jádrem výpovědi. Na otázku *Komu poslal Karel telegram?* odpovíme: *Karel poslal telegram matce* nebo pouze jádrem výpovědi *Matce*. Ve výpovědi *Telegram poslal matce Karel* je jádrem výpovědi *Karel*. Testovací otázka pro zjištění jádra výpovědi by zněla: *Kdo poslal matce telegram?* Kdyby však odpověď na tuto otázku zněla *Karel poslal matce telegram!*, měla by subjektivní pořad (s jádrem na začátku spojeným s intonačním centrem). A byla by možná i výpověď s objektivním pořadem *Karel matce telegram poslal* za předpokladu, že vlastním cílem sdělení je predikát (při nejistotě, zda poslal či neposlal).

1.6.2 Aktuální a komunikační členění; komunikační dynamismus

Existují výpovědi, které aktuální členění nemají. Jsou to jednoslovné, někdy i víceslovné výpovědi typu: *Ahoj! Nazdar! Šťastnou cestu! Dobrou noc! Prší* apod. Za jistých okolností (v určitých kontextech) nejsou rozčleněny ani výpovědi jinak členitelné. Srovnejte tyto případy:

- A: *Nevidím Karla.* B: *Karel (V) nepřišel (J).*
A: *Jsou tu všichni?* B: *Nepřišel (V) Karel (J).*
A: *Co se děje?* B: *Nepřišel Karel.//Karel nepřišel.*

V posledním případě může osoba B odpovědět obojím způsobem, odpověďová výpověď na tuto otázku je aktuálně nečleněná. Podobně: replika A: *Už jsi to slyšel?* B: *Co?* A: *Spojevecká vojska zaútočila na Irák/J/Na Irák zaútočila spojevecká vojska.* Aktuální členění na východisko a jádro výpovědi nemají, mají však komunikační členění na téma a réma. Autor něco zvolí jako téma výpovědi a o tom pak něco vypovídá. Rozlišujeme tedy **východisko (V) jako kontextově zapojenou část výpovědi a jádro (J) jako kontextově nezapojenou část výpovědi a téma (T) jako to, o čem se mluví, a réma (R) jako to, co se o tématu říká.** Téma často splývá s východiskem, ale mohou se i rozcházet: (1) *Žili jednou (V) tři bratři (J).* (2) *Otec (T) je (V) mel rád (J) všechny, (3) ale nejraději nejmladšího, Jenka.*

(1) *Co je filozofie a k čemu slouží, se chápe různě.* (2) *Lidé (T) od ní (V) očekávají...*

(1) *Antonín Dvořák se narodil jako nejstarší z osmi dětí 8. září 1841.* (2) *Hudební nadčíní (T) se projevilo u mladého Dvořáka (V) již v nejužitejších letech chlapeckých.*

Jak ukazují příklady, téma bývá často na rozdíl od východiska podmětem, protože schopnost plnit funkci tématu má především nominativ substantiva.

Jednotlivé složky výpovědi přispívají různou měrou k rozvíjení a obohacování obsahu sdělení, nejde jen o rozdíl: známé - nové, nýbrž také o stupně známého a nového. Toto odstupňování komunikační závažnosti části výpovědi se nazývá **výpovědní dynamismus.** Výpovědní dynamismus jednotlivých částí výpovědi je různý. Obvykle výpovědní dynamismus stoupá od začátku ke konci. Následující část je výpovědně závažnější než předcházející. To vyplývá z aktuálního členění založeného na postupu od známého k novému a na lineárnosti komunikačního procesu v čase (nebo prostoru při projevu písemném). Teorie komunikačního dynamismu byla vypracována pro potřeby popisu českého slovosledu. Členění výpovědi pouze na dvě části nemůže vysvětlit slovosled delších výpovědí, kde jak východisko, tak zejména jádro výpovědi je tvořeno řadou slov, jejichž pořadí je třeba vysvětlit (viz blíže kap. IV.2.4.1.1).

Je tedy vhodné rozlišovat:

1. aktuální členění výpovědi, tj. členění na V a J, na kontextově nebo situačně zapojenou část a nezapojenou část; na známé a nové;
2. komunikační členění, tj. členění na T a R, na to, o čem se mluví, a co se tudíž klade první, a co se o tom říká; na dané a řečené;
3. komunikační (výpovědní) dynamismus, tj. členění na více částí podle sdělné závažnosti částí vzhledem ke kontextu a situaci.

Aktuální členění výpovědi mající formu věty složené (tj. v dosavadní terminologii „souvětí podřadného“) je možné ve dvou rovinách: 1. v rovině celku, tj. v rovině výpovědi, 2. v rovině jednotlivých komponentů. Aktuální členění v rovině celku (aktuální členění výpovědi): *Králův vůz (V) projížděl krajem, kde kvetly hrušky a jabloně (J).* Aktuální členění v rovině komponentů (aktuální členění jednoduchých vět): *Králův vůz (V)projížděl krajem (J), kde (V) kvetly hrušky a jabloně (J).*

Věta je forma, která je systémově určena pro výpovědní funkci, proto každá členitelná věta, i když je její výpovědní funkce suspendována (potlačena, snížena) na funkci členenskou (jako je tomu ve větě složené), má své aktuální členění. Při aktuálním členění výpovědi s formou složených vět může mít východisko i jádro gramatickou podobu věty: *Když se Karel vrátil (V), onemocněl (J),* ale též formu části věty nebo víc než jedné věty (viz příklad, kde východiskem je jen část věty hlavní a jádrem víc než jen vedlejší věta, k jádru výpovědi patří též část hlavní věty).

1.6.3 Prostředky aktuálního členění výpovědi

Základními prostředky vyjádření aktuálního členění výpovědi (i věty) jsou slovosled a zvukové prostředky. Někdy se uplatňují též lexikální a gramatické (syntaktické) prostředky.

1. Hlavním prostředkem vyjádření aktuálního členění - zvláště v písemných projevech - je **slovosled** a **větosled**. Nejdůležitějším principem českého (do jisté míry volného) slovosledu je princip významový, projevující se v aktuálním členění a rozpracovaný v teorii výpovědního (komunikačního) dynamismu (viz výše).

2. Ve zvukovém projevu je nejdůležitějším výrazovým prostředkem aktuálního členění intonační centrum („větný přízvuk“). **Intonační centrum** je vždy spojeno s jádrem výpovědi. Obvykle bývá na konci výpovědi, ale při zvukové realizaci výpovědi se může přesouvat do jiných pozic (desautomatizace polohy intonačního centra).

3. Z lexikálních prostředků se využívají pro aktuální členění zvláště aktualizační částice (*Již, teprve, právě, pouze, také, i, ani...*). Aktualizují výrazy, před nimiž stojí. Zpravidla to bývá jádro výpovědi. Aktualizované výrazy se spojují také s intonačním centrem výpovědi: *Za poslední rok ztratilo zaměstnání j i ž deset procent pracujících* (objektivní pořad). *Teprve Dobrovský objevil zákonitosti tvoření slov* (subjektivní pořad).

4. K modifikacím aktuálního členění a k zdůrazňování východiska či jádra výpovědi slouží též některé **syntaktické konstrukce**.

Osamostatňováním větných členů/parcelací se tyto členy aktualizují a zařazují do jádrové části výpovědi, výpověď má pak komplikovanější stavbu jádra: *Jde asi clo dvora* (V) *na kuřata* (J). - *Jde asi* (V) *do dvora* (J). *Na kuřata* (J). *Byl jsem taky několikrát* (V) *v Rakousku* (J). - *Byl jsem taky* (V) *v Rakousku* (J), *dokonce několikrát* (J).

Konstrukce s tzv. **samostatným větným členem** je výpovědní modifikace jednoduché věty, při níž se zpravidla zdůrazňuje východisko výpovědi v antepozici: *Napříkladový případ se pamatují.* — *Příkladový případ, na ten se pamatují. Karel dnes nepřijde.* - *Karel, ten dnes nepřijde;* ale i v postpozici: (1) *Najal si hostinec Na Vyhlídce;* (2) *je to sic trochu samota, ale* (3) *dnes to začínají mít lidé rádi, tyhle výlety, vyhlídky, koupání v rybníce a takové ty věci.* Formou samostatného větného členu lze vytknout i jádro výpovědi: (1) *Já to znám, protože u iné bytně bydlel jeden takový soudní referent;* (2) *mazavka, to on byl, a* (3) *lajdák, to on taky byl, ale (A) jinač to byl nadaný a špatně placený mládenec.*

Posouváním podřadicí spojky *že, aby* dovnitř vedlejší věty se v aktuálním členění věty výrazně odděluje od sebe východisko a jádro, východisko se zdůrazňuje: *Bylo tedy zřejmé, že předsednictvo musilo ustoupit a řečník že bude mluvit dál. Plíhalka, vyplakavši se, kdežto sousedce jásavě pověděla, mladý, hezký Smatlán že bude jejím druhým mužem. Řekni mámě, kaje aby mi nechala.*

Také konstrukce s vedlejší větou posudkovou typu *Byl to Dobrovský, kdo (který) první vědecky zpracoval otázku tvoření slov v slovanských jazycích* slouží k vytčení a zdůraznění východiska nebo jádra výpovědi. Proto se takové konstrukce nazývají někdy **vytýkáci důrazový opis**.

Prostředkem vytčení východiska jsou také konstrukce s výrazy *pokud jde o..., co se týče* tvořící tzv. **navozovací věty vedlejší** ve složených větách: *Pokud jde o mne, nebudu proti* (= já nebudu proti).

1.6.4 Elipsa

S aktuálním členěním výpovědi souvisí též zčásti **elipsa/výpustka**. Elipsa je nevyjádření toho, co by v úplné výpovědi vyjádřeno být mohlo a co její mluvnická struktura předpokládá, ale z důvodu neopakování (textová elipsa) nebo z důvodů výrazové úspory v určité situaci (situační elipsa) se nevyšloví či nenapíše. Nevyjadřují se obvykle ty části výpovědi, které jsou informačně méně závažné, tedy části, které patří k východisku výpovědi. Bývá to velmi často při kontextové elipse podmět, který je východiskem výpovědi: (1) *Byl jeden švec a (2) měl tři syny*. Ale mohou to být i jiné části východiska nebo tzv. přechodové části mezi východiskem a jádrem (viz kap. IV.2.4.1.1): (1) *Kuchyň si dala Helena vymalovat růžově, (2) koupelnu modře*. Východisko se vynechává rovněž při situační elipse: *Už domů?*

O elipse z hlediska větné struktury viz 2.1.2.5.4.

2. Věta

2.1 Věta jednoduchá

Věta jednoduchá je struktura syntaktických vztahů mezislovních obsahujících jednu gramaticky vyjádřenou predikaci (přisuzovací vztah).

Syntaktický vztah v jednoduché větě je (zpravidla) syntagmatický vztah mezi dvěma (nebo i více) autosémantickými (významovými) slovy. Základním větotvorným syntaktickým vztahem je **vztah predikační** (přisuzovací, viz kap. IV.2.1.1.1). Predikační vztah může být vyjádřen gramatickými prostředky, nebo je negramatický (viz níže). Pouze gramatické vyjádření predikačního vztahu je základem systémové syntaktické jednotky, která se nazývá **věta**. Prostředkem gramatické predikace (predikátorem) je určitý tvar slovesný, verbum finitum (VF), protože VF vyjadřuje svým tvarem predikační kategorie (významy), způsob a čas. Proto věta zpravidla obsahuje VF, jež je jeho strukturálním jádrem.

Okrajově (z hlediska systému českého jazyka) může být gramatická predikace vyjádřena citoslovci onomatopickými, která suplují VF a vyjadřují děj expresivně: *Vrabc frnk clo křoví*, spojením jmen s výraznou pauzou (a příslušnou intonací): *Skladatel - Josef Bohuslav Foerster*, vztahem podmětu a infinitivu: *Otec ne a ne to pochopit. Pes jen kousat. Chlapec o spaní ani slyšet* (infinitiv je tu obvykle spojen s částicemi *ne a ne, jen, ani*).

Gramatická predikace nemusí však být vždy vztahem syntagmatickým, vedle predikace syntagmatické, která je vztahem mezi podmětem a přísudkem, existuje gramatická predikace nesyntaxmatická; slovně je vyjádřen pouze predikát verbem finitem, kdežto podmět nelze slovně vyjádřit, subjektem věty je nějaký jev reality, který se ve větě tvrdí (*Prší. Sněží*). Predikace syntaxmatická je základem dvojčlenných vět, predikace nesyntaxmatická je základem vět jednočlenných.

Vedle gramatické predikace (syntagmatické nebo nesyntaxmatické) může věta obsahovat jednu i více predikací negramatických, tj. predikací nevětotvorných, druhotných a více či méně skrytých (implicitních), jejichž subjekty a predikáty jsou obsaženy v jiných větných členech. Např. v jednoduché větě *Rybáři našli Karla utopeného* je vedle gramatické syntagmatické predikace *rybáři - našli...* predikace nevěrná, skrytá v členech *Karla - utopeného* (rybáři našli Karla, Karel byl utopený; rybáři našli Karla, který byl utopený). Druhotná predikace je nesamostatná, protože nemá přísudek vyjádřen VF, a nepřesahuje proto strukturu jednoduché věty. Subjekt nevětné (negramatické) predikace je buď totožný s podmětem věty: *Obecenstvo odcházelo z divadla zklamané* (= obecenstvo odcházelo, obecenstvo bylo zklamané), nebo není totožný s podmětem (je obsažen v jiném členu věty): *Vítr hnal kapky deště, ostré jako jehly* (= vítr hnal..., kapky byly ostré). Nevětný predikát je vyjádřen vždy jiným členem než predikátem větným, a to buď některým neurčitým slovesným tvarem (přechodníkem, infinitivem, slovesným adjektivem), nebo výrazy, které mohou tvořit jmennou část sponově-jmenného přísudku

(adjektivem, substantivem): *Tyto kapky, obalené ochrannou vrstvou strusky, procházejí vysokým žárem. Jdouce neznámým lesem, zabloudili jsme. Sněžka, nejvyšší hora v Cechách, se vypíná do výše 1602 m.* Způsob začlenění a vyjádření druhotné predikace je různý, proto je tato predikace někdy zjevnější, někdy méně zjevná. Nejméně zjevná je predikace obsažená v dějových jménech: *Po příchodu domů vypil horký čaj* (= když přišel, vypil...). Nejzjevnější je v rozvitých a nesplývavě (popauzově) připojených konstrukcích přechodníkových, infinitivních a s dějovými (slovesnými) adjektivy. Takovým konstrukcím se říká **polopredikativní** (polovětné) **konstrukce**. *Trubači, jedouce před mládenci jako jejich heroldové, ohlašovali se velikým troubením. Tento její zvyk, mluvit stále o nemocech, mne rozčiloval. Výzva k záchraně lesa, uzavírající tento pozoruhodný článek, se stala programem naší práce.* Člony polopredikativních konstrukcí plní přitom funkci větných členů. Repertoár polopredikativních konstrukcí se vymezuje různě. Někdy se do nich zahrnují i spojení apoziční a doplňková (v celém rozsahu).

Věta je jednotka gramatického systému jazyka a její primární funkce je výpovědní. Některé věty však výpovědní funkci ztrácejí, protože nabývají funkce větněčlenské; jsou to tzv. věty vedlejší, které jsou součástí vět složených. Věta jako jednotka gramatického systému (1) musí mít určitou formu, určitý strukturální příznak větnosti, a (2) musí být chápána jako abstrakce, jako větné schéma.

1. Strukturálním příznakem větnosti je gramaticky vyjádřená **predikace**. Věta je predikační jednotka. Funkčním základem predikace je predikát/přísudek, vyjadřovacím prostředkem vztahu predikace je **predikátor**. Jím je obvykle verbum finitum. Predikátor může být v textové větě elidován, vypuštěn: *Karel šel na koncert, Jirka do kina.*

2. Větu jako jednotku jazykového systému je nutno chápat abstrahované od její konkrétní realizace, jako větné schéma. Existují různé stupně abstrakce od konkrétní věty:

a) Abstrakce od konkrétní slovníkové (lexikální) náplně, od slov s jejich slovníkovým významem. Strukturu věty lze zachytit pomocí symbolů. Např. konkrétní věty:

Opravdová hudba hluboce ovlivňuje mladé lidi.

Horská služba usilovně hledá zbloudilé turisty.

Pilný student snadno složí i obtížné zkoušky.

a další konkrétní věty stejné struktury lze zachytit buď pomocí symbolů vystihujících slovní druh, který vyplňuje jisté místo ve struktuře věty: A, - S, - ADV - VF - A₄ - S₄ (A = přídavné jméno v 1. p.; S₁ = podstatné jméno v 1. p.; ADV = příslovce), nebo pomocí symbolů pro větné členy: At - S - AD - P - At - 0₄ (At = přívlastek, S = podmět, AD = příslovečné určení, P = přísudek, 0₄ = předmět v 4. p.).

b) Dalšími stupni abstrakce jsou abstrakce od konkrétních gramatických významů větných komponentů, např. od gramatického čísla jmen, slovesného času VF apod., dále abstrakce od aktuálního členění (slovosledu) a konečně abstrakce od periferních prvků větné struktury: skladební dvojice, které větu tvoří, lze redukovat na řídicí členy těchto dvojic: (A, - S₁) - (ADV - VF) - (A₄ - S₄) = S, - VF - S₄ (např. *Hudba ovlivňuje lidi*). Tato abstrakce se provádí za účelem typologickým, chceme-li téměř nekonečně rozmanité struktury konkrétních vět svést do malého (přehlednutelného) počtu větných schémat. Ta si nevíšimají obsahové náplně konkrétní věty, nýbrž popisují větu „in abstracto“ jako mezislovní strukturu jistého typu, a to jak po stránce výrazové, tak po stránce významové.

Po **stránce významové** je věta jako systémová jednotka tvořena vztahovými významy autosémantických slov v ní užitých. Vztahový význam slova je obecný význam slova, který je výsledkem jeho vztahu k jinému slovu ve větě. Významovým základem věty je

IV. VÝPOVĚĎ A VĚTA

vztah mezi pojmenováním něčeho, o čem se něco tvrdí, a pojmenováním tohoto tvrzení: *Otec spí. Dítě pláče. Okno se rozbilo* apod. Obvykle však oba základy tohoto vztahu samy o sobě obsah věty plně nevyjadřují. Např. ve větě *Některé druhy ptáků vyhledávají pro svá hnízda duté stromy* spojení *druhy vyhledávají* nevystihuje obsah věty. Obě základní části, gramaticky nazývané podmět a přísudek, bývají doplňovány a modifikovány významem dalších slov, která je rozvíjejí (jak gramaticky, tak významově), a teprve spolu s nimi vyjadřují významy, které jsou predikačně usouvztažněné a tvoří úplnou gramatickou strukturu i obsah věty.

Zvláště přísudek, jehož mluvnickým základem je slovesné pojmenování, není významově autonomní a potřebuje často další sémantické doplnění, protože sloveso je zpravidla samo o sobě významově neúplné. Význam většiny sloves nabývá úplnosti teprve ve spojení s pojmenováním nějaké předmětnosti, které se děj nutně týká (*čistit boty, okna...*) nebo která dějem vzniká (*vyrábět boty*) apod. Dokonce jeden a týž lexikální význam slovesa mění svou kvalitu (pozměňuje se) podle toho, čím je sloveso doplněno (kompletováno); jiná je např. kvalita „psaní“ ve spojení *psát dopis* (to umí každý, kdo dovede psát) a *psát román* (to každý neumí).

Z významového vztahu podmětu k přísudku vyplývá význam podmětu. Dějový význam přísudku vytváří u podmětu význam činitele děje (*Otec maluje kuchyň*), stavový význam přísudku vytváří u podmětu význam nositele stavu (*Otec odpočívá*). Analytický přísudek (sponově-jmenný) obsahující pojmenování vlastnosti vytváří z podmětu nositele vlastnosti (*Otec je starý*) atd.

Podobně určuje predikátové sloveso i význam rozvíjejícího předmětu. Zda předmět má význam zásahu dějem (úplného: *řezal dřevo*, částečného: *dotkl se drátů*), výsledku (*psal dopis*), adresáta (*psal otci*), cíle (*domáhal se spravedlnosti*) atd., je ovlivněno významem slovesa (nebo významem pádu předmětu). Části s významem předmětným bývají významově zpřesňovány pojmenováním vlastností těchto předmětností a i děj je významově určován různými vlastnostmi a dále různými vnějšími okolnostmi, za nichž se uskutečňuje.

Ve větě lze rozlišit tři sémantické vrstvy:

1. významový základ tvořený predikační dvojicí rozvitou nutnými významovými doplněními přísudku;

2. významovou periferii věty, jíž jsou významová doplnění členů tvořících základ; jsou v podstatě dvojího druhu: kvalifikační a okolnostní;

3. významové prostředí, okolí. Význam vět je dotvářen mimovětnými významovými faktory:

a) Jde o situační a kontextovou podmíněnost větného významu: Význam věty *Ted' to bude všechno jiné* může být podle situace různý, mluvčí jí může vyjadřovat, že bude všechno horší, nebo naopak, že bude všechno lepší apod. Pravý význam vyplyne z kontextu a situace.

b) Jde o zkušenostní podmíněnost významu věty. Význam věty vytvářejí i tzv. vztahy presupoziční, „podtext“, existující na základě lidské zkušenosti a logiky. Např. smysluplnost věty *Karlovo auto je v opravě* je podmíněna presupozicí (zkušenostním předpokladem): „Karel má auto“. Presupozice je souhrn podmínek, které musí být splněny, aby věta byla správně pochopena.

c) Mluvčí může dát větě smysl, který neodpovídá významu vycházejícímu z komponentů věty a vztahů mezi nimi, jestliže použije např. ironie, metafory, žertu apod.

Základní výrazové typy jednoduché věty je možno stanovit podle dvou kritérií:

1. podle syntagmaticnosti nebo nesyntagmaticnosti predikačního vztahu,
2. podle syntetičnosti nebo analytičnosti predikátu.

První kritérium vede k rozdělení vět na dvočlenné a jednočlenné, druhé kritérium vede k rozdělení vět na nesponové a sponové.

Na základě obou kritérií můžeme vydělit čtyři typy vět:

1. typ dvočlenný nesponový: *Otec spí. Karel byl pochválen učitelem.*
2. typ dvočlenný sponový: *Karel je učitelem. Káva má být horká.*
3. typ jednočlenný nesponový: *Stmívá se. V celých Čechách dnes pršelo.*
4. typ jednočlenný sponový: *Je po dešti. Je mi lépe. Není co dělat.*

2.1.1 Syntaktické vztahy ve větě jednoduché

Větnou struktura vytvářejí mezislovní vztahy ve větě. Např. ve větě *Velký mrak zakryl slunce* lze zjistit tyto mezislovní vztahy: *velký - mrak, mrak - zakryl, zakryl - slunce*. V dané větě nejsou v bezprostředním nebo vůbec v žádném vztahu slova *mrak* a *slunce*, *velký* a *zakryl*, *velký* a *slunce*. Mezislovní vztahy se realizují mezi autosémantickými slovy ve větě (mimo citoslovce citová a apelová) a nazývají se **syntaktické/větné vztahy**.

Protože věta je jednotka znakové povahy, tedy bilaterální, musíme rozlišovat syntaktické vztahy ve větě ve dvou rovinách, v rovině významové a v rovině výrazové. Ve významové rovině jde o syntaktické vztahy sémantické, v rovině výrazové jde o formálněsyntaktické vztahy. Sémantické vztahy ve větě jsou: predikace, determinace, koordinace, apozice; formálně syntaktické vztahy ve větě jsou: závislost (podřadnost/hypotaxe), souřadnost a řazení (obojí se označuje cizím slovem parataxe).

Vztahy sémantické se vyjadřují vždy nějak formálně, významová a výrazová stránka věty existují v jednotě. V citované větě je dvojice slov *mrak-zakryl* ve vztahu predikačním, který je vyjádřen závislostí slovesného přísudku na slově *mrak*, *ježe* ve větě podmětem (tvar přísudku se řídí podle podmětu; kdyby ve větě bylo podmětem např. slovo *mračno*, musel by přísudek mít tvar *zakrylo*). Dvojice slov *velký - mrak* je ve vztahu determinačním, adjektivem *velký* se blíže významově určuje *mrak*; determinace je formálně vyjádřena tvarovou závislostí adjektiva na substantivu (srov. opět *velké - mračno* apod.). Ve dvojici *zakryl - slunce* je sloveso *zakryl* determinováno svým předmětem *slunce* (význam „zakrytí“ by byl poněkud jiný, kdyby sloveso bylo determinováno např. předmětem „celou oblohu“). Determinace ve dvojici *zakryl-slunce* je vyjádřena formální závislostí slova *slunce* na slově *zakryl*; sloveso předepisuje závislému členu jeho tvar 4. pádu.

Pro zmíněnou vzájemnou podmíněnost sémantických a formálněsyntaktických vztahů ve větě budeme při popisu každého sémantického vztahu přihlížet k jeho formálnímu vyjádření, a naopak při popisu formálněsyntaktického vztahu k jeho významovému obsahu. Každý vztah lze charakterizovat z dvojí stránky, např. *chudák- maminka* je determinace souřadná (paratactická) nebo z druhé strany souřadnost determinační; *navštívil - maminku* je determinace hypotaktická nebo z druhé strany závislost determinační (viz níže).

2.1.1.1 Vztahy sémantické

2.1.1.1.1 Predikace

Predikace/přisuzování je aktuální vztažení znaku na jiný znak, je to vztah mezi tzv. přísudkem a podmětem (predikace syntagmatická: *Otec spí, Velryba je savec*), nebo

vztažení znaku (přísudku) na jistou skutečnost (predikace nesyntagmatická: *Prší. Je hez/cy*). Gramaticky je predikace vyjádřena zpravidla určitým tvarem slovesným (VF), protože VF vyjadřuje aktualizační, tj. predikační významy (kategorie): modus/způsob a čas. Gramaticky vyjádřená predikace je větovorný vztah: syntagmatickou predikací vzniká věta dvoječlenná, nesyntagmatickou predikací vzniká věta jednočlenná. Predikace syntagmatická se vyjadřuje závislostí slovesného přísudku na podmětu; jde o shodu v osobě, popř. též v čísle a jmenném rodě. Nesyntagmatická predikace v jednočlenné větě se vyjadřuje neosobním tvarem určitého slovesa (tj. 3. os. j. č. neutr.).

Základní sémantické typy predikace jsou:

1. predikace dějová: aktivní (činnost: *učitel chválí*; stav: *ryba žije ve vodě*), pasivní (*zák je chválen*);
2. predikace posesivní: *Karel má dům. Tento dům patří Karlovi*;
3. predikace existenciální: *Bůh je. Spravedlnost neexistuje*;
4. predikace kvalifikující: *Ten potok je klikatý. Karel je veselý člověk*;
5. predikace identifikační: *To je klikatý potok. Ten strom je lípa*.

2.1.1.1.2 Determinace

Determinace/určování je sémantický vztah významového zpřesňování jednoho slova jiným slovem. Ve srovnání s predikací lze determinaci charakterizovat jako neaktuální vztažení znaku na znak. Predikace: *strom je zelený (byl zelený, bude zelený, by byl zelený...)* - determinace: *zelený strom*. Jde buď o vztah restriktivní, o vztah pojmového omezování, nebo o vztah nerestriktivní, o vztah pojmového zařazování. Např. ve spojení typu *město Praha* jde o obousměrnou determinaci: determinace slova *město* slovem *Praha* je restriktivní, determinace slova *Praha* slovem *město* je nerestriktivní, zařazující.

Determinace je vztah, který se ve větě vyskytuje nejčastěji. Existují různé druhy determinace. Podle formálního vyjádření je determinace hypotaktická nebo parataktická. Základním typem determinace je determinace hypotaktická.

Hypotaktickou determinaci lze dělit na determinaci obligatorní (nutnou) a determinaci fakultativní. Determinaci obligatorní pak dále rozdělujeme na komplementární a atributivní.

Komplementární obligatorní determinace vyplývá ze slovesné **intence** (viz kap. IV.3.2): většina sloves i slovesných (ba i dějových) jmen vyžaduje nutně sémantické doplnění. V textu může být doplnění vynecháno, jestliže se vyrozumívá: *Přes řeku stavějí most. Stavba trvá už přes dva roky*. Komplementární obligatorní determinace je 1. objektová: *psát dopis, stavba mostu*, 2. subjektová: *štěkánijsa*, 3. adverbialní: *ochnout se na ulici*, 4. doplňková: *cítit se nemocen*.

Atributivní obligatorní determinace vyplývá ze sémantiky determinovaných jmen, popř. ze sémantické náplně celé věty: *Babička vzpomínala na staré časy*. Substantivum (neslovesné) je pojmenování samostatné, které zpravidla nepotřebuje nutné doplnění přívlaskem, ale v některých syntaktických konstrukcích některá substantiva (obvykle velmi obecného významu) přívlaskové doplnění nutně vyžadují. *Přeji ti štěstí u cestu. Nepřišel pro vážnou příčinu. Hledal tě tu nějaký člověk. Cekalo tam množství l i d í; děvče m o d r ý c h očí* apod.

Determinace fakultativní je významové rozvíjení nevynucené významem nadřazeného výrazu. Lze rozlišit několik sémantických druhů: 1. určení kvalifikační, tj. určení vlastnosti; kvalifikační determinace se dá rozdělit dále na a) hodnotící (*m i ly společník*,

k r á s n ě zpívát), b) omezující, a to buď kvalitativně (*ovocný strom, trest s m r t i*), nebo kvantitativně (*t ř i jablka, p ě t joblek*); 2. určení okolností, které je rovněž dvojí: a) určení vnějších okolností (časoprostorové: *kouřit na ulici, kouřit ráno, lóže v d i v a d l e*); b) určení vnitřních okolností (*zpívát pro radost, pytel n a m o u ku*); 3. determinace vyjadřující příslušnost (substance, která je součástí jiné substance: *věž kostel a, střecha el o m u, člen sp o l k u*); jde o společný obecný význam většiny adnominálních genitivů.

Determinace parataktická je determinace mezi výrazy, které na sobě formálně závislé nejsou. Je dvojí: 1. samostatná, 2. postupná (nesamostatná).

1. Parataktická determinace samostatná je dvojčlenná, a to buď a) jednosměrná, nebo b) obousměrná, vzájemná.

a) Jednosměrná samostatná determinace se realizuje jednak mezi výrazy substantivní povahy: *chudák -> maminka, neřád -> okno, mizera - * • chlap* apod., jednak mezi výrazy adjektivní/adverbiální povahy. Zde musí být determinovanost vyjádřena spojovacími prostředky: *drahý, <- protože nepotřebný; starý, <- a proto mrzutý*.

b) Obousměrná (vzájemná) samostatná determinace je ve spojení typu *město *→ Praha, řeka *→ Vltava, ředitel *-> Novák* apod. Tato spojení nejsou přívlásková, v nich nejde o závislost jednoho výrazu na druhém, nýbrž jsou souřadná (viz souřadnost) a determinují se vzájemně: obecné jméno je blíže určeno (individualizováno) vlastním, a naopak vlastní jméno je určeno zařazením do obecnější kategorie (*Praha* může být také hora, kavárna, kino atd.).

2. Parataktická determinace postupná je parataktická determinace zapojená do determinace hypotaktické. Je to vztah, do něhož může vstupovat více členů než dva. Souřadnými (na sobě nezávislými) výrazy (dvěma nebo více) se postupně detennuje společný výraz nadřazený. Jde 1. o determinaci kvalifikační (adjektivní): *můj nový jarní kabát; vrátila se celá opálená*; 2. o determinaci okolnostní (adverbiální): *přijel včera večer; lopatu najdeš vzadu na zahradě u plotu*; apod. Např. ve spojení *můj nový jarní kabát* jsou všechny tři přívlásky souřadné, protože jsou stejným způsobem závislé na substantivu, ale po stránce významové postupně zpřesňují (determinují) význam slova „kabát“. Základ této determinace tvoří hypotaktická determinace arm —> *kabát* (kvalifikační kvalitativně omezující); vzniklý zpřesněný pojem *jarní kabát* (= jarník) je determinován přívláskem *nový* a *nový jarní kabát* je determinován přívláskem *můj*.

Podmínkou postupné determinace je takové pořadí determinujících výrazů, které vyjadřuje postupné zpřesňování základního výrazu, např.: *seděli před domem na l a v i č e* (postupně se zpřesňuje místo, kde seděli). Změníme-li pořadí příslovečných výrazů tak, že užší, speciálnější určení postavíme před širší, obecnější určení (*seděli n a lavičce před dome in*), změni se determinace parataktická v hypotaktickou, výraz *před domem* pak determinuje pouze slovo *lavička* (*lavička před domem* = hypotaktická okolnostní determinace vyjádřená slabou závislostí přimykavou). Viz kap. IV.2.1.1.2. Slabě závislý (a přimykající se) výraz je závislý na tom slově, které determinuje.

2.1.1.1.3 Koordinace

Koordinace/přřádování je významové spojení slov (i vět) ve smyslu logické konjukce/spojení nebo disjunkce/rozpojení, vyloučení. Vztahují se k sobě slova pro samostatné, od sebe oddělené pojmy, které mluvíci předkládá jako k sobě rovnocenně přiřazené v různém

IV. VÝPOVĚĎ A VĚTA

významovém poměru. Ve vztahu koordinace může být více členů než dva: *koupil jablka, hrušky a švestky*. Podle způsobu gramatického vyjádření lze rozlišit koordinaci parataktickou (*otec a matka*) a hypotaktickou (*otec s matkou*). Obvyklé vyjádření koordinace je parataktické, hypotaktická koordinace je spojení okrajové (a často nezřetelně přechází ve spojení determinaçní: *matka s dítětem* apod.).

Koordinace parataktická se dělí na tyto sémantické druhy:

1. slučovací/kopulativní: *otec a matka; starý a nemocný; Praha, Brno i Ostrava*
2. stupňovací/gradaçní: *nejen otec, ale i matka; stáří, ba přestárlý*
3. odporovací/adverzativní: *otec, ale ne matka; starý, ale čilý; pěkné, jenže drahé*
4. vylučovací/disjunktivní: *bud' otec, nebo matka; králík, či zajíc?*

Koordinace hypotaktická se vyjadřuje slabou závislostí přimykavou. Obvykle jde o předložkové spojení s předložkou *s*. Podmínkou je, že spojené výrazy jsou obsahově rovnocenné a přísudkovou shodu s hypotakticky koordinovaným výrazem lze vyjádřit podle smyslu: *Otec s matkou šli do divadla. Petr s Jirkou hráli košíkovou* (viz shoda, kap. IV.2.1.4.2.1).

Okrajové sémantické typy koordinace:

1. oprava/rektifikace: *V úvalu se leskl nevelký rybník, či spíše jezírko*. Je to vztah na pomezí mezi koordinací (odporovací) a apozicí;
2. zahrnutí/inkluze: *Všichni zaměstnanci, a to i uklízečky, musí být pojištěni*. Hypotaktická forma je na pomezí koordinace a determinace: *všichni zaměstnanci včetně uklízeček*;
3. výjimka: *Ordinuje v pracovní dny vyjma ve středu*. Vztah na pomezí koordinace (odporovací) a determinace. Hypotaktická forma zesiluje vztah determinaçní: *Ordinuje v pracovní dny vyjma středu/vyjma středy*;
4. jiné pojmenování: *Atribut neboli přívlastek je větný člen rozvíjející substantivum*. Vztah na pomezí koordinace a apozice;
5. náhrada: *Sáhl po štětci místo po pluhu*. Velmi blízké koordinaci odporovací. Hypotaktická forma však tento typ přibližuje poněkud determinaci: *Sáhl po štětci místo pluhu*. Tento typ koordinace má dále tu zvláštnost, že jeho členy často nestávají vedle sebe: *Místo po pluhu sáhl po štětci*. To rovněž oslabuje jeho koordinaçnost;
6. opakování/iterace: Sem patří jen koordinaçní iterace: *Kolem dokola byly jen vody a vody, bez konce vod*, nikoli iterace determinaçní (expresivní zesílení významu): *Dlouho, dlouho jsem se díval na ty hodinky* (= velmi dlouho) a iterace konstrukční: *Měla své panenky, panenky hrubé a neumělé*;
7. eventualita: *Každý si přivedl dva tři kamarády*. Oslabený vylučovací vztah.

2.1.1.1.4 Apozice

Apozice/přístavkový vztah je vztah dvou (nebo i více) členů, který se podává jako tvrzení totožnosti, ale nevětnou formou. Je to smíšený vztah: polopredikační a polodeterminaçní. Predikační charakter apozice („apozice je nevětná predikace“) se projevuje v nesplývavém spojení (s pauzou, která je v písemném textu signalizována čárkou, pomlčkou nebo závorkou). Predikační vztah se uplatňuje v apozici nejzřetelněji, spojují-li se substantivní výrazy v nominativu: *Karel Novák, posluchač Filozofické fakulty, přišel k nám do školy*. Nevětnou predikaci v apozičním vztahu lze v takovém případě lehce převést v predikaci větnou: *Karel Novák, který je posluchačem Filozofické fakulty, přišel k nám do školy*. V jiných pádech a vyjádřena

jinými druhy slov je apozice více determinaçní, predikační vztah v ní poněkud ustupuje do pozadí: *Na našich největších řekách, na Labi a Vltavě, vzrůstá lodní doprava. Nám, totiž mně a Vojtovi, se to nelíbilo. To je náš, studentský časopis.* Formálně je apozice vyjádřena souřadností, proto mohou být v apozici více než dva výrazy: *On dřež úvotec, Václav Urban, mistr záměčnický, zemřel, když šlo chlapci na jedenáctý rok.*

Sémantické druhy apozice jsou:

1. Zařazující a hodnotící: *Jeho syn, nadaný hoch, to dokázal.* Druhem zařazující apozice/přístavku je apozice shrnující: *Schůze se zúčastnili dělníci, technici, úředníci, zkrátka všichni pracující našeho podniku.*
2. Konkretizující: *Vrchol slavnosti, rozdávání dávků, přišel nakonec. V některých novinách, např. ve Svobodném slově, o tom psali.*
3. Vysvětlující: *Hje hláska laryngální, tj. v hrtanu tvořená. Však toho štěstí nedošli jen tak, bez boje.*

2.1.1.2 Vztahy formálněsyntaktické

Závislost členská/podřadnost, hypotaxe je formální podřízenost jednoho slova jinému slovu. Ve vztahu závislosti jsou dva členy: řídící (nadřazený) a závislý (podřízený). Z hlediska významových vztahů, které vyjadřuje, lze závislost dělit na A. závislost determinaçní, B. závislost predikační, C. závislost koordinační. Z hlediska způsobu a síly závislosti lze rozlišovat: 1. shodu/kongruenci, 2. silnou závislost, řízenost/rekci, 3. slabou závislost/adjunkci.

Shoda/kongruence je formální přizpůsobenost závislého výrazu řídícímu: závislý člen přebírá od řídícího členu jeho mluvnické kategorie. Jsou dva druhy shody: 1. shoda v pádě, čísle a rodě, 2. shoda v osobě, čísle a rodě.

Silná závislost, řízenost/rekce je vztah, v němž řídící člen vyžaduje doplnění v určitém, jím předepsaném tvaru (pádě) závislého substantiva (zájmena, číslovky). Závislý člen se přitom s řídícím neshoduje.

Slabá závislost/adjunkce je druh závislosti, při níž řídící člen nevyžaduje doplnění v jednom určitém tvaru; tvarem závislého členu (nebo jen slovnědruhovou příslušností závislého členu) se pouze signalizuje závislost (a to ne vždy zřetelně a jednoznačně na čem: *Pocítil bolest v koleně*).

Závislost může být vyjádřena přimykáním, neboje nepřimykavá. Přimykání se v našem pojetí nechápe jako druh závislosti, nýbrž jako způsob realizace kteréhokoliv z výše uvedených druhů závislosti. Přimykání je bezprostřední vzájemné postavení řídícího a závislého členu. (Mezi členy může stát pouze přívlástek členu závislého.) Při klasifikaci slabé závislosti je pak ještě třeba přihlížet k tomu, čím jsou závislé, popř. i řídící členy vyjádřeny.

Přehled typů závislosti

A. Závislost determinaçní:

1. Shoda (v pádě, čísle a rodě; přimykavá): *vysoký strom, vysoká jedle, vysoké stromy, vysoký cihl stromů* atd.
2. Silná závislost/řízenost:
  - a) nepřimykavá: *podobal se otci, spoléhat na bratra, věrný zásada...*
  - b) přimykavá (transformovaná z nepřimykavě): *lov ryb, stavba mosta, služba zákazníkům, týráni vojáků (týrali vojáky)...*
(netransformovaná): *věž kosta, střecha domu, hejno ptáků...*

IV. VÝPOVĚĎ A VĚTA

Větná konstrukce je základem větné struktury. Zatímco výchozím bodem větné konstrukce je podmět jako absolutně nezávislý člen ve větě a větná konstrukce je řetězec závislostí od něho se odvíjejících (lineárně, třebaže často rozvětveně), základem větné struktury je predikační vztah, který spojuje celou podmětovou část věty s celou přísudkovou částí věty, nikoli jen holý podmět s holým přísudkem (tedy základní členy predikační dvojice). Při konstrukční analýze věty *Čestný člověk nelže* vyčleníme dvě skladební dvojice *člověk - nelže* a *čestný - člověk*, které jsou spolu spojeny prostřednictvím členu *člověk*. Predikační skladební dvojice *člověk- nelže* neodpovídá však skutečnému tvrzení v této větě. Podmětovým členem predikačního vztahu není pouze slovo *člověk*, nýbrž celá skladební dvojice *čestný- člověk*. Dvě skladební dvojice tvořící tuto větu jsou proto vůči sobě v hierarchickém postavení, což lze vyjádřit schematicky takto:

Čestný člověk nelže.

Větná struktura je významově gramatická hierarchie větných vztahů vyjadřující významovou a mluvnickou organizovanost věty.

Je-li podmětová nebo posudková část věty složena z více než dvou autosémantických slov, je její struktura rovněž hierarchická. Např. konstrukci a strukturu věty *Mladý hospodář přinesl rychle chléb a slaninu* je možno znázornit takto:

Konstrukční schéma: ,

sh	sh	ř	souř.
		slz.	
.lady h(		esl rychle ch	ébaslan"
		D	K
D		D	

(Nad textem jsou znázorněny dvojice a vztahy formálněsyntaktické, pod textem vztahy sémantické v těchto dvojicích; P = predikace, D = determinace, K = koordinace; sh = shoda, ř = řízenost, si. z. = slabá závislost; souř. = souřadnost.)

Strukturní schéma (je vyjádřeno „syntaktickým stromem“):

Mladý hospodář přinesl rychle chléb a slaninu.
 | ti   A | |

Podmět a přísudek v predikační dvojici nejsou členy rovnocenné. Konstrukčním základem věty je podmět, přísudek je na něm formálně závislý (shodou). Z hlediska strukturního je však základem věty predikát. Věta může být bez podmětu (taková věta se nazývá jednočlenná), ale nemůže být bez predikátu. Predikát/přísudek je konstitutivním členem věty, protože je vyjadřovatelem větotvorného predikačního vztahu.

2.1.2.2 Věta jednočlenná

Věta jednočlenná je tvořena minimálně jedním slovem, a to predikátem (predikát nemůže v žádné větě chybět, může být pouze, dovolí-li to kontext, slovně nevyjádřen, elidován). Predikační vztah se v jednočlenné větě realizuje mezi skutečností a jejím pojmenováním: *Prší. Sněží. Stmívá se.* Je to tedy vztah nesyntaxmatický (nesyntaxmatická predikace). Víceslovná (rozvitá) jednočlenná věta je tvořena kromě přísudku jednou nebo více skladebními dvojicemi, tvořenými podle stejných syntagmatických pravidel jako v dvoječlenné

věť: *Dnes prší v celé republice.* V jednočlenné větě je výchozí bod jejího syntagmatického ztvárnění, tj. základ větné konstrukce, totožný se strukturálním jádrem věty. Základem větné konstrukce i jádrem větné struktury je tu přísudek.

2.1.2.3 Členy souřadně složené

Členy souřadně složené jsou trojího druhu: 1. několikanásobné, 2. apoziční, 3. stejnorodé.

2.1.2.3.1 Několikanásobné členy

Několikanásobné členy jsou členy souřadně spojené v koordinačním vztahu:

a) slučovacím (nejčastěji spojovací výrazy *a, i, nebo, ani, či; též* spojení asydetické/bezespolečné, zřídka polysyndetické/mnohospoječné, často spojení kombinované): *K tomu lze použít jen první nebo druhé vydání. Dnes ani zítřka nepřijdu. Svět se pozvolna, pomalu mění. Rozmnožil svou moc i lstí i jednáním přátelským i s vazky příbuzenskými. Koupil jablka, hrušky a švestky. Příklady byly předávány v l a j kovy m i či světelný m i signály.*

b) stupňovacím {*ba, ba i, nejen — nýbrž i, ne-li*; asyndeton): *Tenkrát se nám vedlo dobře, ba v ý b o r n ě. Pracoval v s o b o tu, ba i v n e e l ě l i. Jeto šťastná náhoda, ne-li z á z r a k. Je oporou n a š í b e z p e ě n o s t i, samotné naší existence.*

c) odporovacím {*ale, avšak, nýbrž, leč*): *Lidé už nechtou osud z konstelace h v ě z d, ale z rentgenových s n í m k ů. Neštěstí nechodí po horách, nýbrž po lidech. Bitva o Francii pokračovala sice pomalu, leč tvrdoš ť j n ě.*

d) vylučovacím {*nebo, buď— nebo, ať— nebo, či*): *Sejdeme se ve středu nebo v e čtvrtě k. Maskuje svůj strach buď hrubost í, nebo zase podlézavostí. Jeto zajíc, či králík? Oslabenou modifikací vztahuje vztah eventualitní: *V zimě nosíva čepici nebo klobouk* (obojí může platit, nikoli však současně).*

Několikanásobné mohou být všechny větné členy, i přísudek. Příisudek je několikanásobný, jestliže výrazy ho vyjadřující jsou synonymní nebo významově blízké a násobené vyjadřují jednu představu {*Všechno svítilo a zářilo. Kouzelník Magiáš jenom zachrčel, zasípá a zafuněl*} nebo jsou-li společně rozvity {*Vosy vykus u j í a v v s á v a j í přezrálé ovoce*}. Vyjadřují-li přísudky představy různé {*Toník se mračil a mlčel*} a samostatně rozvité {*Vosy vykusují přezrálé ovoce a vysávají ovocné šťávy*}, považují se jejich spojení za souvětí.

Iterace/opakování: *jel dlouho, dlouho* (= velmi dlouho); *stále jen četl a četl* odpovídá svou formou několikanásobným větným členům, ale svým významem se s nimi vždy nekryje. Jde o prostředek intenzifikační a expresivní. Vedle toho existuje opakování konstrukční a navazovací: *Otec na něho neničil lály a matku, nelze tu hanbu rodu zamlčet, matka utekla z domu; Jeho nepřítelem je především člověk. Nepřítelem nejkruťjším* (v konstrukci parcelováno).

2.1.2.3.2 Apoziční členy

Apoziční členy jsou členy souřadně spojené v apozičním vztahu. Apoziční členy plní stejnou větněčlenskou funkci: *K Novák, žák naší školy, byl odměněn* (podmět). *Pozvali tam K. Nováka, žáka naší školy* (předmět). *Dopis K. Nováka, žáka naší školy, je přelcvapil* (přívlastek). *Dozvěděli jsme se to prostřednictvím K. Nováka, ž á k a naší školy* (přísloušné určení) atd. Apoziční členy mohou být vyjádřeny kromě substantiv i jinými slovními druhy: *náš, studentský časopis; Starý Stach zůstával doma, v šumavském k r a j i. Řeka meandr u j e, tj.*

tvorí z á k r u ty. V apozičním vztahu mohou být jako v každém souřadném vztahu více než dva členy: *Za Frybortem zjevil se jeho kolega, filozof V a v ř e n a, ml a d í k vysoké, štíhlé postavy.*

2.1.2.3.3 Stejnorodé členy

Stejnorodými členy nazýváme členy souřadně spojené v determinačním vztahu. Vytvářejí buď spojení dvojčlenná, binární (a), nebo i vícečlenná (b).

a) Stejnorodé členy tvořící binární jednotky jsou:

aa) substantivní: *chudák maminka, mizera Novák, neřád hadr; město Praha, řeka Vltava. Navštívili jsme c h u d a k a m a m i n k u. Na řece Vltavě byla obnovena loďní doprava.*

ab) adjektivní nebo adverbialní: *starý, a proto mrzutý; drahý, protože n e p o t ř e b n ý. Krajina byla rovinatá, a proto jednotvárná.*

b) Stejnorodé členy tvořící vícečlenné jednotky:

ba) „adjektivní“: *M o j e nová kožená aktovka leží na stole.*

bb) „adverbialní“: *Lopatu najdeš vzadu na zahradě u plotu. Vrátil se včera večer v 9 h o d i n.*

Členy několikanásobné, apoziční a stejnorodé se mohou kombinovat v jedné parataktické řadě: *Sestře Jiřině a Marii, její přítelkyně, se nedávno stala tato příhoda* (sestře Jiřině = členy stejnorodé, Jiřině a Marii = člen několikanásobný, Marii, její přítelkyně = členy apoziční). Vyznačené čtyři členy tvoří v dané větě souřadně složený předmět.

2.1.2.4 Členy formálněsyntakticky nezapojené

Ve větné struktuře existují rovněž autosémantická slova a zájmena, která nejsou do ní zapojena formálněsyntaktickými vztahy, nýbrž jen významově. Tato slova existují ve větných strukturách v určitých tvarech, tyto tvary však nejsou výrazem jejich závislosti, nýbrž jsou vyžadovány proto, že vyjadřují jisté významy. Např. ve větě *Je m i zle* dativní tvar není proto, že ho řídicí výraz vyžaduje (nejde o rekcii a o předmět, sloveso „je“ není předmětové sloveso), nýbrž je tam proto, že vyjadřuje subjektivní sémantiku (vztah k subjektu prožívajícímu označený stav), ta ho „vyžaduje“.

Mezi členy formálněsyntakticky nezapojené do větné stavby patří především tzv. subjektivní dativ: *Je n á m hej. Je m u třicet. Člověku je těžce a poníženo z jeho pomoci.* Dále volný dativ: *Sedl si m i na klín* (přivlastňovací). *To je m i pěkný pořádek* (citový). *Nasbíral m u léčivé rostliny* (prospěchový). *Djakarta je Američanovi velkou vesnicí* (zřetelový); nominativ jmenovací: v románě *Bratrstvo*; genitiv partitivní: *Napadlo s n ě h u. Bylo tam l i e l i!*; akuzativ časový: *Jel jsem hodin u*; instrumentál subjektivní: *Hemžilo se tam ry b a m i.* (viz kap. 5.1.3.2).

Do věty formálně zapojen vztahem závislosti není rovněž infinitiv. Přesto ho a mnohé z uvedených pádových forem určujeme jako větný člen, a to podle místa, které zaujímá v syntaktické konstrukci, podle možnosti transformovat ho ve výraz syntakticky do věty zapojený: *Orat není snadné* (podmět, srov.: *Orání není snadné*), *Chystal se orat* (předmět, srov.: *Chystal se k orbě*); *Příkaz orat dal hospodář* (přívlastek, srov. *Příkaz k orbě dal hospodář*) nebo jako výraz nominalizovaný z vedlejší věty: *Poručil mi, abych mlčel* ~> *Poručil mi m l č e t*; *Zavázal se, že napíše odvolání* -> *Zavázal se napsat odvolání.* Prostředkem závislosti infinitivu tam, kde infinitiv je základem polo-

větné (polopredikativní) konstrukce nebo kde je samostatným větným členem, je nebo může být odkazovací výraz k infinitivu: *Odvykla již tomu, b ý t se mnou beze svědků. Nebál se ani toho, přijít tam sám. Být klidný, tomu se musíš učit.*

Také některé pádové formy jmen, které nejsou výsledkem syntaktické závislosti, lze podle místa ve větné struktuře určit jako větné členy: *Napadlo sněhu* (podmět, srov.: *Napadl sněh*). Nominativjmenovací se druží s obecným substantivem, které pojmenováním individualizuje, a proto je ve větě přívláskem: *v časopise Ve s m í r.*

Některé z výrazů formálně do věty nezačleněných nezaujímají v syntaktické konstrukci místo, které by mohl zaujmout některý z běžně rozlišovaných větných členů {*Je m i zle. Dostalo se m u odměny. Zemřela m u matka* apod.), a proto je jejich větněčlenská platnost nejasná.

Obvykle se sice v mluvnících považují za předměty, ale to je jen řešení vhodné pro školu.

2.1.2.5 Konstrukční zvláštnosti a výpovědní modifikace

Ve větě se setkáváme s některými **konstrukčními zvláštnostmi a výpovědními modifikacemi**, jako jsou samostatné větné členy, osamostatněné členy, nevětné vsuvky, elipsy, vokativy a citoslovce.

2.1.2.5.1 Samostatný větný člen

Samostatný větný člen (SVČ) je výraz, který stojí mimo vlastní větu, před ní nebo za ní, má nejčastěji vlastnosti a) podmětu, b) předmětu nebo c) příslovečného určení ve větě, k níž patří, a je zastoupen ve větné konstrukci odkazovacím výrazem zájmenné povahy:

a) *G a b i n, t o je na plátně vždy typ chlapa ošlehaného drsným povětřím. T o prý je geniální člověk, t e n H o r vát. Karel, t e n dnes nepřijde.*

b) *D ě d e č e k, t o h o neznal. Holky, t y uměl panečku roztáčet. Peněz, t ěch (to) mám dost.*

c) *V Bratislavě, t a m jsme se měli dobře. Je t a m opravdu krásně, u n á s n a V y s o č i n ě.*

Těsnost syntaktického spojení SVČ s větou, k níž SVČ patří, je nestejná. SVČ nejsou normálně zapojeny do větné struktury, ale nelze o nich na druhé straně říci, že nepatří do věty, nebo že do věty patří jen obsahově. Začlenění SVČ do věty je dvojího druhu. Těsněji jsou SVČ do struktury zapojeny, jestliže mají týž tvar jako příslušné větné členy; volněji jsou do věty zapojeny, mají-li tvar 1. pádu. Toto dvojí začlenění se tvarem SVČ projevuje zejména na předmětu.

Předmět ve formě SVČ typu *Peněz, t ěch mám dost a Peněz, t o mám dost* je pevněji začleněn do věty než v typu *Peníze, t ěch mám dost*. Takto syntakticky uvolněný výraz lze hodnotit téměř jako samostatnou nevětnou výpověď. Méně pevné začlenění výrazu do věty po stránce syntaktické dává předpoklad pro jeho výraznější intonační osamostatnění. Místo obvyklé polokadence (a v písmu čárky) může být pak takový větný úsek nabývající charakteru samostatné výpovědi zakončen kadencí nebo antikadencí (v písmu koncovým grafickým znaménkem): *Peníze? T ěch já mám dost.*

TJ samostatného podmětu, který je vždy v 1. pádě, se dvojí typ zapojení do větné struktury jeví v rozdílech tvaru odkazovacího zájmena. Zájmenem shodujícím se se SVČ je samostatný podmět pevněji začleněn do věty, např. v typu *Karel, t e n dnes nepřijde. T a j e j i c h h i t d b a, t a j e strašná.* Zájmenem v neutrální formě je začleněn volněji: *T e n B a l a b a n, t o byl takový vzdělaný a rozšafný lupič.*

IV. VÝPOVĚDĚ A VĚTA

Tvar odkazovacího zájmena u samostatného podmětu bývá určován různými činiteli:

1. Stojí-li SVC za větou, odkazovací zájmeno je zpravidla v neutrálním tvaru: *Ukrutně mě t o navztekalo, t a j e j ich drzost.* Stejně tak, je-li SVC vyjádřen infinitivem: *Najít ve velkém městě člověka, to je dost těžký úkol.*

2. Ve větách obsahujících sponově-jmenný přísudek substantivní v nominativu je odkazovací zájmeno v neutrálním tvaru: *Praha, to je hlavní město České republiky.* Je-li substantivní sponově-jmenný přísudek v instrumentále, musí být odkazovací zájmeno ve tvaru shodujícím se se samostatným podmětem: *Praha, ta byla hlavním městem vždycky.*

3. Ve větách spřísudkem slovesným nebo sponově-jmenným přísudkem adjektivním musí se odkazovací výraz zpravidla shodovat se samostatným podmětem: *Karel, ten dnes nepřijde. Paní Zacharová, ta byla strašná* (x *Paní Zacharová, t o byla strašná žena*).

4. V některých případech jsou možné vedle sebe obě varianty: *Žárlivý chlap, to je horší než vzteklý pes// Žárlivý chlap, ten je horší než vzteklý pes. Karty, t o mě nebaví!// Karty, ty mě nebaví!*

2.1.2.5.2 Osamostatněné větné členy

Osamostatněné větné členy jsou větné členy oddělené od věty zvukově (graficky). Stojí na konci věty a jsou od věty odděleny kadencí (antikadencí) a zpravidla pauzou, což se v grafice projevuje oddělením tečkou (nebo jiným znaménkem, zpravidla obsahujícím tečku). Jde o zvukovou a grafickou segmentaci (rozčlenění) věty, tzv. **parcelaci**. Samostatné větné členy si zachovávají konstrukční i sémantické vlastnosti příslušných větných členů, nejsou samostatnými výpověďmi. Parcelace je výpovědní modifikace věty: *Dostala dopis od otce -> Dostala dopis. Od otce.* Někdy je provázena změnou slovosledu: *Bára byla hezká děvčice - za mladých let* {<-*Bára byla za mladých let hezká děvčice*) nebo zesilovacími částicemi, které výrazněji vyjadřují funkci osamostatněného větného členu, totiž jeho zdůraznění: *Cítím se unaven. Zvláště večer. - Nejsem s tebou spokojen. Ani trochu.*

Parcelovaná konstrukce může být výsledkem nedostatku „výpovědní perspektivy“: mluvčí výpověď uzavře a potom si teprve uvědomí, že jí je třeba ještě doplnit: *Musíš k doktorovi. Do Jičína.* (O parcelaci z hlediska aktuálního členění viz IV 1.6.2.)

K parcelaci lze přiřadit **reliéfizaci** věty. Jde o zvukové a grafické vyčlenění některých větných členů, a to většinou na místě, které ve větě normálně zaujímají. Reliéfizaci se členy buď významově zdůrazňují, nebo naopak oslabují: *V posledním týdnu května se konal - po dvaceti letech - sraz maturantů. Tomu, kdo by neznal vývoj jazykovědy (a věd vůbec), by muselo připadat divné, že...*

2.1.2.5.3 Vsuvky

Vsuvky/parenteze jsou části textu, které nepatří do jeho základní roviny, které byly autorem vsunuty do textu jako vedlejší informace, hodnotící poznámky apod., které přetínají syntaktickou strukturu výpovědi a do této struktury nejsou zapojeny větnými vztahy (zejména formálně syntaktickými). Bývají vyznačeny v textu též zvukově (zvláště intonačně) a graficky (zvláště závorkami nebo pomlčkami).

Pokud mají vsuvky funkci výpovědní, pak jde o vsunutí jedné výpovědi do jiné výpovědi, tedy o vztah mezivýpovědní. O takových vsuvkách bude pojednáno v kapitole Komunikát a text (viz V. 1.3.3). Může však jít o vsuvky, které funkci výpovědi nemají („slovní“, „nevětné“): *Tímto rozvržením se redaktorům svazku (F. Daneš, M. Grepl a Z. Hlavsa)*

podářilo dobře pokrýt celou syntaktickou problematiku. Kdyby jména v závorce byla formálně začleněna do textu, šlo by o reliéfizovanou apozici (výčtovou): *Tímto rozvržením se redaktorům svazku (F. Danešovi, M. Greplovi a Z. Hlavsovi) podařilo dobře pokrýt celou syntaktickou problematiku.* Pro apozici nereliéfizovanou by patrně bylo použito čárek (před výčtem jmen a za ním). (O reliéfizaci viz V. 1.3.3.)

Jednou z vlastností vsuvky, jak napovídá její popisný termín, je pozice uvnitř jiné syntaktické struktury, pro vsuvky slovní to však platit nemusí. Vsuvkovost nevěrného vyřazuje určena především asyntaktickým zapojením do věty, např.: *Znalost němčiny se vyžadovala i u řemeslníků (dekret z r. 1787). Dosud málo rozvinutý chemický průmysl vyráběl síru, vitriol (kyselina sírová), oleum (dýmová kyselina sírová), caput mortuum (anglická červeně), kamenec, mořidlo, potaš a další chemické produkty.*

Jiné asyntaktické výrazy ve větě jsou přívětné výrazy (viz kap. IV.2.1.4).

2.1.2.5.4 Elipsa

Elipsa/výpustka je nevyjádření částí věty, které jsou podle modelové struktury částmi konstrukce dané věty a které by bylo možno doplnit, neboť se vyzumívají z kontextu nebo ze situace. Elipsa částí větné struktury v její textové podobě je motivována u kontextové elipsy snahou neopakovat se, u elipsy situační snahou o stručnost. Elipsa kontextová: *Jedni čekají za vsí, druhí u lesa. Z druhého poschodí dostal se do prvního.* Elipsa situační: *Jednu černou!* (v kavárně); *Máte ještě na balkon?* (u pokladny).

Ve větě může jít o elipsu části větného členu (*Budeš hlasovat pro Karla, nebo proti? Nic naplat, musíš do školy. /Slyšel jsi? - Slyšel),* celého větného členu (*Otec kouří doutníky, bratr cigarety. Dům mu již nestačil, koupil větší. Tam vás učí na kytaru?*), též členu vyjádřeného vedlejší větou (*Sáhl jí na čelo /aby zjistil/, nemá-li horečku*) nebo více než jednoho členu (*Uždomů?/Viděl jsi amerického prezidenta v Praze?/— Viděl. Slíbil, zemi půjčí kolo. ale nepůjčil /mi/ /ho/).*

Elipsa se může týkat kteréhokoli větného členu, nejčastěji však bývá elidován opakující se podmět. Nejednoznačná je elipsa přívlastku v koordinačním vztahu (*Jarní mrazíky nebezpečně ohrozily kvetoucí jabloně a hrušně*) a též ve výrazech stažených (*český a slovenský jazyk*; systémovým pozadím takové konstrukce je spojení *český jazyk a slovenský jazyk*).

K elipse nepočítáme **členy nulové**, tj. prázdná místa ve struktuře věty (jev nikoli kontextový a situační jako elipsa, nýbrž systémový). Takovými členy jsou tzv. **členy všeobecné**, všeobecný podmět (*Hlásili to v rozhlase*) a všeobecný předmět (*Sestra studuje*). Dále k nulovým členům počítáme nulovou sponu ve větách, kde by se sice mohla doplnit, ale kde se nikdy nevyskytuje, např. v gnómičích výročích typu *Mladost - radost* a v upozornovacích nápisech typu *Šatna naproti*. Konstrukce, které sice elipsou vznikly, ale jsou v jazyce zcela ustálené a běžně užívané, patří do popisu systémových konstrukcí jazyka a za eliptické je nepovažujeme: *Co dělat? Kam jít?* aj.

2.1.2.5.5 Vokativ

Vokativ (5. pád) je buď samostatnou výpovědí, nebo výpovědní funkci ztrácí zapojením do jiné výpovědi ve funkci upozornovacího signálu nebo kontaktového prostředku: *Karle, ozvi se!* Do struktury větné se vokativ syntakticky nezapojuje. Hovorově se někdy nahrazuje ve funkci oslovení nominativem: *Josef, pojd' mi s tím pomoct*; také v oslovení po vokativu/><2«e: *Pane Novák, kdy to bude hotové?* Nespisovný je *po pane* nominativu obecného jména: *Pane učitel, co ten náš Pepík zase vyvedl?*

2.1.2.5.6 Citoslovce

Citoslovce (citová a apelová) tvoří buď sama citoslovečné výpovědi (*Fuji Pstl*), které se ovšem mohou těsně spojovat s výpověďmi jinými (*Pst, někdo jde* = dvě výpovědi, nevětná a větná), nebo se významově zapojují do výpovědi jako její expresivní modifikátor (*Pst, buď zticha. Br, to je mi zima. Fuj, to je ošklivé*) nebo jako kontaktní prostředek (*Nej, pojd' sem!*). V takovém případě nejsou do struktury výpovědi syntakticky zapojena, a nejsou tedy ani větným členem (viz kap. IV.2.1.4). Citoslovce zvukomalebná (onomatopoická) mohou být členem vět dvoječlenných (*Kolo udělalo bac. Vrabec fr n k do křoví. Mohutné hurá zaznělo sálem*) i jednočlenných (*Najednou b á c na zem*).

2.1.2.6 Odchytky od pravidelné mluvnické stavby věty

Typickými **odchytkami od pravidelné mluvnické stavby** věty, které se většinou hodnotí jako syntaktické nedostatky, jsou: anakolut, zeugma, atrakce a kontaminace vazeb.

Anakolut (vyšinutí z větné konstrukce) je konstrukční chyba, jazyková neumělost nebo nepozornost: *Víme, že člověk často, když dělá jistou práci poprvé, nejde mu dobře.* (Správně: *Víme, že člověku často nejde práce dobře, když ji dělá poprvé.*) *Poslední podmínkou je zhlédnutí pěti jilmů, z toho tři jilmy české a dva zahraniční.* (Správně: *.. z toho tři jilmů českých a dvou zahraničních.*) *Kromě na dlouhodobé smlouvy můžeme spoléhat na osobní kontakty lidí, mající nějaké slovo u zahraničních firem.* (Správně: *Kromě dlouhodobých smluv můžeme spoléhat pouze na osobní kontakty lidí majících nějaké slovo u zahraničních firem.*)

Zeugma je spřežení dvou různých vazeb v jednu: *Poctivý člověk opovrhne a nenávidí licoměrníka.* (Náležitě: *...opovrhne licoměrníkem a nenávidí ho.*) *Nemůžeme dobře rozumět a chápat vývoj, nevidíme-li jeho širší souvislosti -> Nemůžeme dobře rozumět vývoji a chápat ho...*

Atrakce je skladebná spodoba, nenáležitě přizpůsobování tvarů sousedních členů: *Vstal před sluncem východem.* (Správně: *...před východem slunce.*) *Není člověku dobré býti samotnému.* (Správně: *... býti samotný.*) Lexikalizované (ustálené a frazeologizované) atrakce se nepokládají za chybu: *buď jak buď, dělej co dělej, vezmi kde vezmi.*

Kontaminace vazeb je křížení (směšování) různých konstrukcí stejného, blízkého nebo protikladného významu; např.: *Proti nepřítelům demokracie je třeba čelit důslednějším vysvětlováním principů demokracie* (výsledek záměny dvou spojení: *čelit někomu/něčemu* a *stavět se, bojovat* apod. *proti někomu/něčemu*); *Zamezila jim v tom válka* (výsledkem záměny spojení *zamezit něco* a *zabránit v něčem*). Správně: *Proti nepřítelům demokracie je třeba bojovat...*; nebo: *Nepřítelům demokracie je třeba čelit...*; *Zamezila jim to válka*, nebo: *Zabránila jim v tom válka.*

Porušením normálního vyjádření je **apoziopeze**, nedokončení věty (z různých důvodů, např. proto, že mluvčí neví, jak větu dokončit): *Běž, nebo tě...*, „*Já jsem na to opatrn...*“ *To „ý“ už nedořekl.* (J. Hašek).

2.1.3 Prostředky vyjadřování syntaktických vztahů ve větě

Prostředky vyjadřování syntaktických vztahů ve větě jsou různého druhu: morfologické, lexikální, syntaktické (slovosled); zvukové, grafické, mimojazykové.

2.1.3.1 Prostředky morfologické

V češtině jako jazyce flexivního typu se syntaktické vztahy vyjadřují primárně ohýbacími příponami slov, např. slova *střecha* a *dům* se uvedou ve vztah formální závislosti jednoho na druhém tak, že jedno ze slov se dá do tvaru genitivního, vztah se tedy vyjádří genitivní koncovkou: *dom-u; střecha domu*.

Morfologickým výrazovým prostředkem syntaktických vztahů dále slovnědruhovú příslušnost slov tvořících skladební dvojici. Slovnědruhovú příslušnost řídicího členu určuje okruh možných závislých členů, např. na řídicím slovese nemůže být závislé adjektivum. Slovnědruhovú příslušnost řídicího členu může někdy sama určit větněčlenskou povahu závislého členu (rozvíjející člen substantiva je přívlastek) nebo alespoň vymežit určitý okruh syntaktických funkcí. Slovnědruhovú příslušnost závislého členu rovněž signalizuje někdy typ závislosti a větněčlenskou platnost závislého členu; příslovce samo určuje člen jako příslovečné určení (kromě výjimečných případů, kdy příslovce je přívlastkem u substantiva: *Praha večer*); u ohebných slov je taková signalizace spojena s jistým tvarem: verbum finitum je ve větě vždy přísudkem, substantivum nebo zájmeno v 1. pádě bývá podmětem.

2.1.3.2 Prostředky lexikální

Vztahové prostředky lexikální jsou:

1. gramatická slova:
  - a) předložky
  - b) spojky
2. lexikálně-gramatická slova s významem zástupným:
  - a) vztahná slova/relativa:
    - vztahná zájmena
    - vztahná příslovce
  - b) odkazovací slova

1.a) **Předložky** jsou vztahová slova ve spojení s pády, a tedy s pádovými příponami. Jsou primárně vyjadřovacím prostředkem závislosti mezi slovesy a závislými jmény: spoléhat *na* bratr-a; lehnout si *do* postel-e. Gramatická slova mají i své (obecné) lexikální významy, jichž se v syntaxi využívá k významové výstavbě věty, srov. *lehnout si do postele, na postel, u postele, vedle postele, před postel* atd. Význam předložek se projevuje hlavně ve funkci příslovečné a přívlastkové, ve funkci předmětové jsou předložky jen gramatickým prostředkem vztahu, srov. *lehnout si n a zem* (význam místní) - *spoléhat n a bratra* (sémantika předložky se neuplatňuje).

1.b) **Spojky** jsou vztahová slova vyjadřující vztah mezi větami i jejich členy. Podobně jako předložky uplatňují svou sémantiku v různých spojeních různě: *Řekl to, ž e musel* (že má význam příčinný) - *Řekl, ž e přijde* (sémantika spojky se zřetelně neuplatňuje).

Spojky se dělí na podřadící a řadící.

Podřadící spojky vyjadřují v složené větě závislost jedné věty na jiné větě nebo na slově v jiné větě. Ve větě jednoduché (mezi členy) se vyskytují zřídka a bez závislostní funkce, pouze jako prostředky významového vztahu: *drahé, protože nepotřebné zboží; nabízel s ochotou, i když se zjišťují své kmotrovství; muž vážný, ač ne starý*. Spojky

IV. VÝPOVĚĎ A VĚTA

přípustkové se mohou uplatnit i mezi členem řídícím a závislým: *Brány, byt' vysoké byly jen na okrasu města.*

Spojky řadicí (v jiných mluvnicích nazývané souřadicí) se ve struktuře výpovědi vyskytují

a) jako prostředky řazení členů; v této funkci se uplatňuje téměř výhradně jen spojka *a*, která má za úkol přiřazovat k sobě členy závislé různými vztahy, které nejsou na stejné syntaktické rovině: *Vlekl se po sněhu, po zmrazcích a bos. Kůň vykročil na můstek po zdráhání a přisedaje na zadek Za chvíli spal blaženě a spokojen;*

b) jako prostředek koordinace mezi členy (i větnými) ve vztahu souřadnosti; v této funkci se uplatňují všechny druhy koordinačních spojek (slučovací, stupňovací, odporovací, vylučovací): *Navštívil otce a matku. Řekl, že přijde a že to opraví. Navštívil otce, b a i matku. Řekl, že přijde, ale že to neopraví. Řekl, že b u d' přijde, nebo že zavolá atd.;*

c) jako prostředky determinace mezi souřadnými větami: *Oznámil, že nás chce vidět, a p r o t o že přijede.*

Spojky řadicí v útvarech nadvýpovědních jsou gramatickým prostředkem řazení výpovědí v souvětích i v textu (jako konektory, viz kap. V.3.2.1.1).

Poznámka: Spojky používané vč vztahu souřadnosti (koordinační) lze nazývat souřadicí, ale prostředkem souřadnosti vč smyslu našeho výkladu (viz IV.2.1.1.3) nejsou.

2.a) **Vztažná zájmena a příslovce/relativa** jsou spojovacími prostředky pouze ve větě složené. Vyjadřují vztah buď mezi jménem a větou (*To je kniha, kterou jsi mi půjčil*), nebo mezi slovesem a větou (*Ptal se, kdy přijdu*). Relativa plní současně funkci spojovací a funkci větného členu věty vedlejší (v prvním příkladě je vztažné zájmeno *kteřou* předmětem, v druhém příkladě je vztažné příslovce *kdy* příslovečným určením času).

2.b) **Odkazovací slova** (zájmena a zájmenná příslovce) se dělí na slova odkazující uvnitř výpovědi na jiný člen výpovědi a na slova odkazující přes hranice výpovědi (v textu). Odkazovací slova odkazující uvnitř výpovědi nemají sama větněčlenskou funkci, jsou jen slovy vztahovými. Odkazují buď na samostatný větný člen (*Karel, ten dnes nepříjde. V Bratislavě, t a m jsme se měli dobře. Bylo to až příliš nepřesně - ta Kadlecova střela*), nebo na vedlejší větu (*Pan Artur obratem vrátil to, co mu nepatřilo. Bylo tak hor k o, že se těžko dýchalo*).

Odkazovací slova odkazující přes hranice výpovědi (obvykle odkazují zpět do textu) mají vedle funkce vztahové, které se říká funkce navazovací, také funkci větněčlenskou: *Byl jeden chalupník a ten měl tři syny (ten 1. navazuje druhou výpověď na slovo chalupník v první výpovědi, 2. je podmínkou druhé věty); Narodil se v Bratislavě. Ta m také vystudoval (tam 1. navazuje druhou výpověď na výraz v Bratislavě, 2. je příslovečným určením místa v druhé větě).*

2.1.3.3 Prostředky syntaktické (slovosled)

Slovosled může být také syntaktickým výrazovým prostředkem (třebaže v češtině není tak často gramaticky využit jako v jazycích, které nemají flexi).

Změna slovosledu většinou nemění větněčlenskou platnost slov: *Karel odjel včera do Prahy - Včera odjel Karel do Prahy - Do Prahy odjel včera Karel.* Ve všech slovosledných obměnách má v této větě slovo *Karel* funkci podmětu, *včera* funkci příslovečného určením času, *do Prahy* funkci příslovečného určením místa a *odjel* funkci přísudku.

Také podmět a přísudek, jak ukazují hořejší příklady, mohou mít vůči sobě postavení různé, ale protože v gramatické stavbě věty abstrahované od aktuálního členění si představujeme podmět před přísudkem, může za jistých okolností (při absenci příznaků významových a tvarových) postavení slova o jeho funkci rozhodovat: *Zahradník je vrah* (podmětem je *zahradník*, jak svědčí to, že můžeme říci: *Zahradník je vrahem*) x *Vrah je zahradník* (za podmět můžeme považovat slovo *vrah*, jak svědčí možná obměna této věty: *Vrah je zahradníkem*). Na rozdíl od toho ve větě *Praha je hlavní město ČR* a v její slovosledné variantě *Hlavní město ČR je Praha* slovosled o funkci podmětu a přísudku nerozhoduje, podmětem je v obou větách *Praha*. (Lze říci *Praha je hlavním městem ČR*, ale nelze říci **Hlavní město ČR je Prahou*. Jen přísudkové jméno je převeditelné do 7. pádu.)

Slovosled může rozhodovat také o větnečlenské platnosti přívlastku a příslovečného určení: *Žáci dělají ve skloňování chyby* (příslovečné určení) x *Žáci dělají chyby ve skloňování* (přívlastek); o větnečlenské platnosti přívlastku a doplňku: *S h r b ená matka seděla na nízké stoličce* (přívlastek) x *Matka seděla na nízké stoličce shrbená* (doplňek).

Pořadí příslovečných výrazů stejného významového druhu, ale nestejného významového rozsahu může rozhodnout o povaze syntaktické struktury, a tudíž i o větnečlenské platnosti: *Sejdeme se v hale* (příslovečné určení místa) *na nádraží* (přívlastek) x *Sejdeme se na nádraží v hale* (oba předložkové výrazy jsou příslovečná určení místa, širší vymezení místa *na nádraží* se zpřesňuje užším vymezením místa *v hale*).

Nevhodný slovosled může přispět k vytváření falešných skladebních dvojic: *Vyzvedávejte si včas opravenou obuv*. Lépe: *Opravenou obuv si vyzvedávejte včas*.

Některé syntaktické vztahy vyžadují slovoslednou sounáležitost členů, což nazýváme **přimykáním**. Vznikají tím tzv. těsné skladební dvojice. Typickým přimykavým vztahem je vztah přívlastkový (mezi přívlastkem a řídicím substantivem nemohou stát jiné členy). Přimykavé je též příslovečné určení míry vyjádřené příslovcem *velmi*: *velmi pěkný, velmi pěkně*. Přimykavé členy se ve větě přemísťují jako celek.

2.1.3.4 Prostředky zvukové

Ze **zvukových prostředků** má pro vyjadřování syntaktických vztahů ve větě největší důležitost **pauza**. O funkci intonace a pauzy ve výpovědi viz kap. V. 1.3.1.2 a 3. Z různých druhů pauz jsou to především pauzy syntaktické. (Pro syntax nejsou zpravidla důležité např. pauzy formulační, vznikající váháním mluvčího při formulování myšlenek.)

Syntaktické pauzy oddělují ve větě syntaktické jednotky různé komplexnosti, zejména syntaktické fráze (skupiny slov, které významově a skladebně spolu souvisejí) včetně větných komponentů v složených větách: *V každém věkovém období a u všech nemocí/musí se lékař snažit podporovat obranné síly lidského organismu, aby organismus odolal náporu nakažlivé nemoci*. Pauzy mohou zabránit vzniku falešných skladebních dvojic: *Koupil za korunu/dvacet špendlíků - Koupil za korunu dvacet/špendlíků*. Syntaktickými pauzami se vyjadřují parceláty všeho druhu (včetně reliéfizace): *Tak se hezky projítí/Tady po lesích!* a volné doplňky: *Slunce hřálo,/žluté a veliké*.

Funkcí pauzy je také signalizovat syntaktický vztah predikace, není-li vyjádřen určitým slovesem: *Skladatel - Josef Bohuslav Foerster* (srov. naproti tomu: *Skladatel Josef Bohuslav Foerster se narodili: 1859*). Proto může pauza rozhodovat o tom, zda jde o tzv. polopredikativní konstrukci (s druhou predikací, viz kap. IV.2.1): *Unavená a vyčerpaná sousedka Boitšková usnula na okraji zahrádky*, nebo zda jde o normální, těsný přívlastek: *Unavená a vyčerpaná sousedka Boušková usnula...*

2.1.3.5 Prostředky grafické

Z **grafických prostředků** mají syntaktickou funkci nejčastěji **interpunkční** (rozdělovači) **znaménka**: tečka, čárka, středník, otazník, vykřičník, dvojtečka, uvozovky, pomlčka, tři tečky, závorky. Interpunkčními znaménky označujeme ukončení výpovědi, výpovědních spojení, větných komponentů ve větě složené, ale také hranice samostatných částí větných, někdy i částí větných členů (několikanásobných, apozicičních). Naznačuje se jimi i typ intonace a intonačního závěru a tím druh výpovědní funkce a emocionální zabarvení výpovědi, jindy odpovídají (nedůsledně) pauzám v mluveném projevu. Některá interpunkční znaménka mají funkci vydělovat určité úseky textu, které jsou v jiné rovině než okolní text (reliéfizované, citované); jsou to znaménka párová (závorky, uvozovky, dvě pomlčky, dvě čárky).

Podrobněji viz Pravidla českého pravopisu (viz kap. II.2.1.3).

2.1.3.6 Prostředky mimojazykové

Mimojazykové prostředky syntaktické jsou zejména **gesta** a **mimika**.

Gesty se doplňuje mluvená řeč, např. při apoziopexi: *A potom ho* - (a gestem se naznačí smyčka na krku, což znamená „oběsili“). Gesta mohou v některých případech zcela nahradit řeč, např. němě pokyvování hlavou na znamení souhlasu, zavrtění hlavou na znamení nesouhlasu apod. Gesta mohou také provázet řeč: „*Ne, ne, " vrtěl zamítavě hlavou.*

Mimikou rozumíme výraz tváře, jímž se mohou vyjadřovat zejména různé emoce; např. úsměv, smích, úšklebek. (Dále viz i kap. V.2.5 a 3.5.2.1.)

2.1.4 Větné členy

Větné členy jsou syntaktické funkce autosémantických a zájmenných slov ve větě. Jsou výsledkem jejich začlenění do struktury větné prostřednictvím syntagmat (skladebních dvojic). Ve větě složené plní funkci větných členů vedlejší věty. Rozlišují se zpravidla tyto větné členy: podmět, přísudek, předmět, příslovečné určení, doplněk a přívlastek.

Větnými členy mohou být:

1. Skladební podstatná jména, tj. slova, která plní ve větě větnčlenskou funkci jako morfologická podstatná jména:

- a) morfologická podstatná jména: *otec, strach, Karel, dům*
- b) zpodstatnělá přídavná jména: *vepřová, vrchní, cestující, poddaný*
- c) substantivní zájmena: *já, on, někdo, něco*
- d) zpodstatnělá adjektivní zájmena: *Moje lam byla taky. Stále mele svou.*
- e) substantivní číslovky: *sto, tisíc...*, v 1. a 4. p. též *pět, šest, deset*.
- f) zpodstatnělé adjektivní číslovky: *Já ti jednu vrazím. První předstoupí.*
- g) zpodstatnělé výrazy neohebné: *Každé p r o ě má své p r o t o. Před a neděláme zpravidla čárku. Mocné hurá zaznělo kolem.*

2. Skladební přídavná jména, tj. slova, která plní ve větě větnčlenskou funkci jako morfologická adjektiva:

- a) morfologická adjektiva: *vysoký, zdejší, čtyřicetiletý...*, též slovesná: *chráněný, skrytý, ležící*
- b) adjektivní zájmena: *můj, tvůj, náš, který, všechen*
- c) adjektivní číslovky: *jeden, dva, tři, čtyři; pět, šest...* (mimo 1. a 4. pád); *první, stý, dvojí, dvojnásobný*

3. Skladební příslovce, tj. slova a předložkové výrazy, které plní ve větě větnčlenskou funkci morfologických příslovcí:

- a) morfologická příslovce: *rychle, vlevo, tam*
- b) adverbialní číslovky: *dvakrát, třikrát*
- c) příslovečné výrazy předložkové: v *lese, na zahradě, přeci rokem*
- 4. Určitá/finální slovesa: *nesu, nesl, nesl bych, prší*

5. Infinitivy: *spát, říci*

6. Přechodníky: *vedouc, přistoupiv*

7. Příčestí trpné (zřídka samo o sobě): *Našel okno otevřeno; celkem vzato*

8. Vedlejší věty: a) závislé: *Oznámil, že přijede. Přečetl jsem knihu, kterou jsi in i včera p ů j č i l;* b) nezávislé: *Já vám říkám, ta holka si ještě něco udělá.*

Výrazy, které **nejsou větnými členy**:

1. Přívětné (přidáme) výrazy:

a) kontaktové: *víš, rozumíš, no vidíš, že jo, poslyš, počkej... Tak vidíte, není všechno tak špatné. Poslechněte, kde se tu vzal? Co by se jí mohlo stát, ž e j o*

b) preparativní (na začátku promluvy): *tak, no tak, tak tedy... Tak byl jednou mladý král a ten rád jezdil do lesa na lov (Erben).*

c) modálně hodnotící: *nu, ostatně, rozumíš, vážně, tak nějak... Vážně, jdete už? O s t a t n ě, v ž d y ř o n o s e v s k u t k u n i c n e s t a n e. C o p a k o t o, b y l t o d o b r ý k a m a r á d K d y ŷ s e o t o m t a k n ě j a k m o c m l u v í. P o j d ' t e, p r o s í m.*

d) retardační a výplňkové výrazy: *abych tak řekl, jak říkám, že, já nevím, jaksí... Tak rychle ztratit, abych tak řekl, všechn ten elán. O n j a k o p ř i j e d e a j a k o ř e k n e, ž e...*

e) vokativ jako přívětný apelový signál: *Karle, ozvi se!* Vokativ sám o sobě je nevětnou výpovědí.

f) citoslovce expresivní a apelová jako expresivní modifikátory výpovědí: *B r, t o j e z i m a. F u j, t o j e o š k l i v ě. J e ŷ ŷ í, t o j e h o r k o. P s t, b u d ' z t i c h a!* Citoslovce samo o sobě je nevětnou výpovědí.

g) přitakací a záporné částice jako přívětné modální výrazy: *P ů j d e ŷ d o d i v a d l a, n ě A n o, p ů j d u.* Samy o sobě jsou nevětnými výpověďmi: *P ů j d e ŷ d o d i v a d l a? A n o.*

2. Navazovací výrazy

Navazují samostatnou větu na předcházející text. V této funkci se využívá spojek (*a, i, ale, vždyť...*) i jiných slovních druhů (*tedy, nicméně...*) nebo i vět (*jak jsem říkal*): *K r a l e v í č n e m o h l z t é p a n n y a n i o č i s p u s t i t, j a k b y l a k r á s n á. I z a č a l k n í m l u v i t, p t a l s e j í v š e l i c o s. A l e o n a n e o d p o v í d a l a, j a k o b y b y l a z m r a m o r u. I s e d l s i v e d l e n í... (Erben) - N a n a š í z á p a d n í h r a n i c i č a s e m v y r o s t l a m o c n á ř í ŷ e f r a n c k á. N a p r o t i t o m u z d r u h é s t r a n y... s e d o E v r o p y v a l í n o v í n o m á d i. A v a ř i. - J a k j s e m ř í k a l, m ů j o t e c t o n e v i d ě l r á d.*

3. Gramatická slova a výrazy ve větě

a) předložky (i nepůvodní, sekundární): *N a ŷ e l m í s t o p r o s t ř e d n í c t v í m z n á m ý c h. S t a l o s e t o n e d á l e k o k o p c e D o u t n á č e. Z h o d n o t i l i t e o r i i v e s v ě t l e n o v ý c h p o z n a t k ů. O r d i n u j e k a ŷ d ý d e n v y j m a s t ř e d y.*

b) spojky

c) spojovací příslovce: *vyjma, kromě, místo, spíše (jen), popřípadě, eventuálně...: O r d i n u j e k a ŷ d ý d e n v y j m a v e s t ř e d u (k r o m ě v e s t ř e d u). S e l k m a s t i č k á ř i m i s t o k l é a ř i. D r o b n ý d e ŷ t í k, s p í ŷ e j e n m ŷ e n í, o c h l a d i l o m i h l a v u. J e t u o h r a n i č e n o s t p r o s t o r o v á, p o p ř í p a d ě č a s o v á. T a v ě c j e d á v n o o d b y t á, e v e n t u á l n ě p r o m l č e n á.*

d) odkazovací zájmena a příslovce (v řídící větě): *Z á l e ŷ e l o m i n a t o m, a b y c h o p r a v i l v á ŷ n e p ř í z n i v ý d o j e m. K d e s e p i v o v a ř í, t a m s e d o b ř e d a ř í.*

e) sponová slovesa: *být, stát se, event, zůstat, zdát se: K a r e l z ů s t a l n e o b l o m n ý.*

f) modální slovesa: *moci, smět, musit, mít, chtít*

g) fázová slovesa: *začít, přestat*

h) tvary pomocného slovesa *být/mít* (jsou součástí složených tvarů slovesných): *přišel jsem, budu dělat, vyskočil bych, mám uvařeno*

ch) zvrtné *se, si* (mimo typ: *umyl se*, kde *se* je /oslabeným/ předmětem): slova uvedená v odd. d - ch jsou součástí větných členů;

IV. VÝPOVĚĎ A VĚTA

i) částice:

- uvozovací: *tak, nu, inu, nuže, no...* *Ta hon už našel ten ukradený dopis. Nuže, pojd'me už.*
- členící (ve větě složené): *tak tedy, tož, tu; pak: Když to uslyšel, t u prohlásil... Je-li to opravdu požár, pak musí být pořádný.*
- obsahové: *ať, necht', kéž, zdalipak. A t' hned přijde. Kéž napadne sníh! Zdalipak se na mě pamatuješ?*
- modální: *možná, snad, prý, asi, zřejmě, ovšem, myslím, tuším...* *Byl z ř e j m ě velmi podrážděn. Za hodinu se m o z n á vrátím. Přijede prý zítra. Stalo se to tuš í m o Vánocích.*
- ~ zdůrazňovací: / *neživé předměty mají tvář. Ani v noci nedáš pokoj. Již Dobrovský věděl, že...; Zvláště Hus vynikl jako...*
- citové: *to, ono, bohužel, bohudík...* *To vám jednou ke mně přišla malá holčička. To se to jezdí! Bohužel se to pak musí znova opakovat. Ono prší!*

Větné členy je možno klasifikovat z různých hledisek:

- a) Z hlediska postavení ve větné konstrukci:
  - aa) nezávislé (podmět; přísudek v jednočlenné větě; základ větného ekvivalentu)
  - ab) závislé (členy různého druhu závislosti)
- b) Z hlediska postavení ve větné struktuře:
  - ba) členy predikačního vztahu (podmět, přísudek)
  - bb) členy predikačního vztahu doplňující, tj. vztahující se k predikátu (předmět, příslovecné určení, doplněk)
  - be) členy členů (přívlastek)
- c) Z hlediska jejich vlastní struktury:
  - ca) nerozvité („holé“):
    - jednoslovné
    - z několika slov: složené tvary: *byl bych přišel*; sousloví: *hlavní město*; složené členy: *musel odejít*
  - cb) rozvité (jinými členy)
  - cc) souřadně složené: několikanásobné, apoziční, stejnorodé
- d) Z hlediska způsobu vyjádření:
  - da) vyjádřené: slovně
větně
  - db) nevyjádřené slovně (větně): eliptické
nulové
- e) Z hlediska způsobu zapojení do věty:
  - ea) normálně zapojené (někdy s vyjádřením různé těsnosti vztahu, viz volný doplněk a volný přívlastek)
  - eb) samostatné větné členy: *Karel, ten dnes nepřijde.*
  - ec) osamostatněné větné členy: *Tak se hezky projít! Tady p o lesích!*
  - ed) reliéfrzované: *Uvnitř spisovného vyjadřování (a z části i mimo ně) si budeme všímat...*

Větněčlenská platnost ve větě je určena:

- slovem samým (jeho slovním druhem, tvarem a významem)
- slovem nadřazeným (řídícím členem)
- vztahem mezi nimi

Větněčlenská platnost slovesa ve tvaru určitém je vždy určena jím samým, je ve větě přísudkem. Rovněž příslovce samo většinou ukazuje na platnost příslovečného určení.

2.1.4.1 Podmět

Podmět/subjekt je člen predikační dvojice mluvnicky nezávislý, o němž se přísudkem něco tvrdí: *Otec spí. Ty budeš první. To je Národní muzeum. Tvoje ano nezní přesvědčivě.*

Základní významy podmětu (dané vztahem k přísudku) jsou: význam činitele děje {*Vojáci bojovali statečně*; oslaben je činitelský význam u podmětu neživotného: *Auto veze bedny*}, význam nositele stavu (vlastnosti, okolnosti) {*Dítě spí. Karel je veselý. Vězeň byl na útěku*}, v pasivních konstrukcích význam „objektu děje“ (patiens) {*Karel byl pochválen*}. Významy, které podmět obvykle vyjadřuje, mohou být vyjádřeny výrazy jinými: *Reka se hemží rybami* (činitelem hemžení jsou ryby, ryby se hemží v řece). Podmět v takových větách je formální, protože je bez typické podmětové sémantiky.

Podmět se vyjadřuje skladebním podstatným jménem (viz kap. IV.2.1.4, str. 284), dále infinitivem činným i trpným {*Bý t vy v o l á n a nic n e u m ě t je nepřijemné*} a vedlejší podmětovou větou (viz kap. IV.2.3.6.1).

Podmět se vyjadřuje syntaktickým nominativem. Syntaktickým nominativem rozumíme morfologický nominativ nebo jiný morfologický pád stojící na místě nominativu ve větě. Jde o pádové formy, jejichž význam (zpravidla kvantitativní) se vrství na základní význam podmětu: *Včera napadlo s n ě h u* (= „napadl sníh a bylo ho hodně“). *Tam vám bylo l i d í!* (genitiv partitivní). *Po ráně ani p a mát ky nezůstalo* (genitiv záporový, který má však též kvantitativní význam). *Na každém stole leželo po dvou exemplářích* (lokál s významem podílnosti). *Do tábora bylo převezeno na pět set lidí. Vročníku studuje kolem dvou set posluchač ů* (předložkové výrazy s významem příbuznosti).

Podmět tvořený osobním zájmenem se zpravidla nevyjadřuje. *Odcházím. Jdete s námi?* Vyjádřen bývá jen ze zvláštních důvodů: je-li na něm důraz {*Já se tam vrátím*}, tj. také je-li jádrem výpovědi: *To auto řídím já*, při protikladu {*Já budu hlídat zde, ty běž na roh*}, není-li osoba patrná z tvaru přísudku {*My o vlku... Já to věděl*}, je-li souřadně složený {*Já hlupák jsem mu na to skočil*}. Podmět může být též nulový. Bývá označován jako podmět všeobecný: *Hlásili to v rozhlase. Jaksi usteleš, tak si lehneš* (na rozdíl od: *Ted' si usteleš a půjdeš si lehnout*).

Je-li podmětem 1. nebo 2. osoba (účastník komunikace), je vyjádřen koncovkou přísudkového slovesa nebo navíc ještě osobním zájmenem (viz výše), je-li podmětem něco jiného než mluvčí nebo adresát, je vyjádřen různě: autosémantickým slovem, zájmenem nebo elipsou. Způsob realizace takového podmětu ve větě bývá ovlivněn kontextem. Zájmený podmět bývá výsledkem pronominalizace plného pojmenování v předcházejícím kontextu. Opakuje-li se též podmět, bývá elidován.

U sponově-jmenného přísudku bývá často podmět ve formě ukazovacího zájmena středního rodu *to*. *To* však může být též jiným větným členem nebo částicí: *To jsou letadla* (podmět) - *To dělají letadla* (předmět) • - *To hučí letadla* (částice). *V hodinách t o hrklo* (částice).

2.1.4.2 Přísudek

Přísudek/predikát je v dvojčlenné větě závislý člen predikační dvojice, jímž se tvrdí něco o podmětu (přesněji řečeno o jevu podmětem vyjádřeném). Z hlediska strukturního tvoří přísudek základ věty. Věta nemusí mít podmět, ale každá věta musí mít přísudek (i věta

jednočlenná v našem pojetí - v ní však přísudek není členem závislým). Tvrzení vyjadřované přísudkem je aktualizační vztah, který se realizuje gramaticky verbem fmitem (VF). Přísudek je tedy vyjádřen určitým tvarem slovesa a jen zřídka bývá sloveso zastoupeno zvukomalebným (onomatopoickým) citoslovcem: *Vrabec fr n k do křoví* (v dvočlenné větě); *Najednou b á c na okno* (v jednočlenné větě), infinitivem: *Káča se ho ne a nepustit*; výraznou pauzou, která nahrazuje sponové sloveso: *Skladatel - Josef Bohuslav Foerster*.

Podle toho, zda je (holý) přísudek vyjádřen pouze slovesem, nebo spolu s ním i jménem (někdy, zvláště v jednočlenných větách, i jinak: *Je mi smutno. Je mu hej. Okno bylo dokořán*), rozlišuje se **přísudek slovesný** a **přísudek slovesně-jmenný** (slovesná část slovesně-jmenného přísudku se nazývá **spona**, proto se mu říká též **přísudek sponově-jmenný**: *Bratr je voják. Otec je nemocen*).

Slovesný přísudek (holý) je 1. jednoduchý, 2. složený, 3. souslovný.

1. **Jednoduchý slovesný přísudek** {*Otec č t e noviny. Přečti si noviny*) je tvořen také složenými slovesnými tvary: *Karel byl pochválen učitelem. Karel dostal přiděl e n byt. Touto nemocí b y byli býval i zajíci téměř vyhubeni. My už máme zatopeno. Pracovna j e uklizena* (v posledních dvou příkladech jde o složené tvary skládající se z přičestí trpného významového slovesa a z pomocného slovesa *být, mít* a mající význam výsledného stavu; proti tomu např. věta *Pracovna je uklizena* má přísudek sponově-jmenný, protože jeho neslovesnou část tvoří přídavné jméno).

2. **Složený slovesný přísudek** se skládá z infinitivu významového slovesa a z určitého tvaru modálního slovesa (*moci, smět, musít, mít, chtít*) nebo fázového slovesa (*začít, přestat, zůstat*) nebo slovesa *dát* a *nechat*: *Karel in ušel od ej í t. Věra by chtěla odjet. Tady muselo nedávno pršet* (v jednočlenné větě). *Otec začíná stár no u t. Karel z ů s t a l st at. Karel si dal ušít šaty. Nechal ji pozdravovat*. (Případy typu *Karel chce polévku. Věra musela domů* jsou ustálené elipsy.)

3. **Souslovný slovesný přísudek** je tvořen a) frazeologickým slovesným pojmenováním (jehož části nelze rozvíjet samostatně: *přijít s křížkem po funuse...*), b) slovesným souslovím (*dát pozor, budít dojem...*), c) tzv. multiverbálním slovesným výrazem (*vykonat návštěvu, provést kontrolu...*). V souslovích typu b) a c) lze rozvíjet substantivní komponent samostatně: *dát dobrý pozor, vykonat zdvořilostní návštěvu* apod., ale to je možné i u sponově-jmenného přísudku: *Karel byl vždy věrným přítelem*.

Přísudek slovesně(sponově)-jmenný se skládá ze sponového slovesa (*být, stát se, zůstat, zdát se; mít*), které nemá vlastní věcný význam nebo ho má velmi obecný (je vyjadřovatelem predikačního vztahu), a zjmenné (neslovesné) části, která je významovým jádrem přísudku: *Bratr j e ůř edn í k / ůř edn í k e in. Otec j e ne m oceň / n e in o c n ý. Karel se stal poslance in. Karel zůstal poslancem. Karel se zdál unaven ý. Jirka už in á po zko u š k á c h*.

Slovesa sponová jsou homonymní se slovesy nesponovými. Sloveso *být* může mít vedle sponové funkce význam zástupný, zastupuje jiné sloveso: *Otec j e na zahradě* (= sedí, pracuje... na zahradě), *Schůze bude zítra* (= bude se konat, proběhne...) a má v rámci sloves podobnou funkci jako zájmena v rámci jmen; je to „zásloveso“, proto se považuje samo o sobě za přísudek. Sloveso *být* může mít i plný lexikální význam „existovat“: *Bůh je. Spravedlnost není*.

Sloveso *stát se* používá se rovněž i ve významu nesponovém: *To se stává. Nikomu s e nic nestal o*.

Sloveso *zůstat* má význam a) sponový: *Karel zůstal jako opařený*, b) zástupný: *Karel zůstal ve městě*, c) fázový: *Karel zůstal sedět*. (Vyjadřuje „fázi“ u sloves stavových, tj. setrvání stavu).

Sloveso *zdát se* vedle sponové funkce může být slovesem významovým: *Zdál se mi ošklivý sen*. Také ve větě složené je třeba rozlišovat: *Zdá se, že nemáte radost* (sloveso v hlavní větě nemá sponový význam, proto vedlejší věta je podmětová) - *Zdá se, jako by byl unaven* (sloveso v hlavní větě má sponový význam, proto vedlejší věta je přísudková; jmenná část sponově-jmenného přísudku může být vyjádřena větně - viz věta složená, kap. IV.2.3.6.2).

Sponově-jmenný přísudek může být rovněž modifikován modálními a fázovými slovesy; v takovém případě má infinitivní podobu a tvoří s modálním nebo fázovým slovesem jeden větný člen: *Káva musí být horká. Měl bys začít být vážný* (celá věta je vyplněna přísudkem).

Sloveso *mít* (může být pomocné: *mám zatopeno*; nebo modální: *mám odjet*; nebo plno-významové: *mám velkou knihovnu*; nebo polovýznamové: *mám syna vojákem, mám kabát viset ve skříni*; nebo může být součástí slovesného sousloví: *mám zájem na výsledku, mám dojem, že...*) považujeme za sponové jen tam, kde je významově úplně prázdné a mohlo by být nahrazeno sponou *být*. *Dnes máme pondělí (je pondělí). Karel má už po dovolené. Bratr má před vojnu. Včera jsme měli hezky. A máme po legraci.*

Spojení jmenné části přísudku s podmětem nemusí být vyjádřeno sponou: *Mladost - radost. Mladí ležáci - staří žebráci. Kniha - přítel člověka. Mládež - budoucnost národa* apod. Jde o nulovou sponu a o přísudek „čistě“ jmenný. Takový přísudek se vyskytuje jen zřídka, v ustálených typech gnómických výroků, v heslech apod., dále ve frazeologizovaných výpovědích typu *Bůh s námi! Nic naplat*.

Neslovesná část přísudku (v dvočlenné větě) bývá vyjádřena (o jednočlenných větách viz kap. IV.2.1.5):

a) skladebním substantivem: *Otec je zahradník/zahrad n í k e m. Jidáš se stal zrádce in. Dvě a tři je pět. Jeho otec je n ě k d o*. V jednočlenné větě: *Jsou p r á z d n i n y. Je p á t é k*.

b) skladebním adjektivem: *Život je krát ký. Otec je n e m o c n ý. Bylo n utne zasáhnout. Kdo bude p r v n í? Tato kniha je m o j e. Byl vysoké posta vy. Též adjektivem dějovým: Otázka reparací byla vy řešená (slovesný: byla vyřešena). Ta práce je v y s i l u j í c í. Pokud mají adjektiva jmenné tvary, mohou být zpravidla užity se stylovým rozdílem vedle tvarů složených (zvláště v mužském rodě): *Otec je z d r a v ý / z d r á v. Byl ještě mladý / m l á d; s l a b ý / s l á b...* (ale pouze: *Byla ještě mladá; slabá...*)*

c) infinitivem: v jednočlenných větách: *Je vidět Sněžku. Je c í t í t vůni. Není co d e l a t*; v dvočlenných větách: *Je vidět Sněžka. Vojáci byli vidět všude. Hudba byla dobře s l y s e t. Jan byl s á ň k o v a t*.

d) skladebním příslovcem: v jednočlenných větách: *Je mi dobře. Není mi veselo. Bylo nás p ě t. Je p o d e š t í. Jemu hej*; v dvočlenných větách: *Tvoje námaha byla nadá r m o. Dveře jsou d o k o ř - á n. Byl bez starosti*.

e) vedlejší přísudkovou větou (viz věta složená, kap. IV.2.3.6.2)

2.1.4.2.1 Shoda přísudku s podmětem

Slovesný přísudek se shoduje s podmětem v osobě, čísle a rodě: *Vítr fičel. Bouře zuřila. Moře burácelo. Stromy se vyvracely. Věra byla často ve škole chválena* atd. Pří-sudek slovesný vyjádřený rezultativem posesivním (s pomocným slovesem *mít*) má ve

IV. VÝPOVĚDĚ A VĚTA

shodě zvláštnosti. Shoduje se s podmětem jen ve tvaru pomocného slovesa; není-li rozvit předmětem, má jeho přičestí tvar neutrální: *Žena měla vypráno, než jsem přišel domů.* Je-li rozvit předmětem, shoduje se pomocné sloveso s podmětem a přičestí s předmětem. *Žena měla košile vyprány, než jsem přišel domů.* Srov. další doklady: *Matky s kojenci měly vyhrazena místa v předním voze* (nikoli *vyhrazeny*). *Letaadlo, které přistálo na letišti v Tangem, mělo vymazány výsostné znaky* (nikoli *vymazáno*). *Postup má už ovšem zajištěn Itálie* (nikoli *zajištěná*).

U sponově-jmenného přísudku se s podmětem shoduje v osobě, čísle a rodě spona {*Morava byla markrabství. Příkopy jsou široká třída*} s některými výjimkami. Je-li přísudkové jméno v tvaru množného čísla, shoduje se spona v čísle s ním: *Čas je s o u peníze. Tento nástroj je .v o u elektronické varhany.* Je-li podmětem (formálním) zájmeno to, neshoduje se spona v rodě s ním, nýbrž s přísudkovým jménem: *To byl chytrý krok.* Je-li podmětem abstraktum, shoda někdy kolísá. *To rozhodnutí bylo/byla velká chyba.* Je-li podmět infinitivní nebo vyjádřený vedlejší větou, má přísudek neutrální rodovou podobu: *Kritizovat bylo vždy nejsnadnější. Udivilo ho, že necítí nenávisť.*

Jmenná část přísudku vyjádřená podstatným jménem je rovněž v 1. pádě (jako podmět): a) vyjadřuje-li se přísudkem stálá vlastnost substance v podmětu, tedy příznak platný trvale: *Karel je dobrák. To je pra va d a*; b) vyjadřuje-li přísudek začlenění jevu do nadřazené skupiny jevů: *Velryba je savec. Rtuť je kov.* V ostatních případech může nebo musí být instrumentál: *Otec je zahradník/zahradní k e in.* Vyjadřuje-li přísudek příznak platný aktuálně (substance v podmětu se něčím stala, je něčím přechodně), je přísudkové jméno převážně v 7. pádě: *Otec je ředitelem pojišťovny. Sv. Čech byl redaktorem Květů.* Rovněž některá substantiva abstraktního významu {*příčina, impuls, osa...*} vyžadují v přísudku po sponě užití 7. pádu: *Příčinou nehody byla vadná pneumatika. Významový rozbor je osou výkladu.* Ve vyjadřování (zvláště knižním) sílí tendence k posudkovému instrumentálu proto, aby se přísudkové jméno odlišilo tvarově od podmětového jména. Transformovatelnost nominativu v instrumentál je ukazatelem přísudkovosti: *Hlavní město ČR* (= přísudek: 1. p. -> 7. p.)/*e Praha* (= podmět: 1. p. *A* 7. p.).

Přísudkové podstatné jméno se (pokud je to možné) rodově přizpůsobuje podmětem označujícím ženu: *Eva je dobrá lék a ř k a* (nikoli: *dobij lékař*). *Eva je p r o j e s o r k o u.* Někdy snaha nekalifikovat podmět, nýbrž zařadit ho do širší pojmové třídy vede k užití nepřechýleného maskulina v přísudku: *Helena se stala s v e d k e m v r a ž d y* (ale: *Helena je svědkyní u soudu*). *Alena je skutečný znalec této problematiky.* Označujeme-li podmět jev neživý, přísudkové jméno se nepřechyluje: *Filmová Immeraje významným pomoc níke m při práci pod vodou. Česká televize je organizátorem Mezinárodního filmového festivalu.*

Přísudkové přídavné jméno po sponě *být* se shoduje s podmětem v pádě, čísle a rodě: *Naše země je k r á s n á.* Chybně se tu někdy klade adjektivum do instrumentálu: *Po rozpadu Občanského fóra je rovnováha mezi rozhodujícími silami na české politické scéně značně vratkou* (z novin). *Cesta nebyla zvláště příjemná, protože pan Laski byl málomluvným* (V. Kapličky). Adjektiva v 7. pádě lze užít jen v infinitivních konstrukcích: *snaha být úspěšný / úspěšný m.*

Po sponovém slovese *stát se* bývá přídavné jméno v 7. pádě. 1. pád je zde tvarem ustupujícím: *stal se op at r n ě j š í m* (opatrnější), *stal se nedůvěřiv ý m* (nedůvěřivý).

Případy zvláštní

1. Shoda přísudku s podmětem několikanásobným

a) Je-li několikanásobný podmět složen ze zájmen různých osob nebo jsou-li v něm zájmena osobní zastoupena, je slovesný přísudek ve tvaru nejnižší zastoupené gramatické osoby a v množném čísle: *Já a ty jsme bratři. Já i on studujeme. Otec a ty jste si podobní.*

b) Je-li několikanásobný podmět složen z podstatných jmen v jednotném čísle, pak shoda záleží na pořadí podmětu a přísudku a na rodu jmen v několikanásobném podmětu.

Pořadí podmět (S) - přísudek (P): Jsou-li podměťová jména stejného rodu, může být přísudek v množném čísle (shoda podle smyslu) nebo v jednotném čísle (shoda podle tvaru): *Jeník a Karlík byli na zahradě// Jeník a Karlík byl na zahradě. Bulharsko a Rumunsko byly osvobozeny//Bulharsko a Rumunsko bylo osvobozeno...* Jsou-li podměťová jména konkrétní, dává se přednost shodě podle smyslu (plurál): *Karlík a Doxek byli v zahradě* (B. Benešová). Jsou-li podměťová jména abstraktní, je shoda podle tvaru: *Čení ani psaní mu nčíní I o potíže.* Jsou-li podměťová jména různého rodu, je přísudek vždy v množném čísle: *Jeník a Mařenka byli na zahradě.* Při shodě přísudku s několikanásobným podmětem, jehož jména jsou různého rodu, se uplatňuje „pravidlo o mluvnické přednosti rodů“:

- mužský životný má přednost před mužským neživotným: *Člověk i stroj byli tímto procesem opotřebováni;*
- mužský rod má přednost před ženským: *Matka a syn byli zraňeni;*
- ženský rod má přednost před středním: *Žena a dítě byly přivedeny.*

Pořadí přísudek (P) - podmět (€): Základním typem shody je shoda s prvním (nejbližším) jménem: *Z hor se vrátila matka i syn. Z hor se vrátil syn i matka. Ten den vyběhl Jana Vilém s řehtačkami a řc h t a l i. až vrabce ze střež vyplašili* (B. Němcová). Není však vyloučena ani shoda plurálová s uplatněním pravidla o přednosti rodů: *Z hor se vrátili matka a syn.*

c) Je-li několikanásobný podmět složen ze substantiv v množném čísle, je přísudek také v množném čísle (ať je pořadí S - P jakékoli).

Pořadí S - P: liší-li se části několikanásobného podmětu rodem a životností, platí pravidlo o přednosti rodů: *Obyvatelé a vlády těchto zemí byli upozorněni, že... Tyto předpisy a pravidla byly vydány piv silnoprůdň zařízení. Města i vesnice byly válkou značně poškozeny.*

Pořadí P - S: shoda zpravidla podle první části podmětu: *Byly na to upozorněny vlády a obyvatelé těchto zemí. Byli nato upozorněni obyvatelé a vlády těchto zemí. Na všech konferencích byla přijata příslušná usnesení a rezoluce.* Kde neshoda sousedních výrazů nevádí, je možno užit i pravidla o přednosti rodů. *Na louce se pásly jehňata a ovce.*

Jestliže jeden přísudek před několikanásobným podmětem předchází a druhý za ním následuje, mohou se oba přísudky lišit svým tvarem: *Jednoho rána byly do připravených nákladních aut naloženy všechny ženy a zbylí muži a (b v l i) o d v e z e n i neznámo kam.*

2. Shoda přísudku s rozvitým podmětem koordinačním

Jde o podmět, jehož nominativní výraz je rozvit předložkovým tvarem s významem doprovodu (komutativním): *Jeník x Karlíkem, Jeník s Mařenkou, hoši s dívkami* apod.

Zde může být shoda s nominativním výrazem (tvarová): *Jeník s Karlíkem přišel. Jeník s Mařenkou přišel. Mařenka s Jeníkem přišla. Hoši s dívkami přišli. Dívky s hochy přišly.* Shoda se však může řídit stejnými pravidly, jako by šlo o podmět několikanásobný, tj. při postpozici přísudku (S - P) pravidlem o přednosti rodů: *Jeník s Mařenkou přišli. Mařenka s Jeníkem přišli. Dívky s hochy přišly.* Při antepozici přísudku (P - S), jsou-li jména v podmětu v singuláru, dává se spíše přednost shodě s prvním substantivem: *Toho dne řezala (řezali) babička s Pepíkem na dvoře dříví.* Při antepozici přísudku k podmětu, jehož jména jsou v plurálu, je možná pouze shoda s prvním substantivem: *Přišli hoši s dívkami. Přišly dívky s hochy (Přišly dívky a hoši/ Přišli dívky a hoši).*

Při užití shody v těchto případech je třeba odlišit, zda substantivum v 7. pádě s předložkou s je součástí podmětu (není-li ve větě příslovečným určením: *Dívky závodily s hochy*), či není-li 7. pád k 1. pádu ve vztahu determinativním: *Dívky se psem se procházely. Matky s kojenci byly umístěny v předním voze.*

3. Shoda přísudku s podmětem rozvitým staženým přívlastkem

Podmět se staženým přívlastkem vzniká z několikanásobného podmětu elipsou substantiva, které se opakuje: *český a německý jazyk*-český jazyk a německý jazyk.* To má vliv na vyjadřování shody s ním. Je-li přísudek za podmětem a podmět je v jednotném čísle, je u konkrétní možná shoda dvojí, plurálová i singulárová: *Francouzská a německá delegace h l a x o v a l y / h l a s o v a l a pro navrženou rezoluci;* u abstrakt pouze shoda singulárová: *Tvoje a její myšlení je projevem...*

IV. VÝPOVĚĎ A VĚTA

Je-li podmět v plurálu, je přísudek také vždy ve shodě tvarové s podmětem: *Stála tam francouzská a německá hlídka. Stály tam hlídky francouzská a německá.*

4 Shoda přísudku s přístavkovým podmětem

Při formulování pravidla shody s přístavkovou skupinou obsahující substantiva různých rodů a různých čísla se vychází z toho, že základem je první substantivní výraz, a proto se tvrdí, že přísudek, následuje-li za přístavkovou skupinou, se má shodovat s prvním substantivem této skupiny: *Záduha, lidové družstvo umělecké výroby, výtvarný odbor, nám sdělila, že... Jeden ze závodů, Tesla Pardubice, nedodal dosud... Husovo potupné upálení, cynická to urážka pravdy a národa, bylo posledním signálem k revoluci.*

Záleží však též na významovém druhu apozice. Uvedené pravidlo platí zejména pro apozici zařazující a hodnotící, kdežto u apozice konkretizující se projevuje v úzu kolísání: *Nejmenší částice záporně elektřiny elektron, byl objeven/byla objevena roku 1879. Vrchol slavnosti, rozdávání dárků, přišel/přišlo nakonec. Nový způsob práce, pracovní porady učitelů, ukázal se/ukázaly se jako velmi účinný prostředek. Všechny děti, hoši i dívky, se rozběhly/rozběhly.*

Zejména je-li v přístavkové skupině typu konkretizujícího na prvním místě substantivum s významem hodnotící kvalifikace a na druhém místě přímé pojmenování, je možná shoda pouze s přímým pojmenováním: *Hlava školy — Někrasov — byl mylně vydáván za básníka bez předchůdců.*

Pouze shoda s druhým substantivem bývá také u přístavku roztřísněného, jímž se autor opravuje (autor spojuje přísudkový děj s druhou, přesnější představou): *Drobný déšť, spíše jen mžéní, ochladilo mi hlavu.*

Přístavek shrnující, který má charakter celkového pojmenování předtím dílčím způsobem vyjmenovaných skutečností, vyžaduje, aby se přísudek shodoval s ním: *Starší i mladí, muži i ženy, zkrátka celá ves, se přišla na to podívat. Celníci, hasiči - vše, co bylo na povrchu šachty, it m k l o a o b r á t i l o s e m t v á ř e .*

Předchází-li přísudek před přístavkovou skupinou, je shoda možná pouze s prvním substantivem, tj. s nejbližším výrazem: *Vytiskl Orbis, tiskařské závody Praha.* Ani např. roztřísněný přístavek v takovém případě shodu neovlivní: *Pod lesem bylo jezírko, vlastně spíš rybník.*

5. Shoda přísudku s podmětem číslovkovým

U podmětu číslovkového s číslovkami / - 4 se shoda řídí podle povahy substantiva v podmětu: *Jeden člověk z a h y n u l . T ř i ž e n y b y l y p r o p u š t ě n y* atd. Číslovka je zde přísluškou kvantitativní a shodu přísudku přímo neovlivňuje. U podmětu číslovkového s číslovkami 5 - 99 a s číslovkami *sto, tisíc, milion* v jednotném čísle má přísudek tvar středního rodu jednotného čísla: *Pět lidí bylo zabit. Sto cvičenců nastoupilo. Tisíc automobilů bylo prodáno. Milion lidí bylo přesídleno.* Podmět obsahující číslovku *miliarda* vyžaduje shodu s touto číslovkou (která je plně substantivizována): *Miliarda lidí h l a d o v e / a .*

Číslovky *sto, tisíc, milion, miliarda* (a jejich složeniny) mohou mít tvary plurálové: *sta, tisíce, miliony, miliardy (desetitísíce, statisíce...)*. Číslovka *sta* žádá spíše přísudek v neutrálním tvaru jednotného čísla: *Sta cvičenců n a s t o u p i l o ;* číslovka *miliardy* shodu plurálovou: *Miliardy mušek nás o b k l o p o v a l y .* Číslovky *tisíce, miliony* a jejich složeniny připouštějí shodu dvojí: *Tisíce cvičenců n a s t o u p i l y / n a s t o u p i l o .* *Miliony lidí b v l v z a b i l y / b y l o z a h i t o .* (Srov.: *Ve druhé světové válce zahynulo dva miliony dvě stě tisíc občanů Blé Rusi; z novin.*)

Ve spojení číslovky a počítaného předmětu je významovým jádrem počítaný předmět (v genitivu). Proto je možné, aby v dalších větách byla shoda podle smyslu: *Tisíce cvičenců n a s t o u p i l o / n a s t o u p i l y ,* *aby p ř e d v e d l o / p ř e d v e d l y / p ř e d v e d l i s v ě c v i č e n í* (kombinace: *Tisíce cvičenců nastoupily, aby předvedlo... ovšem není možná*). Čím je souvislost mezi větami volnější, tím naléhavější je shoda podle smyslu: *N a s t o u p i l o s t o c v i č e n ě ů , a l e p o c h v í l i z a s e o d e š l i .*

Substantiva vyjadřující neurčité množství (*řada, spousta, hrst, hrstka...*) vyžadují gramatickou shodu (stejně jako číselná substantiva typu *stovka, tisícovka* apod.): *Objevili/ se řada kritických připomínek (nikoli: objevilo se). Asi stovka neukázněných Janoušků by l a z h ř í š t ě v y v e d e n a .* *V autobuse je l a i j e l o s p o u s t a / / (/ (p r o t o ž e s p o u s t a j e s u b s t a n t i v u m i p ř í s l o v c e) .* I u těchto substantiv je v dalších větách možná nebo nutná shoda podle smyslu: *V ulicích se s h r o m á ž d i l y m a s y l í d í , a b y p r o j e v i l y / p r o j e v i l i s v o u v ě l i .* *Byla tu dnes řada lidí, ale nic zajímavého nám n e ř e k l i .*

Je-li podmětem číslovka při početních úkonech, shoduje se spona s číslovkou v přísudku: *Jedna a jedna j s o u d ě .* *Osm děleno dvěma j s o u č t y ř i .* *Dvě bez jedné je jedna. Dvakrát tři je šest.*

6. Shoda přísudku s podmětem vyjádřeným zkratkou

a) Je-li podmětem iniciálová zkratka, přísudek se shoduje se základním slovem plného znění zkráceného souslovněho pojmenování: *ČR uzavřela smlouvu* (podle „republika“). *SNS zastavilo objednávky* (podle „Společenství nezávislých států“). *ČD uznávají osobní průkazy* (podle „dráhy“).

b) Je-li podmětem iniciálové zkratkové slovo (tj. iniciálová zkratka, která má strukturu a výslovnost jako slovo: *ÚBOK, ÚLUV, AMU, ÚDA, ODA...*), je možná shoda dvojí: 1. shoda stejná jako u jiných iniciálových zkratk: *ÚBOK (= Ústředí bytové a oděvní kultury) vystavovalo v Kotvě.* 2. shoda se zkratkovými

slovy (tedy podle zakončení): *ÚBOK vystavoval v Kotvě*. Ve zvukové realizaci je přirozenější shoda typu 2: *(JDA uspořádala diskusní večer. ASO bylo proslulý obchodní dům.*

c) Je-li podmětkem cizí nebo ne dobře známá iniciálová zkratka nebo iniciálové zkratkové slovo, shoda přísudku nutně kolísá: *FBI z a s áhl (z u s áhl a I z a s á h l o) do případu*. Často se pak objevuje rodově nepříznaková shoda neutrální *RAF (= Royal Air Force) o d r a z i l o útoky německé luftwaffe*.

2.1.4.3 Předmět

Předmět/objekt je rekční (vazebné) doplnění slovesa nebo dějového adjektiva (mimořádně může být řídicím členem předmětu i adverbium: *nezávisle na okolnostech* a citoslovce: *na knihu!*, *hele ho*, *bac ho*; na citoslovce se přenáší vazba od sloves podobného významu: *vezmi si knihu*, *vidím ho*, *uhodil ho*). Předmět determinuje svůj řídicí člen jako jeho nutné významové doplnění a je jím tvarově určován (je v pádě, který mu určuje řídicí člen). Předmět může být také inílnitivní nebo větný; ty řízeny nejsou.

Předmětem se vyjadřují nejčastěji významy:

- plný zásah dějem: *řezat dřevo, bít chlapce, hladit psa*
- částečný zásah: *dotknout se dřeva, okusit jídla, nemít peněz*
- výsledek: *psát dopis, kopat hrob, plést rukavice*
- smyslový podnět: *vidět Říp, slyšet matku, pocítovat strach*
- cíl: *ukázat na chybu, pohnout k lítosti, domáhat se spravedlnosti*
- adresát: *poslat otci (dopis), vyprávět dítěti (pohádku), dát matce (dárek)*

Sloveso, na němž je závislý předmět, je předmětové sloveso. Na slovese mohou být závislé dva předměty i více. Tyto předměty tvoří buď předmět několikanásobný, nebo jde o předměty různé, např. akuzativní a dativní předmět: *Karel půjčil Jirkovi nůž*. Akuzativní předmět se nazývá předmět přímý, druhé předměty ve větě jsou nepřímé. Vedle slovesa bývá řídicím výrazem předmětu přídavné jméno. U adjektiv jsou nejčastější předměty genitivní *{dbalý čeho, pamětlivý čeho, chtivý čeho...}* a dativní *{blízký čemu, zvyklý čemu, věrný komu...}*.

Předmět bývá vyjádřen 1. skladebním podstatným jménem, 2. infinitivem, 3. vedlejší větou (viz kap. IV.2.3.6.3).

1. Předmět tvořený skladebním podstatným jménem může být vyjádřen:

- a) morfologickým podstatným jménem v různých pádech (též předložkových) kromě 1. a 5. pádu
- b) jinými ohebnými slovy jmenné povahy: *Pust' h o! Dal každému něc o. Litoval s e.*
- c) zpodstatněnými neohebnými slovy: *Řekl a n o. Kolo udělalo b á c. Každé proč má své p r o t o.*
- d) příčestím trpným v středním rodě: *Dostal vyhubováno* (Avšak: *Nechal okno otevře n o* = přísudkové doplnění; viz doplněk.)

2. Předmět vyjádřený infinitivem není člen s rekční závislostí. Rekční závislost však lze u něho (podobně jako u vedlejší předmětné věty) vyjádřit sekundárně odkazovacím zájmeným výrazem: *Pokoušíme-li se kombinovat tyto výsledky... -> Pokoušíme-li se oto, kombinovat tyto výsledky...* Infinitivní předmět stojí po slovesech významových (nikoli modálních nebo fázových), na nichž může být závislý předmět jiného druhu nebo předmětná věta: *naučil se m l u v i t (naučil se básničk u), rozhodl se vrátit (rozhodl se k nav r a t u), rozkázal vstát (rozkázal, abychom vstali)* atd. U významového slovesa *mít (nemít)* může stát předmět vyjádřený obecně determinovaným infinitivem: *mám co děla t, nemá c o j i s t, nemá kde spát* apod.

IV. VÝPOVĚĎ A VĚTA

Lze rozlišit infinitivní předmět konkurující vedlejší větě (*Snažilse prostudovat., /aby p ros tu do v a /...*) a infinitivní předmět nekonkurující větě (*odmítl se zúčastnit/ odmítl účast, Karel se odvážil protestovat /odvážil se protest u*).

Agens/činitel děje předmětového infinitivu je ve větě totožný buď s podmětem (*Pokusím se ho získat. Asklépios dokázal prý vzkřísit i mrtvé*), nebo s předmětem (*Poručil mu opustit místnost. Výzkumy umožňují vědcům vyvíjet nové materiály*).

Předmětový infinitiv může stát též u adjektiv, a to zvláště u adjektiv vyjadřujících schopnost, záměrnost, závaznost nebo opak: *dychtivý, hoden, hotov, ochoten, povinen, schopen, nucen (Jsem ochoten p ř i j í t. Je schopen zradit. Člověk schopný tohle udělat sem nepatří)* a velmi zřídka též u predikativních příslovcí: *Je jim líto něco vyhodit*.

Předmět lze někdy stěží přesně odlišit od příslovečného určení, zejména je-li předložkový, instrumentálový, popř. i dativní.

Při určování předmětu je třeba vycházet z toho, že tvar předmětu je řídicím slovem určován (vynucován) a že předmět je dějem zasahován nebo je jeho výsledkem apod.

U předložkových výrazů bývá předmětový význam abstraktní, kdežto příslovečný význam konkrétní: *upadnout do rozpuků* (předmět) - *upadnout do jámy* (příslovečné určení); *přistoupit na návrh* (předmět) - *přistoupil n a p a r n í k* (příslovečné určení). U předmětu vyplývá výběr předložky z řídicího výrazu: *ucházet se o..., záviset na..., odloučit se od...;* u příslovečného určení předložka odpovídá významu příslovečného určení. Na předmět se ptáme pádovými otázkami, na příslovečné určení zájmennými příslovci (vedle pádových otázek): *střílet na hliněné holuby (na koho, co? - předmět) - střílet do terče (kam? - příslovečné určení)*. V některých případech však ani otázkový způsob rozlišování není jednoznačný: *Košile se lepší n a tělo (na co?, kam?)*.

Instrumentálový předmět bývá po slovesech s významem „hýbání“: *hýbat, třást, trhnout, mrštit...něčím*; a dále po slovesech s významem *zabývat se něčím, obchodovat něčím, šetřit něčím, plývat něčím, vyznačovat se něčím, chlubit se něčím, vynikat něčím...* Nejednotně se posuzují instrumentály s významem „plnit“, „být naplněn“: *plnit, sytit, zaplavit, napu st i t, zasyp at, p okrýt, obklopit... ně č í m*; s významem „vydávat světlo, teplo, zvuk, vůni“: *jiskřit, zvučet, čpět, páchnout, vonět, sálat...něčím*; s významem „opatřit něčím“: *odlít, opásat, obdarovat, podělit, zásobit...něčím*.

Dativní předmět se dělí na 1. **přímý** (je jediným nebo základním předmětem u slovesa): *děkovat někomu, rozumět někomu, věřit někomu, sloužit někomu, podobat se někomu...*; 2. nepřímý (druhý, stojí zpravidla vedle akuzativního předmětu): *dát někomu něco, přinést někomu něco, vzít někomu něco, říci někomu něco, ukrást někomu něco, radit někomu něco, rozkázat někomu něco...*

K předmětovému dativu se tradičně počítá i tzv. **volný dativ**, ale není to vazebný pád (může stát i u sloves nepředmětových). Některé jeho druhy by se spíše daly považovat za příslovečné určení (např. prospěchový a zřetelový dativ). K volnému dativu se řadí:

- dativ prospěchový: *Sbírám matce léčivé rostliny;*
- dativ zřetelový: *Tím vznikají společnosti velké škody;*
- dativ přivlastňovací: *Seděl m i na kolenou;*
- dativ emocionální (sdílnosti): *Tak se n á m šetřte, pane kolego!*
- dativ kontaktní: *První moje modlitební knížka v á m byla německá. Já se t i už bojím jít po mostě.*

2.1.4.4 Příslovečné určení

Příslovečné určení/adverbiale je ne vazebné určení slovesa, adjektiva či adverbia. Vyjadřuje nejčastěji průvodní okolnosti, kvalitu nebo intenzitu děje nebo vlastnosti (okolnosti). Je slabě závislé na svém řídicím členu, to znamená, že řídicí výraz závislému členu jeho tvar

jednoznačně neurčuje, ale závislý člen svým tvarem nebo slovním druhem závislost vyjadřuje. Přísl. urč. bývá nejčastěji vyjádřeno přísl. nebo přísl. pádem prostým či předložkovým. Někdy může být vyjádřeno též infinitivem: *odjel se léčit, přinesla nám ochutnat* apod. O vyjádření přísl. urč. vedlejší větou viz kap. IV.2.3.6.4.

Slabá závislost přísl. urč. a převaha jeho významové funkce ve větě umožňuje různé způsoby jeho zapojení do větné struktury. Nejtěsněji se k řídicímu výrazu váže tzv. vnitřní/inherentní **přísl. urč.**, tj. urč. kvality nebo kvantity děje: *pěkně zpívat, usilovně pracovat, p ř í l i š pomalý/pomalou*. Volněji, ale přímo k dějovému řídicímu výrazu se váže **přísl. urč. okolnostní/relační, adherentní**, jímž je děj určen zvnějška různými okolnostmi. Sem patří většina druhů přísl. urč. urč. přísl. urč. místa, času, průvodních okolností, zřetele, původu, původce, příčiny, účelu, podmínky, přípustky (viz níže). Volně ke slovesu a přes ně k obsahu celé věty se vztahují některá přísl. urč. místa a času, jimž se říká **větně determinací** a která obvykle uvozují větu: *Po snídani děti vesele vyběhly jen v plavkách do zahrady. Za života otcova rodina neznala nouzi.*

Přísl. urč. která bychom mohli označit za **doplňková přísl. urč.**, determinují přes sloveso i substantivum, vyjadřující stav subjektu (nebo objektu) za děje: *Komisař seděl na zahradě bez kabátu a bez límečku. Děti vyběhly vesele, jen v plavkách do zahrady. Odcházel l h o s t e j n ě. Seděl s k l o b o u k e m na hlavě. Karel se osvědčil v ú l o z e velitele. {Karel se osvědčil jako velitel = doplněk}. V k o u t ě dívka uviděla mys. (Nedoplňkové přísl. urč. místa by bylo např.: *V koutě byla, pobíhala... myš.*)*

Přísl. urč. lze klasifikovat na základě významového vztahu mezi ním a řídicím členem: *Ten prsten jsem dostala o d m a m i n ky* (přísl. urč. původce) - *Odštěhovala jsem se od m a m i n ky* (přísl. urč. místa), nebo na základě významu, který samo vyjadřuje: *Přijel z Mora vy* (přísl. urč. místa) - *Přijel před hodinou* (přísl. urč. času).

Rozlišují se tyto významové druhy přísl. urč. urč.:

1. Přísl. urč. **místa** (na otázku kde, kam, odkud, kudy): *spí na se n í k l i; t a d y nemůžeš zůstat; odcestoval do zahraničí; vrátil se z p r o c h á z ky; šel lese m.*

2. Přísl. urč. **času** (na otázku kdy, odkdy, dokdy, jak dlouho): *přijede v pátek; k o n e e m r o k u se utratí nejvíc peněz; od v ě r e j š k a na tom pracuji; d o s o b o ty mám být hotov; už týde n skoro nic neví.*

3. Přísl. urč. **způsobu** - vyjádřené přímo: *mám se dob ř e; jel závratnou rychlost í; mluvil r y c h l e; všechno leželo bez ladu a skladu;* vyjádřené přirovnáním: *zápasil j ako l e v; modrý jako ch r p a; je zdráv jako r y b a; smála se m u ž s ky.*

4. Přísl. urč. **míry** (na otázku kolik, jak mnoho apod.): *mnoho pil, v e l m i stáří; vlak se zpozdil o hodin u; zařízení bylo totálně zničeno; skočil 2,30 m; opálil se d o h ně da* (míra účinkem).

5. Přísl. urč. **výsledku děje**: *seřadit se do troj stupu; rozpadl se v prach; ruce se zařaly v pěst.*

6. Přísl. urč. **prostředku a nástroje**: *holí se b ř i t v o u; práská b i č e m; počítal na prstech; poznal ji podle postavy.*

7. Přísl. urč. **původu** (látky): *stavěl hrad z p í s ku; po tatínkov i zbylo hodně knih; papír se vyrábí z c elulózy.*

IV. VÝPOVĚĎ A VĚTA

8. Přísl. určení **původce**: *Karel byl pochválen učitele m; ten prsten mám o d m a m i n ky.*

9. Přísl. určení **přívodních okolností**, *jel do Prahy šest rý c e m; pracoval p ř i špatném osvětlen í; odjel bez rozloučení; mlčky kouřil.*

10. Přísl. určení zřetele (vyjadřuje se, se zřením k čemu platí nějaký děj nebo stav): *silo u se nám nikdo nevyrovná; jazykově upravit; teplotně normální; k jízdě nezpůsobilý; hodnotil situaci ve světle nejnovějších událostí; Karel je starší než já; je stejně starý jako já* (přirovnávací - se spojkami *než, jako*).

11. Přísl. určení **příčiny** (důvodu): *p r o nemoc nepřišel do školy; třese se zlost í; neviděla pro s Izy; přišel jsem pozdě kvůli t o b ě.*

12. Přísl. určení **účelu**: *jdu se koupat; udělat to p r o dobrou vůli; koupil jsem to pro s y n a; řekl na vysvětlenou.*

13. Přísl. určení **podmínky**: *bez pokory není smíru; chod'te podle m o ž n o s t i cvičit; n o r m a l n ě trvá funkční období čtyři roky.*

14. Přísl. určení **přípustky**: *přes velký déšť jsme se vydali na cestu; vzdor v š e m ví očekávání neměl film úspěch.*

Na původní význam příslovečného určení se může navrstvovat jiný význam, např. na význam místa se navrstvuje význam časový: *Na rohu zabočte doprava*; na význam časový se navrstvuje význam podmínky: *Před rokem by byla operace ještě možná*. Atd. Význam příslovečného určení zpravidla určujeme podle původního významu.

Několik příslovečných určení ve větě

1. Příslovečná určení nejsou ve vzájemném vztahu: a) určení různého významu: *Na dvoře včera umyl důkladně všechna okna*; b) určení stejného významu: *Zalezl v pokoji do peřin. O žních vstával denně před svítáním.*

2. Příslovečná určení ve vztahu závislosti: a) určení různého významu: *stál velice blízko, mluvil h o d n ě h l a s i t ě* (určení míry determinující jiná určení, a proto jsou na nich i závislá); b) určení stejného významu: *Vlevo od vchodu stála skříň. Ta vesnice leží na západ od Prahy* (na určení místa je závislé jiné určení místa, které ho zpřesňuje).

3. Příslovečná určení ve vztahu souřadnosti: a) souřadnost koordinační (vytváří několikanásobné příslovečné určení): *Napsal to krátce a výs l i ž n ě. Sejdeme se zítra nebo p o z í t ě*; b) souřadnost apoziciční: *Však toho štěstí nedošli j e n t a k. h e z b o j e. Starý Stach zůstával d o m a, v š i t m a v s k ě m k r a j i* (mezi příslovečnými určeními je polopredikační vztah: *jen tak* = *bez boje*, *doma* = *v šumavském kraji*); c) souřadnost determinační: *Vlevo u vchodu stála skříň. Lopata leží vzadu na zahradě a plotu. Karel odcestoval v č e r a v e č e r*. Tato příslovečná určení stejného významu jsou slabě závislá na společném řídicím členu a jsou vzájemně souřadná. Příslovečné určení první v pořadí je nejbližším a nejobecnějším určením řídicího členu, další určení postupně tento význam zužují a zpřesňují. Jde o postupnou determinaci.

2.1.4.5 Doplněk

Doplněk je větný člen vztahující se ke slovesnému/slovesně-jmennému přísudku nebo k slovu od něho odvozenému (*deska vydaná jako bezplatná prémie*) a zároveň ke jménu ve funkci podmětu nebo předmětu: *Matka seděla shrbená. Ovoce jsme umyté*. Je vyjádřen skladebním adjektivem, substantivem, dále přechodníkem nebo infinitivem (příklady viz níže) a může být vyjádřen i větou (viz kap. IV.2.3.6.5).

K podmětu (méně zřetelně k předmětu) se vztahuje doplněk jako druhotný přísudek (přes přísudek vyjádřený VF). Je tedy vlastně nevětným přísudkem vyjádřeným jménem shodným v pádě a čísle nebo tvarem instrumentálovým (zřídka jiným). Podle toho se dělí na shodný a neshodný (pravý doplněk neshodný bývá jen substantivní): *Vynikl jako spisovatel* (shodný) - *Seděl mu modelem* (neshodný).

Na přísudku není doplněk formálně závislý, ale determinuje ho významově. Proto je možné jako doplňkové chápat např. spojení *Matka seděla shrbená*, ale nikoli např. spojení **Matka seděla zdravá*. „Shrbenost“ matky se totiž „sezení“ týká (seděla shrbeně), kdežto „zdravost“ nikoli. Doplněk je tedy významově blízký příslovečnému určení, ale svou formální závislostí na podstatném jménu nebo zájmenu (v podmětové nebo předmětové funkci) se od něho liší. Typy *Matka seděla shrbeně* (příslovečné určení) a *Matka seděla shrbená* (doplněk) se však od sebe liší v důsledku rozdílné formy částečně i významově. Doplněk vyjadřuje výrazněji než konkurující příslovečné určení význam vlastnosti, kterou má substance za děje.

Predikační vztah doplňku k podmětovému jménu (vyjádřený shodou nebo instrumentálem) se podstatně zesílí, a naopak významový vztah k slovesu určitému (VF) se současně oslabí u **doplňku volného** (zvukově a graficky odděleného): *Matka seděla na nízké stoličce, zdravá a veselá. Cívěl jsem před sebe, tupý a unavený* (jako těsný doplněk by rovněž nešlo spojit: *cívěl jsem před sebe tupý*). U **doplňku těsného** jde o dvojjediný predikační akt, nevěrná doplňková predikace se realizuje prostřednictvím gramatické predikace vyjádřené VF, takže jde o postupnou predikaci (o postupné determinaci viz u přívlastku a příslovečného určení):

Matka seděla shrbená.

U volného doplňku jde o dva relativně samostatné predikační akty vedle sebe, větný a nevěrný. Proto zde významová nespojitost (inkompatibilita), např. mezi *zdravá* a *seděla*, nevádí. Mezi přísudkem a volným doplňkem (= druhým přísudkem) je koordinační vztah.

Doplněk předmětový (vztahující se k predikátu vyjádřenému VF a k předmětu ve větě) tvoří rovněž komplexní syntagma, ale nikoli postupnou predikaci:

Rybáři našli Karla zraněného.

I — F = n r

(Na rozdíl od *Rybáři našli zraněného Karla*, kde *zraněného* je přívlastek, který tvoří determinační dvojici se substantivem *Karla*.) Rovněž předmětový doplněk může být volný, čímž se relativně osamostatní druhá, nevětná predikace, jejímž výsledkem doplněk vždy je: *Rybáři našli Karla, zraněného a bezvládného* (volný doplněk bývá rozšířený nebo rozvitý).

K doplňku volně přiřazujeme **přísudkové doplnění**, které však není zcela autonomní jako větný člen. Doplněk je fakultativní rozvíjející člen plnovýznamového slovesa, které nepotřebuje nutně doplnění a zároveň se vztahuje ke jménu, takže s oběma tvoří komplexní syntagma, kdežto přísudkové doplnění rozvíjí přísudkové sloveso, které potřebuje doplnění, proto je nutným doplněním tohoto slovesa a není samostatné. Proto též nemůže existovat přísudkové doplnění volné: *Karel vypadal unavený. Věra se ukázala nepostradatelná. Karel nechal okno otevřeno (otevřené). Otec byl jmenován ředitelem. Považoval jsem Karla za přítele. Vědomí účelnosti činí práci radostnou. Karla udělali hlídačem.*

Slovesa, po nichž přísudkové doplnění následuje, nejsou sponová, ale ani významová, takže samostatně nepredikují. Je nutno rozlišovat:

IV. VÝPOVĚĎ A VĚTA

1. je *zdráv* -jmenná část přísudku (jeden větný člen: přísudek)
2. cítí se *zdráv* - přísudkové doplnění (přechod mezi 1 a 3)
3. vrátil se *zdráv* - doplněk (dva větné členy: přísudek + doplněk)

Přísudkové doplnění přiřazujeme k doplňku též z toho důvodu, že mezi nimi není hranice vždy zřetelná: *Chtěl vzít Vojtěcha za pasáka hus. Výstava byla hodnocena jako zdařilá.*

Hlavní sémantické druhy doplňku:

1. Doplněk vyjadřuje stav substance, která je ve větě podmětem nebo předmětem, za děje, během děje. *Matka seděla s hrbená. Fučík tam působil jako kapelník. Ovoce jíme u m y t é;* nebo vlastnost, pomocí níž je substance kvalifikována predikátem: *Maso je zdravé vařené;* nebo kvantitativní určení substance za děje: *Ženy tam seděly pouze dvě. Jirka doběhl do cíle t ř et í.*

2. Doplněk vyjadřuje vlastnost, kterou substance v podmětu nebo v předmětu získává (jde vlastně o přísudkové doplnění): *Otec byl jmenován ředitelem. Zvolili ho předsedo u. Výstava byla hodnocena jako zdařilá.*

3. Doplněk vyjadřuje průvodní děj (současný nebo nesoučasný, nebo v jiném než časovém vztahu k verbu unitu), který má téhož činitele jako přísudek: *Věra odcházela zpívajíc s i. Karel, přis t o up i v k chodcům, zeptal se na cestu. Utíkají, bojíce se pronásledování (kauzální vztah).* Kdybychom nepřihlíželi k formální závislosti, kongruentního přechodníku na podmětu, museli bychom případy, jako je poslední, považovat spíše za příslovečné určení příčiny než za doplněk. Tam, kde jde o ustrnulé, nekongruentní přechodníky v detenninačním vztahu k predikátu, není důvodu, abychom je ještě pokládali za doplňky: *Soudě podle vzhladu, jeto dobrá hospodyně* (zde jde o příslovečné určení zřetele).

4. Doplněk vyjadřuje vnímaný děj realizovaný původcem, který je ve větě ve funkci předmětové: *Slyšel babičku vyp r áv et pohádky. Vidím přicházet Karla. Cítím krev pul s o v a t.*

Vyjádření doplňku

1. Adjektivem (skladebním): *Bratr se vrátil z ciziny nemo cný / ne m oce n. Děti chodily po louce bosé/bos y. Vešel zářící radostí. Její muž se často vracíval opilý. Karel doběhl druhý.*

Ovoce jíme it in y t é. Našli ho mr tvé h o. Výstavu hodnotili jako zdařilou. Pozvali je o b a.

2. Substantivem: *Znal jsem ho už jako chlapce. Josef Čapek vynikl též jako s p i s o v a t e l. Vrátil se jako vítěz/coby vítěz. Karel jakožto pravý Čech byl také muzikant.*

Znal jsem ho už jako chlapce. Otec chtěl vidět Elišku jako nevěstu. Mluvil o Karlovi jako o svém přítel i. Jmenovali ho vyslance m.

3. Infinitivem: *Viděl mne odcházet. Slyším matku tiše naříkat.*

4. Přechodníkem (který se shoduje v rodě a čísle s podmětem věty): *Karel, chodě po zahradě, trhal květiny. Věra, chodíc po zahradě, trhala květiny. Děti, chodíce po zahradě, trhaly květiny. Pastevci, dokouřivše své dýmky, ulehli k spánku. Kryt smrčím, přibližoval se k cestě (= jsa kryt).*

2.1.4.6 Přívlástek

Přívlástek/atribut je člen závislý na skladebním substantivu v jakékoli členské platnosti a toto substantivum zpravidla determinuje. Přívlástek, který je na substantivu

závislý, ale nedeterminuje ho, je **nepravý přívlástek**: *Otec s matkou šli do divadla. Karel snědl talíř polévky.* Podle druhu závislosti se přívlástek dělí na **přívlástek shodný** (je závislý na řídícím substantivu shodou): *vysoký strom, stará jablň...* a na **přívlástek neshodný**, který závisí na substantivu jinak, rekcí (*lov ryb, střecha domu*) nebo slabou závislostí (*dům na náměstí*).

Člen, který sice substantivum determinuje, ale není na něm závislý, je buď s ním souřadný, a tudíž není přívlástkem (*chudák maminka, město Praha*, viz kap. IV.2.1.1.1.2), nebo se v neměnné formě k němu přimyká a lze ho přiřadit k přívlástku neshodnému: je to přívlástek vyjádřený nominativem jmenovacím (*román Bratrstvo*), infinitivem (*nutnost kritizovat*) nebo neohebným slovním druhem (*počasí včera, spojka a lě*). Neohebná skladební adjektiva lze přiřadit k přívlástku shodnému: *šaty zprima látky, jeho klobouk, oblékl si khaki košili* apod. Přívlástek může být vyjádřen rovněž větou (viz věta složená, kap. IV.2.3.6.6).

Přívlástek je nejfrekventovanější větný člen, a pokud jde o způsob vyjádření, je to člen velmi rozmanitý. Má i mnoho různých významů. Velká pestrost přívlástků se vysvětluje tím, že při nominalizaci slovesa (tj. při vytvoření jména ze slovesa) se všechny závislé členy slovesa, zejména příslovečná určení a předměty, mění na přívlásky: *úspěšně léčit nemoc v lázních -> úspěšná léčba nemoci v lázních*. Vedle **přívlástku vlastního** (původního), který je obvykle ve vztahu fakultativní determinace k členu řídícímu (viz determinace, kap. IV.2.1.1.1.2), existují různé druhy **přívlástku transformovaného** (nepůvodního), který je ve vztahu obligatorní komplementární determinace ke svému členu řídícímu (viz determinace): předmětový přívlástek (*lov ryb, stavba domu, slib rodičů in, hod oštěpe m, přednáška o Nerudovi*), příslovečný přívlástek (*pobyt v cizině, placení přede m, jízda na koni, převoz nemocného do nemocnice*), přívlástek subjektový (*štěkání psa, východ slunce*), přívlástek doplňkový (*jmenování ředitele in*). Infinitivní přívlástek (*touha vyniknout, schopnost přizpůsobit se*) je většinou výsledkem transformace infinitivního předmětu (*touží vyniknout/touží po vyniknutí; schopný přizpůsobit se/schopný přizpůsobení*).

Přívlástek je významově značně rozmanitý. Přívlástek vlastní může být:

1. kvalitativní (hodnotící): *pěkný kabát, starý člověk*
2. relační (vyjadřuje relaci, vztah k nějaké substanci): *cihlový dům* (= dům z cihel), *dřevěná: lžice*
3. konkretizační: *tato židle*
4. kvantitativní: *čtyři jablka, třetí kůň, bez pěti jablek, o pěti jablcích* apod.

Význam přívlástků nevlastních je ovlivňován významem původních syntaktických spojení, z nichž přívlástková spojení vznikla; jde o cílový význam (*lov ryb*), lokální význam (*pobyt v cizině*), subjektový (činitelský) význam (*štěkání psa*) aj.

Vyjádření přívlástku vlastního:

1. skladebním adjektivem
  - a) morfologickým adjektivem: *vysoký dům, otcův dům; též* slovesným: *vězněný člověk, skrytá závada, ležící předmět, došlá pošta*
  - b) zájmenem: *tento kůň, každý člověk*
  - c) číslovkou: *řikně, třetí kůň*

IV. VÝPOVĚĎ A VĚTA

2. skladebním substantivem

a) v 1. pádě: *chlap j ako hor a, zahrádka jako dlaň, slovo bratr*

b) v 2. pádě:

genitivem přivlastňovacím: *dům mého otce*

vlastnosti: *člověk vysoké postavy*

celkovým: *litr v o dy, hromada písku*

vysvětlovacím: *trest s m r t i*

zřetelovým: *muž č i n u*

příslušnosti: *střecha d o m u, děti soused it*

stupňovacím: *kniha k n i h*

3. skladebním příslovcem

a) morfologickým příslovcem: *cesta vlevo, Praha dnes*

b) předložkovým výrazem: *dům na náměstí i, pytel na brambory*

4. vedlejší větou přívlastkovou (viz složená věta, kap. IV. 2.3.6.6)

Poznámka ke kvantitativnímu přívlastku:

Základní číslovka ve spojení s počítaným předmětem se vykládá někdy jako kvantitativní přívlastek nejen v případech *jedno jablko... čtyři jablka* a v kongruentním (shodujícím se) typu *pětí jablek, pěti jablkům...*, ale i v 1. a 4. pádě *pět jablek*. Ve spojení *pět jablek* jde o kvantitativní determinaci *jablek* stejně jako ve spojení *čtyři jablku*, ale genitiv *jablek* je na číslovce formálně závislý; je to pozůstatek původního stavu, kdy číslovka *pět* a číslovky vyšší měly mluvnickou povahu podstatných jmen. Syntaktická výjimečnost typu *pět jablek* je v tom, že řídicí člen determinuje člen závislý. Nekoresponduje tu tedy formálněsyntaktický vztah so sémantickým vztahem obvyklým způsobem. Udání kvantity samo o sobě nelze považovat za subjekt nebo objekt ve větě. Vč větě *Pět jablek leželo za oknem* se netvrdí, že *pět - leželo*, nýbrž že *jablka - ležela* (za oknem), a to v počtu *pětí*. Na druhé straně formální závislost genitivu *jablek* je zřejmá. Zde nejde o nezávislý genitiv partitivní jako ve větě *Tam leželo jablek!*, který je ve větě podmětcm (viz kap. IV.2.1.4.1). Východiskem z této situace může být určení typu *pět jablek jako* syntakticky ncrozřelcněného výrazu, který zaujímá v syntaktické struktuře věty místo podmětu nebo předmětu (a může být jako celek rozvit přívlastkem: *všech pět jablek*). Jsou-li však počítaný předmět a číslovka od sebe odděleny, musí se určit samostatně: *Jablek leželo za oknem pět (pět = kvantitativní doplněk)*.

Podobně jako ve spojení s číslovkami, ale nikoli stejně je tomu ve spojení se substantivy vyjadřujícími kvantitu látky: *litr mléka, soudek piva, talíř polévky, koš jablek* apod. Ve větě *Karel našel košík hub* se pravděpodobně netvrdí, že Karel našel košík s houbami, nýbrž že našel houby, kterých byl plný košík. (Kdyby chtěl někdo říci, že Karel našel košík, v němž byly houby, vyjádřil by to asi větou *Karel našel košík plný hub* nebo *...košík s houbami* apod.) U substantiv vyjadřujících kvantitu látky je však závislý genitiv ve všech pádech, ne pouze v 1. a 4. pádě jako u číslovek *pět, šest...*: *Karel se vrátil s košíkem hub. Ke košíku hub přidal ještě...* apod. To posiluje závislostní charakter substantiva vyjadřujícího předmět či látku, jejíž kvantum se udává. Závislé substantivum se považuje většinou za přívlastek. Je to však přívlastek jen formální, a tudíž nepravý.

Přívlastek rozvíjí skladební substantivum. V typu *jeden ze sousedu (žádný z návštěvníku, každý z přítomných studentů* apod.) je řídicí substantivum clidováno: *jeden (soused) ze sousedů*. V důsledku toho se substantivizuje číslovka nebo zájmeno (*jeden, žádný, každý...*) a funguje jako řídicí člen neshodného přívlastku.

Vč spojení *co nového, něco příšerného, cosi podivného* s řídicím zájmenem *co* (nebo *co* obsahujícím) je v 1. a 4. pádě přívlastek neshodný (v 2. pádě), v ostatních pádech shodný: *co nového, čeho nového, čemu novému...* Adjektivní přívlastek u zájmen stojí za svým řídicím členem (*já nešťastný*).

Řídicím členem pro přívlastky *první, druhý..., jediný, každý, všechen* může být vedlejší věta substantivní platnosti: *První, kdo proti tomu protestoval, byl...* (= první protestující byl...). *Každého, kdo má děti, se tato opatření citelně dotknou* (= každého rodiče). *Jediné, čeho nebyl ochoten se vzdát, bylo vlastní já*.

Řídicí substantivum může být rozvíjeno dvěma nebo více přívlastky současně. Jde buď o přívlastky, které nej sou ve vzájemném syntaktickém vztahu (*rychlý převoz raněného do nemocnice*), nebo o přívlastky souřadné, které jsou 1. ve vztahu koordinačním (přívlastky několikanásobné: *nadaný, pi In ý student, dvěma plavých vlasů a modrých očí apod*), 2. ve vztahu apozičním (*Léta sloužil u našeho, hradeckého pluku*),

3. ve vztahu determinačním (*Léta sloužil u našeho hradeckého pluku; moje nová kožená aktovka*). Tyto přívlasky se v mluvniciích obvykle nazývají „postupně rozvíjející“, ale jde přesněji řečeno o postupnou determinaci. Z hlediska formální závislosti jsou tyto přívlasky souřadné, protože všechny jsou stejným způsobem závislé na společném členu řídícím (viz souřadnost, kap. IV.2.1.1.3). Postupná determinace se realizuje tak, že nejbližší přívlask determinuje substantivum bezprostředně, vzdálenější pak determinuje celé spojení substantiva s přívlaskem užším. To schematicky lze znázornit takto:

moje nová kožená aktovka

Podle těsnosti spojení se rozlišuje přívlask těsný a volný. **Těsný přívlask** bývá nedějový (zpravidla před substantivem a nerozvitý nebo málo rozvitý: *vysoký strom*), ale může být i dějový (zpravidla za substantivem a rozvitý). Vyjadřuje podstatný údaj, bez něhož by sdělení bylo neúplné nebo nesmyslné; neodděluje se čárkou: *Chvilce strávené s m i l y m čl o v ě k e m nepovažujeme za ztracené. Slova o z n ač e n á h v ě z d i ě k o u jsou řídká. Dnes máme oběd připravený podle speciálního receptu.*

Přívlask volný vyjadřuje vedlejší určení, které může být vynecháno; je oddělen čárkami: *Na stole, obklopeném pohodlný m i k ř e s l y, ležely vystavené knihy. Kolona vozidel se zastavila na Hradčanském náměstí, vyzdobeném č e s k ý m i v I a j k a m i.* Vedle dějového volného přívlasku existuje i nedějový volný přívlask: *Druhý chlapec, o n ě c o s t a r š í, mne napadl. Po nebi, tmavomodré m, plul stříbrný měsíc.*

Rozlišení přívlasku těsného a volného může být v některých případech subjektivní: *Spatřili jsme řeku (.) př o t é k a jíc í h l u b o k ý m údol í m.*

O postavení přívlasků ve větě a o jejich pořadí, je-li jich více vedle sebe, viz kapitolu Slovosled a větosled.

2.1.5 Jednočlenné věty

Jednočlenná věta je věta, jejímž základem je sloveso určité (nebo imitativní citoslovce, které ho zastupuje), nemá gramatický podmět, a tudíž predikační akt se v ní nerealizuje syntagmaticky (jako ve větě dvojčlenné). Predikační vztah (jako vztah větotvorný) se v jednočlenné větě realizuje mezi pojmenovanou skutečností a jejím pojmenováním: *Prší. Sněží. Je deštivo. Zahřmělo.* Gramatický predikát je v jednočlenné větě nejen strukturálním základem věty (každá věta musí mít gramatický predikát), ale také základem jejího syntagmatického ztvárnění, tedy základem konstrukce jednočlenné věty („jednočlenný“ znamená jednoslovný). Jednočlenné věty jsou věty bezpodmětné, protože vyjadřují děje, které zřetelný a pojmenovatelný subjekt nemají (*Prší. Zablýsklo se*) nebo není pro vyjádření důležitý (*Bylo užito všech prostředků. O tom se hodně psalo*) nebo je vyjádřen nepodmětovou formou (*Je mi zle. Zvoní mu v uších*). Slovesný základ v nich proto má „neosobní“ formu, tj. je v 3. os. j. č. neutr. (nemá-li se VF s čím shodovat, užívá se v neutrové formě).

Některé typy jednočlenných slovesných vět mohou být stejně jako dvojčlenné věty bohatě a rozmanitě rozvity a platí v nich stejná syntagmatická pravidla jako v dvojčlenných větách: *Dnes v celých Čechách od rána vytrvale pršelo. Dostalo se mu osobní cti poznat vysoké osobnosti diplomatického světa. Bylo užito všech prostředků k získání finanční podpory pro*

IV. VÝPOVĚĎ A VĚTA

výzkum. Mohou být na nich závislé také vedlejší věty a i samy mohou fungovat jako vedlejší věty: *Lilo tak, že nebylo vidět na krok. Nechal asi otevřené okno, protože dovnitř napršelo.* Některé druhy jednočlenných vět však neposkytují velké možnosti rozvíjení, a jimi tvořené výpovědi bývají proto zpravidla kratší. Týká se to hlavně některých slovesně-jmenných vět a vět s citoslovečným základem: *Je hezky. Tu bum na sklo.* Apod. (Připojují-li se věty typu *Vrabec frnk clo křoví* k dvojjmenným slovesným větám, můžeme věty typu *Najednou bác na okno* připojit k jednočlenným slovesným. Zvukomalebné citoslovce v nich supluje VR)

Věta zůstává jednočlenná i při spojení slovesného základu se slovesem modálním a fázovým: *Tady muselo pršet. Začalo se stmívat;* a také ve spojení infinitivu s modálním predikativním příslovcem a sponou: *Je nutno myslet na budoucnost,* nikoli však s modálním adjektivem: *je nutné...*; věty tohoto typu považujeme za dvojjmenné (s infinitivním podmětem) vzhledem k paralelním větám složeným (s podmětovou vedlejší větou): *Je nutné, abychom mysleli na budoucnost.*

Strukturální klasifikace jednočlenných vět přihlíží k vyjádření jejich základu a ke vztahu základového predikátu k jeho možnému subjektu.

Z hlediska vyjádření základu rozlišujeme věty se slovesným predikátem a věty s citoslovečným predikátem (*Najednou bác na okno*), ty mají však zcela okrajové postavení. Věty se slovesným predikátem jsou 1. slovesné (*Prší*) a 2. slovesně-neslovesné („slovesně-jmenné“ se „sponou“, která však v nich nic nespíná; rovněž součástí jejich základu nemusí být jméno: *Je hezky*).

1. Jednočlenné věty slovesné lze rozdělit dále podle vztahu základového predikátu k možnému subjektu (činiteli děje, nositeli stavu) na:

a) jednočlenné i obsahově (skutečně „bezpodmětčné“): *Prší. Mrzlo. Stmívá se. Schyluje se k bouři. Došlo k nejhoršímu. Přespával, kde se dalo. Teď jde o všechno.*

b) s všeobecným činitelem: *O tom se psalo. V Belgii se zase stávkuje. Bylo dosaženo dobrých výsledků. Bylo užito všech prostředků.* Gramaticky jiné jsou věty s tzv. všeobecným podmětem, ty považujeme za dvojjmenné (jde o nulový podmět): *Už zvonili poledne? V Belgii zase stávkují. S poctivostí nejdál dojdeš. Krve by se v něm nedořezal. Na každé jejich slovo jste mohli vzít jed.* Nemají na rozdíl od jednočlenných vět predikát v 3. os. j. č. neutr.

c) s tzv. neurčitým podmětem: *V hodinách hrklo. V zámku zaskřípělo. V trémovém stropě zapraskalo.* Podmět by se dal vyjádřit neurčitým zájmenem *něco, cosi*; při vyjádření zájmeného podmětu by šlo ovšem o větu dvojjmennou: *V hodinách cosi hrklo.*

d) s nepodmětově vyjádřeným subjektem: *Bolí mne v krku. Hemžilo se tam lybami. Otrnulo mu. Jirkovi u nás nechutnalo. Zdálo se mi o tobě. Nejde mu už o nic.*

2. Jednočlenné věty slovesně-neslovesné (se sponovým slovesem) se dají rozdělit na a) jednočlenné i obsahově, b) s nepodmětovým subjektem, c) přechodné k dvojjmenným.

a) Jednočlenné i obsahově jsou:

aa) s příslovcem: *Je hezky. Bylo pěkně. Je sychravo. Bylo cleštivo. Bude h o r k o...*

ab) s předložkovým výrazem: *Je p o dešti. Bylo k poledni...*

ac) s infinitivem: *Je v i e l e t Sněžku. Z pokoje bylo slyšet hudbu. Není co dělat...* (*Je vidět Sněžka* = věta dvojjmenná)

b) S nepodmětovým subjektem; přísudek je (spolu se sponou) tvořen:

ba) příslovcem: *Je mi zle. Bylo nám smutno. Bůhví, jak mi bylo.*

- bb) citoslovcem: *Je mu h ej.*
 be) číslovkou: *Je mi třicet. Bude mu šedesát.*
 bd) předložkovým výrazem: *Bylo mu do pláče.*
 be) infinitivem (zastarale): *Bylo nám o d e j i t.*
 c) Přechodné k větám dvojjmenným jsou věty s nominativem jména po sponě: *Je bouř k a. Je p a t e k Jsou prázdnin y.* V těchto větách/e nemá význam „existuje“, nýbrž je sponové. Méně zřetelné jsou věty: *Je krásný jarní den. Byl jednou jeden král. Je tu velké pobouření. Jsou už peníze?* Postupně přecházejí od jednočlenných k dvojjmenným.

Sémantická klasifikace jednočlenných vět - hlavní významové skupiny:
 Přírodní jevy: *Prší. Sněží. Chumelí se. Schyluje se k bouři. Je chladno. Je po dešti.*
 Smyslové vjemy: *Hučí v komíně. Ve stroji hrklo. V jizbě páchlo myšinou. Koňům jiskřilo se pod nohama.*
 Subjektivní stavy tělesné a duševní: *V očích se mu zatmělo. Zvoní mi v uších. Přitížilo se mu. Chutná mu. Je mi dobře. Je mi smutno. Je mu horko.*
 Okolnosti: *K lesu bylo ještě daleko. Bylo po žních. Došlo k nejhorsšímu. Je po všem. Je pátek.*

2.2 Větné ekvivalenty a větné fragmenty

Syntaktické útvary a konstrukce, jimiž se realizují nevětné výpovědi (viz kap. IV. 1.3), se nazývají někdy **větnými ekvivalenty**. (Tradičně se v mluvnicích přiřazovaly k větám jednočlenným.)

Komunikační jednotky označované jako nevětné výpovědi je třeba nějak pojmenovat z hlediska jejich gramatické formy. Přívlástek „nevětný“ tento úkol dobře neplní, protože tyto útvary charakterizuje gramaticky jen negativně (nejsou to věty, ale neříká se, co to je). I když termín „větný ekvivalent“ není ideální, alespoň naznačuje, že jde o útvary větám funkčně rovnocenné.

Funkčně rovnocenné větám mohou být nevětné výpovědi jako: *Pozor! Auto! Dobrý clen. Platit! Fuj!...* proto, že jsou založeny rovněž na predikaci, a to na predikaci nevětné, realizované s podporou situace a kontextu (srov. kap. IV.2.1 a 2.1.1.1.1). Např. substantivum *pozor* se stane výpovědí *Pozor!*, jestliže se ho užije adresně za situace, že někomu hrozí nebezpečí, s cílem varovat adresáta. Vysloví se s intonací odpovídající jeho komunikační funkci a stává se výrokem ekvivalentním s větnou výpovědí *Dej(te) pozor!*

Zatímco v syntagmatické predikaci (větné i nevětné) jsou oba členy vztahu jazykově vyjádřeny, v nesyntaxmatické predikaci je jeden člen vztahu nejazykový (jde o tzv. denotativní subjekt). Není-li přítom predikátorem verbum finitum, které je jednoznačným gramatickým prostředkem vyjádření predikačního vztahu (i v nesyntaxmatické predikaci), nýbrž jiné slovo nebo sloveso v tvaru pojmenovacím, může se hranice mezi výpovědní funkcí (založené na predikaci) a funkcí pojmenovací (založené na neaktuální, trvalé vztaženosti pojmenování k pojmenovanému jevu) stát nezřetelnou. Zejména nominativy podstatných jmen ve funkci nápisů a nadpisů (*Ordinace, Hlavní nádraží, Tabák, Ovoce a zelenina, Babička, Psohlavci, Patočkova ulice, Strossmayerovo náměstí...*) nejsou výpovědi jednoznačné. Jako nápis na uliční tabulce je např. *Strossmayerovo*

IV. VÝPOVĚĎ A VĚTA

náměstí spíše pojmenováním, kdežto jako hlášení, které zazní v tramvaji na stejnojmenné stanici v Praze 7, je to výpověď (= „Tato stanice je Strossmayerovo náměstí“). Výrazy pojmenovací, mají-li být užity ve výpovědní funkci, musejí být zasazeny do kontextu nebo do vhodné situace a musejí být realizovány s výpovědní intonací. Sama jejich forma výpovědní funkci nesignalizuje (jako je tomu v útvarech obsahujících *verbum finitum*).

Větné ekvivalenty existují v několika typizovaných formách podle způsobu vyjádření jejich základního členu. Základním členem větných ekvivalentů může být jméno podstatné, přídavné, příslovce, částice, infinitiv a citoslovce. Obvykle se dělí z hlediska výrazového na tři základní druhy: 1. jmenné (k nim se přiřazují větné ekvivalenty se základem adverbialním a částkovým), 2. infinitivní, 3. citoslovečné.

1. Jmenné:

a) substantivní:

nominativní: *Auto! Pozor! Hlupák! Moje manželka Věra* (při představování)

genitivní: *Těch lidí!*

vokativní: *Josefe! Nešiko!*

předložkové: *Pod psa! Pod vši kritiku.*

b) adjektivní: *Nesmírně zajímavě! Skvělé! Prima!*

c) adverbialní: *Dobře. Správně.*

d) částicové: *Ano. Ovšem. Ne. Kdepak!*

Klasifikace funkční:

a) situačně vypovídací: *Vaše nová škola? Můj přítel Novák* (při představování). *Nervozita a tíseň. Nezabíval se jich, ani když opustil Meziboří.*

b) kvalifikační (hodnotící): *Hlupost! Bídák! Nestyda. Hlupáku! Osle! Mizeró! Staromódní. Hezky ušité. Skvělé! Dobře. Správně. Spatně.*

c) upozorňovací a navazující kontakt: *Auto! Pozor! Josefe! Pane vrchní!*

d) přitakací a popírací: *Ano. Ne. Ovšem. Zajisté. Čerta!*

2. Infinitivní:

(Základem všech typů infinitivních větných ekvivalentů je infinitiv, proto jejich klasifikace je pouze funkční.)

a) oznamovací:

aa) neutrálně: *V naší ulici jakživo neslyšet žádný zvon.*

ab) citově (podiv, postesknutí, výčitka, rozhořčení...): *V létě topit! Deset let slyšet pořád totéž! Takhle zacházet s knihou! Tak mě podvést! Takhle být pohaněn vlastní krví!*

ac) volně (vůle, výzva): *Platit! Nastupovat!*

b) tázací: *Co dělat? Kam jít? Napsat jí o tom? O čem mluvit?*

c) rozkazovací: *Stát! Dozpívat! Nemluvit! Zastavit stát!*

d) prací: *Být tak mladší! Mít dost peněz!*

e) konfrontační: *Eva, a zpívat! Eva, a zpívat? Já, a krmít holoubky nebo labuť!*

3. Citoslovečné:

a) citové: *Br! Fuj! Au! Sakra! Chacha! Božíčku!*

b) volní: *Hop! Pst! Marš!*

Citoslovce vystupují často ve funkci přívětných výrazů a tvoří samostatné výpovědi: *Fuj, to je ošklivé! Pst, buď zticha! Haló, pojď sem!* Jsou to expresivní modifikátory

výpovědi. Jestliže však výpovědi, s nimiž jsou citoslovce spojena, s nimi významově neko-respondují, fungují citoslovce jako nevětné výpovědi: *Fuj, to jsem se lekl! P s t, někdo jde.*

Větné ekvivalenty citoslovce nebývají rozvíjeny členy, jmeny jen málo, a to přívlastky, nejrozvítenější mohou být větné ekvivalenty infinitivní (přísllovečnými určeními, předměty). Větné ekvivalenty mohou být rozvíjeny i vedlejšími větami, takže tvoří ekvivalenty vět složených: *Můj přítel Novák, kterého znám už třicet let. Mít tuk dost peněz, abych mohl cestovat. Marš, když se ti to nelíbí!*

Vedle větných ekvivalentů se základem jmenným, infinitivním nebo citoslovečným existují nevětné výpovědi, které mají pouze člen nebo členy rozvíjející; řídicí základní člen jim chybí. Nazveme je **větné fragmenty**: *Vodu! Dvakrát černou kávu. Dobrou noc. Šťastnou cestu. Otcí; Matičce; Anně* (nápisy cyklů v Nerudově básnické sbírce). *Váženému profesoru Karlu Novákovi. Vpřed! Kampak? Co s tím zbytkem? Rychle nahoru za ním! Za čistotu našich ulic! V Jihlavě včera nerozhodně.* Někdy se interpretují na pozadí struktur větných jako eliptické věty, zvláště ty, které nemají konvencionalizovanou formu (*Co s tím psem? Kam tu skříň?*). Pokud jde o části větných struktur, které se vyskytují v daných podobách jako konvenční komunikáty (přání, pozdravy, věnování, výzvy apod.), jejich eliptičnost se nepociťuje, jde o generalizované fragmenty větných struktur.

2.3 Věta složená

2.3.1 Věta jednoduchá, věta složená a souvětí

Věta složená (tradičně označovaná jako souvětí podřadné) je věta, do jejíž struktury je zapojena další věta nebo věty ve funkci větného členu. Některá pozice v ní (nebo více pozic) je obsazena nikoli slovem, nýbrž zase větou. Ve složené větě nejde tedy o vztahy mezivětné, nýbrž o vztahy, do nichž vstupují na jedné straně slova ve funkci výrazů řídicích, na druhé straně věta nebo věty ve funkci výrazů (zpravidla) podřízených. Např. v jednoduché větě *Po návratu z prázdnin nám Karel oznámil svůj úmysl studovat techniku* je možno vyjádřit rozvíjené přísllovečné určení času *po návratu z prázdnin* větou *Když se vrátil z prázdnin*, která má ve struktuře věty stejnou funkci (časové určení). Výraz *svůj úmysl studovat techniku* je možno nahradit předmětnou větou *že zamýšlí studovat techniku*. Tak se vytváří složená věta: *Když se vrátil z prázdnin, oznámil nám Karel, že zamýšlí studovat techniku*, která má v podstatě stejnou syntaktickou strukturu jako výše uvedená věta jednoduchá. Pozici přísllovečného určení času a pozici předmětu přímého v ní zaujmají věty, které jsou ve skladebním vztahu s přísudkovým slovesem *oznámil*. Protože tu do vztahu nevstupují z obou stran věty, nýbrž slovo a věta, nejde ještě o souvětí (souvětí je skladební útvar, který vzniká vztahem vět).

Sémantické vztahy mezi slovem a větou ve větě složené jsou obdobné jako sémantické vztahy mezi slovy ve větě jednoduché. Predikační: *Jeho příjezd není jistý-Není jisté, že přijede*; determinační: *Komenský neměl důvod nevěřit svým učitelům - Komenský' neměl důvod, proč by nevěřil svým učitelům*; koordinační: *Vzpomněl si na Bohouše a na chování Tonika po útěku Evy - Vzpomněl si na Bohouše a na to, jak se Toník choval po útěku Evy*; apoziční: *Po otcí má jen jednu věc, opovrhování penězi — Po otcí má jen jednu věc, že opovrhuje penězi.*

IV. VÝPOVĚDÍ A VĚTA

Formálněsyntaktické vztahy mezi řídicím slovem a větou ve větě složené se však od formálněsyntaktických vztahů závislosti mezi slovy ve větě jednoduché liší, a to zejména ve dvou věcech: 1. Ve vztahu podmětu a přísudku je v jednoduché větě podmět formálně nadřazeným členem (přísudek je na něm závislý shodou), kdežto ve složené větě je podmětná věta větou závislou. 2. Závislost slov v jednoduché větě lze rozlišovat několikerou (shodu, silnou závislost, slabou závislost), kdežto závislost vět ve větě složené takto rozlišovat většinou nelze. Závislost věty se vyjadřuje spojovacím výrazem, jímž je podřadící spojka nebo vztažné zájmeno a příslovce. Nezřídka též spojovací prostředek může spojovat věty, které odpovídají členům s různou závislostí. Např. spojka *aby* může uvozovat větu předmětnou (předmět je člen s reční, tedy silnou závislostí: *Přikázal mu, aby mlčel/mlčení*), nebo větu příslovečnou účelovou (příslovečné určení je člen slabě závislý): *Odjel do lázní, aby se léčil (na léčení)*. Závislá věta v struktuře věty složené vyjadřuje závislost syntakticky nediferencované. (Tím není popřen rozdíl mezi oběma typy složené věty spočívající v nutném, nebo fakultativním rozvíjení slova v řídicí větě.)

Obdobným formálněsyntaktickým vztahem ve větě jednoduché a ve větě složené je souřadnost. Souřadné jsou takové věty, které v syntaktické struktuře zaujímají stejnou pozici, tj. jsou ve stejném syntaktickém vztahu k některému výrazu v jiné větě (srov. souřadnost ve větě jednoduché): *Vzkázal nám, že přijde a že to opraví*. Takové věty, jsou-li ve vzájemném vztahu koordinačním, lze nazývat několikanásobné věty.

Z předcházejících výkladů vyplývá, že je třeba rozlišovat: 1. **větu jednoduchou** (což neznamená, že musí jít o větu s jednoduchou strukturou; jde o termín pro větu, která obsahuje pouze jednu gramaticky vyjádřenou predikaci), 2. **větu složenou** a 3. **souvětí**.

Věta jednoduchá je jednopredikátová (monopredikativní) syntaktická jednotka, kdežto věta složená a souvětí jsou vícepredikátové (polypredikativní) syntaktické jednotky. Věta složená a souvětí se od sebe liší tím, že ve větě složené vstupují do syntaktických vztahů věta a slovo, kdežto v souvětí vstupují do syntaktických vztahů na obou stranách věty. Ve větě složené se jedna věta zapojuje do struktury jiné věty jako její větný člen, to znamená, že vstupuje do syntaktického vztahu k některému jejímu slovu a sama dostává funkci větného členu; v složené větě *Pes, který štěká, nekouše* je do věty *pes nekouše* zapojena věta *kteřý štěká* tak, že vstupuje do vztahu k podstatnému jménu *pes*, blíže ho určuje *{pes, který štěká* = štěkající pes) a tím dostává funkci přívlastku; nazýváme pak takovou větu přívlastkovou. Ve složené větě *Karel dnes nečekal, že bude vyvolán* je do věty *Karel dnes nečekal* zapojena věta *že bude vyvolán* tak, že vstupuje do skladebního vztahu k přísudkovému slovesu *nečekal*, které nutně doplňuje jako jeho předmět; nazýváme pak takovou větu předmětnou. Atd. U složených vět jde o vícepredikátové jednotky, jejichž struktura je obdobná jako struktura vět jednoduchých. Proti tomu souvětí (je nadbytečné ho nazývat „souvětí souřadné“) je útvar, v němž do syntaktického vztahu vstupují celé věty (věta k větě), jedna věta se nestává členem jiné věty, nýbrž jde jen o formu těsnějšího spojení vět, jež neztrácejí svou autonomnost. Proto také z hlediska komunikační funkce je souvětí spojení dvou nebo více výpovědí (je to nadvýpovědní textový syntaktický útvar, viz o něm v kap. V. 1.2), kdežto věta složená je podobně jako věta jednoduchá gramatickou formou jedné výpovědi. Věty jednoduché, které jsou jakožto věty potenciálními výpověďmi, ve větě složené tuto funkci ztrácejí, jestliže nabývají funkce větněčlenské. Složená věta je tedy sice strukturně složitější konstrukce než věta jednoduchá, ale funkčně jsou věta jednoduchá a věta složená ekvivalentní. Složená věta zaujímá v soustavě skladebních jednotek přechodné místo mezi

větou jednoduchou a souvětím. Funkční ekvivalentnost věty jednoduché a složené neznamena, že bychom jednu vždy mohli nahradit druhou. Kdyby tomu tak bylo, byla by forma složené věty v jazyce nadbytečná. Složené věty jsou v jazyce proto, že se jimi zpravidla dá vyjádřit složitější obsah explicitnější formou než větami jednoduchými.

2.3.2 Věta hlavní, vedlejší, řídicí, závislá

Ve struktuře složené věty lze rozlišit dva druhy protikladu mezi větami: 1. věta hlavní - věta vedlejší, 2. věta řídicí - věta závislá. Tak jako nelze ztotožňovat věty hlavní a věty řídicí, neboť větou řídicí může být i věta vedlejší, tak nelze ztotožňovat ani věty vedlejší a věty závislé, protože vedlejší věty nemusí být vždy závislé a závislé věty nemusí být vždy větami vedlejšími.

Věta hlavní je věta, která není součástí struktury jiné věty, naopak sama obsahuje syntaktickou pozici (nebo více pozic), která je obsazena větou vedlejší.

Věta vedlejší je věta, která je začleněna do struktury jiné věty jako její větný člen. Proto se vedlejší věty dělí stejně jako větné členy na věty podmětne, přísudkové, předmětné, příslovečné, přívlastkové a doplňkové.

Větou hlavní se můžeme zeptat na větu vedlejší, nikoli opačně: *Nepůjdeme ven, protože prší.* - *Proč nepůjdeme ven?* Odpovídáme větou vedlejší: *Protože prší. Ti, kdo mn vyjeli vstříc, byli pro něho cizími lidmi* - *Kdo byli pro něho cizími lidmi?* Odpověď: *Ti, kdo mn vyjeli vstříc* (vedlejší věta podmětne).

Věta řídicí je věta obsahující výraz, na němž je závislá jiná věta. Věta řídicí je sama buď nezávislá, nebo závislá věta: *Přijde čas, že se zeptá zima, cos dělal v létě.* Druhá věta: *že se zeptá zima* je současně závislá (na slově *čas* v první větě) i řídicí (pro větu třetí).

Věta závislá je věta, která je signalizována jako závislá prostředkem závislosti, tj. podřadicí spojkou nebo vztažným slovem, které ji uvozují.

Věta hlavní je současně vždy větou řídicí. Řídicí věta může být hlavní nebo vedlejší věta. Vedlejší věta nemusí být vždy větou závislou: v složené větě: *Věděl dobře, nikdo mu nepomůže* je druhá věta větou vedlejší, protože plní větněčlenskou funkci předmětu ve struktuře první věty; první věta je neautonomní, musí být doplněna předmětem; tuto funkci plní věta druhá, není však přitom větou závislou. Kdybychom přeformovali uvedenou větu složenou na složenou větu s vedlejší větou závislou, zněla by: *Věděl dobře, že mu nikdo nepomůže.*

Proti tomu existují souvětí, která mají věty sice závislé, buď vztažné: *Spadl pod vlak, který ho přejel,* nebo spojkové: *Ulehla, aby už nevstala,* které však nejsou vedlejší. Věta *který ho přejel* ani věta *aby už nevstala* neplní větněčlenskou funkci. Jsou to tzv. **nepravé věty vedlejší**. V uvedených souvětích s nepravou vedlejší větou jde o koordinační vztah vyjádřený hypotaktickou/závislostní formou. Kdybychom je přeformovali tak, aby koordinačnímu vztahu odpovídala obvyklá forma, dostali bychom souvětí: *Spadl pod vlak a ten ho přejel. Ulehla a (ale) už nevstala.* Nepravá věta vedlejší tedy větou vedlejší není (protože nemá větněčlenskou funkci ve struktuře jiné věty), ale závislou větou je. V souvětí *Spadl pod vlak, který ho přejel* je druhá věta formálně závislá na podstatném jménu *vlak* (srov. *Spadl pod lokomotivu, která ho přejela*, kde jde o závislost na podstatném jménu *lokomotiva*), ale toto podstatné jméno nedeterminuje; proto není pravou větou přívlastkovou (srov. nepravý přívlastek, IV.2.1.4.6). Protože nenabývá funkce větněčlenské, neztrácí funkci výpovědní; celek má proto charakter výpovědního spojení (složeného ze dvou výpovědí). Výpovědní spojení se vyjadřuje formou souvětne. Proto

i útvary s nepravými vedlejšími větami považujeme za souvětí a bude o nich pojednáno v kap. V. 1.2.

Součásti věty složené mohou být také větné ekvivalenty, a to 1. ve funkci věty hlavní (zaujímají ve struktuře složené věty místo, které by jinak zaujímala hlavní věta), 2. zřídka i ve funkci věty vedlejší (zaujímají ve struktuře složené věty místo, které by jinak zaujímala věta vedlejší, tj. mají větněčlenskou funkci):

1. *Těch buchet do zad, co ode mne dostala!* (vedlejší věta přívlastková). *Mit tak křídla, abychom se dostali ven!* (vedlejší věta příslovečná účelová);

2. *Mít tak křídla, dostaneme se ven* (větný ekvivalent infinitivní zaujímá pozici vedlejší věty příslovečné podmínkové).

Věta složená stejně jako věta jednoduchá může být parcelována, tj. může v ní být zvukově a graficky osamostatněna vedlejší věta: *Každé ráno se dlouze upravovala před zrcadlem. Aby se líbila svým kolegům.* Jde o textovou modifikaci normální složené věty (zde s vedlejší větou příslovečnou účelovou): *Každé ráno se dlouze upravovala před zrcadlem, aby se Ubila svým kolegům.*

Syntaktická kategorie, která se nazývá věta složená, má své centrum a periferii. Centrum tvoří věty, jejichž vedlejší věty jsou současně závislými větami (spojkovými nebo vztažnými). Perifernější jsou složené věty obsahující vedlejší věty nezávislé: a) *Věděl dobře: nikdo mu nepomůže*; b) *Odešel domů, bolela ho hlava.*

2.3.3 Věty složené s vedlejšími větami závislými

Závislé věty se dělí podle prostředků závislosti, jimiž jsou uvozeny, na 1. spojkové, 2. vztažné; obojí mohou být 3. korelativní. Korektivní spojovací výrazy jsou složené z výrazu odkazovacího (v řídící větě) a z výrazu spojovacího (v závislé větě): *Horko bylo t a k o v é, že se těžko dýchalo. Pan Artur obratem vrátil to, co mu nepatřilo.*

1. Věty spojkové jsou uvozeny podřadicími spojkami: *Bylo zřejmé, že řečník bude mluvit dál. Přál si, aby posel nebudil přílišnou pozornost. Nikdo nevěděl, zda mrtvý Prokop byl pochován, čine. Když přišel domů, vykoupal se.*

Podřadicí spojky jsou spojky, které uvozují vedlejší věty, právě i nepravé, jimi se vyjadřuje větná závislost. Spojky podřadicí se spojují někdy s částicemi, které jejich význam zesilují, pozměňují nebo mění: *Jak tak v zadumání tĕkal očima po okolí, zahlédl... Hne d j a k se rozednilo, v hospodě nastal ruch. Tobě je to jedno, jen když z něho vytřískáš miliardy.* K vyjádření některých významových vztahů se spojky spojují navzájem: *Jeho věta byla příliš rozvítá, než aby ji stráž pochopila.*

2. Věty **vztažné** jsou uvozeny vztažnými zájmeny {*který, jenž, kdo, co, jaký, čím*} a vztažnými příslovci {*kde, kdy, kam...*}: *Pes, který štĕká, nekouše. Žil v městečku, kde každý znal každého.* Vztažná slova vyjadřují vztahy mezi větami závislými a řídícími slovy. Za vztažné věty se považují i tzv. nepřímé otázky: *Ptal se mě, kdo to zvonil; ...kdypřijdu...* (jimi se netázeme, ve větě se o uvedené otázce pouze referuje, proto nejde většinou o výpovědi tázací, nýbrž oznamovací). Od spojek se vztažná slova liší tím, že jako slova zástupná (zastupující jiná slova autosémantická) mají vedle funkce spojovací i funkci větněčlenskou (jsou větným členem vedlejší věty).

3. Spojení řídící věty se závislou větou tak, že v řídící větě je odkazovací výraz zájmenné povahy (zájmeno nebo zájmenné příslovce se základem *t- \ ten, takový, tam, proto...*) a v závislé větě spojovací výraz (spojka, vztažné zájmeno nebo příslovce), nazýváme **korelativním spojením**. Složené spojovací prostředky typu *ten, kdo; takový, jaký; tak, že...* jsou korelativa. Odkazovací výrazy nejsou větným členem řídící věty, nýbrž součástí spojovacího výrazu. Odkazovací výrazy odkazují k vedlejší větě a zřetelněji

(členskými prostředky závislosti) naznačují její větněčlenskou funkci a význam. Srov.: *Bylo takové horko, že se těžko dýcha* (vedlejší věta přívlastková). *Horko bylo takové, že se těžko dýchalo* (vedlejší věta přísudková). *Bylo tak horko, že se těžko dýchalo* (vedlejší věta příslovečná účinková).

Pokud zájmenný výraz v řídicí větě neodkazuje k vedlejší větě, nýbrž k některému výrazu v dřívějším textu, nejde o korektivní spojení: *Jedním z důvodů je zřejmě ten, že přípona -ak se často považuje za prostředek expresivní* (ten = důvod, je v řídicí větě podmětem, vedlejší věta je přívlastková). Srov. s tím korektivní spojení: *Jedním z důvodů je zřejmě to, že přípona -ak se často považuje za prostředek expresivní* (to odkazuje k vedlejší větě, vedlejší věta je podmětná).

Nejdůležitější funkcí korelativního spojení vět je vyjadřovat větněčlenskou platnost a příslušný význam závislé věty. Tam, kde je funkce závislé věty zřetelná bez korelace, je korektivní spojení fakultativní (není ho nutno použít nebo se vůbec nepoužívá): *Pan Artur obratem vrátil (to), co mu nepatřilo. Přemýšlel (o tom), zda má tu funkci přijmout*. Tam, kde forma vedlejší věty sama svou funkci zřetelně nevyjadřuje (spojovacím výrazem), je korelace nutná: *Podle toho, co mi vypravovala o Sestakovovi, byl to ničema* (odkazovací výraz v předložkovém pádě vyjadřuje zřetelovou funkci vedlejší věty). *(Ten), kdo se bojí, ať nebrání tomu, kdo má odvalu* (korelace zřetelně odlišuje předmětnou vedlejší větu od podmětné).

Odkazovací výraz bývá zpravidla u sloves předmětových nepřechodných, která mohou být užitá i jako nepředmetová: *uvažovat o tom, zda ..., smál se tomu, že...* a nezbytně nutný je tam, kde předložková vazba mění lexikální význam slovesa: *trvá na tom, že...; mám za to, že... \ jde o to, kdy...* Povaha řídicího slovesa a nejednoznačnost spojovacího výrazu nejsou pro užití odkazovacího výrazu motivem jediným. S odkazovacími výrazy se zpravidla spojují slova zdůrazňující nebo omezující platnost vedlejších vět: *Udělal to hlavně (právě, zejména, zvláště také, i...) proto, že..., Viděl jen (pouze, leda, aspoň...) to, že...*

2.3.4 Věty složené s vedlejšími větami nezávislými

Jsou dvojího druhu. Typ a) je asyndetické spojení, v němž vedlejší věta je zapojena do syntaktické struktury druhé věty významově tak těsně, že věty nejsou osamostatnitelné. Nelze je převést ve spojení textové (v sled vět v textu): **Věděl dobře. Nikdo mu nepomůže* (sloveso v první větě potřebuje nutně doplnění, které je provedeno druhou větou; proto první věta nemůže být zakončena konkluzivní kadencí). Nezávislé vedlejší věty v tomto typu složené věty jsou nejčastěji předmětné: *Já vím, tohle řešení je značně nepřesné a prostoduché. Já vám říkám, ta holka si ještě něco udělá. Dlouho jsem přemýšlela, mám ho pozvat, nebo ne? A brzy zjistíš, všude jsou něj aké problémy*. Vyskytují se též věty podmětné: *Nejhorsí bylo, z mrtvého otce se stával nepřítel*; a přívlastkové: *Rozpor názoru a myšlenek řešíme poznatkem: oči nás klamou*.

Typ b) je asyndetické spojení, v němž vedlejší věta je zapojena do syntaktické struktury druhé věty významově volněji, takže tento typ věty složené je rozpojitelý v samostatné věty, v textové spojení vět: *Odešel domů, bolela ho hlava - * Odešel domů. Bolela ho hlava*. Rozdíl mezi větou složenou a textovým spojením vět je v tomto případě pouze zvukový (polokadence x kadence) a grafický (čárka x tečka). Nezávislé vedlejší věty

IV. VÝPOVĚĎ A VĚTA

v tomto typu složené věty jsou nejčastěji příslovečné: *Přespolní žáci přišli do školy pozdě, zpozdil se vlak* (příčina). *Jedenáctá odbila, lampa ještě svítila* (čas). *Brýle držel v ruce dál, nechtěl vidět skutečnost* (příčina). *Pustíme tam kocoura, ten tu myšku vyšťourá* (účel). *Ochladilo se, je skoro zima* (účinek).

Zatímco typ a) je zřetelně a jednoznačně věta složená s vedlejší větou nezávislou, a tedy jedna výpověď, typ b) by mohl být chápán i jako textové spojení vět (tedy spojení výpovědí). Např. příčinný vztah, který je mezi slovesem *odešel* a větou *bolela ho hlava* ve větě složené *Odešel domů, bolela ho hlava*, může být též vztahem textovým, vztahem, který je vyjádřen mezi dvěma výpověďmi v textu, přičemž tyto výpovědi mohou být v textu spojeny buď volněji: *Odešel domů. Bolela ho hlava*, nebo těsněji: *Odešel domů, bolela ho hlava*. Těsnější způsob spojení výpovědí v textu je homonymní se složenou větou typu b).

Bylo by výhodné, kdybychom mohli hranici mezi složenou větou s asyndetickým spojením a textovým spojením větných výpovědí stanovit vždy tak, že těsná spojení bychom považovali za složené věty a volná spojení za spojení textová, avšak textová spojení nejsou pouze volná spojení. Takové věty, které nevstupují do struktury jiné věty (tedy souvětí: *Slunce svítí, vítr fouká*), nebo věty, které nejsou v žádných významových vztazích a jsou položeny vedle sebe (*Jděte mi k šípku, kdopak by do takové houpačky sedal, to je tak pro vás*), mohou tvořit těsná textová spojení (viz kap. V. 1.2).

Za složenou větu budeme považovat takové těsné asyndetické spojení vět, v němž jedna věta plní zřetelně funkci větného členu v druhé větě (je tedy vedlejší). Takové spojení je synonymní se složenou větou obsahující vedlejší větu závislou: *Odešel domů, bolela ho hlava/Odešel domů, protože ho bolela hlava*. V obou případech jde o jednu výpověď. Volná spojení (i když věty jsou spojeny nějakým sémantickým vztahem) jsou textová spojení výpovědí: *Odešel domů. Bolela ho hlava*.

2.3.5 Konstrukce a struktura složené věty

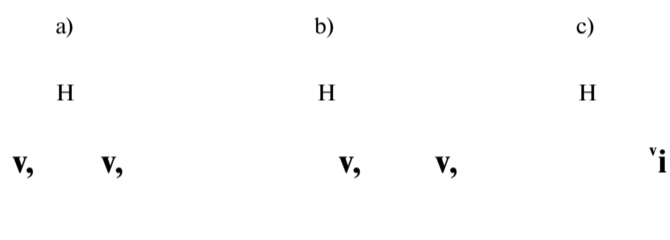
Věta složená se podle počtu vět, které ji tvoří, dělí na 1. větu složenou dvouvětou. 2. větu složenou vícevětou.

1. **Věta složená dvouvětá** má větně vyjádřenu jen jednu syntaktickou funkci (jeden větný člen), a to jednoduchou větou. Jde o syntaktickou konstrukci ze dvou vět, např.: *Kup mi knihu, o níž mluvili dnes v rozhlase*.

2. Věta **složená vícevětá** je syntaktická konstrukce z více než dvou vět. Vzniká a) tak, že v hlavní větě je vyjádřena víc než jedna syntaktická funkce (větný člen) jednoduchými větami; mezi vedlejšími větami není žádný vztah: *Když přišel večer domů, vypil horlý čaj, který mu připravila matka* (příslovečné určení času a přívlastek jsou vyjádřeny jednoduchými větami);

b) tak, že aspoň jedna syntaktická funkce (jeden člen) v hlavní větě je vyjádřena větami souřadně spojenými: *Karel nám oznámil, že hodlá brzy odjet a že bude studovat ve Francii* (zde funkce předmětu je vyjádřena souřadně spojenými větami v koordinačním vztahu). *Přejít jim nanejvýš, co přejít falešnému příteli: aby do něho vjela poctivost* (zde funkce předmětu je vyjádřena souřadně spojenými větami v apoziciálním vztahu);

c) tak, že aspoň jeden člen věty hlavní je vyjádřen větou složenou; tím se v složené větě vytváří tzv. řetězová závislost: *Rejzek na jevišti občas vytáhl hodinky, aby zjistil, jak ten čas utíká*. Věta složená vícevětá je tedy založena na třech základních (minimálních) konstrukcích:

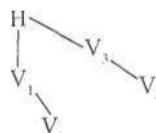
Též složené věty o více než třech větách mohou být založeny na některém z těchto konstrukčních modelů:

Model a): *Když přišel večer domů, vypil horký čaj, který zůstal od večere, aby se zahřál.*

Model b): *Přistoupiv blíže poznal, že člověk zemdlený je pacholík a že není ani živ ani mrtev, ale že má mysl obluzenu a mluví jako žena nepřítomného ducha.*

Model c): *Naproti tomu dochoval se záznam, který praví, že kníže... stanul na výšince, s níž je krásná podívaná k hřebenům Bílých Karpat a po širé rovině a po Dunaji, který tam stoupá až na obzor.*

Ve složených větách, které jsou tvořeny větším počtem vedlejších vět, se obyčejně uvedené tři konstrukční modely různým způsobem kombinují. Příklad (kombinace konstrukce a) a c)): *Karel, který předstíral, že vyhrál v loterii sto tisíc, lhal, aby se zdálo, že se kpeněžům dostal legálně.*

Vedlejší věty mohou být také interponovány, tj. vloženy do svých řídicích vět (viz právě uvedený příklad), ale to je záležitost větosledu (viz kap. IV.2.4) a nemění to konstrukční typ složené věty.

Zvláštními strukturami složených vět jsou struktury, v nichž vedlejší věty vstupují do souřadných vztahů s větnými členy. Některou ze syntaktických funkcí v nich zaujímá smíšená souřadnost (viz kap. IV.2.1.1.3), která podle sémantického vztahu mezi členem a větou může být trojí: 1. koordinační, 2. apoziční, 3. determinativní. Vedlejší věta je v dvojím formálněsyntaktickém vztahu: a) v vztahu závislosti na některém větném členu své věty řídicí, b) ve vztahu souřadnosti s některým členem své věty řídicí. Souřadně spojená vedlejší věta a větný člen jsou závislé na společném členu řídicím.

1. Složená věta se smíšenou souřadností koordinační

Ide o smíšenou několikanásobnost: *Vyprávěl o své polské vlasti, a jak přišel do Paříže. Věrně s námi rozdělily buchtu, a co měly. Zdravý novorozenec se budí k jídlu, nebo potřebuje-1 i p ř e b a l e n i.* Souřadný vztah mezi závislou vedlejší větou a členem může být vyjádřen asyndcticky (bez spojky): *Vrátil jsem se toho roku o t r h a n ý, dost z m ě n ě n ý, skoro jako b y c h p o d r u h é v y v á z l z k o n ě n í r á k u* (ve vztahu souřadnosti jsou doplňky a doplňková věta). Stejnost větněčlenských funkcí souřadně spojených výrazů (členu a věty) je výraznější, je-li závislost větné složky několikanásobného smíšeného výrazu vyjádřena prostřednictvím členské závislosti, tj. odkazovacím výrazem v korelaci s prostředkem větné závislosti: *Bůh, který mne bude záhy soudit, ví, že jsem to neučinila ze zlého úmyslu, ale proto, že mám neposedný jazyk.*

Pořadí souřadných výrazů bývá obyčejně větný člen + věta (viz hořejší příklady), ale může být i opačné: *V ní bylo psáno, že poslanec pracuje za židovské peníze, že zaprodal národ Němcům, o jeho a u l o m o b i l u a také o toaletách jeho ženy a dcery.*

IV. VÝPOVĚĎ A VĚTA

2. Složená věta se smíšenou souřadností apoziční

Věta vedlejší je v apozičním vztahu květnému členu téže platnosti: *Po otci má jen jedno: že opovrhuje penězi. Jenom jedna věc byla divná, že občas mu z uší plamínky vyšlehly. Věci se odevzdají' iihrnkem, totiž tak, jak stojí a leží. V druhém případě, tj. p o k l i d j d e o p r a x i, je to horší.*

Pořadí členu a vedlejší věty v apozičním vztahu může být také obrácené, napřed vedlejší věta, potom člen: *Šel tam, ka in m it ž š I I in á I o k e l y c h o d i, k p a n i K o d a d o v é, co ž byla vyhlášená kartárka. Práci jsme skončili tak, jak js in e j i z a č a I i, v p ř I k I a d n ě s h o d ě.*

Vedlejší věta v smíšeném apozičním vztahu nemusí být věta závislá: *Po otci má jen jedno: o p o v r h a j e p e n ě z i.*

3. Složená věta se smíšenou souřadností determiniční

Do souřadného vztahu v ní vstupují závislé členy a věty. Jsou obdobou stejnorodých větných členů (viz kap. IV.2.1.2.3.3). Smíšená souřadnost determiniční má povahu adverbialní: *Rozkázal, aby princ ihned, je š t ě t o h o d n c, n e ž s e s e I m i, opustil hranice jeho provincie. Vlevo, k d e n i k d o n e c h o d í, je opuštěný krvt. Večer, k d y ž má jít spát, začne zlobit. Slíbil, že se vrátí hned, j e n c o s i s b a I i d e k i t. P ř e d d e s e I i I e t y, b r z y p o t o m, k d y ž f a r á ř K a l o u s d o s t a l n a v v p o i n o c k a p l a n a, bylo v Stidenci biřmování. To auto přijelo v č e r a, k d y ž z a č a I o p r š e I. (Časové příslovce včera a vedlejší příslovečná věta k d y ž začalo pršet jsou výrazy souřadné, protože jsou stejným způsobem závislé na společném řídicím členu přijelo a stejným způsobem ho determinují. Vzájemný vztah časových vyřazuje rovněž determiniční: časový údaj včera je zpřesněn dalším časovým údajem k d y ž začalo pršet.)*

2.3.6 Klasifikace vedlejších vět

Vedlejší věty se dělí podle toho, kterou větněčlenskou funkci plní ve struktuře svých nadřazených vět, na podmětne, přísudkové, předmětne, příslovečné, doplňkové a přívlastkové. Vnitřní klasifikace v každém typu je provedena podle jejich závislosti nebo nezávislosti (na vedlejší věty závislé a vedlejší věty nezávislé), u vedlejších vět závislých podle prostředku závislosti (na věty spojkové korelativní a nekorelativní, na věty vztahné nekorelativní a korelativní). Vnitřní klasifikace příslovečných vět je primárně sémantická.

2.3.6.1 Složená věta s vedlejší větou podmětnou

Podraětná věta vyjadřuje podmět věty řídicí. Z hlediska obsahového lze rozlišit podmětne věty obsahové (vyjadřují obsah výrazu ve větě řídicí, který rozvíjejí; přísudkové výrazy v nadřazené větě jsou obsahově neúplné): *Je zajímavé, že se k tomu nehlásí. Zdá se, jako by se tí v mém obličejí něco neshodovalo;* a věty neobsahové (vyjadřující nějakou substantanci, osobu, věc): *Kdo se chce věnovat vysokoškolskému studiu, musí se vykázat maturnitním vysvědčením. Co se vleče, neuteče.*

1. Spojkové podmětne věty (nekorelativní): *Udivilo ho, že necítí nenávisť. Není možné, aby to byla pravda. V paměti mi pevně utkvělo, jak jsem procházel hradbami. Působilo mu potěšení, když mohl kontroloval slavné vídeňské profesory Tři hodiny trvá, než Roahla vyhrabe. Není spravedlivé, posuzuj ete-li spisovatele jen ze stanoviska své nové doby. Jejich hlavní starostí bylo, zda prodají zboží.*

Korelativní spojkové jsou řídicí: *To mně se nepoštěstí, aby mi odešla manželka. Ohromující bylo to, jak dovedl prostými slovy vyjádřit I otázky umělecké tvorby.*

2. Vztahné podmětne věty (nekorelativní): *Kdo se nesrovnává s chlebem, nesrovnává se s lidmi. Nastalo, co každý očekával. Je zajímavé, na co se nepřijde. Není známo, kdy se vrátí.*

Korelativní vztahné věty jsou stejně běžné: *Ti, kdo mu vyjeli vstříc, byli pro něho cizími lidmi. Ale neminulo ho to, co ho minout nemělo. Snadno se tam schovali II, které hledali.*

Nezávislé vedlejší věty podmětne: *Nejhorší bylo, z mrtvého otce se slal nepřítel. Toť se rozumí, hned se seběhlv dvorní dámy. Bylo jasné: benešovi horovali pro podunajský nadstát.*

2.3.6.2 Složená věta s vedlejší větou přísudkovou

Vedlejší věta přísudková je větnou realizací jmenné (neslovesné) části sponově-jmenného přísudku v řídicí větě. V řídicí větě zůstává pouze spona, jméno po sponě je vyjádřeno vedlejší větou: *Karel byl, jako by ho z vody vytáhli*. Větného vyjádření jmenné (neslovesné) části přísudku se užívá tam, kde přisuzovaný znak nemůžeme nebo nechceme vyjádřit přímo (substantivem, adjektivem): *Nejsem ten, za koho mne máte*, nebo tam, kde chceme vyjádřit přisuzovanou vlastnost nějakým názorným přirovnáním apod.: *Obloha byla, jako by ji vymetl*. Vedlejší věta přísudková se může vyskytovat i ve struktuře věty jednočlenné, vyjadřuje nějaký subjektivní stav duševní nebo tělesný: *Bylo mu, jako by v sobě jaro cítil*, stav přírodní: *Bylo tak, jako by měla přijít bouřka*, nebo modálně modifikovaný děj nebo stav (po modálních predikativech): *Je nutno, abychom mu zajistili nocleh*. (Po modálních adjektivech jde o věty podmětne: *Je nutné, abychom mu zajistili nocleh*. Věta podmětne může předcházet před přísudkem ve větě řídicí, kdežto věta přísudková antepozici zpravidla nesnese.) Protože neslovesná část přísudku, kterou vedlejší přísudková věta v složené větě zastupuje, bývá v jednoduché větě zpravidla a) podstatné jméno, b) přídavné jméno, c) příslovečný výraz (v jednočlenné větě), bývají i přísudkové věty a) „substantivní“: *Nejsem ten, kdo snadno uvěří*; b) „adjektivní“: *Všechno bylo, jak má být*; c) „příslovečné“: *Je nám hned, jako bychom cítili smrkové nebo jedlové dříví*.

Zvláštní konstrukcí, která obsahuje vedlejší větu přísudkovou vztahnou, je tzv. **vytýkáací důrazový opis**.

a) Vedlejší věta je uvozená zájmeny *kdo, co*: *Byla to Marie, kdo zatlačil staré herečce oči*. *Bylo to zvláště Goyovo grafické dílo, co založilo jeho evropskou proslulost*.

b) Vedlejší věta je uvozena zájmenem *kteřý*: *Byl to Siegl, který nedovedl vytěžit ani střelu na branku*. Jde vesměs o přísudkové věty „substantivní“; vytýkáací důrazový opis se vyznačuje zvláštní příznakovou intonací a přítomností vytýkáací částice *to* v řídicí větě. Důrazově se jím vytýká podmětové jméno nebo zájmeno: *Byl to on, kdo nás na to už dávno upozorňoval*.

1. Přísudkové věty spojkové (jsou řídicí). *Ted' to bude pořád takové, že budu muset moc pracovat. Zvuková podoba této výpovědi je však taková, jako kdyby vytýkaný obraz byl jádrem výpovědi. Bylo mi, jako by ne všechno ve mně hroutilo. Může-li někdo banku zachránit, je to on.*

2. Přísudkové věty vztahné (bez korelace převážně jen tehdy, když vedlejší věty předcházejí před řídicími): *Kdo to však nelibě nese, jsou domácí pravicové síly. Ale kilo rozmetal jeho sny, byl sám otec. Nejsem ten, kdo snadno uvěří. Plukovníkova víra byla z těch, které přenášejí hory. Jenže to je právě to, co se udělat nedá. Je stále takový, jakého jsem ho znal před deseti lety.*

3. Nezávislá vedlejší věta přísudková: *Takový byl Perner: ne/dříve člověka pozve a pak se ptá, ěho si přeje.*

2.3.6.3 Složená věta s vedlejší větou předmětnou

Vedlejší věta předmětná vyjadřuje předmět věty řídicí. Z hlediska obsahového lze rozlišit předmětné věty **obsahové** (vyjadřují obsah výrazu ve větě řídicí, který rozvíjejí; jde zpravidla o slovesa předmětová, která potřebují doplnění svého obsahu: *Představoval jsem si, jak ta liška běhá lesem*) a věty **neobsahové** (vyjadřují nějakou předmětnost, vnější objekt děje: *Nevěř tomu, kdo ti lichotí. Nehas, co tě nepálí*).

Obsahová věta se pro svou sdělnou závažnost formuluje někdy jako věta hlavní (nezávislá) a její věta uvozovací jako věta závislá; jde o obrácený poměr vět: *Jak jsem si všiml, na našem jilmu se bavila porota i diváci* (<- *Všiml jsem si, že na našem jilmu se bavila porota i diváci*). Složená věta s vedlejší větou obsahovou se touto transformací mění na

IV. VÝPOVĚĎ A VĚTA

textové hypotaktické spojení výpovědi s autorskou komentující poznámkou: *Všichni víme, že demokracie je diskuse* —> *Demokracie je diskuse, jak všichni víme* (viz kap. V. 1.3.2).

Složenou větu s vedlejší větou předmětnou tvoří též tzv. **nepřímá řeč (nepřímá otázka)**: *Říkal, že přijde za chvíli. Ptal se, kdy přijdu.* Mluví tu referuje o nějakém projevu ve svém projevu. Jde o uvedení cizí (nebo i vlastní) řeči, která je začleněna do řeči mluvčího jako její skladební součást. Nepřímá řeč je větným členem (nejčastěji předmětem) uvozovací věty a tvoří s ní jednu výpověď. Naproti tomu **přímá řeč (přímá otázka)**: *Říkal: „Přijdu za chvíli.“ Ptal se: „Kdy přijdeš?“* se svou uvozovací větou jednu výpověď netvoří, protože patří k různým promluvám. Přímá řeč je citát cizí (někdy i vlastní) promluvy a vztah mezi ní a uvozovací větou patří do oblasti mezipromluvočných vztahů. Přejedem mezi přímou a nepřímou řečí je tzv. **polopřímá řeč** (viz kap. V.2.8.1).

1. Spojkové předmětné věty nekorelativní: *Vidím, že radikální napravuje nutná. Zička a jeho věrní chtěli, aby si lid vládl sám. Pepík viděl, jak otec mrkl na učitele. Král napomínal svého dědice v českém království. Václava, ať vládne moudře a spravedlivě. Nikdo nevěděl, zda mrtvý Prokop byl pochován, či ne. Hrozně se přeli, jestli to bude čtyři jedna nebo pět jednu pro to jejich družstvo. Děti se ptaly babičky, nepotřebuje-li serek. Nemohu vystát, když někdo moc mluví. Nikdo nečekal, až bude vyvolán. Cítila, jako by ji dav přijal do svého středu.*

Korolativní: *Už i o tom mluvil, že si v zimě připraví dříví. Zaměřoval se na to, aby bylo dosaženo vyřešení sporných otázek. Vzpomínám si na to, jak spadl z té střechy.*

2. Vztažné předmětné věty nekorelativní: *Ptal se mě, kdo u nás včera byl. Ukážeme, co umíme. Jen bych se rád dověděl, která je to Mařenka nebo který Frantík. Každý říká, jaká byla báječná. Hledal, kam by se ukryl. Nevěděl, kdy se otec vrátí. Hádáme se tu, odkud asi je támhleto záře.*

Korolativní: *Nevěř tomu, kdo ti lichotí. Čemu se jini dvě léta učili, to uměl on za týden. Mnoho stránek bylo popsáno o tom, k čemu asi tunel sloužil.*

3. Nezávislé vedlejší věty předmětné: *Já vím, je to starý omšlý příměr. Přišla jsem ksobě do pokoje a vidím: je tam jiný nábytek. Babička tam jde po špičkách a vidí - princeznu usnula v koutku za tránem a na jejím klíně spí a přede drahocenná Jura. Rakouská a belgická legie, doufala, vytvoří časem jádro veliké národní armády mexické.*

2.3.6.4 Složená věta s vedlejší větou příslovečnou

Vedlejší věta příslovečná vyjadřuje příslovečné určení věty řídicí. Vedlejší věty příslovečné se rozdělují podobně jako příslovečné určení podle významu a v rámci jednotlivých významových druhů pak podle způsobu závislosti.

Věty místní

Vyjadřují příslovečné určení místa ve větě řídicí. Jsou pouze vztažné.

Nekorelativní: *Pod zemí můžeš kopat uhlí. kile chceš. Šel, kam ho nohy nesly. Pokud zrak dohlédl, všechno bylo zničeno. Kudy vojsko chodí, tráva se nerodí.*

Korolativní: *Kde se pivo vaří, tam se dobře daří. Tak obloukem se vracel zase tam, odkud prchl, k městečku. Kdekoli se objevili, tam zavládlo zděšení.*

Věty časové

Mají funkci příslovečného určení času. Vyjadřují a) časové určení (zařazení) děje věty řídicí: *Když vydechl svou duši, rozběhli se služebníci po hradních jizbách;* b) trvání děje věty řídicí: *Dokud přšelo, seděli jsme v hostinci.*

Podle časového vztahu dějů můžeme rozlišit a) současnost: *Když vycházela ven, potkala otce;* b) nesoučasnost, která se z hlediska děje časové věty jeví - ba) jako předčasnost: *Když král to psaní přečetl, zavolal ksobě své dva syny.* - bb) jako následnost: *Lenka lapala po vzduchu, než odpověděla.* (Viz kap. III.5.2.4.)

Časové Věty jsou ponejvíce spojkové, korektivní vyjádření bývá zpravidla u vět vztažných.

V složených větách se setkáváme občas s vedlejší větou pseudočasovou, když se převrátí časový vztah. Místo věty *Vozík zarachotil před farou, když slunce stálo již nad samými lesy* dostaneme pak složenou větu s obráceným poměrem: *Slunce stálo již nad samými lesy, když vozík zarachotil před farou. Bylo pomalu tři čtvrtě na jednu, když zazněly na schodech kroky.* V takových větách dochází k nesouladu mezi obsahem a gramatickou formou. Časová okolnost, jíž by systémově příslušelo vyjádření formou vedlejší věty časové, je vyjádřena ve větě nadřazené. Tím se soustřeďuje na časový údaj větší pozornost.

1. Spojkové věty časové: *Když se vzbudil, byla už noc. Počkám, až se vrátíte z hor. Než jsme se vrátili z Řevnic, pan Horda zemřel. Umění přestává být uměním, jakmile začne nudit. Soh'a ji rytíř zahlédl, zůstal stát jako solný sloup. Kaplan, hned jak přichozího zahlédl, živě sebou hnul. Kdykoli přijeli do Prahy, šel do Národního divadla. Nechtěla jíst, dokud nerozbalí dárky. Zatímco ti dva se namáhali, Trnec procházel halami textilky. Vyhodil mne, jen jsem hubu otevřel. Sukně ženská sotva tu zašustěla, co Jiskra ovdověl.*

Korelace je řídká: *Kpřekopávce přikročíme poté, když nejbouřlivější etapy zraní proběhly.*

2. Vztažné věty časové: *Míží, kdy se mn zachce. Častěji s korelací: Asi měsíc poté, co jsme oba pokoje jakž takž zařídili, jsme pozvali Šimona. Krátce potom, co Šimona poslali do koncentráku, stihl ji stejný osud.*

Za korelativní lze považovat časové věty uvozené výrazy typu *od té doby, co..., v té době, kdy..., od chvíle, kdy...* apod.: *Leccos se změnilo od té doby, co jsme se poznali.*

3. Nezávislé vedlejší věty časové: *Dneska jsi šel spát, už bylo skoro světlo. Odešel do války, synáček sotva žvatlal. Začnu se svlékat, tu na okénko: ťuk, tuk, tuk. Spartakus se pokoušel osvobodit otroky - ukřižovali ho a šest tisíc lidí s ním. Ještě jsem se nestačil usadit, a už někdo klepal.*

Věty způsobové

A. Vlastní: vyjadřují kvalitativní určení významu slovesa řídicí věty: *Pracoval, jak nejlépe dovedl. Seděli tak, že viděli na vrata* (způsobově-účinková); nebo zpřesňují jiné způsobové určení: *Filip přřzvukoval nadšeně, jak dovedl.*

1. Spojkové: *Tvářila se, že přemýšlí. V 60. letech to na chvíli vypadalo, že se oba systémy, socialismus a kapitalismus, sblíží.*

Korelativní: *Máme tomu rozumět tak, že mezi vámi a slečnou bylo něco víc než obchodní vztahy? Když vykročil v houštinu, bylo jeho jezdcům bráti se vpřed tak, aby kůň sledoval koně.*

2. Vztažné: *Žil, jak se dalo. Černoušek pozdravil, jak se sluší a patří.*

Korelativní: *Udělal jsem všechno tak, jak jsi poručil.*

3. Nezávislé vedlejší věty způsobové: *Slojí, mouchy snězte si mé. Jel do zatáček opatrně, vždy si nadjížděl.*

B. Srovnávací: vyjadřují způsob srovnáváním ve smyslu podobnosti nebo shody (spojka jako): *Byl unaven, jako by celý den těžce pracoval;* ve smyslu stejnosti (jak- tak, tak -jak): *Jak si usteleš, tak si lehneš;* ve smyslu odlišnosti (jiný, jinak— než): *Život vojenský je jiný, než jak o něm slýchával.*

1. Spojkové: *Nikolka Čechům uteče, jako utekl Maďarům a Rumunům. Váša utíkal, jako když jej honí. Žáby vřeštily, jako kdyby je stahovali z kůže. Je to lepší, než kdyby chodil do hospody a dělal politiku.*

Korelace: *Hlas jí zněl tak divně, jako by měla sucho v krku.*

2. Vztažné: *Má na rameni pušku a druhou přes krk, jak ji nosí jízda.*

Korelace: *Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá. Jak si usteleš, tak si lehneš.*

3. Nezávislá srovnávací věta: *Vrána k vráně sedá. rovný rovného si hledá.*

Věty měrové

Jsou kvantitativním určením (určením míry nebo intenzity) děje nebo vlastnosti ve větě nadřazené. Vyjádření je buď přímé: *Utíkala domů, co měla dechu. Cizinec seděl, ani*

IV. VÝPOVĚĎ A VĚTA

brvou nepohnul; nebo srovnávací: Jak bláznivě ji měl rád, tak bláznivě žárlil (stejná míra). Oč více pil, o to méně uvažoval (různá míra: nepřímá úměrnost).

1. Spojkové (řidší): *Hubatá byla, až bůh bránil. Všelijakých pakážnic táhlo za vojskem, že by je nikdo nespočítal.*

2. Vztažné: *A co stačil, uháněl do hlavního města. A jak den pokračoval. Jezbera stále víc a více ztrácel zájem o vůkolní svět.*

Korrelativní: *A čím byl vrátný přísnější, tím víc taškařic si na něj studentíci vymýšleli. Kolik si řeknete, tolik vám dám. Kolikrát se vsadil, tolikrát prohrál. Oč menší byl Mussoliniho podíl na bojích, o to větší byly jeho nároky na kořist.*

3. Nezávislá měrová věta: *Auto jelo pomaličku, asi tak šest kilometrů za hodinu.*

Věty prostředkové

Vyjadřují, pomocí čeho se uskutečňuje děj věty řídící. Jsou korektivní (nejčastěji: *tím, že*): *Tehdy se pokusil získat větší částku peněz tím, že padělal jakousi úřední listinu. Stroj se uvede do pohybu tak, že se otočí pákou. Většina prováděla věc tím způsobem, že užila en gros veškerých vymožeností podniku najednou (= užitím...).*

Mohou také vyjadřovat **měřitko** (pomůcka, příznak, podle něhož něco poznáme, hodnotíme, podle něhož postupujeme): *Zralost kompostu poznáme podle toho, že jeho struktura je krupnatá. Budu ti platit, jak budeš pracovat. Podle toho, co jste mi tu povídal, dělá pan docent hodně absurdních věcí.*

Věty vyjadřující průvodní okolnost

Jsou pouze spojkové (typická spojka *aniž*). Užívá se v nich indikativ a kondicionál: *Povstalci se vzdali, aniž si kladli podmínil/Povstalci se vzdali, aniž by si kladli podmínky. Ti další už prošli vraty, aniž jim strážce bránily. Na jaře již počtvrté prohráli o gól, aniž sami skórovali.*

Řidší jsou okolnostní věty s *aby*: *Nedovedla projít kolem stáje, aby se nepomazlila s telátkem. Není týdne, aby se nenašlo něco vzrušivého.*

Věty omezovači

Vyjadřují omezení platnosti děje ve větě řídící. Bývají uvozeny spojkou *pokud*: *Přišli všichni, pokud měli čas. Žabák se chechtal, pokud mu to jeho rozřiznutý a špatně sešitý krk dovoloval.*

Věty výjimkové

Vyjadřují výjimečnou okolnost vyňatou z platnosti obsahu věty řídící. Většinou je řídící věta záporná a ve vedlejší větě se uvádí, čeho se popření netýká. Jde vesměs o věty spojkové se spojovacími výrazy *leč, leda, ledaže, než když*: *Nepustím tě, leč mi odpovíš. Taky tam nepojedu, leda by mne táta potřeboval. Pro takový hřích není rozhrěšení, ledaže by putoval do Říma. Proto nevešel jsem nikdy, než když mě pan Zehura zavolal.*

Leda jako příslovce často omezuje platnost jiných vedlejších vět, např. časových (*leda když...*, *leda až...*), podmínkových (*leda jestliže...*, *leda kdyby...*): *Brejlit používal, leda když četl noviny.*

Věty zřetelové

Vyjadřují okolnost, která relativizuje platnost obsahu řídící věty.

K větám zřetelovým patří zejména **věty navozovací**, jejichž funkcí je uvádět téma výpovědi. Jsou uvozeny zpravidla složenými výrazy *pokud se týče...*, *co se týče...*, *pokud jde o...* Protože vyjadřují téma, stojí vždy na začátku (na rozdíl od jiných vět zřetelo-

vých, které mohou stát i v jiných pozicích): *Pokud se týče Francka, byl to průměrně nadaný hoch. Pokud jde o pravdu, nesmíte věřit ani sám sobě.*

Věty zřetelové bývají připojeny též korelativně: *Vedení musí vyplácet odměny vzhledem k tomu, jakých bylo dosaženo výsledků. Musíme dbát, aby byl obdělán každý kousek půdy bez ohledu na to, v jakém vlastnickém poměru se nachází.*

Věty příčinné a důvodové

Věty příčinné vyjadřují příčinu toho, co je uvedeno ve větě nadřazené. Příčina je jev, který nutně způsobuje jiný jev: *Dovnitř napršelo, protože nechal otevřené okno.*

Věty důvodové vyjadřují fakt, který vede mluvčího k domněnce vyslovené v nadřazené větě (odůvodňují soud či domněnku vyslovenou v nadřazené větě): *Nechal asi otevřené okno, protože dovnitř napršelo.* Vedlejší věty důvodové nemají povahu logické příčiny, nýbrž naopak následku. Obojí vztah, příčinný i důvodový, se vyjadřuje stejnými spojujícími prostředky. Jde o věty spojkové:

Ve škole jsme se ho báli, protože byl přísný. Poněvadž teplý vzduch má menší hustotu, stoupá vzhůru. A jelikož ve své bezradnosti postrádala osvědčeného ochránce, obrátila se s úpěnlivým pohledem na jeho neméně skvělého syna. Nepřišel, ježto byl nemocen. Zdeňka byla šťastná, že ho tu má.

Korlativní: *Celkový obraz je tak živý proto, že tu není žádných všeobecnin. Tys ho dal uvěznit za to, že nás obdaroval tak záračnou věcí? Vzhledem k tomu, že se zlepšila energetická situace, odvolávají se veškerá úsporná opatření. Podporujeme každou mírovou iniciativu z toho důvodu, že máme zájem na udržení klidu v Evropě.*

Nezávislé vedlejší věty příčinné: *Nesněž to najednou, rozbolelo by tě břicho. Bryle držel v ruce dál, nechtěl vidět skutečnost. Ničím takovým se vám dnes ovšem nemohu revanšovat, je válka. Je rozumně, žes tu objednávku nevezal, beztak bys to nestihl.*

Věty účinkové

Vyjadřují následek/důsledek a) velké míry děje nebo vlastnosti: *Chlapec se tak bál, že sotva dýchal;* b) dostatečné míry: *Operační technika byla rozvinuta natolik, že mohly být prováděny trepanace lebek;* c) nedostatečné míry: *Karel nebyl tak zkušený, aby to pochopil.* Věty uvozené složeným spojkovým výrazem *než aby*, které blíže určují neobvyklou míru ve větě nadřazené tím, že uvádějí děj, který je s ní neslučitelný, se nazývají **účinkově přirovnávací**: *Byl příliš apatický, než aby něco namítal.*

1. Spojkové: *Mám prsty ztuhlé, že je ani nenarovnám. Jakýsi těžký předmět žuchl na podlahu, až se strop zatřásl. Jsi příliš mladá, abys všechno věděla. Lekla se, div nevykřikla.*

Korlativní: *Zpráva byla lak zajímavá, že si ji předčítal nahlas. Tak se to v těch klenbách rozléhalo, až mráz přebíhal po zádech. Tu knížku četl tolikrát, že ji uměl již zpaměti. V jeho obličejí se rozložilo tolik smutku, že Resslerovi zvlhly oči. Napětí se vystupňovalo clo té míry, že vyslanec londýnské vlády si vyžádal své pověřovací listiny a opustil Paříž.*

2. Nezávislé vedlejší věty účinkové: *Ochladilo se, je skoro zima. Upaloval, jen se za ním zaprášilo. Úplně zbledla, takový měla strach. Vody přibývalo, sotva již koryto postačovalo.*

Věty podmínkové

Vyjadřují podmínku, za které se uskuteční to, co je obsaženo ve větě řídicí. Podmínka se rozlišuje 1. reálná, 2. nereálná. Reálná podmínka je podmínka a) uskutečněná, b) uskutečnitelná, možná. Nereálná podmínka je podmínka pouze hypotetická, protože buď a) nebyla uskutečněna, nebo b) je neuskutečnitelná:

1a) *Jestliže odešli všichni, odejdu i já. Když se ti nechce, nechod'.*

1b) *Jestliže bude pršet, na procházku nepůjdeme. Kdyby pršelo, na procházku nepůjdeme. Kdyby pršelo, na procházku bychom nešli.*

IV. VÝPOVĚĎ A VĚTA

- 2a) *Kdybych (byl) řekl víc, byli by (bývali) nešťastní ještě jiní lidé.*
2b) *Kdyby ještě žila tvá nebožka máma, zaplakala by nad tebou.*

Reálná podmínka se vyjadřuje a) indikativní formou slovesnou a podmínkovými spojkami *li-, jestliže, jestli* (hovor.), *když, jak, pokud*; b) kondicionálovou formou slovesnou a spojkou *kdyby*.

Nereálná podmínka se vyjadřuje kondicionálem (též minulým) a spojkou *kdyby*.

Všábesové odpoledne, není-li příliš ošklivá, berou na sebe polanské židovské dívky nejlepší šaty. Zahod' ji pryč, ať lehce jdeš, jestliže postačíti chceš. Jestli ji nevyhodíte, dám vám setnout hlavu. Když to tento muž není, pak pachatel musí být v krámku. Pokud lékař respektuje popsané principy, nelze jeho jednání považovat za protiprávní. Kdyby žil tatínek, všechny tety by tě zvaly.

Korelace: *Půjčoval jen tehdy, vyplácelo-li se mu to. Je to možné jen vtom případě, že všechny uvedené složky budou spolupracovat.*

Nezávislé vedlejší věty (a nevěrné výpovědi) podmínkové: *Pust' psa pod stůl, poleze i na stůl. Nevšimnete šiji, řekne, že ji celá společnost ignoruje, promluvíte s ní zdvořilé slovíčko, bude na vás půl roku dělat oči jako jed. Přepadnout Madlufousa v lese, to bychom asi nevyhráli. Nemít tatíčka tak vysoko, tak ho už dávno odvezli.*

Věty přípustkové

Vyjadřují okolnost nepříznivou ději nadřazené věty, který se však přesto uskuteční nebo který přesto platí. Jsou spojkové:

Udělal to, přestože byl varován. Mluvit znamená i myslit, třebaže je také myšlení beze slov. Chytala ptáčky, třeba to měla zakázáno. Putoval jsem k domovu raději pěšky, ač to byl notný kus cesty. Přišel k nám podle úmluvy, ačkoli přišlo. Nebyla to náhoda, jakkoli to jako náhoda vypadalo. Pani Gamzová, jak byla stará, se červenala. Ve srovnání s nimi byl Němec člověk s charakterem, byť byl ke své ženě hrubý a neurvalý.

Korelace: *Udělal to přesto, že byl varován.*

Věty podmínkové přípustkové

Vyjadřují okolnost, bez ohledu na niž se uskuteční (neuskuteční) nebo by se uskutečnil (neuskutečnil) děj věty nadřazené: *Pán Bůh vždycky rozdává, i když nemá komu. Já bych tam nešel, i kdyby mne zvali.* Tato okolnost může být reálná (*Aťse hnula kamkoli, otec jí překážel*) nebo nereálná (*Což je to platné, kdyby i nakrásně v městečku lékárna byla?*). Nejčastější spojky: *;' když, i kdyby, ať, byť*.

Půjdeme ven, i když bude pršet. Půjdeme ven, i kdyby přišlo. Šli bychom ven, i kdyby přišlo. Máme prostředky, jak vás v takovém případě zlikvidovat, ať byste byl hiekoli. Byl to rázný a tvrdý politik, neváhající se vyrovnat se svými soupeři, byť byli jeho dávnými druhy.

Vedlejší podmínkové přípustkové věty nezávislé (jde o frazologizované typy): *Říkejte si, co chcete, jedno nám neupřete. Museli jsme to udělat, děj se co děj.*

Věty účelové

Vyjadřují cíl děje věty nadřazené. Jsou uvozeny nejčastěji spojkou *aby*, která je spojena s kondicionálem, a spojkou *ať's* indikativem.

Přivedli malou princeznu, aby svědčila. Dej pozor, ať se neumažeš. Musíme si pospíšet, ať nás Robert nehledá.

Korelace: *Vy jste se s Suhujem sešli proto, abyste s nim smlouvali nějaké šmejdy. Aby zašel do hospody, na to mu chyběly peníze. Navrátil se k ní teprve po činu, jen z toho důvodu, aby zakryl stopy hrozného zločinu.*

Nezávislé vedlejší účelové věty: *Povedu té do očiště, uvidíš tam své rodiče. Ukažte, podívám se na to.*

2.3.6.5 Složená věta s vedlejší větou doplňkovou

Věta doplňková je větnou realizací doplňku věty řídicí.

1. Častý je typ vedlejší věty doplňkové vztahující se k předmětu v řídicí větě, která stává po slovesech smyslového vnímání nebo po slovesech, která smyslové vnímání implikují, a bývá uvozena nejčastěji *spojkoujak*: *Viděl ženu, jak sbírá klasy. Pán přistihl Ctibora, jak nese na ramenou celou jedli.* Tento typ doplňkové věty odpovídá doplňku vyjádřenému adjektivem dějovým nebo infinitivem (*Viděl ženu sbírající klasy/IViděl ženu sbírat klasy*).

2. Méně častý je typ vedlejší věty doplňkové vztahující se k podmětu v řídicí větě: *Karel se vrátil takový, jakého jsme ho znali dřív.*

1. Spojkové: *Poslouchám babičku, jak vypráví dětem pohádku. Růženka ji sledovala, jak kráčí k výtahu. Několik výrostků jdoucích mimo jeho pelech ho zahlédlo, kterak hledí do zrcadla. Nikdo ho nikdy neviděl, aby se s někým družil. A pamatuji dnešní Dlouhou třídu, když byla ještě úzká.*

Korelace: *Lehl si tak, jak byl, do postele. Místo činu musí zůstat zachováno takové, jako tehdy bylo.*

2. Vztažné korlativní: *Vrátil se takový, jakého jsme ho znali dřív.*

3. Nezávislá věta doplňková: *Jednou přišla za mnou, div nebrečela.*

2.3.6.6 Složená věta s vedlejší větou přívlastkovou

Věta přívlastková plní funkci přívlastku nějakého podstatného jména nebo substantivního zájmena ve větě řídicí: *Sedl si na jedinou rozvrzanou židli, která tu v koutě stála. Nemám nikoho, o koho bych se mohl opřít.* Na tomto jménu (tedy i zájmenu) je závislá a determinuje ho (závislá vedlejší věta přívlastková) nebo ho pouze determinuje (nezávislá vedlejší věta přívlastková): *Znal jsem člověka, měl jenom půlku plic.* Řídicí jméno může být větným ekvivalentem nebo jeho částí: *O chlapci, který se nebál* (titul knihy). V takovém případě jde vlastně o složený větný ekvivalent (o větných ekvivalentech viz kap. IV.2.2). Vlastní přívlastkové věty jsou většinou vztažné, ale stejně jako přívlastky v jednoduché větě mohou být i přívlastkové vedlejší věty výsledkem různých transformací (*slíbil, že přijde* -> *slib, že přijde, nedodržel*) a mohou být pak uvozeny spojkami. Některé spojkové věty přívlastkové však transformacemi nevznikly, např. přirovnávací: *Člověk, jako jsem já, nemůže takovou práci dělat.*

Věty typu: *Který zák nepřinese lékařské vysvědčení, nebude do tábora přijat* místo strukturně normálního typu: *Zák, který nepřinese lékařské vysvědčení, nebude do tábora přijat* jsou z dnešního hlediska hovorové (třebaže vývojově je to starší typ vyjadřování).

Složenou větu netvoří **nepravé vedlejší věty vztažné**, závislé jen formálně na podstatném jménu, ale nedeterminující ho. Nejde o vedlejší věty přívlastkové, nýbrž o hypotakticky/podřadně připojené výpovědi: *Spadl pod vlak, kteří ho přešel. Otevřela dveře, z nichž se vyvalilo mračno páry.*

1. Vztažné: *Židle, kterou přinesl, zůstala prázdná. Na své cestě narazil na zemi, o níž se dosud nevěděl. Ani způsob, jakým jsou děti přenášeny, není náhodný. Tu knihu, co jsi mi včera půjčil, číst nebudu. Chlap jen něco zabručel, čemu nebylo rozumět. Salon, kam ji zavedli, byl vybaven pěkným nábytkem. Chodila ulicemi, kudy chodil před půl stoletím její otec. Pamatovala si místo, kde stály skupiny studentů. A tehdy nastane chvíle, kdy císař konečně vyleje svůj hněv i na Moravu. Neměl důvod, proč by to dělal. Už zkusil ten jiný pocit času, jak jej prožívají vězňové.*

Korelace: *Za hodinu budu mít přesný seznam toho, co zmizelo. Nahoře je stanoviště toho, kdo na dělníky dohlížel. Ti posluchači, kteří splnili stanovené podmínky, mohou se hlásit ke zkoušce.*

IV. VÝPOVĚĎ A VĚTA

2. Spojkové: *Ta perspektiva, ie od oltáře půjde do lapáku, ho nijak zvlášť nenadchla. Podepsal prohlášení, že zanechá pít. Předem se obával okamžiku, až budou stát proti sobě. Není snad jediný den, aby záškodníci nenapadli britské policisty. Jeho vyprávění, jak zmeškal svou vlastní svatbu, mne zaujalo. Král se hnal za zvěří s takovým zápalem, že mít nikdo ze sloužících nemohl stačit (přívlastková věta účinková).*

3. Nezávislé vedlejší věty přívlastkové: *Hned dole it schodů, byly dřevěné, dubové, potkal znenadání Zikmunda Lupku. Nu této trati —její délka je asi 150 km —jezdí dva druhy vlaku.*

2.4 Slovosled a větosled

2.4.1 Slovosled (ve větě jednoduché)

Pořadí slov v české větě není stálé, neměnné, ale není ani libovolné. Je funkční. Pořadí slov ve větě slouží k plynulému významovému zapojení věty do kontextu (proto na začátku věty bývají slova, kterými se navazuje na předcházející text), k významovému odstupňování obsahu věty podle komunikačního záměru mluvčího (co mluvčí považuje za obsahově významnější, dává na konec věty), k vyjádření významové a gramatické sounáležitosti částí věty (co k sobě gramaticky patří, klade se zpravidla vedle sebe), k zvukové plynulému a rytmizovanému projevu. Přiměřený slovosled pomáhá příjemci/recipientovi jazykového projevu, zejména psaného, dobře se orientovat ve významové a mluvnické stavbě věty i textu.

Z funkcí slovosledu vyplývají základní určující činitele českého slovosledu: 1. činitel významový, 2. činitel gramatický, 3. činitel zvukový.

2.4.1.1 Činitel významový

Činitel významový je v konkrétním projevu nejdůležitější; český slovosled je ovládán především **aktuálním členěním výpovědi** (viz kap. IV. 1.6). Slova, která tvoří tzv. **východisko** výpovědi, stojí v klidné, citově nevzrušené větě na jejím začátku, slova, která tvoří tzv. **jádro** výpovědi, následují za východiskem. Ve větě, která je projevem citovosti, bývá pořadí opačné: mluvčí ji začíná slovy, která tvoří jádro výpovědi (začíná ji tím, co ho emocionálně motivuje).

Jak východisko, tak jádro delších vět může být mnohoslovné, a proto na výklad slovosledu binární aktuální členění nestačí. Z aktuálního členění byla odvozena teorie komunikačního dynamismu, tj. členění věty na více částí podle sdělné závažnosti částí vzhledem ke kontextu. Jednotlivé složky výpovědi (věty) přispívají k rozvíjení a obohacování obsahu sdělení různou měrou, jejich komunikační dynamismus je různý. Obvykle výpovědní dynamismus stoupá od začátku výpovědi ke konci, z čehož plyne, že na začátku věty mají stát slova nejméně sdělně závažná a postupně se řadí výrazy sdělně závažnější, na konec věty se obvykle kladou slova pro obsah věty nejdůležitější. Části výpovědi, které takto podle významového principu řadíme, nemusejí být pouze jednotlivá slova, jsou to vedle slov i složitější celky gramaticky uspořádané (jména se svými přívlastky, jejichž slovosled je určován činitelem gramatickým).

Z hlediska komunikačního (výpovědního) dynamismu rozlišujeme primárně tři základní části: východiskovou, přechodovou a jádrovou. Přechodová část (P) tvoří zpravidla hranici mezi východiskem (V) a jádrem (J), nese vždy vyšší stupeň výpovědní dynamičnosti než všechny východiskové prvky ve větě a zároveň nižší stupeň výpovědní

dynamičnosti než všechny jádrové prvky ve větě. Přechodný ráz a středové postavení mezi V a .1 předurčují k této funkci sloveso (a jeho adverbialní určení): *Záruba za námi (V) staví (P) pět nových domků (J)*. V této větě jsou z hlediska výpovědního dynamismu pouze tři části: V - P - J. Pořadí slov v rámci tříslavného východiska a v rámci tříslavného jádra není určováno výpovědním dynamismem (sdělnou závažností slov), nýbrž gramaticky. Přívlástek neshodný musí stát za substantivem, přívlástek shodný stojí před substantivem (viz níže). Pořadí V - P - J je však určeno výpovědním dynamismem. Začíná se známým (adresát ví, že máme souseda Zánrou, stavitele), pokračuje se relativně novým (Záruba by mohl dělat i něco jiného než stavět) a dospívá k tomu, co je pro adresáta nejdůležitější (Záruba staví tentokrát současně pět domků). Srovnáme ještě slovosled vět v tomto úryvku souvislého výkladu: *Po vyleštění a po vyretušování zhotovené fotografie (V) musíme provést (P) konečnou úpravu obrazu (J). Tato úprava (V) záleží (?) především v určení správného výřezu (J). Správně volený výřez (Vj) udělá (?) z pozitivu (V,) obraz výtvarné hodnoty (J)*.

Jádro výpovědi bývá signalizováno zdůrazňujícími slovy, proto tato slova nemají být od jádra oddělována; srov: *Za poslední dva roky (V,) ztratilo již (P) zaměstnání (V,) deset procent dělníků (J)*. Lépe: *Za poslední dva roky ztratilo zaměstnání již deset procent dělníků. V zahraničních publikacích (V) se zejména zdůrazňují (P) náboženské aspekty byzantské mise (J)*. Lépe: *V zahraničních publikacích se zdůrazňují zejména náboženské aspekty byzantské mise*.

Pravidlo o koncovém postavení jádra bývá porušováno, a to i při objektivním pořádku (ve výpovědi citově nezabarvené). Tvoří-li jádro určité sloveso, posouvá se někdy dovnitř věty vlivem obvyklé gramatické struktury věty, v níž určité sloveso plní obyčejně tranzitivní funkci (být mostem mezi subjektem a doplněním děje): *{V závěru prvního dne cvičili vojáci.} Jejich holdem olympijské myšlenky se tento den uzavřel.//Jejich holdem olympijské myšlenky se uzavřel tento den*. Předpokládá se, že středová poloha jádra je ovlivněna též projevy mluvenými, kde jádro je signalizováno zvukově (je spojeno s větovým přízvukem), a proto nemusí stát na konci věty.

Setkáváme se též s počátkovým postavením určitého slovesa, přestože není východiskem: *(Náš jazyk představuje důmyslně hierarchizovaný systém.) Rozlišujeme v něm různé roviny a „plány“*. Dosahuje se tak určitého ztlumení východiska, začátek věty je totiž nápadnější (exponovanější) než druhá pozice v ní. Srov.: *Vněm (V) rozlišujeme (P) různé roviny a „plány“ (J)*. Závažně stojí určité sloveso na prvním místě v postponované uvozoovací větě: *„Nepůjdu tam,“ řekl Karel rozhodně; a samozřejmě tam, kde je skutečným východiskem výpovědi: Žil jednou jeden král. Byl jeden táta a máma...*

Jak východisko, tak jádro může být „zmnoženo“, tj. v rámci východiskové části můžeme vyčlenit první východisko (V₁), druhé východisko (V₂) atd., v rámci jádrové části první jádro (J₁), druhé jádro (J₂). Přechodová část, jejíž centrum tvoří VF (verbum finitum), může kromě slovesa obsahovat příslovečné výrazy sloveso kvalifikující.

Zmnožení východiska: Často se ve větě navazuje ne najeden předcházející nebo známý fakt, nýbrž vztahů k předcházejícímu textu (a k situaci) může být více. Jednotlivá východiska řadíme podle jejich kontextové podmíněnosti odleva doprava. Na samém začátku je fakt, který je nejvíce nasadě, tedy to, co z předcházejícího textu vyplývá nejbezprostředněji. Dále nenásleduje obyčejně hned druhé východisko, nýbrž mezi dvě východiska se vkládá část přechodová. Nejobvyklejší pořadí proto je: V, — P - V, — J.

IV. VÝPOVĚĎ A VĚTA

Např. v textu o K. Čapkovi po výpovědi *Poznatky o světě rozšiřovala ovšem škola* následuje výpověď *Obecnou školu (V₁) vychodil (?) Karel Čapek (V₂) v Úpici (J)*. Autor za V[!] zvolil výraz *obecná škola*, jímž bezprostředně navázal na předcházející výpověď, kde *škola* byla jádrem výpovědi, následuje přechodová část a pak teprve jako V, rámcové téma „Karel Čapek“. Kdyby předcházela jiná výpověď, např.: *Obecná škola měla velký vliv např. na Karla Čapka*, pořadí V₁ a V₂ by bylo také jiné: *Čapek (V₂) vychodil (?) obecnou školu (V₁) v Úpici (J)*... Přechodová část se klade někdy až za obě východiska: *Na několika stránkách (V₁) autor knížčky (V₂) vylíčil (P) / historii závodu MONA*, ale proložení východiskové části přechodovou částí je způsob stylově vyspělejší: *Na několika stránkách (V₁) vylíčil (P) autor knížčky (V₂) i historii závodu MONA (i)*. Zcela běžně stojí však přechodové sloveso mezi V a .1 tehdy, je-li na druhém místě (za V₁) jeho příklonná část (*je, byl, se, si...*): *L. Uhlířová (V₁) se problematikou slovosledu (V₂) zabývá (P) už řadu let (J)*. Několik dalších dokladů na postavení P mezi V[^] a V₂: *Správně volený výřez (V₁) udělá (P) z pozitivu (V₂) obraz výtvarné hodnoty (J)*. *Zemědělství (V₁) poskytuje (P) chovem dobytka (V₂) obživu většině obyvatelstva (J)*.

Jestliže se téma (T) ve větě rozchází s východiskem (V) (viz kap. IV. 1.6.1), pak slova vyjadřující téma předcházejí před slovy vyjadřujícími východisko: (*Na prozelenalém pastvisku seděly dvě stařeny.*) *Májové odpolední slunce (T) opíralo se (P) jim (V) o skloněné hřbety (J)*. - (*Antonín Dvořák se narodil jako nejstarší z osmi dětí 8. září 1841.*) *Hudební nadání (T) se projevilo (P) u mladého Dvořáka (V) již v nejujtějších letech chlapeckých (J)*.

Zmnožení jádra: Je méně časté, protože sdělné jádro je ve větě obvykle jen jedno, ale může se vyskytnout tehdy, jestliže autor do jedné věty shrnuje více informací: *Za pochodu (V) poskytnou (P) raněným nebo nemocným (V₁) první pomoc (J₁) zdravotníci poddůstojníci (J₂)*. Nejdůležitější část nové informace (z hlediska hodnocení autora) se klade na konec věty („centrum jádra“ = J₂): *V Africe (V) umírá (?) mnoho lidí (J₁) hladem (J₂)*. *Elektronová pec (V) slouží (P) k získání velmi čisté slitiny (J₁) přetavováním ingotů ve vakuu (J₂)*. Na pořadí J tu působí také jisté sémantické a gramatické tendence, např. že časové určení předchází místnímu (*Sejdeme se zítra ve škole*), že dativní objekt předchází akuzativnímu (*Firma nabízí podnikům různé služby*) aj.

Slovosled přechodové části: Je-li centrum přechodové části, sloveso určité, rozvito determinujícími ho kvalifikačními příslovci, stávají příslovce těsně vedle slovesa, obvykle před ním (ale i za ním): *Čapek (V) důsledně odhaloval (P) reakční podstatu tohoto nacionalismu (I)11 Čapek odhaloval důsledně reakční podstatu tohoto nacionalismu*; při tomto postavení adverbia však může docházet k vytváření falešných skladebních dvojic: *důsledně reakční*, proto dáváme přednost postavení příslovce před slovesem. Příslovce se stěhuje se slovesem i do jiných pozic: *Čapek (V) reakční podstatu tohoto nacionalismu (V₁) důsledně odhaloval (J)*. Příslovce kvalifikující sloveso však mohou podléhat též aktuálnímu členění a podle potřeby aktuálního členění se od slovesa vzdálit: *K. Čapek (V) odhaloval (P) reakční podstatu tohoto nacionalismu (V₁) důsledně (J)*.

2.4.1.2 Činitel gramatický

To, že slovosled je v češtině funkčně proměnlivý, neznamená, že v ní neexistuje žádný základní slovosled. V češtině lze v dvojčlenných větách základní (bezpříznakový) slovosled definovat v syntaktických termínech: VFexist - N (*Nastala zima*) a N - VF - O (= objekt) (*Otec čte noviny*). Aktuální situace projevu ho pak může různě změnit (např. *Noviny čte otec* jako odpověď na otázku *Kde jsou noviny?*). Gramatický slovosled záleží v tom, že místo slova ve větě je určováno jeho gramatickou funkcí. Gramatický slovosled mají zejména přívlastky; stojí u jména, které determinují. Se změnou polohy jména mění polohu i jeho přívlastky. Celá jmenná skupina (jméno a jeho přívlastky) vstupuje do

aktuálního členění (výpovědního dynamismu) jako jeden člen. Gramatický činitel slovosledný se uplatňuje jen uvnitř jmenné skupiny.

A. Přívlástek shodný stává v dnešní češtině před svým podstatným jménem (v antepozici): *starý člověk*, i je-li neohebný: *blond vlasy, khaki košile, LP deska*. Dosti často se však můžeme setkat i s postavením shodného přívlástku za jménem (v postpozici). Pomineme-li některé ustálené (lexikalizované) případy, jako jsou zvláště termíny přírodovědné (*violka vonná, kuna lesní, kyselina sírová*) a tradicionalismy (*Bible kralická, Univerzita Karlova, Karel Veliký, trest boží*), je to zejména:

- a) je-li přívlástek zdůrazněn; může jít:
  - aa) o prostý důraz: *To je pero moje.*
  - ab) o citový důraz: *Husa hloupá, co tak křičí?*
  - ac) o zdůraznění v protikladu: *Nebyla to návštěva ojiciální, nýbrž soukromá.*
- b) je-li přívlástek (zpravidla dějový) rozvit podstatným jménem: *knihy vypůjčené ze školní knihovny, světlo zachycené čidlem*
- c) je-li shodných přívlástků u téhož jména více; některý z přívlástků se může z důvodů stylových, popř. i rytmických přesunout zájmeno: *vynikající český básník lyrický.*

Jen v řeči básnické se shodný přívlástek může oddělit od svého jména: *kde borový zaváněl háj* (Mácha), *dva dny na vzácnou čekal zvěř* (Vrchlický).

Setká-li se u téhož substantiva více shodných přívlástků, stávají blíže substantiva přívlástky rozlišující (vyjadřující objektivní vlastnosti), dále od substantiva přívlástky hodnotící (vyjadřující subjektivní vlastnosti): *krásná lesní cesta, vynikající český básník.*

Stojí-li více přívlástků rozlišujících u téhož substantiva, stojí mu blíže přívlástky významově užší, dál přívlástky významu širšího: *šedý jarní kabát*. Pořadí přívlástků ve výrazu několikanásobném slučovacím není dáno žádnými pravidly, záleží na záměru mluvčího (pisatele): *dobrý, zdravý nápoj/zdravý, dobiý nápoj*. Nejsou-li všechny přívlástky adjektivní, stojí adjektivní přívlástky (včetně řadových číslovek) blíže substantivu, neadjektivní dále od něho: *naše milá maminka, jeden dobrý přítel, ten otcův dopis*. Protože také neadjektivní shodné přívlástky mají své ustálené pořadí, je možno sestavit toto celkové pořadí shodných přívlástků:

1. vymežovací zájmena *každý, všechen* a adjektivum *celý*
2. ukazovací zájmena *ten, tento, takový*
3. přívláštňovací zájmena nebo adjektiva, číslovky řadové
4. adjektivní přívlástky hodnotící
5. adjektivní přívlástky rozlišující

Příklady: *každý takový Karlův vyčítavý dopis; jeden můj starý známý; to tvoje neustálé naříkání; tento první krásný májový den; v celé tě tiché zářijové noci* apod.

B. Základní polohou neshodného přívlástku vyjádřeného podstatným jménem je poloha za jeho řídícím substantivem: *střecha domu, sklenice vody, východ slunce...* Podobně jako u shodného přívlástku i zde se vyskytují zvláštnosti v jazyce básnickém; ve verších neshodný přívlástek stává nezřídka před svým substantivem: *ztrhané struny zvuk, mrtvé milenky cit* (Mácha), *poslyš vlaků hvízd* (Wolker), *lidské nudy hořké býlí* (Vrchlický). I u přívlástku neshodného existují některé slovosledné tradicionalismy, které základní pravidlo o jeho postavení narušují: *po slunce západu, ve vlastním slova smyslu.*

IV. VÝPOVĚĎ A VĚTA

V neutrálním spisovném jazyce je neshodný přívlastek v antepozici (vedle rovnocenného postavení v postpozici) jen v typu *Vrchlického sady, Palackého most* (vedle *sady Vrchlického, most Palackého*). Jde o přívlastňovací genitiv osobních jmen zakončených na *-ský, -cký, -y* (*Skolaudyho básně, Bondyho texty*). Na postavení před základním substantivem tu má nepochybně vliv shodný přívlastňovací přívlastek (*Mánesův most, Nezvalovy básně* apod.).

Také neshodné přívlastky, je-li jich vedle sebe více, mají své ustálené pořadí. Nejblíže u substantiva stojí genitivní přívlastky, potom ostatní: *návrat kosmonautů na Zemi; příjezd mého strýce knám; tažení Napoleona Bonaparta do Ruska; uvedení metra do provozu*.

Slovosled souřadných výrazů ve větě: Pořadí slov v koordinační souřadnosti (několikánásobných) je buď libovolné, nebo je dáno významovým vztahem (v poměra stupňovacím, odporovacím). Pořadí výrazů v apozici je sice obrátitelné, ale mění se tím syntaktický vztah apozice na determinaci: *K. Novák, žák naší školy — žák naší školy K. Novák*, nebo se mění významový druh apozice: *vrchol slavnosti, rozdávání dárků* (konkretizující) - *rozdávání dárků, vrchol slavnosti* (hodnotící). Naproti tomu pořadí výrazů stejnorodých (souřadných v determinačním vztahu, viz kap. IV.2.1.1.1.2) bývá ustálené. Determinující substantivní výraz stojí před determinovaným: *chudák maminka, mizera Novák*. Při vzájemné determinaci stojí na prvním místě obecné jméno, na druhém vlastní jméno: *město Praha, ředitel Novák*. U stejnorodých členů, které mohou být i vícečlenné, je pořadí zpravidla určeno významově („adjektivní“ členy). „Adverbiální“ bývají seřazeny tak, že nejdříve se uvede výraz nejobecnějšího významu a potom výrazy tento význam postupně zužující: *Lopatu najdeš vzadu na zahradě u plotu. Vrátil se včera večer v 9 hodin*.

C. **Gramatická slova** mívají ve větě ustálené místo:

1. Předložky před svými substantivy (mohou být od nich odděleny pouze přívlastky). Za sebou nemají následovat dvě předložky: *řítí se přes na zemi ležícího kolegu do pokoje*. Správně: *řítí se do pokoje přes kolegu ležícího na zemi*.

2. Spojky a vztažná slova stojí na začátku vět. Jen spojka *-li* se klade za první slovo ve větě (obyčejně za sloveso nebo za některá příslovce: *možno-li, lze-li...*). Spojky *že* a *aby* se někdy posunují dovnitř vedlejších vět pro zvýraznění aktuálního členění těchto vět a zvýraznění jejich východiska: *Plíhalka vyplakavši se, kdekeré sousedce jásavě pověděla, mladý, hezl<y Smatlán ž e bude jejím druhým mužem. Ted' jdi hezky domů a řekni mámě, kaje a by mi nechala, že se jdu podívat jen k pasece*.

3. Za prvním členem (i rozvitým) a za příklonkou stojí *však, totiž, tedy, pak*: *Zpráva se v š a k ukázala nepravdivá. Tady se totiž začaly vynořovat nové pevniny. Šedý zákal je tedy zakalení čočky. Zcela jiná zpráva p ak přišla odpoledne*.

4. Odkazovací slova (při korelativním spojení) stojí na konci věty řídicí: *Nepřišel dnes př o t o, že...* Je-li řídicí věta za větou vedlejší, pak na jejím začátku: *Kdo se bojí, ten nesmí...* Jen odkazovací výrazy přívlastkového charakteru a výrazy kvantitativní stávají před autosémantickým slovem, k němuž patří: *Měla jsem t ako vý strach, že jsem se probudila. Byl t a k zabrán do práce, že si toho ani nevšiml*.

2.4.1.3 Činitel zvukový (rytmický)

Činitel zvukový (rytmický) má vliv především na postavení příklonek (jednoslabičných nepřízvučných slov). Základní pravidlo o postavení příklonek říká, že se kladou ve

větě jednoduché (nezávislé) na druhé místo, za první přízvučný úsek, ať je tento úsek jednoslovný {*Petr s e dnes na poradu nedostavil*}, nebo rozvitý {*Druhý námět s e týká náplně vyučovacích hodin. Z touhy po hlubokém vzdělání s e učil dlouho do nocí*}. Zřetel rytmický zasahuje do principu členské sounáležitosti, neboť odděluje od sebe členy, které k sobě mluvnicky a významově patří: *Jdu s e rychle naobědvat* (nikoli: *Jdu rychle naobědvat se*).

Podobné postavení jako příklonky mívají ve větě modální slovesa {*mám, musím, smím, mohu, chci*}: *Vlak m u s í ve stanici zastavit. Zajaté osoby n e s m ě j í příliš dlouho prodlévat blízko bojové čáry*. Je-li ve větě též vlastní příklonka, stojí před modálním slovesem: *Zelená píce s e nes m í hromadit. Výuka by měla být náročná*.

Ve vedlejší závislé větě se klade příklonka obvykle za spojovací výraz: *Je přirozené, že s e česká jazykověda k tomu po letech vrací. To je to první, co by podle mého názoru zlepšilo situaci*. Posunutí příklonky hlouběji do vedlejší věty vede k aktualizaci výrazu před příklonkou: *Já chtěl Frantovi říct, že zítra s e nemůžu dostavit*. V následujícím textu jsou příklonky v první a třetí vedlejší větě v základní poloze, v druhé vedlejší větě je příklonka ze vytčeným výrazem *i Honza: Zato jsem si všiml, že s i toho všímá Franta. A všiml jsem si, že i Honza s i všiml, že s i toho Franta všímá*.

Po spojkách koordinačních příklonky nestávají: *Velitelé souhlasili, ale jednotkám s e clo boje příliš nechtělo*. Následuje-li po koordinační spojce jen VF, dostává se příklonka na konec věty: *Zvedl ruce a vzdal s e. Daniel něco zamumlal a posadil s e*. Naproti tomu po pauze v takovém případě příklonka stává: *Po marném boji, když už neměl jiného východiska, s e vzdal. Dosud, ač to slíbil, m i nepsal*. Následuje-li po pauze (způsobené vloženou vedlejší větou, apozičním členem apod.) věta o více členech, může být příklonka jak na prvním, tak na druhém místě (za prvním přízvučným členem): *XY, vynikající spisovatel, s e narodil v Klatovech/Marodil s e v Klatovech. Z biografu, v němž skončilo právě představení, s e vyhrnul zástup lidí//vyhrnul s e zástup lidí*.

Setká-li se ve větě několik příklonek, řadíme je za sebou takto: 1. *jsem, bych...*, 2. *se, si*, 3. *mi, tě, ho... byl*. Např.: *Kde bych ho našel? Včera j s e m se tě ptal. Nakonec j s e m si ho pozval*. V některých případech je pořadí příklonek zaměnitelné: *ted' s e však přibližoval čas splátek/fted' však se přibližoval...*; *že p r ý j e nemocen//že j e p r ý nemocen; o n j e s i toho vědom// on si j e toho vědom*.

V jiných případech je pořadí příklonek ustáleno, např. dativ stává často před jinými pády: *vezmi si to; dej mi to; já jim ho závidím* (4. p.); *je mi to líto* (1. p.); *je mu j í líto* (2. p.). Akuzativ *se* naopak stojí před dativními příklonkami: *zdá s e m i; já s e j í vyhýbám*. Správné kladení příklonek není obyčejně pro rodilého mluvčího obtížné.

2.4.2 Větosled ve větě složené

1. Vedlejší věty závislé mají ve větě složené (A) polohu určenou většinou aktuálním členěním, (B) zčásti je pořadí vět pevně ustáleno (řídí se významem vět nebo zřetelem gramatickým).

A. Věta složená jako jedna z forem výpovědi má jako celek své aktuální členění. Z něho vyplývá postavení členů jak větných, tak nevětných: Věty vedlejší mohou být jádrem i východiskem výpovědi nebo jejich částmi a podle toho mohou buď následovat za svou větou řídící (postpozice), nebo předcházet větu řídící (antepozice) a mohou též stát v některých případech uvnitř věty řídící (interpozice). Ve větě *Žádný chlapec* (V) *nena-*

říká (?) proto, že má trochu bolesti (J) je vedlejší věta příslovečná příčinná jádrem výpovědi, a protože složená věta má objektivní pořad (není citově zabarvená), je vedlejší věta v postpozici. V antepozici stojí vedlejší věta obvykle tehdy, je-li východiskem výpovědi: *Když se Karel vrátil (V), onemocněl (J)*. Hranice mezi V a J se nemusí krýt s hranicemi vět. Často je vedlejší věta jen součástí jádra. *Královův vůz (V) projížděl (P) krajem, kde kvetly hrušky a jabloně*. Hranice mezi V a J může být také uvnitř vedlejší věty: *{Vyjadřování v novinách má být spisovné.} Aby do jazyka novin nepronikaly výrazy slangové (V'), je třeba (P), aby novináři (V,) měli dokonalé jazykové vzdělání (J)*.

Funkci východiskovou mívají (a proto jsou často anteponovány) vedlejší věty podmětné a také příslovečné časové, zřetelové, podmínkové. Naopak jádrové, a proto zpravidla postponované jsou vedlejší věty předmětné, doplňkové, příslovečné účelové, prostředkové. Vedlejší věty v interpozici bývají součástí východiska: *Kaplan, hned jak příchozího zahlédl, živě sebou hnul. Paní Gamzová, jak byla stará, se začervenala*. Interponované věty, jsou-li delší, mohou narušovat souvislé vnímání věty rámcové, a proto nejsou v některých případech vhodné. Umístění interponovaných vět má být takové, aby předcházející a následující úsek rámcové věty byly svým rozsahem vyrovnané. Je-li východiskem výpovědi vedlejší věta (v antepozici), stojí v řídicí větě zpravidla VF (i rematické) na jejím počátku: *Když jsem přišel domů, nabídla mi matka večeři. Jestliže nebudeš hned spát, nepojedeme zítra nikam. Zda mrtvý Prokop byl pochován, nevěděl nikdo*.

V složených větách s řetězovou závislostí vět vyžaduje někdy aktuální členění porušení závislostního řetězce: větu druhého stupně závislosti představující východisko nebo jeho část stavíme před větu prvního stupně závislosti. Musíme ji postavit za spojovací výraz věty prvního stupně závislosti, aby nedošlo k nesprávnému syntaktickému spojení vět: *Domluvili jsme se, že až Jirka přijde, napíšeme spolu dopis mamince*. (Méně vhodné větosled by byl: *Domluvili jsme se, že napíšeme spolu dopis mamince, až Jirka přijde*.) Takovým způsobem se dostanou dva podřadící spojovací výrazy vedle sebe, každý však patří k jiné větě: *Máma slíbila, že jí a k m i l e se něco doví, přijde*. Čárka se klade před první spojovací výraz.

B. Ustálený větosled je hlavně v těchto případech: Postpozice vedlejší závislé věty je závazná u vět: 1. přívlastkových (mohou být postponovány nebo interponovány, protože stojí hned za určovaným substantivem), 2. účinkových, 3. časových se spojovacím výrazem *když vtom, když tu*: *Už už se chystal něco vyslovit, když vtom vstoupila jakási stará žena*; 4. předmětných a účelových s *ať*, 5. srovnávacích s *než* (které jsou vázány na komparativ ve větě řídicí): *Karel je starší, než byl tehdy Jirka*; 6. výjimečných s *leďa, leč, než*.

Antepozice je závazná pro vedlejší věty zřetelové navozovací (typu *co se týče, pokud jde o...*): *Pokud se týče Francka, byl to průměrně nadaný hoch*.

2. **Nezávislé vedlejší věty** ve složené větě stojí téměř vždy v postpozici: *Věděl dobře: n i k d o m u n e p o m i t ž e. Stojí, m o u c h y s n ě ž t e s i m ě*. Přívlastkové věty následují hned za svým substantivem: *Hned dole u schodů, byly dřevěné, dubové, potkal...* Předmětné věty mohou fungovat jako rámcové (interponována je věta hlavní): *To je, uvědomte si, rozdíl*.

Interponována nezávislá věta vedlejší se nezřetelně diferencuje od vsuvky: *Taképetro-fyfy ~ neměl jsem zde bleskové světlo -jsem si žel nevyfotograf oval* (zde vedlejší věta příčinná; o vsuvce viz kap. V. 1.3.3).

2.4.3 Větosled v souvětí

Souvětí (o souvětí viz kap. V. 1.2) je textový útvar sloužící k těsnému spojení výpovědí, které jsou v nějakém významovém vztahu. Pořadí vět v souvětí je v souladu s pořadím výpovědí v textu. Jejich sled je odrazem sledu myšlenek a řídí se logikou rozvíjení textu. Proto sedá málokdy měnit. Např. sled vět v souvětí *Karel udělal maturitu a dal se zapsat na vysokou školu* odpovídá časovému sledu událostí a bylo by nesmyslné ho měnit. Jen tam, kde jde o výčet událostí, vlastností apod., nebo o rovnocenné eventuality, je možno pořadí vět měnit: *{Novákovi jsou doma} Karel opravuje televizor a Věra vaří večeři/ZVěra vaří večeři a Karel opravuje televizor. Bud' půjde nakupovat, nebo bude pomáhat v kuchyni// Bud' bude pomáhat v kuchyni, nebo půjde nakupovat.*

Nejtěsnější formou spojení výpovědí je souvětí s podřazováním (s tzv. nepravými vedlejšími větami). Má rovněž pevně ustálený větosled, nepravá vedlejší věta následuje za větou, s níž je spojena syntaktickým vztahem. Pouze v kontrastně konfrontačním spojení se spojkou *jestliže* je nepravá vedlejší věta v antepozici: *Jestliže v zemi bylo dříve jen 8 nemocnic, dnes jejich zde 49*. V souvětí se spojkou *zařmco* nepravá vedlejší věta může být v antepozici i postpozici.

3. Tvoření věty

3.1 Úvod

Větu jako strukturní jednotku s výpovědní funkcí je možno popisovat jednak z hlediska vnímatele, recipienta, jednak z hlediska jejího tvůrce/produktora. Analýza z hlediska vnímatele vychází z konkrétní hotové věty, jak ji adresát vnímá při jejím příjmu. Popis věty z tohoto hlediska se v syntaxi provádí v soulase s procesem dekodování, který probíhá u recipienta při příjmu jazykového projevu tak, že se postupuje 1. od celku k částem, 2. od formálního ztvárnění věty k jejímu obsahu. Popisuje se věta jako celek, analyzuje se její struktura, rozkládá se na menší a menší součásti, na část podmětovou a přísudkovou, na skladební dvojice a na členy těchto dvojic, takže popis končí u větných členů a různých jejich forem a prostředků jejich vyjádření. Vychází se přitom z výrazové stránky věty a jejích částí.

Větu je však třeba analyzovat také z hlediska produktora jazykového projevu, tedy z hlediska její utvořenosti. Jde o výkladový postup odpovídající úloze produktora jazykového projevu v komunikaci. Tvůrce věty chce něco z obsahu svého vědomí (nějaký myšlenkový obsah) sdělit adresátovi projevu a použije k tomu jazykových prostředků, které jsou k dispozici a které oba komunikanti znají. Elementárními prostředky komunikace jsou pojmenovací prostředky, mající obvykle formu slov. Repertoár slov daného jazyka je komunikantům k dispozici pro komunikaci. Myšlenku lze sdělit pomocí slov tím, že se ze slov utvoří věta (a z vět dále text projevu). Věta se utvoří ze slov tak, že se použitá slova spojí ve vyšší strukturní celek, který má výpovědní komunikační funkci (slova sama o sobě mají funkci pojmenovací).

Popis věty z hlediska její produkce musí mít jiný postup a musí používat částečně jiných pojmů a termínů než popis analytický (z hlediska vnímatele), kterého jsme užívali dosud. Je to postup od strukturního jádra věty (jímž je, jak již víme z dřívějších výkladů, *verbum finitum*) k základnímu typu větné struktury (k tzv. základové větné struktuře - ZVŠ) a od něho ke konkrétnímu, často velmi složitě rozvítenému větnému celku. V soulase s kódovacím procesem, který produktor uskutečňuje při komunikaci, se kreativní popis věty (popis její utvářenosti) musí zabývat tím, jak se obsah vědomí mění ve větnou podobu.

Popis věty z uvedených dvou hledisek je obdobou popisu slova v mluvnici. Slova rovněž analyzujeme 1. jako hotové útvary z hlediska jejich struktury morfémové, 2. z hlediska jejich utvářenosti. První typ analýzy slova je spojen s postupem sémaziologickým, drahý pak s postupem onomaziologickým (viz kap. II.4.1., zvl. 4.1.6). Větotorba, která je předmětem výkladu této kapitoly, je jistou obdobou slovtvorby v oblasti analýzy slova. Slovtvorba má ovšem autonomnější postavení vůči morfologii než větotorba vůči skladbě,

protože slova při běžné komunikaci netvoříme, nýbrž používáme již hotová, utvořená, kdežto věta se při komunikaci tvoří; samozřejmě nikoli individuálně, libovolně (to by neumožňovalo bezporuchovou komunikaci), nýbrž podle modelů v jazyce existujících. Popis těchto modelů a pravidel, jak z nich tvořit konkrétní věty, je předmětem této kapitoly.

Jestliže rozlišujeme v syntaxi větu jako jednotku jazykového systému a výpověď jako jednotku komunikační, musíme rozlišovat i tvoření věty a tvoření výpovědi jako dva různé procesy. Procesem v pravém slova smyslu, probíhajícím v čase, je tvoření výpovědi. Výpověď vyrůstá z nějaké komunikační situace nebo z kontextu (východisko výpovědi) a něco nového k tomu přidává (jádro výpovědi). Je tedy výpověď z hlediska svého tvoření lineární útvar tvořený přidáváním dalších a dalších částí, což má svou časovou a prostorovou dimenzi. Tvořením věty jako jednotky systémové rozumíme spíše její utvářenost, tj. její větotvornou strukturu (jde tedy o statické pojetí tvoření věty proti dynamickému pojetí tvoření výpovědi). V této kapitole se zabýváme pouze větou, a to z hlediska její utvářenosti. (O výpovědi a jejím tvoření viz kap. IV. 1.)

3.2 Předpoklady pro tvoření vět

Věty se tvoří z verba finita (VF). VF je základem tvoření věty proto, že má 1. funkci predikační (aktualizační), 2. funkci usouvztažňovací (a samozřejmě má též většinou funkci pojmenovací, pokud jde o významové sloveso, nikoli jen o sloveso sponové).

1. Gramatická predikace, jejímž výrazovým prostředkem je verbum finitum (viz kap. IV. 2.1.1.1.1), je základem věty jako gramatické jednotky. Predikační funkce zajišťuje, že sloveso v určitém tvaru nebo řada slov tvořících syntaktickou strukturu a obsahující VF je nebo může být výpovědí o nějaké skutečnosti, a to bez pomoci situace nebo kontextu. *Bratr spálil krabici* je věta, která o něčem vypovídá (má výpovědní funkci). To lze konstatovat přesto, že je použita izolovaně mimo jakýkoli kontext a situaci. Jako věta s výpovědní funkcí je určena svou formou, svým predikačním základem, jímž je *VF spálil*.

2. Usouvztažňovací funkce znamená, že VF určuje základní podobu věty tím, že na sebe zpravidla váže další slova v jistých tvarech. Např. VF *spálil* na sebe v hořejší větě váže jméno *bratr* v 1. pádě a jméno *krabice* ve 4. pádě. Tato věta by nemohla existovat jako smysluplná věta bez subjektu děje (ten ovšem nemusí být slovně vyjádřen, věta může být eliptická) ani bez objektu děje; v podobě *Bratr spálil* by byla nedokončená, a proto defektní. Minimální úplná (nikoli eliptická) věta, kterou vytváří verbum finitum *spálil*, je např. *Bratr spálil krabici* (nebo s jiným slovním obsazením, např.: *Věra spálila dopis*, ve zcela obecné podobě *někdo spálil něco*). Vlastnost sloves (ale i jiných dějových slov) vázat na sebe další výrazy, a to v jistých tvarech, se nazývá **valence**. Základ větné struktury je tedy určován valencí slovesa v predikátu. Výrazy (členy), které jsou ve valenčním vztahu ke slovesu, nazýváme **valenční výrazy** (členy). Počet valenčních členů a druh valenčních vztahů tvoří **valenční potenciál** slovesa. Sloveso (jindy např. dějové jméno) je **valenční nositel**. Minimální úplnou větnou strukturu vytvářenou valenčním potenciálem VF nazýváme **základovou větnou strukturou** (ZVŠ).

Fakt, že sloveso v predikátu určuje, jak bude vypadat základní podoba věty, základová větná struktura, vyplývá ze sémantické nesamostatnosti slovesa. Sémantika slovesa - děj

IV. VÝPOVĚĎ A VĚTA

(i stav) - předpokládá **participanty**, účastníky děje (nositele stavu), tj. substance, které nějakým způsobem význam slovesa doplňují a činí relativně úplným. Děj je zpravidla proces, který odněkud vychází, někdo ho způsobuje a někam směřuje, něco se jím vytváří apod.; obecně řečeno děj má své východisko a cíl. Např. *psát* musí *někdo*, zpravidla nějaká osoba, a psaním *něco* vzniká (text, úkol, dopis, kniha...). Děj psaní má tedy nejméně dva participanty, subjekt psaní (pisatele) a efekt (výsledek) psaní: *Karel píše dopis*. Rovněž stavový význam předpokládá většinou aspoň participaci (účast) nositele, popř. i místa {*Karel žije na venkově*}. Zaměření slovesa (nebo i jiných dějových slov) na jeho sémantické doplnění se nazývá **intence**.

Různé typy dějů a stavů (děje mutační, nemutační, akční, neakční) předpokládají různé typy sémantických doplnění (participantů), mají různou intenci. Např. přírodní děj *prší* nevyžaduje žádné doplnění, stav vyjadřovaný slovesem *spát* vyžaduje doplnění nositelem stavu (*Otec spí. Nemocný spí* apod.), činnostní sloveso *chválit* vyžaduje dvojí doplnění, neboť činnost je nejčastěji vztah mezi substancemi, z nichž jedna je aktivním pólem tohoto vztahu (činitelem) a druhá pasivním (objektem činnosti): *Učitel chválí žáky* (jsou ovšem i činnosti, které objekt nemají: *balon praskl, dítě pláče...*). (O sémantických druzích sloves viz kap. III.4.2.4.)

Počet a druh participantů (nutných sémantických doplnění slovesa) vytváří tzv. **intenční strukturu slovesa**. Do intenční struktury slovesa nepatří všechno to, co tvoří jeho obsah. Do obsahu slovesa *psát* patří kromě uvedených participantů (činitel a efekt psaní) např. ještě adresát, nástroj psaní apod., ale tyto významy netvoří vždy participanty intenční struktury slovesa *psát*. Do obsahu významu slovesa *půjčit* patří obecně vyjádřené komponenty kdo, komu, co, na jak dlouho..., avšak do intenční struktury slovesa *půjčit* patří pouze první tři: někdo půjčí něco někomu.

Participanty intenční struktury slovesa tvoří ty komponenty významu slovesného, které jsou zformovány jako komponenty základové větné struktury určené valencí VR. Intence je sémantickým základem valence a valence je projevovalou formou intence. Základní podobu větné struktury určuje tedy intenčně-valenční struktura verba finita. Při popisu utvářené věty musíme vyjít z intenčně-valenčního potenciálu (z intenčně-valenčních možností doplnění) slovesa určitého, které je jejím predikátem. Bezprostředním východiskem popisu jsou však valenční důsledky intence, proto je nutno zjišťovat základové větné struktury a jejich typy vyjádřené v gramatických větných vzorcích.

Valence souvisí s intencí, a tudíž VF tvořené slovesem vícevýznamovým může mít v jednotlivých svých významech různý valenční potenciál a může být základem různých větných vzorců. Sloveso *psát* ve významu „zachycovat písmem (něco)“ má pravovalenční člen N_4 (předmět ve 4. pádě) a jeho ZVŠ sedá vyjádřit vzorcem $N_j - VF - r^1 - \sim NJ$ *Karel psal dopis (otci)*, kdežto ve významu „písemně sdělovat“ má ZVŠ $N_1 - VF - oN_6$ *Karel psal o svých zkušenostech*.

Podoba ZVŠ záleží též na sémantice participantů VF. Např. to, zda adresát *děje psát* zaujímá valenční pozici ve struktuře, může záviset na sémantice valenčního členu N_4 (přímého objektu). Je rozdíl např. mezi *psát dopis* a *apsát úlohu*. V prvním případě adresát do ZVŠ patří, v druhém nikoli. Dokonce i sémantika levovalenčního komponentu ZVŠ (subjektu) může ZVŠ a její vzorec ovlivnit. Je-li u slovesa *psát* levovalenčním členem výraz znamenající mechanismus, může toto VF patřit do ZVŠ s vzorcem N (mech) - VF - AD V *Ten psací stroj píše špatně*.

3.3 Tvoření základové větné struktury

Podoba ZVŠ je v konkrétním vyjádření minimální strukturně úplná věta, proto vyjdeme při jejím popisu z formálněgramatické stránky její stavby. Z tohoto hlediska má pro tvorbu ZVŠ rozhodující význam valence jejího predikátového slovesa.

Slovesa se z valenčního hlediska dělí na slovesa 1. nevalenční (nepotřebují žádná doplnění, aby tvořila smysluplnou větu: *prší, sněží, mrzne...*), 2. jednovalenční (*někdo spí, stárne, štěká...*, *někoho mrazí, někomu chutná* atd.), 3. dvojevalenční (*někdo někoho chválí, vidí, slyší...*, *někdo někomu věří, děkuje, hrozí...*, *někoho bolí, píchá... někde*), 4. trojevalenční (*někdo dává někomu něco, někdo seznámí někoho s něčím/s někým, někdo zproští někoho něčeho, někdo zaveze něco/někoho někam* atd.). Valenční slovesa na sebe tedy vážou další výrazy v jistých formách, což vyjadřujeme zde v zobecněné podobě neurčitými zájmeny a zájmennými příslovci. Za tato zájmena a příslovce je možno doplňovat (dosazovat) konkrétní významová slova, např. za valenční formuli *někdo chválí někoho*: *Učitel chválí žáky. Zcici chválí učitele. Karel chválí Jirku...*

Z uvedeného přehledu sloves podle jejich valence je vidět, že valence se nekryje se slovesnou rekcí. Do valenční struktury většiny sloves patří také subjekt (v intenzí struktuře sloves má tento participant funkci činitele děje, nositele stavu) a dále nutná doplnění nepředmětová, nerekční povahy (povahy příslovečné: *Lod' směřuje do přístavu, nu sever; k plavební komoře...*; nebo doplňkové, tj. přísudkové doplnění: *Karel vypadá unavený, přepracovaný...*). Valence příslovečná se označuje někdy jako „valence slabá“, protože nositel valence nepředpisuje jednoznačně pád valenčnímu členu, nýbrž jen vymezuje okruh výrazů, které mohou tuto valenční pozici zaplňovat.

Valence není jen záležitostí sloves, ale také vlastností některých podstatných a přídavných jmen, většinou dějových. K nim bývá přenesena od sloves čili jde u nich o valenci odvozenou: *připravovat někoho na něco* —> *příprava někoho (něčí) na něco; záviset na někom* —> *závislý na někom* apod. Jsou také substantiva a adjektiva, k nimž valence od sloves přenesena není: buď nejde vůbec o deverbativa: *někdo je přítelem někoho, hrdý na něco, přísný k někomu* atd., nebo jde sice o deverbativa, ale s valencí (alespoň částečně) samostatnou, ze slovesa neodvozenou: *honit někoho* -> *hon na někoho, nenávidět někoho* —> *nenávisť k někomu* atd.

Podle valenčního nositele lze tedy druhy valence přehledně znázornit takto:

	- slovesná (primární)	
valence [^]	. odvozená <	- substantivní
	neslovesná <T	~ adjektivní
	^~^ primární <	- substantivní
		~ adjektivní

Valenční výrazy, které doplňují nutně sloveso, se dělí na **levovalenční** a **pravovalenční**. (Ve větě pak syntaktické pozice těmito výrazy zaplněné jsou levovalenční a pravovalenční pozice nebo členy.) Levovalenční výrazy mají ve větě funkci podmětu (subjektu); levovalenční se nazývají proto, že podmět obvykle stává před přísudkem, tedy vlevo od něho. Pravovalenční výrazy (ve větě též pozice, členy) bývají nutná předmětová (někdy i příslovečná a doplňková) doplnění; tyto výrazy stávají vpravo od predikátu.

Z tohoto hlediska jednovalenční slovesa jsou buď levovalenční, jestliže potřebují jedno doplnění, a to subjektové (*někdo spí, dřímá, stárne...*, *něco svítí, zraje...*), nebo pravovalenční, jestliže vyžadují jedno doplnění nesubjektové (*někoho mrazí, běží o něco...*). Dvojevalenční slovesa mohou být valenční oboustranně (*někdo potkal někoho, někdo věří*

IV. VÝPOVĚĎ A VĚTA

někomu/něčemu...), nebo jednostranně, tj. s dvěma pravými valencemi (*bolí někoho někde, dostalo se někomu něčeho, zastesklo se někomu po někom/něčem...*). Trojvalenční slovesa mají pravidelně jednu valenci levou a dvě pravé (*někdopřipomněl někomu něco, někdo vyčistil něco něčím, někdo ukryl něco někde...*).

Mezi levou a pravou valencí je rozdíl v tom, že levovalenční člen, kterým je jméno v 1. pádě, souvisí též s gramatickou formou slovesa, tj. s formou VF, kdežto pravovalenční člen je vázán na lexikální (věcný) význam slovesa (proto je spojen i s infinitivní formou slovesa: *chválit někoho, směřovat někam, připomenout někomu něco* apod.). Pravovalenční potenciál slovesa vstupuje ve větě do predikačního vztahu společně se slovesem. Teprve predikačním vztahem se vlastně realizuje levá valence. Predikace má základní větovtvornou úlohu i ve valenční teorii věty.

Usouvztažňovací potence slovesa (soubor členů, které na sebe váže) tvoří jeho valenční potenciál. Např. valenční potenciál slovesa *darovat je* tvořen ve větě třemi prvky: (1) někdo *daruje* (2) někomu (3) něco. Valenční potenciál slovesa v pozici predikátu vytváří **základovou větnou strukturu (ZVŠ)**, která se dá obecně (v abstraktní formě) vyjádřit tzv. **gramatickým větným vzorcem**. ZVŠ je minimální struktura věty, která vyplývá z valence VR. Členy, které ji tvoří, jsou **konstitutivní členy** ZVŠ. Jsou zachycovány jednotlivými symboly větného vzorce. Např. sloveso *věřit*, které je dvouvalenční, a to oboustranně, váže na sebe dvě jména, z nich jedno je v 1. pádě (levá valence) a druhé je v 3. pádě (pravá valence). Z fmitního tvaru tohoto slovesa se po jeho nutném minimálním doplnění vytvoří větná struktura zachycená vzorcem N, - VF - N (N = jméno v 1. pádě, N, = jméno v 3. pádě). Tento vzorec lze naplnit různými konkrétními slovy, např. *Karel věří pomlouvám. Dítě věří rodičům...*, ne však libovolnými slovy. Jednotlivé pozice vzorce (N, N, VF...) mají svá sémantická omezení (např. v pozici N nemůže stát u slovesa *věřit* podstatné jméno neživotné, výjimkou jsou však personifikace typu *Země věří svým synům*). Tato omezení jsou dána významem VF a funkcí jeho valenčních členů.

Jednotlivá možná obsazení vzorce konkrétními slovy vytvářejí z vzorců minimální větné výpovědi. Jestliže je však některá pozice v základové větné struktuře obsazena dějovým jménem, které samo je rovněž nositelem valence, musí být ZVŠ doplněna dalšími výrazy, které patří do valenčního potenciálu tohoto jména. Např. sloveso *mluvit je* dvojvalenční oboustranně *někdo mluví o něčem/o někom*; ve formě VF vyžaduje subjekt N, a objekt ve formě oN má tedy vzorec N - VF - oN. Naplníme-li tento vzorec např. slovy *Autor mluvil o Americe*, dostaneme úplnou výpověď: *Kdyby však v pozici oN bylo např. slovo *touha*, které samo je valenčním nositelem (musí být doplněno), pak by minimální smysluplná výpověď musela přesáhnout větný vzorec ZVŠ o další členy. Výpověď *Autor mluvil o touze* by se jevila normálně jako neúplná, musela by být doplněna např. takto: *Autor mluvil o touze emigrantů po lepším životě*. (Slovesná valence *někdo touží po něčem* se mění na substantivní valenci *touha někoho po něčem*.) Musíme tedy rozlišovat pojem základová větná struktura (ZVŠ), která je větovtvorným základem výpovědi komunikačně úplné nebo i neúplné, a pojem **minimální výpověď**, což je minimální komunikačně smysluplná konstrukce.*

Minimální výpověď může přesahovat svou ZVŠ (a větný vzorec) též členy nevalenční povahy. V hořejším příkladu je takovým členem přívlastek *lepším*. Výpověď *Autor mluvil o touze emigrantů po životě* by nebudila dojem normální úplnosti. Ještě výrazněji je vidět komunikační nutnost přívlastku např. ve větě *Babička mluvila o starých časech*. Nebyla by smysluplná věta *Babička mluvila o časech*. Přívlastky nejsou nikdy členy ZVŠ (protože nejsou valenčními členy

VF), ale některé přívlastky (doplňují-li substantiva velmi obecného významu) jsou komunikačně nutné a jsou součástí minimální výpovědi (srov. obligatomí determinace).

Vymezení ZVŠ předpokládá rozlišení konstitutivních členů (členů, které konstituují ZVŠ) a nekonstitutivních členů (které stojí mimo ZVŠ, nejsou výsledkem valence VF ve větě). Toto rozlišení nemusí být vždy jednoznačné, protože strukturní základ věty (který je tvořen ZVŠ) a periferie věty nejsou od sebe hermeticky odděleny, strukturní základ věty přechází někdy v periferii pozvolna, postupně, nezřetelně. Mezi konstitutivní členy patří jednoznačně větný podmět a přímé předměty VR. Nepřímé předměty představují slabší doplnění slovesa, ale do ZVŠ se většinou ještě počítají, např. *Karel poslal matce dopis* (N, - VF - N, - N); slabší doplnění slovesa dativním členem je ve větě *Karel napsal m at c e dopis, ještě slabší* ve větě *Karel koupil m atce kabát. Karel natrhal matce květiny* apod.

Příslovecné určení nebývá konstitutivním členem ZVŠ, protože jeho přítomnost nevyplývá většinou nutně z VF (je obvykle členem fakultativním), avšak tam, kde sloveso nutně doplňuje, kde by věta bez příslovecného určení nebyla smysluplná, konstitutivním členem ZVŠ je a musíme ho i ve vzorci ZVŠ zachytit zvláštním symbolem (ADV); např. *Lod' směřuje do př í s ta v u* (věta *Lod' směřuje* by byla neúplná, defektní) vzorcem N - VF - ADVloc (ADVloc je symbol pro označení příslovecného určení místa, které může mít různé tvary, jež slovesem určeny nejsou: *Lod' směřuje na sever/k přístavu/ m ezi b ój e...*). Valenčními příslovecnými určeními vedle ADVloc bývají ADVtemp (příslovecné určení času: *Bouřka trvala ho d i n u*) a ADVmod (příslovecné určení způsobu: *Karel se choval nevhodně*).

Také některé doplňky (zvané zde přísudková doplnění, viz kap. IV.2.1.4.5) doplňují VF nutně a patří do ZVŠ: *Karel pokládal Petra za ne s c hopne h o. Karel vypadal s pokoje n ý* apod.), jiné nikoli, jsou členy nekonstitutivní: *Karel se vrátil ne mo c n ý*. Právě doplňky, které jsou úplně autonomním větným členem, jsou členy nekonstitutivní, a stojí tedy mimo ZVŠ.

Nekonstitutivní členy jsou z hlediska přítomnosti ve větě fakultativní. Jsou ve větě nikoli proto, že patří k valenčnímu potenciálu VF, nýbrž proto, že jsou potřebné z důvodů komunikačních. Mluvíci je potřebuje, aby vyjádřil to, co vyjádřit chce.

Konstitutivní členy ZVŠ se dělí na **členy obligatorní**, které nemohou být nevyjádřeny, např. N₄ ve větě *Karel potkal Věru* s vzorcem N, - VF - N₄ (věta *Karel potkal* by byla nedokončená, defektní), a na **členy potenciální**, které slovně být vyjádřeny nemusí. Příslušná pozice v ZVŠ (ve vzorci) zůstane neobsazena, např. N₄ ve větě *Sestra studuje*; věta je komunikačně úplná (je např. odpovědí na otázku: Co dělá vaše sestra?), ale strukturně je neúplná, protože předpokládá pozici pro N₄ (sestra musí studovat něco: matematiku, filologii. ...). Tato pozice ZVŠ (větného vzorce) není slovně vyjádřena, protože z komunikačních důvodů to není nutné. Konstitutivní členy vypustitelné jsou potenciální. Potenciálním členem může být podmět (*Viděl jsem Karla. Hrál tenis.*), ale i jiné členy. Potenciálnost podmětu nebo i jiných konstitutivních členů je umožněna kontextem a situací: *Včera jsem mluvil s Evou. Žádal jsem (ji) o pomoc*, nebo jde o tzv. všeobecné předměty (*Otec čte. Sestra studuje. Děti ve škole počítají, čtou...*). Ve větách s všeobecným předmětem dominuje nad usouvztažňovací funkcí slovesa jeho funkce pojmenovací. Všeobecný předmět, který je konstitutivním členem potenciálním, stojí po VF nedokonavého vidu. Změna vidu vede obvykle k tomu, že z potenciálního členu se předmět změní v obligatorní: *Otec četl* (noviny) ^x *Otec přečetl noviny*. VF dokonavého vidu váže na sebe obligatorní předmět: *Karel nevymyslel nie. Jirka umyl auto. Děti vypočítaly všechny příklady*.

IV. VÝPOVĚĎ A VĚTA

Výrazový charakter pozic ZVŠ může být různý. Vedle VF a jmen (zájmen) v pádech prostých a předložkových (N) mohou být členy větných vzorců také ADV a AD J {*Karel vypadal sp ok oj e n ě. Karel vypadal sp ok oj e ný*} a dále infinitiv (INF) a věta vedlejší (SENT).

Infinitiv je pravovalenčním členem u sloves, která mají blízko k slovesům modálním a vyjadřují schopnost realizovat nějaký děj (*umět, dokázat, dovést, vydržet...: Karlíček umí číst. Jirka dokáže mlčet*), vyjadřují nechuť uskutečnit děj (*váhat, zdráhat se, zpěčovat se, stydět se: Věra se o tom styděla mluvit*), vyjadřují překonání zákazu nebo zábrany realizovat děj (*odhodlat se, troufnout si, odvážit se...: Dovolil si odporovat. Odvážil se nesouhlasit*).

Vedlejší věta je pravovalenčním členem u mnohých sloves sdělování a myšlení: *Bratr telefonoval, že přijede. Pepík křičel, že ho zabije. Karel nám sdělil, že nepřijde. Kolega se domníval, že inu po inu. Jde o tzv. věty obsahové. Spojka uvozující vedlejší větu obsahovou bývá ovlivněna funkčně - významovým charakterem VF v řídicí větě: *řekl, oznámil, věřil, sdělil...; že; nařídil, přál si, žádal, vymíňovalsi..., aby; ptalse, tázal se, zjišťoval, váhal..., zda*.*

Užití vztažného výrazu ve vedlejších obsahových větách není určováno VF v řídicí větě, vztažný výraz je členem vedlejší věty a je určován její významově syntaktickou výstavbou: *Věděl, kdy přijdu..., kam jdu..., co přinesu...* Jde o věty slaběji valenční.

Jediným levovalenčním členem je vedlejší věta ojedinele: *Proslýchá se, že bude další zdražení*. Normálně vedlejší podmětová věta alternuje s jménem v 1. pádě (N,).

Vedlejší věty, které nevyplývají z valence slovesa v řídicí větě, nejsou členem ZVŠ. Jsou uvozeny spojovacím prostředkem, který není určován ani nijak ovlivněn verbem finitem v řídicí větě.

Konstitutivní člen ZVŠ (čili určitou pozici v jejím vzorci) lze často vyjádřit různými prostředky. V některých pozicích ZVŠ (pravovalenčních i levovalenčních) si mohou konkurovat jméno, infinitiv a vedlejší věta: *Umožnili nám pro hlídku muzea/ Umožnili nám prohlédnout si muzeum // Umožnili nám, abychom si prohlédli muzeum. Navrhuje se omezení spotřeby/ ZNavrhujese omezit spotřebu // Navrhujese, aby se omezila spotřeba*. Častěji si konkurují jen dva z uvedených prostředků: jméno a vedlejší věta (*Věřil v příchod lepších časů/ Věřil, že přijde clou lepších časů*), infinitiv a vedlejší věta (*Zakázal jsem Karlovi o tom mluvit/ Zakázal jsem Karlovi, aby o tom mluvil*).

Jestliže různé realizační formy konstitutivního členu ZVŠ (určité pozice jejího vzorce) jsou alternativní při vyjadřování téhož obsahu věty, jde o varianty výpovědi. Z hlediska vztahu mezi možnými realizačními formami téhož členu (pozice) jde pak o tzv. transformace (o nominalizaci vedlejší věty nebo o náhradu vedlejší věty infinitivem, viz kap. IV.3.5). Není-li forma konstitutivního členu alternativní (změnitelná) při vyjadřování téhož obsahu, nýbrž jen v rámci téhož druhu ZVŠ, jde o varianty vzorce (nikoli výpovědi). Např. v rámci větné struktury typu N, - VF - N₄ (*Karel řekl pravdu*) může v pozici N₄ být vedlejší věta, ale s jiným obsahem, např. *Karel řekl, že přijde*. Tuto vedlejší větu naopak nelze změnit (transformovat) v N₄ (nelze ji nominalizovat). Jde tedy o varianty typu ZVŠ vyjádřené vzorcem N, - VF - N₄ (SENT), ale nikoli o varianty vzorce konkrétní výpovědi N, - VF - N/SENT.

Varianty transformační čili výrazové varianty téhož obsahu označujeme ve vzorcích lomítkem. Možnost náhrady výrazu v některé z pozic vzorce jiným výrazem vyjadřujeme závorkami.

Vedle variant ZVŠ (větných vzorců) existují varianty konstitutivních členů ZVŠ čili variantní výrazové prostředky v některé z pozic vzorce. Tyto varianty jsou a) syntaktické, b) morfblogické.

a) Syntaktické varianty se vyskytují jak při jmenné realizaci syntaktické pozice (*dbal svého zdraví//dbal na své zdraví; učil se němčinu//učil se němčině*), tak při větné realizaci (*souhlasím s tím, že budu volen//souhlasím s tím, abych byl volen; líbí se mi, jak se Jirka do všeho pouští//líbí se mi, že se Jirka do všeho pouští*).

b) Běžné jsou morfologické varianty v pozicích vyjádřených ohebnými slovními druhy. Ve vzorcích se tyto rozdíly neprojeví; např. vzorcem $N_1 - VF - N_4$ zachytíme nejrozličnější morfologické podoby členů této struktury: *Dítě si koupilo učebnici. Děti si koupily učebnice. Děti si koupí učebnice...* a též modifikace predikátu: *Děti si musí koupit učebnice. Děti si začínají kupovat učebnice* apod. Morfologické ztvárnění použitých lexikálních jednotek je buď jazykově nezávislé (obráží skutečnost, např. číslo podstatných jmen: *Dítě si koupilo učebnici//učebnice* nebo slovesný čas: *Dítě si koupilo//koupí//kupuje učebnici*), nebo je jazykově vázané, např. morfologická podoba VF, jeho osoba, jmenný rod a číslo, je závislá na podmětu: *Dítě koupilo..., Děti koupily.../.* Mluví se o morfologických kategoriích syntakticky nezávisle proměnných (číslo, rod u podstatných jmen; způsob, čas, slovesný rod u sloves) a závisle proměnných (shodové kategorie).

3.4 Větné vzorce

Repertoár větných vzorců v jazyce zachycuje základové větné struktury daného jazyka z hlediska jejich gramatické utvářenosti. Z nich pak možno odvodit jakoukoli konkrétní gramaticky správnou větu, kterou mluvčí v daném jazyce může vytvořit. V přehledu větných vzorců jsou však uvedeny jen hlavní typy ZVŠ, vyplývající z valence slovesných predikátů. Okrajové, málo frekventované typy včetně čtyřvalenčních (*Jeřáb přeložil uhlí z lodi do vagónů*) jsou ponechány stranou. Vzorce založené na valenci komplexních predikátů (se sponou) jsou podány zvlášť.

Poznámku: Vzorce uvádíme v základní podobě, tj. se slovním obsazením pozic. Tam, kde pozice je obsazena pouze větou nebo infinitivem, objeví se ve vzorci též symbol SENT a INF. Alternativní obsazení valenčních pozic uvádíme jen tam, kde jde ojev frekventovaný. V levovalenční pozici je vždy základní podoba N_1 (jméno v 1. pádě), ale i sem může být u řady predikátů dosazena podoba větná nebo infinitiv. Např. vzorec $N_1 - VF - vN_4$ (ilustrovaný níže příkladem *Karel věřil ve spravedlnost*) by mohl mít levovalenční (i pravovalenční) pozici obsazenou větou, např.: *Kdo nepropadl beznaději, věří, že spravedlnost je.*

A. Větné struktury bez levé valence (základové struktury jednočlenných vět)

1. S predikáty nevalenčními

VF,, *Prší (sněží, blýská se, mrzne...)*

2. S predikáty jednovalenčními

VF - N_4 *Mrazí mě (zebe mě).*

VF - N. *Nemocnému se přitížilo (vytrávilho nám, ulevilo se mn...)*

VF - prcpN *Dalo se do deště. Došlo k nehodě. Záleží na tobě.*

VF - ADVloc *V záмку zaskřípělo. V hodinách hrklo.*

3. S predikáty dvojevalenčními

VF - N, - N. *Zželelo se mi tě. Dostalo se mu odplaty.* U některých sloves je na místě N_1 , věta: *Dostalo se mu toho, čeho se nedostalo nám.*

VF - N, - prcpN *Šlo mu o kariéru. Nezáleželo mu na ničem.* Na místě prcpN je často věta: *Šlo mu o to, aby udělal... Nezáleželo mu na tom, že nás poškodí.*

VF - N_1 - ADVloc *Bolí iné na prsou. Škrábe mě v krku.*

IV. VÝPOVĚD A VĚTA

VF – N, – ADVIoc *Zni mi v uších. Zajiskřilo se inu v očích.*
VF - N, - ADVmod *Udělal se mi špatně. Jak se vám daří?*
VF - ADVIoc - N, *V potoce se hemžilo rybami.*
VF - N. - SENT/INF *Nedalo mi, abych se nezeptal/se nezeptat.*

B. Větné struktury s levou valencí (základové struktury dvojčlenných vět)

1. S predikáty jednovalenčními

N, - VF *Stromy kvetou. Fouká vítr: Otec spi. Čerti nejsou.* Pozici N, může zaujímat vedlejší věta (*Co se vleče, neuteče*) a řidčeji též infinitiv (*Lhát se nevyplácí. Být kritizován netěší.*)
SENT - VF *Proslychá se, že se budou zvyšovat ceny.*

2. S predikáty dvojevalenčními

a) S pravou valencí objektovou:

N - VF - N, *Rodiče se zřekli syna (zbavit se, vzdát se, dožadovat se, zmocnit se, dosáhnout, zastat se, litovat, dbát...).* N, alternuje někdy s N₄ s významovým posunem: (*vy*)užít síly (abstr.) ^ užít kladivo (konkr.); *nabrat vody* (část.) x *nabrat vodu* (celk.). V pozici N, často věta: *litoval, že...; dožadoval se toho, aby...*
N, - VF - N. *Karel se podobá otci (líbit se, děkovat, smát se, sloužit, blahopřát, domlouvat...)*
N, - VF - N₄ *Karel potkal Věru (vidět, číst, napsat, opravit, sníst...).* V pozici N₄ velmi často SENT: *předpokládal, že..., cítil, že..., viděl, jak...* atd.
N, - VF - N, *Karel hýbá ušima (točit, vrhat, lomcovat, třást, kroutit, manipulovat, zabývat se, šetřit...)*
N - VF - doN, *Karel se zamiloval do Věry (vraždit, vžít se, zaposlouchat se...)*
N - VF - odN, *Karel se odloučil od přátel (osvobodit se, lišit se, ustoupit...)*
N - VF - zN, *Karel se zotavil z nemoci (zodpovídat se, radovat se, mít strach...)*
N - VI" - kN. *Karel se přiznal ke krádeži (tíhnout, lnout, připojit se, přehlédnout...)*
N - VI" - protiN. *Karel se postavil proti smlouvě (ohradit se, provinit se, zakročit, bojovat, protestovat...).*
U některých sloves alternuje protiN. a proN₄: *hlasovat proti/pro, svěřit proti/pro.*
N - VF - naN *Karel mává na matku (volat, houkat, mířit, čekat, těšit se, mít naději na...)*
N - VF - oN₄ *Karel usíloval o nápravu (zavazdit, opřít se, snažit se, bojovat, zajímat se...)*
N, - VF - proN₄ *Karel se nadchl pro malování (rozhodnout se, poslat...)*
N! - VF - vN₄ *Karel věřil ve spravedlnost (doufat, proměnit se...)*
N - VF - zaN *Karel se styděl za výsledek (ručit, modlit se, přimlouvat se...)*
N - VF - naN₀ *Úroda závisí na počasí (záležet, trvat, šetřit, zakládat si...)*
N - VF - oN₆ *Karel mluvil o svých zkušenostech (/přemýšlet, pochybovat, diskutovat, psát, zpívat, snít...)*
N - VF - poN *Karel toužil po autě (ohlížet se, bažít, pátrat, shánět se, opíct se...)*
N - VF - vN₆ *Karel pokračoval v práci (vyznat se, zdokonalit se, libovat si...)*
N - VF - nadN, *Karel se zamyslel nad sebou (zvítězit, pozastavit se, bédovat, pohoršit se...)*
N - VF - předN *Karel se skryl před otcem (chránit se, prchat, ustoupit...)*
N - VF - SENT *Věra se domnívala, že někdo stojí za dveřmi.*
N - VF - INF *Karel se potřeboval napít.*

b) S pravou valencí adverbialní:

N _ VF - ADVIoc *Karel bydlí v Praze (u mostu, na Sněžce, pod Sněžkou). Zloděj vnikl do obchodu. Karel přešel most/přes most. Karel sešel z cesty. Loď směřuje do přístavu; atd.*
N, - VF - ADVcmp *Schůze trvala hodinu. Jednání se protáhlo do večera.*
N, - VF - ADVmod *Karel se choval neslušně. Věra si počínala neopatrně.*

c) S pravou valencí doplňkovou:

N - VF - ADI *Karel vypadá unavený.*
V pozici ADI může být u některých sloves tvar instrumentální (*Karel se dělal nechápavým*) nebo spojka *jako* (*Student se ukázal jako neschopný.*)

3. S predikáty trojevalenčními

a) Obě pravé valence jsou objektové, akuzativní a dativní:

Nj - VF - N, - N₄ *Otec daroval synovi hodinky (dát, předat, půjčit, věnovat, svěřit, splatit, dlužit, ponechat, vzít...).* V pozici N, konkuruje u některých sloves proN₄ (*zamluvit komu/pro koho, rezervovat, předplatit...).*
V pozici N₄ se u některých sloves přednostně uplatňuje žcSENT (jde o slovesa s významem předávání informace: *sdělit, že..., oznámit, že...*), u jiných sloves pak abySENT (*doporučit, nařít, radit, přikázat, aby...*), popř. též INF: *Doporučuji vám studovat.*

- b) Obě pravé valence jsou objektové, první akuzativní, druhá v různých pádech prostých nebo předložkových:
- N - VF - N₄ - N₇ *Naše firmu zásobuje spotřebitele uhlím (namazat, označit, pokropit, obalit...)*
 H - VF - N₄ - sN *Karel smíchal vápno s vodou (koordinoval, spojit, střídat...)*
 N₁ - VF - N₄ - kN₁ *Vyšetřovatel přinutil zatčeného k doznání (navést, vyzvat, přimět...)*
 N - VF - N₄ - oN₄ *Podvodník připravil Karla o peníze (ošidit, obrat, oloupit; poprosit, žádat...)*
- c) Žádná z objektových valencí není akuzativní:
- N - VF - N₁ - oN₆ *Spisovatel vyprávěl posluchačům o Americe (referoval, povědět...)*
 N - VF - N₁ - N₁ *Karel se chlubil Jirkovi novým kolem (zaručit se, konkurovat...)*
 N - VF - sN₁ - oN₆ *Učitel se dohodovřil s rodiči o metodách výuky (radit se, dohodnout se...)*
- d) Jedna pravá valence je objektová, druhá adverbialní:
- N - VF - N₁ - ADVloc *Sedlák naložil seno na vůz (slovesa s významem přemístění: zasadit, donést, vložit, odlepit, vybrat, vymést...; jiná: zapomenout něco někde, uslyšet něco někde...)*
- e) Jedna pravá valence je objektová, druhá doplňková:
- N - VF - N₁ - ADJ *Úkol se mi jevil neřešitelný. Cesta nám připadala známá.*
 N - VF - N₄ - ADJ *Karel nechal okno otevřené. Ta kniha ho udělala populárním. V pozici ADJ může být jako N (Kritika hodnotila knihu jako úspěch), za N₄ (Považoval jsem Karla za přítele).*
 N - VF - N₁ - N₁ *Prezident ho jmenoval vyslancem.*

Větné vzorce s predikátem sponovým

Tvoření vět s přísudkem sponově-jmenným má jiný charakter než tvoření vět s přísudkem významovým (slovesným), což je dáno téměř nulovou sémantikou spony. Spona je usouvzažňovatel dvoujmenných členů, z nichž jedním se predikuje pomocí spony druhému nějaký znak, zpravidla charakteru substance (*Otec je úředník*) nebo vlastností (*Otec je starý*). V jednočlenných větách „spona“/kopula usouvzažňovací funkci nemá, je pouhým verbalizátorem (prostředkem gramatické predikace). Jestliže predikovaný znak je vyjádřen výrazem, který má intenci a valenci, stává se sponově-jmenný (slovesně-neslovesný) predikát jako celek východiskem složitější ZVŠ, a to jak v jednočlenných, tak v dvojjčlenných větách. Vedle valence slovesné existuje i valence dějových jmen podstatných (*Kývnutíje p o ky n k z a h a j e n í a k c e. Byl s t í i n s o u h l a s*), přídavných (*Byl zvyklý na p o - z o r n o s t i. Je z á v i s l y n a o t c i.*) a příslovcí (*Bylo in u l í t o K a r l a*). Ve vzorcích označujeme sponově-jmenný přísudek: VFcop + N, VFcop + ADJ, VFcop + ADV apod.

1. Větné vzorce jednočlenných vět se slovesně-neslovesným predikátem

- S nervalenčním predikátem:
VFcop + ADV *Je hezky (deštivo, sychravá, zamračeno...)*
- S ncpodmětovým subjektem ve valenční pozici:
  - VFcop -i NUM - N, *Bylo nás pět. Jejich metlo.*
  - VFcop + ADV (SEŇT) - N. *Je mi nevolno. Bude mít šedesát let. Je mu hej. Bylo mi, jako když...*
- S adverbialní valencí (jcdnovalenční):
VFcop + ADV ADVloc *K lesu bylo daleko. Je lady hlučno. V pokoji bylo útulno.*
- S objektovou valencí (jcdnovalenční):
VFcop + INF - N₄ (SENT) *Bylo cítit zápach. Je slyšet hluk. Bylo znát, že přichází zima.*
- S valencí vyjádřenou zájmeně:
VFcop + INF - PRON *Nebylo co jíst. Není kam si sednout.*
S ncpodmětovým subjektem a vedlejší větou (dvojvalenční):
VFcop + ADV (ADJ) - N - SENT *Bylo mi líto, že tu nabídku nepřijal. Nebylo mi jasné, proč tu nabídku nepřijal.*

II. Větné vzorce dvojčlenných vět se sponovč-jmenným predikátem

1. Predikát bez pravé valence:

- a) N_i - VFcop + N_i/N *Otec je úředník/úředníkem. Ale: Sestra se stala učitelkou,*
 b) N_i - VFcop + AD.I *Bratr je pilný. Karel je pyšný* (= vlastnost; něco jiného je *pyšný na...*, viz níže). *Karel se zdál spokojený.* V pozici N často věta (*Že bude pršet, je jisté*) nebo infinitiv (*Kritizovat je snadné*).

2. Valcnční sponovč-jmenný predikát s pravou valencí genitivní:

- N - VFcop + AD.I - N, *Nádoba je plná smetí. Ten člověk/e schopný všeho. Karel je prost předsudků. Strýc je znalý světa. Lidé jsou žádostiví peněz. Jsem dalek závidí/toho, abych ti záviděl.*

3. Valcnční sponovč-jmenný predikát s pravou valencí dativní:

- a) N - VFcop + AD.I - N, *Karel je podobný otci. Není přípustný domluvám. Je mi lhostejný. Je nám/pro nás užitečný. Zdál se mi jiný.*
 b) N - VFcop + ADV - N, *Ty boty jsou mi dobře. Přítomnost matky mu není vhod.*

4. Predikát s pravou valencí v předložkových pádech:

- N - VFcop + AD.I - kN, (INF/SBNT) *Karel byl přísný k sobě. Je náchylný k pití. Byl připraven ke kompromisu.*
 N , - VFcop + ADJ - sN *Karel je srozuměn se vším. Otec byl nespokojený s Jirkovou prací/s tím, jak Jirka pracoval.*
 N - VFcop + ADJ - naN[^] *Karel byl pyšný na své kolo. Otec je hrdý na syna.*
 N , - VFcop + ADJ - protiN, *Karel je odolný proti nemocem.*

3.5 Transformace

Týž obsah ZVŠ se někdy dá vyjádřit různými syntaktickými konstrukcemi, např. *Učitel pochválil Karla/IKarel byl pochválen učitelem. Vláda o tom jednala/IVE vládě se o tom jednalo* apod. Obsah ZVŠ se nazývá též „větná propozice“.

Poznámka: **Propozice** je lexikálně specifikovaná predikáto-participantní struktura, jejímž primárním jazykovým výrazem je věta.

Některé syntaktické konstrukce nepředstavují realizaci svého vlastního vzorce, nýbrž jsou výsledkem přetvoření z jiných struktur s jinými vzorci; např. věta s VF v pasivní formě *Karel byl pochválen učitelem* není realizací vzorce N_i - VF - N_i , nýbrž je transformací jiné struktury s jiným vzorcem, a to aktivní struktury (*Učitel pochválil Karla*) s vzorcem N_i - VF - N_4 .

Komunikační užití transformátů však nepředpokládá činnost transformace přímo v komunikaci. Transformace neznamená, že se provádí produktorem v momentě projevu, tedy tak, že mluvčí si nejprve konstruuje základní větnou strukturu a tu teprve pak změní v takovou podobu věty, která se mu hodí pro jeho komunikační záměr. Transformace vysvětluje genezi některých struktur z jiných v systémové rovině, ale komunikanti užívají transformátů už jako hotových syntaktických útvarů s eventuálním vědomím jejich vztahu k jiným konstrukcím, které se jim nabízejí jako volitelné.

Některé věty jsou tedy utvořeny jako **transformace** základových větných struktur, tj. jejich přeformováním, aniž se mění obsah těchto větných výpovědí. Význam se ovšem takovými formálními změnami pozměňuje, protože jazykový význam je vždy vázán na jazykovou formu. Uvedenou pasivní transformaci („pasivizací“) se sice nemění obsah větné výpovědi, ale změnou vztahu mezi participantem zvaným „činitel“ a jeho gramatickou funkcí podmětovou, tj. odsunutím činitele z pozice v podmětu v pasivní konstrukci, se mění „rozmístění participantů na scéně“; mění se výchozí pojem, o němž se něco

sděluje (v aktivní větě je tímto výchozím pojmem *učitel*, v pasivní *Karel*). (V našich syntaxích se často mluví o různé „hierarchizaci propozice“.)

Poznámka: Vztahy mezi participanty sémantické struktury a jim odpovídajícími syntaktickými pozicemi se ve vědeckých syntaxích označují jako vztahy diateze.

Transformace je pravidelná změna syntaktické konstrukce (nebo vůbec nějakého výrazového prostředku) v jinou syntaktickou konstrukci (v jiný výrazový prostředek) při zachování téhož lexikálního obsazení (obsahu). Jedna z konstrukcí se chápe jako výchozí (např. aktivní konstrukce), druhá jako její transformát (např. pasivní konstrukce). Takové **transformace** se nazývají **jednozákladové**, jimi se syntaktický útvar s jedním VF transformuje v jiný syntaktický útvar. Některé syntaktické útvary lze vykládat **dvojjákladovými transformacemi**. Jde zvláště o věty, které obsahují více než jednu predikaci (vedle predikace gramatické predikaci nebo predikace negramatické), např. věty s přechodníkovými konstrukcemi. Jejich existence je systémově podmíněna dvěma nebo i více větami základovými: *Věra, přecházejíc most, potkala Karla* *- *Věra přecházela most* + *Věra potkala Karla*.

Transformace se může týkat konstrukce větné (celé základové větné struktury), taková je např. transformace aktivní konstrukce v pasivní, nebo jen některého členu ZVŠ, ale i členu nekonstitutivního (stojícího mimo ZVŠ). Taková je např. nominalizace vedlejší věty (přeměna vedlejší věty v dějové jméno): *Připravoval se (na to), že odjede* → *Připravoval se na odjezd* (nominalizace členu konstitutivního). *Když se vrátil domů, šel si lehnout* → *Po návratu domů si šel lehnout* (nominalizace členu nekonstitutivního).

Z hlediska obsazení místa konstitutivního členu v větném vzorci lze mluvit o substituci, o náhradě jednoho výrazového prostředku jiným, např. věty jménem nebo infinitivem (viz v kap. o větných vzorcích). Jestliže je substituce provedena tak, že se nezmění obsah věty, jde současně o transformaci.

Podmínkou toho, abychom mohli mluvit o transformaci jako o systémovém jevu v jazyce, je jistá pravidelnost této změny, takže lze stanovit tzv. transformační pravidla. Transformační pravidlo popisuje, za jakých podmínek je transformace možná a jak se provádí. Např. **pasivizace** je možná u sloves dějových, která mají pravou valenci, především u sloves s objektovou akuzativní valencí, a provádí se tak, že VF v aktivní podobě se změní v tvar opisného pasiva, levovalenční participant „činitel (agens)“ se odsune z pozice subjektu a do ní se přemístí patiens (= dějem zasahovaná substance), s jehož vyjádřením se uvede VF do vztahu shody. Pasivizační transformací je např. změna *Učitel pochválil žákyně* → *Žákyně byly pochváleny (učitelem)*, protože odpovídá transformačnímu pravidlu pro pasivizaci a protože se při této změně formy nezměnil obsah věty. Pasivizační transformací by však nebyla změna: *Učitel pochválil žákyně* ~ *Učitel byl pochválen žákyněmi*, protože se přitom změnil obsah věty (změnil se činitel).

Transformáty bývají signalizovány některými formálními příznaky. Transformáty ZVŠ se projevují na formě VF. Svědectvím transformovanosti struktury jsou pasivní tvary VF, opisné pasivum, zvrtné pasivum, dále zvrtné podoby nezvrtných sloves {*Večer u ohně jsme zpívali* → *Večer u ohně se zpívalo*. *Lidé dnes žijí lépe* → *Lidem se dnes žije lépe*}, VF v rezultativní formě (*Uklidili mi pracovnu* → *Pracovnu mám uklizenou*), složený přísudek typu *dostat* + příčestí trpné: *Matka Karlovi vyhubovala* → *Karel dostal od matky vyhubováno* (*dostalzaplaceno, přidáno, nařízeno...*).

IV. VÝPOVĚĎ A VĚTA

Při transformacích se mění nejen poměr participantů k pozicím ZVŠ (tzv. diateze), jak to např. popisuje pasivizační pravidlo, ale někdy i postavení členů ve větné struktuře. Členy v některých případech ze struktury vystupují: *Zemědělci ihned sklizené obilí vymlátili* -> *Sklizené obilí se ihned vymlátilo* (nelze mít v češtině větu *Sklizené obilí se zemědělci ihned vymlátilo*; chceme-li zachovat pozici pro činitele, musíme užít pasivní formy opisné: *Sklizené obilí bylo zemědělci ihned vymláčeno*). Může jít dále o změnu obligatorních členů na potenciální. Valenční pozice dějových substantiv jsou vždy potenciální, a to i pozice původně (u slovesa) obligatomí: *někdo se setkal s někým*; *setkání bylo srdečné*. Členy fakultativní (nekonstitutivní) se mohou měnit v členy nutné: *Karel spal (dobře)* -> *Karlovi se spalo dobře*.

Transformace, při nichž se odstraňuje činitel/agens z pozice subjektu, se charakterizují jako **deagentizace**. Jde buď o deagentizaci částečnou, jestliže agens ve větě zůstane (je však odsunutím z pozice subjektu upozaděn): *Učitel potrestal Karla* - * *Karel byl potrestán (učitelem)*, nebo úplnou, jestliže v transformované větě není vůbec (nemůže být) vyjádřen: *Lidé dnes často o tom mluví* -> *O tom se dnes často mluví*.

Výrazným typem transformací větných jsou transformace dvojčlenných vět na jednočlenné (různého druhu). Tím vznikají tzv. **sekundární jednočlenné věty**: *Karel spal dobře* -> *Karlovi se spalo dobře*; *Lidé žijí lépe* ~> *Lidem se žije lépe*. *Lidé dnes o tom často mluví* -> *O tom se dnes často mluví*. *Pracovali jsme i o nedělích* -> *Pracovalo se i o nedělích* atd. Věta *Lidem se žije lépe* není tedy realizací vzorce VF - N, - ADVmod, nýbrž transformátem věty *Lidé žijí lépe* s vzorcem N - VF - ADVmod.

Za transformáty je možno považovat též věty se sponově-jmenným přísudkem, jehož jmennou částí je deverbativní přídavné jméno: *Jeho chování bylo překvapující* (--*Jeho chování překvapovalo*). *Jeho nevědomost byla zarážející* (<-*Jeho nevědomost zarážela*). *Maminka je rozzlobená*. *To dřevo je shnilé*. *Plech byl zrezivělý* apod.; řidčeji deverbativní substantivum: *Byl s tím souhlas* {*- *Souhlasilo se s tím*). Naopak věty, v nichž slovesa jsou odvozena ze substantiv, lze považovat za transformace vět s přísudkem sponově-jmenným ve věty s přísudkem slovesným: *Otec je zedník* - * *Otec zedníčí*. *Bratr je učitelem* -> *Bratr učiteluje* apod. Nejsou však v transformačním vztahu např. věty: *Bratr je učitelem* a *Bratr učí* (nejde o sloveso odvozené ze substantiva, obě věty mají jiný obsah, a patří tudíž k různým ZVŠ a gramatickým vzorcům).

Transformace větných útvarů v nevětné čili **nominalizace** jsou rovněž různého druhu:

1. Transformace vedlejší věty v jméno podstatné (nominalizace substantivní, substantivizace): *Pozoroval, jak káně bojuje se sokolem o kořist* -> *Pozoroval boj káněte se sokolem o kořist*. Důsledkem nominalizace slovesa valenčního je valence substantiva, což je tedy valence odvozená (*někdo bojuje o něco* - * *boj někoho o něco*). Při transformaci slovesa v dějové substantivum se však valence někdy mění. Obligatomí členy valence slovesné se stávají potenciálními členy valence substantivní (u substantiv nemusí být valenční členy vyjádřeny). Levovalenční členy se stávají pravovalenčními (všechny členy u substantiva jsou jeho neshodnými přívlasky). Valence akuzativní se téměř pravidelně mění v genitivní (*stavěli most* -> *stavba mostu*, *chválil učitelku* -> *chvála učitelky*, ale např. *honili čarodějnice* -> *hon na čarodějnice*), ostatní většinou zůstávají stejné (*házel oštěpem* - * *hod oštěpem*, *vrátil se z hor* - * • *návrat z hor*, *zvítězili nad něčím* ~> *vítězství nad něčím...*), ale ne vždy (*někdo lituje něčeho* - * *lítost někoho nad něčím*, *někdo se obává něčeho* -> *obava někoho z něčeho/před něčím* aj.).

2. Transformace vedlejší věty přívlastkové v přídavné jméno (nominalizace adjektivní, adjektivizace): *ryby, které byly vyloveny* -*• *vylovené ryby*; *pes, který štěká* -> *štěkající (štěkavý) pes*.

3. Transformace vedlejší věty v infinitiv („nominalizace infinitivní“): *Usnesli se, že odročí jednání* —> *Usnesli se odročit jednání*. *Usnesení, že odročí jednání, bylo přijato se všeobecným souhlasem* -> *Usnesení odročit jednání bylo přijato...*

Nominalizace jsou prostředkem zhuštěného a úsporného vyjadřování.

3.6 Tvoření vět ze základových větných struktur

Z VF se intencně-valenčními vztahy tvoří ZVŠ a z ní nebo z jejího transformátu se pomocí tzv. rozvíjecích a rozšiřovacích pravidel tvoří konkrétní rozvitá věta. Valenční vztahy a rozvíjecí a rozšiřovací pravidla (derivační a zmnožovací vztahy) jsou výrazem syntagmatických možností jazyka na syntaktické úrovni (na níž se pojednává o vztazích mezislovních a mezivětných).

Rozvitá větná struktura je derivátem ZVŠ. Za každý člen základové větné struktury lze dosadit výraz rozvitý, tj. nějaké slovní (nebo i větné) spojení. Např. základem věty *Vytáhl jsem z mramorové vázy květ úplně zvadlé pivoňky* je trojvalenční predikát *vytáhl jsem*, který vytváří ZVŠ s vzorcem $N_1 - VF - N_4 - ADV_{loc}$. Jednotlivé pozice vzorce ZVŠ v uvedené větě jsou obsazeny takto: pozice N_1 je neobsazená (jde o potenciální člen ZVŠ), v pozici VF je slovesný tvar *vytáhl jsem* (1. os. jedn. čís. min. času...), v pozici ADV_{loc} je slovní spojení *z mramorové vázy*, tj. předložkový výraz s lokálním významem *z vázy* rozvitý shodným přívlastkem *mramorové*, a pozice N_4 je obsazena slovním spojením *květ úplně zvadlé pivoňky*, jehož strukturu můžeme popsat řadou derivačních pravidel. Základem slovního spojení je substantivum *květ*; tento člen ZVŠ můžeme substituovat (nahradit) přívlastkovým spojením *květ pivoňky*, tedy za N_4 dosadíme $N_4 - N_7$; člen N_7 *pivoňky* můžeme substituovat spojením $N_2 - ADJ$, *zvadlé pivoňky* a člen ADJ, *zvadlé* spojením $ADJ - ADV$ *úplně zvadlé*. Rozvíjení má rekurzivní charakter, za závislé členy rozvitých výrazů lze dosadit zase výraz rozvitý, takže se konstrukce rozrůstá (závislost se prohlubuje). Slovní spojení *květ úplně zvadlé pivoňky* lze vystihnout sledem těchto substitučních aktů:

$$\begin{aligned} N_4 &= N_4 - N_7, \\ N_7 &= N_7 - ADJ, \\ ADJ_2 &= ADJ - ADV \end{aligned}$$

Uvedenými procedurami se ZVŠ rozvíjí v konkrétní větnou výpověď. (Je možno dodat, že spojení *zvadlá pivoňka* se dá vyložit nominalizační transformací ze spojení *pivoňka, která zvadla*, takže uvedená věta je vlastně transformátem věty /složené/.)

Větná struktura se může rozvíjet rovněž tak, že holý výraz zaujímající některou syntaktickou pozici ZVŠ nahradíme výrazem souřadně složeným, např. do pozice, kterou zaujímá ve výše uvedené větě slovo *květ*, dosadíme spojení *květ a listy* a dostaneme další možnou konkrétní podobu věty: *Vytáhl jsem z mramorové vázy květ a listy úplně zvadlé pivoňky*.

Substituční procedura, kterou derivujeme rozvité větné struktury ze základových větných struktur, je založena na rozvíjecích a rozšiřovacích pravidlech.

\-'VÍ7 \ \|/fv\ \ w Í i "

3.6.1 Rozvíjení pravidla

Rozvíjecí pravidla ukazují různé možnosti rozvíjení (co lze nebo co se musí rozvíjet čím). Rozlišuje se **valenční rozvíjení**, jež je procesem závazným, a **nevalenční rozvíjení**, jež je nezávazné. Valenčními nositeli (základem valenčního rozvíjení) mohou být jak konstitutivní členy ZVŠ, tak fakultativní členy věty.

Verbum finitum se uvnitř ZVŠ doplňuje valenčně; při derivaci rozvíté věty ze ZVŠ se VF rozvíjí pouze nevalenčně, kdežto nominální složky ZVŠ mohou být rozvíjeny do podoby rozvíté věty valenčně i nevalenčně. Dějová substantiva ve funkci konstitutivních i nekonstitutivních členů si zachovávají usouvztažňovací schopnost sloves (event, pozměněnou), a proto určují podobu té části větné struktury, která je v dosahu jejich valence. Příklad převážně valenčního rozvíjení máme ve větě: *Touha K. Nováka po seberealizaci ho vedla k návrhu na založení soukromé školy*. Valenční potenciál slovesa *vést* (ve významu, který má v uvedené větě) vytváří ZVŠ s vzorcem $N_j - VF - N - kN$. Pozici N zaujímá slovní spojení *touha K. Nováka po seberealizaci* strukturované valenčně {někdo touží po něčem → *touha někoho po něčem*). Výraz v pozici N_4 není rozvíten (zájmeno se téměř nedá rozvíjet). Pozici kN zaujímá spojení *k návrhu na založení soukromé školy*. Jeho základ *knávrhu* vyžaduje doplnění (substantivum *návrh* je valenčním nositelem, věta *Touha K. Nováka po seberealizaci ho vedla k návrhu* by byla neúplná); je proto doplněn valenčním výrazem *na založení*, který však potřebuje další doplnění {*založení* je rovněž valenčním nositelem a věta ukončená po slově *založení* by opět nebyla úplná). Až ke slovu *školy* je struktura tohoto slovního spojení (stojícího v pozici kN_3) určována valencí substantiv; další rozvíjení *školy - soukromé* je nevalenční. Užití přívlastku *soukromé* není vynuceno strukturou věty, nýbrž motivováno komunikačně, potřebou sdělení daného faktu.

Naproti tomu následující věta (složená), která je založena na ZVŠ se stejným větným vzorcem jako předcházející věta ($N - VF - N_4 - kN_3$), valenční rozvíjení nemá: *Fanatický nacionalismus vedl národy našeho kontinentu ke krvavým válkám, které ničily společenské hodnoty*. Zde by už „holá“ ZVŠ byla komunikačně možná: *Nacionalismus vedl národy k válkám*. Obvykle se oba druhy rozvíjení, valenční i nevalenční, uplatňují vedle sebe.

Rozvíjecí pravidlo je pravidlo o možnosti substituce některého výrazu (zaujímajícího pozici konstitutivního i nekonstitutivního členu věty) výrazem podřadně rozvíjeným (závislostním spojením), např. $N = N - ADJ$ *Strom se zlomil - * • Suchý strom se zlomil*.

K tomu, aby člověk mohl tvořit rozvítené věty (derivovat věty ze ZVŠ), musí znát syntagmatické možnosti jazyka, tj. obecné možnosti gramatického spojování slov (nepřehlíží se k významové spojovatelnosti; např. lze obecně říci, že adjektivum lze spojit se substantivem v funkci jeho přívlastkového určení, ale konkrétně např. adjektivum *kulatý* a substantivum *čtverec* spojit smysluplně nelze; není věcí gramatiky zkoumat smysluplnost spojení, gramatickými větami jsou i spojení obsahově nesmyslná, jsou-li tvořena podle gramatických pravidel spojovatelnosti).

Syntagmatické možnosti češtiny v oblasti rozvíjecích pravidel lze schematicky znázornit takto (pro úspornost označují některé symboly v některých případech morfologický i skladební slovní druh; to se vyrozumí z připojených příkladů; S_x = substantivum v některém závislém prostém nebo předložkovém pádě; rozvíjecí závislý člen je vtištěn proloženě):

1. Rozvíjení podstatných jmen:

S - ADJ	<i>vyš oký strom, tenstrom, t ř i domy, třetí dům, já nes t'as iný</i>
S - S_x	<i>střecha d o m u, cesta lese m, pytel na mo u k u, pět d o m ů...</i>

S - S,   *román Bratrstvo, časopis Vesmír...*
 S - AD V   *krok vpřed, cesta zpátky...*
 S - INF   *chut' pracovat, schopnost soustředit se...*
 S - SENT   *kniha, kterou jsem koupil; zpráva, že přijede...*

2. Rozvíjení sloves:

V - Sx   *trhat třešně, věřit přatelům, vzpomínat na rodiče, jít
 lese m, sedět na lavičce*
 V - AD V   *krásně zpívat, v elmi zestárnout, třikrát volat...*
 V - INF   *snažit se klámat, umět se bránit, jít se koupat...*
 V - SENT   *odejít, pro tož e...; žádat, aby c h...; napsat, že...*

3. Rozvíjení přídavných jmen:

ADJ - Sx   *plný vody, hezký na pohled...*
 ADJ - ADV   *neobyčejně nudný, příliš dlouhý, nadměrně veliký'*
 ADJ - INF   *schopný zradit, dychtivý poznat...*
 ADJ - SENT   *dobrý k tomu, a by..., tak starý, že...*

4. Rozvíjení příslovcí:

ADV - Sx   *kolmo na přeponu, trochu vody, současně s tebou...*
 ADV - ADV   *značně daleko, trochu málo...*

Možnosti rozvíjení mají svá sémantická (i gramatická) omezení. Např. syntagmaticnost typu S - ADJ platí téměř neomezeně, kdežto např. rozvíjení typu S - INF je možné jen velmi omezeně: jen určitá skupina substantiv s významem blízkým významům modálním se dá rozvíjet infinitivem. Gramatickým omezením pro rozvíjení typu S - ADJ je zájmenné vyjádření řídicího členu, dané velmi omezenou možností rozvíjení zájmen.

3.6.2 Rozšiřovací pravidla

Pravidla rozšiřovací popisují možnosti substituce „holých“ členů (jak konstitutivních, tak nekonstitutivních) dvojicemi nebo skupinami výrazů souřadně spojených (na sobě nezávislých). Všechny členy ZVŠ a také další členy rozvitých vět lze teoreticky (VF s jistými omezeními) nahradit výrazy souřadně spojenými (několikanásobnými, apozičními, souřadně determináčními), např.: $N_1 = N^1, + N^2, + \dots$ Když např. ve větě *Bratři bydlí v Praze* (N_1 - VF - ADVloc) nahradíme N_1 spojením $N^1, + N^2$, dostaneme např. *Karel a Jirka bydlí v Praze*: ($N^1, + N^2$) - VF - ADVloc. Když např. ve větě *Karel pozval Jirku knám* (N_3 - VF - N_4 - ADVloc) nahradíme N_4 apozičním spojením $N'_4 = N^2_4$, dostaneme např. větu *Karel pozval Jirku, svého spolužáka, k nám*: N_1 - VF - ($N'_4 = N^2_4$) - ADVloc. Když např. ve větě *Karel se přátelí s Novákem* (N_1 - VF - sN_7) dosadíme do pozice předložkového instrumentálu podle substitučního rozšiřovacího pravidla $sN_7 = sN^1 <-> (s)N^2_7$ souřadně spojení se vzájemnou determinací výrazů (viz str. 269), dostaneme např. větu *Karel se přátelí se spolužákem Novákem*: N_1 - VF - ($sN^1_7 \leftrightarrow (s)N^2_7$).

Při rozvíjení ZVŠ se obvykle uplatňují pravidla rozvíjecí a rozšiřovací vedle sebe. Např. ZVŠ s vzorcem $N - VF - N_4$ a realizovaná větou *Mrazíky ohrozily jabloně* může být rozvíjena podle rozvíjecích pravidel $N, = N - ADJ$ a $VF = VF - ADV$ a podle rozšiřovacího

IV. VÝPOVĚĎ A VĚTA

pravidla $N_4 = N'_4 + N^2_4$, čímž dostaneme např. větu *Jarní mrazíky vážně ohrozily jabloně a hrušně*. Další rozvíjení je možné jak podle pravidel rozvíjecích, tak rozšiřovacích (např. *Jarní mrazíky velmi vážně ohrozily jabloně a hrušně u nás a v sousedním okrese*).

Rozvíjením se struktura věty komplikuje vertikálně, rozšiřováním horizontálně. Rozvíjením se struktura „prohlubuje“ (závislostně komplikuje). Hloubka rozvíjení věty může být různá: 1. stupeň rozvíjení tvoří členy rozvíjející bezprostředně konstitutivní členy ZVŠ, 2. stupeň rozvíjení tvoří členy závislé na členech 1. stupně atd. (rekurzivnost rozvíjení).

Rozšiřování se realizuje vždy na témž stupni závislosti, jím se tedy struktura neprohlubuje, ale rovněž se komplikuje. Zejména několikanásobné výrazy mohou být mnohočlenné. Rozvíjením i rozšiřováním roste věta kvantitativně (do délky), oba způsoby umožňují rozvíjet sdělení komunikačně.

3.7 Větovné vztahy

Rozvíjecí a rozšiřovací pravidla, jimiž tvoříme ze ZVŠ rozvíjené věty, v jejichž strukturách mohou být jednotlivé pozice rozšířeny, jsou založena na větovných vztazích, které jsou součástí jazykového systému. V první části pohledu české syntaxe (v kap. Syntaktické vztahy ve větě jednoduché) byl podán přehled **větných vztahů** (tj. syntaktických vztahů ve větě z hlediska analytické syntaxe), nyní na závěr oddílu o tvoření věty podáváme přehled **vztahů větovných**. Jde o tytéž vztahy, ale jinak pojaté, nazírané z opačného hlediska (z hlediska tvůrce jazykového projevu), proto také jejich terminologické označení je odlišné.

Systém větovných vztahů:

valenční = ( )JU <w/t
 rozvíjení <T
 ^ nevalenční = • <v*lywka
 • koordinační
 adordinační

Rozvíjení je doplnění členu jiným členem, prohlubující větnou strukturu o jeden stupeň a vytvářející elementární syntaktickou konstrukci *píše -> dopis, spí -> v kuchyni, vysoký <-strom, velmi <-starý* apod. (šipka označuje směr rozvíjení). Rekurzivním rozvíjením vznikají složitější syntaktické konstrukce (*vícestupňové*): *porazil velmi starý strom (porazil >strom ->starý -> velmi)*. Levovalenční rozvíjení má zvláštnost v tom, že doplněním je výraz formálně nadřazený, subjekt: *otec^-spí*.

Valenční rozvíjení, valence je schopnost slova (rozvíjeného členu, obvykle dějového) vyžadovat rozvíjející člen, často v jím určeném tvaru: *otec<-spí, mrazilo -*• mne, podobný -> bratrovi* apod. Valenčně rozvíjený člen může mít takových nutných doplnění v určeném tvaru současně více: *Petr <-potkal -> Věru; lidé^-- nevěří ->politikům; Jirka <- seznámil > Věru s Petrem.*

I _____ *

Rozvíjení nevalenční je fakultativní, z rozvíjeného členu nutně nevyplývající doplnění členu jiným členem, prohlubující strukturu věty o jeden stupeň a vytvářející elementární syntaktickou konstrukci: *spí--* v kuchyni, spí -> tvrdě, vysoký <-strom...*

Zmnožení je vztah, jímž se pouze násobí obsazení jedné větné pozice, větná struktura se jím nerozvíjí (pouze se komunikačně komplikuje): *navštívil otce a matku* (má stejnou strukturu jako věta *Navštívil rodiče*, ale v pozici objektové jsou dva výrazy). Podobně: *Navštívil otce, lékaře*.

Koordinální zmnožení (koordinace) je násobení výrazů referenčně různých v jedné syntaktické pozici: *koupil jablka, hrušky a švestky; nadaný a pilný žák; žebřík je buď ve sklepě, nebo na půdě* apod.

Adordinační zmnožení (adordinace) je rozšíření výrazu o výrazy referenčně se překrývající v jedné syntaktické pozici: *pozvali jsme posluchače Nováka; pozvali jsme J. Nováka, posluchače FF; bydlím v Praze v Břevnově; šel a šel, až přišel...*

Nejdůležitější z větotvorných vztahů je **vztah valenční**, neboť rozhoduje o ZVŠ, a tím o základní podobě věty. Proto se **větotvorba** podle tohoto vztahu nazývá též **valenční syntaxí**.

Valence se dělí, jak bylo již dříve vysvětleno (viz kap. IV.3.3), na **valenci levou a pravou**. Nejde o vztahy rovnocenné, základní důležitost pro větu má valence levá, jež odpovídá v analytické (tradiční) syntaxi vztahu predikačnímu, který je základním znakem věty. Bez pravé valence by však věta, jejímž základem je pravovalenční VF, byla neúplná. Pravá valence se dělí na **pravou valenci vazebnou** a **pravou valenci nevazebnou**. Valence vazebná je vztah, kdy člen na sebe váže doplnění v předepsaném tvaru: *chválí učitele, důvěřuje přátelům, spoléhá na bratra...* Valence nevazebná je vztah, kdy člen na sebe váže doplnění, které může být v různých tvarech: *směřuje —> k domovu, do města, na západ...*

Větotvorné vztahy jsou základem rozvíjecích a rozšiřovacích pravidel, o nichž byla řeč v předcházející kapitole.

V. KOMUNIKÁTA TEXT

1. Výpovědní spojení a jeho formy

1.1 Výpovědní spojení

Komunikační útvar bezprostředně vyšší než výpověď je **výpovědní spojení**. Výpovědní spojení je nadvýpovědní komunikační útvar vzniklý zvukovým a grafickým spojením výpovědí v textu. Základní textovou formou výpovědního spojení je souvětí (v tradiční syntaxi mu odpovídá souvětí souřadné). Vedle souvětího výpovědního spojení (1) existuje i nesouvětího výpovědní spojení (2) a vícesouvětího výpovědní spojení (3).

1. **Souvětí** je spojení vět ve významově-gramatický textový celek. Ve významově-gramatický celek mohou být spojeny věty jednoduché (*Psal jsem mu, ale neodpověděl*), věty složené (*Psal jsem mu, že přijedu, ale neodpověděl mi, protože patrně nestál o mou návštěvu*), věty jednoduché se složenými (*Psal jsem mu, že přijedu, ale neodpověděl mi*). Souvětí se může skládat z více než dvou takových celků. Podle složitosti lze rozdělit souvětí na jednoduché (ze dvou celků, jako jsou všechny uvedené příklady) a složité (složené z více než dvou celků, např.: *První pán šijí ani nevíšimnul, zato druhý se rychle shýbl a Jitru pohladil*). Ve složitém souvětí se mohou uplatnit různé vztahy mezi spojenými částmi (větami).

K souvětí přiřadíme i výpovědní spojení založené na významovém vztahu nevěrných výpovědí (větných ekvivalentů): *Souhlasíš s ním? Ano i n e*, nebo na spojení větné a nevěrné výpovědi: *Skvělý palác a stojí tu již pět set let!*

2. **Nesouvětího výpovědní spojení** je zvukový (grafický) textový celek, v němž výpovědi obsahově volně souvisejí, ale nejsou v žádném významovém vztahu (koordinačním nebo determinačním): *Dejte pokoj, kdopak by do takové houpačky sedal, to je tak pro vás. Máte hodně známých, proč za některým nezajdete?*

3. **Vícesouvětího výpovědní spojení** je zvukový (grafický) textový celek (ukončený konkluzivní kadencí a v písmu tečkou), v němž všechny výpovědi nejsou spojeny v jeden významový celek. V takovém výpovědním spojení jsou v jeden zvukový (grafický) celek spojeny věty, které tvoří více než jedno souvětí: *Lokomotiva už už chce vyrazit, rozpaluje se a supí. je to bezduchý stroj, se zápasícím panem Vorjahrenem nemá smilování* (první souvětí je slučovací ze tří vět s koncovým spojkovým připojením, druhé souvětí je slučovací asyndetické). *Octne se v protichůdném směru a opět je stržen a unášen zpátky, neví kam, aleje mezi lidmi, lidé jsou i vzadu* (první souvětí je slučovací, je zakončeno slovem „zpátky“, druhé souvětí je smíšené, viz kap. V. 1.2.3).

1.2 Souvětí a jeho druhy

Souvětí je těsné (zvukové nebo grafické) spojení vět ve významově-gramatický textový celek. Je to spojení věty s větou, v němž jedna věta nevstupuje do struktury jiné věty jako její část (jako její větný člen), věty zůstávají autonomní, a mají proto funkci výpovědní. Souvětí **je forma těsného textového spojení výpovědí**. Podle syntaktického vztahu vět rozeznáváme: 1. souvětí sražením, 2. souvětí s podřazováním. Souvětí s řazením je relativně volnější typ spojení výpovědí než souvětí s podřazováním, které je nejtěsnějším typem spojení výpovědí v textu.

1. Souvětí s řazením

Souvětí s řazením je souvětí **založené na vztahu řazení** (viz kap. IV.2.1.1.4). Vztah řazení je formálně syntaktický vztah vět v textu, při němž není jedna věta formálně závislá na jiné větě. Věty jsou k sobě řazeny v syntagmatické rovině (jsou položeny za sebou) a vytvářejí lineární text. Text je smysluplný sled vět na sebe navázaných. Souvětí je v něm vymezeno jako významově-gramatický celek vět. Zpravidla je tento celek ohraničen též zvukově (konkluzivní kadencí) a graficky (tečkou), ale tento zvukový a grafický signál nemusí být nutně mezníkem souvětí. Je mezníkem výpovědního spojení, které může svým rozsahem souvětí přesahovat (viz vícesouvětné výpovědní spojení). Souvětí nemusí být zakončeno konkluzivní kadencí (tečkou), avšak nemůže přesahovat přes hranici danou konkluzivní kadencí (v písmu tečkou). Souvětím není např.: *Nikola vyskočil. Ale provazy se mu zařízly do svalstva*. Jde o textové spojení volnější, než je souvětí, slovo *ale* nehodnotíme v tomto případě jako spojovací prostředek, nýbrž jako navazovací prostředek, konektor (viz kap. V.3.2.1.1). Řazením se vyjadřují v souvětí významové (sémantické) vztahy koordinace nebo determinace. Tyto vztahy jsou vyjadřovány syndeticky (pomocí spojovacích výrazů) nebo asyndeticky (bez spojovacích výrazů), vyplývají z obsahového poměru vět. Na tom je založeno třídění jednoduchých souvětí s řazením na souvětí koordinační (slučovací, stupňovací, odporovací s konfrontačním a vylučovací), syndetické a asyndetické, a na souvětí determinační (důsledkové, důvodové a vysvětlovači), syndetické a asyndetické.

2. Souvětí s podřazováním

Souvětí s podřazováním je souvětí **založené na vztahu závislosti**; jedna věta je formálně závislá na jiné větě, což je vyjádřeno hypotaktickým spojovacím prostředkem na začátku závislé věty (vztažným slovem nebo podřadicí spojkou), ale hypotakticky připojená věta není začleněna do struktury jiné věty jako její člen, proto není větou vedlejší. Obvykle se nazývá nepravou větou vedlejší (vedlejší větu připomíná jen svou hypotaktickou formou). **Nepravá věta vedlejší** neztrácí svou výpovědní funkci, souvětí s podřazováním je formou výpovědního spojení; jde o těsné textové spojení výpovědí hypotaktickým vztahem. Souvětí s podřazováním třídíme podle způsobu vyjádření hypotaktického vztahu.

1.2.1 Jednoduché souvětí s řazením

1.2.1.1 Koordinační

1.2.1.1.1 Souvětí slučovací

Slučovací souvětí vyjadřuje sounáležitost, spojitost vyjadřovaných skutečností. Syndetická souvětí jsou spojena slučovacími výrazy: *a, ani, aniž, až, též...*; *hned — hned, jednak — jednak, ani — ani; at'— či, napřed - potom — konečně...*

Právě si odbyl maturitu a dal se zapsal na práva. Nečetl jsem to, ani jsem o tom neslyšel. Nikdo se tomu ani příliš nedivil, aniž kdo příliš Hudec litoval. Šest krajin prošli, až v sedmé krajině při královském paláci zůstali. Ořechové listy mě hned palmou ovívá, hned mořským přílivem zašumí. Nejdřív se úpěnlivě modlil, potom začal volat o pomoc. Jednak byl od počátku zaujat proti dualismu panovnické a stavovské moci, jednak se nechal nečekanou perspektivou dalekosáhlé vladařské kariéry strhnout k větší cílevědomosti.

Asyndeton: *Tato kniha chce seznámit čtenáře s výsledky dosavadní vědecké práce, chce vzbudit větší zájem o tuto zajímavou kapitolu evropských dějin. Šli po kraji lesa, šli blíž a blíž vesnici.*

1.2.1.1.2 Souvětí stupňovací

Obsah první věty se v druhé větě stupňuje, zesiluje nebo zpřesňuje (uvádí na pravou míru). Nejčastější spojovací výrazy ve stupňovacím souvětí jsou: *ba, dokonce, ba dokonce, a dokonce, ba i, ano i, ba ani, natož aby, nejen(že) - ale (i).*

Já takovou víru nesdílím, ba pokládám ji za veliké zlo. Už mu nebylo do smíchu, ba mračil se, mluvě o Josefově drzosti. Po těch jedenáctech let nepromluvili na sebe ani slova, ba ani si jeden druhého nevíšl. Některé houby přijímají radioaktivní prvky ze spadu, a dokonce je hromadí. Bezednou kapsu alchymie plnili ryzím zlatem, ano i dvorce prodávali. Posměváčkům neodporoval, natož aby se s nimi pral. Nejenže neuznal svou vinu, ale pokoušel se ji svalovat na jiné.

Asyndeton: *Vždyť my už ani nejedeme, my letíme.*

1.2.1.1.3 Souvětí odporovací

Odporovací souvětí vyjadřuje nesoulad dvou faktů: obsahy vět jsou a) v rozporu (*Vzal do ruky sklenku, ale nenapil se*), b) obsah druhé věty omezuje platnost věty první (*Pane králi, rád s vaším synem půjdu, ale musí mne ve všem poslechnout*), c) vyjadřuje se náhrada neplatného faktu platným (*Nemrzlo, naopak mírný vlahý větřík povíval Palackého třídou*). Hlavní spojovací prostředky jsou: *ale, avšak, jenže, nýbrž, naopak, leč, nejen - ale, zato, nicméně, než...*

Pěkně pozdravili, ale stařec se na ně ani nepodíval. Včera došlo opět k srážkám, avšak autentické zprávy o výsledku těchto srážek nedošly. Ostatní zbystřili sluch, neslyšeli však vůbec nic. Otec odběhl hledat advokáty, jenže ti mezi tím už opustili soudní síň. Svět není žádná vidina, nýbrž je reálný. Subjekt autorův není činitel jen individuální je naopak do značně míry podmíněn historií: To nemocného posílá, leč neuzdraví. Krajina poskytovala velmi metlo, než bylo to něco nového, změna. Mluvil klidně, nicméně tušila, že se něco stalo. Sýr je nejen potěšením Francouzů, ale přináší jim i velké trápení.

Asyndeton: *Nestál' proti sobě, spolupracovaly. Psal jsem mu, neodpověděl. Já jsem nepřišel na svačinu, přišel jsem se učit.*

K odporovacímu vztahu lze přiřadit **vztah konfrontační** vyjádřený řazením (syndetickým nebo asyndetickým): *O všem tehdy byl den, a teď je večer. Hoši se tratili za nimi, já zůstal sedět s hlavou v loktech.* Konfrontace je charakterizována tím, že výpovědní východiska i jádra dvou vět jsou vytčena do kontrastu. Nejběžnějšími konfrontačními spojovacími výrazy v souvětí s řazením jsou *kdežto, zato, a*.

Tam bylo ticho, kdežto všude jinde hemžili se mladí lidé. Já jsem byl ospalý, zato Eva překypovala činorodostí. Bvl jsem tehdy slabé, vyiplané děcko, a řezník Horda byl jedenapůlmetráková hora supícího a funícího masa.

1.2.1.1.4 Souvětí vylučovací

V něm je vyjádřen disjunktivní vztah mezi obsahy vět: platí-li jedno, neplatí druhé (*Bud' má před sebou velkolepého podvodníka, nebo jde o nebyvalý úkaz*). V eventualitním typu vylučovacího souvětí, které může být i vícečlenné, jde sice o děje, které nemohou platit současně, ale mohou se realizovat alternativně, střídavě: *Po večerech bud' četl nebo psal* (před spojku *nebo* není čárka). Nejčastější spojovací výraz je dvojdílný *bud' - (a)nebo*, dále se používají *nebo*, *či*, *at' - nebo, jinak* aj.

Bud' je to hlupák, nebo je to lump. Chovej se tu slušně, nebo sem nechod'! Leoš s oleem jezdívali na vodu nebo podnikali horské túry v Tatrách. Milého z ciziny mi vrat, aneb můj život náhle zkrat'! Zda věčný hvězd to souzvuk jest, či olčiny iné hlas to zní? Musíš se přiznal, jinak tě přísně potrestají.

Asyndeton (ojediněle): *Jsi to ty, nejsi to ly?*

1.2.1.2 Determinační

1.2.1.2.1 Souvětí důsledkové

Vyjadřuje fakt vyplývající z jiného faktu jako nutný závěr. Důsledkový vztah je obrácený vztah příčinný a důvodový: *Zná jejich posedlost, a proto se nesnaží jim něco rozmlouvat (Protože zná jejich posedlost, nesnaží se jim něco rozmlouvat)*. Spojovací prostředky: *proto, tedy, tudíž, a proto, a tedy, a tudíž*; popř. hovor, *tak, a tak, tož* (na Moravě).

Tvůj bratr je člověk dobrý, proto jsem mu požehnal. Jsme všichni, můžeme se ledy vydat na cestu. Pustá ulice se koupala v nastydlém svitu měsíce, a omyl byl tudíž vyloučen. Továrna poznala jeho výkonnost, a proto ho přijala. Z celníků neměl posud nikdo kdy eskortoval Šilhaje do Volového, a lak seděl Nikolajiž druhou noc na podlaže u šicího stroje. Platu mnoho neměl, tož si vydělával všelijakým písařením a kostelní službou.

Asyndeton: *Měla tenounké trepky, musela cítit každý kámen. Potřeboval peníze na nástroje do ordinace, nemohl je utrácet za nesmyslnou reklamu.*

1.2.1.2.2 Souvětí důvodové

Druhá věta vysvětluje důvod pro tvrzení v první větě (jde o vysvětlení rázu příčinného). Spojovací výrazy: *neboť, vždyť, totiž*.

Ndrž se jen hesel a slov, ale věcí, neboť pak můžeš věci zlepšovat. Mnozí dobrovolní hasiči začínali couvat, neboť požářišle spalovalo. Kašpar s nimi drží, vždyť je z nich. To podělkování u sedláka bylo pro matku jakousi společenskou degradací, vždyť její rodiče v Kylešovicích měli stateček. Pokoj byl tmavý, vedl totiž do úzkého dvora sousedního domu.

Souvětí důvodové se od následujícího typu souvětí vysvětlovacího liší svým explicitně kauzálním významem; od složené věty s vedlejší větou příčinnou a důvodovou (viz kap. IV.2.3.6.4) se liší gramaticky: není založeno na závislosti, která je formou začlenění věty příčinné a důvodové do struktury věty řídicí v funkci věty vedlejší. Tento rozdíl vyplývá z rozdílu významového, řazením se vyjadřuje kauzální vztah jako vysvětlení, vysvětlení musí následovat za faktem; který se vysvětluje, proto se souvětí důvodové (založené na řazení) vyznačuje neměnným pořadím vět (na rozdíl od vedlejší věty příčinné a důvodové, která může jak následovat, tak předcházet svou větou řídicí, protože vysvětlovací charakter nemá).

U asyndetického spojení je těžké rozlišit, o jaký typ jde. Za asyndetické souvětí důvodové lze považovat takové spojení, které je nejpříměřeněji možno transformovat v syndetické souvětí důvodové: *Výsledek zkoušek byl zajímavý: vžebru se našel vysoký obsah olova (-* v žebru se našel totiž vysoký obsah olova; vzhledem k dvojtečce mezi větami by byla transformace -> protože vžebru se našel vysoký obsah olova méně adekvátní).*

1.2.1.2.3 Souvětí vysvětlovači

Do vysvětlovacího souvětí lze zahrnout dva významové typy: 1. Týž fakt je podán dvojmo, jde tedy o jiné vyjádření téže věci, aby se adresátovi věc lépe objasnila, ozřejmila: *Nepočínal si dost ekonomicky, tj. nešetřil svými silami. Metodika duchovních věd má charakter „idiografický“, tj. obrací svůj zřetel k individualnosti předmětu.* 2. Jistý fakt je vysvětlován odkazem na jiný fakt; fakt v druhé větě není podáván jako odůvodnění (třebaže spojovací prostředky jsou většinou obdobné jako v souvětí důvodovém: *totiž, vždyť, však*), nýbrž jako fakt důležitý k pochopení faktu prvního.

Zenu se raději baví, totiž nechává se raději bavit. Jakž bych neplakal, vždyť mně otec umřel. Ať si tu nechá pro sebe, však se to stejně dovíme. Vysvětlovači vztah lze vyjádřit i zájmným výrazem *to* se spojovací funkcí: *Bylo slyšet temně dunění, to letěly bombardovací svazy vysoko nad námi.*

Asyndtické souvětí vysvětlovači: *Druhý význam odpovídá obvyklému názoru na věci, je konvenční. Šli nejlépe cestou, hojili se na doktorech. Měl jednu slabou stránku: dal se koupit za kousek cukru.*

1.2.2 Jednoduché souvětí s podřazováním

Souvětí s podřazováním je souvětí s formálně závislou větou, která však není větou vedlejší. Proto se mu říká též souvětí s nepravou větou vedlejší. Věty jsou nejčastěji ve vztazích koordinačních (a konfrontačních), závislé věty nevstupují do struktury jiných vět jako jejich větné členy. Např. druhá věta v souvětí *Z druhé strany přiběhl pes, který se dal do štěkání*, formálně závislá na slově *pes*, není přívlasková, protože nedeterminuje slovo *pes*, nýbrž vyjadřuje následný děj koordinovaný s prvním dějem (vyjadřuje, co pes dělal poté, co přiběhl: *a dal se do štěkání*). Na rozdíl od toho ve složené větě *Z druhé strany přiběhl pes, který štěkal je věta který štěkal* začleněna do struktury předcházející věty jako nejen závislá na slovu *pes*, ale i toto slovo determinující (= štěkající pes), a je proto vedlejší větou přívlaskovou.

Nepravé vedlejší věty v souvětí s podřazováním dělíme primárně podle způsobu vyjádření jejich závislosti na 1. vztažné, 2. spojkové.

1.2.2.1 Souvětí s nepravými vedlejšími větami vztažnými

Jsou dvojího druhu: a) člensky rozvíjející, b) větně rozvíjející.

a) **Souvětí s nepravou vedlejší větou vztažnou člensky rozvíjející** je souvětí, v němž se nepravá vedlejší věta formálně vztahuje k podstatnému jménu řídící věty, ale nedeterminuje ho, nevyjadřuje vlastnost substance, nýbrž vyjadřuje rozvedení děje nebo následný děj. Věty jsou ve vztahu koordinačním slučovacími. Nepravá vedlejší věta je uvozena relativem *který, jenž, popř. i jinými, např. kde, kam...*

Spadl pod vlak, který ho přejel. Přitom sbírala byliny, které pak doma sušila. Poté se ujal slova generální tajemník OSN, který seznámil delegáty s obsahem kompromisního řešení. Otevřela dveře, z nichž se vyvalilo mračno páry. Běžel jsem tlo pokoje písařek, kde jsem zastihl paní Lánovou.

b) **Souvětí s nepravou vedlejší větou vztažnou větně rozvíjející** je souvětí, v němž nepravá vedlejší věta navazuje na celý obsah předcházející věty a bývá připojena „větnými relativy“: zájmenem *což (čehož, čemuž... čímž)* nebo příslovci *příčemž, načež, pročez, začez...*

Lidé budou hmotně zainteresováni, což bude mít vliv i na kvalitu zboží. Luskli prsty, což u něho bylo dobrým znamením. Požádal o odklad zkoušky, což mu nebylo povoleno. Daly se horlivě do práce, přičemž jim Katvinka statečně pomáhala. Nebylo lze dorozumění docílit, protože nastal nový boj.

1.2.2.2 Souvětí s nepravými vedlejšími větami spojkovými

Jsou dvojího druhu: a) nekonfrontační, b) konfrontační.

a) **Souvětí nekonfrontační s nepravou vedlejší větou spojkovou** je trojí:

aa) Nepravá vedlejší věta záporná se spojkou *aby*; tyto věty připomínají věty účelové, ale nevyjadřují účel, nýbrž mají smysl blízký větám odporovacím. Někdy se označují jako věty vyjadřující „osudové vyústění děje“ věty řídící.

Po pátém svazku práci přerušil, aby v ní již nikdy nepokračoval. V následujícím roce těžce onemocněl, aby se z choroby už nikdy nevzpamatoval.

ab) Nepravá vedlejší věta kladná se spojkou *aby*; spojení je blízké slučovacímu.

Odmíchl se, aby teprve po chvíli pokračoval. Ve chvíli, kdy urské impérium utrpělo první trhliny, Aššur se osamostatnil, aby nadále existoval jako nezávislý městský stát.

ac) Nepravá vedlejší věta se spojkou *takže*. Tato spojka je podřadící účinková, ale používá se i též ve významu důsledkovém, nevyjadřuje-li následek velké (malé) míry něčeho, nýbrž prostý následek něčeho. V takovém případě jde sice o větu závislou, ale nikoli vedlejší (nemá větněčlenskou funkci, je synonymní s důsledkovým souvětím).

Plovací vesla mě občas vynese k hladině, takže se mohu nadechnout. V těchhle zeměpisných šířkách je v květnu v noci dosl jasno, takže jsme na práci viděli.

b) **Souvětí konfrontační, resp. kontrastně konfrontační, s nepravou vedlejší větou spojkovou** je souvětí, které vyjadřuje konfrontaci dvou rozdílných (kontrastních) skutečností (dějů) formou hypotaktickou: obsahuje formálně závislou větu se spojkou *jestliže*, *-li*, *zatímco*, *aby*, *když*, která není větou vedlejší.

Jestliže dole ve vrátnici bylo dusno až nepříjemně, tady nahoře pod rovnou asfaltovou střešou bylo ovzduší doslova nedýchaelné. Ale bylo-li mezi vědci vzrušení, bylo mezi politiky a diplomaty právě rozčilení. Některé lidé nepotřebné věci z domu vyhazují, zatímco druzí je vždy někam pečlivě uloží (Zatímco některé lidé nepotřebné věci z domu vyhazují, druzí je vždy někam pečlivě uloží.) Stadion na okamžik ztichl, aby vzápětí propukl v obrovské nadšení. Slavoj porazil Duklu 4:3, když ještě v poločase prohrával 1:2.

Z konfrontačního charakteru souvětí vyplývá jeho dvojčlennost. Konfrontují se v něm kontrastující východiska a jádra dvou výpovědí. Svým konfrontačním charakterem kontrastujících skutečností (dějů) se blíží významu odporovacímu.

1.2.3 Složitá souvětí

1. **Složitá souvětí s řazením** se skládá ze tří a více přiřazených větných útvarů, jimiž jsou buď věty jednoduché nebo složené. Může být založeno na jednom druhu významového vztahu nebo na druzích různých. Je-li založeno na jednom druhu významového vztahu, lze podle tohoto vztahu jako celek pojmenovat, např. jako souvětí slučovací, a to:

a) asyndetické: *Nie jí nesliboval, nie nenaznačil, ničím neposkytl naději*; b) syndetické: ba) polysyndetické: *I běželi k nim a podívovali se nákladu kupeckému a chválili užitečné kusy zboží a s pohrdáním patřili na kusy jiné*; bb) s koncovým spojkovým připojením: *Vstal, protáhl se a šel ke dveřím.*

V. KOMUNIKÁT A TEXT

Je-li složité souvětí založeno na různých druzích významových vztahů, jde o **souvětí smíšené**, např. *Otočil jsem se a chtěl odejít, jenže on si mě přitáhl zpátky* (souvětí o třech jednoduchých větách, první a druhá věta je spojena vztahem slučovacím, druhá a třetí vztahem odporovacím). *IM Odtud vedou vás kamsi pro nic a za nic, 121 a když se tomu divíte, dají vám razítko a nějakou cedulku, abyste se nedivili, 131 ale můžete ji s klidem zahodit, protože ji nikdy nebudete potřebovat* (první věta, jednoduchá, je spojena slučovacím vztahem s druhou větou, složenou, a taje spojena odporovacím vztahem s třetí větou, složenou).

2. **Složité souvětí s podřazováním** je v některých případech možné, ale v jazykové praxi se vyskytuje řidčeji: *Otevřel dveře, což způsobilo průvan, který pak rozbil okno.*

3. **Složité souvětí s řazením a podřazováním:** *Nádherné osvětlení velkého sálu se nedosáhne osvětlením bílého stropu, neboť toto osvětlení nemá stínů, takže obličej, plastiky a reliéfy působí plošně, nevýrazně* (první věta s druhou je spojena řazením, jde o vztah důvodový; druhá věta s třetí je spojena podřazováním, třetí věta je nepravá věta vedlejší). *Silnice šla rovinou, takže nebylo třeba najímat příprež, a stoupala-li někde přec, bylo možno opřít se rameny* (první věta s druhou je spojena podřazováním, druhá věta je nepravá vedlejší věta, a zbytek, který tvoří věta složená, je připojen řazením).

1.3 Formální vztahy výpovědí v textu

Formální textové spojení výpovědí se realizuje řazením výpovědí, vedle toho též podřazováním a vsouváním.

1.3.1 Řazení výpovědí

Textové spojení řazením výpovědí je základní a nejběžnější způsob realizace textu. Řazení je lineární přidávání jedné výpovědi k druhé, čímž se text rozvíjí v jedné promluvo-
vové linii, buď časové (při mluvení), nebo prostorové (při psaní). Řazení se realizuje trojím způsobem:

- spojováním výpovědí pomocí spojovacích prostředků: *Slunce svítí, ale vítr fouká* (vzniká tím výpovědní spojení realizované souvětím, v našem příkladě odporovacím);
- připojováním výpovědí po koncovém signálu pomocí připojovacích prostředků, konektorů: *Slunce svítí. Ale vítr fouká.*
- juxtapozicí, tj. pouhým postavením výpovědí vedle sebe (za sebou) bez spojovacích prostředků: *Slunce svítí. Vítr fouká.* (V druhém a třetím případě vzniká text nadsouvětný.)

1.3.2 Podřazování výpovědí

Textové spojení podřazováním výpovědí vzniká

- užíváním tzv. nepravých vět vedlejších; jsou to závislé věty s výpovědní funkcí, patří do téže promluvo-
vové linie jako výpovědi, na nichž jsou závislé (viz kap. V. 1.2.2);
- užíváním závislých vět s ne plně autonomní výpovědní funkcí, které nejsou součástí věty složené a nepatří do základní promluvo-
vové linie. Jde o různé autorské komentující poznámky podávané hypotaktickou větnou formou: *Bydlela tehdy -jestli se nemýlím - v Praze. Jestli se nemýlím, bydlela tehdy v Praze. Jeho verše - abych pravdu řekl -*

mne nezaujaly. Strý>cje už - že to tak musím říci - trochu senilní. Jak všichni dobře víte, čeština má sedm pádů. Čeština má -jak všichni dobře víte - sedm pádů. Čeština má sedm pádů, jak všichni dobře víte. Tyto případy ani v interpozici nehodnotíme jako pravé vsuvky. Skutečná vsuvka nemůže stát v antepozici, kdežto tyto závislé věty ano.

1.3.3 Vsouvání výpovědí (a reliéfizace textu)

Vsouvání je vkládání výpovědi (výpovědí) do jiné výpovědi. Text se tím odstupňuje, neboť vkládání oslabuje důležitost sdělení. Vsunuté části obsahují většinou vedlejší informace **nebo** hodnotící a jiné poznámky: *Někteří odborníci - takových však bylo velmi málo - by za žádnou cenu nevstoupili do služeb okupantů. Naproti tomu u šatů - berme je stále za zástupce ostatních věcí - dokáže móda znejistit estetickou hodnotu. Vracela se jednou v zimě večer domů a na schodišti - mráz mi přebíhá po zádech, když o tom píše - ve výklenku spatřila modravý plamen třepotající se ve tmě.* Výpovědi nevětné ve funkci vsuvky: *Už jsme na to - marná sláva -příliš staří. Klopýtá, hromské živobytí, na chodníku, kde zná každý kámen.* Vsuvka může mít i formu souvětí: *Nevím už - paměť klame, a proto si vymýšlí—, kdo z té pře vyšel vítězem.*

Vsuvka není syntakticky začleněna do struktury báze výpovědi, i když může mít někdy podobu závislé věty (nikoli však vedlejší věty): *Náš okresní předseda -jak říkají předsedovi okresního úřadu — si mne dosud sotva všiml. Na bastaj, jak se hradbám říkalo, vzhlížela celá Praha.* Syntaktická nezačleněnost vsuvky do báze výpovědi neznamená, že jde o spojení asymptotické, vsuvka náleží do syntaxe textové, mezi ní a báze výpovědi je **vztah navazování**. **Anaforické navazování:** *Knihy je zarámována předmluvou (v ní je stručně vyložena přístup autorů k stylistické problematice) a závěrečnou kapitolou, v níž je naznačena...;* **kataforické navazování:** *Není uveden rok vydání - a. co je naprosto nepochopitelné — ani jméno autora.* K navazování mezi báze výpovědi a vsuvkou se používá (jak ukazuje posledně uvedený příklad) i konektorů (viz i kap. 3.2.1.1).

Vsuvka je vyznačena v textu zvukově (pauzami, rovnou melodií, rychlejším tempem, snížením hlasového tónu) a graficky (pomlčkami, závorkami, někdy jen čárkami).

Vsouváním jiného řáduje případ, kdy se do jedné z výpovědí základní promluvy vkládá jiná promluva (jednovýpovědní nebo vícevýpovědní): *Hlasy se dělí - Nováku, nebavte se při výkladu a dávejte pozor - na souhlásky a samohlásky.*

V textu se často naznačuje, zejména závorkami, že některé výpovědi nepatří do základní promluvy linie. Tento jev nazýváme **reliéfizace textu** (srov. reliéfizaci výpovědi, viz kap. IV.2.1.2.5.3). Výpovědi takto odsunutě do pozadí nejsou vloženy do jiných výpovědí, jako je tomu u výpovědních vsuvek: *Josef II si v r. 1781 za své návštěvy Prahy prohlédl i stavbu nového divadla (stály již zdi) a měl z něho velikou radost. Po bitvě na Bílé hoře spisovná čeština byla postupně vytlačována ze svých pozic a její funkce přebírala zejména němčina, zčásti latina (ta si své místo ve vědeckém vyjadřování a v poezii uchovala v jisté míře i v předcházejícím období humanistickém).*

Protože podstatnou vlastností vsuvek je vložení výpovědi do jiné výpovědi, musíme výpovědi vybočující z roviny ostatního textu (a umístěné zpravidla v závorkách) hodnotit podle jejich postavení v textu různě: a) / *nejstarší český kronikář Kosmas (zemřel r. 1125) si představoval, že prvním obyvatelem naší vlasti byla družina praotce Čecha;* b) *Toho jména užívá ve svých všeobecných dějinách Polybios, vzdělaný Řek, znalý římského prostředí, který osobně navštívil také Španělsko a jižní Francii (zemřel r. 120).*

V. KOMUNIKÁT A TEXT

Funkčně se od sebe oba jevy zřetelně neliší (oba slouží k podávání méně důležitých informací), ale vsuvka svou polohou přerušuje výpověď a stává se tím výpovědí jakoby paralelní vzhledem k textu - příklad a), kdežto části textu v závorce umístěné za výpovědí (které mohou být i rozsáhlejší než výpověď) lineárnost textu nenarušují, protože text nepřerušují, pouze ho odstupňovávají - příklad b).

2. Komunikát

2.1 Komunikace a komunikát

Komunikace je proces dorozumívání, společenský styk s cílem výměny myšlenkových obsahů mezi účastníky komunikace/komunikanty.

Poznámka: Slovo komunikace (vzájemné dorozumívání) má základ v latinském slově - adjektivu - *communis* (společný); *communicare* znamená činit něco společným, komunikovat, dorozumívat so.

Ve vztahu ke komunikačnímu procesu je komunikát běžně chápán jako součást celé komunikační události, komunikačního aktu, a to jako jeho výsledek, psaný, tištěný nebo mluvený.

Při komunikaci vystupují do popředí tyto základní složky:

- **účastníci komunikace/komunikanti**, mezi nimiž dochází k interakci
- **záměr** produktora a **očekávání** recipienta
- **způsob kontaktu** (spojení) **komunikantů** a vztahy mezi nimi
- **téma** (skutečnost, o níž se komunikuje)

- **kód**

- **kanál komunikace**
komunikát

Kód je dohodnutý systém znaků (signálů) i pravidel spojování, řazení znaků pro přenos informace, popř. systém pravidel pro přiřazení významu k označujícímu (designátoru) znaku nebo signálu, srov. kód číslcový nebo kód telegrafní (Morseova abeceda). V jazykové komunikaci je tímto kódem použitý jazyk.

Kanál je prostředek nebo soustava prostředků a prostředí sloužící k přenášení signálu, k spojení komunikantů (často umožňující dálkový přenos - kanál televizní, telefonní vedení apod.); v přímé komunikaci je to prostor, v němž se komunikanti při komunikaci stýkají.

2.2 Text ve vztahu ke komunikátu

Výraz **text** se chápe různě - na rozdíl od pojmů nižších rovin, které jsou zřetelně diferencovány, srov. v kap. IV1 a 2 např. výpověď^x věta (i když se někdy ani tyto pojmy přesně nerozlišují a pro oba se užívá výrazu věta).

Termínu text se užívá:

1. Jen řídce pro označení řečového jednání, komunikační neboli textové události, tj. pro označení procesu dorozumívání, **komunikování/komunikace**.

2. Častěji pro **označení výsledku tohoto komunikování**, tj. pro vzniklý **komunikát** (jazykový projev, někdy označovaný jako promluva).

Poznámka: Výrazu jazykový projev se užívá i pro význam 1, tj. pro proces komunikování.

Někdy se ve významu č. 2 užívá i výrazu **diskurs**. Ani tento termín však nebývá užíván jednoznačně. Nejčastěji je chápán jako jazykový projev, komunikát. Jindy je jím míněn jen projev mluvený, zvláště dialogický, jindy zase rozsáhlejší projev monologický, ale i soubor komunikátu, tedy jejich komplex.

3. pro **označení verbální struktury komunikátu**; lze mluvit i o „vzorci“ či o schématu zachycujícím vnitřní vztahy komunikátu, zvláště vztahy mezivětné. Někdy se užívá v tomto významu výrazu **textura**.

V naší knize **užíváme výrazu text** ve významu 3, tj. **ve významu struktury jazykového projevu** (promluvy).

Není-li důležité význam 2 a 3 odlišovat, pak užíváme souhrnně (i pro význam číslo dvě) výrazu **text**.

Poznámka: Výraz výpověď rovněž explicitně nevyjadřuje, zda jde o vypovídání, tj. o výpovědní událost, nebo o její výsledek.

Text je podle tohoto pojetí konstitutivní složka nejvyšší jazykové, tj. textové roviny. Texty jsou různě rozsáhlé; nejkratší zahrnují třeba jen jednu větu/výpověď, jiné jsou rozsáhlé a tvoří je někdy celé sestavy různých kratších textů (tj. text se skládá z textů). Nepochybně je tedy pojem text chápán v kterémkoli významu (1, 2, 3) pojem vyšší roviny, než je věta.

Nadvětné útvary se vytvářejí podle jistých pravidel, obdobně jako věty, ovšem tato pravidla jsou ještě složitější a zatím méně poznána a jeví se jako méně přesná, jako vágnější.

Do komunikátu zahrnujeme i **komplexy komunikátu**, tedy např. dialogické projevy (diskuse, rozhovory, hádky...), cykly a soubory projevů, tj. např. sbírku poezie, ale i novinové číslo, reklamní katalog (např. cestovní kanceláře), učebnici, cyklus přednášek, celý blok televizních nebo rozhlasových zpráv...

Ve významu jazykový projev se užívá (poněkud svým popisným, slovtvorným významem zavádějícího) výrazu **promluva** -jako označení projevu nejen mluveného -, tj. obecně ve významu řečový výtvar a výkon.

Výraz promluva sice svou motivací směřuje k mluvenému projevu, ale v odborné terminologii se ho užívá i pro projevy psané.

2.3 Komunikační jednotky

Základní komunikační jednotkou je komunikát (jazykový projev), elementární komunikační jednotkou je **výpověď** (viz oddíl Výpověď a věta).

Výpovědi se mohou spojovat ve formální (zvukový nebo grafický) a sémantický celek. Tím vzniká **výpovědní spojení**. Vytvářejí ho výpovědi (větné i nevětné), které autor spojuje těsněji než ostatní části komunikátu, protože je chápe jako významový celek. Výpovědní spojení je tedy nejtěsnější spojení v rámci komunikátu (viz blíže kap. VI).

Základní formou výpovědi je věta (jednoduchá nebo složená). Viz oddíl Výpověď a věta.
Základní formou výpovědního spojení je souvětí. Souvětí je textové spojení (jednoduchých i složených) vět ve zvukový, sémantický i gramatický celek. Jako výpovědi odpovídá věta a výpovědnímu spojení souvětí, tak **nejvyšší jednotce** v hierarchii komunikačních jednotek, **komunikátu, odpovídá text.**

Poznámka: V naší knize se zabýváme pouze komunikáty/texty jazykovými (verbálními), existují však i komunikáty/texty nejazykové povahy (neverbální), jako např. hudební skladba, balet, obraz aj., a komunikáty/texty smíšené, tvořené prostředky jazykovými i mimojazykovými (např. řečový projev doprovázený mimikou a gestikulací, ilustrované knihy, některé reklamní texty s obrázky, melodramata). (Dále viz kap. Druhy komunikace.)

2.4 Komunikační proces

2.4.1 Komunikační situace

Komunikační akt vždy probíhá za určité situace, tj. v určité době, na určitém místě a v jisté společenské atmosféře; tyto podmínky ovlivňují. Součástí této situace je **situace komunikační**. Tvoří ji počet účastníků a jejich sociální, vzdělanostní, věkové složení, jejich vztahy, prostředí a čas, v nichž se komunikace odehrává.

Na komunikační situaci jsou více vázány projevy nepřipravené a mluvené. V projevech přijímaných v jiné době, na jiném místě, než vznikly, se vliv všech činitelů komunikační situace, v níž projev vznikl, nemůže projevit.

Komunikát často navazuje na jiný komunikát, na jiné komunikační události, takže se stává součástí celého řetězce, zapojuje se do **komunikačního kontextu**.

Komunikáty však nejenom reagují na jiné komunikáty, citují je, explicitně na ně odkazují, komentují a varují je..., ale také se od nich distancují. Jindy implicitně - bez citování či výslovného odkazování - na jiné komunikáty činí narážky, ať v pozitivním, ironickém nebo přímo odmítavém smyslu. Takovéto narážky neboli **aluze** v komunikátu však mohou identifikovat a plně pochopit pouze adresáti, kteří příslušné pre-komunikáty znají.

Vztahy mezi komunikáty (jinde označené jako texty) jsou vztahy intertextuální - mluví se o tzv. **intertextualitě** (viz dále 2.5.1).

2.4.2 Etapy komunikačního procesu

Komunikování - pokud není bezprostřední, nepřipravené - mívá zpravidla tři etapy:
 - **Komunikační koncepce** (plán) - etapa předcházející vlastnímu komunikování. Obsahuje v návaznosti na komunikační situaci a s ohledem na zúčastněné komunikanty a záměr autorův výběr tematiky i shromáždění látky, představy o jejím rozvržení a způsobu podání. (Tato etapa zahrnující invenci a promyšlení kompozičního postupu se týká připravené komunikace.)

- **Vlastní komunikování: lokuce** (sám akt vyjadřování) a **ilokuce** (akt užití jazyka s jistým záměrem). Tvorba/produkce komunikátu zahrnuje realizaci kompozičního postupu a vlastní stylizaci, popř. korekturu celého postupu.

- **Recepce/přijímání komunikátu** - obsahuje vnímání (poslech/čtení), porozumění, event, interpretaci komunikátu; někdy recepci náročného textu předchází ještě jeho zprostředkování (např. učitelem, populárně vědným výkladem).

Z hlediska pragmalingvistického, tj. z hlediska komunikační situace, autora, adresáta komunikátu, je třeba uvažovat ještě o následné etapě, tj. etapě **perlokuce**: zda a jak se realizuje autorův záměr.

2.5 Druhy komunikace

Komunikace podle své povahy, podle prostředku, který je jejím základem, může být:

a) **Verbální**; tj. realizovaná výhradně pomocí jazykového materiálu: hlásek, morfémů, slov a vět, a to formou mluvenou nebo psanou/tištěnou: ve formě mluvené s uplatněním prostředků paralingválních (síla a barva hlasu, melodie, přízvuk, rytmus a tempo řeči, vkládání pauz). Při komunikaci se někdy kombinuje slovo mluvené a slovo psané/tištěné (např. při přednáškách apod.).

b) **Verbálně-neverbální**; při ní jde o kombinaci prostředků verbálních a paralingválních s prostředky nonverbálními (extralingválními), k nimž patří využití proxemiky (míry vzdálenosti mezi komunikanty), haptiky (dotyku, fyzického kontaktu: podání ruky, polibek, facka...), posturiky (polohy a konfigurace těla mluvčího a posluchače), kineziky (pohybu komunikantů - nejen gestiky a mimiky, tj. pohybů relativně malých - gest nikou a změny výrazu obličeje, ale pohybů celého těla včetně chůze při komunikaci). Uvedeným prostředkům mluveného projevu více či méně odpovídají v psaném/tištěném projevu adekvátní prostředky grafické. Při komunikaci může ovšem jít i o kombinaci s hudbou a s obrazy.

Příkladem jsou comics, v nichž základem sdělení jsou obrázky provázené stručným, často jen chudým slovním doprovodem umístěným v „obláčkách“, dále plakáty, televizní nebo některé rozhlasové pořady.

c) **Neverbální** - sem patří například pantomima, kreslené vtipy nebo reklamy beze slov, sdělování realizované např. světelnými aj. signály (červené, zelené, oranžové světlo na křižovatce nebo smluvené zvukové signály pro různé poplachy...).

Verbální projevy mohou být

- **zvukové**: vzniklý jazykový projev (komunikát) je mluvený (ústní), popř. zpívaný;
- **grafické**: vzniklý jazykový projev je psaný (písemný) nebo tištěný;
- kombinované, **zvukově-grafické**, např. mluvený projev je doprovázen psáním (na tabuli... nebo psaný projev je promítán zpětným projektorem a doprovázen zvukovým komentářem...).

2.5.1 Vztahy verbálních komunikátů a jazyků

Verbální komunikát (jazykový projev) může být realizován **jedním jazykem** nebo dvěma i více jazyky - to bylo běžné v starší době. V českém kontextu se hojně užívalo úryvků latinských, řidčeji řeckých, často vznikaly smíšené latinsko-české projevy, např. tzv. makarónské verše.

Někdy komunikát přímo obsahuje samostatně vyčleněné části jiných projevů, citáty. **Citát** je komunikát (nebo jeho část) užitý v jiném komunikátu. Přesnými citacemi chce autor zdůraznit důvěryhodnost svého komunikátu. Autor se jimi dovolává autority v daném oboru, nebo naopak slouží jako východisko polemiky...

V odborné literatuře, ale i jinde se využívá **cizojazyčných citací**. Dříve (při běžném ovládní němčiny) byly časté citace německé v kontextu českém. Za první republiky se takto v českém odborném, např. lingvistickém projevu užívalo francouzštiny, později ruštiny, dnes především angličtiny.

Citáty užívané v odborné literatuře jsou často uváděny v uvozovkách s přesným udáním bibliografických údajů (tj. autora díla, z něhož citát je, nakladatelství, místa a roku vydání díla a strany, na níž příslušné citované sdělení čtenář najde).

Také v umělecké literatuře **se mísí různé jazyky**, např. je tak vystižena jazyková situace určitého místa, vadnými konstrukcemi užitými v cizím jazyce je charakterizována literární postava... (srov. L. Ballek, Pomocník a Akáty - kombinace slovenštiny a maďarštiny, viz i jiné: W. Styron, Sofiina volba, L. Q. Ross, Pan Kaplan má třídu rád).

Existují **typy jazykově smíšených komunikátů**; např. se realizují komunikáty různými útvary a prostředky téhož národního jazyka. I v rámci jednoho jazyka může tedy někdy autor **užít jeho různých variet** (jeho různých znění, útvarů), např. střídá spisovný jazyk s obecnou češtinou, s nářečím nebo slangem apod. Střídání prostředků různých útvarů souvisí i s rozčleněním komunikátu na řeč autorskou a řeč postav (autor charakterizuje postavy řečí a tím je sociálně a regionálně začleňuje), zvláště tomu tak bylo v literatuře 19. a začátku 20. století. V postmoderní literatuře nebývá střídání variant takto motivováno, může se jevit jako nahodilé.

2.6 Komunikanti

2.6.1 Kontakt komunikantů

Z hlediska kontaktu komunikantů lze mluvit o komunikačním **styku přímém bezprostředním** (odehrává se „z očí do očí“), přímém **zprostředkovaném** (např. při telefonickém rozhovoru) a **nepřímém**, tj. odloženém, kdy proces tvorby a recepce komunikátu neprobíhají současně (jde o písemné projevy, např. o korespondenci, o novinové články, odborné stati, o předem natočené mluvené projevy v televizi, v rozhlase, o vzkazy na telefonním záznamníku, o komunikování prostřednictvím Internetu, e-mailu...). Tyto rozdíly se odrážejí ve výstavbě příslušných komunikátů, např. při bezprostředním styku bývají komunikáty nepropracované, náznakovité, kusé.

2.6.2 Vztahy mezi komunikanty

Pro komunikaci je významný vztah mezi komunikanty. Komunikaci ovlivňuje to, zda se účastníci znají, nebo neznají. Podle toho může být **komunikace důvěrná**, nebo naopak odtaziťá, emocionálně **neutrální**. Dále záleží na sociálním postavení a věku účastníků komunikace, neboť podoba komunikace se může lišit i podle toho, zda jde o komunikaci **mezi sobě rovnými**, nebo **nerovnými partnery** (např. při komunikaci nadřízeného s podřízeným). Komunikace je ovlivněna i psychikou účastníků komunikace, zvláště tím, zda vzájemně svou psychiku respektují.

2.6.2.1 Zkušenostní komplex, fond komunikantů

Vliv na ráz komunikace má i to, jaký vztah mají komunikanti k věcnému obsahu, který je předmětem komunikace, jaká je jejich míra a hloubka znalostí předmětu komunikace.

Podstatný je **vztah mezi tzv. zkušenostním komplexem**, zkušenostním fondem, tj. obsahem a objemem vědomí **komunikantů**, který tvoří předpokladovou bázi úspěšné komunikace. Někdy se neopodstatněně jako předpoklad úspěšné komunikace uvádí stejný objem a obsah jejich zkušenostních fondů. To může platit např. u odborných diskusí, ale nikoli obecně. Zvláště to neplatí v komunikaci pedagogické, v níž je naopak podmínkou úspěšnosti vyšší úroveň zkušenostního fondu učitele než žáka. V tomto případě je důležitý přiměřený způsob podání, budovaný na přesném odhadu zkušenostního fondu příjemce. Přiměřenost/nepřiměřenost podání totiž ovlivňuje vztah příjemce ke komunikaci, mj. ochotu přijímat informace a účastnit se vůbec komunikace.

Komunikace je proces vyrovnávání rozdílů zkušenostního fondu komunikantů v určité tematické oblasti.

2.7 Téma a obsah komunikátu

Téma je předmět sdělování, tj. ten základní fakt skutečnosti (ať vnější nebo psychické), na který se sdělování zaměřuje a který má sdělení adresátovi zprostředkovat. Je to tedy základ obsahu komunikátu.

Obsah komunikátu je souhrn informací, které komunikát přináší. Tyto informace mohou mít charakter věcný, emocionální, estetický, ale zahrnují i postoje k jevům (koncepcie) a narážky (popř. odkazy) na jiné komunikáty (tzv. aluze). Aluze a citace z jiných projevů jsou však jen různé způsoby obsahového doplnění vlastního projevu.

2.8 Členění komunikátu podle účasti komunikantů na komunikaci

Podle účasti komunikantů na komunikování lze **projevy** členit na:

a) **dialogické**, při nichž se komunikování přímo účastní dva nebo více účastníků aktivně v tom smyslu, že se vyjadřují k tématu (k tématům) komunikace,

b) **monologické**, při nichž adresát aktivně jazykově nereaguje na projev autora, třebaže adresát může být přítomen a třebaže může být duševně značně aktivní, ovšem pouze jako recipient (příjemce), nikoli jako mluvčí (autor, produktor, podavatel).

2.8.1 Dialog

Dialog je **dvousměrná nebo vícesměrná komunikace**, při níž jsou aktivní obě, popř. všechny zúčastněné strany; jeho podstatou je reagování zúčastněných stran na sebe. Přitom se střídá mluvní aktivita účastníků - jde o formu rozhovoru, jež je nejčastější formou běžné komunikace mluvené. Tyto okolnosti rozhodují o základních rysech běžného dialogu: bývá častěji nepřipravený (spontánní) nebo jen zčásti připravený, **zakotvený situačně a kontextově**.

Z toho plynou jeho další vlastnosti: téma se často v průběhu rozhovoru vyvíjí, a to i nečekaně, mění se, témata se střídají, obměňují, dochází k tematickým posunům, neobvyklé není ani porušování tematické jednoty (každý účastník mluví o něčem jiném, popř. každý účastník má své vlastní téma - jde o „dialog hluchých“, tedy vlastně nejde o dialog, viz např. rozhovor manželů Váchovců a poštmistra ze hry Srpnová neděle od Fr. Hrubína):

Pošt mistr: *Co říkáte, paní Váchová, té naší parádě? Za chvíli bude ještě měsíc! Je to pro všechny, pro vás tak\>.*
 Vach: *Já přece laky pomáhal!*
 Váchová: *Představte si, pane pošt mistře, ke čtvrté ráno se podíváte z okna...*
 Vach: *To bylo horko!*
 Váchová: *Ty jsi spal, ty mlč!*
 Pošt mistr: *Tady je to nejhezčí...tady nám hodně pomáhá rybník.*
 Váchová: *Hodinu se hádali! No k nevydržení! Podíváte se z okna - to bylo ale zaječení, jako by do ní vrážel nůž! - a přes hlavu vám letí knížka! rozplácne se na náměstí...*

Frekventovaným typem dialoguje **rozhovor založený na otázkách a odpovědích**. Otázka představuje stimul/podnět, odpověď pak reakci na něj. Přitom se v tázání a odpovědích mohou komunikanti střídát, nebo jde o jednosměrnou, nesouměrnou komunikaci, při níž se jeden nebo více komunikantů ptá a jiný jen odpovídá/další odpovídají (srov. rozhovor obvyklý při vyučování nebo při výslechu, rozhovor lékaře s pacientem při určování anamnézy). Jindy otázka vyvolá druhou otázku, např. nechce-li adresát odpovědět nebo potřebuje-li k zodpovězení otázky nějakou informaci od autora předcházející otázky...

Dialog je ovlivňován podmínkami, za nichž se realizuje. Protože většinou jde o **přímý kontakt komunikantů** v určitém čase a prostředí, mívají komunikanti alespoň některé společné znalosti a zkušenosti a to umožňuje partnerům některé skutečnosti přímo nepojmenovávat, ale pouze naznačovat pomocí zájmen a zájmených příslovcí (*tam, odtud...*) i neverbálně, neboje dokonce vypouštět. Tím je dána **tendence k vyjadřování úspornému**, ekonomickému až eliptickému (neúplnému).

Rozhovor na ulici: *Jak se, prosím vás, dostanu do centra? Trojkou. Kterým směrem? Tímhle.*

V rozhovoru nebylo třeba uvádět úplné informace: *clo centra města...Jed'te tramvaj číslo...Kterým směrem se mám dát? Jed'te směrem /v...nebo Jed'te vpravo/vlevo...(stačilo ukázat).*

Frekventované jsou ovšem i dialogy na dálku, popř. s odloženými replikami, např. dialog telefonický apod.

V dialogu se však setkáváme i s opačnou tendencí, a to s **tendencí k nadbytečnosti/k redundanci**. Mluví uvádí více údajů, faktů, než je zapotřebí, popř. vyslovuje i svá stanoviska k nim. Důvody k tomu vedoucí jsou různé: autor chce něco zdůraznit nebo má obavu, že mu partner neporozuměl, a proto informaci zopakuje a ještě ji rozšíří. Jindy se mu zdá, že krátká odpověď na dotaz je společensky nežádoucí, nebo si uvědomí, že by měl připojit i vlastní stanovisko, radu. Často se opakují výrazy i neartikulované zvuky nezáměrně jako průvodní (parazitní) jev nekultivované řeči *eh, hhh...*

V dialogickém projevu se jako samostatná část vyčleňují repliky, popř. dvojice až n-tice replik. Takový komunikát je pak sestavou, **komplexem komunikátů**.

Replika je část dialogu pronesená jedním účastníkem bez přerušování jiným, nebo lze říci i opačně: je to část dialogu od převzetí slova jedním účastníkem k převzetí slova účastníkem jiným. Pojem replika je založen na střídání mluvní aktivity účastníků komunikace.

S dialogem se setkáváme nejen v každodenní komunikaci doma, ve společnosti, v zaměstnání, ale **dialog** je způsobem vyjadřování i ve slovesném díle. V **dramatu** tvoří

základní vyjadřovací způsob vůbec (kromě dialogu využívá drama někdy i monologu - viz i divadlo jednoho herce, scénické poznámky). V **epice** vedle tzv. pásma vypravěče je pásmo postav, v němž právě často vystupuje dialog, a to ve formě přímé řeči. Vedle této formy může být dialog napodoben pomocí nevlastní přímé řeči nebo řeči polopřímé.

Nevlastní přímá řeč je bez příslušných interpunkčních znamének, jinak má všechny vlastnosti přímé řeči. V **polopřímé řeči** se nejen vynechávají dvojtečky a uvozovky, ale ve srovnání s přímou řečí se mění i slovesná osoba (1. os. v osobu 3.).

Užitím nevlastní přímé a polopřímé řeči se záměrně stírá hranice mezi pásmem vypravěče a pásmem postav, takže někdy čtenář/posluchač neví, kdo myšlenku pronáší. To ovšem nemusí být nedostatek, může jít o záměr autora. Nevlastní přímé řeči se např. užívá k vyjádření vnitřního monologu postav aj.

Dialog se uplatňuje ve vypravování, někdy je vypravování přímo na dialogu založeno (dvě i více osob seznamují adresáta s událostí tak, že se vzájemně doplňují, navazují na sebe).

Cíle dialogu jsou rozmanité. Vedle potřeby informovat bývá tímto cílem spolupráce, snaha dosáhnout dohody, odstranit nebo naopak vyvolat konflikt,... ale i pouhá potřeba udržovat kontakt (pak jde o dialog konverzační a hovor pro hovor, např. o počasí).

Pro splnění cíle dialoguje důležitá relevance odpovědí vzhledem k otázkám; tento cíl neplní odpovědi vyhýbavé, nekompetentní, nepravdivé.

2.8.2 Monolog

Monolog na rozdíl od dialogu **představuje komunikaci jednosměrnou**. Jazykově aktivní je pouze jedna strana, představovaná mluvčím nebo pisatelem, případný adresát se řečí neprojevuje. Monologický projev je nepřetržitý. Tematicky bývá poměrně jednodušší než dialog, i když může být po této stránce značně složitý.

I monolog (různé referáty, přednášky, řečnické projevy aj.) mívá adresáta, někdy ovšem adresát chybí, jde o mluvu pro sebe (u starých lidí nebo při rozčilení apod.) nebo o tzv. **vnitřní monolog**, např. v uměleckém díle. Posluchač/čtenář se jeho prostřednictvím seznamuje s názory a postoji autora nebo hrdiny díla formou zveřejnění jeho myšlenek (přímou, nevlastní přímou, polopřímou, nepřímou řečí).

Monologů se užívá v různých funkčních oblastech, zvláště v řečnické; na monologu jsou založeny různé slohové útvary; např. vypravování, popis, výklad. Monology nemusí být vždy jednodušší, mohou se stídat s dialogickými partiemi nebo monolog může mít ráz fiktivního dialogu, např. při úvaze.

Monologický ráz mívá pásmo vypravěče v epice, rovněž lyrice odpovídá nejčastěji forma monologu.

Střídání dialogu s monologem je příznačné např. pro román nebo pro některé formy publicistické (setkáváme se s ním v reportážích), kdežto jiné jsou založeny na monologu (např. zprávy, úvodníky, komentáře), jiné pak na dialogu (interview).

2.9 Recepce/přijímání komunikátu

Na předcházejících stranách jsme se zabývali první a druhou etapou komunikování; tj. přípravou a produkcí komunikátu (viz kap. 2.4.2).

Třetí etapu komunikování tvoří recepce komunikátu, jeho přijímání, zahrnující percepci a dekodování, tedy nejen vnímání, ale i porozumění, které se může stát východiskem pro interpretaci, popř. i pro osvojení komunikátu a v některých případech vyvození závěrů projednání. (Viz perlokuce v kap. 2.4.2.)

2.9.1 Interpretace

Výraz interpretace se používá v několika významech:

umělecké provedení, individuální **reprodukce** (např. v interpretaci Bachova díla vyniká Zuzana Růžičková)
herecké **předvedení** (např. Francek v Maryši byl skvěle interpretován Z. Štěpánkem)
výklad, popř. i rozbor díla (např. školní interpretace Máchova Máje)
nalézání, popř. vytváření **smyslu komunikátu** spolu **s jeho výkladem**; jde nejen o porozumění slovům, ale i o výklad funkce projevu. V tomto významu používáme slova interpretace v této knize.

Od tématu a obsahu komunikátu je třeba lišit jeho **smysl**. Autor spolu se záměrem vnáší do jazykového projevu jistou obsahovou náplň. Každý příjematel ji vždy znovu identifikuje - hledá, nalézá, určuje, avšak nezdědka objevuje v projevu smysl jiný, než do něho vkládá autor. Je tedy smysl jev značně subjektivní, vzniká jako **výsledek recepce** (včetně interpretace) různými komunikanty, je ovšem konstruován, konstituován na podkladě vstupní obsahové náplně komunikátu. Na jeho vytváření se podílejí obě strany komunikace.

Smyslem komunikátu se rozumí **obsahově-sémantický komplex**, který se vytváří v mysli příjemce na základě obsahové náplně vložené do komunikátu autorem a modifikované jeho stylem. Smysl je pojem souvztažný s pojmem **záměr** autora.

Poznámka; Není opodstatněný názor, že autor vkládá do komunikátu pouze slova, příjemce smysl.

Záměrem autora je, aby adresát interpretoval jazykový projev v určitém smyslu, ovšem stupeň souladu mezi záměrem autora a smyslem, který v projevu nalézá příjemce, je různý. Žádný komunikát není z hlediska vnímatele zcela prost vynechávek, každý je nějak vázán na situaci, takže vše explicitně nevyjadřuje (počítá s presupozicí - viz kap. IV). Otevřenost smyslu komunikátu, existence „podtextu“ vyplývá i z užívání nepřesného, vágního pojmenování, ale i z eliptického vyjadřování a jeho slabé soudržnosti. Různé komunikáty nabízejí tak různé předpoklady k posunu smyslu.

Příjemce vyvozuje na základě svého zkušenostního fondu a na podkladě své myšlenkové abstrakční činnosti z jazykového projevu i závěry, které v něm nejsou přímo, výslovně řečeny, vyplňuje mezery v něm, usuzuje z něčeho na něco (např. je-li Slávka matka Danušky, lze z toho usoudit, že Danuška je dcera Slávky apod.). Tento proces se nazývá **inference**.

Přijímání jazykového projevu je provázáno určitým očekáváním/expektací spojeným s **napětím/tenzí**. Toto napětí je při úspěšné recepci postupně odstraňováno. Nedojde-li k tenzi, nebo nedojde-li k jejímu odstranění, chybí u příjemce uspokojení. Recepce vyžaduje aktivitu příjemce, není tedy výstižné označovat recepci jako pasivní činnost.

Interpretace a její kvalita je ovlivňována snahou příjemce dobrat se autorem zamýšleného cíle, takže komunikátu mohou chybět některé komponenty, a přesto je přijat adresátem s porozuměním.

Obohacování příjemce o informaci lze chápat jako zařazování získaných poznatků do zkušenostního fondu příjemce. Tento zkušenostní fond je hierarchicky strukturován. Tyto struktury umožňují příjemci identifikovat skryté významové vztahy a naopak odmítat některé domněnky/hypotézy o významu a smyslu přijímaného projevu.

2.9.2 Zprostředkovatelé komunikace

Některé komunikáty potřebují zprostředkovatele, např. cizojazyčné projevy **překlada-tele**, nebo **tlumočnicka**, vědecké práce, mají-li se dostat k laikovi, jsou zpracovány jako popularizační, jindy se k rozsáhlejším statím odborným připravují **sekundární/druhotné komunikáty** (výťah, cizojazyčná resumé /shrnutí/...). Úspěch těchto druhotných, odvozených komunikátů závisí i na kvalitě zprostředkovatelů. Zpravidla čím více je zprostředkovatelů, tím více se vzdaluje nově vzniklý komunikát od výchozího, může se dokonce změnit jeho smysl, informace se ztrácejí, nebo naopak se vkládají informace další a to může působit negativně směrem k původnímu komunikátů, pokud změny nejsou v intencích tohoto projevu.

Zprostředkovatelé jsou u některých typů komunikátů nezbytní, neboť umožňují nebo alespoň usnadňují přijímání komunikátů adresátům, pro něž původní, výchozí projev není přiměřený.

2.9.3 Neporozumění a nedorozumění

Komunikáty nepřiměřené obsahem nebo formou nebo obojím vedou u příjemců k **neporozumění** (k zásadnímu nepochopení smyslu, k neodhalení záměru jeho autora) nebo k **nedorozumění**, tj. k mylnému, posunutému chápání komunikátů nebo jeho části.

Původcem neporozumění i nedorozumění může být jak **příjemce** (má-li nižší zkušenostní fond, než předpokládá u příjemce autor), tak **autor projevu**, pokud buď neodhadne zkušenostní fond zamýšlených adresátů, nebo si neuvědomí potřebu vyjadřovat určité jevy jistým způsobem, popř. to nedovede, takže se vyjadřuje nadměrně neurčitě, zkratkovitě, mezerovitě (elipticky), nesoudržně.

Dnes (jak pozorujeme např. v různých diskusích v rozhlase a televizi) k nedorozumění dochází dost běžně proto, že mluvčí neumí vyjádřit své myšlenky adekvátní jazykovou formou. Přičemž nejde ani tak o výběr jazykových prostředků, jako spíše o jejich smysluplné spojování v text.

Nedorozumění může autor sdělení i příjemce nastrojít: autor např. **záměrnou víceznačností** svého **projevu** (srov. anekdoty, hádanky aj.), příjemce **předstíráním neporozumění** záměru autora a podkládáním komunikátů jiného smyslu, než autor zamýšlel. Takové posuny umožňují ovšem ne všechny komunikáty; např. jednoduché informační projevy s jasným vyjadřováním k tomu nevedou, kdežto projevy symbolické, jinotajné apod. k nim vedou spíše.

Hotový komunikát se osamostatňuje od autora, „žije dále svým životem“, nezávisle na autorovi. Tím se stává, že - hlavně s odstupem od doby a místa vzniku - někdy bývají komunikáty různě chápány (rozdílný byl autorský záměr a působnost Balzacových děl v jeho době a v dobách následujících).

3. Text

3.1 Text a nauka o textu

Text představuje strukturu komunikátu, spjatou tématem, popř. vzájemně návaznými tematickými prvky.

Text se vyznačuje souvislostí obsahovou i formální. Společné téma, věcněvýznamová souvislost mezi vyjadřovanými obsahy a její formální vyjadřování vytvářejí **soudržnost/koherenci a kohezi** textu.

Text v žádném případě není mechanický, nepropojený sled jednotlivých vět (výpovědí) jdoucích za sebou. Jde o celek složený z výpovědí větných i nevětných, které na sebe navazují (jsou spojité, ve vzájemných vztazích a tvoří smysluplnou souvislost). Návaznosti textu slouží prostředky navazování a spínání, tzv. konektory. **Konektory** spojují větu (výpověď) s jejím okolím, zapojují ji do kontextu a do komunikační situace. (Nejběžnějšími konektory jsou spojky.)

Vedle konektorů se na soudržnosti textu podílejí další prostředky, a to prostředky kontaktové, komentáře metajazykového charakteru a další prostředky navazovací.

Základním prostředkem výstavby textu je **princip aktuálního členění** uplatňovaný v oblasti nadvětné, textové, promítající se v tematických posloupnostech.

Spolu se soudržností má ve výstavbě textu vzhledem k příjemci důležitou úlohu jeho **členitost**, a to pomocí **členění horizontálního** (především na odstavce a kapitoly) a **vertikálního**, sloužícího k odlišení sdělení podstatného od méně podstatného.

Všechny uvedené prostředky textové výstavby se přirozeně uplatňují v komunikátu.

Úspěšná realizace záměru autora komunikátu, ilokuce a perlokuce (vyvolání účinku na adresáta: přimět ho k jednání zamýšlenému autorem), tj. pragmatické vyznění komunikátu, je závislá na uplatnění prostředků všech jazykových rovin, od nejnižších po nejvyšší, a na jejich složkách.

Výstavbu textu a v souvislosti s tím využívání jazykových prostředků z nižších jazykových rovin vněm (tj. prostředků syntaktických, lexikálních a morfologických) k vyjádření záměrů autora (produktora) se zřetelem k dosažení žádoucích účinků na adresáta/příjemce studuje **nauka o textu**. Tato nauka není prostým rozšířením syntaxe nad hranici věty nebo souvětí.

3.1.1 Textový vzorec

Zpravidla před zahájením produkce komunikátu autor volí v souladu s funkcí projevu a na základě svých zkušeností a schopností jazykových a jiných, tj. **jazykové kompetence, způsob podání tématu. Téma** je z hlediska produkce textu jeho východiskem. Tento způsob zahrnuje často výběr základního postupu zpracování a jeho členění. Určité

V. KOMUNIKÁT A TEXT

druhy textů mají jistá pravidla, jimiž se jejich produkování a stavba řídí, tzn. existují jisté (i když neúplné a ne vždy propracované) modely, „vzorce“, jichž autor může při promýšlení komunikační strategie (postupu vedoucího k cíli) využít.

V autorově vědomí existuje často představa určitého textového „vzorce“, ten se v průběhu produkování komunikátu přetváří v konkrétní realizaci; z potenciální (možné) roviny se tak vzorec přeměňuje vjev roviny řečové.

Součástí textového vzorce je tematická struktura textu: buď jde o jedno téma - **hypertéma**, doplňované jinými tématy - motivy, různými odbočkami apod., nebo jde o více témat, vzájemně propojených, navazujících, postupně představovaných atd. (viz kap. 3.4.2 o posloupnostech).

Poznámka: Text využívá prvků nižších rovin, tj. lexikálních, gramatických, ale i tektonických (týkajících se výstavby textu), např. paralelismu, gradace, elipsy, anafory, cpiřory...

Roli modelů výstavby textu plní tzv. **slohové postupy** a na nich založené **slohové útvary**, jež se ovšem zpravidla v řečové praxi nerealizují v čisté formě.

Textové vzorce se plně uplatňují v kratších, např. konvenčních komunikátech, v konverzačních projevech, v řečové etiketě (např. v blahopřání, vyjadřování soustrasti), a zvláště v právních a administrativních projevech (např. v úředních dopisech, inzerátech i reklamách...), kdy se mění jen faktické údaje, struktura textu zůstává stejná. Takovéto texty jsou stereotypní na rozdíl od jiných, které mají strukturu proměnlivější.

Delší ucelený text obsahuje zpravidla tři části: začátek - úvod, střed - stař (hlavní část) a závěr. Jednoduché, nepříliš dlouhé projevy mívají středovou část krátkou, nečleněnou, kdežto projevy složitější a delší ji mívají rozsáhlejší a členěnou na odstavce, popř. vyšší jednotky (kapitoly, oddíly). Toto jsou základní složky kompozice projevu.

I mnohé rozsáhlé texty a soubory textů bývají důkladně propracovány podle předem promyšleného textového vzorce. Tak např. učebnicový text je členěn na tematické celky, ty dále na lekce, každá lekce obsahuje ustálené části, např.: úvodní článek, otázky k němu, poučku, cvičení dílčí a syntetická, event, shrnutí (dále viz i kap. V.4.3 a 4.4).

3.2 Soudržnost/koherence textu

Text se vyznačuje relativní uceleností, relativní komunikační úplností po stránce tematicko-obsahové i formální. Přitom může být složitě strukturován (stavěn, složen) jak po stránce tematické, tak kompoziční a stylizační.

Tematické složky jsou uspořádány v souladu s vyjadřovaným průběhem děje nebo myšlenek autorových. Avšak pouhá **myšlenkově-tematická posloupnost** ještě plně nezaručuje sémantickou spojitost, soudržnost/koherenci textu. Tu podporují **speciální prostředky**, především **konektory**, napomáhající tomu, že text drží pohromadě, je i formálně soudržný/kohezní.

3.2.1 Prostředky soudržnosti textu

3.2.1.1 Konektory

K spojitosti, soudržnosti textu přispívají **prostředky navazovací a usouvztažňovací**. Jde především o zájmena, místní a časová příslovce, částice a spojky, jež:

- a) zajišťují **návaznost** na předcházející i následující **kontext**,
 b) odkazují na **situaci mimo text**.

Ad a) Srov. dvě repliky: *Ty nikam nesmíš.*
A přece pojedu.

Pomocí *a přece* mluvčí zřetelně navazuje na předchozí repliku jiné osoby, např. na zákaz nebo na okolnosti bránící cestě (např. pro nemoc, špatné počasí...). Jak patrně, textem je i dialog, tvořený více komunikáty.

Navazovací prostředky, konektory, se označují rovněž jako **kontextualizátory**, neboť **zapojují větu do kontextu**.

Ad b) *Te d' pracuji ve Voticích, s e m jsem nastoupil vloni, dříve jsem byl zaměstnán ve Vlašimi. Ta m jsem přišel z Louňovic.*

Výraz *ted'* nenavazuje na sdělení uvnitř textu ani na jiný text, nýbrž vyjadřuje časové vztahy externí (mimotextové), vztahuje děj k okamžiku promluvy. Výrazy *ted'* a *dříve* (viz výše) slouží jako tzv. **časové orientátory**, naznačují časovou posloupnost dějů. Příklady časových orientátorů: *tehdy, předtím, dříve* - vztahují text k minulosti, k předčasnosti; *potom, nato, pak* - vztahují text k časové následnosti; *nakonec* - signalizuje závěrečnou fázi děje; *zatímco, současně* - vyjadřují časový souběh dějů.

Pro výstavbu textu, jeho spojitost kontextuální a situační, jsou významné i **prostorové** (místní) **orientátory**. K nim patří např. výrazy *zde, jinde, tady, sem, tam* (viz výše uvedený příklad), *výše uvedené, níže uvedené*. Dva posledně jmenované výrazy slouží k odkazu dovnitř textu (jsou to textové orientátory), výrazy *zde, sem, tady, tam, jinde* i k orientaci externí, mimo text, pro orientaci v mimojazykové realitě. Kam odkazují, záleží na jejich konkrétním užití.

í

Funkci omezující platnost výpovědi mají **restriktory**: *Jíme maso vyjma/mimo skopové, s výjimkou skopového x Jíme maso, ovšem jen (pouze, jedině) skopové.*

Je zřejmé, že uvedené výpovědi s výrazy *mimo, vyjma, s výjimkou* (a obdobně) mají význam právě opačný než výpovědi s výrazy *jen, pouze, jedině*. Tyto tzv. restriktory platí jen na malou vzdálenost, týkající se platnosti výpovědi, avšak ovlivňují podstatně smysl textu, v němž se vyskytují.

3.2.1.1.1 Lexikální konektory

K lexikálním prostředkům zajišťujícím koherenci textu patří:

- **opakování** pojmenování z (některé) předchozí věty v některé z vět následujících;
- **užití synonyma** tohoto pojmenování (místo jeho opakování);
- **užití odkazovacích a ztotožňovacích výrazů**, kterými jsou vedle už výše uváděných příslovcí s funkcí časových a prostorových orientátorů především osobní a ukazovací zájmena, popř. číslovky.

Př.: *Dnes přijede Honza s Jarkou. Oba u nás zůstanou týden. On se pak vrátí domů, ale ona t a d y ještě týden zůstane, protože se jí Praha líbí. Ten druhý týden prožijeme hlavně prohlídkou historických památek, protože švagrová, tedy Jarka, je do nich zamilovaná. Často tutěž pamětihodnost chce navštívit znovu.*

Někdy lze některý konektor vypustit (elidovat), je-li ze souvislosti (z kontextu) nebo ze situace patrné, koho nebo čeho se vyjadřování týká. Tento způsob návaznosti se označuje jako **elipsa** (slovní nevyjádření).

Srov. pokračování výše uvedeného textu:

Cím přijedou? Autem, už ho mají v pořádku. (Nevyjádřený podmět: *Honza s Jarkou, oba*, popř. *švagrová s mužem...*; v druhé větě je elidován přísudek: *přijedou.*)

Místo opakování výrazu nebo jeho synonyma a podobných prostředků uijeme někdy i **nadřazených**, popř. **podražených výrazů**, tj. výrazů ve vztahu rodu a druhu.

Pojmenování podražená (druhová) lze často nahrazovat jejich nadřazenými (rodovými) pojmenováními (místo: *tulipány, růže, jirňiny, kosatce...* se užije prostého shrnujícího názvu *zahradní květiny*). Nahrazovat pojmenování nadřazené podraženým však není vždy vhodné.

Srov. vhodnost - nevhodnost dvou sdělení v následujících příkladech:

V našich rybnících žije hodně kaprů. Tyto ryby... x **V našich rybnících žije hodně ryb. Tito kapři zvláště dobře prospívají v rybnících, v nichž se chovají zároveň kachny* (zde jde o vadné užití identifikátoru).

3.2.1.1.2 Gramatické konektory

Funkci gramatických konektorů plní lexikálněsémanticky neplnovýznamová slova, spojky (*a, i, ani, ale, avšak...*); to jsou především syntaktické, tj. gramatické prostředky, ale některé z nich zároveň vymezují např. časovou platnost výpovědi nebo naznačují i vnitřní vztahy výpovědí, např. jejich nesoulad, rozpor (*ale, avšak, i když, třebaže...*).

Dále k nim patří **koncovky slovesného přísudku** při elipse podmětu, přísudek se pak shoduje s podmětem z předcházející věty: *Odjel do Egypta před půl rokem* (elipsa pojmenování mužské osoby, o níž byla už řeč). Shoda jako konektor se nejvýrazněji uplatňuje při elipse podmětu; někdy však tato elipsa může vést nezáměrně k směšnosti nebo k poruše srozumitelnosti textu: *Náš Kubíček si nejraději hraje s opičkou, přitom má na sobě zpravidla kostkované kalhotky.* (Kdo? Kubíček, opička?)

Pokud nemůže dojít k záměně nebo nejasnosti, je eliptický způsob vyjadřování v češtině zcela běžný: *Minulé léto bratr nanosil plno hub. I nám dal, dokonce je přivezl už usušené a zavařené. To jsme byli rádi.* (Srov.: *0 dal0, 0 přivezl, 0 jsme byli rádi.*)

K vyjadřování časové návaznosti, posloupnosti, fázovosti... děje napomáhají některé **mluvnické kategorie sloves**, a to kategorie času, vidu a druhu slovesného děje. Tyto prostředky se kombinují s prostředky lexikálními: *Dlouho se sjejím odporem nemohl vyrovnat. Konečně však přece pochopil, že ho nemá ráda.*

(Výraz *konečně* vyjadřuje časové vyústění něčeho v něco, naznačuje, že to nebylo hned, že k pochopení došlo s časovým odstupem; výraz *přece* signalizuje, že mezi větami je vztah přípustkově-odporovací, zdůrazněný ještě výrazem *však*; sloveso *pochopil* (dokonavé sloveso v minulém čase) naznačuje, že proces chápání byl dokonán, přezens slovesa *nemít* (*nemá*) vyjadřuje nepřetržitý děj atemporální/mimočasový; tím vším jsou dány časové vztahy externí: stále trval děj: *nemá ho ráda*, kdežto děj pochopení proběhl s odstupem doby, nikoli v počáteční etapě děje.)

3.2.2 Kontaktné prostředky

Při komunikaci - zvláště, ale nejen - přímé se autor snaží vzbudit a udržet pozornost a zájem adresátů v průběhu komunikace a rovněž naznačit ukončení kontaktu. K tomu mj. slouží **kontaktné prostředky**. Tyto kontaktné prostředky kromě svého poslání - **navázat, udržet, ukončit kontakt mezi komunikanty** - jsou důležitým prvkem výstavby textu, plní vlastně rovněž úlohu konektorů.

Kontaktné prostředky bývají ustálené, **konvenční formule**. Např. řečník osloví přítomné na počátku projevu: *Vážení přítomní (Vážené paní, vážení pánové)*, zpravidla i před úplným závěrem projevu takto: *Vážení (vážené dámy a pánové), dnes jsme projed-*

nali..., příště se zaměříme... U delšího projevu se oslovení vyskytuje někdy i v průběhu projevu (slouží k znovuzískání pozornosti, k oddělení některých částí téhož projevu apod.). Ovšem příliš časté užívání kontaktních prostředků projev drobí a může působit jako výraz vyjadřovací neobratnosti nebo podlézání.

Kromě oslovení a pozdravů sem patří obraty upozorňující, vybízející adresáty, jako: *Obrátme nyní svou pozornost..., Všimněte si nyní, že...*

V mluveném projevu se vyskytují často kontaktní výrazy jako: *vid' - vid'te, že, že ano, zast. není-liž pravda...* formálně žádající souhlas adresáta s výrokem mluvčího. Často však tyto výrazy tuto funkci ztrácejí a mění se v pouhé **parazitní výrazy**.

3.2.3 Komentáře

Do věty nevstupují jako její větné členy komentující výroky, ty mívají charakter vsuvkový. Někdy se vážou k širšímu kontextu, platí na větší vzdálenost v textu, mají nadvětný charakter.

Komentáře často odrážejí subjektivní autorovy postoje, názory, hodnocení. Přitom tyto komentáře mohou mít podobu výrazu jak holého, tak rozvitého, ale i věty, srov.: *bohužel/bohudík to máme už za sebou, (velká) škoda, už se to stalo* (vyjadřuje se hodnotící stanovisko k ději, o němž je řeč), a dokonce i textu.

Výrazy jako *respektive/přesněji řečeno/lépe vyjádřeno...* mají funkci uvádět zpřesněné, **opravené/rektifikované vyjádření** ve srovnání s předcházejícím: *Mládež, o níž byla řeč, respektive/přesněji řečeno její menší část, podléhá nepříznivým společenským vlivům.* Těmito vyjádřeními může začínat věta i odstavec a tím se stávají i prostředky textové návaznosti: *Přesněji řečeno se naše sdělení týká jen...* (Viz i kap. V. 1.3.3.)

3.3 Způsoby odkazování a navazování v textu

Způsob odkazování v textu může být trojí:

- a) **anaforický**, tj. zpět do textu;
- b) **kataforický**, tj. dopředu do textu;
- c) **exoforický**, tj. mimo text, ke komunikační situaci.

Ad a) *Jak jsme se zmínili, Jak bylo výše řečeno/uvvedeno/vysvětleno, Jak jsme naznačili vpředu..., Vraťme se ještě jednou k našemu konstatování...*

Ad b) *Řeknu vám o něčem, co vás upřímně potěší: Dověděl jsem se, že... V další části našeho výkladu/v příští kapitole této knihy/v některé z následujících přednášek se vyslovíme/vyjádříme k...*

Obdobně odkazují anaforický nebo kataforický i ostatní konektory; častější je odkazování anaforické, srov. příklady v kap. V.3.2.1.

Ad c) Např. je vydána kniha a po určité době vyjde její recenze v odborném literárním časopise a v ní čteme: *Tato dlouho očekávaná kniha své čtenáře nezklamala...*

Viz i kap. 3.2.1.1.1 (odkazovací úpravy).

3.3.1 Navazování kontaktní a distantní

Vztah navazování může být **podle vzdálenosti mezi textovými jednotkami**, které na sebe navazují:

a) bezprostřední, příslušné textové jednotky stojí v sousedství, pak jde o **návaznost/konexi kontaktní** (např. *Moji známí žijí v Litoměřicích. Sem přišli hned jako čerství absolventi vysoké školy*);

b) vzdálenost mezi příslušnými textovými jednotkami je větší, bezprostředně nestojí za sebou, pak jde o **návaznost distantní**:

Přijel jsem na Lhotku po dvaceti letech až letos o prázdninách. Navštívil jsem svou tetu, sestru mého otce. Procházel jsem zase krajem, který jsem znal jako kluk, a radoval jsem se, když věci byly na svém, totiž na starém, nezměněném místě a nezměněny. Zvláště z lesů a rybníků jsem se těšil, na druhé straně mě tam roztrpčovaly některé zchátralé chalupy, špatně obdělaná pole, vykácené lípy, duby a třešně.

Distantní navazování může být jak na kratší vzdálenost, např. objednu větu nebo ob několik vět (viz *na Lhotku...krajem, který jsem znal..., ...tam*), tak i větší vzdálenost, např. přes odstavce, přes kapitoly. Tím se vlastně zajišťuje soudržnost textu i na větší vzdálenost.

3.4 Výstavba textu

3.4.1 Funkce aktuálního členění ve výstavbě textu

Základním principem výstavby českého textu je aktuální členění. **Princip aktuálního členění spočívá ve vytváření větné perspektivy**, je to způsob zařazení výpovědi (věty) do kontextu (někdy se proto mluví o kontextovém členění). V mluveném projevu je často tento princip posílen, anebo naopak překryt větným důrazem. Formálně se projevuje aktuální členění v pořádku slov (slovosledu): První část výpovědi (věty) v nevzrušeném projevu obsahuje to, o čem se vypovídá, tj. **téma výpovědi**. To je zpravidla (sémanticky) totožné s tím, co je známo z předchozí výpovědi, to je **východisko** (neboli základ) výpovědi. Druhou (v pořadí) část výpovědi tvoří to, co se o tématu vypovídá, tj. **réma**, jež se často (sémanticky) kryje s tím, co nového výpověď přináší, tj. s **jádrem** výpovědi. Aktuální členění mají i výpovědi nevětné (*Takhle to zpackat!*).

V ^ J

Z hlediska informačního je závažnější jádro výpovědi, réma, než východisko, téma výpovědi, ovšem z hlediska výstavby textu je významnější právě téma, neboť téma a jeho obměna (téma se různě v textu mění, vyvíjí, štěpí) text spojuje.

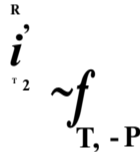
Platnost aktuálního členění se neomezuje jen na výpověď (větu), ale rozšiřuje se na text. Na principu aktuálního členění jsou založeny tzv. tematické posloupnosti.

3.4.2 Tematické posloupnosti

Tematická souvislost textu je zajištěna tzv. tematickými posloupnostmi: následující výpověď nějak navazuje tematicky na předcházející, obsahuje buď některé její prvky, nebo ji zahrnuje celou. Srov. (*Kavárna Slavie*) *stojí na nábřeží. Z něho je krásný výhled na Hradčany. Tam se od Slavie dostanete tramvají č. 22...*

V 1. výpovědi je téma: *kavárna Slavie*, réma: *na nábřeží*, obojí je spojeno pomocí přechodového členu, slovesa *stojí*. Réma 1. výpovědi se v 2. výpovědi stalo tématem .. *z něho*, rématem 2. výpovědi je: *krásný výhled na Hradčany*. *Na Hradčany* se stává tématem 3. výpovědi v podobě odkazovacího *tam...*

Graficky znázorněno:

^{T 4}.

Schéma: T, - R, . (R_r >) T, - R. (R₂ ~>) T₃ - R₃...
(tedy:) T, - R, . T₂ (= R₁) - R, . T₃ (= R₂) - R₃...

Tento způsob výstavby se nazývá **tematizace rématu**.

Je příznačný pro dějový popis i pro vyprávění, popř. i pro texty založené na příčinných vztazích, jako je výklad.

Jiný postup při zpracování textu představuje **stavba textu s průběžným tématem**, tzn. text má jedno téma ve všech výpovědích: *Můj medvídek je už starý. Koupil mi ho tatínek jednou k Vánocům. Méda se jmenuje Filip. Mám ho moc ráda.*

Téma 1. výpovědi: *Můj medvídek*, réma (*je už*) *starý*. Téma 2. výpovědi - *mi ho*, réma - konec věty. Téma 3. výpovědi: *Méda* - synonymum slova *medvídek*, slovo *Filip* tvoří réma. ..Z analýzy vyplývá, že ve všech výpovědích je totéž téma: *medvídek* (vyjádřeno přímo, synonymem, zájmenem, popř. je nevyjádřeno), v každé výpovědi se mění jen réma. Kromě 3. výpovědi je tématem též/á: *můj - mi -já* (mám). Příklad ukazuje, že text drží pohromadě současně pomocí více prostředků.

Znázorněno graficky:

T, - R,
T, (=T₁), - R,
T₃ (=T₂=T₁) - R₃
T; (=T₃ = T₂=T₁), - R₄

Schéma: T, - R, . (T, -) T₂ - R₂ . (T, -> T₂ -) T₃ - R₃ . (T, -> T₂ ~> T₃ -) T₄ - R₄
Jednoduše zapsáno: T - R . T - R . T - R . T - R

Z uvedeného příkladu je zřejmé, že tento postup se uplatňuje v prostém nebo odborném statickém popise.

V obou uvedených typech postupů se pak struktura textu může různě **obměňovat**, např.

a) derivací/obměnou **tematizace rématu**,

b) derivací/obměnou **průběžného tématu**.

Ad a) Schematicky ji lze vyjádřit: T₂ < R, tzn. že téma druhé výpovědi je odvozeno z rématu první výpovědi, avšak je rozsahem menší než toto réma: *Kperlám středověké architektury patří náměstí v Novém Městě nad Metují. V jeho rohu stojí zámek s překrásnou francouzskou zahradou...*, ale nemusí: *Taková krásná prostranství nejsou běžná.*

Ad b) Téma druhé věty je odvozeno z tématu věty první, rozsahem bývá menší než téma věty první: T, < T : *Zámek v Novém Městě nad Metují stojí za zhlédnutí. Nábytek některých místností je zajímavou ukázkou českého kubistického užitého umění.*

V. KOMUNIKÁT A TEXT

T, (zámek v NM) - R,

T₂ (/= nábytek v některých místnostech tohoto zámku/ < T) - R,

V závěru textu nebo jeho části se někdy uplatňuje **tematická posloupnost se shrnujícím tématem**, kdy se tematizuje celá předchozí výpověď (věta), popř. předchozí text. V návaznosti na naše příklady lze realizovat tuto posloupnost např. takto:

Toto vše se může čtenář dočíst v našem průvodci.

(T = toto vše)

Vedle základních typů tematických posloupností existují další:

- **rozštěpení tématu** nebo **rozvíjení rozštěpeného tématu**: *Vltavská nábřeží mě lákají svými zvláštnostmi. Na levém břehu je to především Kampa... Na pravém břehu často vcházím po mostě na Zofín...*

Stavba úryvku: T (vltavská nábřeží) - R . t (nábřeží na levém břehu) (< T) - R t, (nábřeží na pravém břehu) (< T) - R,

t₁ + t₂ = T

- **rozštěpení rématu** nebo **rozvíjení rozštěpeného rématu**: *Byl jednou jeden král a ten měl tři syny. Nejstarší z nich... Prostřední pak... Kdežto nejmladší...*

Schematicky lze vyjádřit tento postup: T - R . t - R, . t - R[^] . t - R₃

Přitom platí: R-> t₁, t₂, t₃,

t₁ + t₂ + t₃ = R

3.5 Členitost textu

3.5.1 Horizontální členění

Je-li základní vlastností textu jeho **soudržnost** (tím se liší text od prostého shluku vět), je jinou, neméně významnou jeho vlastností **členitost**. Členěním je zároveň (v psaném textu) zvládnutá dimenze (rozměr) prostorová (text se rozprostírá po určité ploše) a časová; ta se uplatňuje i u projevu mluveného (projev probíhá v čase).

Členitost textu vyplývá z obsahové struktury textu, obráží ji, a tak pomáhá příjemci orientovat se v ní. Členěný text rovněž omezuje únavu adresáta: na textových „švech“ si příjemce odpočine, neboť tyto švy jsou provázeny v mluveném projevu pauzou, v psaném projevu odsazením, „odstavením“ počátku nového řádku; švy jsou vyznačeny odstavcem nebo novým nadpisem (mezititulkem), který naznačuje začátek nové kapitoly nebo nového oddílu.

Nový odstavec nebo mezititulek signalizují příjemci změnu tématu nebo novou etapu jeho rozvíjení.

Členění textu na odstavce, popř. vyšší jednotky - **kapitoly** a **oddíly**, se označuje jako **členění horizontální**, přitom i tyto jednotlivé části textu se vzájemně spojují a rozpojují v základním schématu: začátek, střed a konec. Vzájemný vztah oddílu a podražené kapitoly a jejich odstavců přispívá i k vertikálnímu členění textu (viz V.3.5.2).

Rozčlenění na odstavce je velice nápadné a je významným rysem zvláště u psaného dialogu, oddělují se jím repliky. V uměleckém textu, především v dramatu, ale i v epice bývá odstavcem signalizováno střídání řeči vypravěče a řeči postav (ovšem nemusí tomu tak být).

3.5.1.1 Odstavec

Odstavec je grafický segment (část) textu, tedy je to formální jednotka textu, ovšem zároveň i **jednotka obsahová a kompoziční**.

Základním úkolem odstavce je opticky **členit obsah textu**, aby byl přehledný, aby se v něm adresát orientoval. Odstavec dodává zároveň textu rytmus: krátké odstavce text „zrychlují“, rozsáhlé, dlouhé ho „zpomalují“ (posuzováno z hlediska příjemce).

Z hlediska stavby textu je to jednotka vyšší než věta, někdy ovšem může být odstavec tvořen jen jednou výpovědí, a to i nevětnou (např. výkřiky: *Bože, bože! Já nešťastná! Té radosti!*).

Nejvýraznějším rysem odstavce je jeho forma: odstavec se vyznačuje odsazením (asi o 3 - 5 písmen - úderů) od začátku nového řádku.

Odstavec má určitou obsahovou samostatnost a vnitřní soudržnost a je zpravidla zapojen do vyššího celku, navazuje na předcházející odstavce a poukazuje k odstavcům následujícím.

To platí o odstavcích vnitřních. Odstavce úvodní (počáteční) a závěrečné (koncové), tj. **odstavce vnější**, rámcové, jsou spojeny jen na jednu (a to vzájemně opačnou) stranu. **Odstavce úvodní** otevírají text, předznamenávají ho. Pokud na něco navazují, pak na nadpis nebo na jiné texty (viz intertextualita, kap. 2.4.1) nebo na situaci mimo text. **Závěrečné odstavce** text uzavírají, shrnují (resumují), popř. řidčeji odkazují na texty další.

Vnitřní odstavce mají zdánlivě paradoxní úlohu: na jedné straně udržet kontinuitu, návaznost, soudržnost textu, ale zároveň na druhé straně mají text zpřehlednit tím, že ho člení.

Přechod mezi odstavci není vždy stejný. Někdy odstavce téhož textu na sebe plynule navazují, vzniká **přechod měkký**, jindy - na hranici dvou obsahových celků - je **ostrý** a někdy může být až **prudký**: při náhlé změně tématu, při přerušení vnějšími nebo vnitřními okolnostmi, „zpretrhá-li se nit“ projevu...

V plynulém nevrženém projevu jsou žádoucí měkké přechody - ty bývají realizovány tak, že buď koncové výpovědi předcházejícího odstavce připravují čtenáře na myšlenkovou náplň nového odstavce, nebo první výpověď následujícího odstavce navazuje, odkazuje na odstavec předcházející bezprostředně nebo na odstavec vzdálenější. Ostré přechody se někdy vyskytují záměrně při tematické změně, např. při vypravování v napínavém momentu se přeruší plynulý tok projevu, následuje tematická odbočka, čímž vypravování získává větší dynamiku. Jindy je žádoucí ostrý **přechod** ztlumit, **změkčit**; děje se tak vkládáním spojovacích vět na švy odstavců. Ostré začátky odstavců jsou časté např. v právních textech, v nichž členění odpovídá paragrafům a jejich odstavcům (§ 1 odst. 1, § 1 odst. 2...).

Rozsah odstavce nemusí být pravidelný ani není nikde stanoven. Záleží na autorovi projevu: mezi projevy jsou v rozsahu, v délce odstavců značné rozdíly. Je-li text členěn na příliš krátké odstavce, drobí se. Není-li členěn, nebo je-li členěn málo, jsou-li odstavce rozsáhlé, dlouhé, je to pro příjemce nepřijemné, text je nepřehledný, monotónní, únavný.

Rozsah odstavce závisí i na druhu textu. Zpravidla delší odstavce bývají v textech odborných, např. u výkladů, kdežto v dynamickém vypravování bývají odstavce kratší. V odborné literatuře se někdy uvádí, že odstavec má být tak dlouhý, „aby v něm oko mohlo spočinout“, „aby v něm bylo možno pobýt“, soudí se, že to je asi šest řádek.

Nejen délka odstavce, ale i jeho hranice mají dosah slohový. Zpravidla se předpokládá shoda mezi obsahovým a formálním členěním textu. Je-li porušena, podporuje to slohové příznakový ráz textu.

Paralelními částmi (segmenty) jsou v prozaickém textu odstavce a v poezii sloka (strofa).

Odstavec jako významová jednotka je i základní jednotkou překladovou, neboť při překládání z cizích jazyků se nepřekládá doslovně, nepřekládají se nejen všechna jednotlivá slova, ale často ani všechny jednotlivé věty.

Odstavec je záležitostí grafického, tj. psaného nebo tištěného textu, texty mluvené jsou členěny jinými prostředky, a to prostředky zvukovými, především pauzami. Odstavci v grafickém textu zpravidla odpovídá výraznější pauza v textu mluveném.

3.5.2 Vertikální členění textu

Vedle horizontálního (lineárního) členění textu existuje ještě druhý typ členění, a to hloubkové členění, vertikální. Toto členění **hierarchizuje obsah textu, slouží jeho reliéfizaci**, činí ho vícevrstevným a **usnadňuje jeho recepci** včetně učení. Děje se tak verbálně pomocí komentářů a vsuvek (viz kap. V. 1.3.3a V.3.2.3), dále - zvláště v tištěném textu - pomocí různých typů a různé velikosti (popř. barvy) písma i různé jeho tloušťky.

3.5.2.1 Formální prostředky vertikálního členění textu

Velikost a typ písma: Velká písmena se nazývají **verzálky/majuskule**, písmena malá minusky/minuskule. Verzálkami se např. tisknou nadpisy, chceme-li, aby byly výrazné, ostatní text minuskami.

Základní velikost tištěného písma se nazývá **garmond** (10 typografických bodů; 3,761 mm), menší typ představuje **borgis** (9 bodů), ještě menší velikost má **petit** (8 bodů; 3,009 mm); přitom proti základnímu typu, **antikvě** (stojatému písmu), stojí písmo nakloněné, tj. **kurzíva**.

Petitem se tisknou poznámky nebo informace méně podstatné, kurzívou bývají v odborném textu odlišovány příklady.

Blíže viz kap. 11.2.1.

Jiným prostředkem vertikálního členění, a to nejen v textu tištěném, ale i psaném, je různé podtrhávání (rovné, přerušované, dvojité, vlnité) klíčových slov nebo v tištěném textu tzv. prokládání neboli prostrkávání (tj. psaní s většími mezerami, s větším „rozpalováním“) písmen. Klíčová slova (např. nosné termíny a poloterminy v odborném textu) nebo definice bývají někdy tištěna polotučným písmem a tím plasticky vystupují z ostatního textu. Tak je tomu i v této knize.

Poznámka: K plastickému vnímání textu přispívá i užití různých barev, např. červeně tištěné nadpisy; nebo marginalie, tj. hesla uvedená na vnějším okraji stránky, postihující téma příslušné části textu, např. odstavců (tzv. živá slova).

V odborných a administrativních textech se užívá k větší přehlednosti a názornosti grafů, schémat, jež verbální text doplňují. I tyto formy jakoby vystupují z verbálního textu, adresát je vnímá na jeho pozadí.

V odborném textu napomáhá výraznému členění i jeho hierarchizaci **označování** částí pomocí římských a arabských **číslic**, velkých a malých **písmen** abecedy, např. i abecedy řecké (kap. II. 1 ,b), jindy se užívá k rozčlenění textu číslic ve spojení s paragrafy: § 174, § 233. Nověji se prosazuje tzv. desetinné třídění, umožňující hlubší vertikální členění a zprůzračňující vzájemnou nadřazenost a podřazenost částí textu (kap. 9.1,9.1.2,9.1.2.1...). Někdy se u textů se složitější stavbou kombinuje v rámci desetinného třídění číslování pomocí číslic římských a arabských (je tomu tak i v naší knize).

Uvedené prostředky nemůžeme využívat v mluveném projevu, ten má jiné, a to zvukové a mimojazykové prostředky, jimiž **úseky promluvy zvýrazňuje** nebo **potlačuje**. Tyto prostředky se označují jako:

a) parajazykové/paralingvální: intonace, síla hlasu, tempo promluvy, její rytmus, frázování (viz kap. II. 1.2, V.4.7);

b) mimojazykové/extralingvální: pohled a mimika, postoj, tj. držení těla (posturika), gestikulace, popř. pohyb těla, vzdálenost mluvčích (proxemika)... (Viz i kap. V.2.5.)

4. Styl jako vlastnost komunikátu a textu

Styl bývá běžně chápán jako **záležitost parolová/řečová/komunikační**, neboť právě individuálnost jazykového projevu a individuálnost stylu tohoto projevu jsou veličiny neoddělitelné, jedná se o podmínku druhé.

Ale styl je i **záležitostí systémovou, jazykovou**, tedy textovou (v našem chápání). To lze doložit existencí stylových norem s vymezením objektivních stylů, stylových typů a stylových vrstev (Jedlička 1970). Vymezení stylových vrstev je založeno na relativně stálých stylových vlastnostech jazykových prostředků. Přitom samozřejmě je nutno zvažovat vliv kontextu a situace na vyznění stylově příznakových prostředků. Kontext může obměnit, nebo dokonce zcela obrátit stylový účín určitého prostředku (viz ironie, satira).

Vlastností komunikátu a textu je tedy i jeho styl (sloh). Styl má integrační funkci a tím se podílí na výstavbě smyslu projevu, má funkci charakterizační: diferencuje jeden projev od jiného a naopak přiřazuje ho k určitému druhu textů.

Styl je vlastností nejen jazykového projevu, ale různých lidských výtvorů, existuje styl architektonický (např. románský, gotický), styl literární (např. romantický, realistický), ale i styl životní (asketický, rozmařilý), sportovní styl (např. různé styly skoku do výšky), styl oblékání (romantický, sportovní), styl bytového zařízení („Ludvík“, biedermeier).

Jazykový styl bývá vymezován jako způsob výběru a uspořádání jazykových prostředků v jazykových projevech. To je chápání užší, vymezené podle hlavních činností, které při tvorbě projevu probíhají, na rozdíl od širšího pojetí, podle něhož **styl (sloh) je jednotící (sjednocující) a diferencující princip jazykového projevu**: právě podle stylu mnohdy poznáme jeho autora (odlišíme např. styl Karla Čapka a Vladislava Vančury), nebo aspoň zařadíme projev do určité doby nebo k literárnímu směru (jde-li např. o báseň poetickou nebo realistickou).

Podmínkou stylu je existence variantních, tj. synonymních **prostředků**, mezi nimiž se vybírá (srov. např. básně věnované měsícům březnu a listopadu od K. Tomana x V. Nezvala x Fr. Hrubína x J. Seiferta); podmínkou styluje tedy možnost vyjádřit totéž různými způsoby.

4.1 Stylotvorní (slohoví) činitelé

Styl konkrétního jazykového projevu je závislý na jeho autorovi: na autorově vzdělání, na jeho vyjadřovacích schopnostech, na jeho osobních vlastnostech a sklonech i na jeho okamžitém stavu, na jeho náladě apod. **Individuální styl** autora tedy **závisí na** uvedených individuálních, **subjektivních činitelích**.

Kromě toho **styl každého jazykového projevu závisí** na mnoha činitelích na autorovi nezávislých, **na slohotvorných činitelích objektivních**. K nim patří:

1. **funkce projevu** (tj. komunikační záměr - např. chceme někoho poučit, chceme někoho ovlivnit, chceme někoho přesvědčit o něčem) - bývá pokládána za nejvýznamnější slohotvorný činitel;

2.a) **forma projevu**: mluvená nebo psaná. Při recepci mluveného projevu se (na rozdíl od psaného) posluchač zpravidla nemůže znovu k textu vrátit (není-li text nahrán), může sledovat jen určité množství informací v daném okamžiku. Proto mluvený projev bývá formulován jednodušeji, převažuje v něm prostší větná stavba, nehromadí se v něm fakta...;

b) rovněž **forma kontaktu** ovlivňuje formu projevu; např. to, zda všichni komunikanti jsou současně přítomni, či nikoli, zda text sledují ve stejném, nebo různém prostředí, ve stejném, nebo různém čase, zda jde o komunikaci přímou, či zprostředkovanou (přes někoho třetího);

3. **situace**, do které projev vstupuje; k ní patří: místo, čas, prostředí i kontext, do kterého se projev vřazuje. Podobu textu ovlivňuje to, zda jde např. o veřejný, popř. dokonce oficiální projev (srov. politická, soudní řeč, kázání, přednáška, referát aj. vystoupení před větším okruhem lidí), nebo o projev soukromý, popř. intimní. V posledním období však rozdíl v komunikační situaci někteří autoři (někdy i úmyslně) nerespektují;

4. **adresát projevu**: jinak formulujeme text určený laikům, jinak odborníkům, dospělým, dětem, i když se komunikáty týkají téhož předmětu;

5. **přípravenost x nepřipravenost projevu**: projevy připravené bývají uspořádanější, promyšlenější po stránce obsahové i výrazové než nepřipravené.

4.2 Druhy stylu

Styly lze dělit především na **individuální** (styly jednotlivých autorů) a **objektivní**. Objektivní styly můžeme lišit např. podle funkce nebo podle formy projevu. Individuální styl bývá podřízen stylu objektivnímu (např. publicista zpravidla respektuje principy stylu publicistického apod.).

Podle funkce dělíme objektivní styly na tyto základní funkční styly (slohy):

1. **prostěsdělovací** (běžnědorozumivací), užívaný v neoficiálním a neveřejném styku při sdělování každodenních skutečností; řadí se k němu **styl konverzační**;

2. **odborný**, který se člení na vědecký, praktický odborný a popularizační - podle stupně odbornosti a podle toho, komu je projev určen; někdy bývá v jeho rámci vyčleňován i styl **učební**;

3. v poslední době se z odborného stylu vyčleňuje styl **administrativní**, úřední, jednací;

4. **publicistický**, tj. styl novin a jiných hromadných sdělovacích prostředků, včetně rozhlasu i televize, a jiných textů, jejichž účelem je adresáta nejen informovat, ale i přesvědčovat, získávat pro něco;

5. někdy se ze stylu publicistického vyčleňuje jako samostatný **styl řečnický**, styl veřejných a oficiálních mluvených projevů (srov. např. soudní řeč, kázání), jindy se tento styl chápe ještě jako součást stylu publicistického;

6. **umělecký**, tj. styl projevil básnických, prozaických (beletristických) i dramatických;

7. na pomezí stylu odborného a uměleckého se vyčleňuje **styl esejistický**. Eseje mívají úvahový ráz, úvaha se přitom kombinuje např. s popisnými a výkladovými partiemi, které představují fakta, nad nimiž pak autor medituje. Při těchto úvahách si nepočíná

jako autor čistě vědeckých statí, ale obdobně jako umělec přistupuje k tématu subjektivně a volí i obdobné rozmanité vyjadřovací prostředky, často obrazné, užívá přenesených pojmenování, frazémů, paralely, kontrastu apod.

Toto členění nerozlišuje styly podle toho, zda mají funkci jednu - **styly simplexní**, nebo funkcí více - **styly komplexní**. Stylem simplexním je styl prostěsdělovací - má funkci zpravovací, styl konverzační - má převážně funkci kontaktovou, styl praktický odborný i vědecký - mají funkci odbornězpravovací - liší se jen zaměřením praktickým x teoretickým, styl umělecký - má v popředí funkci estetickou. Ostatní výše uvedené styly jsou komplexní: styl publicistický má funkci přesvědčovací a zpravovací, styl administrativní zpravovací a řídicí, styl esejistický zpravovací a estetickou.

Z hlediska společenské prestiže se **styly** třídí na **vyšší** (umělecký, vědecký, event, esejistický) a **nižší** (prostěsdělovací...).

V rámci různých stylových oblastí se uplatňují rozmanité slohové útvary a postupy, jejich obměny a kombinace.

4.3 Slohové útvary a slohové postupy

Rozlišují se tyto základní slohové útvary:

- **zpráva a oznámení**
- **vypravování**
popis
- **výklad**
- **úvaha**

Slohové útvary jsou zobecněné **druhy jazykových projevů**, založené na tzv. slohových postupech. **Slohový postup je abstraktní modelová struktura způsobu podání, zpracování tématu.**

Rozlišují se slohové postupy:

- informační (sdělovací, oznamovací)
- vyprávěcí
- popisný
- výkladový
- úvahový

Dva posledně jmenované postupy bývají někdy spojovány do postupu společného, výkladově-úvahového.

Informační slohový postup podává fakta (co, kdy, kde se stalo nebo se stane) bez zvláštního formálního zpracování, jen ve věcných (místních, časových) nebo formálních (abecedních) souvislostech.

Vyprávěcí postup podává děje, události, příběhy jako jedinečné v jejich časovém průběhu, a proto se vyznačuje snahou o zajímavost, o napětí a to se odráží v rozmanitosti a pestrosti vyjadřování (zvláště ve využívání dějových sloves, prezentu historického při uvádění děje probíhajícího v minulosti, přímé, polopřímé, nevlastní přímé řeči...). Mezi rématy výpovědí (vět) se uplatňují vztahy kauzální/příčinnostní vedle temporálních/časových. Často se při vypravování uplatňuje postup shodný s postupem děje (jak jeho etapy za

sebou následovaly), jindy jde o vypravování s rámcem (vychází se z konce události a pak se vypravování vrací k jejímu začátku...). Obratný vypravěč i oba postupy působivě kombinuje. Z tematických posloupností se uplatňuje především tematizace rémaru.

Popisný postup vystihuje charakteristické, příznačné rysy, znaky objektů i dějů (např. pracovních postupů - takový popis může sloužit i jako návod k činnosti) v určitém pořádku, zpravidla podle toho, jak jsou objekty uspořádány, nebo podle toho, jak děje probíhají. Předměty se popisují zpravidla v ustáleném pořadí: zdola nahoru, zleva doprava, zepředu dozadu... Postupuje se od nejdůležitějších nebo nejnápadnějších rysů kvedlejším nebo méně nápadným. Významné místo mají v popise hodnotící slova, zvláště přídavná jména a příslovecné výrazy místní, časové aj. Mezi rématy výpovědí (vět) se často realizují vztahy enumerativní/výčtové. Z tematických posloupností se uplatňuje nejčastěji průběžné téma - u popisu statického, kdežto u popisu dynamického (dějového) tematizace rémaru.

Na popisném postupu je založen i popis osoby a zčásti i **charakteristika**. Při ní popisujeme osobu buď přímo (pojmenováváme její vlastnosti, např. rozlišujícími a hodnotícími přídavnými nebo podstatnými jmény) - **přímá charakteristika**, nebo nepřímo. V tomto případě se vedle popisného postupu uplatňuje i postup vyprávěcí (např. vypravujeme událost, při níž se projevil určitý charakteristický rys osoby) nebo úvahový (představují se postoje a názory příslušné osoby) - pak jde o **charakteristiku nepřímou**. Popis, zvláště přírody, s výraznými subjektivními rysy, danými přístupem autora, se označuje jako **líčení**.

Výkladový postup spočívá ve vysvětlování podstaty určitých jevů. Na rozdíl od popisování (i odborného) však postihuje vnitřní souvislosti a vztahy, podmínky vzniku a trvání jevu i jeho následky. Mezi rématy výpovědí (vět) se uplatňují často vztahy explikativní/vysvětlovači a kauzalitní/příčinnostní, tematické posloupnosti jsou založeny nejčastěji na tematizaci rématu. Výkladový postup spolu s (odborným) popisným jsou základní pro oblast odbornou; oba postupy jsou založeny na odborném výrazivu, **terminologii**.

Úvahový postup záleží v předkládání (prezentaci) autorových osobních názorů, zamyšlení, hodnocení, postojů k jevům skutečnosti. Tento postup se často kombinuje s postupem výkladovým (v odborné oblasti) nebo s postupem vyprávěcím (v umělecké oblasti). Autor z výkladu jevu nebo z vyprávění události vychází nebo jimi své úvahy ilustruje, doplňuje. Na rozdíl od výkladu se v úvaze uplatňují subjektivní postoje autora a to se odráží i ve volbě jazykových prostředků.

Ve vyjadřovací praxi se s jednotlivými útvary nesetkáváme zpravidla v jejich čisté podobě, spíše se v jednom jazykovém projevu vyskytují vedle sebe a v návaznosti na sebe různé slohové postupy. Např. při vyprávění události je nejdříve popsáno místo děje, také výklad nějakého zařízení se uvádí jeho popisem, po skončení výkladu může následovat úvaha o jeho budoucím praktickém uplatnění.

4.4 Vztahy funkčních stylů a slohových útvarů

Pro každou slohovou oblast/sféru, pro určitý funkční styl jsou **příznačné určité formy projevu**. Nelze ovšem říci, že by určité formy, slohové útvary, byly omezeny jen na jednu slohovou oblast. Např. k nejběžnějším druhům **projevů prostěsdělovacích** patří

oznámení, zpráva (nově i e-mailová), jednoduchý popis a prosté vypravování, běžné rozhovory, osobní dopisy.

Do **oblasti odborné** se řadí vědecká pojednání a výklady, odborné referáty, recenze, ale také učební texty a popularizační výklady a praktické odborné popisy a výklady.

Mezi nejčastější **administrativní útvary** náleží úřední dopisy, žádosti a životopisy. Všechny projevy odborné a administrativní oblasti jsou racionální, bez citového zabarvení.

Také **publicistika** zahrnuje různé formy psané i mluvené. Nejběžnější jsou úvodníky, které mají úvahový charakter a zabývají se významnými společenskými problémy, a komentáře, rovněž příspěvky úvahové, komentující konkrétní aktuální problémy, dále zpravodajské a získávací útvary (zprávy, oznámení, inzeráty, reklamy), interviewy aj.

V oblasti publicistické jsou časté i reportáže, útvary založené na popisování, v nichž autor s dokumentární přesností informuje o zajímavých místech, prostředích, dějích, a to na základě své přímé zkušenosti, dále fejetony, v nichž se autoři vyslovují k aktuálním jevům, ale vždy lehkým, humorným, někdy i ironickým způsobem s cílem kritizovat, vyvolat odezvu.

Řečnické projevy, jako řeč, proslov, přednáška, jsou většinou budovány na obdobných postupech jako projevy publicistické, popř. odborné - záleží na jejich charakteru (zda je více získávací, přesvědčovací nebo odborněinformativní). Jejich výrazným znakem je oficiálnost a mluvenost.

Umělecký styl obsahuje v rámci základních literárních druhů: lyriky, epiky, dramatu, veršovaných (poezie) i neveršovaných (próza), bohatou škálu **žánrů**, např. v poezii: píseň, sonet, óda, hymnus..., v próze: román, povídka, novela, črta..., v dramatu: tragédie, komedie. Využívá nejrůznějších slohových útvarů, vypravování, popisu, líčení (subjektivního lyrického popisu), úvahy i dalších.

4.5 Styly a spisovný jazyk

Odborné, administrativní a publicistické projevy, tj. projevy patřící k věcným stylům, mívají za základ **spisovné vyjadřování**. Jsou-li realizovány mluvenou formou, setkáváme se i v nich s prostředky z jiných útvarů národního jazyka (obecněčeské nebo nářeční podoby, profesní výrazy apod.), avšak oficiální projevy řečnické mají obvykle spisovný ráz. **Umělecký styl** na rozdíl od odborného a publicistického **využívá všech útvarů** a různých prostředků národního jazyka, od knižního spisovného jazyka přes obecnou češtinu, profesní mluvu po místní nářečí.

Oblast prostého sdělování, spontánního, **bezprestížního**, zvláště důvěrného, není omezoována na prostředky spisovné. Naopak nejčastějšími prostředky této oblasti jsou v Čechách **obecná čeština** a na Moravě a ve Slezsku příslušný **interdialekt** nebo **dialekt**.

4.6 Slohové využívání jazykových prostředků

Různé druhy jazykových projevů a celé jejich oblasti jsou různě náročné na výběr jazykových prostředků. Jazykových prostředků z hlediska stylového, citového a dobového

neutrálních se užívá ve všech funkčních stylových oblastech a ve všech druzích proje-
vů, jsou to prostředky bezpříznakové.

Vedle **neutrální stylové vrstvy jazykových prostředků** jsou **vrstvy prostředků stylově zabarvených: vrstva prostředků hovorových**, běžnědorozumivacích {*kytka, fotit, tláskat, mít pod čepicí*}, odborných (*meningitida, vlys*) a uměleckých, event, **básnických** - např. starší poetismy (*luna, znoj, vesna, smavý, dštít*).

Ve spisovném projevu prostředělovacím se užívá prostředků neutrálních a hovorových, ne užívá se zpravidla ani lexikálních **prostředků zastaralých a knižních** (jako je zájmeno *an, ana, ano*, výrazy *potážmo, posléze*) ani zastaralých gramatických podob, např. přechodníků, zvláště minulých.

K vyjádření osobního zaujetí a hodnocení slouží **citově zabarvené výrazy** i věty, např. zvolací, rozkazovací, prací.

V odborných textech založených na pojmovosti je nutná přesnost a jednoznačnost vyjadřování. Té se dosahuje pomocí jednoznačně užitých pojmenování, především odborných názvů/termínů, a propracovanou stavbou větou, která vystihuje vztahy mezi jevy skutečnosti. K tomu často slouží věty složené (jinde označované jako tzv. podřadná souvětí) a věty s bohatě rozvitými členy a polovětnými konstrukcemi.

Publicistické projevy, jež mají za cíl především přesvědčovat a získávat adresáta, usilují o aktuálnost, zajímavost, rozmanitost a působivost, a proto užívají příslušných prostředků, např. příležitostných aktualizací, jež připomínají projevy umělecké. Z oblasti odborné přebírají publicisté termíny. Tím, že jich užívají mimo odborný text, rozšiřují je, ale zároveň posouvají jejich jednoznačné užití - jde o tzv. **determinologizaci**. Pro publicistiku je vedle **aktualizace** typická i **automatizace vyjadřování** (opakují se celé „bloky“ výrazů, vznikající nutností rychlé, čerstvé informace).

Vyjadřování umělecké na rozdíl od odborného, které je spíše abstraktní, pojmové, bývá konkrétní, obrazné, názorné. Autor vybírá z **prostředků synonymních**, a to podle svého osobního vkusu. Právě projevy umělecké se vyznačují největší individualitostí. Všechny projevy umělecké spojuje estetická působivost.

4.7 Styl projevů mluvených a psaných

Rozdíl mezi mluveností a psaností bývá někdy zdůrazňován tak, že se dokonce vymezují dva různé jazyky, nebo se naopak popírá samostatná existence těchto dvou forem vyjadřování. Nepochybně však ve všech stylových oblastech se projevují **rozdíly mezi projevy mluvenými a psanými**. Liší se především mírou vázanosti na komunikační situaci, náročností zpracování tématu...

Projevy mluvené počítají více než psané s tím, že některé přímo nevyřčené skutečnosti jsou zřejmé ze situace projevu a ze souvislosti, mohou být implicitnější než psané. Proto z hlediska užitých jazykových prostředků mají své zvláštnosti. K nim patří časté eliptické vyjadřování v oblasti slovní, větné i textové výstavby, nedokončování výpovědí/apoziopeze, anakoluty a jiné nepravidelnosti.

Na druhé straně jsou tyto projevy více redundantní než psané, a to s ohledem na příjemce (aby vše stačil vnímat), ale i ze subjektivních důvodů autora (něco chce zdůraznit, k něčemu má osobní vztah a opakováním to projevuje...).

V. KOMUNIKÁT A TEXT

Mnohé v projevu dokreslují gesta a mimika autora, popř. adresáta, a jiné **mimojazykové/extralingvální**, neverbální **prostředky** doprovázející řeč.

Např. kývání hlavy ve směru vertikálním znamená u nás souhlas (u Bulharů nesouhlas), zvednutý ukazovák značí výstrahu: *pozor!*, třesení brady je znakem rozechvění mluvčího, přivřené až zavřené oči posluchače mohou signalizovat jeho nezájem o projev (ovšem jindy soustředění na recepci projevu, přemýšlení).

Významná je **intonace** projevu, jeho frázování (členění) a **užívání pauz, síla hlasu, tempo řeči** apod., tj. **parajazykové/paralingvální prostředky**. Např. dlouhé pauzy bývají příznačné pro autorovu váhavost, zesílení hlasu může znamenat snahu vyjádřit, že jde o důležité sdělení, ale také může být odrazem autorova rozčilení - zvláště je-li zesílení spojeno se změnou výšky hlasu. V různé situaci a podle různé intonace může např. slovo *prosím* (izolované, užitě jako výpověď) znamenat žádost, nabídku, otázku, reakci na oslovení (*Prosím? I= co jste říkal?/ Je tady pan Nováček? Prosím /ozve se pan Nováček/*).

Projevy mluvené na rozdíl od psaných jsou bezprostřednější, bývají citově zabarvenější, protože směřují přímo k posluchači, reagují na jeho chování.

Mluvený projev klade na mluvčího jiné nároky než projev psaný. Mluvčí upravuje tempo, aby ho posluchači stačili vnímat a chápat a zároveň aby se nenudili. S ohledem na posluchače frázuje (člení větný projev na kola /větné úseky/ a používá pauzy), přiměřeně zdůrazňuje to, co má být zdůrazněno, odstiňuje intonačně i silou hlasu projev tak, aby nebyl monotónní...

Psaný projev na rozdíl od mluveného musí být formulován přesněji, úplněji, explicitněji, aby bylo z textu - bez doprovodných znaků - zřejmé, co autor míní. Proto je psaný projev náročnější na vyjadřování souvislostí a vztahů, je pro něj typická propracovanější větná a textová výstavba a pečlivější volba jazykových prostředků než pro projev mluvený, zvláště nepřipravený.

Ať už rozdíl mezi mluveností a psaností bývá zdůrazňován tak, že se dokonce vymezují dva různé jazyky, nebo ať se naopak popírá samostatná existence těchto dvou forem vyjadřování, nepochybně mezi psaností a mluveností - přes uvedené rozdíly, jež poučený komunikant respektuje - nelze vést ostrou hranici, neboť existují projevy, jež jsou sice formou psané nebo tištěné, avšak nepřipravené, spontánní, neveřejné až soukromé, či dokonce intimní. Ty mají kombinované rysy psanosti a mluvenosti, mluví se o tzv. **psané mluvenosti**, např. v soukromé korespondenci, u e-mailové pošty... (viz i kap. 1.4).

V této knize nešlo o systematické výklady stylistické, ale o zachycení vztahu mezi komunikátem, textem - a stylem.

Soustavné stylistice je věnována kniha *Stylistika současné češtiny*. Ta tvoří spolu s touto knihou *Čeština - řeč a jazyk* a s knihou *Komunikační a slohová výchova* ucelený komplex, vydaný nakladatelstvím ISV. Doplňuje ho kniha *Čeština a její vyučování*, vydaná SPN, a. s.

Seznam literatury

- Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti.* Praha 1979.
- Bauer, J. - Grep], M.: *Skladba spisovné češtiny.* Praha 1980, 1998.
- Bečka, J. V.: *Odstavce.* NŘ, 1964, s. 65 - 74.
- Běličova, H.: *Sémantická struktura věty a kategorie pádu.* Praha 1982.
- Čechová, M.: *Mluvnické kategorie podstatných jmen ve vyučování.* Praha 1976.
- Čechová, M.: *Vyučování slohu.* Praha 1985.
- Čechová, M.: *Komunikační a slohová výchova.* ISV, Praha 1998.
- Čechová, M. - Styblík, Vl.: *Didaktika češtiny.* Praha 1989; *Čeština a její vyučování.* SPN, a. s., Praha 1998.
- Čechová, M. - Dokulil, M. - Hrbáček, J. - Styblík, Vl. - Hausenblas, K. - Daneš, Fr.: *Komplexní jazykové rozbor.* Praha 1992; 2., rozšířené vydání 1996.
- Čechová, M. - Chloupek, J. - Krčmová, M. - Minářová, E.: *Stylistika současné češtiny.* ISV, Praha 1997.
- Čermák, F.: *Jazyk a jazykověda.* Pražská imaginace, Praha 1994.
- Čmejrková, S. - Daneš, Fr. - Kraus, J. - Svobodová, I.: *Čeština, jak ji znáte i neznáte.* Academia, Praha 1996.
- Daneš, Fr. - Hála, B. - Jedlička, A. - Romportl, M.: *O mluveném slově.* Praha 1954.
- Daneš, Fr.: *Intonace a věta ve spisovné češtině.* Praha 1957.
- Daneš, Fr. - Hlavsa, Z. a kol.: *Větné vzorce v češtině.* Praha 1981.
- Daneš, Fr.: *Věta a text.* Praha 1985.
- Daneš, Fr. a kol.: *Český jazyk na přelomu tisíciletí.* Academia, Praha 1997.
- Dokulil, M.: *Tvoření slov v češtině 1.* Praha 1962.
- Dokulil, M. a kol.: *Tvoření slov v češtině 2.* Praha 1967.
- Dokulil, M. a kol.: *Tvoření slov v češtině 3.* Rkp.
- Dokulil, M.: *K otázkám slovnědruhových převodů a přechodů.* SaS 43, 1982, s. 257.
- Doležel, L.: *O stylu moderní české prózy.* Praha 1960.
- Filipec, J. - Čermák, Fr.: *Česká lexikologie.* Praha 1985.
- Fungování textu ve společenské komunikaci.* Slavica Pragensia 32. UK, Praha 1988.
- Grep], M.: *Emocionálně motivované aktualizace v syntaktické struktuře výpovědi.* Brno 1967.
- Grep], M. - Karlík, P.: *Gramatické prostředky hierarchizace sémantické struktury věty.* Brno 1983.
- Grep], M. - Karlík, P.: *Skladba spisovné češtiny.* Praha 1986.
- Hála, B.: *Uvedení do fonetiky češtiny na obecném fonetickém základě.* Praha 1962.
- Hála, B. - Sovák, M.: *Hlas - řeč - sluch.* 4. vydání Praha 1962.
- Hausenblas, K.: *Vývoj předmětového genitivu v češtině.* Praha 1958.
- Hausenblas, K.: *Výstavba jazykových projevů a styl.* AUC 25, Praha 1971.
- Hausenblas, K.: *Od tvaru k smyslu textu.* FF UK, Praha 1996.
- Hauser, R.: *Nauka o slovní zásobě.* Praha 1980.
- Havránek, B. - Jedlička, A.: *Česká mluvnice.* Praha 1981.
- Hlavsa, Z.: *Denotace objektu a její prostředky v současné češtině.* Praha 1975.
- Hoffmannová, J.: *Sémantické a pragmatické aspekty koherence textu.* Linguistica 6, Praha 1983.
- Hoffmannová, J.: *Stylistika a...* Trizonia, Praha 1997.
- Hrabě, V.: *Polovětné vazby a kondenzace „druhého sdělení“ v ruštině a češtině.* Praha 1964.
- Hrbáček, J.: *Úvod do studia českého jazyka.* Praha 1984.
- Hrbáček, J.: *Nárys textové syntaxe spisovné češtiny.* Trizonia, Praha 1994.
- Hiibl, M.: *Brněnská plotňáčtina a jiné argoty.* Praha 1988 (rkp.).
- Hůrková-Novotná, J. - Srámková, V.: *Mluvený projev a přednes.* Praha 1984.
- Chloupek, J.: *Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti.* Brno 1986.
- Chloupek, J. - Čechová, M. - Krčmová, M. - Minářová, E.: *Stylistika češtiny.* Praha 1991.
- Jedlička, A. - Formánková, V. - Rejmánková, M.: *Základy české stylistiky.* Praha 1970.
- Jedlička, A.: *Spisovný jazyk v současné komunikaci.* Praha 1974.

SEZNAM LITERATURY

- Jelínek, V. - Bečka, J. V. - Těšitelova, M.: *Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce*. Praha 1961.
- Kolářová, I.: *Vliv komunikace na významové posuny některých sloves*. AUP, Ústí nad Labem 1997.
- Komárek, M.: *Příspěvky k české morfologii*. Praha 1978.
- Komárek, M.: *Nástin morfologického vývoje českého jazyka*. Praha 1981.
- Kopečný, R.: *Základy české skladby*. Praha 1958.
- Kofenský, J. - Miillerová, O. - Hoffmannová, J. - Jaklová, A.: *Komplexní analýza komunikačního procesu*. České Budějovice 1987.
- Králík, J.: *Číslo o hláskách. Číslo o písmenech*. Viz Těšitelova, 1987.
- Kraus, J.: *Rétorika v dějinách jazykové komunikace*. Praha 1981.
- Kraus, J.: *Rétorika v evropské kultuře*. Academia, Praha 1998.
- Kučera, H.: *The phonology of Czech*. The Hague 1961.
- Kučera, J. - Zeman, J.: *Výslovnost a skloňování cizích osobních jmen v češtině*. Gaudeamus, Hradec Králové 1998.
- Kultura českého jazyka*. Liberec 1969.
- Machová, S.: *Příčina v syntaxi češtiny*. Praha 1972.
- Mathesius, V.: *Čeština a obecný jazykozpyt*. Praha 1947.
- Mítrík, J.: *Stylistika*. Bratislava 1985.
- Mluvnice češtiny I, 2*, Praha 1986; *MČ 3*, Praha 1987.
- Miillerová, O.: *Komunikativní složky výstavby dialogického textu*. AUC 76. Praha 1983.
- Nebeská, I.: *Úvod do psycholingvistiky*. H + H, Jinočany 1992.
- Novotný, J.: *Valence dějových substantiv v češtině*. Sborník PF v Ústí nad Labem. Praha 1980.
- Oravec, J.: *Morfológia spisovné/ slovenčiny*. Bratislava 1980.
- Oravec, J. - Bajzík, E. - Furdík, J.: *Súčasný slovenský jazyk*. Morfológia. Bratislava 1984.
- Pálek, B.: *Základy obecné jazykovědy*. SPN, Praha 1989.
- Pálková, Z.: *Rytmičká výstavba prozaického textu*. Praha 1974.
- Pálková, Z.: *Fonetika a fonologie češtiny*. Praha 1994.
- Panevová, J.: *Formy a funkce ve výstavbě české věty*. Praha 1980.
- Pravidla českého pravopisu*. Praha 1983. Školní vydání.
- Pravidla českého pravopisu*. Praha 1993. Školní vydání.
- Problémy stylistiky*. Slavica Pragensia 26. UK, Praha 1983.
- Příruční mluvnice češtiny*. NLN, Praha 1995.
- Romportl, M.: *K tónovému průběhu v mluvené češtině*. Praha 1951.
- Romportl, M.: *Základy fonetiky*. Praha 1973.
- Rulíková, B.: *Parenteze v současné češtině*. Praha 1973.
- Sgall, P. - Hajičová, E. - Buranová, E.: *Aktuální členění věty v češtině*. Praha 1980.
- Sgall, P. a kol.: *Úvod do syntaxe a sémantiky*. Praha 1986.
- Slavica Pragensia 32*. UK, Praha 1988.
- Slovník české frazeologie a idiomatiky I, II, III*. Praha 1983, 1988, 1994.
- Slovník spisovné češtiny*. Praha 1978.
- Slovník spisovného jazyka českého I - IV*. Praha 1958 - 1971.
- Skalická, V.: *Typ češtiny*. Praha 1951.
- Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha 1932.
- Styblík, V.: *Reforma českého pravopisu z hlediska školy*. VÚP, Praha 1966.
- Stylistické studie I, II*. ÚJČ, Praha 1974; *///*. ÚJČ, Praha 1976.
- Svoboda, K.: *Infinitiv v současné spisovné češtině*. Praha 1962.
- Svoboda, K.: *Didaktika českého jazyka a slohu*. Praha 1977.
- Šmilauer, V.: *Novočeská skladba*. Praha 1966.
- Šmilauer, V.: *Novočeské tvoření slov*. Praha 1971.
- Šmilauer, V.: *Nauka o českém jazyku*. Praha 1972.
- Štěpán, J.: *Složitá souvětí s řetězovou závislostí*. Praha 1977.
- Těšitelova, M. a kol.: *Kvantitativní charakteristiky současné češtiny*. Praha 1985.
- Těšitelova, M. a kol.: *O češtině v číslech*. Praha 1987.

SEZNAM LITERATURY

- Trávníček, Fr.: *Neslovesné věty v češtině I, II*. Brno 1930 - 1931.
Trávníček, Fr.: *Spisovná česká výslovnost*. 2. vydání 1940.
Trávníček, Fr.: *Mluvnice spisovné češtiny I, II*. Praha 1951.
Trávníček, Fr.: *O jazykovém slohu*. Praha 1953.
Uličný, O.: *Instrumentál v struktuře české věty*. Pedagogická fakulta UK, Praha 1984.
Vachek, J.: *Dynamika fonologického systému současné spisovné češtiny*. Praha 1968.
Vachek, J.: *U základů pražské jazykovědné školy*. Praha 1970.
Vachek, J.: *Psaný jazyk a pravopis. Čtení o jazyce a poezii*. 1942, s. 229 - 306.
Výslovnost spisovné češtiny I (Výslovnost slov domácích). Praha 1955, 2. vydání 1967.
Výslovnost spisovné češtiny II (Výslovnost slov přejatých). Praha 1978.
Zimek, R.: *Sémantická struktura věty*. Praha 1980.
Zimová, L.: *Způsoby vyjadřování větných členů v textu*. Univerzita J. E. Purkyně, Ústí nad Labem 1994.

Věcný rejstřík

A

abeceda 44
 - česká, kvantitativní charakteristiky 44
 - malá 44
 - psací 44
 - řecká 46
 abstrakta, viz jména a pojmenování abstraktní
 adaptace cizích jmen přídavných 132
 adjektivizace, viz zpřídavnění, zpřídavnění
 adjektiva, viz jména přídavná
 adjunkce, viz závislost slabá
 adordinační zmnožení/adordinace 345
 adresát, příjemce (projevu) 161, 377
 adverbia, viz příslovce
 adverbialc, viz příslovečné určení
 adverbializace 91
 afix 93
 agens, viz činitel
 aglutinační jazyk, viz jazyk aglutinační
 aktivum, viz rod činný
 aktualizace 381
 aktuální členění (výpovědi) 259, 365, 370
 -, funkce aktuálního členění ve výstavbě textu 370
 -, pořad objektivní 360
 -, pořad subjektivní 360
 -, prostředky 262
 akuzativ 155, 157
 albánština 28
 alfabeta, viz abeceda řecká 46
 alternace/střídání hláskové (morfológické/tvaroslovné,
 slotovomé) 94,99, 176,205
 -samohláskové 100,176
 —, kvantity 176
 - -, -, dloužící 100, 176
 - -, -, krátkí 100, 176
 —, kvalitativně-quantitativní 100, 176
 —, kvality 176
 - - s nulou 100, 177
 - souhláskové 100, 177
 - měkkící 100
 - s nulou 101
 - -tvrdící 101
 - souhláskových skupin 101, 177
 -, závaznost 101
 -zpětná 101
 aluzc 357
 alvcólára
 - přední 36
 - zadní 36
 anakolut, viz vyšinití z větné konstrukce
 antepozice 323, 325, 326
 antepreteritum, plusquamperfektum, viz slovesný čas
 předminulý
 antikadenec 251
 - stoupavá 251

- stoupavě-klcsavá 251
 antikva 42, 374
 antonyma, antonymic 58, 62, 63
 antroponyma, viz jména osobní
 aorist 24
 apclativa, viz jména obecná
 apozicc, viz přístavek
 apoziopce 280
 argot 26
 archaismus 24, 80
 artikulace 31
 asimilace, viz spodoba znělosti
 asociační pole 58
 aspekt, viz slovesný vid
 asyndeton, asyndetické spojení 309, 347
 atemporálnost, viz mimočasovost
 atrakce 280
 atribut, viz přívlastek
 atributiva, viz jména přívlastková
 augmentativa, viz jméno zveličelá
 automatizace vyjadřování 381
 autor projevu 364
 -, hledisko autora 96
 azbuka 21

B

běžná mluva, viz mluva běžná
 bohemistika jazykovědná 19
 borgis 374

casus, viz pád
 citace
 - cizojazyčná 359
 citát 358
 - cizojazyčný 84
 citoslovcc/interjckcc 87, 89, 280
 cyrilice 21

Č

čárka 52
 čas, viz slovesný čas
 časování/konjugace 88, 174,218
 částice/partikule 87, 90
 - modální 256
 čeština/český jazyk 20, 25
 -, diferenciacce 25
 -, - regionální/územní 25
 -, - sociální 25, 26
 - nespisovná 25
 - obecná 25,380
 - spisovná 24
 -, útvary 24
 činitel/agens 168
 - gramatický 322
 - významový 320
 - zvukový (rytmický) 324
 číslice 47, 374
 - arabská 47
 - římská 47

- číslo/numerus (mluvnické/gramatické) 22, 152, 154, 178, 208, 218
- dvojné, viz duál
  - jednotné/singulár 152, 153, 154, 162
  - množné/plurál 151, 152, 153, 154, 162
  - jmen 51, 155
    - podstatných 152
  - sloves 160, 161
  - číslovkový výraz kombinovaný 218
  - číslovky/numeralia 87, 88, 146, 160, 216
  - dílové 216
  - druhové 216
  - , druhy číslovek 216
  - násobné 216
  - neurčité 216
  - řadové 216
  - skupinové 216
  - souborové 216
  - , soustava tvarů 216
  - úhlné 216
  - určité 216
  - zájmeně 216
  - základní 216
- člen
- složeného slova 94
  - - přední 94, 97
  - zadní 94
  - větný, viz větný člen
- členění, členitost textu 365, 372
- aktuální, viz aktuální členění
  - horizontální/lineární 365, 372
  - kontextové 259
  - na odstavec 372
  - obsahu textu 373
  - slova 97, viz též slovo, slovtvorná struktura
  - vertikální 365, 374
  - , formální prostředky 374
- D
- dativ 155, 157
- cílový 158
  - emocionální/sdílnosti 157, 294
  - kontaktní 294
  - odlukový 158
  - prospěchový 157, 294
  - přivlastňovací 157, 294
  - sdílnosti, viz emocionální
  - subjektivní 276
  - volný 157, 278, 294
  - zřetelový 294
- dcagentizacc 340
- děj (slovesný) 98, 102, 167, 168, 257, viz liž
- kategorie děje/procesu
  - aktuální 166
  - atemporální 166
  - budoucí 166
  - , cíl děje/patiens 158, 167, 168
  - , fáze, fázovost děje 98, 139, 173
  - gnómický 166
  - , konkretizace děje 173
  - , míra děje 98, 103, 140, 173
  - , místo děje 124
  - , modifikace děje 163
  - možný 257
  - následný 165
  - neaktuální 166
  - neopakovaný 171
  - , nositel děje 157
  - okamžitý 137
  - , okolnosti děje 158
  - opakující se 103, 172
  - , podílnost děje 103, 138
  - , prostředek děje 158
  - , průběh děje 169
  - předčasný 165
  - předminulý 165
  - , původce děje 157, 161, 167, 168
  - , rozměr děje 173
  - , směřování děje 139
  - , účinnost děje 173
  - , zdrobnění, zjemnění děje 103
  - , zintenzivnění, zesílení děje 103
  - , způsob provedení 103, 140
- dějová
- adjektiva, viz přídavná jména dějová
  - substantiva, viz jména dějů
- deklinace, viz skloňování
- délka samohlásek, viz samohlásky, délka samohlásek
- deminutivum, deminutivnost, viz jméno, sloveso
- zdrobnělé
- demotivacc (ztráta motivace), viz slovtvorný význam, ztráta, zánik významu
- denominativa, viz slovesa odvozená ze jmen podstatných
- denotace 56
- denotát 56, 68, 86, 162
- dentála 36
- dcprefixacc 93
- derivate, viz odvozování slov
- bezafixální, viz odvozování slov bezpříponové
  - průběžného tématu, viz téma průběžné, derivate průběžného tématu
  - zpětná, viz odvozování, postupy zpětné
- dcrivologic/nauka o tvoření slov 19
- designace 56
- designát 56, 68
- desufixace 94
- determinace/určování 268, 271, 349
- fakultativní 268
  - hypotaktická 268
  - obligatorní
  - atributivní 268
  - komplementární 268
  - paralaktická 269
  - postupná 269
  - samostatná 269
- determinativnost, viz směrová určenost a neurčenost
- dceterminologizacc 59, 68, 381
- deverbativa 137 - 141
- diakritická znaménka, viz znaménka diakritická (rozlišovací)

VĚCNÝ REJSTŘÍK

- dialekt, viz nářečí
 dialog 360,361
 -, cíle dialogu 362
 diateze 339
 diferenciacie češtiny, viz čeština, diferenciacie
 diftong, viz dvojhhláska
 diskurs 356
 distributiva, viz slovesa podílná
 distributivnost/podílnost 154
 dokonavost 169, 172
 doplněk 158, 159,296
 -, hlavní sémantické druhy doplňku 298
 - předmětový 297
 - těsný 297
 - volný 297
 -, vyjádření doplňku 298
 doplnění fakultativní, viz valence fakultativní
 - obligatorní, viz valence obligatomí
 dorozumivací
 - činnost 17
 - kód 17
 dorozumívání 355
 drama 361
 druh slovesného děje/Aktionsart (způsob slovesného děje) 98, 136, 161, 173
 druhy
 - komunikace, viz komunikace, druhy komunikace
 - stylu, viz styl, druhy stylu
 duál/číslo dvojné, duálové tvary 154, 192
 dubleta rodová, viz rodová dubleta
 durativa, viz slovesa trvací
 důraz 39,249
 dvojhhláska/diftong 33
 dvojice skladební, viz skladební dvojice
 dysfemismus 64
- E**
 egyptienka 42
 clipsa/výpustka 263,279,367
 emocionalita, emocionálnost výpovědi 255, 258
 enklitika, viz příklonky
 epentez, viz vkládání hlásek
 epika 362
 esej 377
 etapy komunikačního procesu, viz komunikační proces, etapy komunikačního procesu
 etymologie
 - lidová (mylná) 61
 eufemismus 64
 expektace, viz očekávání
 expresivita 63,95, 173
 extralingvální prostředek, viz prostředek mimojazykový
- F**
 faktitiva, viz slovesa účinná
 fáze, fázovost slovesného děje, viz děj (slovesný), fáze, fázovost děje
 fejeton 380
 femininum, feminina, viz rod ženský, (podstatná) jména rodu ženského
- flexe, flexivnost 99
 fón, viz hláska
 foném 18,19,29,32,33
 -, frekvence českých fonémů 33
 - konsonantický/souhláskový 36
 —, protiklady souhláskových fonémů 34
 -, varianty fonémů 35
 - vokální/samohláskový 36
 —, výskyt samohláskových fonémů 33
 fonémika 31, 42
 fonémová stavba, struktura
 - předpon, viz předpona, stavba, struktura předpony
 - přípon, viz přípona, stavba, struktura přípony
 fonetika 19,31
 fonologický systém jazyka 29
 fonologie 19, 29, 31
 formant 32, 104
 - deklinační 178
 - konjugační 220
 - neproduktivní 105, 106
 - obměňující (citové) 134
 -produktivní 105, 106
 - s produktivitou více či méně omezenou 105
 - slovotvorný, viz slovotvorný formant
 - tvarotvorá, viz tvarotvorný formant
 - zeslabující 134
 - zdrobňující 134
 - zvyrazňující 134
 frazém (frazcologismus) 56, 66, 67, 78
 - tradiční 67
 frazcologie 19,67
 - kulturní 67
 frazcologizace 91
 frázování řeči 249
 frekvence/početnost
 - slov, viz slovo, frekvence slov
 - slovotvorných způsobů, typů a prostředků 104
 frekventativa, viz slovesa opakovači
 fundace/zakládání se 95, 96
 - nepřímá 96
 - obousměrná 96
 - přímá 96
 -, směr fundace 96
 funkce
 - pádů, viz pád, funkce pádů
 - projevu, viz projev, funkce projevu
 - výpovědní, viz výpověď, funkce výpovědi
 funkční styl 377, 378, 379
 futurum, viz slovesný čas budoucí
- G**
 garmond 374
 geneze/vznik slova, viz slovo, vznik/geneze slova
 gonitiv 155, 158
 - adnominální 158
 - adverbální 158
 - dotykový 158
 -objektový 158
 -odlukový 158
 - partitivní (částčnosti) 158

- příslušnosti 158
- subjektivní 158
- vlastnosti 158
- záporový 158
- genus, viz rod
- gesto 284
- gestika 358
- grafém 18, 19, 42
- , protiklady grafémů 45
- grafémika 19,42
- grafická soustava 29
- grafologie 43
- gramatický/mluvnický význam slova, viz význam slova mluvnický/gramatický
- grotesk 42
- H
- háček 43
- hantýrka 26
- hapax legomena 80
- historismus 80
- hlas 31
- , síla hlasu 382
- hlasivky 31
- hláska/fón 19,29,31
- artikulačně blízká 40
- , popis akustický 32
- , třídění podle produkce 31
- vkladná 100
- hláskosloví 19
- homofonie 61
- homografie 61
- homomorfie 61
- homonyma/slova souzvučná, též homonymie 21, 60
- gramatická 61
- lexikální 60
- slovnědruhová 91
- slovtvorná 60
- tvarová 155
- hybrid, hybridnost 82
- hyperbola 64
- hyperonymum, viz pojmenování nadřazené
- hypertéma 366
- hypokoristika, viz jména domácí
- hyponymum, viz pojmenování podřazené
- hypotaxe, viz závislost členská
- Ch
- charakteristika 379
- nepřímá 379
- přímá 379
- tvaroslovná/mluvnická, viz tvaroslovná charakteristika chrmatonyma, viz jména lidských výtvarů a zařízení
- I
- idiom 66
- idiomatická slovtvorných útvarů 107
- ilokuce 357
- imperativ, viz slovesný způsob rozkazovací
- imperfektivizace, viz znedokonavování
- imperfektivum, viz sloveso nedokonavé
- impersonalia, viz slovesa neosobní
- indikativ, viz slovesný způsob oznamovací
- inference 363
- infinitiv/ncurčičtk 164, 222, 284
- informace 360
- inchoativa, viz slovesa počínavá
- instrumentál 155, 158
- intence 268, 330
- intenční struktura slovesa 330
- intenziva, viz slovesa úsilná
- interdialekt 25,380
- interjekce, viz citoslovce
- interjekcionalizace 91
- internacionalismus, viz slovo mezinárodní
- interpretace 363
- interpunkce 52
- interpunkční znaménka, viz znaménka interpunkční
- intertextualita 357
- intonace 250,382
- intoniční centrum 262
- ironie 64
- iterace 275
- iterativa, viz slovesa opětovací
- J
- jádro výpovědi 259,261,370
- jazyk 17
- aglutinační 20
- baltický 28
- flexivní/flektivní 20
- germánský 28
- indoevropský 28
- izolační 20
- jihoslovanský 28
- keltský 28
- , míšení jazyků 359
- moderní 195
- národní 380
- polysyntetický 20
- psaný 53
- románský 28
- slovanský 20, 28
- spisovný 380
- , variety jazyka 359
- vnitroflexivní 20
- východoslovanský 28
- západoslovanský 28
- jazyková
- ekonomie 60
- kompetence 365
- jazykovědná bohemistika, viz bohemistika jazykovědná
- jazykový
- projev 17, 19
- systém 18
- útvar 380
- jednost 152
- jednotka
- formálně-sémantická 56
- lexikální, viz lexikální jednotka

VĚCNÝ REJSTŘÍK

- obsahová a kompoziční 373
- textová, viz textová jednotka
- jednotnost 153
- jednovidovost 171
- jednoznačnost 67
- jméno, jména
  - abstraktní 153
  - cizí, viz přejatá
  - časových období 154
  - činitelská, činitelů děje/jména původce děje 103, 121
  - dějové vlastnosti 129
  - dějů 108
  - domácká/hypokoristika 69, 114
  - hanlivá 112
  - hromadná/kolektiva 111, 152, 153
  - jednotlivin/singulativa 111, 112
  - kmenová, viz jména příslušníků národů, kmenů a obyvatel světadílů
  - konatelská, viz jména osob podle jejich zaměstnání a zájmu
  - konkrétní 153
  - křestní, viz rodná
  - látková 153
  - lidských výtvorů a zařízení/chrematonyma 70
  - lichotná/meliorativa 112
  - míst děje 104
    - podle činností, která se v nich provozuje 124
    - podle předmětu, který se v nich vyskytuje 117
  - místní 69, 70, 154
  - mláďat 111
  - mužská od jmen ženských 111
  - národní, viz jména příslušníků národů, kmenů a obyvatel světadílů
  - nebeských těles a souhvězdí 70
  - neživých věcí 70
  - nositelů předmětného vztahu 104
  - vlastnosti 103, 104, 119
  - obecná/apclativa 56, 68, 200, 201
  - obyvatelská, viz jména podle původu a bydliště
  - osadní 72
  - osob, osobní/antroponyma 69, 71, 72, 110, 200, 201, 202
    - podle jejich zaměstnání a zájmu/jména konatelská 118
  - počítatelná, viz podstatná jména počítatelná
  - podle nápadného rysu 228
  - podle podobnosti 115, 128
  - podle předmětu činnosti 104
  - podle předmětu, pro něž jsou určena 117
  - podle příslušnosti 117
  - podle původu a bydliště/jména obyvatelská 104, 117
  - podle původu a látky 116
  - podle význačné části 116
  - podle význačných vlastností 104
  - podstatná, viz podstatná jména/substantiva
  - pomístní 69, 70, 73, 154
  - prostředků činnosti 103, 122
  - předmětů činností zasažených 122
  - přejatá 195, 202
  - přídavná, viz přídavná jména/adjektiva
  - příslušníků národů, kmenů a obyvatel světadílů 69, 72
  - příslušníků společenských skupin, stoupců hnutí 117
  - přívlastková 119
  - původce děje, viz jména činitelská
  - rodinná 69
  - rodná/křestní 69, 71
  - rostlin 104
  - samic od jmen samců 111
  - složitějších nástrojů 154
  - společenského stavu a zaměstnání 72
  - spotřebního materiálu 123
  - států a správních oblastí 118
  - umělecká 69
  - úradů 118
  - vespolná 150
  - vlastní/propria 56, 68, 69, 71, 72, 73, 153, 154, 200, 201, 202
    - cizí 201, 202
  - , dvojí tvary v nominativu 197
  - vlastností 107
  - výsledků děje 124
  - zdrobnělá/deminutiva 63, 112
  - zeměpisná/toponyma 69, 70, 72, 73, 201, 202
  - zhrubělá/pejorativa 63, 114
  - zvčičlá/augmentativa 63, 112, 114
  - zvířat 69, 111
  - žen ze jmen mužů 110
  - juxtapozic 352, viz též spřežky
- K
- kadence 250
- klesavá 250
- konkluzivní 250
- stoupavě-klesavá 250
- kakofemismus 64
- kalambúr 61
- kalk 22, 83
- kapitola 372
- kategorie 161
  - času 169, viz slovesný čas
  - děje/procesu 102
  - gramatické/mluvnické 148
    - - jmen/deklinační 148, 160, 178
    - sloves/konjugační 160, 368
  - kongruentní 161
  - koordinační, viz slučovací
  - modifikační 102
    - u podstatných jmen 110
    - u přídavných jmen 126
    - u příslovci 134
    - u sloves 136
  - morfologická, viz morfologická kategorie
  - morfologicko-lexikální 169
  - mutační 102
    - u podstatných jmen 115
    - u přídavných jmen 127
    - u příslovci 134

- u sloves 141
- obsahové 102
- okolnosti 102
- onomaziologickč, viz pojmenovací
- osob 104
- podstaty/substance 102
- pojmcnovací/onomaziologické 102, 104
- pojmové 102
- relační 102
- reprodukční 144
- slovesného vidu, viz slovesný vid
- slovnčdruhové 102
- slučovací/koordinační
- u podstatných jmen 125
- u přídavných jmen 131
- transpozici^ 103
- u podstatných jmen 107
- u přídavných jmen 125
- u příslovcí 132
- u sloves 135
- včcí 104
- vlastnosti/kvality 102
- výsledného stavu 161, 167
- způsobu a míry příznaku 102
- zvířat 104
- kauzativa, viz slovesa účinná
- kinezika 358
- klička 43
- kmen 156,220
- odvozeného slova 98
- slovesný 99
- minulý/infinitivní 221
- přítomný/prézentní 221
- slovního tvaru 175
- tvarotvorný 97
- kmcnotvorná přípona, viz přípona kmcnotvorná
- kód 355
- kodifikace 25
- soudobé pravopisné normy 47
- koherence a koheze textu, viz soudržnost textu
- kolektiva, viz jména hromadná
- kolísání
- prosit - sázet 239
- prosit - trpět 238
- trpět - sázet 239
- kolokabilita, viz spojovatelnost slov
- kolon 76,249
- komentář 369
- komparativ/2. stupeň
- přídavných jmen 126
- příslovcí 134
- kompatibilita, viz spojovatelnost slov
- kompozice, viz tvoření slov skládáním
- textu 365, 366
- kompozita, viz složeniny
- komunikace, komunikování 17, 355, 356, 376
- , druhy komunikace 358
- důvěrná 359
- dvousměrná 360
- emocionálně neutrální 359
- jednosměrná 362
- mezi nerovnými partnery 359
- mezi sobě rovnými 359
- neverbální 358
- odtažitá 359
- , účastníci komunikace 355, 361
- verbálně-neverbální 358
- verbální 358
- vícesměrná 360
- vlastní 357
- , výsledek komunikace 356
- , zprostředkovatelé komunikace 364
- komunikační
- dynamismus 260
- funkce výpovědi 251, 252
- jednotka 356
- kanál 17,355
- koncepce 357
- kontext 357
- perspektiva 259
- proces 357
- , etapy komunikačního procesu 357
- situace 78, 357, 360, 377
- styk
- nepřímý 359
- přímý bezprostřední 359
- přímý zprostředkovaný 359
- komunikant 17,355, 359,360
- , kontakt komunikantů 359, 368, 377
- , - přímý 361
- , udržení kontaktu komunikantů 368
- , vztahy mezi komunikanty 359
- , způsob kontaktu komunikantů 355
- komunikát 17, 19, 244, 346, 355, 356, 357, 364
- , členění podle účasti komunikantů 360
- jazykově smíšený 359
- , komplex komunikátů 356, 361
- , nalézání smyslu komunikátů 363
- , obsah komunikátů 360, 363
- sekundární/druhový 364
- , smysl komunikátů 363
- , struktura komunikátů 365
- , struktura komunikátů verbální 356
- , téma komunikátů 360
- verbální, viz též projev verbální
- , vztahy verbálních komunikátů a jazyků 358
- koncovka 93, 97, 156, 175, 176, 220, viz též přípona
- tvaroslovná
- nulová 51, 178
- osobní 220
- pádová 178
- kondenzace/zhuštění, zhutnění 95
- konektor/prostředek navazovací 90, 365, 366
- gramatický 368
- lexikální 367
- kondicionál, viz slovesný způsob podmiňovací
- konekt, viz spojovací vokál
- konexe, viz návaznost, navazování
- kongrucnec, viz shoda
- konjugace, viz časování

VĚCNÝ REJSTŘÍK

- konjugační typ 225
 konjunkce, v/z spojky
 konjunkcionalizace 91
 konkréta, v/z jména a pojmenování konkrétní
 konotace 77
 konsonanty, viz souhlásky
 konsonantický systém 33
 konstrukce věty 273, 310
 kontakt komunikantů, v/z komunikant, kontakt
 komunikantů
 kontaminace, viz směšování vazeb
 kontext 79,261,360,367
 kontextualizátor 367
 konvenční formule 368
 konverze, v/z odvozování bezpříponové
 koordinační zmnožení/koordinace/přičítání 269,
 270, 272, 345, 348
 korelace, korelativní spojení 308
 kořen 97, 156
 krácení kmenové samohlásky 176
 kroužek 43
 kurzíva 44, 374
 kvantovost 160
- L**
- labiály 36
 latinka 21,29
 loxém 55
 lexie 55
 lexikalizace slovtvorně motivovaného/popisného
 slova 107
 lexikálně-gramatické modifikace slovesného děje
 163
 lexikální jednotka 82
 - význam slova, viz význam slova včeny
 lexikologie, viz nauka o slovní zásobě
 lexikum, v/z slovní zásoba
 litotes 64
 lokál 155, 159
 lokuce 357
- M**
- majuskule/verzálky 42, 43, 374
 makarónské verše 358
 marginálie 374
 maskulinum, maskulina, viz rod mužský, (podstatná)
 jména rodu mužského
 medieval 42
 měkčení souhlásek 100
 meliorativa, viz jména lichotná
 melodický pohyb hlasu 39
 melodie 39
 - klesavá 39
 - stoupavá 39
 měřítko 316
 městská mluva, viz mluva městská
 metafora 65
 - lexikalizovaná 65
 metoda
 - auditivní 31
 - otázková 155
 - substituce 155
 metonymie 65
 mezer mezi slovy 54
 mimika 284
 mimočasovost/ateporálnost 166
 minuskulc, minusky 43, 374
 míra slovesného děje, viz děj (slovesný), míra děje
 místo slovesného děje, v/z děj (slovesný), místo děje
 mluva
 - běžná 26
 - městská 26
 - profesní 26
 mluvčí 161,255
 -, citový postoj ke skutečnosti 258
 mluvenost 27
 - psaná 382
 mluvidla 31
 mluvnická charakteristika, v/z tvaroslovná charakteris-
 tika
 mnohost 152
 množnost 152
 mnohoznačnost, víceznačnost/polysémie pojmenová-
 ní 60
 moce, v/z přechylování
 modalita výpovědní 163, 255, 256
 - cvaluativní 256, 257
 - jistotní/pravděpodobnostní 256
 - celková 256
 - částečná 256
 -objektivní 163
 -subjektivní 163
 - voluntativní 256, 257
 modální odstín 166
 -/způsobová slovesa, v/z slovesa modální/způsobová
 modifikace
 -lexikální 103, 139
 - slovesného vidu, v/z slovesný vid, modifikace
 slovesného vidu
 modus, viz slovesný způsob
 monolog 362
 - vnitřní 362
 morf 18
 morfém 18
 -pádový 156
 - slovtvorný 58
 - volný zvrtný 225
 - zvrtný/reflexivní 225
 morfemická/morfémová stavba 63
 morfémová hranice 98
 morfémový/slovtvorný šev/morfémová hranice 99
 -uzel 99
 morfologická kategorie 155
 morfologie, v/z tvarosloví
 motivace (motivování) slova 95, 96, 97
 -imitativní 145
 - nepřímá 96
 -, obnova motivace 107
 - obousměrná 96
 - přímá 96

- slovtvorná 58
- , směr motivace 96
- vzájemná 96
- zastřená 107
- multiverbální, multiverbizované pojmenování, viz
pojmenování multiverbální, multiverbizované
multiverbizace 83

N

- nadbytečnost/redundance 361
- napětí/tenze 363
- nářečí/dialekt 25, 380
  - lianácké/středomoravské 25
  - jihozápadočeské 25
  - lašské, slezské 25
  - moravskoslovenské 25
  - sevcrovýchodočeské 25
  - slezské, viz lašské
  - středočeské 25
  - středomoravské, viz hanácké
- násobenost (děje) 23, 138, 169, 171, 172
- nauka
  - o slovní zásobě/lexikologie 19, 56
  - o textu 365
  - o větě, viz syntax
- návaznost, navazování/konexe 353, 367, 368, 369
  - anaforické 353
  - distantní 369, 370
  - kataforické 353
  - kontaktní 369, 370
- navazovací výrazy, viz výrazy navazovací
- nedokonavost 169
- nedorozumění 364
  - , původce nedorozumění 364
- negace, viz zápor
- nenásobenost děje 23, 169, 171
- ncologismus 80
- neporozumění 364
  - , předstírání neporozumění 364
  - , původce neporozumění 364
- neproduktivnost 106
- neurčitek, viz infinitiv
- neutralizace protikladů 37
- neutrum, neutra, viz rod střední, (podstatná) jména
rodu středního
- neživost 149
- neživotnost 149, 152
- nominalizace 340
- nominativ 155, 157
  - jmenovací 157,277
  - přísudkový 157, 290
- norma 25
  - kodifikovaná 25
- nositel
- vlastnosti 102, 119
- vztahu dějového 121
- vztahu předmětného 115
- numeralia, viz číslovky
- numerus, viz číslo

O

- objekt, viz předmět
- obojvidovost/vidová nevyhraněnost 171
- obsah
  - komunikátu, viz komunikát, obsah
  - významu pojmenování, viz pojmenování, obsah
významu pojmenování
- obsahové strukturní typy, viz kategorie pojmenovací/
onomaziologické
- očekávání/expckttacc 355, 363
- oddíl 372
- odkazovací slova, viz slova odkazovací
- odkazování (v textu) 95, 369, viz též navazování
  - anaforické 369
  - exoforické 369
  - kataforické 369
- odpověď 361
- odstavec 373, 374
  - , přechod mezi odstavci 373
  - , - měkký 373
  - , - ostrý 373
  - , - prudký 373
  - , změkčení přechodu 373
  - , rozsah odstavce 373
  - úvodní 373
  - vnější 373
  - vnitřní 373
  - závěrečný 373
- odvozenina, viz slovo odvozené
- odvozovací
  - postupy 99
  - prostředky (formanty) 93, 98
  - základ 98
- odvozování slov/derivace 21,50,82,93, 137
  - bezpříponově/konverze 93,96, 120
  - , postupy zpětné 93
  - předponové 93
  - příponové 93, 119, 140
  - vnitroslovesné
  - v rámci slovesného vidu 137
  - záměnou tvaroslovné charakteristiky 96
- ohýbání, viz flexe, skloňování a časování
- okazionalismus 80
- okolnost, viz kategorie okolnosti
- okolnostní vztahy 159
- onikání 163
- onkání 162
- onomastika 69
- onomatopoeia 56
- onomaziologie 56
- opakování 367
- opozita/antonyma 62
  - kontrární, kontrastní 63
  - komplementární, kontradiktorní 63
- orgány artikulační 31
- orientátor textový, mimotextový 367
  - časový 367
  - prostorový 367
- ortopie, viz výslovnost
- ortografie, viz pravopis

VĚCNÝ REJSTŘÍK

oslovování 144
osoba mluvnická, viz slovesná osoba
otázka 253
- citová 253
-f deliberativní 253
- doplňovací 252
- nepravá 253
- řečnická 252
- zjišťovací 253
otazník 52
oznámení 378

P

pád/casus 22, 51, 154, 155, 156, 159, 178, 208
- adnominální 156, 158
- adverbální 156, 158
- bezpředložkový, viz prostý
- centrální 157
- formálně nezávislý 156
-, frekvence pádů 156
-, funkce pádů
-, -sémantické 155, 156
-, - syntaktické 155, 156
-, charakteristika pádů 157
- jmenné části přísudku 157
- nepřímý 156
- obligatomí 157
- opěrný, tvar opěrný 174
- podmětu 157
- podstatných jmen 154
- pojmenovací 157
- prostý/bezpředložkový 156
- adnominální 156
- adverbální 156
- předložkový 156
- předmětu 1 157
- druhého 157
- nepřímého 157
- prvního 157
- přímý 156, 158
- rekční, viz závislostní
-, řazení pádů 159
-, třídění pádů 156
- závislostní/řekční 157
pádový systém
-, periferie pádového systému 159
paradigma 93, 99, 174, 192, 222
- jména 149, 155
- konjugační (slovesa) 220
- smíšené 192
- tvaroslovné 174
- tvarotvorné 174
- úplné 174
- zdvojené 1 86
paralingválí/parajazykový prostředek, viz prostředek
parajazykový/paralingválí
parataxe/souřadnost, viz souřadnost
parazitní výrazy, viz výrazy parazitní
parcelace výpovědi 249, 262, 278
paremic 67
parenteze, viz vsuvka
parol, viz řeč
paronyma, paronymic 61
participium, viz přičestí
partikule, viz částice
partikulizace 91
pasivizace 339
pasivum/rod trpný 167, 168, 169, 219, 225
- neosobní 168
- opisné 168, 221, 225
- zvrtné/reflexivní 168, 225
pásmo
- postav 362
- vypravěče 362
patiens, viz děj, cíl děje
pauza 39, 250, 283, 382
pejorativa, viz jména zhrubělá, hanlivá
percepce řeči 31
perfektivizace, viz zdokonavování
perfektum průžentní 167
periferie slovní zásoby 77
perlokucc 358
petit 374
pisatel 161
písmena/grafy 19, 21, 29, 42, 43, 374
-, častost písmen 43
-, deformace písmen 43
-, frekvence písmen 45
-, konstrukční systémy písmen 44
- malá 42
- měkká 35
-, místo výskytu 43
-, následnost písmen 43
- obojčná 35
- tvrdá 35
- velká 42, 44
- počáteční 53
písmo 29, 43
- latinské 42
- psané 43
-, řez písma 43
-, sklon písma 43
- tištěné 42
-, typ písma 374
-, velikost písma 374
plotňáčtina 26
plurál, viz též číslo (mluvnické/gramatické) množné
- autorský 163
- majestatikus 163
- modestiac/skromnosti 163
pluralia tantum 153
plusquamperfektum, viz slovesný čas předminulý
podílnost slovesného děje 154
podmět/subjekt 167, 168, 287
- nenominativní 287
- všeobecný 287
- zájmenný 287
podmínka 317
podstatná jména/substantiva 78, 86, 87, 88, 149

- nosklonná 150, 200, 203
- obourodá 150
- , odchylky od domácích vzorů 199
- odvozená z jiných jmen podstatných 115
- odvozená ze jmen přídavných 119
- odvozená ze sloves 121
- počítatelná - nepočítatelná 153
- pomnožná 153, 150, 162, 194
- přechýloná 110
- přejatá (cizího původu) 195, 202
- přejatá z, moderních jazyků 195
- původu řecko-latinského 195
- rodu mužského/maskulina 180
- mužského neživotného 22, 151, 152, 180, 184
- mužského životného 22, 151, 152, 180, 184
- středního/neutra 187
- ženského/feminina 190
- skladební 284
- slovesná/verbální 88, 224
- , typ adjektivní 178, 183, 187, 190, 194
- , typ substantivní 178, 180, 184, 187, 190
- poetismus 74, 80, 381
- pojem 63
- pojmenování 18, 19, 55, 58, 83, viz *liž* slovo
- abstraktní/abstrakta 57
- adjektivní 102
- , forma pojmenování 55
- jednoznačné 67
- konkrétní/konkrétní 57
- mnohoznačné/víceznačné 60, 67
- multiverbální, multiverbizované 83
- nadřazené/hyperonymum 58
- nepřímé 65
- neslovní IS
- , obsah významu pojmenování 58, 59
- podřazené/hyponymum 58
- popisné 56, 57
- , přenesení pojmenování 82
- příslovečné 103
- , rozsah významu pojmenování 58, 59
- , rozšíření rozsahu významu 59
- , slohová/stylová příslušnost, příznakovost 74
- slovesné 103
- souřadné 58
- substantivní 102
- univerbální, univerbizované 56, 83
- víceslovné 18, 55, 94
- víceznačné, viz mnohoznačné
- , výrazová stránka pojmenování 56
- , významová stránka pojmenování 56, 58
- , vztah mezi stránkou výrazovou a významovou 56
- , vztahy mezi pojmenováními 57
- , zhutnění, zhuštění/kondenzace 95
- značkové 56, 57
- polokadence 250
- polopredikace, polopredikativní konstrukce 265
- polysémie, viz mnohoznačnost
- pomlčka 53
- popis 378
- pořádek slov, viz též slovosled
- pružný 23
- pořekadlo 66
- posloupnost
- myšlenkově-tematická 366
- tematická, viz tematická posloupnost
- postfix, viz zápona
- postfixace 93
- postoj autora, mluvčího, pisatele
- hodnotící 257
- emocionálně 258
- eticky 258
- subjektivní 369
- postup slovotvorný, viz slovotvorný postup
- posturika 358, 375
- posun
- v čísle 163
- v užívání časových forem 166
- vč slovesné osobě 161,163
- pozitiv/l. stupeň 126
- pranostika 67
- pravidla
- mluvnické shody 51
- rozšiřovací 343
- rozvíjecí 342
- pravopis/ortografie 19, 30, 47, 51
- fonetický 21
- fonologický 21
- lexikální 48
- morfologický 50
- syntaktický 51
- pravovalenční výraz, viz větný člen pravovalenční
- pražská galérka 26
- predikace/přisuzování 245, 265, 267
- gramatická 246
- nesyntagmatická 246
- syntagmatická 246
- negramatická 246
- , základní sémantické typy predikace 268
- predikát, viz přísudek
- predikativa 90,206
- predikátor 265
- prefix, viz předpona
- prefixace 93, 137
- propozice, viz předložky
- prepozicionalizace 91
- presupozice 266, 368
- préteritum, viz slovesný čas minulý
- prézens, viz slovesný čas přítomný
- gnómičský 166
- historický 166
- produkce nových slov/ncologismů 92
- produktor 365
- produktivita slovotvorných způsobů a prostředků 104- 106
- profesionalismus 79
- profesní mluva, viz mluva profesní
- projev (jazykový) 360, 364, 376
- administrativní 380
- dialogický 360
- , druhy projevů 378

VĚCNÝ REJSTŘÍK

- , forma projevu 377, 379
- , funkce projevu 377
- mluvený 381
- mluvený a psaný, rozdíly 381
- monologický 360
- nepřipravený 377
- odborný 380
- prostěsdčlovací 379
- , přijímání jazykového projevu 363
- připravený 377
- psaný 382
- publicistický 380
- , struktura projevu 356
- řečnický 380
- verbální 358
- grafický 358
- zvukový 358
- zvukově-grafický 358
- proklitika, viz předklonky
- promluva 244, 356
- , úseky promluvy 375
- pronomina, viz zájmena
- propozice 338
- propria, viz jména vlastní
- prostředek (jazykový) 24
- básnický 381
- činnosti 122
- cxtralingváltní, viz mimojazykový
- grafický 284
- hovorový 24, 381
- knižní 24, 381
- kontaktní 368
- lexikální 281
- vztahový 281
- mimojazykový/cxtralingváltní 284, 375, 382
- morfologický 281
- navazovací, viz konektor
- nepřiznakový 168
- neutrální stylové vrstvy 24, 381
- parajazykový/paralingváltní 375, 382
- prozodické 37
- , slohové využívání prostředků 380
- soudržnosti textu 366
- suprasegmentální 37
- stylově zabarvený 381
- synonymní 381
- syntaktický 282, 284
- usouvzažňovací 3 66
- variantní 376
- vyjadřování syntaktických vztahů ve větě 280
- zastaralý 381
- zvukový 283
- proxemika 358, 375
- předklonky/proklitika 38
- předložky/prpocizice 40, 79, 87, 89, 98, 281
- primární 87
- skundární/ncpravé/ncvlastní 87
- předmět/objekt 158, 159, 293
- dativní 294
- nepřímý 294
- přímý 294
- volný 157
- předpona/prefix 93, 98, 137, 166
- jmenná 98
- nevlastní/předložková 139
- prostě vidová 169
- slovesná 98
- , stavba, struktura 98
- vlastní/ncpředložková 139
- přechodník/transgresiv 88, 223, 284
- budoucí 224
- minulý/pro předčasnost 224
- přítomný/pro současnost 223
- přechylování/mocce 22
- jmen mužů od jmen žen 111
- jmen obecných 110, 111
- jmen vlastních 110, 111
- přejímání slov, viz slovo, přejímání slov
- překladatel 364
- přezdívka 69
- přičestí/participium 88
- činné/aktivní, též minulé 223
- trpné/pasivní 223, 284
- příčina 317
- přídavná jména/adjektiva 78, 86, 87, 88, 160, 178, 195
- dějová 129
- látková 129
- nesklonná 208
- ncvýsledková pasivní 130
- odvozená ze jmen podstatných 127
- odvozená ze sloves 129
- pasivní možnosti 131
- přivlastňovací (individuálně) 204, 206
- skladební 284
- slovesná/verbální 88, 224
- složená 50
- , soustava tvarů 203
- substantivizovaná 178
- , tvary dlouhé 203
- , tvary dlouhé tvrdé 204
- , tvary dlouhé měkké 204
- , tvary krátké (jmenné) 203, 205
- účelová 130
- verbální, viz slovesná
- výsledková vlastnostní aktivní 130
- výsledková vlastnostní pasivní 130
- vztahová široce dějově 131
- vztahová předmětně 127
- základová 104
- zpodstatnělá 104
- přídomy 69
- příjemce/recipient 364
- příjmení 69, 71
- podle bydliště 72
- podle domovního znamení 72
- podle původu 72
- podle rodinného vztahu 72
- z křestních jmen 71
- zakončená na -or, -el 202

- ženská
příjímí 71
příklonky/cnklitika 38
přimykání 283
přípona/sufix 82,93,156
-, hláskové varianty 98
- kmenotvorná 97, 156, 175, 220, 227
- mluvnická 99
- nulová 175
- pádová 156
- slovnědruhá 99
- slovotvorná 98, 156
-, stavba, struktura 98, 99
- tvaroslovná (koncevka) 175
přípustka 318
přirovnání 66
příslowec/adverbia 86, 87, 90, 206
- číselná
- zájmenná 87
- odvozená ze jmen přídavných 132
- odvozená ze sloves 133
- odvozená ze zájmen 133
- skladební 284'
- vzniklá z pádů jmen 133
- vztažná 282
příslowecné spřežky 94
příslowecné určení/adverbialc 158, 159,294
- času 295
- doplňkové 295
- míry 295
- místa 295
- okolnostní/rclační, adherentní 295
- podmínky 296
- prostředku a nástroje 158, 295
- průvodních okolností 296
- příčiny (důvodu) 296
- přípustky 296
- původce 296
- původu (látky) 295
- účelu 296
- včetně determinační 295
- vnitřní/inherentní 295
- výsledku děje 295
- způsobu 158, 295
- zřetele 296
příslowí 67
přístavek, přístavkový vztah/apozicc 270
přísudek/predikát 160, 265, 287
- citoslowecný 288
- infinitivní 264, 289, 304
- jmenný 289
-, ncslowcsná (jmenná) část 159, 289
- slowcsně-jmenný/sponově jmenný 288
- slowcsný 288, 368
- jednoduchý 288
—, koncevky 368
- složený 288
- souslowcný 288
přísudkové doplnění 297
přítomnost

-aktuální 170
-neaktuální 170
přívětné výrazy, v/z výrazy přívětné
přívlastek/atribut 298
- nepravý 299
- neshodný 158,299,323
- shodný 51, 159, 299,323
- těsný 301
- transformovaný 299
- vlastní 299
—, vyjádření přívlastku vlastního 299
-volný 301
příznak
- děje 103
- hromadnosti 102
- jednotlivosti 102
- ncdospělosti 102
- stupně 103
- vlastnosti 103
- zdobnělosti 102
- zesílení 103
- zjemnělosti 103
- zvličenosti 102
přízvuk
- dynamický 249
- slovní 38
- - hlavní 38, 76
- vedlejší 38
- stálý 21
- úsekový 249
- větňý 249
- hlavní 39
přízvukový takt 38
psaní
- rychlost psaní 43
psanost 27
publicistika 380
původ 116
původce děje, viz děj, původce

R
ráz 40, 41
rčení/úslowí 66
- cizojazyčné 67
recepce/přijímání komunikátu 357, 362, 363, 374
recipient, v/z příjemce
redundance, v/z nadbytečnost
reference 245
reflexiva tantum 168
reflexivum, v/z slowcsný tvar zvratňý, slowcsa a
zájmena zvratňá
reflcxiv/iz/acc 93
rekec, v/z závislost silná/řízenost
rcktifkacc/oprawa 369
relativa, v/z příslowce a zájmena vztažná
rcliefizacc
- textu 353, 374
- věty 278
réma 261,370
-, rozštěpení rématu 372

VĚCNÝ REJSTRÍK

-, rozvžení rozštěpeného rématu 372
 remotivace, viz motivace, obnova motivace
 replika 361
 reprodukce 363
 - slovtvorného aktu 92
 - slovtvorných postupů 92
 restriktor 367
 resumé 364
 rezultatív 167
 - budoucí 167
 - minulý 167
 - přítomný 167
 rod/genus 167,208
 -biologický/přirozený 102, 149
 -činný/aktivum 167, 168, 169,219
 -jmenný 22, 148, 149, 150, 178
   - podstatných jmen 148, 149
   - přídavných jmen 151
   - číslovek 151
   - záj men 151
 -mluvnický/gramatický 149, 195
 - mužský/maskulinum 148, 149, 151
   - neživotný 22, 149, 151, 152
   • -životný 22, 149, 151, 152
 - slovesný, viz slovesný rod
 -střední/neutrum 148
   - trpný/pasivum, viz pasivum
   - ženský/femininum 148, 151
 rodné/křestní jméno, viz jména rodná/křestní
 rodová
 -dubleta 149
   - neutralizace 150, 151
 rodově nediferencující/bezpříznakový tvar 151
 rozčleněnost - nerozčleněnost 152
 rozhovor 361
 rozkaz 171
 rozsah významu pojmenování, viz pojmenování,
   rozsah významu pojmenování
 rozšiřovací pravidla, viz pravidla rozšiřovací
 rozvžení 344
   - ncválnční 342, 344
   - valenční 342, 344, viz též valence
 rozvíjecí pravidla, viz pravidla rozvíjecí
 rytmus 375

Ř

řazení 272, 347
 - výpovědí 352
 řeč/parol 17, 376
 - mluvená 27
 - nepřímá 314, 362
 —, nepřímá otázka 3 14
 - polopřímá 314, 362
 -, poslech zvuků řeči 31
 -přímá 314,362
 - nevlastní 362
 —, přímá otázka 314
 - psaná 27, 42
 -, tempo řeči 382
 -, zaznamenávání řeči 47

řečtina 28

řizenost, viz závislost silná

S

samohlásky/vokály 32, 36, 43, 94
 - akutové 32
 -, délka samohlásek 21,43
 -- difusní 32
 - dlouhé 20
 - gravisové 32
 - kompaktní 32
 -krátké 20
 -, kvalita samohlásek 100
 -, kvantita samohlásek 100
 -, místo artikulace 32
 - nedifusní 32
 - nekompaktní 32
 -, opozice/protiklady samohlásek dlouhých a krátkých
   33
 - spojovací, viz spojovací vokál
 sdělování
 - prosté 380
 -, předmět sdělování 360
 -, téma sdělování 360
 segment textu 373
 som, sémata 56
 sémantická morfologie, viz tvarosloví sémantické/
   funkční
 sémantika 56
 sémaziologic 56
 sémém 56
 shoda/kongrucnec 271
 - přísudku s podmětem 52, 289
 - číslovkovým 292
 - koordinačním 291
 - několikanásobným 291
 - přístavkovým 292
 - rozvítným staženým 291
 - - vyjádřeným zkratkou 292
 schéma větné, viz větné schéma
 singulár, viz číslo (mluvnické/gramatické) jednotné
 singularia tantum 153
 singulativa, viz jména jednotlivin
 skládání slov/kompozice 82
 -koordinační 125
 skladební
 - dvojice 273
 - funkce 52
 - podstatná jména 284
 - přídavná jména 284
 skloňování/deklinace 155, 174, 177
 - adjektivní/složené 88,174
   - číslovek 216, 217
 --podstatných jmen 179, 183, 187, 190, 194
 - přídavných jmen 203, 204
 - - zájmen 208, 209, 213
 - číslovek 216
 —, adjektivní 216, 217
 —, substantivu! 216,217
 —, zájmené 216, 217

- , zvláštní 217
- jmen podstatných 22, 178
- přejatých, ne pině začlenitelných k domácím vzorům 195
- , s dvojným kmenem 197
- , s rozšířeným kmenem 199
- , s tvarotvorným základem na samohlásku 197, 198
- , s tvarotvorným základem na souhlásku 196, 198
- , zakončených rozdílně v písmu a ve výslovnosti 200
- , zakončených v nominativu na tutéž psanou i vyslovovanou souhlásku 196
- , zakončených v nominativu na tutéž psanou i vyslovovanou samohlásku 198
- , rodu mužského 180
- , rodu mužského neživotného, typ adjektivní 187.
- , rodu mužského neživotného, typ substantivní 184
- , rodu mužského životného, typ adjektivní 183
- , rodu mužského životného, typ substantivní 51, 180, 181
- , rodu středního, typ adjektivní 190
- , rodu středního, typ substantivní 187, 188
- , rodu ženského, typ adjektivní 194
- , rodu ženského, typ substantivní 190, 191
- jmen přídavných 203, 204
- adjektivní 203,204
- , adjektivní měkké 204
- -, adjektivní tvrdé 204
- individuálně přivlastňovacích 207
- substantivní 203, 205,206
- -, smíšené 204, 206
- jmenné, viz skloňování substantivní
- složené, viz skloňování adjektivní
- substantivní 88, 174
- číslovek 216,217
- - podstatných jmen 180, 1 84, 187, 190
- přídavných jmen 203, 205
- zájmen 208,209
- zájmen 174, 208
- adjektivní 208, 209,213
- adjektivní měkké 213
- adjektivní tvrdé 213
- osobních bezrodých 209
- - substantivní 208, 209
- zájmenně 210
- zájmenně měkké 210,211
- zájmenně tvrdé 210
- zájmenně smíšené 210, 212
- slabika 37
- otevřená 38
- , typy slabik 38
- zavřená 38
- slabikotvorné r. 1 37, 38
- slang 26
- slangismus 79
- slohotvorný/stylotvorný činitel 376
- objektivní 377
- subjektivní 376
- slohová oblast/sféra 379
- slohový
- postup 366, 378
- informační 378
- popisný 379
- úvahový 378, 379
- výkladový 379
- vyprávěcí 378
- příznak v kontextu 74
- útvar 366, 378, 380
- , vztahy funkčních stylů a slohových útvarů 379
- slovesa/verba 23, 78, 86, 87, 138, 160, 169, 170, 171, 172, 195
- determinovaná 173
- distributivní, viz podílná
- dokonavá/perfektivní 169,170,171, 172,225
- durativní, viz trvací
- faktitivní, viz účinná
- fázová
- finitní, viz určitá
- finitivní, viz končící
- frekventativní, viz opakovací
- , funkce větné 160
- imitativní
- imperfektivní, viz nedokonavá
- ingresivní, viz počínací
- inchoativní
- intenzivní, viz úsilná
- iterativní, viz opětovací
- jednorázová 137, 172
- kauzativní/účinná 173
- končící/finitivní 139,172
- měrová 140
- modální/způsobová 170,256
- momentální, viz okamžitá
- násobená 172
- nedeterminovaná 173
- nedokonavá/imperfektivní 168, 169, 170, 171
- druhotná 137
- neosobní/impersonalia 136, 161
- nepravidelná 241
- nopříznaková z hlediska vidu 170
- odvozená ze jmen podstatných/denominativa 136, 141
- odvozená ze jmen přídavných 135, 143
- odvozená ze sloves 144
- okamžitá/momentální 172
- omcovací/(dc)terminativní 139
- opakovací/frekventativní 138, 170, 172
- opětovací/iterativní 138
- párová 170
- perfektivní, viz dokonavá
- počínací/ingresivní 139, 172
- počínavá/inchoativní
- podílná/distributivní 138, 172
- pohybu 139
- pravidelná
- , přehled typů a vzorů 227
- předmětová 157
- činnostní 167

VÉCNÝ REJSTRÍK

- nepřechodná i 67
- přechodná 157,167
- reprodukční 144 - 146
- s kmenem minulým bez přípony 227
- s kmenem minulým s příponou 227
- schopnostní 171
- , soubor tvarů jednoduchých 218
- , soubor tvarů složených 218
- , soubor tvarů zvrtných 218
- stavová 135, 171
- trvací/durativní 172
- , třídění sloves 225
- účinná/faktivní 143,173
- určitá/finitní 284
- úsilná/intenzivní 141
- vyjadřující projevování nebo provádění 136
- vyjadřující samovolnou změnu stavu 135
- vyjadřující změnu stavu podmětu 136
- z hlediska sémantického 169
- , základ odvozených sloves 142
- základová 169
- zdobnělá/slovesná deminutiva 140
- slovesná osoba/persona 160, 161, 218
- nepartnerská 161
- slovesná třída
- I. 27,228
- , přehled tvarů 229
- , vzory měkké 228
- , vzory smíšené 228
- , vzory tvrdé 228
- II. 231
- , přehled tvarů 232
- III. 234
- , přehled tvarů 234
- IV. 227, 236
- , přehled tvarů 236
- V. 240
- , přehled tvarů 240
- , vztahy slovesných tříd a vzorů 226
- slovesná vazba
- , změna vazby 140
- slovesné číslo 160, 161
- slovesný čas/tempus 160, 165, 169,218
- bezpříznakový 165
- budoucí/futurum 165
- , opisné futurum 166, 221, 225
- minulý/préteritum 165
- předminulý/antepreteritum/plusquamperfektum 165
- přítomný/prézens 165
- relativní 165, 166
- následný 165
- předčasný 165
- současný 165
- slovesný rod/genus verbi 160, 167,218
- slovesný tvar 160, 166,218,222
- aktivní 168
- analytický, viz složený
- bezpříznakový 161
- finitní/určitý 160, 219
- infinitní/neurčitý 160, 169,219
- jednoduchý/syntetický 219, 222
- minulý 220
- neurčitý, viz infinitní
- pasivní opisný 168
- přítomný/prézentní 166
- reflexivní, viz zvrtný
- složený, opisný/analytický 218, 219, 224, 225
- , stavba tvaru 220, 221
- syntetický, viz jednoduchý
- určitý, viz finitní
- , vztah tvarů určitých a neurčitých, jednoduchých a složených 219
- zvrtný/reflexivní 168, 219, 221, 225
- slovesný vid/aspect 98, 166, 169, 171
- dokonavý 23
- , konkurence vidů 171
- , modifikace slovesného vidu 103
- nedokonavý 23
- slovesný způsob/modus 160, 163,218
- oznamovací/indikativ 163
- času budoucího 225
- času minulého 224
- času přítomného 225
- času předminulého 224
- podmiňovací/kondicionál 163, 164
- minulý 164, 224
- přítomný 164, 224
- rozkazovací/imperativ 163,222
- slovnědruhová
- kategorie 95
- přípona, viz přípona slovnědruhová
- slovní druhy 77, 83, 86, 146, 174
- , hranice mezi slovními druhy 90
- jmenné 174
- , kritéria pro třídění 86
- , kritérium morfologické 86, 87
- , kritérium sémantické 86
- , kritérium syntaktické 86, 88
- nástavbové 87
- nesamostatné 87
- neohebné 89
- ohebné 87, 88
- , počet slovních druhů 90
- , postup při určování 91
- synsémantické 87
- základní 87, 102
- slovní fond
- základní 81
- slovní tvar 97, 175
- slovní zásoba/lexikum 21, 80
- aktivní 80,81
- individuální 81
- , jádro slovní zásoby 57,81
- národní 81
- , obohacování slovní zásoby (zdroje a typy pojmenování) 81
- pasivní 80, 81
- slovník 75
- výkladový 84

- slovo 19, 49, 55, 56, 75, 78, 87, 89,
90, 95, 96, 154, 156
- autosémantické, viz plnovýznamové
  - cizí 49
  - domácí 48
  - expresivní 63
  - familiární 80
  - fonetické, viz slovo z hlediska fonetického
  - , frekvence slov 79
  - fundované, utvořené, výsledné, cílové 95, 97
  - fundující, výchozí, základové 95, 97
  - , funkce slova 55
  - grafické, viz slovo z hlediska grafického
  - gramatické 79, 148, 285, 324, viz i slovo synsémantické
  - homofonní 49
  - lexikálně-gramatické 77
  - lexikální, viz slovo z hlediska lexikálního
  - lichotné/meliorativum 63
  - , mezera mezi slovy 54
  - mezinárodní, internacionalismus 84
  - morfologické, viz slovo z hlediska morfologického
  - motivované 57, 96
  - motivující 96
  - nplnovýznamové/synsémantické 78, 87, 89
  - nepřízvučné 38
  - odkazovací 282
  - odvozené 55, 93
  - ohebné - neohebné 75, 87, 88, 89
  - pejorativní 64, 80, 114
  - plnovýznamová/autosémantické 75, 77, 87
  - polysémantické 79
  - popisné 57, 96
  - přejaté 83, 84
  - , přejímání slov 22, 83
  - s významem obecným 79
  - , samostatnost a nesamostatnost slova 76
  - , slovtvorná struktura 97
  - slovtvorně motivované 92
  - nemotivované 104
  - složené, viz složeniny
  - souznačné 62
  - souzvučné, viz homonymum
  - , spojení bez mezer 54
  - , spojovatelnost/kolokabilita a kompatibilita slov 78
  - synsémantické, viz nplnovýznamové
  - syntaktické, viz slovo z hlediska syntaktického
  - , třídění/klasifikace slov 79
  - , nplnovýznamových neohebných 89
  - , tvar základní 101, 174
  - utvořené 93
  - , význam gramatický 77
  - , - lexikální 77
  - , vznik/geneze 92
  - , vztah sémantický 58
  - , - slovtvorný 58
  - , - významový 58
  - z cizích jazyků 83
  - z hlediska
  - fonetického 75
  - kontextu 75
  - morfologického 75
  - sémantického 75
  - slovnědruhového 77
  - syntaktického 75
  - , základ slova 94
  - základové 93, 97
  - zkrácené 55, 83
  - zkratkové
  - značkové 55, 96
  - , zužování rozsahu významu 59
  - slovosled 262, 282, 320, 370
  - ve větě jednoduché 320
  - slovtvorba, viz tvoření slov
  - slovtvorná
  - kategorie, početnost a tvořivost 104
  - třída 103, 104, 107
  - slovtvorné hnízdo 96
  - slovtvorný
  - formant 97, 99
  - podtyp 104
  - postup 94
  - prostředek, početnost a tvořivost 104
  - , produktivnost 105
  - systém 147
  - typ 103, 104, 107
  - neproduktivní 105
  - produktivní 105
  - vztah 95, 147
  - formální 147
  - významový 147
  - základní 95
  - význam
  - , ztráta, zánik významu 107
  - základ/báze 82, 97, 103
  - složeniny/kompozita 22, 55, 94, 97
  - ncvlastní/spřezky 82
  - podřadné 97
  - slučovací 50, 125, 131
  - určovací 51, 120
  - vlastní 82
  - vzájemnostní 131
  - směr fundace, viz fundace, směr fundace
  - směrová
  - neurčenost 173
  - určenost 173
  - směšování vazeb/kontaminace 280
  - smíšený způsob odvozování
  - předponově-příponový 93 - 95
  - předponově-konverzní 93
  - předponově-zvratný 93
  - příponově-zvratný 93
  - smysl komunikátu, viz komunikát, smysl komunikátu
  - sonanty 34, 36
  - sonograf 31
  - sonogram 31
  - soudržnost textu/koherence a koheze textu 90,
365, 365, 366, 372
  - souhlásková skupina 40
  - souhlásky/konsonanty 21, 33, 34, 35, 36, 94

VĚCNÝ REJSTŘÍK

- akutové 36
- bokové 34
- , délka souhlásek 36
- difusní 36
- drsné 36
- , dynamika souhlásek 36
- gravisové 36
- hladké 36
- hrtanové 33
- jedinečné 34, 35
- kmitavé 34, 36
- , kmitočet souhlásek 36
- kompaktní 36
- laryngální 36
- , místo artikulace souhlásek 40
- nckmitavé 36
- neznělé 34, 36, 40
- nosové 34
- okamžité 36
- palatální 36
- párové 34, 36, 40
- neznělé 40
- - znělé 40
- podle místa artikulace 33
- podle účasti hlasivek 34
- podle způsobu artikulace 33
- polozávěrové 33, 34
- přední 36
- předopatrové 33
- retné 33
- šumové 36
- tónové 36
- trvací 36
- třené 36
- ústní 34
- úžinové 34
- velární 36
- výbuchové 36
- zadní 36
- zadopatrové 33
- závěrové 33, 34
- znělé 34, 36, 40
- zubodásňové 33
- souřadnost/parataxe 272
- apoziční 272
- determinační 272
- kombinovaná 272
- koordinační/několicí násobnost 272
- smíšená 272
- apoziční 312
- determinační 312
- koordinační 311
- sousloví 78
- souvětí 18, 305, 306, 327, 346, 347, 357
- , druhy souvětí 347
- důsledkové 349
- důvodové 349
- jednoduché 348 - 350
- konfrontační 351
- kontrastně konfrontační 351
- nckonfrontační 351
- odporovací 348
- s nepravou vedlejší větou
- spojkovou 351
- vztažnou 350
- vztažnou, rozvíjející člensky 350
- vztažnou, rozvíjející větně 350
- s podřazováním 347, 350, 352
- sražením 347,348, 349,351
- složité 351
- slučovací 348
- smíšené 352
- stupňovací 348
- vylučovací 349
- vysvětlovačí 350
- spektrograf 31
- spektrogram 31
- spisovný jazyk, viz jazyk spisovný
- spodoba/asimilace znělosti 21, 40
- spojení
- asyndetické, viz asyndeton
- korlativní, viz korelace
- slov 97
- multiverbální/multiverbizované 55
- syndetické, viz syndeton
- spojky/konjunkce 87, 89,281,368
- podřadící 281
- primární 87
- řadící/souřadící 282
- sekundární 87
- spojovací
- vokál/konck 94, 97
- výrazy, viz výrazy spojovací
- spojovník 50
- spoluformant 99
- spona 288
- spřáhování/spřčžky/juxtapozicce 94, 98
- spřčžky příslovečné, viz příslovečné spřčžky
- stavba
- slova 21
- morfémová
- lineární 97
- slovtvorná 92, 97
- větná 103, 156
- středník 53
- střídání, viz alternace hlásek
- stupeň
- tvořivosti/produktivnosti, produktivity 105
- vlastnosti 102
- zesílení 102
- stupňování 88, 126, 134
- přídavných jmen 126, 208
- příslovcí 134
- styl/sloh (jazykového projevu/komunikátu/textu) 376,377,378
- administrativní, úřední, jednací 377
- , drahý stylu 377
- esejistický 377
- individuální 376, 377
- komplexní 378

- konverzační 377
- nižší 378
- objektivní 377
- , dělení podle funkce 377
- odborný 377
- popularizační 377
- praktický odborný 377
- projevů mluvených a psaných 381
- prostředčlovací, běžnědorozumivací, hovorový 377
- publicistický 377
- řečnický 377
- simplexní 378
- učební 377
- umělecký 377,380
- vědecký 377
- vyšší 378
- stylistika 19
- stylotvorný činitel, v/z slohotvorný činitel
- stylová
  - oblast/sféra 84, 380
  - příznakovost, hodnota 74
  - vrstva 381
- subjekt, v/r podmět
- substantiva, v/r podstatná jména
- substantivizace 121
- adjektiv 91
- substituce, v/r metoda substituce
- sufix, v/r přípona
- sufixace 93
- supclativ/3. stupeň 126, 134
  - přídavných jmen 126
  - příslovčí 134
- supclativnost 171
- svazky slov 95
- sykavky 21
- syndeton, syndetické spojení 351
- synckdocha 66
- synonyma/slova souznačná 58, 62, 367
  - částečná 62, 62-74
  - úplná 62
- syntagma 273
- syntaktická konstrukce 262
- syntaktický vztah, v/r vztah syntaktický
- syntax 19
  - valenční 345
- systém jazyka 55,376
  - slovotvorný, v/r systém slovotvorný
- tvaroslovný
- Š
- šev morfémový, v/r morfémový šev
- T
- takt přízvukový, v/r přízvukový takt
- tečka 43, 52
- téma (výpovědi) 261, 355, 365, 370, 378
  - průběžné
- , derivace/obměna průběžného tématu 371
- , stavba textu s průběžným tématem 371
- , rozštěpení tématu 372
- , rozvíjení rozštěpeného tématu 372
- , způsob podání tématu 365
- tematická posloupnost 370
- se shrnujícím tématem 372
- tematizace rématu 371
- , derivace/obměna tematizace rématu 371
- tempus, v/z slovesný čas
- tenze, v/r napětí
- teorie
  - pojmenování 56
  - textu/nauka o textu 19
- termín, terminologie 67, 381
- , přesnost termínu 67
- , ustálenost termínu 67
- terminologizace 65, 68
- text 17,19,346,356,357,365,366
- , hierarchizace obsahu 374
- , označování částí 374
- ve vztahu ke komunikátu 355
- , výstavba textu 90, 370
- textová jednotka 369
- , vzdálenost mezi jednotkami 370
- textový
  - orientátor, v/z orientátor textový
  - vzorec 365
- textura 356
- tlumočnick 364
- tón 31,32,34
- toponyma, v/r jména zeměpisná
- totalizátor 208
- transformace 338, 339
  - dvozákladové 339
  - jednozákladové 339
- transgresiv, v/r přechodník
- transpozice 103
- třída slovesná, v/z slovesná třída
  - slovotvorná, v/r slovotvorná třída
- tři tečky 53
- tvar
  - analytický, v/r slovesný tvar analytický
  - finitní/určitý, v/z slovesný tvar finitní
  - homofonní 49
  - infinitní/ncurčitý, v/z slovesný tvar infinitní
  - slova reprezentativní/slovníkový/základní, v/r slovo, tvar základní
  - syntetický, v/r slovesný tvar syntetický
- tvarosloví/morfologie 19, 22
- formální 174, 192
- sémantická/funkční 148
- tvaroslovná charakteristika 99
- tvaroslovný typ
  - jmenný - deklinační 174
  - slovesný - konjugační 174
- tvarotvorný
  - formant 175, 176,220
  - základ 51, 175, 176,220
- tvary slov, v/r tvarosloví formální 174, 192
- tvoření
  - hlásek 31,39
  - jmen podstatných 107

VĚCNÝ REJSTŘÍK

- přídavných 125
  - pojmenování víceslovných 82
  - příslovčí 132
  - slov 19, 82,92, 106
  - neproduktivní, ale s živou slootovornou stavbou 106
  - neomezeně produktivní 105
  - omezené 106
  - odvozováním/derivací, viz odvozování slov
  - , početní zastoupení 105
  - pravidelné 106
  - příležitostné 106
  - skládáním/kompozicí 94, 120
  - , způsoby, postupy a prostředky 93
  - sloves 135
  - násobných 138
  - tvarů slov 155
  - vět 328
  - ze základových větných struktur 341
  - základové větné struktury 331
  - tvořivost slovolvorných kategorií a prostředků 104
  - tykání 162
  - typ
  - adjektivní 178, 183, 187, 190, 194
  - konjugační, viz konjugační typ
  - slovotvorný, viz slovotvorný typ
  - substantivní 178, 180, 181, 184, 187, 188, 190, 191
  - tvaroslovný, viz tvaroslovný typ
- U
- účel 318
  - účelová adjektiva, viz přídavná jména účelová
  - účinek 317
  - unciála 42
  - unifikace nářečí 25
  - univerbizace, univerbizovaná, univerbální pojmenování 95
  - úprava (hotového) pojmenování 95
  - určování, viz determinace
  - úsek větný, viz větný úsek
  - úsloví, viz rčení
  - usouvztažnění 245
  - utvářenost slova 92
  - úvaha 378
  - uvozovací věta, viz věta uvozovací
  - uzel morfémový, viz morfémový uzel
  - úzus 25
- V
- valence 78, 79, 329, viz též rozvíjení valenční
  - fakultativní 78
  - levá 345
  - obligatorní 78
  - pravá 345
  - vazebná 345
  - nevazebná 345
  - valenční
  - nositel 329
  - potenciál 329
  - varianta, variantní prostředek, viz prostředek variantní
  - formantu 98
  - přípony 98
  - výpovědi 334
  - vzorce 334
  - varieta 359
  - vazba 271
  - velikost písma, viz písmo, velikost
  - verba, viz slovesa
  - verbální projev, viz projev verbální
  - verbum
  - finitum 246, 264
  - infinitum 219
  - verzálky, viz majuskul
  - věta 19,23, 55,89, 154, 156, 160, 168, 243, 264, 265, 302, 357, 367
  - časová 314
  - doplňková 319
  - důvodová 317
  - dvoječlenná 248, 273
  - , funkce věty 55
  - hlavní 307
  - jednočlenná 248,274,301
  - jednoduchá 264,305,306
  - , konstrukce a struktura 273
  - , základní výrazové typy 267
  - , jmenný základ 157
  - měrová 315
  - místní 314
  - navozovací 262, 316
  - neobsahová 313
  - nepravá 307, 319, 347
  - nezávislá 309, 326
  - , odchylky od pravidelné mluvnické stavby 280
  - omezovači 316
  - po stránce významové 265
  - podmětná 312
  - podmínková 317
  - podmínkové přípustková 318
  - prostředková 316
  - předmětná 313
  - obsahová 313
  - příčinná 317
  - přípustková 318
  - příslovečná 314
  - přísudková 313
  - přívlastková 319
  - řídící 307
  - slovesná 302
  - slovesně-neslovesná 302
  - složená 254,305,306
  - dvouvětá 310
  - , konstrukce a struktura 310
  - vícevětá 310
  - spojková 308
  - účelová 318
  - účinková 317
  - účinkově přirovnávací 317
  - uvozovací 313
  - vedlejší 285,307
  - , klasifikace vedlejších vět 312

- vyjadřující průvodní okolnost 316
- výjimková 316
- způsobová 315
  - srovnávací 315
  - vlastní 315
- zřetelová 316
- vztažná 30S
  - nepravá 319
- závislá 307, 308, 325
- větná
  - funkce 208
  - perspektiva 370
  - struktura
    - bez levé valence (základové struktury vět jednočlenných) 335
    - s levou valencí (základové struktury vět dvoječlenných) 336
    - - základová 329, 332
- větné schéma 274
- větný člen 2S4, 289
  - apoziční 275, 286
  - fakultativní 333
  - formálněsyntakticky nezapojený 276
- holý 286
  - konstitutivní 332, 333
  - levovalenční 331
  - několikanásobný 275, 286
  - nkonstitutivní 333
  - nerozvitý 286
  - nulový 279
  - obligatomi 333
  - osamostatněný 262, 278, 286
  - potenciální 333
  - pravovalenční 331
  - rozvitý 286
  - řídicí 286
  - samostatný 262, 277, 286
  - souřadně složený 273, 275, 286
  - stejnorodý 276, 286
  - valenční 329
  - závislý 286
- větný ekvivalent 248, 304
- větný fragment 304, 305
- větný úsek 39, 249
  - , hranice mezi větnými úseky 39
- větný vzorec 335
  - gramatický 332
  - vět dvoječlenných se sponovč-jmenným predikátem 338
  - vět jednočlenných se slovesně-ncslovesným predikátem 337
  - s predikátem sponovým 337
- větný zápor, viz zápor větný
- větosled 262, 320
  - v souvětí 327
  - ve větě složené 325
- větovtvorba 345
- vícznačnost, viz mnohoznačnost
- vid slovesný, viz slovesný vid
- vidová nevyhrančenost/obojvidovost 171
- vidové dvojice 170
- vkládání, vsouvání hlásek/cpcntezc 100, 177, 192
- vlastní jména, viz jména vlastní
- vlastnost
  - , oslabení vlastnosti 102
  - , popření vlastnosti 102
- vnitroflexivní jazyk, viz jazyk vnitroflexivní
- vokalizace 98
- vokály, viz samohlásky
- vokativ 155, 159,279
- vsouvání výpovědi 353
- vsuvka/parenteze 278
- vulgarismus 80
- vybavování významu 47
- východiško výpovědi 259,261,370
- vyjadřování
  - spisovné 380
  - úsporné 361
- vykání 162
- výklad 363,378
- vykřičník 52
- vypouštění hlásek 100, 177
- výpověď 17, 19, 23, 55, 78, 89, 243, 244, 248, 249,252,261,356
  - , forma (gramatická) 244, 248
  - , forma základní 357
  - , forma zvuková (grafická) 248
  - , formální vztahy výpovědi v textu 352
  - , funkce komunikační základní 252
  - imperativní, viz rozkazovací
  - interogativní, viz tázací
  - konstatační, viz oznamovací
  - , konstrukční zvláštnosti a výpovědní modifikace 277
  - minimální 332
  - nevětná 246,248
  - optativní, viz práci
  - oznamovací/konstatační 252
  - po stránce obsahové 245
  - , podřazování výpovědi 252
  - práci/optativní 252, 254
  - rozkazovací/imperativní 252, 253
  - tázací/interogativní 252
  - , těsné textové spojení výpovědi 347
- větná 248
  - , vyjádření komunikačních funkcí 252
  - , - opisné 254
  - , - přímé 252
  - , - situační 254
  - zvolací 252
- výpovědní
  - dynamismus 261
  - funkce 252
  - spojení 18,346,356,357
  - -, formy 346, 347
  - nesouvětné 346
  - vícesouvětné 346
- vyprávění, vypravování 378
- výpustka, viz elipsa
- výrazy

VĚCNÝ REJSTŘÍK

- citově zabarvené 381
- expresivní 63
- gramatické 89
- , které nejsou větnými členy 285
- nadřazené 368
- navazovací 285
- odborné 67
- odkazovací 367
- parazitní 369
- podřazené 368
- přívětné (přídavná) 285
- spojovací 281
- valonční 329
- ztotožňovací 367
- výslovnost/ortocpice 39
- výslovnostní styl 40
- výšinutí z větné konstrukce/anakolut 280
- výtah 364
- výtýkací důrazový opis 262, 313
- význam (slov) 57, 58
- citově obměňující 127
- expresivní 63, 64
- kontextový 60
- lexikální, viz věcný
- mluvnický/gramatický 77, 106, 148
- modální 206
- prvotní 60
- příslovečný 103
- sémantický, viz věcný
- situační 60
- slovotvorný 92, 103, 106, 107
- , stírání významu 107
- strukturní 106
- věcný/sémantický/lexikální 77, 92, 106, 107
- základní 60
- záporný 126
- zesilující 126
- zeslabující 126
- významová
- jednota 131
- skupina 104
- , hierarchické vztahy významových skupin 104
- významový
- odstín 139
- vznik slova, viz slovo, vznik/geneze
- vzor (skloňovací, časovači) 174
- bere - bral (brát) 231
- bytná 194
- hrad 185
- jarní 205
- kost 193, 194
- , přechod jmen od vzoru *kost* ke vzoru *píseň* 193
- kryje - kryl (krýt) 235
- kupoval 236
- kuře a brámě 189
- maže - mazal (mazat) 230
- město 187, 188
- mine - minul (minout) 233
- mladý 205
- moře 187, 189
- muž 180
- nepravidelný začne, zajme - začal (začít), zajal (zajmout) 233
- nese - nesl (nést) 230
- pán 180
- peče - pekl (péct/péci) 230
- píseň 192, 193
- prosí - prosil (prosit) 237
- průvodčí 194, 195
- růže 192, 193
- sází - sázel (sázet) 239
- stavení 187, 190
- stroj 186
- tiskne - tiskl (tisknout) 232
- trpí - trpěl (trpět) 238
- tře - třel (třít) 230
- žena 191, 192
- vzorec
- textový, viz textový vzorec
- větný, viz větný vzorec
- vztah
- determinační, viz determinace
- důsledkový 349
- důvodový 349
- formálnesyntaktický 271
- formální 147
- fundace, viz fundace
- konfrontační 348
- koordinační, viz koordinace
- mezi pojmenováními 58
- motivace, viz motivace
- odporovací 270, 348
- odvolávání se 95 - 97
- paradigmatický 18
- predikační 245, 264
- referenční 245
- sémantický, viz významový
- slovotvorný 58
- slučovací 125, 131, 270, 348
- stupňovací 270, 343
- syntagmatický 18
- syntaktický 18, 245, 267
- určovací 268, 269, viz těž determinace
- valonční 345
- větný 344
- větovný 344
- vylučovací 270, 349
- vysvětlovači 350
- významový/sémantický 267
- Z
- zájmena/pronomina 87, 88, 90, 146, 160, 208
- adjektivní 208, 209
- bezrodá 209
- , druhy zájmen 208
- neskloňná 216
- neurčitá 208
- odkazovací 282
- osobní 208, 209
- podle větné funkce 208

- podle významu 208
- přivlastňovací 208
- rodová 209,210
- rodově neutrální 209
- , soustava tvarů 208
- substantivní 208, 209
- tázací 208
- , tvary delší 209
- , - kratší (jmenné) 209
- ukazovací 208
- určitá 208
- vymezovací 208
- vztažná 208, 282
- zevšeobecnující 208
- zvrtná 208
- zákaz 171, 247
- základ odvozovací, slootovorný, viz slootovorný základ
- tvarotovorný, viz tvarotovorný základ
- základní tvar slova, viz slovo, tvar základní
- základová větná struktura, viz větná struktura
- základová
- zakončení (tvaru) 97, 176, 220
- záměr autora 355, 363
- zápona/postfix 93, 208
- zápor/negace 247
- členský 247
- včetně 247
- celkový 247
- částečný 247
- závislost 156,347
- členská/podřadnost/hypotaxe 271
- determinační 271
- koordinační 272
- predikační 272
- silná, říznost/rckce 271
- slabá/adjunkce 271
- zdokonavování/perfektivizace 137
- děje 103
- prostých sloves nedokonavých 137
- zdrobnělina, viz deminutivum, deminutivnost
- zesílení, zesilování vlastnosti 126
- zcuqma/spřčení vazeb 280
- zkrácené slovo, viz slovo zkrácené
- zkracování 82, 95
- zkratkové slovo, viz slovo zkratkové
- zkratky 22, 55, 56, 83
- iniciálové 82
- - hláskové 83, 95
- písmenné 82, 95
- skupinové 83
- slabičné 83
- smíšené 83
- zkušenostní komplex/fond komunikantů 360
- změna slovního druhu 91, 94, 95
- zmnožení 345
- znaménka
- členicí/interpunkční 52,54, 294
- diakritická/rozlišovací 42, 43
- zndokonavování/imperfektivizace 103, 137- 138
- zpodstatňování, viz substantivizace
- zpráva 378
- zprostředkovatelé komunikace, viz komunikace, zprostředkovatelé komunikace
- zředmětnění
- děje 103
- příznaku 103
- vlastnosti 103
- zpřídavní, zpřídavnování/adjektivizace 125
- způsob slovesný, viz slovesný způsob
- slovesného děje, viz druh slovesného děje/ Aktionsart
- způsoby tvoření slov 93 - 95
- zřetel 316
- zvládnutí
- děje 103, 125
- příznaku 103, 125
- zvuková stránka jazyka 19
- Ž
- živost - neživost 149
- životnost- neživotnost 149, 151, 152

Čeština - řeč a jazyk

prof. PhDr. Marie Čechová, DrSc, a kol.

Vydalo ISV nakladatelství, Kafkova 42, Praha 6

v roce 2000 jako svou 58. publikaci - vydání 2., přepracované

Sazba a tisk TIRA, spol. s r. o.

ISBN 80-85866-57-9

M. Čechová a kolektiv autorů: Čeština - řeč a jazyk
2., přepracované vydání

Předkládaná kniha se zabývá češtinou v jejím fungování, jeho výsledkem a jejím systémem, tj. řečí a jazykem, s jejich vzájemnými vztahy.

Autoři vycházejí z výsledků současné bohemistiky, pokouší se však zároveň o vlastní pohled na jazykové jevy. Soustředí se především na současný spisovný jazyk, sledují však i vývojové tendence projevující se v současné češtině.

Publikace není jen mluvnicí - přesahuje ji kapitolou o pojmenování a slovu z hlediska lexikálního, zejména pak kapitolou o komunikátu a textu. Zaměřena je více na vyšší řečové a jazykové jednotky (pojmenování - slovo, výpověď - věta, komunikát - text) než na jednotky nižší (foném - hláska).

Knihy je určena zvláště profesionálním uživatelům spisovné češtiny, učitelům, studentům, a to nejen češtiny-všem, kteří si chtějí prohloubit a rozšířit své poznání v oboru český jazyk.

V 2. vydání byly jednotlivé kapitoly původní publikace doplněny o nové poznatky a aspekty. Podstatně rozšířena byla kapitola o zvukové stránce.

Kniha Čeština - řeč a jazyk tvoří ucelený komplex s knihami Stylistika současné češtiny (1997) a Komunikace a slohová výchova (1998), vydanými rovněž nakladatelstvím ISV.

111 í 'MÁ

ISBN 80-85866-57-9

9 788085 866575

ŘEČ